MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

I Beynəlxalq Sosial Elmlər Konfransı

Sosial-İqtisadi və Tarixi-Mədəni Əlaqələrin Strateji Prioritetləri

28-29 SENTYABR 2022

www.sosialelmler.aesma.edu.az

ISSN 2410-4108

Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

Manisa Celal Bayar Universiteti

I Beynəlxalq Sosial Elmlər Konfransı

Sosial-İqtisadi və Tarixi-Mədəni Əlaqələrin Strateji Prioritetləri

MATERİALLAR

28-29 sentyabr 2022-ci il,

Bakı, Azərbaycan

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

FƏXRİ SƏDRLƏR

Prof. Dr. Hüseyn QARAŞOV (Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının Rektoru)
Prof. Dr. Ahmet ATAÇ (Manisa Celal Bayar Universitetinin Rektoru)

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası
Prof. Dr. Fəhrad MÖHBALIYEV (Tədris və Elmi İşlər üzrə Prorektor)
Dos. Hicran MİRZƏYEVA (Maliyyə - İqtisad fakültəsinin dekanı)
Sədaqət MƏMMƏDOVA (Sosial İş fakültəsinin dekanı)
Prof. Dr. Vilayət İSMAYILOV (İqtisadiyyat və idarəetmə kafedrasının müdiri)
Dos. Zeynəddin ŞABANOV (HİH və sosial fənlər kafedrasının müdiri)
Dos. Nurəngiz MİKAYILOVA (Maliyyə və mühasibat uçotu kafedrasının müdiri)
Tex.ü.f.d. Niyar UMAROVA (Riyaziyyat və İnormasiya texnologiyaları kafedrasının müdiri)
Siy.e.ü.f.d. Orxan VƏLİYEV (HİH və sosial fənlər kafedrasının müəllimi)
Riy.ü.f.d. Firanə MƏMMƏDOVA (Magistratura, qiyabi və əlavə təhsil şöbəsinin müdiri)

ELMİ HEYƏT

Prof. Dr. Fəhrad MÖHBALIYEV
(Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası)
Prof.Dr.Cüneyit Yenal KESBİÇ
(Manisa Celal Bayar Universiteti)
Prof. Dr. Vilayət İSMAYILOV
(Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası)
Prof.Dr. Ali ASKER
(Karabük Universiteti)
Prof. Dr. Vəkil HƏSƏNOV
(Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti - UNEC)
Prof.Dr.Yalçın SARIKAYA
(Giresun Universiteti)
Prof. Dr. Rəfail HƏSƏNOV
(Bakı Dövlət Universiteti)
Prof.Dr. Deri Gülenaz SELCUK
(Manisa Celal Bayar Universiteti)
Prof.Dr. Tərlan ABDULLAYEV
(Odlar Yurdu Universiteti)
Prof.Dr.Tuncar ÖZDİL
(Manisa Celal Bayar Universiteti)
Prof.Dr.Qənimət SƏFƏROV
(Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti)
Prof.Dr.Melih ÖZÇALIK
(Manisa Celal Bayar Universiteti)
Doç. Dr. Ülviyye SANILI AYDIN
(Manisa Celal Bayar Universiteti)
Dos. Hicran MİRZƏYEVA
(Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası)
Dos. Sevda SƏRDAROVA
(Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti - UNEC)
Dos. Raziyyə MANİYEVA

(Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası)
Doç. Dr. Alpay Bizbirlik
(Manisa Celal Bayar Universiteti)
Dos. Zeynəddin ŞABANOV
(Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası)
Dr. Ahmet Nazmi ÜSTE
(Dokuz Eylül Universitesi)
B.m.u.f.d. Eşqin TANRİVERDİ
(Sos Uşaq Kəndləri Azərbaycan Assosiasiyası)
Dos. Nurəngiz MİKAYILOVA
(Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası)
Dos. Ramil ƏLİYEV
(Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu - AMEA)
Dos. Ələsgər ƏLİYEV
(Azərbaycan Dövlət Memarlıq və İnşaat Universiteti)
Dos. Əsgər ƏLİYEV
(Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası)
Dos. Zakir ƏLİZADƏ
(Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası)
Tex.ü.f.d. Niyar UMAROVA
(Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası)
Siy.e.ü.f.d. Orxan VƏLİYEV
(Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası)
Riy.ü.f.d. Firanə MƏMMƏDOVA
(Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası)

İştirakçı ölkələr: Azərbaycan, Türkiyə, Kanada, İran, Qazaxıstan

Konfransda 39 ölkə daxili, 29 xarici ölkə olmaqla 68 ədəd məqalə Azərbaycan, Türk, İngilis, Rus dillərində məruzə edilmişdir.

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, 28-29 sentyabr, 2022

KONFRANSDA İŞTİRAK EDƏN ÖLKƏ VƏ TƏŞKİLATLAR

1. Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası
2. Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası
3. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
5. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
6. Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
7. Azərbaycan Universiteti
8. Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
9. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tabeliyində Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi
10. Azərbaycan Elmi-Tədqiqat və Layihə Axtarış Energetika İnstitutu
11. Azərbaycan Dövlət Memarlıq və İnşaat Universiteti
12. Azərbaycan Dillər Universiteti
13. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu
14. AMEA Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutu
15. AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
16. AMEA, Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu İstanbul Universitesi
17. ADPU-nun Şəki filialı
18. Bakı Dövlət Universiteti
19. Bakı Avrasiya Universiteti
20. Bakı Biznes Universiteti
21. Communication sciences PHD, public relations Specialist at Power Distribution company of Tabriz
22. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyə
23. Giresun Universiteti, Türkiyə
24. High School Research Assistant, İran
25. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi
26. İqtisadiyyat Nazirliyi, İqtisadi Elmi -Tədqiqat İnstitutu
27. İstanbul Universitesi, Türkiyə
28. İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Türkiyə
29. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İzmir, Türkiyə
30. Manisa Celal Bayar Universiteti, Türkiyə
31. Niaqara Universiteti, Toronto, Kanada
32. Mingəçevir Dövlət Universiteti
33. Orta Doğu Texnik Universiteti, Ankara, Türkiyə
34. Principal of Social Sciences High School, İran
35. Social sciences school teacher, İran
36. SOS Uşaq Kəndləri Azərbaycan Assosasiyası
37. Qazaxıstan Qızlar Universiteti
38. Recep Tayyib Erdoğan Universiteti, Rizə, Türkiyə
39. 305 №-li tam orta məktəb, Bakı

MÜNDƏRİCAT

PLENAR HİSSƏ

Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasının sədri, professor Səttar **MÖHBALIYEVİN** konfrans iştirakçılarına müraciəti 10
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının rektoru, professor Hüseyn **QARAŞOVUN** açılış nitqi 12
Manisa Celal Bayar Universitetinin rektoru prof. dr. Ahmet **ATAÇIN** konfrasda çıxışı........15
Vüsal **QASIMLI** (İtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi icraçı direktoru i.e.d., prof.) / Beyin mərkəzlərinin sosial-iqtisadi inkişafda rolu........16
DR. Eşqin **TANRIVERDİ** (SOS Uşaq Kəndləri Azərbaycan Assosiasiyası**)**
Tədqiqat layihəsi təqdimatı 23

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ ELMLƏRİ BÖLMƏSİ
EKONOMİ VE YÖNETİM BİLİMLERİ BÖLÜMÜ

Tuncer **ÖZDİL**, Anıl İlkem **ASLAN**
Azerbaycan ve Türkiye ekonomilerinin karşılaştırmalı etkinlik analizi 28
Fəhrad **MÖHBALIYEV**
Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri iqtisadi münasibətlər sistemində 36
Vilayət **İSMAYILOV**
Turizmin əhali məşğulluğunun təmin edilməsində rolu........ 40
Hicran **MİRZƏYEVA**, Rəşid **YELMARLI**
Aqrar sahədə marketinq tədqiqatlarının informasiya problemləri 45
Özlem **ZEYBEK TEKİN**, Cüneyt **Yenal KESBİÇ**
Dış ticaretin döviz kuru değişmelerine duyarlılığının marshall-lerner koşulu çerçevesinde analizi: gelişmekte olan ülkeler üzerine bir inceleme 50
İbrahim **ATTİLA ACAR**
Faiz yarışının sonuna doğru 64
Ələsgər **ƏLİYEV**, Şaban **MƏMMƏDOV**
Azərbaycanda tikinti şirkətlərinin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsində beynəlxalq təcrübədən istifadə imkanlarının tədqiqi və dəyərləndirilməsi........ 73
Mirələm **HƏSƏNLİ**, **MƏMMƏDHƏSƏNOV** / Regionların maliyyə təminatında büdcələrarası münasibətlərin rolu 76
Əlirza **MƏMMƏDOV**, Qəhraman **BAYRAMOV,** Şəhriyar **ŞAHKƏRƏMLİ**
Dövlət müəssisələrində kadr siyasətinin formalaşdırılması amilləri........ 79
Taleh **ƏKBƏROV**, Ə. **İBRAHİMLİ** / Müasir şəraitdə innovativ sahibkarlığın inkişaf qanunauyğunluqları 85
Nizami **QAFAROV/** İstehlak bazarında kiçik innovativ biznesin logistika zənciri 91
Ofeliya **SƏMƏDOVA**, Pünhan **MUSAYEV** / İqtisadi artımda bərpa olunan enerjinin əhəmiyyəti 97
Pərvin **MƏMMƏDOVA/** Covid-19 -un azərbaycanda çay plantasiyalarının və çay istehsalının dinamikasına təsirləri........101
Bağış **ƏHMƏDOV/** Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının qənaətinin həcminə pensiya sisteminin təsirinin qiymətləndirilməsi 107
Ağa-Kərim **HACIYEV** / Azərbaycanda dövlət maliyyəsinin idarə olunması və iqtisadi artım........113
Ülkər **MƏMMƏDOVA** / Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kredit qaytarma qabiliyyətinin yüksəldilməsi 120

Lalə **CABBARLI** / Ölkələrarası münaqişələrin ərzaq təhlükəsizliyinə təsirinin qiymətləndirilməsi 126
Mina **NAZARİ,** Nasrin **NAZARİ**, Roya **NAZARİ,** Solmaz **NAZARİ** / Role of socıal networks ın customer decısıon journey in tourısm 134
Fəxri **MƏMMƏDOV** / Yüksək əmtəə qiymətlərinin dünya iqtisadiyyatına təsiri 143
Fərid **MƏMMƏDHƏSƏNOV** / Regionun sosial-iqtisadi inkişafında müəssisələrin maliyyə resurslarının rolu 146
Pərviz **ƏLİYEV** / Azərbaycanda aqrar sahəyə dövlət dəstəyinin effektivliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsi 150
Doktorant Səfər **HÜSEYNOV** / Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında universitet-sənaye-dövlət əməkdaşlığı 154
Rafael **HÜSEYNOV** / Müasir dövrdə aqrobizesin formalaşması və inkişafının əsas istiqamətləri 157
Cavid **MƏMMƏDOV**, Elgiz **SEYIDOV** / Müasir vergi sistemi göstəricilərinin tədqiqinə nəzəri-konseptual yanaşma 162
Ruslan **ŞÜKÜR /** Enflasyon oranını etkileyen faktörler ve bir tahminleme modeli geliştirme: azerbaycan örneği 167

SOSİO-MƏDƏNİ ELMLƏR BÖLMƏSİ
SOSYO-KÜLTÜREL BİLİMLER BÖLÜMÜ

Əli **ƏLİRZAYEV**, Fəridə **QURBANOVA** / Müharibədən sonrakı dövrdə sosial işçinin təlim istiqamətləri 172
Hasan **HÜSEYİN AKKAŞ** / İnsan hakları kavramının batı ve islam düşüncesinde Karşılaştırılması 176
Nesrin **DEMİR**, Canan **Uğur RİZZİ** / Human rıghts of syrıac mınorıty ın turkey: ımprovements and challenges 185
Faiq **ƏLƏKBƏRLİ** / XIX əsrdə azərbaycanda şərq-islam-türk fəlsəfəsi və qərb-avropa fəlsəfəsinin sintezi problemi 192
Ö. Hakan **ÇAVUŞ** / Türkiye-Azerbaycan sosyal güvenlik sözleşmesi hakkında Değerlendirmeler 202
Nailə **SÜLEYMANOVA** / Qarabağın elm və mədəniyyət tarixində nəvvabın əlyazmaları 209
Əlvan **SÜLEYMANOVA,** Elnur **ƏLƏKBƏROV** / Dövlətin sosial siyasəti: modernləşmə və innovasiyalar fonunda 213
Aysel **MAMMADLİ**, Şehnaz **DEMİRKOL** / Gezgin rehberlerin kişilik özellikleri ile destinasyon tercihleri arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi 219
Zeynəddin **ŞABANOV** / Fəlsəfənin tədrisi və yeni standartlar 228
Əhmədli **LEYLA** / Osmanlı imperiyasının cənub slavyan ölkələrində daxili siyasəti (xv-xvı əsrlərdə) 239
Fəridə **MÖVSÜMOVA** / Müasir dünyada insan hüquqları 244
Günay **AĞAYEVA** / Müharibədən zərər çəkən şəxslərin emosional və psixi sağlamlığı 247
Jalə **ƏLİYEVA** / Əlilliklə bağlı həyata keçirilən sosial siyasətlər 250
Məmmədova Aygün **KAMANDARİ** / Azərbaycan multikulturalizmində mövcud dini müxtəliflik 255
Mahrux **ABBAS /** Aristoteli fərqli oxu 259
Məhsəti **CƏFƏROVA** / Mədəniyyətdə ünsiyyət amili və milli özünüdərkə sosial işçi münasibəti 266
Nəzakət **SƏLİMOVA** / İdarəetmə prosesində qəbul edilmiş qərarların icrasının sosial-

psixoloji aspektləri 275
Pakizə **ƏLİYEVA** / Arif abdullazadənin şuşa mövzulu əsərləri 282
Sahibə **MUSAYEVA** / Saxurlarda nişan mərasiminin spesifik xüsusiyyətləri 290
Şəfa **ƏBDÜRRƏHİMOVA** / Fransada gender siyasətinin tarixi və hüquqi əsasları 294

TƏHSİL VƏ HUMANİTAR ELMLƏR
EĞİTİM VE BEŞERİBİLİMLER

Üyesi Osman **TEKİR** / Sömürge mantığında “dil”in araç olarak kullanılması: fransa örneği 301
Merve **İŞSEVEN**, Aynur **İNCEKIRIK** / Starbucks müşterilerinin memnuniyetini etkileyen faktörlerin belirlenmesi 308
Nurəngiz MİKAYILOVA, Hikmət MİRZƏYEV / Qarabağın yenidən qurulmasında Marşal planının tətbiqi imkanları 320
Gülşən **XALIQOVA** / Azərbaycan neftinin müxtəlif istiqamətdə ixrac edilməsinin mühüm xətti 329
Leyla **NAĞIYEVA** / Yaxın və orta şərqin geostrateji və geoiqtisadi önəmi 332
Elmira **AZERETBERGENOVA** / Serali lapin: and activities 338
Arzu **NADİRZADƏ** / Müasir informasiya cəmiyyətində gənclərin ünsiyyət problemləri 342
Matanat **HASANOVA** / Development perspectıves of sports tourısm ın azerbaıjan 348
Səba **HÜSEYNOVA** / Azərbaycanın maddi- mədəniyyət abidələrinin qorunmasında və təbliğində heydər əliyev fondunun rolu 354
Nihad **GARİBOV** / Azerbaijan’s wind energy contract and its effect on energy security 358
Ruhiyya **HACIYEVA** / Azerbaycan'ın kurtarılmış topraklarının ekonomik potansiyelinin stratejik öncelikleri 366
Sirac **MƏMMƏDOV,** Cahan **MƏMMƏDOVA** / Böyük Qafqaz təbii vilayətinin landşaft differensiyası 372
Güldeniz **METİN HASANOV** / Sosyal-medenı alanda insan ılışkılerının psıkolojıde rolu ve kültürel faktörler 380
Fateh **SANSAR /** hedıye dıplomasısı: sultan ıı. abdülhamıt’ın romanya kralı ı. carol’a gönderdığı bır hedıye’nın takdımı ve kabulü 384

İKT və TEXNİKİ ELMLƏR /BİT VE TEKNİK BİLİMLER

Köçərli **YALÇIN,** Köçərli **LEYLA** / Sosial işin təşkilində rəqəmsal texnologiyalar: problemlər və perspektivlər 383
Behice Banu Çiçek **BOŞKUT**, Cemal Erdem **HEPAKTAN**, Hayatı **BOŞKUT**, Mehrac **SARIXANLI** / Siber ekonomide siberuzay güvenliği 390
Firanə **MƏMMƏDOVA** / Mədəniyyət beşiyi Şuşa şəhəri statistik göstəricilərdə 398
Niyar **UMAROVA** / Azərbaycan mədəniyyətinin tanınmasında İKT-nin rolu 402
Təranə **VƏLİYEVA** / E- İDARƏETMƏ DÖVRÜN TƏLƏBİDİR 411
Махир **ДЖАЛАЛОВ** / Сущность метода математического моделирования в Эконометрике 419
Əli **ABBASOV** / Qiymət əyrisi üzrə elektrik qiymətinin proqnoz modeli 424
Rüfat **HASANOV** / Cyberattack and defence ways 428

AÇILIŞ

AZƏRBAYCAN HƏMKARLAR İTTİFAQLARI KONFEDERASİYASININ SƏDRİ, PROFESSOR SƏTTAR MÖHBALIYEVİN NİTQİ

Hörmətli qonaqlar və konfrans iştirakçıları!

Sizi AHİK-in çoxsaylı kollektivi adından salamlayıram, konfrans iştirakçılarına uğurlar arzulayıram!

Konfrans "Sosial-iqtisadi və tarixi-mədəni əlaqələrin strateji prioritetləri" mövzusuna həsr olunmuşdur.

Mən Azərbaycan-Türkiyə arasındakı əlaqələri və onun genişləndirilməsi istiqamətində bəzi fikirlərimi qeyd etmək istəyirəm. Azərbaycan Türkiyə arasında tarixi qardaşlıq və dostluq, qarşılıqlı etimad, səmimi münasibətlər, yüksək səviyyəli əməkdaşlıq əsasında qurulan münasibətlər daima möhkəmlənməkdədir. Siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə bir çox əməkdaşlıqlar qurulmuş və hər iki ölkədə bu əməkdaşlıq çərçivəsində diplomatik əlaqələr davamlı inkişaf etməkdədir.

Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələri Ulu Öndər Heydər Əliyevin vurğuladığı "Bir millət, iki dövlət" devizinə və tarixi-mədəni qardaşlıq prinsipinə əsaslanan, strateji tərəfdaşlığa söykənən münasibətlər sistemini əhatə edir. Türkiyə Cumhuriyyəti ilə iqtisadi əlaqələrimiz dərin tarixi köklərə dayansa da, bu münasibətlərin geniş vüsət alması müstəqilliyimizin qazanılmasından sonrakı dövrə təsadüf edir.

Müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Cumhuriyyəti arasında əlaqələrin inkişafında yeni dövrün əsası qoyuldu. Türkiyə ilk dəfə olaraq Azərbaycanı suveren dövlət kimi tanımış və ona maddi, mənəvi və siyasi dəstək vermişdir. Bununla da Türkiyə dünya xəritəsində daha bir demokratik, müstəqil türk dövlətinin təşəkkül tapması üçün yardımçı olmuşdur.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əməkdaşlığın əsas məqsədi ilk növbədə onların malik olduqları təbii, maddi və intellektual potensialdan səmərəli istifadə etmək, hər iki ölkənin iqtisadi müstəqilliyini təmin edə biləcək bütün zəruri istehsal və həyati əhəmiyyət kəsb edən sahələrini genişləndirmək, başqa dövlətlərdən asılı olmayan inkişafını təmin etmək, öz daxili ehtiyaclarını ödəmək və dünya bazarına yüksək keyfiyyətli məhsul çıxarmaqdan ibarətir.

İqtisadi münasibətlərin reallaşması baxımından, xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan Respublikası və Türkiyə Cumhuriyyəti əraziləri ilə "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" Əsas İxrac Boru Kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair "Sazişə" imza atılması mühüm rol oynadı və 13 iyul 2016-cı il tarixində Türkiyənin Ceyhan limanında Bakı-Tbilisi-Ceyhan(BTC) əsas ixrac neft boru kəmərinin rəsmi açılış mərasimi keçirildi. Bakı-Tbilisi-Ceyhan kimi Bakı-Tbilisi-Ərzurum(BTƏ) qaz kəməri də iki ölkə arasındakı regional xarakterli ən mühüm layihələrdən biri oldu və 2007-ci ildən etibarən bu xətt ilə Türkiyəyə qaz nəqli həyata keçirilir. Türkiyə ilə Yunanıstan arasında qaz boru sisteminin birləşdirilməsindən sonra isə, Azərbaycan üçün bu kəmər vasitəsilə Avropa İttifaqı ölkələrinə qaz ixracı mümkün oldu. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin fəaliyyətə başlaması, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəmərinin istismara verilməsi və bununla da, Azərbaycanın dünya bazarına neft və qaz ixrac etmək imkanı əldə etməsi ölkəmizin imkanlarını daha da genişləndirdi.

İqtisadi əlaqələrin sürətlənməsi üçün nəqliyyat infrastrukturunun diversifikasiyası beynəlxalq yük və sərnişin daşıyıcılarının ölkəmizin ərazisindən tranzitinin daha da artırılması, regional əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi baxımından Azərbaycan və Türkiyə üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən hadisələrdən biri ölkələrimizin rəhbərlərinin təşəbbüsü və iradəsi ilə "Bakı-Tbilisi-Qars" yeni dəmir yolu xəttinin reallaşdırılması olduqca önəmli məsələlərdən biri hesab edilir.

Bir neçə kəlmə də AHİK-lə Türkiyənin KOOP-İŞ Həmkarlar İttifaqı arasındakı qarşılıqlı münasibətləri qeyd etmək istərdim. Belə ki, Azərbaycan-Türkiyə Həmkarlar İttifaqının qarşılıqlı əlaqələrinin genişləndirilməsi çərçivəsində 2022-ci ilin iyul ayının 2-də Türkiyənin Ankara şəhərində bu ölkənin KOOP-İŞ Həmkarlar İttifaqının 20-ci Qurultayında AHİK-in sədr müavini və digər rəsmi nümayəndələr iştirak etdilər.

2022-ci il sentyabr ayının 22-də Türkiyənin KAMU-SEN Konfederasiya-sının nümayəndə heyəti Azərbaycana səfərə gəlmişlər. Konfederasiyanın sədri Önder Kahveci nümayəndə heyətləri ilə birlikdə

Fəxri Xiyabana gələrək xalqımızın Ümumilli Lideri, Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu Heydər Əliyevin xatirəsini ehtiramla yad edərək məzarı önünə gül dəstələri düzdülər.

Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı möhkəm təməl üzərində qurulub. Bu gün mən çox xoşbəxtəm ki, sizinlə, türk qardaşlarımla bir elmi konfransda iştirak edirəm. Bizim mənəvi yaxınlığımız xalqlarımızın qarşılıqlı şəkildə gələcəyə ümumi inamını dahada möhkəmləndirir. Elə buna görə də hər iki qardaş ölkənin həmkarlar ittifaqı təşkilatları həmkarlar ittifaqına xas olan fəaliyyət metodlarından və imkanlarından istifadə edərək xalqlarımızın və ölkələrimizin çiçəklənməsi naminə əllərindən gələni edirlər.

Bütün dünyaya nümunə olan və daim güclənən Azərbaycan-Türkiyə arasında münasibətlərin inkişafı türk dünyasını daha sıx şəkildə bir araya gətirir. 44-günlük Azərbaycan-Ermənistan müharibəsində qələbə çalan müzəffər ordumuza qardaş Türkiyə bütün imkanları ilə döyüşənlərin ilk günündən etibarən Azərbaycanın ədalətli mübarizəsinə dəstək verdi. Türkiyə Prezidenti, Türkiyə Millət Məclisi, Xarici İşlər Nazirliyi, Müdafiyə Nazirliyi və mərbuat nümayəndələri də daxil olmaqla, bütün türk xalqından böyük həmrəylik gördük.

Hörmətli Receb Tayyib Erdoğan Azərbaycanın bu müharibədə yalnız olmadığını, Türkiyənin hər zaman qardaş Azərbaycanın yanında olduğunu dünyaya bəyan etdi. Hər iki Prezidentin birlikdə Zəfər Paradını qəbul etməsi bütün dünyaya ölkələrimizin birliyini, xalqlarımızın qardaşlığını bir daha göstərdi.

AHİK 20 ilə yaxındır ki, Türkiyəli həmkarları ilə dostluq və tərəfdaşlıq edir. İki qardaş ölkənin həmkarlar ittifaqları arasında əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsinin davam etirilməsinin vacibdir. Azərbaycanın münaqişəni sülh yolu ilə həll etmək səyləri heç bir nəticə vermədi. Növbəti erməni hərbi təxribatına cavab olaraq əks-hücum əməliyyatlarına başlayan yenilməz Azərbaycan Ordusu cəmi 44 günə işğalçı ordunu məhv etdi. Belə ki, torpaqlarımızın erməni qəsbkarlarından azad edilməsi zamanı Türkiyə dövlətinin və onun Prezidenti cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğanın ölkəmizə göstərdiyi mənəvi və diplomatik dəstək sözün həqiqi mənasında təmənnasız qardaşlığın təntənəsi hesab edilir. Türkiyənin dövlət strukturları Azərbaycanın qələbəsi üçün bütün sferalarda böyük əzmkarlıq göstərdilər. Nə qədər beynəlxalq təzyiqlər olsa da, Türkiyə qardaşlıq dəstəyi mövqeyindən geri çəkilmədi. Buna görə qardaş ölkəmizə sonsuz təşəkkürlərimizi ifadə edirik".

Həmçinin müttəfiqlik haqqında imzalanmış Şuşa Bəyannaməsi iki ölkə arasında əlaqələri ən yüksək səviyyəyə qaldırır: "Bəyannamədə göstərilən bütün müddəalar keyfiyyətcə daha yüksək işbirliyinin təminatıdır. Burada xalqlarımızın böyük liderləri, öndərləri Mustafa Kamal Atatürkün və Heydər Əliyevin kəlamları öz əksini tapıb. XX əsrin əvvəllərində Mustafa Kamal Atatürk demişdir: "Azərbaycanın sevinci sevincimiz, kədəri kədərimizdir". XX əsrin sonlarında isə Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir ki, "Türkiyə və Azərbaycan bir millət, iki dövlətdir". XXI əsrdə azad edilmiş Şuşada müttəfiqlik Bəyannaməsinin imzalanması bu cür yanaşma və fəlsəfənin əbədiləşdirilməsinin təcəssümüdür. Bəyannamədə müdafiə sahəsində əməkdaşlıq və qarşılıqlı hərbi yardım məsələləri öz əksini tapır. Bu, tarixi nailiyyətdir. Bu, bir daha göstərir ki, biz bundan sonra da hər zaman bir yerdə olacağıq. Bundan sonra da bir-birimizin təhlükəsizliyini təmin edəcəyik. Necə ki, bu günə qədər Türkiyə və Azərbaycan bütün məsələlərdə bir yerdədir, bundan sonra da bu, belə olacaq.

Son olaraq qeyd edim ki, universitetlərində qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsi təqdirəlayiqdir. Arzu edirəm ki, davamlı olsun.

Bir daha hər birinizə konfransın işində uğurlar arzulayıram!

AZƏRBAYCAN ƏMƏK VƏ SOSİAL MÜNASİBƏTLƏR AKADEMİYASININ REKTORU, PROFESSOR HÜSEYN QARAŞOVUN AÇILIŞ NİTQİ

Hörmətli konfrans iştirakçıları! Dəyərli qonaqlar!

Sizi salamlamaqdan çox məmnunam. Xoş gəlmisiniz!

"Sosial-iqtisadi və tarixi-mədəni əlaqələrin strateji prioritetləri" adlı bu konfransın keçirilməsini Cəlal-Bayar Universiteti ilə birlikdə qərarlaşmışıq.

Cəlal-Bayar Universiteti ilə Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası arasında əməkdaşlıq protokolu 2016-cı ildə imzalanmışdı. Bu müddət ərzində əlaqələrimiz xeyli genişlənmişdir.

Ümumiyyətlə məqsədimiz qardaş Türkiyənin Universitetləri ilə sıx əlaqə yaratmaqdır.

Çox xoşdur ki, bu gün İzmir Katip Çelebi Universitetindən Professor, Dr. İbrahim Atilla Acar, Professor, Dr. Nesrin Demir, Doktor Osman Tekir, Canan Uğur Rizzi, Ege Universitetindən Mehmet Fatih Sansar və Karamanoğlu Mehmetbey Universitetindən Hasan Hüseyn Akkaş burada bizimlədir.

Konfransın keçirilməsində əsas məqsəd sosial-iqtisadi, tarixi-mədəni əlaqələrin inkişafında yeni çağırışları müzakirə etmək və kreativ yanaşmaları geniş təbliğ etməkdən ibarətdir.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dostluq-qardaşlıq münasibətləri Azərbaycan müstəqilliyini elan etdikdən sonra arzu olunan səviyyədə mövcud olmağa başlamışdır.

18 oktyabr 1991-ci ildə müstəqillik aktı qəbul edən Azərbaycan respublikasını Türkiyə bir ay keçmədən – 9 noyabrda tanıyan ilk ölkə oldu. Diplomatik əlaqələrimiz rəsmi olaraq 14 yanvar 1992-ci ildə başladı.

Azərbaycanın Türkiyədə səfirliyi 1992-ci ilin avqust ayında açılmışdır. 1993-cü ilin yanvar ayında İstanbul şəhərində, 12 aprel 2004-cü ildə isə Qars şəhərində Azərbaycanın Baş Konsulluqları təsis edilmişdir. Türkiyənin isə Bakıda səfirliyi, Naxçıvan və Gəncə Şəhərlərində Baş konsulluqları fəaliyyət göstərir.

Artıq bu gün görürük ki, Azərbaycanla Türkiyə arasında əlaqələr siyasi, iqtisadi, humanitar, hərbi və başqa bütün sahələrdə uğurla inkişaf edir.

15 sentyabr 2010-cu ildə İstanbulda imzalanmış Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının (YSSƏŞ) yaradılmasına dair Birgə Bəyannamə ilə təsbit olunmuş Şuranın keçirilən iclasları iki ölkə arasında bütün sahələrdə əlaqələrin daha da genişlənməsi və dərinləşməsinə öz töhvəsini vermişdir. Şuranın 25 oktyabr 2011-ci ildə İzmir şəhərində ilk iclası keçirilmiş, 11-12 centyabr 2012-ci ildə Qəbələ şəhərində 2-ci, 2013-cü ilin 12-13 noyabrında Ankarada 3-cü, 2015-ci ilin 14-15 yanvarında Ankarada 4-cü, 15 mart 2016-cı ildə Ankarada 5-ci və 31 oktyabr 2017-ci ildə isə Bakıda 6-cı iclası keçirilmiş, iclasların yekununda bütün sahələrdə əlaqələr müntəzəm nəzərdən keçirilmiş və bir çox sahələr üzrə mühüm sənədlər imzalanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi Cənubi Qafqaz regionu həm qonşu, həm də digər ölkələrlə dostluq və hərtərəfli əməkdaşlıq ruhlu regional və beynəlxalq tərəfdaşlarla birlikdə inkişaf üçün səmərəli istifadə oluna biləcək geniş potensiala və imkanlara malikdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının zəngin təbii ehtiyatları, o cümlədən müasir dövr üçün önəmli olan neft və qaz ehtiyatları ölkənin çiçəklənməsi və milli rifahın təmin olunması üçün perspektivlər açır, onu beynəlxalq əhəmiyyətli enerji mənbəyi və beynəlxalq enerji təchizatı şəbəkəsinin mühüm tərkib hissəsinə çevirir.

Azərbaycan Respublikasının və tərəfdaş ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafına artıq töhfə verən beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat və kommunikasiya dəhlizlərinin inkişaf etdirilməsi, neft və qaz boru kəmərlərinin inşası region ölkələri ilə birgə əməkdaşlığın danılmaz və bariz nümunəsidir.

Bu tərəfdaşlıq çərçivəsində Azərbaycan-Türkiyə arasında iqtisadi əlaqələr mühüm yer tutur. Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələrimizin vüsət alması yuxarıda qeyd etdiyim kimi Azərbaycanın müstəqilliyindən sonrakı dövrə təsadüf edir. Azərbaycan-Türkiyə arasında iqtisadi əlaqələrin əsas məqsədi təbii, maddi və intellektual potensiallardan maksimum səmərəli istifadə edilməsindən, ölkələrin iqtisadi müstəqilliyini təmin edən zəruri istehsal və həyati əhəmiyyətli sahələrin genişləndirilməsindən, xaricdən asılı olmadan öz daxili ehtiyaclarını ödəməklə bərabər dünya bazarlarına dövlət standartlarına cavab verən məhsulların çıxarılmasının təmin edilməsindən ibarətdir.

Bu baxımdan Azərbaycan-Türkiyə arasında siyasi əlaqələri yüksək səviyyədə olan tərəfdaşlıq mövcuddur ki, bunun bariz nümunəsi kimi II Qarabağ müharibəsində ölkəmizə Türkiyənin hərtərəfli yüksək səviyyədə göstərdiyi dəstək hesab edilə bilər.

1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycan Respublikasının Xəzər dənizindəki sektorunda olan neft yataqlarının müştərək istifadə edilməsi üçün dünyanın böyük neft şirkətləri ilə Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti arasında məlum müqavilə imzalanmışdır.

Azərbaycan neft və qazının dünya bazarlarına nəqli bir neçə xəttlərdən istifadə edilməklə həyata keçirilir:

- Bakı-Qroznı-Novorossiysk neft kəməri (Şimal marşrutu);
- Bakı-Supsa neft kəməri (Qərb İxrac Boru Kəməri);
- Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri;
- Bakı-Tbilisi-Ərzurum boru xətti (Qaz kəməri);
- Cənub Qaz Dəhlizi: TANAP (Trans-Anadolu Qaz Boru Kəməri),
- TAP (Trans Adriatik Boru Xətti).

Hazırda Rusiya və Ukrayna arasında davam edən müharibə ölkələrdə ərzaq qıtlığının yaranmasına və neft-qaz təminatının pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan son dövrdə Azərbaycana Aİ ölkələri və digər ölkələrdən qazla təmin edilmə istiqamətində müraciətlər edilir və bu məsələnin müsbət həlli istiqamətində dövlət müvafiq tədbirlərin görülməsində maksimum imkanlardan istifadə etməyə çalışır.

Azərbaycanın Şərqlə Qərbin qovşağı olması ona mühüm üstünlüklər verməklə yanaşı, eyni zamanda, onun bir sıra problemlərlə üzləşməsinə gətirib çıxarır ki, bu da ölkədə müvafiq tədbirlərın görülməsini tələb edir. Azərbaycan Respublikasının milli maraqları ölkədə yaşayan xalqların fundamental dəyər və məqsədlərini, eyni zamanda insan, cəmiyyət və dövlətin tərəqqisini və dayanıqlı inkişafını təmin edə biləcək siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların birgə təmin edilməsindən ibarətdir.

Azərbaycan dövləti ölkədə əhalinin rifahının daha da artırılması üçün sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi yolunu seçmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 16-cı maddəsində deyilir: “Azərbaycan Dövləti bazar münasibətləri əsasında sosialyönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız raqabətə yol vermir”.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” proqramı tasdiq edilmişdir.

Bu dövlət proqramının qəbul edilməsi ölkəmizin idarə olunmasında strateji planlaşmanın təcəssümüdür. Dövlətin davamlı inkişafını təmin etmək üçün bütün zəruri amillər mövcuddur. Sosial-iqtisadi və mədəni həyatında böyük təkamül yolunu inamla keçərək Azərbaycan sabit təhlükəsiz və müasir həyatsəviyyəsini təmin etmiş ölkə kimi dünyada tanınır.

“Milli Prioritetlər”də dövlətimizin növbəti 5 prioritetləri müəyyən edilib:

1. Dayanıqlı artan raqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
2. Dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
3. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
4. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;
5. Təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi.

“Milli Prioritetlər” eyni zamanda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində də xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Müasir dövrümüzdə İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən birinə çevrilib**.** Bu gün Azərbaycanda informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sahəsindəki fəaliyyət ümummilli lider Heydər Əliyevin 2003-cü ildə təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya” nın həyata keçirilməsi ölkəmizin bu istiqamətdə inkişafını təmin edən əsas rəsmi sənəd olmuşdur. Ölkəmizdə «Poçt rabitəsi haqqında», «Elektron imza və elektron sənəd haqqında», «Telekommunikasiya haqqında», «Elektron ticarət haqqında» və s. Azərbaycan Respublikasının Qanunlarının qəbul olunması bu sahənin sürətli inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

Hazırda Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsi inkişaf səviyyəsinə görə fərqlənir. Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən birinə çevrildiyini inkar etmək olmaz. Onun əhatə dairəsi dövlət strukturlarını və vətəndaş cəmiyyəti institutlarını, sosial-iqtisadi sahələri, elm və təhsili, mədəniyyəti, bütövlükdə, insanların həyat tərzini təşkil edir. Bu baxımdan ölkəmizdə bu sahə üzrə innovasiya yönümlü fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi və gücləndirilməsi istiqamətində davamlı tədbirlər həyata keçirilir.

Hazırda informasiya sahəsində Azərbaycanın əsas məqsədi ölkənin informasiya potensialının artırılması, informasiya texnologiyalarından geniş istifadə, informasiya cəmiyyətinin qurulması istiqamətində əsaslı irəliləyişə nail olmaqdır. Yaradılan imkanların əsas məqsədi sosial xidmət təminatında dövlət qulluqçuları və vətəndaşlar arasında olan "məsafəni" azaltmaq, həmçinin, bu münasibətləri sadələşdirmək və şəffaflaşdırmaqdır. Dövlət orqanları tərəfindən elektron xidmətlərin geniş tətbiqi, onların sayının və keyfiyyətinin artırılması, vətəndaşların xidmətlərdən məmnunluğunun yüksəldilməsi bu məqsədə çatmağın vasitələridir. "Elektron Hökumət" virtual məkanın, müasir texnologiyaların imkanlarından, dövlət orqanlarında informasiyalaşdırmanın yüksək səviyyəsindən istifadə edərək ölkə vətəndaşlarına göstərilən xidmətlərin keyfiyyətcə yeni formada təqdim edilməsinə xidmət edir.

Ümumilikdə müasir dövrdə baş verən hərbi toqquşmalar və müharibələr qarşı tərəf üzərində üstünlük əldə etmək üçün təkcə silah gücünə deyil, həm də informasiyanın, texnoloji üstünlüklərin əhəmiyyətli olduğunu göstərir. 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan xalqı cəbhə ilə yanaşı, İKT-nin imkanlarından istifadə edərək informasiya müharibəsində də öz sözünü dedi. Zəfərlə başa çatan İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda texnoloji əsaslarla şəhərsalmanın həyata keçirilməsi istiqamətində artıq bir çox işlər görülmuş və davam etdirilir.

Telekommunikasiya peykinin orbitə çıxarılması bu istiqamətdə dövlətimizin ən böyük uğurlarından hesab edilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq prezident İlham Əliyev bildirir: "Müstəqillik dövründə doğrudanda, elə böyük uğurlara imza atmışıq ki, hər bir Azərbaycan vətəndaşı bununla fəxr edə bilər. Onların içərisində peykin buraxılması xüsusi yer tutur. Əminəm ki, bu hadisə gələcəkdə müasirliyə, inkişafa doğru atılan addımlarımızı artıracaqdır".

Beynəlxalq mədəni əlaqələrin ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq istiqamətində inkişaf dinamikası artmaqdadır. İkitərəfli mədəni əlaqələrin davam etdirilməsində bir çox ölkələrlə – Çin, Böyük Britaniya, Türkiyə, İsrail, Polşa, Rumıniya, Yunanıstan, İtaliya, Bolqarıstan , eyni zamanda, keçmiş SSR-i respublikaları ilə mədəni əməkdaşlıq haqqında hökumətlərarası sazişlər bağlanmışdır. Bu əməkdaşlığın əsas prioritetlərinə iqtisadi, siyasi əlaqələrlə yanaşı incəsənətin musiqi, təsviri sənət, memarlıq sahələri üzrə qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması daxildir.

Ölkəmiz hazırda beynəlxalq mədəni proseslərin fəal subyekti olaraq dünyada uğurla gerçəkləşdirilən bir çox mədəni proqram və layihələrin nəinki fəal iştirakçısı, həm də onların təşəbbüskarı və təşkilatçısı rolunda çıxış edir. Dünya mədəni proseslərinə fəal qoşulmaqla Azərbaycan həm özünün milli mədəniyyətini mütərəqqi, ümumbəşəri ideya və dəyərlərlə zənginləşdirir, həm də dünya mədəniyyətinin inkişafına öz layiqli töhfələrini verir.

Mədəniyyət haqqında Azərbaycanın milli qanunvericilik sistemi beynəlxalq mədəni əlaqələrin inkişafını, milli mədəniyyətin xaricdə yayılması və təbliğini, mədəni sərvətlərin qorunması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafını, xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələrin yaradılmasını, onların mədəni və mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsini, ümumiyyətlə beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Mən çıxışımı yekunlaşdırıram və inanıram ki, konfransda iştirak edən "Sosial-iqtisadi" və "Tarixi-mədəni" yöndə çalışan gənc tədqiqatçılar maraqlı fikir, məntiqli təkliflər irəli sürəcəklər.

Konfransın işində hər birinizə uğurlar arzu edirəm!

MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ REKTÖRÜ
PROF. DR. AHMET ATAÇ

Türkiye ve Azerbaycan Avrasya bölgesinin iki önemli ülkesidir. Aralarındaki etnik, dini ve kültürel bağlar nedeniyle bu ülkeler birbirini ―kardeş devlet‖ olarak tanımlamaktadır. Tarihi olaylar yirminci yüzyılın başlarında Türkiye ve Azerbaycan'ı farklı yönlere sürüklemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ile Anadolu'da Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Rus İmparatorluğu'nun dağılması sonrasında bağımsızlık ilan eden Azerbaycan ise Bolşevik işgaline maruz kalmış, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak Sovyetler Birliği'nin bir parçasını oluşturmuştur. Azerbaycan 1991 yılında yeniden bağımsızlığını kazanmış, onu ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur. Özellikle son on yılda iki ülke arasındaki ilişkiler duygusal zeminden çıkarak yerel, bölgesel ve küresel gelişmeler ışığında stratejik işbirliğine dönüşmüştür. Tarihi İpek Yolu'nun canlandırılması girişimleri, özellikle enerjide dışa bağımlı Avrupa Birliği ülkelerinin alternatif kaynak arayışı bağlamında Hazar havzası petrol ve doğalgazını Batı'ya taşıyacak boru hattı projelerinin başarılı bir şekilde faaliyete başlaması Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine yeni bir ivme kazandırmıştır. COVID-19 salgını ile birlikte dünya ülkeleri alışık olmadığımız bir tehditle karşı karşıya kalmıştır. Ülkeler arası her türlü hareketlilik durma noktasına gelirken, Bakü-Tiflis-Kars demiryolu pandemi koşullarında en güvenli taşıma aracı olarak bölgesel ticaretin devam etmesini sağlamıştır. İki ülke arasındaki stratejik işbirliği Karabağ Zaferi ile taçlanmış, devletlerimiz arasında imzalanan Şuşa Beyannamesi ile ikili ilişkilerde yeni bir dönem başlamıştır.

Bugün her alanda olduğu gibi, Türkiye ve Azerbaycan arasında eğitim işbirliği de son hızı ile devam etmektedir. Biz de Manisa Celal Bayar Üniversitesi olarak ülkelerimiz arası eğitim ve bilimsel işbirliğinin geliştirilmesini önemsemekteyiz. Bu işbirliğinin daha da ileriye taşınması için, bilimsel ve teknolojik alanda somut çıktılar olarak ülkelerimizin ortak milli çıkarlarına hizmet etmesi için çalışmaktayız. Üniversitemiz her yıl Azerbaycan'dan öğrenci kabul etmektedir. Azerbaycanlı öğrenciler üniversitemizde eğitim gören yabancı uyruklu talebeler arasındaki en kalabalık gruptur. Şuanda üniversitemizde önlisans, lisans, yüksek lisans ve doktora programları düzeyinde toplamda 273 Azerbaycan uyruklu öğrenci (236 lisans, 28 tezli yüksek lisans ve 9 tezsiz yüksek lisans programı olmak üzere – Eylül 2022 itibariyle) aktif olarak eğitim görmektedir. Bu öğrencilerin okudukları alan ne olur ise olsun, gelecek yıllarda ülkelerimiz arasındaki işbirliğinin daha üst seviyelere taşınmasına hizmet edeceklerine olan inancım tamdır.

Günümüz dünyasında başarının en önemli anahtarı iletişimdir – ünsiyettir. Bu anlamda iki gün yapılacak olan konferansımızın bilim insanlarımız, öğrencilerimiz arasında iletişimin güçlendirilmesi, bilgi alış verişinin, tecrübe değişiminin gerçekleştirilmesi için gerekli olduğunu düşünüyorum.

Konferansa emeği geçen tüm arkadaşlarımıza, Rektör Sayın Prof. Dr. Hüseyin Garaşov'a, Dekan Hicran Mirzeyeva'ya teşekkür ediyorum. Emeklerinize sağlık. Geçtiğimiz aylarda TEKNOFEST için Bakü'ye geldiğimde üniversitenizi ziyaret etme fırsatım oldu. Çok mutlu oldum. Tekrar teşekkür ediyorum. Bu vesile ile şehitlerimize de Allahtan rahmet diliyorum.

İQTİSADİ İSLAHATLARIN TƏHLİLİ VƏ KOMMUNİKASİYA MƏRKƏZİ,
İCRAÇI DİREKTORU İ.E.D., PROF. VÜSAL QASIMLI

BEYİN MƏRKƏZLƏRİNİN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFDA ROLU

Xülasə

Beyin mərkəzlərinin inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafında rolu son dövrlər nəzərə çarpacaq dərəcədə artmaqdadır. Bunun isə əsas səbəbi Böyük Verilənlərin (Big Data) toplanması, saxlanması və analitikasının aparılması üçün yeni texnoloji yeniliklərin dinamik şəkildə inkişaf etməsidir. Bu gün beyin mərkəzləri, iqtisadi və sosial siyasətlərin qəbul edilməsi prosesini təkmilləşdirir, eyni zamanda regional və beynəlxalq şəbəkələr yaradır ki, bu da sosial-iqtisadi inkişafa öz töhfəsini verir. Dünyanın beyin mərkəzləri qloballaşma və idarəetmə, beynəlxalq iqtisadiyyat, ətraf mühit problemləri, beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik, yoxsulluğun azaldılması, səhiyyə və qlobal sağlamlıq, informasiya və cəmiyyət kimi mühüm siyasət sahələrində bilik və siyasət arasında körpü yaratmağa kömək edir və bu istiqamətdə qlobal təşəbbüslər hazırlayırlar. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən beyin mərkəzlərinin bir sıra əsas istiqamət üzrə apardıqları fəaliyyətlər data əsaslı strateji idarəetmədə önəmli rol oynayır ki, bu istiqamətlərə müxtəlif növ sorğuların aparılması və onların analizləri, elektron hökumətin yaratdığı Böyük Verilənlər və buna əsaslanan təhlillər, sosial medianın izlənməsi və aparılan araşdırmalar, eləcə də sosial və iqtisadi islahatların monitorinqi və qiymətləndirilməsi ilə bağlı yaranan dataların təhlili aiddir.

Açar sözlər: *Beyin mərkəzləri, Böyük Verilənlər (Big Data), Data əsaslı qərar vermə, Kommunikasiya, Sosial-iqtisadi inkişaf*

Summary

The role of brain centers in the socio-economic development of developed and developing countries has been growing noticeably in recent times. The main reason for this is the dynamic development of new technological innovations for the collection, storage and analysis of Big Data. Today, brain centers improve the process of adopting economic and social policies, and at the same time create regional and international networks, which contribute to socio-economic development. The world's brain centers help bridge knowledge and policy in important policy areas such as globalization and governance, international economics, environmental issues, international peace and security, poverty reduction, health and global health, information and society, anddevelop global initiatives in this direction. The activities of brain centers operating in Azerbaijan in a number of main directions play an important role in data-based strategicmanagement, such as conducting various types of surveys and their analysis, Big Data created by electronic government and analyzes based on it, social media monitoring andresearch, as well as refers to the analysis of data generated in connection with the monitoring and evaluation of social and economic reforms.

Keywords*: Brain centers, Big Data, Data-based decision-making, Communication, Socio-economic development*

UOT(JEL):004.4,007.33,681.5Ə,

Giriş

Qlobal miqyasda beyin mərkəzlərinin rolu informasiya və texnoloji inqilab, həmçinin siyasət problemlərinin artan mürəkkəbliyi fonunda getdikcə güclənir. Beyin mərkəzləri həm strateji qərarları qəbul edənlərə, həm də bütövlükdə ictimaiyyətə data əsaslı qərarlar qəbul etməyə imkan verən daxili və beynəlxalq məsələlər üzrə fundamental tədqiqat, təhlil və analizlər aparan institutlar sayılırlar.

“Azərbaycan Respublikasında elm və təhsil sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Prezident Fərmanı elm və təhsilin qarşılıqlı əlaqəsinin möhkəmləndirilməsi və bu sahələrdə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyasına əsasən elmin müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatlar genişləndiriləcəkdir. Müasir təfəkkürlü və kreativ düşüncəli gənclər erkən vaxtlardan elmi araşdırmalara cəlb ediləcəkdir. Elmi tədqiqatların rəqabətli və məqsədli maliyyələşdirilməsi mexanizmi yaradılacaqdır. Eyni zamanda elmi tədqiqat, texniki konstruktor işlərinin (ETTKİ) kommersiyalaşdırılmasına dəstək veriləcəkdir. Bu məqsədlə həyata keçirilən tədqiqatlar maliyyələşdiriləcək, ETTKİ infrastrukturu inkişaf etdiriləcəkdir. Müasir dövrdə texnologiyaların kommersiyalaşdırılması innovativ inkişafda prioritet olduğundan, tədqiqat nəticələrinin məhsula çevrilməsi təmin olunacaq və elmi tədqiqatlarda mövcud maneələr müəyyən edilərək aradan qaldırılacaqdır. Nəticədə, innovasiyaların bazara çatdırılması asanlaşdırılacaq, ETTKİ üzrə xərclərin ÜDM-dəki payı isə 0,1% səviyyəsinə çatdırılacaqdır. Eyni zamanda strategiyada 2026-cı ilə qədər, ölkədə tədqiqat potensialı yüksək olan iki universitetin bazasında iki tədqiqat universitetinin yaradılması da nəzərdə tutulur.

Beyin mərkəzlərinin kommunikasiyası digər bütün növ kommunikasiyalardan fərqlənir. Amerikalı iqtisadçı Tomas Stüart “Fortuna Magazine”-ə verdiyi müsahibədə bildirib ki, intellektual kapital menecerlərinin ən böyük vəzifəsi “biliyi paylaşa bilən təşkilatlar yaratmaq”dır. O, paylaşılmayan intellektual kapitalı faydasız otaqda tək oturan müdrik adama bənzədib. Amerikalı iqtisadçı beyin mərkəzlərində informasiyaların ötürülməsi üçün şəbəkələrin qurulmasını olduqca əhəmiyyətli hesab edib. O bildirib ki, bu şəbəkələr auditoriya, dinləyicilər, təchizatçılar və bütün maraqlı tərəflər arasında körpü rolunu oynayır. Hazırda dünyada 5500-dən artıq beyin mərkəzi fəaliyyət göstərir və bu mərkəzlərin bir çoxu hələ də effektiv kommunikasiyanın qurulması, təsir imkanlarının artırılması və nəticənin əldə edilməsində ölçü meyarları barədə standartlar müəyyən edilməsi üçün araşdırmalar aparırlar.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Kommisiyasının saytında yerləşdirilən məlumata əsasən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən elmi müəssisələrin sayı 103-dür. Elmi araşdırmalar aparan Qeyri – Hökumət Təşkilatlarının sayı isə 50 ətrafındadır. Qeyd edilən elmi müəssisələr elmin demək olar ki, bütün sahələri üzrə fəaliyyət göstərirlər.

1. Beyin Mərkəzləri Beynəlxalq Təcrübədə

Dünyanın beyin mərkəzləri son 30 il ərzində qloballaşma və idarəetmə, beynəlxalq iqtisadiyyat, ətraf mühit problemləri, beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik, yoxsulluğun azaldılması, səhiyyə və qlobal sağlamlıq, informasiya və cəmiyyət kimi mühüm sahələrində bilik və strateji qərarların verilməsi arasında körpü yaratmağa kömək edən bir sıra qlobal təşəbbüslər hazırlayırlar. Bu gün beyin mərkəzləri, beynəlxalq əməkdaşlıq səylərini artırmaqla bütün dünyada vətəndaş cəmiyyətlərini gücləndirir, siyasətlərin qəbul edilməsi prosesini təkmilləşdirir, regional və beynəlxalq şəbəkələr yaradırlar. Vətəndaş cəmiyyətində iqtisadi siyasəti təhlil edən tədqiqat mərkəzləri önəmli rola malikdir. Fəaliyyət göstərən beyin mərkəzlərinin böyüməsinə təsir göstərən amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- İnformasiya və texnoloji inqilab
- Hökumətlərin informasiya üzərində monopoliyasının itməsi
- Siyasət problemlərinin artan mürəkkəbliyi və texniki xarakteri
- Hökumətin fəaliyyət miqyasının artması
- Qloballaşma
- Dövlət və qeyri-dövlət qurumlarının rolunun artması
- “Lazım olan vaxtda, lazım olan yerdə və lazım olan formada” yığcam məlumata və təhlilə ehtiyacın artması

Beyin mərkəzlərində dünyanın aparıcı alimləri və mütəxəssisləri çalışır və həlli vacib məsələlər üzrə siyasət sənədləri hazırlayırlar. Bir sıra beynəlxalq təşkilatların hazırladığı layihələri bura misal göstərmək olar. Məsələn, Think-20 tərəfindən G20 ölkələri üçün hazırlanan elmi tövsiyələr (https://www.t20indonesia.org/), Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) üzrə Tərəfdaşlıq Platforması (https://sdgs.un.org/partnerships), İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı Qlobal forumu (https://www.oecd.org/development/globalforum).

Pensilvaniya Universiteti müxtəlif kateqoriyalar üzrə dünyanın aparıcı beyin mərkəzlərini sıralayan illik “Global Go To Think Tank” İndeksi hazırlayır. İndeksin hazırlanması dünyanın çap və elektron media, akademik, dövlət və özəl donor institutları və hökumətlərdən ibarət olan 1796-dan çox qurum və ekspertlərdən ibarət bir panel tərəfindən həyata keçirilir. Hər il hazırlanan İllik Beyin Mərkəzləri İndeksi akademiklər, jurnalistlər, donorlar və ictimaiyyət tərəfindən dünyanın aparıcı araşdırma mərkəzlərini tapmaq və onlarla əlaqə yaratmaq üçün istifadə olunur. Burada əsas məqsəd beyin mərkəzlərinin profilini və fəaliyyətini artırmaq və beyin mərkəzlərinin dünya miqyasında hökumətlərdə və vətəndaş cəmiyyətlərində oynadığı mühüm rol haqqında ictimaiyyəti məlumatlandırmaqdır.

Bu günə qədər Beyin Mərkəzləri və Vətəndaş Cəmiyyətləri Proqramı (TTCSP) 85 ölkədə texniki yardım və potensialın gücləndirilməsi proqramlarını təqdim edib. Hazırda beyin mərkəzlərinin regional və qlobal şəbəkələrinin daha da gücləndirilməsi üzərində işlənilir. Əsas məqsəd yüksək keyfiyyətli və strateji qərarların verilməsinə ciddi şəkildə təsir göstərəcək araşdırmaları hazırlamaq və ictimai rifah naminə fəaliyyətləri formalaşdırmaq qabiliyyətini nümayiş etdirən beyin mərkəzlərini səfərbər etməklə davamlı institusional və dövlət səviyyəsində tərəfdaşlıq yaratmaqdır.

Beyin mərkəzləri və akademik institutlar sistemli, sektorlararası, qlobal miqyasda bir-birindən asılı olan və hər bir ölkənin həll etmək imkanlarından kənar olan məsələlərə üstünlük verməlidirlər. İnkişafın determinantları olan yoxsulluq, ətraf mühitin dəyişməsi, miqrasiya, qida təhlükəsizliyi kimi problemlər buna misaldır. Bunun üçün strateji qərarvermədə nüfuza malik yerli qurumlar və vətəndaş cəmiyyətinin nümayəndələri, eləcə də qlobal maraqlı tərəflərlə əlaqəyə ehtiyac vardır.

İqtisadi inkişafa fokuslanan beyin mərkəzləri və akademik institutlar universallığa dəstək verməlidirlər. Bilik "qlobal ictimai məhsul" hesab edilməlidir və beyin mərkəzləri və digər bilik institutları milli, regional və qlobal səviyyələrdə öyrənmə və həll yollarını paylaşmalıdırlar. Məqsədlərə çatmaqda hər bir ölkə özünəməxsus çətinliklərlə üzləşə bilsə də, "universallıq" beyin mərkəzlərinin qlobal əməkdaşlıq tələb edən problemlərin həlli üçün çərçivəni təmin edir.

Hazırda beyin mərkəzlərinin çoxu Şimali Amerikada fəaliyyət göstərir (39,3%), Asiya və Qərbu Avropada fəaliyyət göstərən beyin mərkəzləri dünya üzrə fəaliyyət göstərən mərkəzlərin 18% və 16.4%-ni təşkil edir.

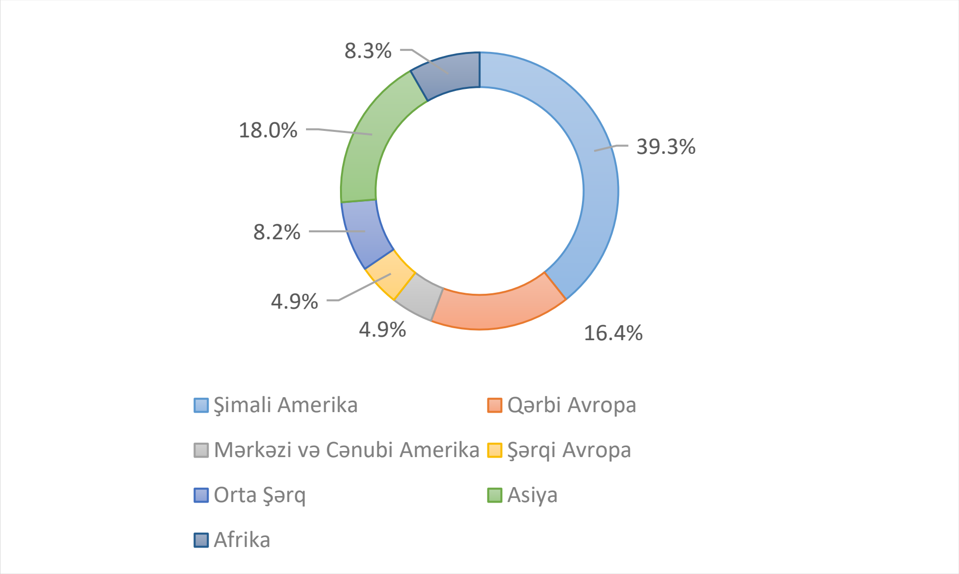

Şəkil 1:Beyin mərkəzlərinin regional bölgüsü (mənbə: "Global Go To Think Tank Index" Hesabatı, 2021)

2. Azərbaycanda Beyin Mərkəzlərinin Data Əsaslı Strateji İdarəetmədə Rolu

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən beyin mərkəzlərinin 4 istiqamət üzrə apardıqları fəaliyyətlər data əsaslı strateji idarəetmədə önəmli rol oynayır. Bu istiqamətlərə müxtəlif növ sorğuların aparılması və onların analizləri, elektron hökumətin yaratdığı Big Data (böyük verilənlər) və buna əsaslanan təhlillər, sosial medianın izlənməsi və aparılan araşdırmalar, eləcə də sosial və iqtisadi islahatların monitorinqi və qiymətləndirilməsi ilə bağlı yaranan dataların təhlili aiddir. Aşağıda qeyd edilmiş istiqamətlər üzrə ətraflı məlumat və araşdırma verilmişdir:

Sorğular

- İctimai fikrin öyrənilməsi üçün vətəndaşlar arasında sosioloji sorğuların keçirilməsi siyasi və sosial trendləri, cəmiyyət üçün əhəmiyyət kəsb edən məsələləri müəyyən etməyə və bu barədə aidiyyəti dövlət orqanlarını və qurumlarını məlumatlandırmağa xidmət edir. Məsələn, Sosial Araşdırmalar Mərkəzinin apardığı anket sorğuları, fokus qrup müzakirələri, intervyular ölkədə aparılan sosial siyasətin vətəndaşlar tərəfindən necə qiymətləndirildiyini müəyyən etməyə xidmət edir. Bununla yanaşı sorğuların təhlil edilməsi aidiyyatı dövlət qurumları üçün qərarların verilməsində önəmli rol oynaya bilir.
- Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və iqtisadi islahatlara dəstək məqsədi ilə sahibkarlar arasında aparılan sorğular müvafiq olaraq təhlil edilir və bunların əsasında görüləcək tədbirlər müəyyən edilir. Məsələn, Biznes Mühiti və Beynəlxalq Reytinqlər üzrə yaradılan Komissiyanın bəzi işçi qrupları mütamadi olaraq sahibkarlar arasında sorğular keçirirlər (tikintiyə icazələrin verilməsi sahəsində, vergi islahatları sahəsində, elektrik təchizatı şəbəkəsinə qoşulma sahəsində və s.) bu sorğuların nəticəsində isə növbəti ildə ölkədə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində görüləcək işlər müəyyən edilir.
- Dövlət orqanlarının (qurumlarının) vətəndaşlara və sahibkarlara göstərdiyi xidmətlərin səviyyəsini ölçmək üçün mütamadi olaraq xüsusi sorğulardan istifadə edilir ki, bu da xidmətlərin göstərilməsində yaranan çətinlikləri görməyə və onları aradan qaldırmağa dəstək olur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi "ASAN indeksi" üzrə illik olaraq dövlət orqanlarının vətəndaşlara göstərdiyi

xidmətləri qiymətləndirir. Bununla yanaşı, hazırda icra prossesində olan "KOB indeksi" dövlət xidmətlərinin mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə təsirlərini qiymətləndirilməsində istifadə ediləcəkdir.

Sosial medianın monitorinqi

- Sosial media vasitələrinə internet üzərindən yayımlanan informasiya saytları, sosial şəbəkələr, bloqlar, ani ünsiyyət proqramları, forumlar daxildir. Sosial şəbəkələrin – əsasən də orada yer alan mətnlərin, rəylərin, həştəqlərin, açar sözlərin və s. monitorinqləri aparılır ki, bu da sosial şəbəkələrdə aktiv olan müxtəlif auditoriyaların maraqlarını müəyyən etməyə, ümumilikdə vətəndaşların istək və arzularını dəqiqliklə izləməyə və müvafiq olaraq lazımi strateji qərarların verilməsinə və tədbirlərin görülməsinə xidmət edir.
- Sosial şəbəkələrdə istifadəçi davranışlarının xarakterizə olunması və əlaqələrin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə monitorinqlər aparılır. İnsanların bu günlərdə internetdə paylaşa biləcəkləri məlumatlara demək olar ki, məhdudiyyət yoxdur və sosial mediada məlumatların geniş və tez yayıldığını nəzərə alsaq, şəbəkələrin monitorinq edilməsi ölkəni mümkün təhlükələrdən qoruya bilir.
- Eyni zamanda, sosial media monitorinqləri vətəndaşlarla interaktiv əlaqə yaratmaqla auditoriyanın tələbatı olan məlumatları sosial media vasitəsilə yaymağa da öz töhfəsini verir. Hal-hazırda monitorinqlərin aparılmasında Big Data analitika texnologiyalarından (data mining, text mining və s.) istifadə olunur.

Elektron hökumət (e-government)

- Elektron hökumət – dövlət, vətəndaşlar və biznes sektoru arasında qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bununla da Böyük Verilənləri formalaşdırır ki, bu verilənlərdən istifadə etməklə strateji qərarların verilməsində yeni mərhələ açılır. Məsələn, Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sisteminin yaratdığı Böyük Verilənlərdən (Big Data) istifadə etməklə kənd təsərrüfatı sahəsində optimal strateji qərarlar verilir ki, bu da aparılan aqrar siyasətin daha səmərəli olması deməkdir.
- Elektron hökumətin yaratdığı Böyük Verilənlər həm sosial həm də iqtisadi siyasətdə qərarların çevik və sürətli verilməsinə gətirib çıxarır, eyni zamanda xərclərin azalmasına töhfə verir.
- Yeni nəsil elektron hökumət (e-government 3.0) bu sahədə süni intellektin (artificial intelligence) və maşın öyrənməsinin (machine learning) geniş tətbiqini nəzərdə tutur ki, bu da xammal sayılan informasiyanın biliyə çevrilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İslahatların monitorinqi və qiymətləndirilməsi

- Sosial və iqtisadi sahədə dövlət strategiyalarının, proqramların, tədbirlər planlarının monitorinqi və qiymətləndirilməsi nəticəsində Böyük Verilənlər (Big Data) bazası yaranır. Xüsusən yeni islahatların hazırlanmasında monitorinq və qiymətləndirmə nəticəsində əldə olunan datalardan istifadə etmək olur. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi (İİTKM) monitorinq və qiymətləndirmə institutu kimi ölkədə icra edilən strateji sənədlərin monitorinqini və qiymətləndirilməsini aparır. Bu prosses rəqəmsal platforma olan monitoring.az portalı vasitəsi ilə yerinə yetirilir. Monitoring.az portalı dövlət strategiyalarının, proqramların, tədbirlər planlarının monitorinqi və qiymətləndirilməsi nəticəsində Böyük Verilənlər bazası yaratmağa imkan yaradır.
- Digər tərəfdən Biznes mühiti və beynəlxalq reytinqlər üzrə Komissiyanın internet portalı olan azranking.az portalı Verilənlər Bazasından istifadə etməklə islahatların generasiyasını təmin edir və islahatlar da yenidən monitorinq olunur.
- Beləliklə, monitorinq.az və azranking.az portalları arasında funksional əlaqə - "müdrik çevrə" – yaranır ki, bu da data əsaslı qərarvermə prossessinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. Eyni zamanda strateji qərarların qiymətləndirmə, koordinasiya və kommunikasiya imkanlarını artırmaqla bərabər ölkədəki islahat proseslərinin də sürətlənməsinə müsbət təsir göstərir. İİTKM-in təqdim etdiyi Azranking.az və Monitoring.az platformaları funksional əlaqələndirilməklə islahatlar və monitorinqin iş axınlarını rəqəmsal olaraq bir-birinə bağlayır: yeni islahat yeni monitorinq və yeni monitorinq yeni islahat təşəbbüslərini yaradır. İİTKM-də islahatların "həyat tsikli"nə aid olan bütün mərhələlər tam rəqəmsallaşdırılıb. Bu isə prosesin səmərəliliyini, şəffaflığını, inklüzivliyini və hesabatlılığını təmin edir.

3. Beyin Mərkəzlərinin Kommunikasiyası

Beyin mərkəzlərinin kommunikasiyası digər bütün növ kommunikasiya metodlarından fərqlənir. Yəni beyin məhsulunu yaratmaq və satmaq, elmi fəaliyyət ilə məşğul olmaq, iqtisadiyyat sahəsində yeni modelləşdirmə yaratmaq, innovativ həllərlə məşğul olmaq, paralel olaraq bu informasiyanı cəmiyyətə düzgün formada ötürmək – bütün bunları cəmiyyətə təqdim etmək heç də həmişə ənənəvi kommunikasiya vasitələri ilə mümkün olmur. Bu sahədə də daima yenilikçi olmaq lazımdır. Amerikalı iqtisadçı Tomas Stüart (1991) "Fortuna Magazine"-ə verdiyi müsahibədə bildiirb ki, intellektual kapital menecerlərinin ən böyük vəzifəsi "biliyi paylaşa bilən təşkilatlar yaratmaq"dır. O, paylaşılmayan intellektual kapitalı faydasız otaqda tək oturan müdrik adama bənzədib. Amerikalı iqtisadçı beyin mərkəzlərində informasiyaların ötürülməsi üçün şəbəkələrin qurulmasını olduqca əhəmiyyətli hesab edib. Bildirib ki, bu şəbəkələr auditoriya, dinləyicilər, təchizatçılar və bütün maraqlı tərəflər arasında körpü rolunu oynayır.

Hazırda dünyada 5500-dən artıq beyin mərkəzi fəaliyyət göstərir və bu mərkəzlərin bir çoxu hələ də effektiv kommunikasiyanın qurulması, təsir imkanlarının artırılması və nəticənin əldə edilməsində ölçü meyarları barədə standartlar müəyyən edilməsi üçün araşdırmalar aparırlar. Media və kommunikasiya üzrə amerikalı mütəxəssis Fred Kuntz (2013) Çində "Beyin Mərkəzləri – dəyişən dünya ilə üz-üzə" beynəlxalq konfransda bildirib ki, beyin mərkəzləri üçün düzgün kommunikasiyanın qurulması doğru strategiyanın hazırlanması ilə başlayır. Yəni doğru hədəflər, aydın missiya və bəlli məqsədləri olan beyin mərkəzlərinin uğur qazanma ehtimalı daha yüksəkdir.

İnkişaf etməkdə olan dövlətlərdə isə beyin mərkəzləri həm də icra qurumu kimi ("Think and Do Tanks") fəaliyyət göstərdiyi üçün bu sistem bir qədər də mürəkkəbləşir. Lakin beyin mərkəzləri üçün vahid missiya mövcuddur ki, bu tələblər də təhlillərin aparılması, yeni ideya və strategiyaların formalaşdırılması, həmçinin fəaliyyətdən yaranan tezislərin cəmiyyətə birbaşa və dolayı yolla çatdırılmasını tələb edir. Burada ilk növbədə aşağıdakılar çox önəmlidir:

- Düzgün auditoriyanın formalaşdırılması,
- Hədəflərə uyğun tezislərin (nərrativlərin) yaradılması,
- Tezislərin (nərrativlərin) auditoriyaya çatdırılması üçün doğru zamanlamanın aparılması
- Düzgün və uyğun alətlərin və kanalların müəyyən edilməsi vacibdir.

3.1. Düzgün Auditoriyanın Formalaşdırılması və ya Auditoriyanın Düzgün Formalaşdırılması

Beyin mərkəzləri öz missiyalarını yerinə yetirmək üçün ilk növbədə doğru auditoriyanın müəyyən edilməsinə ehtiyac duyurlar. Yəni hər bir beyin mərkəzi öz missiya və məqsədlərini aydın müəyyən edə bilsə onun uğur qazanma ehtimalı da yüksəlir. Beyin mərkəzi fəaliyyəti zamanı hansı auditoriyaya təsir etmək istədiyini dəqiq müəyyənləşdirməlidir. Doğru auditoriyanı necə müəyyən etmək olar? Bura hədəf auditoriyaya müəyyən suallar ünvanlamalaqla cavablar almaq mümkündür (Məsələn: Yenilikləri hansı yolla əldə etmək istəyirsiniz, beyin mərkəzləri sizinlə kommunikasiyanı necə daha effektiv edə bilər və s.). Beyin mərkəzləri mütəmadi əməkdaşlıq etdiyi auditoriyadan yaxşı və pis nümunələrə dair monitorinq aparılmasını da xahiş edə bilər. Bu qiymətləndirmə tərəflər arasında auditoriya ilə əməkdaşlığı təkmilləşdirir. Britaniyalı kommunikasiya mütəxəssisi Clair Grant-Salmon auditoriya ilə işi belə təsvir edir: "Hədəf auditoriyanın inkişafı təkcə mövcud sayı artırmaqdan ibarət deyil, mövcud və yeni auditoriyalarla kommunikasiyanı təkmilləşdirməkdən ibarətdir. Mövcud və potensial auditoriyaları dinləmək, təklifləri qəbul etmək və mesajları daha sadə formada təqdim etməklə kommunikasiyanı gücləndirmək mümkündür. Biz izləyicilərimizin etibarını onları dinləmək və başa düşməklə qazana bilərik".

3.2. Hədəflərə Uyğun Tezislərin (Nərrativlərin) Yaradılması

Miçiqan Universitetinin tədqiqatçıları Priscilla Rogers və Gail Thomas (1997) beynəlxalq tədbir öncəsi 22 beyin mərkəzinin təmsilçisi arasında araşdırma təşkil etmək üçün iki məqalə təqdim edir. Təmsilçilər məqaləni oxuduqdan sonra bir neçə qruplara bölünürlər. Onlardan bir qrupu beynəlxalq kommunikasiya üzrə fokuslansa da, digər qrup kommunikasiya texnologiyaları ilə bağlı istiqamətin müzakirəsini daha vacib hesab edib. Hər iki qrupun müzakirəsini yekunlaşdıqdan sonra onlar bir araya gətirilir və fikirlər ümumiləşdirilir, əlaqələr müəyyənləşdirlir və yekun nəticəyə gəlinir. Bu araşdırmadan bu qənaətə gəlmək olar ki, kommunikasiya zamanı beyin mərkəzlərinin mesajları (nərrətivləri) hədəf auditoriyalarına doğru formada çatdırması çox vacibdir. Məsələn, hər hansı bir beyin mərkəzinin innovativ bir həll yaxud yeni iqtisadi model ilə bağlı formalaşdırdığı mesaj maliyyəçi və jurnalistə eyni üslübla çatdırıla bilməz. Bu mesajlar mütləq auditoriyaya uyğun dilə uyğunlaşdırılmalıdır. Yəni akademik üslubda hazırlanan bir layihə rəsmi və elmi dairələr üçün konfrans yaxud dairəvi masa tipli toplantılara daha uzun müzakirələrə çıxarıla

bilər. Amma kütləvi informasiya vasitələrinə mesajlar daha qısa, başadüşülən dildə və vaxtında çatdırılmalıdır.

3.3. Tezislərin (Nərrativlərin) Auditoriyaya Çatdırılması Üçün Doğru Zamanlamanın Aparılması

Christina Bacalso (2018) "Yeni beyin mərkəzi liderləri üçün ictimai hekayə" adlı yazısında belə bir fikir irəli sürür: "Auditoriyanız niyyətinizin nə olduğunu və nə üçün sizin arxanızca gəlməli olduğunu başa düşmürsə, onlardan sizi izləmələrini xahiş edə bilməzsiniz". Bu fikir isə öz növbəsində Harvard Universiteti professorunun (Marshall Ganz) fikirləri əsasında formalaşmışdır. Beyin mərkəzi cəmiyyətə ötürməli olduğu mesajı düzgün olduğu qədər həm də vaxtında formalaşdırmalıdır. Çünki beyin mərkəzinin formalaşdırdığı mesaj zamanın nəbzinə uyğun və qismən də gələcəyin formalaşdırılmasına istiqamətlənmiş olmalıdır.

Doğru Kanalların və Uyğun Alətlərin Müəyyən Edilməsi

Kommunikasiya zamanı beyin mərkəzlərinin doğru insanlara düzgün mesajla, düzgün metoddan istifadə edərək çatması vacibdir. Etibarlı kanallar həm də institutsional yaddaş və təcrübə ilə formalaşır. Bu kanal və alətləri iki hissəyə ayırmaq olar:

- Ənənəvi kanal və alətlər,
- Müasir texnologiyaların imkanlarından yaranan kanal və alətlər.

Ənənəvi kanal və alətlər. Beyin mərkəzləri üçün daima etibarlı kanallar vətəndaş cəmiyyəti institutları, mütəxəssislər və kütləvi informasiya vasitələri hesab olunub. Mesajların bu kanallar vasitəsi ilə ötürülməsi beyin mərkəzləri üçün demək olar ki, bir çox zamanlarda effektiv nəticə ilə yekunlaşıb. Həmçinin yerli və xarici beyin mərkəzlərinin əməkdaşlığı da kommunikasiya aləti kimi uğurludur. Bu alətlər arasında seçim etmək artıq beyin mərkəzinin həyata keçirdiyi strategiyanın istiqamətinə görə dəyişə bilir.

Müasir texnologiyaların imkanlarından yaranan kanal və alətlər. Uzun illər elmi və akademik fəaliyyətlə məşğul olan beyin mərkəzləri məlumatların yayılması üçün "klassik" modeldən istifadə edirdi. Araşdırmanı aparan mütəxəssis bir neçə səhifəlik ciddi bir hesabat və yazılı təqdimat hazırlayırdı. Tədbir təşkil olunurdu, press-reliz paylaşılırdı. Müasir zamanda isə infoqrafikalar hazırlanır, vizual təsvirlər əks olunan materiallar və videolar sosial şəbəkələrdə paylaşılır. Rəqəmsal kommunikasiyalar üzrə mütəxəssis Tom Ascot özünün "Yeni texnologiyalar və "köhnə" beyin mərkəzləri" adlı yazısında göstərir ki, bu modellər hədəf auditoriyaları üçün artıq o qədər də maraqlı, eyni zamanda sərfəli deyil. Beyin mərkəzləri artıq yeni onlayn məzmun yaradıcıları ilə rəqabət aparmalı və müasir rəqəmsal mediadan faydalanmalı və tədqiqat işlərini multimedium məhsullara çevirməlidirlər.

Təbii ki, beyin mərkəzlərinin hazırladığı bütün məhsullar üzrə qaydaları eyniləşdirmək mümkün deyil. Çünki spesifik sahələr üzrə fəaliyyət göstərən beyin mərkəzləri daima oxşar auditoriyaya müraciət edirsə, burada çoxşaxəli kanallardan istifadə etməyə ehtiyac yaranmır. Amma beyin mərkəzi bir neçə istiqamət üzrə eyni zamanda, icra qurumu kimi də fəaliyyət göstərirsə alət və kanalların rəngarəngliyi daha zəruridir (Helen Dempster, 2019).

Qlobal İnkişaf Mərkəzi (CFGD) araşdırmasında informasiyanın təqdim edilməsi üçün hədəf auditoriyasını 4 istiqamətə bölüb. Onların izahına görə daha əvvəl auditoriyaya siyasi kanallar və siyasətə təsir edən media qurumları ilə birbaşa danışaraq təsir edə bilirdilər. Lakin son illər sosial medianın yüksəlişi ictimaiyyətin mövqeyinin artmasına səbəb olub. Bu yenilik beyin mərkəzlərinin də fəaliyyətinə təsir edib. Ona görə də beyin mərkəzləri böyük ideyalar və hədəflərin hər birini əhatə etməlidir.

- ***Akademik auditoriya üçün əsas məqsədlər***- Akademik araşdırmanın reytinqli jurnallarda dərc olunması, kitabdan, məqalədən və ya müəllifdən, xüsusən də elmi əsərdən sitat və ya istinadların əldə edilməsi, araşdırmalara uyğun akademik debatların yenilənməsi (müasirləşməsi).
- ***Siyasi auditoriya üçün əsas məqsədlər*** – Araşdırmaların, məlumatın siyasi inkişafda müsbət təsirə malik olması, siyasətçilərlə birgə tələb əsasında işin təşkil edilməsi, siyasi debatların yenilənməsi.
- ***İctimai auditoriya üçün əsas məqsədlər*** – Məlumatların daha anlaşılan və sadə dildə ötürülməsi, məlumatlara əlçatanlığın təmin olunması və ictimai debatların quruluşunun yenilənməsi.
- ***Media auditoriya üçün əsas məqsədlər*** – Mövzuyla əlaqədar rəsmi və məlumatlı şəxslərin dəvət olunması və çıxışları, müxbirlərlə münasibətlərin daimi inkişaf etdirilməsi, məlumatların kontekstinə uyğun açar sözlərdən istifadə edilməsi.

Nəticə

Beyin mərkəzlərinin sosial-iqtisadi inkişafında rolu ilə bağlı aparılan araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olar ki, beyin mərkəzləri bilik və strateji qərarların verilməsi arasında körpü yaratmaqla sosial-

iqtisadi inkişafa ciddi şəkildə töhfə verirlər. Data əsaslı strateji idarəetmədə beyin mərkəzlərinin rolu ildən ilə artır və bu da həm siyasətçilərə, həm də bütövlükdə ictimaiyyətə qərarlar qəbul edilməsində mühüm təsir göstərir.

Eyni zamanda, yuxarıda qeyd edildiyi kimi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən beyin mərkəzlərinin apardıqları araşdırmalar əsasən 4 istiqaməti özündə ehtiva edir ki, bu araşdırmaların nəticəsi də strateji idarəetmədə qərarların verilməsində önəmli rol oynayır. Qeyd edilmiş istiqamətlərə müxtəlif növ sorğuların aparılması və onların analizləri, elektron hökumətin yaratdığı Big Data (böyük verilənlər) və buna əsaslanan təhlillər, sosial medianın izlənməsi və aparılan araşdırmalar, eləcə də sosial və iqtisadi islahatların monitorinqi və qiymətləndirilməsi ilə bağlı yaranan dataların təhlili aiddir.

Aparılan araşdırmalar və onların nəticəsində hazırlanan strateji sənədlər ilə yanaşı, nəticələrin kommunikasiyası da önəmli məsələ kimi beyin mərkəzlərinin qarşısında durur. Belə ki, beyin mərkəzləri apardıqları araşdırmalar və onların nəticələri barəsində doğru insanlara düzgün mesajla, düzgün metoddan istifadə edərək çatması vacibdir. Etibarlı kanallar həm də institutsional yaddaş və təcrübə ilə formalaşır.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyasına əsasən elmin müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatlar növbəti illərdə genişlənəcəkdir ki, bu da öz növbəsində strateji qərarların verilməsində beyin mərkəzlərinin və eyni zamanda tədqiqat müəssisələrinin rolunun artacağına gətirib çıxaracaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası, 2022 (https://president.az/az/articles/view/56725)
2. Clair Grant-Salmon. Driving digital engagement for policy impact, 2020 (https://onthinktanks.org/wp-content/uploads/2020/11/OTT20-Secrets-of-digital-engagement.pdf)
3. Christina Bacalso. Public narrative for new think tank leaders, 2018 (https://onthinktanks.org/articles/public-narrative-for-new-think-tank-leaders/)
4. Thomas A. Stewart. Brainpower: How Intellectual Capital is Becoming America’s Most Important Asset, 1991 (https://archive.fortune.com/magazines/fortune/fortune_archive/1991/06/03/75096/index.htm)
5. Pensilvaniya Universiteti, Global Go To Think Tank Index Report (https://repository.upenn.edu/think_tanks/18/)
6. Fred Kuntz. Communications and Impact Metrics for Think Tanks, 2013 (https://www.cigionline.org/articles/communications-and-impact-metrics-think-tanks/#:~:text=In%20communications,%20it%20is%20important%20for%20think%20tanks,channels%20may%20be%20more%20effective%20with%20certain%20audiences)
7. Priscilla Rogers və Gail Thomas. Research Think Tank: "Complexifying" International Communication and Communication Technology, 1997 (https://www.researchgate.net/publication/43116750_Research_Think_Tank_Complexifying_International_Communication_and_Communication_Technology)
8. Tom Ascott. New technology and ‘old’ think tanks, 2019 (https://onthinktanks.org/articles/new-technology-and-old-think-tanks/)
9. Helen Dempster. The Evolution of Think Tank Research Communications: Here’s What I’ve Learned, 2019 (https://www.cgdev.org/blog/evolution-think-tank-research-communications-heres-what-ive-learned)

SOS UŞAQ KƏNDLƏRİ AZƏRBAYCAN ASSOSİASİYASI

LAYİHƏ RƏHBƏRİ: DR. EŞQİN TANRIVERDİ

Tədqiqat Layihəsinin təqdimatı

Azərbaycanda Uşaqların Uşaq Evlərinə Yenidən İnteqrasiya Edilməsinin Qarşısının Alınması İlə Bağlı Yanaşmaların Optimallaşdırılması

TƏDQİQAT İŞİNİN QISA TƏSVİRİ VƏ ƏSAS MƏQSƏDİ:

“Azərbaycanda Uşaqların Uşaq Evlərinə Yenidən İnteqrasiya Edilməsinin Qarşısının Alınması İlə Bağlı Ysanaşmaların Optimallaşdırılması”, qısaca “Bütöv Ailə və Dayanıqlı Büdcə” adlı tədqiqat işi, dünyanın ən nüfuzlu 10 universiteti sırasında yer alan Çikaqo Universitetinin Tac Ailə Sosial İş, Siyasət və Təcrübə Məktəbi tərəfindən hazırlanıb və Eunce Kennedi Şrayver Milli Uşaq Sağlamlığı və İnsan İnkişafı İnstitutu (NICHD) və Foqarti Beynəlxalq Mərkəzi (FIC) tərəfindən maliyyələşdirilib.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi, Azərbaycanda uşaq evlərindən öz bioloji ailələrinə və qəyyumlarına qovuşmuş 7-12 yaşlarında uşaqların ailə bağlarının möhkəmləndirilməsi və maddi azadlıqlarının əldə olunması üçün sübuta əsaslanan üç müdaxilə yanaşmasını təkmilləşdirməklə sınaqdan keçirtməkdir. Bu müdaxilələr çətin uşaqlıq dönəmi keçirtmiş uşaqların psixi sağlamlıq problemlərinin qarşısnın alınmasını hədəfləyir və eyni zamanda dolayısı ilə ailə institutunun möhkəmlənməsinə xidmət edir. Tədqiqat işi öz məqsədlərini həyata keçirtmək üçün üç müdaxilə komponenti əsasında fəaliyyətlərini SOS Uşaq Kəndləri Azərbaycan Assosiasiyası və Milli Psixi Sağlamlıq Mərkəzi ilə əməkdaşlığını davam etdirir.

a) **Ailənin möhkəmləndirilməsinə müdaxilə;**

Sübut əsaslı müdaxilə, Çikaqo Universitetinin pofessoru Dr. Gorman-Smith tərəfindən inkişaf etdirilərək yerli reallığa uyğunlaşdırılmışdır. Tədqiqat işi bu komponent əsasında, SOS Uşaq Kəndləri Azerbaycan Assosiasiyasında təlimlənmiş sosial və ailə dəstəyi göstərən çalışanlar cəlb olunaraq 12 sessiyalıq çoxailəli qrup modellərini təşkil edərək, güc əsaslı yanaşmanın göstərilməsi, emosiyaların tənzimlənməsi, valideyn stressinin idarə edilməsi və əlavə edilmiş gender normaları istiqamətində təlim modlunun tədris edilməsini nəzərdə tutulur.

b) **Psixi sağlamlığın yoxlanılması və müalicəyə yönəldilməsi;**

Bu komponent, Harvard Universiteti professoru Dr. Kerim Munir tərəfindən yaradılmış və inkişaf etdirilərək uyğunlaşdırılmışdır. Psixi sağlamlıq komponenti Azərbaycan Respublikası Psixi Sağlamlıq Mərkəzi tərəfindən icra olunur. Sorğularda iştirak edən uşaqlar PSM-nin əməkdaşları tərəfindən Koqnitiv inkişafı ölçmək üçün (məlumatların ötürülməsi, emosiyaların tanınması, diqqət, planlaşdırma və koqnitiv çeviklik) Avtomatlaşdırılmış Kembric Neyropsixoloji Testindən istifadə etməkdədir.

c) **Uşaq Əmanət Hesabları çərçivəsində iqtisadi səlahiyyətləndirmə**

Tədqiqat işinin önəm verdiyi bu komponent, Çorc Vaşinqton Universitetinin professoru Dr. Fred Ssewamala tərəfindən yaradılıb və uyğunlaşdırılılan, Uşaq Əmanət Hesabı əsaslı iqtisadi gücləndirmə

komponentidir. Uşaq Əmanət Hesabları, qarşılaşdırılmış hesab, 1:2 formatında fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda bu istiqamətdə təlimlənmiş SOS Uşaq Kəndləri Azərbaycan Assosiasiyası tərəfindən cəlb olunmuş təlimçilər tərəfindən valideynlər və uşaqlar üçün 8 sessiyalıq maliyyə savadlılığı təlimi tədris edilməklə, uşaqlar üçün 8 sessiyalıq «Puldan Daha Artıq» maliyyə savadlılığı təlim proqramı tədris olunur. Uşaq Əmanət Hesabının icrası üçün Bank Respublika ilə SOS Uşaq Kəndləri Azerbaycan Assosiasiyası arasında üç illik memorandum imzalanaraq, ‘Sosial Yığım’ adlı əmanət xidmətinin icrası 2022-ci il 15 Aprel tarixindən başlamışdır.

Bu komponent ailələri banka birləşdirərək və onlara kiçik məbləğlərə qənaət etmək yollarını öyrədəcək. Bu addımlar tədqiqat işinin verdiyi töhvələrlə uyğunlaşdırılacaq. Uyğun olan əmanətlər ayrıca hesaba yatırılacaq və yalnız uşağın təhsili üçün (birbaşa məktəblə bağlı xərcləri ödəmək üçün) və ya yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün (məsələn, mənzil kirayələmək üçün) istifadə edilə bilər. Bu investisya birləşən ailələr üçün əhəmiyyətli investisyadır.

UƏH uğurlu bir iş kimi Kanada, Sinqapur, Amerika, və Yaponiya kimi ölkələrdə dövlət tərəfindən həyata keçirilir.

TƏDQİQAT İŞİNİN GƏTİRƏCƏYİ ƏSAS YENİLİK:

Tədqiqat işlərində sınaqdan keçirilən müdaxilə strategiyaları bir çox hallarda doğru nəticəni əldə etmə yolunda əsas məqsədən bizi yayındırır. Beləki, çoxkomponentli müdaxilələr tez-tez ‘bağlamalar’ kimi sınaqdan keçirilir və bu, ayrı-ayrı komponentlərin töhfələrini ayırmağı çətinləşdirir. Bu səbəblə, ‘Bütöv Ailə və Dayanıqlı Büdcə’ tədqiqat işinin dizaynını təşkil edərkən, uyğunlaşdırılmış müdaxilələr müxtəlif müdaxilə komponentlərini müqayisə etmək və ən optimal kombinasiyanı müəyyən etmək üçün Dr. Linda Collins tərəfindən təklif olunan Çoxfazalı Optimallaşdırma Strategiyasından (MOST), istifadə ediləcəkdir.

Tədqiqat işi, hər bir komponentin uşağın psixi sağlamlığa təsirini yoxlayaraq, depressiya simptomları, narahatlıq; pozucu davranışlar; travma sonrası simptomlar; və bağlılıq pozğunluqlarını aşkar etməyi hədəfləyir.

NƏZƏRDƏ TUTULAN MÜDAXİLƏ ÜÇÜN TÖVSİYƏLƏR:

Yoxsulluqdan əziyyət çəkən ailələr üçün ailə əsaslı psixo-sosial müdaxilələr və iqtisadi səaliyyətləndirmə strategiyaları çox vacibdir. Bu məqsədlər tədqiqat işi aşağıdakı müdaxilələri tövsiyə edir.

- Ailə sabitliyinin təşviqi
- Yoxsulluğun səbəb olduğu valideyn stresinin azaldıması
- Ailə yerləşdirməsinin davamlılığının artırılması
- Uşaq-valideyn münasibətlərinin gücləndirilməsinə və problemlərin həllinə diqqət yetirən bağlılığın və inamın bərpası
- Valideynlər və uşaqlar arasında emosional sıxıntıları aradan qaldırılması
- Sosial dəstəyi artırmaq üçün qrup əsaslı yanaşmaların istifadəsi
- Boşanmış və təcrid olunmuş qadın stiqmasını azaltmaq üçün qadınlara səlahiyyətlərin verilməsi.

TƏDQİQAT İŞİNİN İCRASINDA MƏŞVƏRƏT ŞURASININ ROLU:

Tədqiqat layihəsinin icrası zamanı ölkə daxilində əhəmiyyətli və əlaqəli dövlət qurumları ilə məşvərət şura üzvlüyü çərçivəsində əlaqələr qurulur və onların töhvələri əsasında tədqiqat layihəsinin icrası yerli şəraitə uyğunlaşdırılaraq davam etdirilir.

Layihənin yenilənən illik fəaliyyəti ərzində 4 və ya 5 dəfə görüşlərdə iştirak etməklə şura üzvləri, işçi qrupuna aşağıdakılarla bağlı tövsiyələr və təkliflər verməkdədir;

- ❑ Tədqiqatdan faydalana biləcək ailələrin necə tapılacağını və cəlb olunacağını anlamağa kömək etmək;
- ❑ Müdaxilələr haqqında rəy vermək (yəni yerli şərtlər və mədəniyyət nəzərə alınmaqla hər bir müdaxilənin Azərbaycan şəraitində uyğunlaşdırılmasını təklif etmək);
- ❑ Sorğu suallarına və tədqiqat nəticələrinə, mədəni uyğunlaşma barədə məsləhət vermək;
- ❑ Ailələrin seçilməsi, məlumatların toplanması, müdaxilələrin çatdırılması və iştirakdan yayınma yollarını azaltmaq (məsələn, ailələrin 12 iclasın hamısını qaçırılmadan iştirakına nə kömək edə bilər; ailələri bir il sonra ikinci görüşə qayıtmağa necə təşviq etmək olar) barədə təkliflər vermək.
- ❑ Bu sahədəki siyasəti dəstəkləyəcək, nəticələrin və dərslərin yayılmasına dəstək vermək və gələcək planların hazırlanmasına kömək etmək.

Üzvlərimiz doqquz nəfərdən və ibarətdir aşağıdakı dövlət qurumlarının təmsilçiləridirlər;

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – Cəmilə Tağıyeva
2. Bakı şəhər İcra Hakimiyyəti – Zülfiyyə Həsənova
3. Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi – Nurlana Qaraxanova
4. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiısi Nazirliyi – Sara Ağayeva
5. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiısi Nazirliyi – Cavid Şahmalıyev
6. Azərbaycan Respublikası Tibb Universiteti – Dr. Nərmin Quliyeva
7. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı – Lamiyə Qaralova
8. Azərbaycan Respublikasının Bakı Təhsil İnstitutu – Dr. Ülkər Babayeva
9. Ümidli Gələcək Gənclər Təşkilatı – Kəmalə Aşumova

TƏDQİQAT İŞİNDƏN GÖZLƏNİLƏN NƏTİCƏ:

Tədqiqat işi müvəffəqiyyətli olarsa, tədqiqat nəticələrinin öyrənilməsi UNICEF və digər təşkilatlar tərəfindən Azərbaycanda və keçmiş Sovet Sosialist Respublikaları ərazisində həyata keçirilən genişmiqyaslı de-institulaşma təşəbbüslərini yeniləyə bilər.

Tədqiqat iki əsas problemin həllinə yönəlib:

1) Uşaqlıq dövründə zorakılığı aradan qaldırmaq və uşaqların müdafiəsini gücləndirmək üçün müvafiq yerli strategiyalar hazırlamaq.

2) Erkən uşaqlıq dövründə sosial-iqtisadi vəziyyətin psixi sağlamlığa uzunmüddətli mənfi təsirini azaltmaq üçün müdaxilələr hazırlamaq.

Tədqiqat işi eyni zamanda təlim və birgə araşdırma yolu ilə yerli tədqiqat təcrübəsini gücləndirməyi və aşağıdakı məsələlər üzrə bilik və bacarıqları artırmağı hədəfləyir;

1. Travma, istismar və məhrumiyyət yaşamış uşaqların zehni sağlamlığı üçün nəzərdə tutulan profilaktik müdaxilələrdə əsas komponentlər və dəyişiklik mexanizmlərinin hazırlanması.

2. Çox şaxəli dəlillərə əsaslanan müdaxilələrin və ölçü vasitələrinin keçmiş Sovet İttifaqı ölkəsinin yeni sosial-mədəni kontekstinə uyğunlaşdırılması.

3. Bir neçə komponentdən ibarət kompleks müdaxilələrin qiymətləndirilməsi üçün metodoloji və statistik metodlarının hazırlanması.

Bu istiqamətdə görüləcək işləri nəzərə alaraq, institutlaşmanın (müəssisələşmə) uşaqlara zərərli təsirini azaltmaq üçün Azərbaycan hökuməti, UNICEF ilə birgə uşaqların ailə yönümlü qayğıya verilməsi üçün milli de-institutlaşma proqramını (De-I) həyata keçirir.

28-29 sentyabr, 2022

BÖLMƏLƏR

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ ELMLƏRİ

SOSİO-MƏDƏNİ ELMLƏR

TƏHSİL VƏ HUMANİTAR ELMLƏR

İKT və TEXNİKİ ELMLƏR

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ ELMLƏRİ BÖLMƏSİ/ EKONOMİ VE YÖNETİM BİLİMLERİ BÖLÜMÜ

AZERBAYCAN VE TÜRKİYE EKONOMİLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ETKİNLİK ANALİZİ

Prof. Dr. Tuncer ÖZDİL[1]
Öğr. Gör. Anıl İlkem ASLAN

Özet

1991 yılında bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan, petrol ve doğal gaz rezervleri konusunda zengin bir ülke olup serbest piyasa ekonomisini benimsemiştir. 1992 yılında ekonomik açıdan gelişmek amacıyla Dünya Bankası ve Uluslararası Kalkınma Örgütüne üye olmuştur. 2005 yılından itibaren petrol rezervlerinin değerlendirilerek gelire dönüşmesi konusunda önemli adımlar atmıştır. Yaşadığı savaşlar toprak kaybetmesine ve halkın göç etmesine neden olmuştur. Bu çalışmada, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinden Azerbaycan'ın ekonomik bağımsızlığını geç elde etmesine karşın büyüme potansiyelini ölçerek Türkiye ile karşılaştırma yapmak amaçlanmıştır. Bu amaçla, 2016-2021 yılları arasında hem Azerbaycan'ın hem de Türkiye'nin verimlilikleri Malmquist Toplam Faktör verimliliği yöntemi ile ölçülmektedir. Ekonomik açıdan karşılaştırmanın yapılabilmesi için analize girdi değişkenleri olarak nüfus, toplam ithalat, petrol üretimi ve toplam harcamalar dahil edilmiştir. Çıktı değişkenleri olarak da kişi başı gayri safi yurt içi hasıla, gayri safi yurt içi hasılanın büyüme oranı ve toplam ihracat ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Etkinlik, Verimlilik, Ekonomi, Veri Zarflama Analizi, Malmquist Toplam Faktör Verimliliği*

Comparatıve Effıcıency Analysıs Of Azerbaıjan And Turkıye Economıes

Summary

Having gained its independence in 1991, Azerbaijan is a rich country in oil and natural gas reserves and has adopted a free market economy. In 1992, it became a member of the World Bank and the International Development Organization in order to develop economically. Since 2005, it has taken important steps to evaluate oil reserves and turn them into income. The wars she lived caused the loss of land and the migration of the people. In this study, it is aimed to compare with Türkiye by measuring its growth potential, despite the fact that Azerbaijan achieved its economic independence late due to being among the Turkic Republics. For this purpose, the productivity of both Azerbaijan and Türkiye between the years 2016-2021 is measured with the Malmquist Total Factor efficiency method. Population, total imports, oil production and total expenditures were included as input variables in the analysis in order to make economic comparisons. As output variables, gross domestic product per capita, growth rate of gross domestic product and total exports are considered.

Keywords: *Efficiency, Efficiency, Economics, Data Envelopment Analysis, Malmquist Total Factor Efficienc*

UOT(JEL): C14, O11, O47, R11

Giriş

1991 yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, büyük doğalgaz ve petrol rezervlerine sahip bir ülkedir. Bağımsızlığını kazanmasının ardından serbest piyasa ekonomisine giriş yapan ülke, Dünya Bankası ile Uluslararası Kalkınma Örgütüne üye olmuştur. Ekonomik gelişme ve büyümenin sağlanması için petrol yatırımını arttıran ülkenin, enflasyonu ve işsizliği önlemek, rekabeti arttırmak, petrol harici kaynak ve sektörleri geliştirmek gibi hedefleri mevcuttur.

1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti ise, gelişmekte olan piyasa ekonomisine sahiptir. Tarım, tekstil, ulaşım araçları, savunma sanayi, bankacılık, iletişim, inşaat ve beyaz eşya gibi sektörlerde ciddi ilerlemeler kaydetmiştir. Bor, kömür, demir, altın ve mermer gibi doğal kaynaklar bakımından zengin olan ülkede yaklaşık altmış farklı maden çıkarılıp, işlenmektedir. Bunun yanı sıra birbiriyle dost ve kardeş ülkeler olan Azerbaycan ve Türkiye'nin arasındaki ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel ilişkiler ve kader

---

[1] **İzmir Katıp Çelebi Universiteti, tuncer.ozdil@cbu.edu**

birliğinin getirdiği ortaklaşa hareket ve birlikteliğin sonucu aynı köklerden gelen kültürel yakınlığın yanı sıra ekonomik yapıdaki benzerlikler ve yakınlaşmalar da dikkat çekicidir. Bu ve benzer düşüncelerle iki ülke ekonomisinin karşılaştırmalı nicel analizi politika yapıcıları ve karar mercilerine ilginç, faydalı bilgiler sunabilecektir.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye ve Azerbaycan'ın 2016-2021 yılları arası ekonomik verimliliklerinin Malmquist Toplam Faktör Verimliliği Endeksi (TFVE) ile ortaya konmasıdır. Etkinlik ve verimlilik ölçümü konusunda Veri Zarflama Analizinden (VZA) de destek alan TFVE yöntemi, yıllar itibariyle verimlilik değişimlerini izleyebilme konusunda önemli katkı sağlamaktadır.

Çalışma dört bölümden oluşmakta olup, birinci bölümde Azerbaycan, Veri Zarflama Analizi ve TFVE merkezli yayınlanmış olan makalelerden örnekler verilmiştir. İkinci bölümde ise Veri Zarflama Analizinin doğuşu ve özellikleri kısaca ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, Malmquist TFVE'nin doğuşu, bileşenleri ve özellikleri açıklanmıştır. Son bölüm olan dördüncü bölümde ise 2016-2021 yılları arası çeşitli veriler dikkate alınarak, dönemler itibariyle Azerbaycan ve Türkiye'nin verimlilikleri ölçülmeye çalışılmıştır.

1.Literatür İncelemesi

Literatür incelendiğinde Veri Zarflama Analizi ve Malmquist Toplam Faktör Verimliliği Endeksine (MTFVE) ilişkin farklı alanlarda çeşitli çalışmalar söz konusudur. Bu yöntemler, ortak değişkenlere (girdi ve çıktı veri seti) sahip olan karar verme birimleri için (ülkeler, işletmeler, dernekler, hastaneler, bankalar vb.) kullanılabilen yöntemlerdir. Yayınlanan çeşitli makaleler incelendiğinde özellikle Azerbaycan'ın çeşitli birimlerini konu almış VZA ve MTFVE'ne ilişkin uygulamaların yer aldığı yayınlara rastlanmıştır. Bu yayınlardan bazıları aşağıda verilmiştir.

Kutlar ve Salamov'un 2018 yılında yazmış oldukları makalede, 2013 yılı verileri baz alınarak Azerbaycan'ın 11 bölgesine ait hastanelerin etkinlikleri ölçülmüştür. CCR yöntemine göre 11 bölge hastanesinden 6'sının, BCC yöntemine göre de 8 bölge hastanesinin etkin çıktığı bulunmuştur.

2019 yılında Hajihassaniasl'ın yazmış olduğu makalede, İran'ın Batı Azerbaycan eyaletinde yapılan ayçiçeği üretiminin etkinliği VZA ve Tobit yöntemi ile ölçülmeye çalışılmıştır. Analiz sonucunda üreticilerin teknik verimsizliklerinin %26,2 ve ölçek verimsizliklerinin ise sırasıyla %26,2 ve %7,5 olarak gerçekleşti tespit edilmiştir.

İbrahimov vd.'nin 2021 yılında yayınlamış oldukları makalede Azerbaycan'da faaliyet gösteren 14 bankanın 2017-2019 yılları arası finansal performansları VZA ile ölçülmeye çalışılmıştır. Analiz sonucunda 5 bankanın her üç yılda da etkin çıktığı tespit edilmiştir.

2021 yılında Makhdut'un yazmış olduğu makalede 2015-2021 yılları arası Azerbaycan'da faaliyet gösteren 5 bankanın etkinlikleri VZA ile ölçülmeye çalışılmıştır. Analiz sonucunda sadece bir bankanın yedi yıl boyunca etkin olduğu ve 2021 yılında üç bankanın etkinliğe sahip olduğu tespit edilmiştir.

Selamzade ve Yüksel'in 2021 yılında yayınlamış oldukları makalede Azerbaycan'ın sağlık sistemi il bazında (56 il) analiz edilmeye çalışılmıştır. Analiz 2015-2019 yılları arasını kapsamakta olup, Malmquist Toplam Faktör Verimliliği yöntemi kullanılmıştır. Analiz sonucunda 56 ilin 36'sında ilerleme, 19'un da ise gerileme olduğu tespit edilmiştir.

2021 yılında Yüksel'in yayınlamış olduğu makalesinde, 2017-2019 yılları arasında Azerbaycan'ın 61 ilinin sağlık sistemi VZA ile analiz edilmeye çalışılmıştır. Her üç yılda da sağlık sisteminin en verimli çıktığı il sayısının 10 olduğu tespit edilmiştir.

2022 yılında Selamzade ve Baghirov'un yayınlamış oldukları makalede, 2015-2019 yılları arası Azerbaycan'da faaliyet gösteren 25 bankanın verimlilikleri VZA ile ölçülmeye çalışılmıştır. Analiz sonucunda sadece 3 bankanın tüm yıllarda da etkin çıktığı tespit edilmiştir.

2.Veri Zarflama Analizi

VZA, gözlemlenen girdi-çıktı vektörlerini dikkate alarak doğrusal programlama tekniklerini kullanan karar verme birimlerinin verimliliğini ölçmek için kullanılan bir yöntemdir. VZA, veri dağıtımında herhangi bir varsayım olmaksızın birden fazla girdi-çıktıların aynı anda dikkate alınmasına izin verir. Temel amacı, girdileri minimum çıktıları maksimum seviyelere ulaştırabilmektir. VZA, girdi ve çıktı odaklı olarak iki farklı şekilde ölçülebilmekle birlikte ölçeğe göre sabit ve değişken ölçüm modelleri söz konusudur. Girdi odaklı ölçümde, belli bir çıktı bileşiminde minimum girdilerin elde edilmesi; çıktı odaklı ölçümde ise belli bir girdi düzeyine karşılık maksimum çıktı seviyesinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Ölçeğe göre sabit değişken ölçüm modeli CCR olarak adlandırılmakta olup analize konu olan karar verme birimlerinin etkinliklerinin ölçülmesini sağlamaktadır. Ölçeğe göre değişken getiri ise BCC model olarak

adlandırılmaktadır ve karar verme birimlerinin teknik ve ölçek etkinliklerinin ölçülmesini sağlamaktadır (Ji & Lee, 2010: 268; Cook, Tone & Zhu, 2014: 2).

İlk geliştirilen VZA modeli CCR'dır. Charnes ve arkadaşları tarafında geliştirilen bu modelde karar verme birimlerinin performansları rakiplerininki ile değerlendirilip teknik etkinlikleri belirlenmektedir. Model aşağıdaki gibi formüle edilmektedir (Mahmoudi vd., 2020: 3; Kuah & Wong, 2011: 500).

Max

$$\sum_{k=1}^{s} v_k y_{ko}$$

Kısıtlar,

(1)

$$\sum_{j=1}^{m} u_j x_{jo} = 1$$

$$\sum_{k=1}^{s} v_k y_{ki} - \sum_{j=1}^{m} u_j x_{ji} \leq 0 \qquad \forall_i$$

$$v_k, u_j > 0 \qquad \forall_{k,j}$$

x_{ji}, (j=1,….,m)'e kadar olan girdi değişkenlerini; y_{ki}, (k=1,….,s)'e kadar olan çıktı değişkenlerini göstermektedir. Bu model ölçeğe göre sabit getiri varsayımına dayanmaktadır.

Modele dışbükeylik kısıtlanmasının eklenmesi ile birlikte ölçeğe göre değişken getiri varsayımını benimseyen BCC modeli, Banker ve arkadaşları tarafından geliştirilmiştir. BCC modelinin formülü aşağıdaki gibidir (Mahmoudi vd., 2020: 3);

Max

$$\sum_{k=1}^{s} v_k y_{ko} - v_o$$

Kısıtlar, (2)

$$\sum_{k=1}^{s} v_k y_{kj} - v_o - \sum_{j=1}^{m} u_j x_{ij} \leq 0$$

$$\sum_{j=1}^{m} u_j x_{jo} = 1$$

k=1,….,s j=1,…,m

v_o'nun işaret sınırı yoktur,

$v_k, u_j > 0$

3.Malmquist Toplam Faktör Verimliliği Endeksi

Malmquist verimlilik endeksi (TFVD), üretkenliğin ölçümünde iki farklı uzaklık fonksiyonunun oranını kullanarak ilk olarak Caves ve diğerleri tarafından 1982' yılında geliştirilmiştir. Fare vd. (1994), etkinlik ölçümündeki teknik verimsizliği dikkate alarak parametrik olmayan bir çerçeve içinde malmquist faktör verimliliği endeksini hesaplamışladır. Tek dönemi dikkate alan VZA modelleri, KVB'lerinin göreli

etkinliklerini analiz etmesine karşın, Malmquist verimlilik endeksi, t ve t +1 dönemleri arasındaki verimlilik değişimini incelemektedir. Bu endeks, etkinlik ve verimlilikleri ölçmek için iki uzaklık fonksiyonunun birbirine oranını kullanmaktadır. Malmquist verimlilik endeksi iki bileşene ayrılmaktadır, bunlar; teknik etkinlikteki değişim (TED) ve teknolojik değişimdir (TD).

$$M_t^{t+1} = \left[\frac{D_1^t(y^{t+1}, x^{t+1})}{D_1^t(y^t, x^t)} \bullet \frac{D_1^{t+1}(y^{t+1}, x^{t+1})}{D_1^{t+1}(y^t, x^t)} \right]^{1/2}$$

(1)

Teknik Etkinlikteki Değişme (TED) : $\dfrac{D_1^{t+1}(y^{t+1}, x^{t+1})}{D_1^t(y^t, x^t)}$

(2)

Teknolojik değişme (TD) : $\left[\dfrac{D_1^t(y^{t+1}, x^{t+1})}{D_1^{t+1}(y^{t+1}, x^{t+1})} \bullet \dfrac{D_1^t(y^t, x^t)}{D_1^{t+1}(y^t, x^t)} \right]^{1/2}$ (3)

M_t^{t+1}, t ve t+1 dönemleri arasındaki indekstir ve $D_1^t(x^t, y^t)$ ve $D_1^{t+1}(x^t, y^t)$ sırasıyla t ve t+1 dönemleri arasındaki girdi ve çıktıların uzaklık fonksiyonlarını göstermektedir.

$M_t^{t+1} = 1$ olduğunda verimlilik aynı düzeyde kaldığı ve gelişmiş ülkeleri takip ettiği, $M_t^{t+1} < 1$ ise verimliliğin azalış gösterdiği, $M_t^{t+1} > 1$ olduğunda ise verimliliğin artış gösterdiği anlamına gelir (Woo vd., 2015: 370; Zhu, Zhu & Yu, 2020: 39730; Zhou, Ang & Poh, 2008: 5-6).

VZA yalnızca belirli bir süre boyunca statik koşulları değerlendirmektedir. TFVD, performans iyileştirmelerinin karmaşık bir değerlendirmesine izin veren belirli bir üretim endeksi varsayımı olmadan girdi-çıktı oranını analiz edebilir. TFVD, TED ve TD'nin çarpılmasıyla hesaplanır. TED, çalışma alanından üretim sınırına zamanın geçişini ifade ederken, TD, gelişen teknolojinin zaman zaman üretkenliği nasıl etkilediğini açıklar. TED, belirli bir politikanın amacını gerçekleştirmek için araçların ne kadar etkili kullanıldığını gösterirken, TD yeni bir girişimin veya yeni bir politikanın uygulanması gibi belirli bir politikanın ötesinde meydana gelen değişiklikleri göstermektedir (Chachuli vd., 2021: 6).

4.Uygulama

Veri zarflama analizi, aynı girdi ve çıktı veri setini ürettiği varsayılan karar verme birimlerinin tek dönem bazında etkinlik ve verimlilik sonuçlarını elde etmek için kullanılan bir yöntemdir. Malmquist toplam faktör verimliliği endeksi yöntemi ise, karar verme birimlerinin birden fazla dönemsel etkinlik sonuçlarının karşılaştırılması için kullanılan bir yöntemdir.

Bu çalışmada, 2016-2021 yılları arası Türkiye ve Azerbaycan ülkelerinin verimlilikleri Malmquist toplam faktör verimliliği ile ölçülmeye çalışılmıştır. Verimlilik ölçümünü gerçekleştirebilmek için analize dahil edilen girdi ve çıktı değişkenleri ile değerleri tablo 1'de verilmiştir. Girdi değişkenleri; toplam nüfus, toplam ithalat, petrol üretimi ve ülkelerin yapmış olduğu toplam harcamalardır. Çıktı değişkenleri olarak; kişi başı gayri safi yurt içi hasıla, gayri safi yurt içi hasılanın büyüme oranı ve gerçekleştirilen toplam ihracat rakamları ele alınmıştır.

Yıllar	Ülkeler	Kişibaşı GSYİH	GSYİH'nın Büyüme Oranı	İhracat	Nüfus	İthalat	Petrol Üretimi	Toplam Harcamalar
2016	Azerbaycan	3898	1,3	13107,5	9809981	8489,1	834	13394,7
	Türkiye	10891	7,7	169247	79814871	202189,2	49	302884,1
2017	Azerbaycan	4218	4,6	15480,5	9898085	8783,3	789	14703,4
	Türkiye	10629	11,9	164494,6	80810525	238715,1	49	286414,8

2 018	Azer baycan	47 60	5,9	20 316,8	998 1457	11 465,9	7 89	15 584,1
	Türk iye	95 08	7,4	17 7168,8	820 03882	23 1152,5	5 5	26 9442,9
2 019	Azer baycan	48 26	6,9	19 635,6	100 67108	13 667,5	7 67	15 591,7
	Türk iye	91 46	5,2	18 0832,7	831 54997	21 0345,2	5 8	27 1258,9
2 020	Azer baycan	42 41	0,1	13 470,4	101 19133	10 730,7	6 95	17 180,6
	Türk iye	86 10	6,3	16 9637,8	836 14362	21 9516,8	6 2	24 4496,6
2 021	Azer baycan	53 98	10	21 696,7	101 56366	11 556,4	7 11	17 572,2
	Türk iye	95 28	15,8	22 5291,4	846 80273	27 1424,5	6 6	25 4522,9

Tablo 1: Ülkelere Ait Girdi - Çıktı Değişkenleri ve Değerleri

DeAP-Xp1 paket programı yardımı ile analiz gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen Malmquist toplam faktör verimliliği analizi sonuçları tablo 2, tablo 3 ve tablo 4'de gösterilmiştir. Analiz sonucunda toplam beş değer elde edilmektedir. Bu değerlerden ilki TED (teknik etkinlik) olarak adlandırılan ve analize konu olan karar verme birimlerinin VZA ile elde edilen etkinlik ve verimlilik sonucunu göstermektedir. TD (teknolojik değişim), karar verme birimlerinin üretim sınırı veya işlem hacminde ortaya çıkan değişimi ifade eder. SED (saf teknik etkinlik) ve OED (ölçek etkinliği) ise etkinsizliğin olması durumunda, nedenlerin neler olabileceği konusunda yol göstermektedir. TFVE (malmquist toplam faktör verimliliği endeksi) ise, dönemsel karşılaştırmalar yapılarak verimlilik karşılaştırmasının yapılabilmesini sağlar.

Dönemler	**Etkinlik Türleri**	**Azerbaycan**	**Türkiye**	**Ortalama**
2016-2017	TED	1.000	1.000	1.000
	TD	1.898	1.160	1.484
	SED	1.000	1.000	1.000
	OED	1.000	1.000	1.000
	TFVE	1.898	1.160	1.484
2017-2018	TED	1.000	1.000	1.000
	TD	1.057	0.796	0.917
	SED	1.000	1.000	1.000
	OED	1.000	1.000	1.000
	TFVE	1.057	0.796	0.917
2018-2019	TED	1.000	1.000	1.000
	TD	0.987	0.864	0.923
	SED	1.000	1.000	1.000
	OED	1.000	1.000	1.000

	TFVE	0.987	0.864	0.923
2019-2020	TED	1.000	1.000	1.000
	TD	0.252	1.076	0.521
	SED	1.000	1.000	1.000
	OED	1.000	1.000	1.000
	TFVE	0.252	1.076	0.521
2020-2021	TED	1.000	1.000	1.000
	TD	5.969	1.495	2.987
	SED	1.000	1.000	1.000
	OED	1.000	1.000	1.000
	TFVE	5.969	1.495	2.987

Tablo 2: Dönemler Bazında Ülkelerin Etkinlik Değişimleri

Dönemsel bazda ülkelerin toplam faktör verimlilik sonuçları incelendiğinde (tablo 2), Azerbaycan ve Türkiye'nin VZA sonucunda teknik etkinlikleri ile teknik etkinliği etkileyen saf teknik etkinlik ile ölçek etkinlik sonuçlarının "1" çıktığı görülmektedir. Bu durumda hem Azerbaycan hem de Türkiye'nin yönetsel olarak etkin ve uygun ölçekte üretim yaptıklarını bize göstermektedir. Ancak ülkelerin toplam faktör verimlilik endeksleri ve teknolojik değişim değerlerinde farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. 2016-2017 yılları arasında, Azerbaycan'ın TD ve TFVE sonucu 1,898, Türkiye'nin ise 1,160 çıkmıştır. Her iki ülkenin de TFVE'nin 1'den büyük çıkmasının nedeni teknolojik değişim (TD)'dir ki bu durum teknolojik açıdan ülkelerin gelişme gösterdiğini ve böylece yüksek ekonomik performansa sahip olduklarını gösterir. 2017-2018 yılları arasında Azerbaycan'ın TD ve TFVE sonucu 1,057 çıkarak teknolojik performansa ilerleme olmasına karşın bir önceki döneme kıyasla düşüş olduğu söylenebilir. Türkiye'nin ise TD ve TFVE sonucu 0,796 çıkarak teknolojik açıdan ve ekonomik performans açısından gerileme yaşadığını söyleyebiliriz. 2018-2019 yılları arası incelendiğinde; hem Azerbaycan'ın hem de Türkiye'nin TD ve TFVE sonuçları 1'den küçük çıkmıştır. 2019-2020 yılları incelendiğinde; Azerbaycan'ın TFVE değeri en düşük değerdedir (0,252). Türkiye'nin ise TD ve TFVE değeri 1,076 çıkarak teknolojik ve ekonomik açıdan ilerleme göstermeye başladığını söyleyebiliriz. 2020-2021 yılları arasında ise, Azerbaycan'nın ciddi boyutta teknolojik ilerleme sergilediği çıkan sonuçtan (TD=5,969) anlaşılmaktadır ki bu durum ülkenin TFVE'nin de yüksek çıkmasına neden olmuştur. Türkiye'nin TD ve TFVE sonuçları 1,495 çıkmış ve bir önceki döneme kıyasla teknolojik ve ekonomik performans açısından ilerleme göstermeye devam ettiği söylenebilir.

Tablo 3'de dönemler dikkate alınarak Türkiye ve Azerbaycan'ın analiz sonucu genel ortalamaları hesaplanmıştır.

Yıllar	**Teknik Etkinlik (TED)**	**Teknolojik Etkinlik (TD)**	**Saf Teknik Etkinlik (STED)**	**Ölçek Etkinliği (OED)**	**Toplam Faktör Verimliliği (TFVE)**
2016-2017	1.000	**1.484**	1.000	1.000	**1.484**
2017-2018	1.000	0.917	1.000	1.000	0.917
2018-2019	1.000	0.923	1.000	1.000	0.923

2019-2020	1.000	0.521	1.000	1.000	0.521
2020-2021	1.000	**2.987**	1.000	1.000	**2.987**
Ortalama	**1.000**	**1.144**	**1.000**	**1.000**	**1.144**

Tablo 3.Dönemlere Göre Ülkelerin Genel Analiz Sonuçları

Burada ülkeler dönemler itibariyle bir bütün olarak ele alınmıştır. Ülkelerde yaşanan ilerlemenin 2016-2017 ve 2020-2021 yıllarında; gerilemenin ise 2017-2018, 2018-2019 ve 2019-2020 yılları aralığında gerçekleştiği söylenebilir. İlerleme ve gerilemenin nedeni teknolojik değişimden kaynaklanmaktadır. İlerlemenin yaşandığı 2016-2017 ve 2020-2021 yıllarında ülkelerin teknolojik ve ekonomik performanslarının geliştiği ve böylece işlem hacimlerinin arttığı söylenebilir.

Tablo 4'de ülkelerin TFVE'nin karşılaştırılması gerçekleştirilmiştir. Tablo 4 incelendiğinde her iki ülkenin de TFVE 1'den büyük çıkmış ve bunun nedeninin teknolojik değişimden kaynaklandığı görülmektedir.

Ülkeler	**Teknik Etkinlik (TED)**	**Teknolojik Etkinlik (TD)**	**Saf Teknik Etkinlik (STED)**	**Ölçek Etkinliği (OED)**	**Toplam Faktör Verimliliği (TFVE)**
Azerbaycan	1.000	1.244	1.000	1.000	1.244
Türkiye	1.000	1.051	1.000	1.000	1.051
Ortalama	**1.000**	**1.144**	**1.000**	**1.000**	**1.144**

Tablo 4. Ülkelerin TFVE Sonucu Karşılaştırılması

Genel olarak tablo 4 incelendiğinde, en fazla ilerlemenin Azerbaycan'da gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Çünkü Azerbaycan'ın TFVE 1,244 çıkarken Türkiye'nin TFVE sonucu 1,051 çıkmıştır. Böylece Azerbaycan'ın Türkiye'ye kıyasla teknolojik gelişme ve ilerlemeye daha açık, üretim sınırı ve işlem hacminin daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç Ve Öneriler

Çalışmada, 2016-2021 yılları arası Türkiye ve Azerbaycan ülkelerinin verimlilik ve etkinlik değerleri Malmquist Toplam Faktör Verimliliği Endeksi ile ölçülmüştür. MTFVE'nin kullanılmasında temel neden dönemsel kıyaslama yapılmasının sağlanması ve verimlilik sonucunu hangi etkinlik değişimlerinin etkilediğinin belirlenmesidir. Genel olarak sonuçlar incelendiğinde ülkelerin TFVE'lerin de değişimler olduğu ve bu değişimlerin tek nedeninin Teknolojik Değişimden (TD) kaynaklandığı görülmüştür. Teknolojik değişim, ülkelerin teknolojik açıdan nerede oldukları, ekonomik performansları, üretim sınırları ve işlem hacimleri konusunda bize bilgi vermektedir ki Azerbaycan'ın TD'de daha büyük ilerleme sergilediği tespit edilmiştir.

Sonuçların geçerlilik ve güvenilirliğinin arttırılması açısından benzer özelliklere sahip farklı ülkelerinde analize dahil edilmesi, daha geniş zaman aralığının incelenmesi ve/veya girdi-çıktı veri setlerinde değişiklik yapılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Cahchuli, F.S.M., Ludin, N.A., Jedi, M.A.M. & Hamid, N.H. (2021). Transition of Renewable Energy Policies in Malaysia: Benchmarking With Data Envelopment Analysis. Renewable and Sustainable Energy Reviews 150 (2021) 111456, pp: 1-16. https://doi.org/10.1016/j.rser.2021.111456

Cook, W.D., Tone, K. & Zhu, J. (2014). Data Envelopment Analysis: Prior to Choosing a Model. Omega 44 (2014), pp. 1–42. http://dx.doi.org/10.1016/j.omega.2013.09.004

Hajihassaniasl, S. (2019). Efficiency Analysis in the Agricultural Sector in Iran: The Case of West Azerbaijan Sunflower Producers. International Journal of Management, Accounting and Economics, Vol. 6, No. 5, May, 2019, pp. 389-399. ISSN 2383-2126 (Online)

İbrahimov, Z., Hajiyeva, S., Nazarov, V., Qasimova, L. & Ahadov, V. (2021). Bank Efficiency Analysis Of Financial Innovations: Dea Model Application For The Institutional Concept. Marketing and Management of Innovations, Issue 1, 2021, pp. 290-303. ISSN 2227-6718 (on-line). https://doi.org/10.21272/mmi.2021.1-22

Ji, Y. & Lee, C. (2010). Data Envelopment Analysis. The Stata Journal (2010) 10, Number 2, pp. 267–280. https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1536867X1001000207

Kuah, C.T. & Wong, K.Y. (2011). Efficiency Assessment of Universities Through Data Envelopment Analysis. Procedia Computer Science 3 (2011), pp: 499–506. doi:10.1016/j.procs.2010.12.084

Kutlar, A. & Salamov, F. (2018). Azerbaycan Bölge Kamu Hastanelerinin Veri Zarflama Analizi ile Etkinliklerinin Değerlendirilmesi. Balkan and Near Eastern Journal of Social Sciences, 2018: 04 (02), pp. 65-75

Mahmoudi, R., Emrouznejad, A., Shetab-Boushehri, S.N. & Hejazi, S.R. (2020). The Origins, Development and Future Directions of Data Envelopment Analysis Approach in Transportation Systems. Socio-Economic Planning Sciences 69 (2020) 100672, pp: 1-15. https://doi.org/10.1016/j.seps.2018.11.009

Makhdut, U.Y. (2021). Development And Efficiency Of Banking Sector: Evidence From Azerbaijan. Journal Of Baku Engıneering University- Economics And Administration, 2021. Volume 5, Number 1, pp. 49-57. ISSN 2521-6341.

Selamzade, F. & Baghirov, A. (2022). Measuring the Efficiency of the Azerbaijan Banking System with Data Envelopment Analysis (2015-2019). Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 2022 10(1), pp. 119-137

Selamzade, F. & Yüksel, O. (2021). Examination of Efficiency Change of Provincial Hospitals in Azerbaijan with Malmquist Index. Journal of International Health Sciences and Management. JİHSAM 2021; 7(14), pp. 53-61. DOI: https://10.48121/jihsam.911044

Woo, C., Chung, Y., Chun, D., Seo, H. & Hong, S. (2015). The Static and Dynamic Environmental Efficiency of Renewable Energy: A Malmquist Index Analysis of OECD Countries. Renewable and Sustainable Energy Reviews 47 (2015), pp: 367–376. http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2015.03.070

Zhou, P., Ang, B.W., Poh, K.L. (2008). A Survey of Data Envelopment Analysis in Energy and Environmental Studies. European Journal of Operational Research 189 (2008), pp: 1–18. doi:10.1016/j.ejor.2007.04.042

Zhu, W., Zhu, Y. & Yu Y. (2020). China's Regional Environmental Efficiency Evaluation: A Dynamic Analysis With Biennial Malmquist Productivity Index Based On Common Weights. Environmental Science and Pollution Research (2020) 27, pp: 39726–39741. https://doi.org/10.1007/s11356-019-06966-2

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ ƏLAQƏLƏRİ İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ

Prof. Fərhad MÖHBALIYEV[2]

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələri, Ulu Öndər Heydər Əliyevin vurğuladığı " Bir millət iki dövlət" sözlərinə əsaslanaraq, tarixi-mədəni qardaşlıq prinsipinə əsaslanan və strateji tərəfdaşlığa söykənən münasibətlər sistemini əhatə edir. Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələri tarixi köklərə dayansa da, bu iqtisadi münasibətlərin yaranması və inkişafi müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonrakı dövrü əhatə edir.

Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələri sürətlə yüksələn xətt üzrə inkişaf edir, Qafqaz məkanında və Mərkəzi Asiya ölkələrində öz müsbət təsirlərini yaxın prespektivdə də göstərməkdə davam edəcəkdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Türkiyə, iqtisadi, ticarət, əlaqə, münasibət, məkan, investisiya*

Azerbaijan-Turkey Relations In The System Of Economic Relations

Summary

In the article, Azerbaijan-Turkey economic relations include a system of relations based on strategic partnership, based on the principle of historical-cultural brotherhood, based on the words of Great Leader Heydar Aliyev, "One nation, two states". Although Azerbaijan-Turkey economic relations are based on historical roots, the emergence and development of these economic relations covers the period after the restoration of our independence.

Azerbaijan-Turkey economic relations are developing on a rapidly rising line and will continue to show their positive effects in the Caucasus region and Central Asian countries in the near future.

Keywords: *Azerbaijan, Turkey, economic, trade, relationship, space, investment*

UOT(JEL):33,327,338

Giriş

Azərbaycan-Türkiyə arasında tarixi qardaşlıq və dostluq, qarşılıqlı etimad, səmimi münasibətlər, yüksək səviyyəli əməkdaşlıq əsasında qurulan münasibətlər daima möhkəmlənməkdədir. Siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə bir çox əməkdaşlıqar qurulmuş və hər iki respublikada bu əlaqələr işığında diplomatik əlaqələr davamlı inkişaf etməkdədir.

Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələri Ulu Öndər Heydər Əliyevin vurğuladığı "Bir millət, iki dövlət" devizinə(deyiminə) və tarixi-mədəni qardaşlıq prinsipinə əsaslanan, strateji tərəfdaşlığa söykənən münasibətlər sistemini əhatə edir. Türkiyə Cumhuriyyəti ilə iqtisadi əlaqələrimiz dərin tarixi köklərə dayansa da, bu münasibətlərin geniş vüsət alması müstəqilliyimizin qazanılmasından sonrakı dövrə təsadüf edir.

Dünya iqtisadiyyatının hazırkı inkişaf mərhələsində, ölkələr arasında qarşılıqlı asılılığın aydın təzahür etdiyi bir zamanda hər bir ölkənin və regionun iqtisadi uğuru onun xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin vəziyyətindən çox asılıdır.

Müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Cumhuriyyəti arasında əlaqələrin inkişafında yeni dövrün əsası qoyuldu. Türkiyə ilk dəfə olaraq Azərbaycanı suveren dövlət kimi tanımış və ona maddi, mənəvi və siyasi dəstək vermişdir. Bununla da Türkiyə dünya xəritəsində daha bir demokratik, müstəqil türk dövlətinin təşəkkül tapması üçün yardımçı olmuşdur.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əməkdaşlığın əsas məqsədi ilk növbədə onların malik olduqları təbii, maddi və intellektual potensialdan səmərəli istifadə etmək, hər iki ölkənin iqtisadi müstəqilliyini təmin edə biləcək bütün zəruri istehsal və həyati əhəmiyyət kəsb edən sahələrini genişləndirmək, başqa dövlətlərdən asılı olmayan inkişafını təmin etmək, öz daxili ehtiyaclarını ödəmək və dünya bazarına yüksək keyfiyyətli məhsul çıxarmaqdan ibarətir.

Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələrinin əsasında, hər iki ölkə üçün faydalı olan dərin iqtisadi inteqrasiyaya qovuşmaq, onların istehsal imkanlarını mühüm sosial-iqtisadi vəzifələrin həllinə yönəltmək

[2] **Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, prorektor, ferhad.mehbaliyev@mail.ru**

məqsədi durur. Azərbaycan Respublikası da özünün yaxın qonşusu Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə çox böyük əhəmiyyət verərək bu istiqamətdə konkret işlər görməyə nail olmuşdur.

Hal-hazırda Azərbaycanla Türkiyə arasında investisiya qoyuluşlarına gəlincə, Türkiyə Azərbaycanda daha çox qeyri-neft sektoruna, Azərbaycan isə Türkiyədə əsasən, energetika və kimya sahələrinə investisiya yatırımları edir. Türkiyənin Azərbaycana investisiya qoyuluşları, 12milyard dollar, Azərbaycandan Türkiyəyə kapital sərmayə yatırımları isə, 19.5 milyard dollar təşkil edir. Hazırda Türkiyədə 2000 yaxın Azərbaycan şirkətləri, Azərbaycanda isə 4100-dən artıq Türkiyə şirkətləri fəaliyyət göstərir. Türkiyədəki həm şirkət sayı, həmdə investisiya həcminə görə Azərbaycan Mərkəzi Asiya və Qafqaz ölkələri arasında ilk yerlərdən birini tutur. İki ölkə arasında birgə investisiya fondunun təşis edilməsi dövlət-özəl tərəfdaşlığı çərçivəsində həyata keçirilə bilən iri müəssisə və layihələrin, birgə texnologiyaların transferini və birgə istehsalını nəzərdə tutan investisiya hədəflərinə nail olmaq üçün imkanlarının maksimum dəyərləndirilməsi istiqamətində qarşıya qoyan vəzifələrin icrasının sürətləndirilməsinə imkan yaradacaqdır.

Türkiyə-Azərbaycan arasında ticarət həcmi 1993-cü ildən etibarən davamlı artım meyli göstərmişdir. Türkiyə, Azərbaycan iqtisadiyyatına ən çox investisiya qoyan ölkələrdən biridir. Azərbaycanda fəliyyət göstərən 4 mindən artıq türk şirkətlərinin indiyədək iqtisadiyyatımıza yatırdığı investisiyaların həcmi 12milyard dollardan çox olmuşdur. Türk şirkətləri əsasən enerji, sənaye, telekomunikasiya, bank və sığorta, inşaat, nəqliyyat, qida, tekstil, səhiyyə kimi sahələrdə fəaliyyət göstərməkdədir. Son illərdə isə Azərbaycandan Türkiyəyə investisiya qoyuluşlarının dinamikası artması müşahidə olunur. Belə ki, hazırda Türkiyədə Azərbaycan sərmayəli 2 mindən yuxarı şirkət fəaliyyət göstərməkdədir. Təkcə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin(SOCAR) Türkiyədəki investisiyalarının həcmi 2022-ci ildə 19.5 milyard dollara çatmışdır. Bununla da, Türkiyədə sərmayə qoyan Azərbaycanlı iş adamları həm firma, həm də investisiya həcmi baxımından Mərkəzi Asiya və Qafqaz ölkələri arasında ilk yerdədir. Son illər Azərbaycan yalnız beynəlxalq arenada, diplomatiya, ümumilikdə daxili və xarici siyasətdə deyil, iqtisadi sferada da Pandemiyadan sonra nəzərəçarpacaq həcmdə uğurlar əldə edib. 2020-ci ilin ən yadda qalan siyasi hadisəsi olan ikinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın yalnız hərbi-siyasi gücünü, iradəsini deyil, iqtisadi qüdrətini də nümayiş etdirmiş oldu. Azərbaycan iqtisadiyyatı çoxfunksiyalı, şaxələnmiş şəkildə inkişaf edir ki, bu da çətin sınaq olan 44 günlük müharibədə qələbəmizi təmin edən əsas amillərdən biri oldu. İqtisadi qüdrət, siyasi və hərbi gücü tamamlayan mühüm amildir. Müharibədən sonra da ölkəmiz iqtisadi qüdrətini artırmaqda davam edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf tempindən danışan zaman təkcə daxili iqtisadi amillər deyil, bir sıra xarici iqtisadi amilləri də nəzərə almaq çox vacibdir. Belə ki, hər bir ölkənin siyasi əlaqələrinin yüksək səviyyədə olduğu dostu, qardaşı, əsas strateji müttəfiqi olduğu kimi onun sıx iqtisadi əlaqələri olduğu yaxın tərəfdaşı da olmalıdır. Azərbaycan üçün belə dövlət qardaş Türkiyədir. Təməlində qırılmaz dostluq və qardaşlıq telləri dayanan Azərbaycan və Türkiyə əlaqələri hər zaman bütün istiqamətlərdə strateji önəm daşıyır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan və Türkiyə arasındakı iqtisadi münasibətlər tükənməz potensiala malikdir. Rəsmi Ankara 30 il ərzində olduğu kimi Azərbaycanın Vətən müharibəsi zamanında Azərbaycana öz maddi, hərbi və siyasi dəstəyini ən yüksək səviyyədə göstərdi.

İqtisadi münasibətlərin reallaşması baxımından, xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan Respublikası və Türkiyə Cumhuriyyəti əraziləri ilə "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" Əsas İxrac Boru Kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair "Sazişə" imza atılması mühüm rol oynadı [4. 172].

13 iyul 2016-cı il tarixində Türkiyənin Ceyhan limanında Bakı-Tbilisi-Ceyhan(BTC) əsas ixrac neft boru kəmərinin rəsmi açılış mərasimi keçirildi. BTC kimi Bakı-Tbilisi-Ərzurum(BTƏ) qaz kəməri də iki ölkə arasındakı regional xarakterli ən mühüm layihələrdən biri oldu və 2007-ci ildən etibarən bu xətt ilə Türkiyəyə qaz nəqlinə başlanıldı. Türkiyə ilə Yunanıstan arasında qaz boru sisteminin birləşdirilməsindən sonra isə, Azərbaycan üçün bu kəmər vasitəsilə Avropa İttifaqı ölkələrinə qaz ixracı mümükün oldu. BTC əsas ixrac boru kəmərinin fəaliyyətə başlaması, BTƏ qaz boru kəmərinin istismara verilməsi və bununla

da, Azərbaycanın dünya bazarına neft və qaz ixrac etmək imkanı əldə etməsi ölkəmizin imkanlarını daha da genişləndirdi.

İqtisadi əlaqələrin sürətlənməsi üçün nəqliyyat infrastrukturunun(altyapı) diversifikasiyası beynəlxalq yük və sərnişin daşıyıcılarının ölkəmizin ərazisindən tranzitinin daha da artırılması, regional əməkdaşlığın inkişaf etriliməsi baxımından Azərbaycan və Türkiyə üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən hadisələrdən biri ölkələrimizin rəhbərlərinin təşəbbüsü və iradəsi ilə "Bakı-Tbilisi-Qars" yeni dəmir yolu xətti layihəsinin reallaşdırılması oldu. İki ölkənin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən digər beynəlxalq əhəmiyyətli layihə- "TANAP" Türkiyə və Avropa birliyi ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və təchizatın diversifikasiyası baxımından böyük önəm daşıdı. TANAP çərçivəsində Türkiyəyə ilk qaz nəqlinə 2018-ci ildən başladı və başlanğıcda illik 16 milyard kubmetr təşkil edilərək nəql həcminin mərhələli olaraq əvvəlcə 24 milyard kubmetrə, sonra 31 milyard kubmetrə yüksəldilməsi nəzərdə tutuldu və 1850 metirlik TANAP xətti 2020-ci ilin əvvəlindən etibarən TRANS-Adratik Təbii Qaz Boru Xəttinə(TAB) bağlanaraq, Cənubi Qafqaz Boru Xətti vasitəsilə alacağı təbii qazı Yunanıstan, Albaniya və İtaliya üzərindən Avropaya çatdırılması qərara alındı. Həmçinin iki ölkənin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən digər beynəlxalq əhəmiyyətli layihə 2018-ci ilin sentyabr ayında SOCAR-ın 6.3 milyard dollar kapitalla Türkiyənin İzmir şəhərinin Əliağa rayonunda "Petkim" neft-kimya kompleksinin ərazisində inşası başa çatmış "Star" neft emalı zavodunun açılış mərasiminin keçirilməsi oldu.

Beləliklə, iqtisadi əlaqələrin iki qardaş ölkə arasında inkişaf etdirilməsi baxımından, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri sahəsində çox iş görüldü. Türk Respublikaları ilə bağlı fəaliyyətlərin koordinasiya edilməsi məqsədilə TİKA, TÜRKSOY kimi təşkilatlar quruldu. Habelə, Türkiyədə sivil toplum səviyyəsində müxtəlif tədqiqat mərkəzləri və strateji tədqiqatlar aparan qurumlar açıldı. Yüksək səviyyəli münasibətlərdə də əhəmiyyətli adımmlar atıldı. Hər il Türkiyədə keçirilən Türk xalqları qurultayları dünyanın hər tərəfindən türk xalqları nümayəndələrinin bir yerə toplanaraq müxtəlif məsələlərlə bağlı fikir mübadiləsi aparmalarına zəmin hazırladı. 1992-ci ildə İstanbuldakı Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq zirvəsi, Yaltada 1998-ci ildə Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq şərtinin imzalanması, 1998-ci ildə Bakıda İpək Yolu zirvəsi, "Üç dənizin (Xəzər, Qara dəniz və Aralıq dənizi) hekayəsi" mövzusunda beynəlxalq toplantılar keçirilməsi, tərəflərin iqtisadi potensiallarını artırmaq istiqamətində xeyli işlərin görülməsinə nail olundu. Bundan başqa, tarixi İpək yolunun bərpası, kosmik rabitə sayəsində yeni telekommunikasiya şəbəkələrinin qurulması, Varnadan Durresə uzanan Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi, Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Transxəzər Şərq-Qərb enerji dəhlizi, Kars-Tbilisi dəmiryolu kimi layihələr həyata keçirilən nəhəng layihələr oldu...

İqtisadi əlaqələrin dərinləşməsi istiqamətində Azərbaycan neftinin daşınması ilə bağlı üç əhəmiyyətli layihə irəli sürülmüşdür ki, bunlardan birincisi, Şimal xətti adlanan Azərbaycan-Dağıstan-Çeçenistan-Rusiya (Novorossiysk) marşrutu, ikincisi, qərb xətti adlandırılan, Gürcüstandan Qara dənizə qədər uzanan marşrut və son yol isə Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə xətti oldu. Xəzər neftinin daşınması ilə bağlı başqa marşrutlarda müzakirə mövzusu olmuşdur [1, 223-224].

Neft boru xətti marşrutunun müəyyənləşdirilməsi Türkiyə ilə Rusiya arasında rəqabətə səbəb olmuşdu ki, bu rəqabətə ABŞ, regiondakı digər ölkələr və neft şirkətləri də qoşulmuşdular [2, 155-207]. Boru xəttinin siyasi əhəmiyyəti iqtisadi əhəmiyyətindən irəli gəlmişdir. Tərəflər bütün fürsətlərdən istifadə etdilər. Rusiya Bakı-Novorossiysk xəttinin hər cəhətdən əlverişli olduğunu, təkcə təmir edilərək istismara başlanıla biləcəyini ifadə edirdi [3, 36].

1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İSTANBUL ZİRVƏ TOPLANTISI gedişində Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstan prezidenti Eduard Şevarnadze və Türkiyə Cumhuriyyətinin prezidenti Süleyman Dəmirəl tərəfindən Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft boru xətti ilə bağlı həmin tarixdə imzalanan digər sənəd İstanbul bəyannaməsi oldu. İstanbul bəyannaməsi ilə tərəflər Xəzər hövzəsi və Orta Asiya nefti üçün Şərq-Qərb koridorunun əhəmiyyətini qeyd edərək, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft boru xəttinin dəstəklənməsinin vacibliyini vurğuladılar. Bəyannamədə boğazlardakı nəqliyyat probleminə də toxunularaq bu marşrut üzrə keçəcək neft və təbii qazın yarada biləcəyi risklər ifadə edildi.

Eyni zamanda Qazaxıstan da boru xətti vasitəsi ilə neftini dünya bazarına çıxarmaq arzusunu bildirdi [5, 239-240].

Türkiyənin geostrateji əhəmiyyətini artıran başqa bir hadisə də Türkmənistandan başlayaraq Azərbaycan və Gürcüstan üzərindən Türkiyəyə və oradan da Avropaya uzanacaq boru xətti haqqında bəyannamə oldu. Türkmənistan, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentlərinin imzaladıqları "Təbii qazın nəqli ilə bağlı tranzit Xəzər boru xəttinin həyata keçirilməsinə dair prinsipləri əhatə edən hökumətlərarası bəyannamə"ni də ABŞ prezidenti müşahidəçi kimi imzaladı.

1994-cü il sentyabrın 20-də enerji layihəsi olan "Əsrin müqaviləsi" nin imzalanması ilə başlayan neft strategiyasının həyata keçirilməsin də ən təntənəli, dünya əhəmiyyətli hadisələrdən biri oldu. XXI əsrin ən böyük enerji layihəsi olan Heydər Əliyev adına BTC əsas ixrac boru kəmərinin təntənəli açılışına, Azərbaycanın Xəzər dənizindəki sektorundan çıxarılacaq neftin Gürcüstan və Türkiyə vasitəsilə dünya bazarlarına nəqlini nəzərdə tutan bu layihənin baş tutacağına inanmayanlar, onun həyata keçirilməsinə mane olan qüvvələrdə az deyildi. Lakin Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin qətiyyəti və siyasi cəsarəti, habelə Gürcüstan və Türkiyə rəhbərlərinin iradəsi, ABŞ hökumətinin yaxından dəstəyi, beynəlxalq maliyyə qurumlarının köməyi sayəsində layihənin həyata keçirilməsi mümkün oldu.

Bakı-Tbilisi-Ərzurum Cənubi qafqaz Boru kəmərinin istismara verilməsi və bununla da Azərbaycan dünya bazarına neft və qaz ixrac etmək imkanı qazanması Avropa qonşuluq siyasəti çərçivəsində səmərəli əməkdaşlığını daha da genişləndirməklə, dövlət müstəqilliyimizi və suverenliyimizin möhkəmlənməsini təmin etdi. Bu qlobal layihələrin tarixi baxımdan qısa zaman ərzində uğurla gerçəkləşdirilməsi ölkəmizin regionda böyük nüfuz qazanması, dünyada baş verən siyasi və iqtisadi proseslərdə söz sahibi olmasına gətirib çıxarmışdır. Bu layihələr, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyəni, xalqlarımızı bir-birinə daha da yaxınlaşdırmaqla, bölgəyə sülh və sabitlik gətirməklə təhlükəsizliyimizi və ölkələrimizin dünyada mövqeyini möhkəmləndirməkdə davam edir.

Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi münasibətləri həm ümumi əməkdaşlıq baxımından, həm də konkret sahələr üzrə inkişaf edir və genişlənir. Bu gün iki qardaş ölkənin strateji tərəfdaşlığı bütövlükdə Cənubi Qafqaz regionunda sülh və sabitlik, habelə iqtisadi tərəqqi üçün əsaslı zəmin rolunu oynayır. Azərbaycanın beynəlxalq əməkdaşlığında Türkiyə daim aparıcı mövqeyə malikdir. Xarici iqtisadi siyasətdə qardaş dövlətlə əlaqələrimizin genişləndirilməsi üstün prioritet istiqamət olaraq qalacaqdır. Türkiyə Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda ən çox kapitalı olan əbədi qardaş ölkədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev.M. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri. Bakı: 1998.112s.
2. Alıyev.H. Dünya siyasətində Azərbaycan Petrolo İstanbul: sabah kitabları, 1998.233s.
3. Bağırzadə.E. "Azərbaycan-Türkiye Ortaq Ekonomik Projeləri və Bölgesel Yansımaları" 2014, 7/26
4. Bağırzadə.E. "İqtisadi yazılar" Bakı 2020
5. Süleymanov.E. Araz.O.N "Azərbaycan İqtisadiyyatı" Bakı, 2016. 5369
6. Hacıyeva.Ş.S. Türkiyə-Azərbaycan iqtisadi əlaqələri, Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri 2012 №2s 119-125
7. Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı-nın Türkiye ve Azerbaycan Üzerine Etkisi, Amirova.N Master Tesisi, Bursa, 2019

8.https://president.az/articles/35961
9.https://president.az/articles/35963
10.https://president.az/articles/25217

TURİZMİN ƏHALİ MƏŞĞULLUĞUNUN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ ROLU

i.e.d., p.v.i.e Vilayət İSMAYILOV[3]

Xülasə

Məqalədə turizmin iqtisadiyyata verdiyi birbaşa və dolayı töhfələri açıqlanmış, beynəlxalq turist axınlarını yaradan əsas turist bazarları qeyd edilmiş, turizm və səyahətlər sferasının əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində rolu vurğulanır. Bu da dünyanın müxtəlif regionunda turizmin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli turizm mənbələri və yeni turməhsulun aşkar edilməsinə, həmçinin turizmin inkişaf strategiyasının beynəlxalq standatrlar səviyyəsində tərtib edilməsinə imkan yaradır.Tədqiqatın **əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, əldə edilən məlumatlar və nəticələr tədqiq edilən məsələnin əhəmiyyətini və onun öyrənilməsinin zəruriliyini dərk etməyə imkan verir.

Açar sözlər: *turizm, regionlar, əhali, məşğulluq, təmin edilmə*

The Role Of Tourısm In Provıdıng Employment

Abstract

The article reveals the direct and indirect contribution of tourism to the economy, highlights the main tourist markets that form international tourist flows, emphasizes the role of tourism and travel in providing employment. This makes it possible to identify favorable tourist resources and new products for the development of tourism in various regions of the world, as well as to develop a tourism development strategy at the level of international standards. The significance of the study lies in the fact that the data and results obtained make it possible to realize the significance of the issue under study and the need to study it.

Keywords: *tourism, regions, population, employment, provision*

UOT 331.5
JEL: L8: L83

Giriş

Hazırda dünyanın hər 7-ci iş yeri turizm biznesi ilə məşğul olan təşkilatların payına düşür. ÜTT-nin proqnozlarına görə, 2025-ci ilə qədər beynəlxalq turizm səfərlərinin sayı təqribən 1,7 milyard nəfər təşkil edəcəkdir. Hesablamalar göstərir ki, aviadaşımalar istisna olmaqla turistlərin gündəlik xərcləri gündə 5 milyard dollara qədər artacaqdır [6].

Hazırda turizmdə iki tendensiya mövcuddur:

- xarici iqtisadi və siyasi amillərin təsirinə məruz qalma;
- turizm sferası həcmlərinin əlverişsiz şəraitdə sürətlə bərpa edilməsi qabiliyyəti [Kazıbaykızı, 2015: 265-269].

Azərbaycanda turizm inkişaf edən bir kompleks olmaqla bazarda yeni iş formaları və sənayedə qarşıya çıxan problemlərin həlli yollarının daim axtarılıb tapılmasına əlverişli imkan yaradır. Son illərdə turizm sferasının sürətli inkişaf tempi almış, hazırda bu sferanın ölkə ÜDM-nin təkibində xüsusi çəkisi 5,5-6,9% təşkil etmişdir. Həmin illər ərzində bu sfera çox da yüksək kəmiyyət göstəricisinə malik olmamışdır [7].

Məqalənin əsas **məqsədi** turizm sferasının əhali məşğulluğunun səviyyəsinə təsirinin aydınlaşdırılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın **nəzəri və praktiki əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, tədqiqat nəticəsində əldə edilən məlumatlar və nəticələr tədqiq edilən məsələnin əhəmiyyətini və onun öyrənilməsinin zəruriliyini dərk etməyə imkan verir.

1.Materiallar Və Metodlar

Azərbaycanda turizm sektorunun fəaliyyəti və inkişafı nöqteyi nəzərindən hərtərəfli imkanlar olduğu üçün turizm sferası inkişaf etmiş bir sıra ölkələrdən fərqli olaraq bu sahənin tələb edilən səviyyədə inkişafına dəstək məqsədi ilə dövlət xüsusi siyasət yürüdür. Dövlətin bu istiqamətdə siyasətində turizmin inkişaf strategiyası və onun mərhələlərlə həlli öz əksini tapmışdır [1]. Qeyd edək ki, Azərbaycan dünya

[3] Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, ismaylov1953@mail.ru

üzrə beynəlxalq turist axınının yalnız 0,02-0,03%-ni qəbul edir, halbuki, ölkəmizdə təxmini hesablamalara görə il ərzində 10 milyon turist qəbul etmək üçün imkan vardır. Qeyd edək ki, Azərbaycanda da turizmin inkişafına dünyada baş verən fövqəladə vəziyyət (COVİD-19 pandemiyası) mənfi təsirini göstərmiş, bu da pandemiyadan əvvəlki ildə (2019-cu il) qəbul edilmiş turistlərin sayından 3,15 dəfə çoxdur [2, s.21-25].

Turizm, COVİD-19 pandemiyasının baş verməsi fonunda səhiyyə, sosial və iqtisadi vəziyyətdəki görünməmiş fövqəladə vəziyyətdən sonra 2020-ci ildə müşahidə tarixinin ən ciddi böhranını yaşadı. Bu böhran 2020-ci ildə beynəlxalq turistlərin (gecələmə ilə gələn qonaqların) sayının əvvəlki 2019-cu ilə nisbətən 74% azalması ilə nəticələndi ki, bu da beynəlxalq turistlərin səfərlərə çıxmasına mənfi təsirini göstərdi və dünya üzrə turizm sferası 1,3 trilyon ABŞ dolları məbləğində ixracdan əldə edilən gəlirlərin itirilməsi ilə qarşılaşdı. Qeyd edək ki, bu fövqəladə vəziyyət zamanı turizm sferası 2009-cu ilin qlobal iqtisadi böhranı zamanı qeydə alınmış ümumi itkilərdən 11 dəfə çoxdur.

Dünya İqtisadi Forumunun 2021-ci il üzrə turizm və səyahət sahəsində illik məruzəsinə görə Azərbaycan xarici turistlər üçün cəlbediciliyinə görə dünyada 194 ölkə işərisində ortadan bir neçə pillə yuxarıda (72-ci) yer tutmuşdur. Beynəlxalq səviyyədə turist axınlarını yaradan əsas turist bazarları aşağıdakılardır:

- Avropada: Mərkəzi Avropa və Şimali Avropa bazarları (Almaniya, Benilüks ölkələri, Böyük Britaniya, Fransa, Skandinaviya yarımadası ölkələri);
- Amerikada: Kanada və ABŞ;
- Asiyada: Yaponiya.

Turistləri qəbul edən əsas beynəlxalq bazarlara isə aşağıdakılar aiddir:

- Avropada: Aralıq dənizi ölkələri Avropa, Asiya və Afrika ölkələri; xüsusilə Avropa İttifaqı ölkələri arasında Avropadaxili mübadilə mühüm rol oynayır;
-Asiyada: Yaxın Şərq (İsrail, Misir, Türkiyə, İordaniya, Suriya); Indostan yarım adaları: Hindistan, Nepal; Cənub-Şərqi Asiya ölkələri: Tailand, Filippin, İndoneziya və s.;
- Amerikada: ABŞ, Meksika, Karib ölkələri, Peru və Braziliya;
- Afrikada: Məğrib ölkələri, Misir, Keniya, Hind okeanının adaları (Seyşel, Maldiv və Mavriki).

Nəticələr və müzakirə

2.Turizmin Iqtisadiyyata Verdiyi Töhfələr

Ümumdünya turizm və səyahətlər təşkilatı turizm təşkilatlarının struktur xüsusiyyətlərini aşkar etmək üçün Ümumdünya Turizm Təşkilatı, Dünya Turizm və Səyahət Şurasının metodologiyası əsasında turizm sektorunun iqtisadiyyata verdiyi töhfələr: birbaşa, dolayı və fərdi təsir xarakterlərinə görə sistemləşdirilir.

Turizmin iqtisadiyyata verdiyi birbaşa töhfələr birbaşa xidmət sferasında qeyd edilir ki, bu da turistlərə göstərilən xidmətin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə əlaqəlidir. Turizmin ölkə iqtisadiyyatına verdiyi dolayı təsir isə bilavasitə geniş aspektli turizm və onunla əlaqəli müəssisələri əhatə edir ki, bunlar da ixtisaslaşdırılmış turizm müəssisələrinin fəaliyyətini və onlarda çalışan işçi personalı təmin edir. Qeyd edək ki, turizm sənayesi ölkənin ÜDM-da və xidmət sektorunda əlavə dəyərin yaradılmasını formalaşdırılmasına birbaşa töhfəsini verir. Əlavə müəssisələr və onunla əlaqəli müəssisələr nəzərə alındıqda isə bütün "turizm təsərrüfatı" kompleksinin dolayı və induksiya edilmiş gəlirlərini artırır.

Turizm sferasının ölkə iqtisadiyyatına verdiyi töhfəni daha geniş aydınlaşdırmaq üçün onun ümumdünya ÜDM-də xüsusi çəkisinə nəzər yetirək (şəkil 1).

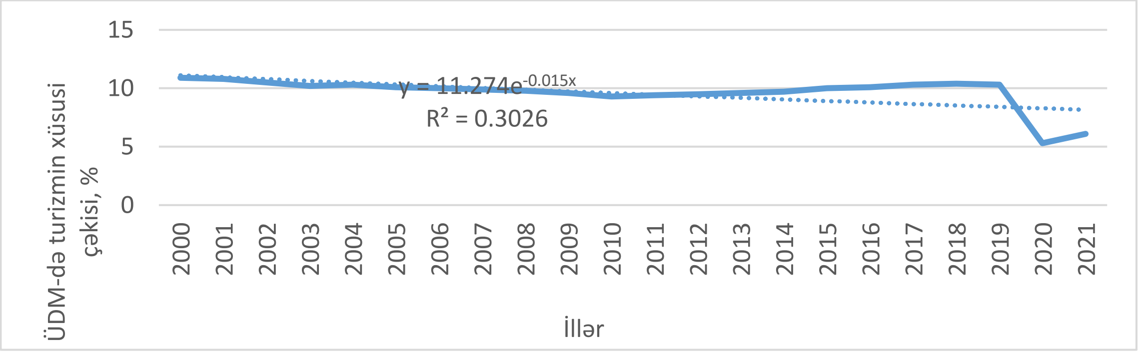

Şəkil 1.ÜDM-də turizm və səyahətlərin xüsusi çəkisi

Mənbə:[7] əsasında müəllif tərtib etmişdir

Bir sıra tədqiqatlarda turizm və mehmanxana biznesinin mənzil, iaşə və içki müəssisələri, nəqliyyat xidmətləri, turizm agentlikləri, turizm şirkətləri, təbii və mədəni turistik kimi sektorlarda müxtəlif iş imkanları yaratdığı qənaətinə gəlimişsidir [Sintayehn and etc.: 2016, 7-9].

Belə ki, turistlərin yerləşdirilməsi (yaşaması) və ictimai iaşə (qidalanma) sahələrində müvafiq olaraq nəhəng mehmanxana və restoran zəncirlərini formalaşdırmışdır. Təhlil göstərir ki, dünyanın ən nəhəng aparıcı mehmanxana şirkətləri içərisində ilk beşlikdə Wyndham Otel və Kurortları (8941 daşınmaz əmlak obyekti), Beynəlxalq Marriott (7662 daşınmaz əmlak obyekti), Dünya Hotellər (7111 daşınmaz əmlak obyekti), Hilton (6619 daşınmaz əmlak obyekti) və İCH Otel və Kurortları (5959 daşınmaz əmlak obyekti) yer alır. Bu 15 aparıcı mehmanxana şirkətləri içərisində sonuncu beşlikdə (11-15 yerlərdə) yerləşmiş Westmont Hospitality Group -736 daşınmaz əmlak obyekti, Red Roff -668 daşınmaz əmlak obyekti, Extended Stey Mnenca -653 daşınmaz əmlak obyekti, Highdate -366 daşınmaz əmlak obyekti və Apple Hospitality RPT -232 daşınmaz əmlak obyektlərinə malikdir. Onu da qeyd edək ki, aparıcı mehmanxana şirkətləri üzrə sonda yerləşən Apple Hospitality RPT-nin daşınmaz əmlak obyektlərinin sayı Wyndham Otel və Kurortları ilə müqayisədə 38,5 dəfə və ya 8709 vahid çoxdur.

3.Turizmin Əhali Məşğulluğuna Təsiri Aspektləri

Beynəlxalq turizm bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün valyuta daxilolmalarının mühüm mənbəyinə çevrilmişdir. Turizmin getdikcə daha çox ölkənin iqtisadi inkişafında artan əhəmiyyəti beynəlxalq turizmdən gələn daxilolmaların getdikcə artacağı ehtimalını təsdiqləyir. Ümumdünya turizm və səyahətlər Şurasının məlumatına görə, 2021-ci ildə dünya turizmində məşğul olanlar bütün iqtisadiyyat sahələrində məşğul olanların 9,9%-ni təşkil edir. Proqnozlar göstərir ki, 2022-ci ildə turizmdə işləyənlərin sayı dünyada məşğul olan əhalinin 10,2% - ni təşkil edəcəkdir.

2018-2019-cu illərdə ilk onluqda yer almış dünya ölkələri və Azərbaycanda turizm üçün xarakterik sahələrdə məşğul olanların sayının təhlili göstərir ki, yalnız Anqolada bu istiqamətdə məşğul olanların sayında 363 min nəfər artım olmuşdur. Lakin bu artımın olmasına baxmayaraq 2018-cu ildə həmin ölkənin reytinq sırası əvvəlki ilə nisbətən bir pillə geriləmiş və 11-ci sırada yer almışdır. Qeyd edək ki, müqayisə edilən ölkələr içərisində turizm üçün xarakterik sahələrdə məşğul olanların sayında ən az azalma Belorusda (1000 nəfər), Çilidə (4000 nəfər) və Azərbaycanda (6000 nəfər) təşkil etmişdir.

Bu göstərici üzrə ən çox azalma reytinq sırasında ikinci yerdə duran Filippində -349 min nəfər, İspaniyada-69 min nəfər, Yunanıstanda-27 min nəfər, Türkiyədə-21 min nəfər, Morokkoda-17 min nəfər və Əlcəzairdə-12 min nəfər olmuşdur. Həmçinin müqayisə edilən ölkələr içərisində 2018-ci ilə nisbətən məğşul olanların sayında azalma faizi Yunanıstanda 7,8%; Filippində-6,1%; Əlcəzairdə-3,8%; Morokkoda-3% və İspaniyada-2,6% təşkil etmişdir. Müqayisə edilən ölkələr sırasında ən az azalma faizi Belorusda-0%; Çilidə-0,9% və Türkiyədə-1,9% olmuşdur. Reytinq sırasında ən çox geriləmə Azərbaycanda olmuş və 2018-ci ildə olan reytindən (20-ci sıra) 2019-cu ildə 26-cı sıra aşağı enərək 46-cı sıraya düşmüş, Belorusda isə bu göstəricidə 14 sıra geriləmə olmuşdur.

Fikrimizcə, 2018-ci illə müqayisədə turizm üçün xarakterik sahələrdə məşğul olanların sayında 2019-cu ildə baş vermis azalmanı artıq həmin ölkələrdə başlamış pandemiya vəziyyəti ilə əlqaləndirmək olar (cədvəl 1).

Ölkələr	İllər				2018-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə artım (+) və ya azalma (-)
	2018	Reytinq sırası	2019	Reytinq sırası	
Filippin	5714	1	5365	2	-6,1%
İspaniya	2674	2	2605	4	-2,6%
Türkiyə	1600	3	1569	7	-1,9%
Morokko	565	4	548	13	-3,0%
Çili	442	5	438	15	-0,9%
İndoneziya	409	6	400	17	-2,2%
Yunanıstan	347	7	320	20	-7,8%
Əlcəzair	320	8	308	21	-3,8%
Belorus	243	9	242	23	-0,4%

Anqola	216	10	579	11	+1,68 dəfə
…	…		…		…
Azərbaycan	59	20	53	46	-10,1%

Cədvəl 1. Turizm üçün xarakterik sahələrdə məşğul olanların sayı, min nəfər
Mənbə: [19] əsasında müəllif tərtib etmişdir

Azərbaycanda turizm üçün xarakterik sahələrdə məşğul olanların sayının müqayisəli təhlilinə əsasən qeyd edə bilərik ki, 2015-ci ilə nisbətən 2016-cı ildə 12,1%; 2017-ci ildə 5,3% və 2020-ci ildə 0,9% azalma olmuş, yalnız 2018-ci ildə 7,6% və 2019-cu ildə 19,2% artım olmuşdur. Fikrimizcə, 2015-ci ilə nisbətən 2018-2019-cu illərdə turizm üçün xarakterik sahələrdə məşğul olanların sayında bu artımın olması həmin illərdə ölkəyə səyahət edən beynəlxalq turistlərin sayının artımı və onlara xidmət edən personal tərkibinin artması ilə əlaqələndirilə bilər.

Dünya üzrə 2019-2021-ci illərdə turizm və səyahətlər sferasında yaradılmış iş yerlərinin sayının təhlili göstərir ki, 2019-cu ilin sonunda başlayan fövqəladə pandemiya şəraitinin təsirindən növbəti illərdə bu sferada iş yerlərinin sayında 2020-ci ildə 62 milyon və ya 18,6%; 2021-ci ildə isə 44 milyon və ya 13,2% azalma olmuşdur [8].

Tədqiqat göstərir ki, turizm sferası əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Bu da imkan verir ki, istənilən regionda turizmin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli turizm mənbələri aşkar edilsin, yeni turməhsullar yaradılsın, turizm ehtiyatları dəqiq müəyyən edilsin və bu istiqamətdə hər bir regionun özünün inkişaf strategiyası əvvəlcədən tərtib edilə bilsin.

Dünya üzrə turizm və səyahətlər sferasında iş yerlərinin azalma tendensiyasının approksimasiya tənliyi (1) şəklində yazılır:

$$Y=-45.371\ln(x)+324.76 \quad (1)$$

(1) tənliyi turizm və səyahətlər sferasında yaradılan iş yerlərinin ədədi xüsusiyyətlərini və keyfiyyət xüsusiyyətlərini araşdırmağa imkan verir, tədqiq edilən məsələni daha sadə və ya daha rahat obyektlərin öyrənilməsinə istiqamətləndirir. Bu tənlik onu göstərir ki, dünya üzrə turizm və səyahətlər sferasının yaratdığı iş yerlərinin sayının nəzəri qiymətləri təcrübi qiymətlərə nisbətən yaxındır. Bu da həmin modelin adekvatlığını əks etdirir. Bundan əlavə, tədqiqatın nəticələri turizm və səyahətlər sferasının məşğulluğa təsiri arasında uzunmüddətli asimmetrik qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tutur.

Nəticə

Beynəlxalq turizm ölkələr üçün valyuta daxilolmalarının mühüm mənbəyinə çevrilməklə getdikcə daha çox ölkənin iqtisadi inkişafında əhəmiyyətini artırır və beynəlxalq turizmdən gələn daxilolmaların getdikcə artacağı ehtimalını təsdiqləyir. Fikrimizcə, 2018-ci illə müqayisədə turizm üçün xarakterik sahələrdə məşğul olanların sayında 2019-2021-ci illərdə baş vermis azalmanı artıq həmin ölkələrdə başlamış və hal-hazırda da müxtəlif dalğaları ilə davam edən pandemiya şəraiti ilə əlqaləndirmək olar.

Turizm və səyahətlər sferası əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində çox əhəmiyyətlidir. Bu da dünyanın müxtəlif regionunda turizmin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli turizm mənbələri və yeni turməhsulun aşkar edilməsi və turizm ehtiyatlarının dəqiq müəyyən edilməsinə, həmçinin bu istiqamətdə onların inkişaf strategiyasının düzgün tərtib edilməsinə imkan yaradır.

ƏDƏBİYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Stlrateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı. –Bakı, -2016, -98 s.
2. Azərbaycanda turizm. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi.- Bakı, -2021, -99 s.
3. Казыбайкызы А., Муханова А.Е., Смагулова Ж.Б. Особенности и перспективы развития туризма в мире // Успехи современного естествознания. – 2015. – № 1-2. – с. 265-269;
4. Employment in Tourism İndustries. 2018-2019
5. Sintayehn A., Berhani F., Tesfaye S. Employment Opportunities and Challenges in Tourism and Hospitality Sektors. Journal of Tourism & Hospitality.-2016, -vol.05 (06), -12p.

6. World tourism organization (unwto) statistics
https://az.wikipedia.org/wiki/Azrbaycanda_qeydiyyata_al1nmış_dünya_əhəmiyytli_memarlıq_abidlərinin_siyahısı
7.https://gtmarket.ru/ratings/global-competitiveness-index/info
8. https://www.statista.com/statistics/1268465/number-of-travel-and-tourism-jobs-worldwide/

AQRAR SAHƏDƏ MARKETİNQ TƏDQİQATLARININ İNFORMASİYA PROBLEMLƏRİ

Dosent Hicran MİRZƏYEVA,[4]
Rəşid YELMARLI[5]

Xülasə

Məqalədə marketinqin informasiya təminatının cari vəziyyəti araşdırılmış, onun təkmilləşdirilməsi prosesində qarşıya çıxan problemlər konkretləşdirilmişdir. Həmin problemlərin həlli yolları tədqiq olunmuşdur. Aqrar sahədə marketinq tədqiqatları zamanı qarşıya çıxan informasiya problemlərinin tədqiqi, onları şərtləndirən əsas amillərin aşkar edilməsi, müvafiq informasiya təminatı problemlərinin aradan qaldırılması istiqamətlərinin əsaslandırılmasıdır. Məqalədə elmi abstraksiya, müqayisəli təhlil, sintez və məntiqi ümumiləşdirmə üsullarından istifadə olunmuşdur. Aqrar sahədə marketinq tədqiqatlarının informasiya problemlərinin araşdırılması zamanı əldə edilən nəticələr, əsaslandırılan müddəalar aqrar sahədə marketinq tədqiqatlarının informasiya bazasının yaxşılaşdırılması zamanı istifadə oluna bilər. Məqalədə aqrar marketinq tədqiqatlarının verilənlər bazasının tamamlanması və yenilənməsi prosesləri, ümumiyyətlə marketinqin informasiya təminatının yaxşılaşdırılması tədbirlərinin icrqsı mühiti səciyyələndirilmiş, müvafiq informasiya problemlərinin həlli imkanları aşkar edilmiş, onların həlli istiqamətləri göstərilmişdir. Aqrar sahədə marketinq tədqqatlarının informasiya təminatında, o cümlədən verilənlər bazasının yenilənməsi prosesində qarşıya çıxan əsas problemlər aşkar edilmiş, onların aradan qaldırılması istiqamətləri əsaslandırılmışdır.
Açar sözlər: marketinq, informasiya təminatı, aqrar sahə, aqromarketinq

İnformation Problems Of Marketing Research İn The Agricultural Field

Summary

The article examines the current state of marketing information and points out the problems encountered in the improvement process. Ways to solve these problems were explored. It is the examination of the justification of the directives to reveal the information problems encountered during marketing research in the agricultural field, the main factors determining them, and the elimination of the related information supply problems. Scientific abstraction, comparative analysis, synthesis and logical generalization methods are used in the article. The results obtained during the investigation of the knowledge problems of marketing research in the field of agriculture, the proven judgments can be used during the improvement of the knowledge base of marketing research in the field of agriculture. The article characterizes the processes of completing and updating the database of agricultural marketing research, the general environment of measures to improve the information supply of marketing, the possibilities of solving the relevant information problems and the directions of their solutions are described. stated. The main problems encountered in the provision of information for marketing activities in the field of agriculture, including the process of updating the database, were identified and instructions for their elimination were verified.
Keywords: *marketing, information provision, agrarian field, agromarketing*

UOT : 33.63

Giriş

Sivil bazar münasibətlərinin təşəkkülü və inkişafı kompleks marketinq tədqiqatlarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsini və əldə edilən nəticələrin etibarlığının artırılmasını tələb edir. Bu məqsədlə, müvafiq informasiya təminatı təkmilləşdirilməli, zəriri informasiya axınlarının əsas xarakteristikaları səciyyələndirilməli, onların idarə edilməsi sistemi yaxşılaşdırılmalıdır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən məsələlərin həlli, xüsusilə aqrar sahədə marketinq tədqiqatlarının informasiya təminatı şəraitində ciddi problemlərlə üzləşir. Odur ki, hazırda aqrar sahədə marketinq tədqiqatlarının informasiya problemlərinin tədqiqi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

1. Sahədə Marketinq Tədqiqatlarının İnformasiya Bazası: İmkanlar Və Problemlər

Rəqəmsal mühitin intensiv surətdə təşəkkülü və inkişafı informasiya münasibətlərində ciddi dəyişikliklərlə müşayiət olunur. İnformasiyanın assimmetriyasının bazar tədqiqatlarında əhəmiyyətli amilə

---

[4] **Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, dekan, akademiya_sm@mail.ru**
[5] **Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, tyutor**

çevrilməsi, kompüter şəbəkələrinin təhlükəsizliyinə təhdidlərin artması və bu kimi bir sıra digər amillər marketinqin informasiya problemlərini daim gündəlikdə saxlayır.

Ənənəvi marketinq metodlarına əlavə olaraq, rəqəmsal marketinq yeni texnologiya sayəsində daha təsirli nəticələr verir. Rəqəmsal marketinq marketinqin ən çox istifadə olunan növlərindən biridir. Radio, qəzet və televiziyadan fərqli olaraq daha effektiv nəticələr verəcək marketinqin rəqəmsal formalarında təsirli və əlamətdar variantlardan keçməklə müsbət nəticələr əldə edilir. Yenilənən və inkişaf edən sistemlər sayəsində rəqəmsal marketinq ilə təsirli olacaq nəticələr əldə edilir. Rəqəmsal marketinqin müxtəlif yolları var. Bu şəkildə şirkətlər və ya markalar, istədikləri üstünlükləri etməklə rəqəmsal mediada hazırladıqları reklam və ya kampaniyaları yayımlamaqla nəticə əldə edə bilərlər. İnternet üzərindən ediləcək kampaniyaları və ya reklamları tanıtmaq üçün istədiyiniz kanallardan istifadə edərək bu potensialı olan müştərilərə asanlıqla daxil olmağa imkan verir. Müştərilərə internet vasitəsi ilə ediləcək marketinq üsulları ilə çatdırılmaq istənən hər cür məlumat bu şəkildə daha sürətli və asanlıqla çatdırıla və nəticələr əldə edilə bilər.

Əslində rəqəmsal marketinq inkişaf etməkdə olan sistemlərdə tez-tez rastlaşdığınız marketinq formasıdır. Fərqli yollarla edilsə də, rəqəmsal marketinq internet üzərindən marketinq formasıdır. Bu məqsədlə, internet üzərindən ediləcək kampaniyaları və ya reklamları tanıtmaq üçün istədiyiniz kanallardan istifadə etməklə potensialı olan müştərilərə asanlıqla çatmaq mümkündür. İnternet alətləri vasitəsi ilə həyata keçiriləcək marketinq üsulları ilə müştərilərə çatdırılacaq hər cür məlumat bu şəkildə daha sürətli və asanlıqla çatdırıla bilər və daha çox insanın məlumat almasına imkan yaradaraq daha çox nəticə əldə edilə bilər. Rəqəmsal marketinqlə şirkətlər və ya markalar müştərilərinə məhsul tanıtımı və ya xidmət təqdimatı ilə çata bilərlər. Marketinqin effektiv olması üçün bu mövzuda peşəkar əməliyyatlar aparılmalıdır. Bu məqsədlə rəqəmsal marketinq sahəsində xidmətlər göstərən şirkətlərlə razılaşma əldə edilə bilər. Bu şəkildə daha təsirli nəticələr əldə etmək üçün reklam və ya kampaniyalarla daha çox insana çatmaq olar. Rəqəmsal media mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanan reklam və ya promosyonlarla rəqəmsal marketinqdə təsirli nəticələr əldə etmək olar. Bu məqsədlə ediləcək araşdırmalarla diqqətli bir araşdırma ilə səmərəli nəticələr əldə edilə bilər. Bu gün inkişaf edən texnologiya sayəsində rəqəmsal sahədəki işlər diqqət mərkəzindədir. Rəqəmsal marketinq sayəsində rəqəmsal platformalardan istifadə edərək daha çox insanla səmərəli şəkildə əlaqə yaratmaq olur.

Müasir anlamda, marketinq fəaliyyəti idarəetmə və tədqiqatların birgəliyini nəzərdə tutur. Hazırda müəssisələrin idarə edilməsi prosesinin mühüm tərkib hissəsi olan marketinqin menecment funksiyası kimi nəzərdən keçirilməsi nadir hal deyildir. Bununla belə marketinqin idarə edilməsi, klassiklərdən bəri indiyə qədər diqqət mərkəzindədir. Marketinqin idarə edilməsi aşağıdakı tədbirlərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur “bazar imkanlarının təhlili, məqsədli bazarların seçilməsi, marketinq kompleksinin işlənib hazırlanması, marketinq tədbirlərinin həyata keçirilməsi (4, s. 38).

Rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı şəraitində müəyyən dəyişikliklər baş versə də marketinqin idarə edilməsi sistemində klassik yanaşma elementlərinin tamamilə yox olduğunu söyləmək olmaz (5).

Aqrar sahədə marketinqin idarə edilməsi prosesinin məqsədlərinə, məlum olduğu kimi, ilk növbədə satışın artırılması, bazarın müvafiq sektorunda mövqenin möhkəmləndirilməsi, əldə edilən mənfəətin artırılması aid edilə bilər aiddir. Həmin məqsədlərə nail olunması sahədə marketinqin (aqromarketinqin) informasiya təminatından və ilk növbədə verilənlər bazasının vəziyyəti ilə əlaqədardır.

Aqrar sahədə marketinqin idarə edilməsi sisteminin informasiya bazasında bazarın müvafiq seqmentində alıcıların davranışına təsir edən amillərin xaraktyeristikaları mühüm əhəmiyyətə malikdir. Haqqında danışılan informasiya, o cümlədən reklam alıcıya inandırma və hissiyata təsir vasitəsi ilə istehlakçı tələbinin formalaşmasında iştirak etməklə satışı stimullaşdırmağa yönəldilməlidir. O cümlədən, alıcını həvəsləndirmək üçün görülən işlərin informasiya təminatında reklam, güzəştlər sistemi, alıcı üçün əlverişli olan məkan və iş rejimi seçimi və s. əhəmiyyətli rola malikdir.

Aqrar sahədə marketinqin idarə edilməsi prosesində əsaslandırılan qərarların informasiya təminatı istehsalçı mənafeyi ilə bazarın tələblərini əlaqələndirməyə imkan verməlidir. Bu baxımdan rəqəmsal mühitin üstünlüklərindən yararlanmaq perspektivli hesab edilir (6).

İstehsalçı mənafeyi ilə bazarın tələblərinin əlaqələndirilməsi geniş spektrli, kifayət qədər mürəkkəb məsələlərin həllini nəzərdə tutur. Tədqiatımızın predmeti baxımından istehsal-emal-satış şəbəkəsinin bütün iştirakçılarının fəaliyyətinin üzvü surətdə əlaqələndirilməsini təmin edən informasiya bazasının yaradılmasını və operativ istifadəsi xüsusilə aktualdır.

Sahədə marketinqin idarə edilməsinin informasiya bazası, sözügedən idarəetmənin konsepsiyasına əsaslanır. Bu baxımdan aşağıdakı fikirlə razılaşmaq məqsədəuyğundur ki, “müxtəlif təyinatlı marketinq

konsepsiyaları bu və ya digər şəkildə marketimnqə şamil edilən prinsiplərə və normalara əsaslanmalıdır» (1, s. 47)

Marketinqin istehsalın təkmilləşdirilməsi konsepsiyası, ilk növbdə iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin informasiya bazasında təmsil olunmasını və mütəmadi yenilənməsini nəzərdə tutur. Bu baxımdan əmək məhsuldarlığı və onun artırılması imkanlarının qiymətləndirilməsi üçün torpaq, əmək, maddi və maliyyə resurslarından istifadə vəziyyətini səciyyələndirən göstəricilər müvafiq verilənlər bazasına daxil edilməlidir. Bununla belə, zəruri detallaşdırma səviyyəsində haqqında danışılan göstəricilər dəqiqlik və dürüstlük baxımından təhriflər gözləniləndir. Onların aradan qaldırılması aqrar sahədə marketinq tədqiqatlarının informasiya təminatı problemləri qismində diqqət mərkəzində olmalıdır.

Məsələ ondadır ki, marketinqin əmtəənin təkmilləşdirilməsi konsepsiyası informasiya bazasına əsaslandırılmış yanaşma tələb edir. Belə vəziyyət əsas etibarı ilə ölçü meyarları və keyfiyyəti əks etdirən göstəricilərin kəmiyyətcə müəyyənləşdirilməsindəki əhəmiyyətli metodoloji fərqləri üzə çıxarır.

Sahədə istehsal edilən məhsulların keyfiyyətcə qiymətləndirməsi məqsədi ilə əsasən ölçü, qeydiyyat, hesablama və hiss üzvləri üsullarından istifadə edilir. Elmi mənbələrdə kifayət qədər geniş şərh olunan bu üsullar məhsulun müxtəlif xassələrinin kəmiyyətcə ifadəsinə xidmət edir. Odur ki, məhsulun keyfiyyətini təyin etmə üsullarının aqromarketinqin informasiya bazasının formalaşmasında oynadığı rola artan diqqət təbiidir. Rəqəmsal mühitin və müvafiq texnologiyaların tətbiqi arealının genişlənməsi qeyd olunan müstəvidə yeni imkanlar açır. Əlbəttə, insan amili bu və ya digər aspektdə daim ön planda olmalıdır (14).

Aqrar sahədə marketinqin informasiya problemləri qismində keyfiyyət göstəricilərinin verilənlər bazasında tutduğu yerin qənaətbəxş olmaması qeyd edilməlidir. Belə bir mövqe maraq doğurur ki, keyfiyyətin planlaşdırılması və uçotu müasir tələblərə cavab vermədiyindən, məhsul istehsalının artırmaq üçün belə bir potensial ehtiyatdan səmərəli istifadə olunmur, keyfiyyətə nəzarət etmək üçün müvafiq təhlil aparmaq və vaxtında konkret tədbirlər görmək mümkün olmur" (2, s 35-36).

Marketinqin ictimai konsepsiyası alıcı tələbatının ödənilməsində rəqibləri üstələməyin yollarına yanaşmalar fərqli olsa da, ilkin yanaşmada onların sistem əmələ gətirmə qabiliyyətinə malik olacağı ehtimalı yüksəkdir. Həmin konsepsiyada verilənlər bazasını aşağıdakı seqmentlərə bölmək məqsədəuyğundur: bazarın məqsədli seqmentlərində tələbi xarakterizə edən göstəricilər, maraqları və tələbatı əks etdirən xarakteristikalar. Sahədə istehlakçı mənafeyini ifadə edən və ictimai meyarlarla səsləşən göstəricilər sistemi də bu baxımdan xüsusi qeyd edilməlidir. Ətraf mühit və insan ekologiyası problemlərinin həlli üçün istifadə edilən innovasiyalı, o cümlədən rəqəmsal texnologiyalar informasiya problemlərinin həllində, artıq ciddi rol oynamaqdadır (7).

2.Marketinq Tədqiqatlarının İnformasiya Problemləri Və Aqrar Sahədə Onların Təzahür Formaları

Ararşdırmalar göstərir ki, marketinqin idarə edilməsinin, xüsusilə aqrar sahədə səmərəliliyi, verilənlər bazasını formalaşdıran göstəricilərin zəruri tələblərə cavab verməsi səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır(8). Həmin tələblərə uyğunlaşma vəziyyəti müvafiq_verilənlər bazasını formalaşdıran göstəricilərin detallaşdırılması və dezaqreqasiya imkanlarının reallaşdırılması ilə bilavasitə əlaqədardır.

Səmərəlilik və keyfiyyət ayrılmaz anlayışlar kimi bir-birini tamamlayan verilənlər fəzası əmələ gətirməli, zəruri tələblərə cavab verməlidir. Zəruri tələblər dedikdə, konkret halda idarəetmə baxımından informasiyanın keyfiyyətinə qoyulan tələblər nəzərə alınmalıdır (10). Rəqəmsal mühitdə informasiyanın kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikaları arasında qarşılıqlı əlaqələr və onların əyaniləşdirilməsi üçün yaranan yeni texnoloji imkanlardan istifadə, aqrar sahədə marketinq tədqiqatlarının informasiya problemlərinin həlli baxımından perspektivli istiqamətlərdən biri sayılmalıdır.

İnformasiyanın keyfiyyətinə qoyulan tələblərin dəqiqləşdirilməsi, müvafiq problemlərin həll baxımın mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aqrar sahədə marketinqin informasiya sisteminin bazarın müvafiq seqmentlərə bölünməsi, rəqabət mühitinin xarakteristikası, tələb-təklif nisbətinin müəyyənləşdirilməsi və bir sıra digər məsələlərin həllində keyfiyyət amili öndə olmalıdır (10, s. 236-263).

Aqrar sahədə marketinq araşdırmalarının ən vacib meyllərindən biri bazarın özünün təhlilidir. Aqrar bazarın araşdırılmasında təşkilatın gələcəkdəki fəallığını təyin etmək məqsədilə bazar vəziyyəti barəsində vacib informasiyalar əldə edilir və sözügedən informasiyalar istehsal-satış fəallığına aid olan qərarların qəbul olunmasında istifadə edilir. Aqrar bazarın, eləcə də onun iri hissələrindən biri kimi kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarını araşdırmadan təşkilatların üstünlüyük bazarının fərqləndirilməsinə, satışın gələcək üçün mümkün olan tutumunun təyin olunmasına və əvvəlcədən deyilməsinə görə qərarları qəbul etmək qeyri-mümkündür.

Aqrar sahədə marketinq tədqiqatlarının verilənlər bazasının formalaşması prosesində qarşıya çıxan problemləri tələbatın öyrənilməsindən istehsalın planlaşdırılmasına qədər bütün mərhələlərdə özünü göstərir. Həmin problemlər informasiya sisteminin formalaşması və istifadəsinin müüxtəlif aspektlərində diqqət mərkəzində olmalıdır.

Marketinqin ümumi funksiyaları kimi, rəqəmsal mühitdə uçot, təhlil, proqnozlaşdırma, planlaşdırma, təşkil, idarəetmə və nəzarətin həyata keçirilməsi informasiya axınlarının kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərinə qarşı tələblərə operativ münasibət tələb edir. Rəqəmsallaşmanın yüksək inkişaf tempi, informasiya axınlarının kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərinin idarə olunmasında innovasiyalı yanaşmaları obyektiv zərurətə çevirir. Əks halda aqrar sahədə marketinq tədqiqatlarının informasiya təminatı rəqabət mühitinin əsas xarakteristikalarını nəzərə alınmasına imkan verməyə bilər.

Aqrar sahədə marketinq tədqiqatları üçün verilənlərin yığılması mərhələsində dərhal həll edilməli məsələlərin seçilməsi, ekzogen şərtlərin dəyişməsinin operativ nəzərə alınması zərurəti, rəqiblərin qeyri-standart davranışının qiymətləndirilməsinin vacibliyi əlamətləri üzrə fərqlənən yanaşmalar və onları reallaşdırmağa imkan yaradan göstəricilərin dinamikasına xüsusi diqqət verilməlidir.

Aqrar sahədə marketinqin informasiya sistemində - istehsalçılar və aqroemal müəssisələrinin fəaliyyətinin hüquqi-normativ bazası, makroiqtisadi mühitin kənd təsərrüfatı və ərzaq kompleksi ilə əlaqədar olan parametrləri, bazarın müvafiq seqmentlərinin vəziyyəti, tələb-təklif nisbəti, qiymət əmələgəlmədə həlledici rol oynayan amillər; innovasiyalar və onların reallaşdırılması imkanlarını əks etdirən parametrlər və s əhatə olunur. Həmin sistemdə, son illər müşahidə olunan əsas çətinliklər operativliklə, başqa sözlə, mütəmadi yenilənmənin tempi və miqyasındakı dispraporsiyalarla əlaqədardır.

Marketinq informasiyanın yığılması üsullarının, o cümlədən müşahidə, eksperiment və sorğuların hansına üstünlük verilməsi aqrar istehsalçının fəaliyyət profilindən, ixtisaslaşma dərəcəsindən, satışın əhatə dairəsindən, aqrar sahənin məhsulunun son istehlakçıya doğru hərəkətində emal, daşıma, qablaşdırma, sertifikatlaşdırma və digər funksiyaları yerinə yetirən şəbəkənin vəziyyətindən asılıdır (11).

Marketinq tədqiqatlarında təhlilə cəlb olunan informasiya mənbələrinin genişləndirilməsi informasiya sisteminə ikili təsir edir. İlk növbədə informasiya sisteminin strukturunda dəyişiklik etmək lazım gəlir. Daha sonra isə qəbul edilən qərarların əsaslandırılma dərəcəsinin yüksəldilməsi tədbirləri görülür və adətən onlar uğurla nəticələnir. Burada bir məsələni qeyd etmək yerinə düşərdi. Haqqında danışılan informasiya mənbələrinin sayının artması informasiya bolluğuna səbəb olur ki, bu da müəyyən ehtimalla informasiyanın assimmetriyasını gücləndirə bilər. Odur ki, verilənlər bazalarında təkrarlanmaların aradan qaldırılması məqsədilə yenidən strukturlaşdırma həyata keçirilməlidir.

Marketinq tədqiqatları istehlakçdarın bütün tələblərini daha dolğun ödəmək nöqteyi-nəzərdən kommersiya-təsərrüfat qərarlarının qəbulunu özündə təcəssüm etdirir. Bu, analitik funksiya kimi,bazarın və ya istehlakçıların kompleks öyrənilməsinə yönəlmiş proses olub, firmanın marketinq fəaliyyətinin mühüm cəhətləri üzrə zəruri informasiyanın sistematik olaraq toplanması, işlənməsi və təhlilini nəzərdə tutur. Marketinq tədqiqatlarında əsas məqsəd bazarın inkişafının vəziyyəti və meylini qiymətləndirmək, istehlakçı davranışını tədqiq etmək, rəqiblərin, malgöndərənlərin və vasitəçilərin fəaliyyətinin təhlili, marketinq kompleksinin öyrənilməsi, qiymət, satış, çeşid siyasəti və həvəsləndirmənin tətbiqi istiqamətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Azərbaycanda sahibkarlığm bazar fəaliyyəti üzrə toplanmış təcrübəsi təsdiq edir ki, hal-hazırda marketinq tədqiqatları apanlmadan daxili və xarici bazarda satış problemini düzgün həll etmək mümkün deyil.

Aqrar sahədə marketinqin informasiya sisteminin səmərəli fəaliyyəti bazar münasibətlərinin tənzimlənməsi prosesinin verilənlər bazasının vəziyyətindən bilavasitə asılıdır. Odur ki, aqrar sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi prosesini xarakterizə edən informasiya axınları xüsusilə diqqət cəlb edir (12).

İnnovasiyalı fəaliyyətin intensivləşməsi şəraitində aqrar sahədə marketinqin informasiya problemlərinin mahiyyəti və tərkibində ciddi dəyişikliklər baş verir. Həmin dəyişikliklərin mühüm istiqamətlərindən biri risklərin idarə edilməsinin verilənlər bazasının yaradılması problemləri ilə əlaqədardır. Sahəyə dövlətin tənzimləyici təsirlərin verilənlər bazasında əlaqələrin dinamik xarakteri güclənir. Bu və digər səbəblərdən sahənin dövlət tənzimlənməsi sistemində informasiya təminatı və informasiyanın işlənməsi elementlərinin əlaqələndirici və mühit yaradan mövqeyi müvafiq mənbələrdə öz əksini tapmışdır.

Aqrar sahədə marketinqin informasiya təminatı sistemində innovasiyalar «elmi biliyin innovasiyaya çevrilmə prosesi, başqa sözlə, innovasiya prosesi ideyanın məhsula çevrilməsi ardıcıllığı» (3, s.7) kimi təqdim olunur. Aqrar sahədə marketinqin informasiya təminatına münasibətdə idarəetmə aspekti aktuallaşır. Belə ki, idarə olunan obyekt və idarə edən subyekt arasında düz və əks əlaqələrin qaydaya

salınmış məcmusu kimi informasiya sistemi aqromarketinqin əsas funksiyalarının yerinə yetirilməsinə xidmət göstərir.

Aqrar sahədə innovasiyalı fəaliyyət sistemi aşağıdakı informasiya axınlarının məzmunu təşkil edir: tətbiq üçün zəruri olan maliyyə vəsaitinin məbləği, mənbəyi və istifadə şərtləri, tətbiq olunan innovasiyaların texniki, iqtisadi, ekoloji rikslərinin proqnoz göstəriciləri, gəlirlərin proqnozlaşdırılması üçün onların kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikaları, reallığın təshihləri.

Sahədə marketinqin informasiya sistemində eyni zamanda, innovasiyanın məqsədi, layihənin vəzifələri və aralıq nəticələri, qərarların motivi, iş bölgüsü və digər parametrlər öz əksini tapır. Bunlar isə innovasiya menecmentinin funksiyalarının icrası proseslərini müşayiət edir.

Aqrar sahədə tənzimləyici təsirlər sistemi, bir qayda olaraq mühit yaradan həlledici amil rolunda çıxış edir. Dövlətin qiyməti tənzimləmək üçün istifadə etdiyi vasitələrin xarakteristikaları marketinqin informasiya təminatına birbaşa təsir göstərir (14, s. 142-149).

Sahədə marketinq tədqiqatlarının yuxarıda şərh edilən və bir sıra digər informasiya problemlərinin aradan qaldırlması üşün kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir. O cümlədən, sahədə mühit yaradan əsas amillərin təsiri hərtərəfli qiymətləndirilməli, zəruri göstəricilərin detallaşdırma səviyyələri optimallaşdırmalı, verilənlərin əldə olunması mənbələri genişləndirilməli, daxili hesabat sistemi, imkan daxilində unifikasiya edilməli, makro iqtisadi amillərin aqrar sahəyə təsiri kəmiyyətyə qiymətləndirilməlidir və s.

Nəticə

Aqrar sahədə marketinq tədqiqatlarının nəticəyönümlüyü və səmərəliliyi informasiya təminatının vəziyyəti ilə bilavasitə əlaqədardır**.** Müasir şəraitdə marketinq tədqiqatları daha mürəkkəb və geniş areala malik informasiya axınlarını emal etməli olur. İnformasiya mənbələrinin sayının artması informasiyanın assimmetriyasını güclənməsi ehtimalını artırır. Odur ki, verilənlər bazalarında yenidən strukturlaşdırma obyektiv zərurətə çevrilir. Sahədə marketinq tədqiqatlarının informasiya problemlərini şərtləndirən mühiti dəyişdirmək, problemləri aradan qaldırmaq məqsədi ilə makro iqtisadi amillərin aqrar marketiqə təsiri kəmiyyətyə qiymətləndirilməlidir verilənlər bazasına daxiil edilən göstəricilərin detallaşdırma səviyyələri optimallaşdırmalıdır. Müəssisələrin daxili hesabat sistemi unifikasiya edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev T. Marketinqin təşkili və idarə olunması. Bakı, 2004, 568 s., 47
2. İbrahimov İ. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində keyfiyyət və səmərəlilik. Bakı, 1994, 320 s.
3. Süleymanov Q.S. İnnovasiya prosesinin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, 2007,105 s.
4. Kotler F. Marketinqin əsasları. Bakı, «Ergün», 1993.
5. Ettenberg E. «4R»-The Next Economy. – Beijing: Enterprise Management Publishing House. – 2003.
6. Digital technologies in agriculture and rural areas briefing paper by Nikola M. Trendov, Samuel Varas, and Meng Zeng Food and Agriculture Organization of the United Nations Rome, 2019, 26 p.
7. Jeffrey Sayer, Kenneth G. Cassman. (2013) Agricultural innovation to protect the environment. 110 (21) 8345-8348| https://doi.org/10.1073/ pnas.1208054110
8. Robin Arani Buruchara, J. B. Tukahirwa, Imelda Night Kashaija, Andrew Farrow (2013) Principles, design and processes of integrated agricultural research for development: Experiences and lessons from LKPLS under the SSACP. https://www. researchgate.net/ publication/266558866
9. Изакова Н.Б., Тимохина Г.С., Сысоева Т.Л. Информационное обеспечение управления маркетингом взаимоотношений предприятия // Российское предпринимательство. – 2017. – Том 18. –№ 24. – С. 4103-4116. doi: 10.18334/rp.18.24.38592
10. Petter S., DeLone W., McLean E. Measuring information systems success: Models, dimensions, measures, and interrelationships // European Journal of Information Systems. – 2008. – № 17(3). – p. 236-263).
11. Li X., Sun Sh.X., Chen K., Fung T., Wang H. Design Theory for Market Surveillance Systems // Journal of Management Information Systems. – 2015. № 2. p. 278-313).
12. Peter F. Drucker. Innovation and Entrepreneurship Paperback. Publisher: Harper Business; Reprint edition – May 9, 2006. 288 pages
13. Mocean L., Pop C.-M. Marketing Recommender Systems: A New Approach in Digital Economy // Informatica Economică. 2012. № 4. p. 142-149
14. Robert Rosenfeld (2006) Making the Invisible Visible: The Human Principles for Sustaining Innovation Paperback. Publisher : Xlibris, 256 pages).

DIŞ TİCARETİN DÖVİZ KURU DEĞİŞMELERİNE DUYARLILIĞININ MARSHALL-LERNER KOŞULU ÇERÇEVESİNDE ANALİZİ: GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER ÜZERİNE BİR İNCELEME

Arş. Gör. Özlem ZEYBEK TEKİN[6]
Prof. Dr. Cüneyt Yenal KESBİÇ[7]

Özet

Dış ticaretin öneminin artması, farklı para birimlerine sahip olup birbirleriyle ticari ve mali etkileşimde olan ülkeler için döviz kurunu önemli hale getirmiştir. Bu yüzden bu çalışmada Türkiye ve 20 gelişmekte olan ülkede (Brezilya, Arjantin, Macaristan, Endonezya, Meksika, Çek Cumhuriyeti, Bulgaristan, Çin, Hindistan, Şili, Polonya, Rusya, Güney Afrika, Malezya, Pakistan, Tayland, Kolombiya, Fas, Filipinler, Peru) reel efektif döviz kuru, milli gelir ve doğrudan yabancı yatırımların dış ticaret dengesine etkileri, 1996-2021 dönemleri için test edilmiştir. Uygulamada ülke panel verilerinde yatay kesit bağımlılığı sınanmış, sonrasında 2. Nesil birim kök testlerinden olan CADF testi uygulanmıştır. Seriler arasındaki eş-bütünleşme ilişkisini araştırabilmek için ARDL sınır testi ve son olarak ta kısa dönemli etkileri görebilmek için hata düzeltme modeli metotları uygulanarak reel efektif döviz kuru, milli gelir ve doğrudan yabancı yatırımlar ile dış ticaret dengesi arasındaki ilişki incelenmiştir. Panel veri analizi kullanılarak elde edilen ampirik sonuçlara göre uzun dönemde, reel efektif döviz kurunun dış ticaret üzerindeki etkisi negatif ve istatistiksel olarak anlamlı; milli gelirin dış ticaret üzerine etkisi negatif ve anlamlı, doğrudan yabancı yatırımların ise anlamsız ve pozitif bulunmuştur.

Anahtar kelimeler: *Reel Efektif Döviz Kuru, Dış Ticaret, Marshall- Lerner Koşulu, Panel Veri Analizi, ARDL*

Analysis Of The Sensitivity Of Foreign Trade To Exchange Rate Changes In The Framework Of The Marshall-Lerner Condition: A Review Of Developing Countries

Abstract

The increasing importance of foreign trade has made the exchange rate important for countries that have different currencies and are in commercial and financial interaction with each other. Therefore, in this study, the effects of real effective exchange rate, national income and foreign direct investments on foreign trade balance in Turkey and 20 developing countries ((Brazil, Argentina, Hungary, Indonesia, Mexico, Czech Republic, Bulgaria, China, India, Chile, Poland, Russia, South Africa, Malaysia, Pakistan, Thailand, Colombia, Morocco, Philippines, Peru) are tested for the period 1996-2021. n the application, the cross-section dependency in the country panel data was tested, and then the CADF test, which is one of the second generation unit root tests, was applied. In order to investigate the cointegration relationship between the series, ARDL bounds test and to see the short-term effects, error correction model methods were applied and the relationship between real effective exchange rate, national income, foreign direct investments and foreign trade balance was examined. According to the empirical results obtained by using panel data analysis, the effect of real effective exchange rate on foreign trade is negative and statistically significant in the long run; The effect of national income on foreign trade was found to be negative and significant, while foreign direct investments were found to be insignificant and positive.

Keywords*: *Real Effective Exchange Rate, ForeignTrade, Marshall- Lerner Condition, Panel Data Analysis, ARDL

UOT(JEL): C10,C33, F10, F31

Giriş

Döviz kuru, birçok iş, yatırım ve politika kararını etkilediği için açık ekonomideki önemli fiyatlardan biridir. Aynı zamanda, döviz kuru, bir ekonominin ticaret akımlarını, sermaye akımlarını, doğrudan yabancı yatırımlarını, enflasyonu, uluslararası rezervleri belirleyen en önemli politika değişkenlerindendir. Bu nedenle döviz kuru çalışmaları son yıllarda ekonomik araştırmaların en önemli alanlarından biri olmuştur.

1973'te Bretton woods sisteminin terk edilip dalgalı döviz kuru rejiminin başlaması ve uluslararası sermaye hareketliliğinin yoğunlaşmasıyla döviz kuru oynaklığı sorunu ile karşılaşılmıştır.1990'lı yıllarda birçok ekonomi, yanlış uygulama ve yanlış döviz kuru rejimi seçimi nedeniyle krizlerle karşı karşıya kalmıştır. Ancak, döviz kuru oynaklığının makroekonomik göstergeler üzerindeki benzersiz etkisi hakkında teorik ve ampirik literatürde bir fikir birliği sağlanamamıştır. Özellikle de gelişmekte olan ekonomilerde tespit edilen en önemli sorunlardan biri devlet bütçe açığı ve ödemeler dengesidir. Bu ülkeler, bu açıklar

[6] Giresun Üniversitesi İİBF,ozlem.zeybek@giresun.edu.tr
[7] MCBÜ İİBF, cuneyt.yenal.kesbıc@cbu.edu.tr

için IMF, Dünya Bankaları gibi finans kuruluşlarından hibe ve kredilerden yararlanmıştır. Çoğu zaman bu yardımlar, borç alan ülkelerin politikalarında belirli reformlar uygulaması şartıyla verilmektedir. Söz konusu reformların en temel amaçları, ihracat vergilerinden, ithalatla rekabet eden faaliyetler için ticaretin korunmasından ve aşırı değerlenen yerel para biriminden kaynaklı olarak ihracata karşı önyargıyı azaltmak olmuştur. Tüm bunların sonucu olarak döviz kuru ve ticaret dengesi ilişkisi de önemli araştırma alanlarından biri haline gelmiştir (Krueger, 1983;Nusrete, 2008;Harve, vd. 2010). Ülkeler ihracatlarını arttırmak, ithalatlarını ise azaltmak isterler. Ekonomilerin uluslararası etkileşim içine girmeleriyle birlikte de dış ticaretleri ve dış dengeleri, dış ticaret işlemlerine konu olan döviz kurundaki değişmelerden önemli derecede etkilenmektedir. Bu açıdan bakıldığında dış ekonomik dengeyi sağlayabilmek için ülkelerin, çeşitli döviz kuru sistemi ve politika uygulamalarına yönelmeleri gerekmektedir(Yıldız ve Özdamar, 2014).

Döviz kurlarında meydana gelen devalüasyonun dış ticaret dengesi üzerideki etkisini ölçmek için "Marshall-Lerner" koşulundan faydalanılmaktadır. Bu koşul, meydana gelen devalüasyonunun, uzun dönemde ihracat ve ithalat üzerinden dış ticaret dengesine yaptığı etkiyi göstermektedir. Yani, para otoritesi tarafından sabit kur sisteminde yapılan devalüasyon sonrasında ticarete konu olan malların göreceli fiyatları değişeceğinden ihracat ve ithalat mallarının talep esnekliklerine bağlı olarak ülkeye sağlayacağı kazançta oldukça önemlidir. Elde edilen kazanç ile ülkelerin ihracatlarını arttırmaları ve mevcut ithalatlarını azaltmaları beklenmektedir.

Marshall (1923) ve Lerner (1944) koşuluna göre kurlarda meydana gelen değişmelerin ticaret açığına olan etki düzeyini ithalat ve ihracat talep esneklikleri belirlemektedir. Devalüasyonun, ülkelerin dış ticaret performansları üzerine etki edebilmesi için ithal ve ihraç mallarının arz ve talep esnekliklerinin toplamının "1'den büyük (ex+em>1)" olması gerektiği ifade edilmektedir. Bu durum kurdaki artışın dış ticaret dengesi üzerindeki etkisinin olumlu yönde olacağını göstermektedir. Kısa dönemde ise ihracatçılar ve ithalatçılar kur artışlarının daha fazla artacağını bekledikleri için ithalatlarını artırırken ihracatlarını azaltırlar. Kısa dönemde ithalatçılar ve ihracatçılar yurtdışındaki anlaşmalardan dolayı alış/satış miktarlarında herhangi bir değişiklik yapamamaktadırlar. Bu durumda döviz kurundaki artış sonucu ihraç/ithal malları yerel para cinsinden azalış/artış göstermektedir. Kısa dönemde yerel para cinsinden ihraç mallarının fiyatı azaldığında, ithal mallarının fiyatı arttığında ticaret açığında artış kaçınılmaz bir durum haline gelmektedir. J eğrisinin geçerli olması halinde kısa dönemde döviz kurlarındaki artış açıkların daha da artmasına neden olacaktır. Aynı zamanda ihracatın ithal mallarına olan bağımlılığı fazla ise ya da döviz kurlarında yaşanan artış iç piyasa fiyatlarının artmasına neden olursa, yabancı paranın uzun dönemde değer kazanması dış açıklara olumlu bir etkide bulunmayacaktır (Karamelikli, 2016).

Bu çalışmada gelişmekte olan ülkelerin, dış ticaret yapıları üzerinde reel efektif döviz kurunun etkileri incelenmiştir. Çalışmada öncelikle konuyla ilgili olarak literatür araştırması yapılmış ve sonrasında gelişmekte olan ülkelerin 1996- 2021 yılına ait döviz kuru, milli gelir, doğrudan yabancı yatırımlar ve dış ticaret verileri kullanılarak panel veri analizi yapılmış ve sonuçlar yorumlanarak değerlendirilmiştir. Değişkenleri oluşturan veriler World Bank veri tabanından elde edilmiştir.

1.Literatür

Literatürde reel döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi araştıran birçok yurtiçi ve yurt dışı çalışma mevcuttur. Söz konusu çalışmalar ele alınan ülkeler, yıllar ve yöntem farklılıkları sebebiyle farklı sonuçlar vermektedir. Bazı çalışmalar dış ticaret ve reel döviz kuru arasında anlamlı bir ilişkinin olduğunu öne sürerken bazıları dış ticaret ve reel döviz kuru arasında ne uzun ne de kısa dönemde anlamlı bir ilişkinin olmadığını ifade etmişlerdir. Bu konu ile ilgili yapılmış yerli ve yabancı çalışmalardan bazılarının kapsam ve sonuçları aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Gotur (1985)	Akhar&Hilton Regresyon Analizi	5 farklı ülkede döviz kuru oynaklığının dış ticarete etkisinin anlamlı olmadığı görülmektedir.
Bahmani-Oskooee (1991)	Eş bütünleşme testleri	EAGÜ ülkelerinde 1973-1988 dönemine ait üç aylık veriler ile reel efektif döviz kuru ve ticaret dengesi arasında uzun dönemde eş-bütünleşik bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu yaklaşımın Marshall-Lerner koşulunu test etmenin yakın bir alternatifi olduğu ileri sürülmektedir.
Rose (1991)	Panel Eş-Bütünleşme Testleri	5 OECD ülkesinde (ABD, Almanya, Birleşik Krallık, Kanada ve Japonya) reel efektif döviz kurunun dış ticarete etkisinin zayıf olduğu sonucu elde edilmiştir.

Arize (1994)	Eş-bütünleşme Testi	Dokuz Asya ülkesi için 1973:1-1991:1 dönemlerinde reel efektif döviz kurları ve dış ticaret dengesi arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu sonucu elde edilmiştir.
Shırvanı ve Wılbratte (1997)	Eş-Bütünleşme Testleri	1973:5-1990:8 dönemi aylık verileri ile yapılan analiz sonucu, G-7 ülkeleri için döviz kurlarının dış ticaret üzerinde çok kısa vadede etkisiz fakat anlamlı olduğunu, uzun vadede ise Marshall-Lerner koşuluna rastlandığını ve devalüasyonun etkisinin dış ticaret dengesi üzerinde olumlu yönde olduğunu göstermektedir.
Boyd, Caporale ve Smith (2001)	Vektör Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (VARDL) Eş- Bütünleşme Testi	Sekiz OECD ülkesi için reel döviz kurunun ticaret dengesine etkileri araştırılmış ve uzun vadede Marshall-Lerner koşulunun karşılandığı sonucuna ulaşılmıştır.
Lal ve Lowinger (2002)	Eş bütünleşme testleri	Güney Asya ülkesinde 1985-1998 yılı üç aylık verileri ile nominal efektif döviz kurları ve ticaret dengesi arasında kısa ve uzun vadede ilişkinin olduğu görülmektedir.
Onafowora (2003)	Eş-Bütünleşme Testleri ve VECM Yöntemi	1980:1-2021:4 yılı çeyrek yıllık verilerle Malezya ve Endonezya'nın hem ABD hem de Japonya'ya yaptığı ikili ticarette ve Tayland'ın ABD'ye olan ikili ticaretinde J eğrisi etkisinin olduğu ortaya çıkmıştır. Kısa dönemdeki esnekliklerin düşük olmasından dolayı J eğrisi etkisi görülmüş, uzun dönemde ise esnekliklerin artması ve Marshall- Lerner şartının sağlanmasıyla birlikte dört dönem gecikme ile devalüasyonun sonuçları olumlu olmuştur
Liew, Lim ve Hussain (2003)	Satın alma gücü paritesi hipotezi	Analiz sonucu, Reel para etkisi önermesinin Japonya ile ilgili olarak 1986-1999 dönemlerinde Malezya, Singapur, Tayland ve Filipinlerde gözlenen ticaret dengelerini tutarlı bir şekilde açıklayabildiğini göstermiştir. Bu nedenle ticaret açıklarıyla başa çıkmak için Asya ülkeleri hükümetlerinin reel para birimine dayalı politika önlemlerine başvurmaları ve devalüasyona dayalı uyum politikalarının ticaret dengesi üzerinde istenilen etkilerin sağlanabilmesi için yurt içi fiyat istikrarını sağlayacak istikrar politikaları ile desteklenmelerini sağlamaları gerektiği görülmektedir. Yani reel döviz kuru değişmelerinin ticaret dengesi üzerinde etkisi oldukça fazladır.
Ata ve Arslan (2003)	Eş-Bütünleşme Testi ve Granger Nedensellik Testi	1980-2001 dönemi yıllık verileri kullanılarak Türkiye'de uzun dönemde dış ticaret hacmi ve döviz kuru arasında istikrarlı bir ilişkinin bulunduğu, yani Türk lirasındaki değer kaybının ticaret hacmini olumlu etkilediği görülmektedir.
Akbostancı (2004)	Hata Düzeltme Modeli	1987-2000 dönemi üçer aylık veriler ile Türkiye'de kısa dönemde J eğrisi hipotezinin tam olarak sağlanmadığı sonucu elde edilmiştir.
Karagöz ve Doğan (2005)	Çoklu regresyon testi	Türkiye'de 1995:1-2004:6 dönemlerine ait verilerle reel döviz kurlarından dış ticaret değişkenine doğru uzun dönemli bir ilişkinin olmadığı, ancak 2001 devalüasyonunun kısa dönemde etkisinin anlamlı olduğu sonucu elde edilmiştir.
Yamak ve Korkmaz (2005)	Zaman serisi teknikleri	1995:1- 2004:4 dönemi verileri ile reel döviz kurları ile Türk dış ticaret dengesi arasında uzun dönemli bir ilişki bulunamamış ancak kısa dönemde dış ticaret dengesi ve reel döviz kuru arasındaki ilişkinin sermaye malları ticareti tarafından belirlendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Lee ve Saucier (2005)	ARCH ve GARCH	1986-2003 dönemi üçer aylık verilerle yapılan analiz sonucu, nominal döviz kurlarında yaşanan değişmelerin dış ticareti ters yönde etkilediği görülmektedir
Zhe (2007)	Eş-Bütünleşme Testleri	1997-2006 yılları için ticaret dengesi ve reel efektif döviz kuru arasında uzun dönemli ve istikrarlı bir ilişkinin olduğu ve dış ticaret fazlasındaki artışın sebeplerinden birisinin reel efektif döviz kurlarında meydana gelen düşme eğilimleri olduğu sonucu elde edilmiştir.
Tenreyro (2007)	Eş-bütünleşme Testleri	1990- 1997 yılları arası verileri ile 87 ülke için nominal döviz kurunun ticaret üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı sonucu elde edilmiştir.
Şimşek, Aydın ve Kadılar (2007)	Johansen Eş-Bütünleşme Testi	1987:1-2006:3 dönemi üç aylık verilerin kullanıldığı analiz sonucunda Türkiye'de dış ticaret açıkları ile reel efektif döviz kuru arasında uzun dönemli bir ilişkinin olmadığı sonucu elde edilmiştir.
Togan ve Berement (2007)	Johansen Eş-Bütünleşme Testi	1970-2005 yıllık veriler kullanılarak Türkiye'de yerel para birimindeki değer kaybının ticaret dengesini iyileştirdiği görülmüştür. Yani Marshall-Lerner koşulu geçerlidir.
Prawoto (2007)	Eş-Bütünleşme Testleri	1963-1995 yıllarını kapsayan veriler kullanılarak yapılan analiz sonucu, Marshall-Lerner koşulunun Malezya ve Tayland için geçerli; Filipinler ve Endonezya için geçersiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Yılmaz ve Kaya (2007)	VAR Modeli, Granger Nedensellik Testi	1990:1-2004:6 yıllarına ait aylık veriler kullanılarak reel kurlardaki bir değişmenin Türkiye'de dış ticaret dengesi üzerinde anlamlı bir etkide bulunmadığı ayrıca J eğrisi etkisinin geçerli olmadığı sonucu elde edilmiştir.
Peker (2007)	Eş-Bütünleşme Testleri	1992:1-2006:4 dönemi verileri kullanılarak Türkiye'de reel efektif döviz kurunun dış ticaret dengesi üzerinde kısa dönemli etkilerinin anlamlı olmadığı ve Marshall-Lerner koşulunun sağlanmadığı sonucunu göstermiştir.
Aziz (2008)	Eş-bütünleşme Testleri ve Nedensellik Testi	1977-2005 dönemi verileri kullanılarak Bangladeş'te reel efektif döviz kurunun kısa ve uzun dönemde dış ticaret dengesini anlamlı ve pozitif etkilediği görülmüştür.
Ling, Wai-Mun ve Geoi-Mei (2008)	Eş-Bütünleşme Testleri, Nedensellik Testi ve VECM Modeli	1955-2006 yılları için Malezya'da dış ticaret ve reel döviz kurları arasında uzun dönemli ilişki olduğu, Marshall-Lerner koşulunun geçerliliğiyle devalüasyonun uzun dönemde ticaret dengesini iyileştirdiği ve J eğrisi etkisinin bulunmadığı görülmüştür.
Halıcıoğlu (2008)	Polinom Dağıtılmış Gecikme Modeli	1985:1-2005:4 dönemi üç aylık verilerle yapılan analiz sonucu Türkiye'nin uzun vadede ticaret ortaklarından sadece ikisi ile ticaret dengesine olumlu bir yanıt verdiğini bunun da Marshall-Lerner koşulunun geçerliliğini desteklediğini göstermektedir.
Çelik ve Kaya (2009)	Panel eş-bütünleşme testleri	Türkiye'nin yedi ülkeden oluşan ikili ticaretinde Türk para birimindeki devalüasyonun ticaret dengesi üzerindeki etkisinin ülkeye özgü olduğu ve J eğrisi etkisinin olmadığı sonucu elde edilmiştir.
Vergil ve Erdoğan (2009)	ADF ve PP birim kök testi ve ARDL eş-bütünleşme testi	1989-2005 döneminde Türkiye'de çeyrek yıllık veriler yardımıyla Marshall Lerner koşulunun sağlandığı ve Almon çok terimli model kullanılarak yapılan tahminde Türkiye için J eğrisi etkisinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Alptekin (2009)	Var Modeli	1992:1-2009:1 dönemi aylık veriler kullanılarak Türkiye'de reel döviz kurları ve dış ticaret arasında kısa dönemde herhangi bir ilişki bulunamamıştır.
Langwasser (2009)	Johansen Eş-Bütünleşme Testi ve VECM	1980-2005 yıllarına ait üç aylık verilerle Euro bölgesinde reel efektif döviz kurunun dış ticaret dengesi üzerinde farklı oranlarda etkili olduğu ve Marshall-Lerner koşulunun sağlanamadığı sonucuna ulaşılmıştır
Hepaktan (2009)	Fraksiyonel Eş-Bütünleşme Testi	1980-2008 üç aylık verilerle yapılan analiz sonucu, Türkiye'de Marshall-Lerner koşulunun uzun vadede düzgün çalışmadığı görülmüştür.
Çil Yavuz, Güriş ve Kıran (2010)	Eş-Bütünleşme Testi ARDL Modeli ve Sınır Testi Yaklaşımı	Türkiye'de 1988-2007 dönemi üç aylık veriler ile yurtdışı-yurtiçi gelir ve reel döviz kurunun dış ticaret dengesi ile arasında uzun dönemli ilişkinin olduğu ve "Marshall-Lerner" koşuluna ait kanıtın bulunmadığı ancak "J eğrisi" etkisinin bulunduğu görülmektedir.
Zhang ve Sato (2011),	VAR Modeli	Çin'de döviz kurunun dış ticaret dengesi üzerindeki dinamik etkisinin sınırlı olduğu, Çin'in ticaret dengesinin dünya talebi ve ticaret performansı tarafından belirlendiği ve döviz kuru şokunun ticaret dengesini belirsiz bir şekilde etkilediği görülmüştür.
İrhan, Alacahan ve Korap (2011)	ARDL-Sınır Testi	1990:1-2007:3 üçer aylık verilerle yapılan analiz sonucu, Türkiye'de reel döviz kurundaki değer kaybının ticaret dengesini önemli derecede iyileştirdiğini göstermektedir.
Yapraklı (2011)	ARDL-Sınır Testi	2001:3-2009:6 aylık verilerle yapılan analiz sonucu Türkiye'de hem uzun hem de kısa dönemde reel efektif döviz kurunun dış ticaret açığı üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı sonucu elde edilmiştir.
Karaçor ve Gerçeker (2012)	Birim Kök Testi, VAR Modeli, Eş- Bütünleşme Testleri ve Hata Düzeltme Modeli	Türkiye'de 2003:1-2020:12 aylık veriler kullanılarak dış ticaret hacmi ve reel döviz kuru arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olduğu bunun yanında reel döviz kurlarından dış ticaret hacmine doğru kısa ve uzun dönemde nedensellik ilişkisi bulunduğu görülmektedir.
Okay (2012)	Zaman Serisi Analizi	2003-2010 dönemleri için Türkiye'de reel efektif döviz kuru ile cari işlemler dengesi arasındaki uzun dönemli ilişkinin zıt yönde olduğu Marshall-Lerner koşulunun sağlanıp, J eğrisi etkisinin de geçerli olduğu görülmüştür.
Ahmed, Ahmed, Khosa ve Palmishah (2014)	Birim Kök Testi- ARDL ve Granger Nedensellik Testi	Ocak 2007-Ekim 2013'e kadar yedi yıllık aylık veriler kullanılarak Pakistan'da döviz kuru ile ödemeler dengesi arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu sonucuna erişilmiştir. Dolayısıyla döviz kurlarındaki istikrarın yatırımı teşvik ederek olumlu bir ortam yaratabileceği ve bunun ödemeler dengesini iyileştirebileceği sonucuna ulaşılmıştır.
Bano, Raashid ve Rasool (2014)	Johansen Eş-Bütünleşme Testi	1980-2010 yıllarına ait ikincil veriler kullanarak, Pakistan ekonomisinde Marshall- Lerner koşulunun geçerli olduğu sonucu elde edilmiştir
Igue ve Ogunleye (2014)	Johansen Eş-Bütünleşme Testleri, Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM)	Nijerya'da Marshall-Lerner koşulunun karşılandığı ve döviz kurundaki değer kaybının uzun vadede ticaret dengesi üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Analiz sonucu döviz kurundaki yüzde 1'lik bir değer kaybının ticaret dengesini yüzde 1,16 oranında iyileştirdiğini göstermiştir.
Aral (2015)	Johansen Eş-Bütünleşme Testi	Türkiye'de 1992-2013 dönemine ait verilerle döviz kuru ve ihracatın ithalatı karşılama oranı değişkenleri arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olduğu görülmüştür.

Cergibozan ve Arı (2017)	Eş bütünleşme Testleri	Türkiye'de 1987:1-2015:2 dönemi için ticaret dengesi ve reel efektif döviz kuru arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu ancak J eğrisi hipotezi için kanıt olmadığı görülmektedir.
Suwanhirunkul ve Masih (2018)	Doğrusal olmayan eş bütünleşme yaklaşımı (NARDL)	Tayland ekonomisi için reel döviz kuru ile ticaret dengesi arasında pozitif yönde ilişki olduğu, para biriminin değer kaybının ticaret dengesi ve ülke gelirini iyileştirdiği, ticaret dengesinin reel döviz kurunu oldukça duyarlı olduğu ve ML-koşulunun geçerli olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.
Barak ve Naimoğlu (2018)	Panel eş-bütünleşme Testler	2000-2014 yılları arası Kırılgan beşli ülkelerinde ticari açıklık ve reel döviz kuru arasında kısa ve uzun dönemde negatif ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.
Arı, Cergibozan ve Çevik (2019)	Doğrusal ve doğrusal olmayan otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL)	1990:1-2017:3'e kadar 18 Avrupa Birliği üye ülkesine ilişkin Türkiye ikili ticaret verileri kullanılan doğrusal olmayan ARDL modeli, J eğrisi açısından daha iyi sonuçlar vermektedir. Bu durum, Türkiye'nin ikili ticaret dengeleri üzerinde değer artışlarının ve amortismanların asimetrik etkisinin olduğunu göstermektedir.

Tablo 1. Zaman Serisi ve Panel Veri Analizlerinin Kullanıldığı Literatür Çalışmaları

İncelenen literatür çalışmaları önemli ölçüde gelişmekte olan ülkeler üzerine yoğunlaşmıştır. Aynı zamanda araştırma sonuçları araştırmanın kapsadığı yıllardan ve ülkelerden etkilenmektedir.

2. Ekonometrik Metedoloji

Çalışmada reel efektif döviz kuru, milli gelir ve doğrudan yabancı yatırımların dış ticaret üzerine etkilerinin olup olmadığı ile ilgili teorik ve ampirik literatür, çalışmanın yukarıdaki bölümlerinde incelenerek, değerlendirilmiştir. Bu bölümde ise, reel efektif döviz kuru, milli gelir ve doğrudan yabancı yatırımlar ile dış ticaret arasında bir ilişkinin olup olmadığı ve j eğrisinin etkisi incelenmektedir. 1996-2021 yıllarına ait veriler kullanılarak, bu ilişkinin varlığı panel veri ekonometrisi yardımıyla analiz edilmektedir. Analiz, Türkiye dâhil olmak üzere 21 gelişmekte olan ülkeyi kapsamaktadır. Bu çalışmada, kullanılan panel birim kök testleri ve panel regresyon analizi teorik olarak tanıtılmakta, çalışmanın veri seti ve modeli ile ilgili bilgi verilmekte ve analizden elde edilen sonuçlar değerlendirilmektedir.

2.1.Veri Seti

Gelişmekte olan 21 ülke için reel efektif döviz kuru(REER), milli gelir(GDP), doğrudan yabancı yatırımların(DYY) dış ticaret dengesi(DTD) üzerindeki uzun ve kısa dönemli etkileri yıllık veriler kullanılarak incelenmiştir. Çalışmada kullanılan veriler 1996-2021 yılları için World Bank veri sitesinden elde edilmiş ve ABD doları cinsinden ele alınmıştır. Eviews 12 paket programı, analizlerde kullanılan modellerin tahmin edilmesinde kullanılmıştır.

Semboller	*Değişkenler*
DTD	*Ticaret dengesi*
GDP	*Gayri safi milli hâsıla (cari fiyatlarla hesaplanmış)*
REER	*Reel Efektif Döviz kuru(ortalama dolar değeri)*
DYY	*Doğrudan Yabancı Yatırımlar*

Tablo 2. Analizde Kullanılan Değişkenler"

2.2. Model

Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkilerin analiz edilmesinde eş-bütünleşme testleri uygulanmıştır. Eş-bütünleşme testleri değişkenlerin aynı dereceden durağan olması gerektiğini

belirtmektedir. Ancak değişkenlerin durağanlık seviyelerinin farklı olması analizlerin daha karmaşık olmasına neden olmaktadır. (Pesaran ve Shin: 1998:372). Bu anlamda Peseran yapmış olduğu çalışmada ARDL testinin teorik çerçevesini geliştirmiştir. Bu test, kısa ve uzun dönemde serilerin I(0) ve /veya I(I) olması durumunda değişkenler arasındaki ilişkinin tahmin edilmesine olanak sağlamaktadır. Eş-bütünleşme ilişkisinin varlığını test edebilmek için durağanlık dereceleri farklı olan seriler arasında "Peseran vd. (2001)" tarafından geliştirilen ARDL sınır testi uygulaması yapılmıştır. Değişkenler arasındaki eş-bütünleşme ilişkisinin varlığını belirlemek için ilk olarak kısıtlanmamış hata düzeltme modeli, aşağıdaki gibi kurulmuştur.

"$\Delta DTD=\beta_0+\sum_{i=1}^{m}\beta_{1i}\,\Delta DTD_{t-i}+\sum_{i=0}^{n}\beta_{2i}\,\Delta REER_{t-i}+\sum_{i=0}^{p}\beta_{3i}\,\Delta GDP_{t-i}+\sum_{i=0}^{p}\beta_{4i}\,\Delta DYY_{t-i}+\beta_4 DTD_{t-1}+\beta_5 REER_{t-1}+\beta_6 GDP_{t-1}+\beta_7 DYY_{t-1}+u_i$ *(1)*

Burada m,n,p optimum gecikme uzunluğunu, Δ fark operatörünü göstermektedir. β simgesi sabit terimi, u_t, ε_i simgesi ise hata terimini vermektedir. Eş-bütünleşme analizinin yapılabilmesi için öncelikle denklem (1)' in tahmin edilmesi gerekmektedir. (1) nolu denklemin tahmin edilmesinin ardından uzun dönemli bir ilişkinin saptanması için Wald testi (F istatistiği) uygulanır. Bu test için hipotezler aşağıdaki gibidir.

"H_0: $\delta_1=\delta_2=\delta_3=\delta_4=0$ (Eş-bütünleşme yoktur.)""

"H_0: $\delta_1\neq\delta_2\neq\delta_3\neq\delta_4\neq 0$ (Eş-bütünleşme vardır.)""

Peseran ve Smith (2001) tarafından yapılan çalışmada, asimptotik olarak türetilen anlamlılık seviyeleri ile uzun dönemli ilişkinin hipotezi için hesaplanan F istatistik değeri karşılaştırılmaktadır. Yapılan çalışmada değerler alt ve üst sınır şeklinde gösterilmiştir. Eğer hesaplanan F istatistiği değeri alt sınırdan küçük ise boş hipotez reddedilmeyecektir. Yani, değişkenler arasında eş-bütünleşme olmadığı sonucu elde edilecektir. Eğer hesaplanan "F istatistik değeri üst sınırdan büyük" ise boş hipotez reddedilecek ve değişkenler arasında eş-bütünleşme olduğu görülecektir. Son olarak, eğer hesaplanan F istatistiği değeri alt ve üst sınır değerleri arasında kalırsa, hesaplanan F istatistik değerinde kararsız kalınacaktır.

Seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olduğuna karar verildikten sonra, uzun ve kısa dönem ilişkileri araştırılacaktır. Uzun dönem katsayılarını tahmin edebilmek için (2) nolu denklemle gösterilen ARDL (m,n,p,) modeli oluşturulmuştur.

"$\Delta DTD=\beta_0+\sum_{i=1}^{m}\beta_{1i}\,\Delta DTD_{t-i}+\sum_{i=0}^{n}\beta_{2i}\,\Delta REER_{t-i}+\sum_{i=0}^{p}\beta_{3i}\,\Delta GDP_{t-i}+\sum_{i=0}^{p}\beta_{4i}\,\Delta DYY_{t-i}+u_i$"" *(2)*

Uzun dönemli katsayılar belirlendikten sonra kısa dönemli ilişkilerin belirlenebilmesi için değişkenler arasında aşağıdaki gibi bir hata düzeltme modeli kullanılabilir.

"$\Delta DTD=\beta_0+\sum_{i=1}^{m}\beta_{1i}\,\Delta DTD_{t-i}+\sum_{i=0}^{n}\beta_{2i}\,\Delta REER_{t-i}+\sum_{i=0}^{p}\beta_{3i}\,\Delta GDP_{t-i}+\sum_{i=0}^{p}\beta_{3i}\,\Delta DYY_{t-i}+\beta_5 ECM_{t-1}+u_i$"" *(3)*

(3) nolu eşitlikte hata düzeltme terimi,ECM_{t-1}değişkenidir ve değişkenler arasında uzun dönemli ilişkisinin sağlandığı modelin kalıntılarının bir gecikmeli değerini göstermektedir. Kısa dönemde oluşan bir dengesizliğin ne kadarının uzun dönemde düzeleceğini ECM teriminin katsayısı göstermektedir. Aynı zamanda hata düzeltme teriminin negatif ve anlamlı olarak sonuçlanması gerekmektedir.

Çalışmada reel efektif döviz kuru, milli gelir ve doğrudan yabancı yatırımların dış ticaret üzerindeki etkileri Ersungur, Arslan ve Doru (2017) ve Uslu (2018) tarafından yapılan çalışmalardan esinlenerek oluşturulan aşağıdaki gibi ekonometrik bir model ile araştırılmıştır.

$DTD_{i,t}=\alpha_{i,t}+\beta_1 REER_{,t}+\beta_2 GDP_{i,t}+\beta_3 DYY_{i,t}+u_{i,t}$ *(4)*

Bu denklemde bulunan reel efektif döviz kuru, ulusal paranın reel olarak değerlenmesini ve ulusal malların fiyatlarının yabancı paralar cinsinden arttığını belirtmektedir. Bu sebeple, yapılan analiz sonucu, Marshall-Lerner koşulunun sağlanabilmesi için uzun dönemde ülke parasının dış alım gücünün azalmasına bağlı olarak reel efektif döviz kurunda yaşanan düşüşlerin, ülkelerin dış ticaret dengelerini pozitif yönde etkilemesi gerektiğini göstermektedir. J eğrisi hipotezinin sağlanabilmesi için Marshall-Lerner koşulunun uzun dönemde geçerli olması ve ülke parasının kısa dönem analizinde dış alım gücünün

azalmasına bağlı olarak reel efektif döviz kurunda yaşanan düşüş sonucunda arz ve talebin, fiyatların, yeniden düzenlenmesi sürecinde kısa dönemde ülkelerin dış ticaret dengelerinin olumsuz etkilenmesi gerekmektedir(Uslu, 2018).

2.3.Yöntem

Dinamik panel veri analizinde kullanılan birim kök ve eş-bütünleşme test metodları, paneli meydana getiren birimler arasında yatay kesit bağımlılık özelliklerine duyarlıdır. Bundan dolayı ilk önce modelde yer alan değişkenlerin yatay kesit bağımlılık özelliklerini belirlemeye yönelik Peseran (2004) tarafından geliştirilen CD_{LM1} testi uygulanmıştır. Paneli meydana getiren birimler arasından yatay kesit bağımlılığı bulunduğu için değişkenlerin durağanlık yapıları ikinci birim kök testlerinden CADF testi ile analiz edilmiştir. Analizde kullanılan değişkenler arasındaki ilişkinin uzun dönemli etkilerini test etmek için ARDL eş-bütünleşme testi yapılmıştır. Hata düzeltme modeli tahminiyle de değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkiyi test edilmiştir.

3.Ampirik Bulgular

3.1.Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

Seriler arasında yatay kesit bağımlılığının dikkate alınması, elde edilecek sonuçlar açısından oldukça önemlidir (Breusch ve Pagan, 1980; Pesaran, 2004). Bu nedenle analiz yapılmadan önce serilerde ve eş-bütünleşme denkleminde yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı test edilmelidir. Sapmasız ve tutarlı sonuçlar elde edebilmek için uygulanan yatay kesit bağımlılığı testinde zaman (T) ve kesit (N) boyutları yatay kesit bağımlılığının varlığını tespit etmede belirleyici bir rol oynamaktadır. Testin hipotezleri aşağıdaki gibi ifade edilmektedir;

"H_0: Yatay Kesit Bağımlılığı Yoktur.”””””

"H_1: Yatay Kesit Bağımlılığı Vardır.”””””

Peseran (2004), yatay kesit bağımlılığının olup olmadığını test etmek için T>N olması durumunda panel veri setlerinde kullanılan Breusch-Pegan (1980) testinde, CD_{LM1} yatay kesit bağımlılığı testi, kullanılmaktadır. Yani, çalışmada 1996-2021 yıllarını kapsayan 26 yıl (T) ve 21 gelişmekte olan ülke (N) yatay kesit boyutunun zaman boyutundan büyük olması şartının gerçekleşmesini sağlamıştır(Peseran, 2004).

“Değişkenler	Breusch LM_1	Peseran LM_2	Peseran CD”
DTD	$977.7409_{0.0000}$	$37.44447_{0.0000}$	$0.263358_{0.0057}$
MG	$4493.336_{0.0000}$	$208.7581_{0.0000}$	$66.68374_{0.0000}$
REER	$1177.858_{0.0000}$	$47.08788_{0.0000}$	$2.32271_{0.0355}$
DYY	$574.0183_{0.0000}$	$17.40028_{0.0000}$	$4.980373_{0.0000}$

Test sonuçlarına göre H_0 hipotezi reddedilmektedir. Bu durum, ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığının olduğunu ve analize ikinci nesil panel birim kök testleri ile devam edilmesi gerektiğini göstermektedir(Baltagi, 2008:284).Yani ülkelerden birinin yaşadığı dış ticaret şokunun diğer ülkeleri de etkilediği anlamına gelmektedir. Bu nedenle, söz konusu ülkeler dış ticarete yönelik politikalarını belirlerken paneli meydana getiren diğer ülkeler tarafından uygulanan politikaları ve bu ülkelerin dış ticaretlerinde etkili olan şokları da dikkate almaları gerekmektedir.

3.2.Panel Birim Kök Testleri

Yapılan analizlerin sonuçlarında güvenilirlik sağlanabilmesi için analizi yapılan serilerin durağanlık derecelerinin bilinmesi gerekmektedir. Seriler arasında yatay kesit bağımlılığının varlığı nedeniyle analizde ikinci birim kök testlerinden biri olan CADF testi uygulanmıştır. Testin hipotezleri aşağıdaki gibi ifade edilmektedir.

" H_0: Birim kök vardır."

"H_1: Birim kök yoktur."

Öncelikle uygulaması yapılan testte ele alınan tüm ülkeler için CADF istatistikleri hesaplanmaktadır. Hesaplanan bu değerlerin, Peseran (2006) tarafından belirtilen Monte Carlo simülasyonu ile hesaplanan tablo değeriyle karşılaştırılması yapılmaktadır. Hesaplaması yapılan CADF değerinin tablo kritik değerinden küçük olması H_0'ın reddedildiğini, yani birim kökün olmadığını ve şokların geçici olduğunu göstermektedir. Böylelikle, CADF kritik tablo değerinin, CADF istatistiği değerinden büyük olması da boş hipotezin reddedildiğini ve yalnızca o ülkenin serisinin durağan olduğunu göstermektedir(Peseran, 2006). Ayrıca her bir ülke (yatay kesit) için birim kök test istatistiklerinin ortalaması alınmakta ve panelin geneli için birim kök test istatistiğini ifade eden CIPS elde edilmektedir. CIPS (Cross-Sectionally Augmented IPS) ile serilerin durağan olup olmadıkları test edilmiştir.

Paneli oluşturan her bir ülkenin CADF birim kök istatistikleri ve panelin tamamı için CIPS istatistik değerleri tablo 2' gösterilmektedir.

Tablo 4'te gösterilen sonuçlara göre sabitli trendli modelde dış ticaret serisi için Brezilya, Arjantin, Macaristan, Kolombiya ve Güney Afrika dışındaki tüm ülkelerde; reel efektif döviz kuru serisi için Meksika, Pakistan ve Peru dışındaki tüm ülkelerde; Milli gelir serisi için Çin, Rusya, Güney Afrika, Pakistan ve Peru dışındaki tüm Ülkelerde ve son olarak Doğrudan yabancı yatırımlar serisi için Bulgaristan, Çin, Şili ve Pakistan dışındaki tüm ülkelerde H_0 kabul edilmiştir. Yani birim kök içermektedir. Aynı şekilde panelin genelinde de sabitli trendli modelde H_0 kabul edilmiştir. Yani serilerin I(1) olduğuna karar verilmektedir. Serilerin I(1) durağan olmaması, söz konusu ülke ekonomisinin karşı karşıya kaldığı bir şokun etkisini hemen kaybetmediğini belirtmektedir. Aynı zamanda serilerin I(1) olması eş-bütünleşme analizinin yapılabilmesi için gerekli bir ön koşuldur. "

""

Ülkeler / Değişkenler	TEST İSTATİSTİĞİ			
	DTD/ΔDTD	REER/ΔREER	GDP/ΔGDP	DYY/ΔDYY
Türkiye	-2.35152/-5.27631**	-1.61357/-9.41878**	-0.47749/-3.70537**	-2.02713/-3.85009**
Brezilya	-3.00060/-2.69339	-2.69056/-5.52173**	1.22785/-3.75243**	-2.32634/-6.30065**
Arjantin	-1.50084/-3.37108	-1.1-286/-5.11670**	-1.85734/-4.61947**	-4.09316**/-6.62898**
Macaristan	1.49256/-2.10422	-0.82618/-4.38734**	-3.60934/-2.71143**	-6.16694*-7.55680**
Endonezya	-2.96329/-5.42334**	-2.47121/-7.72454**	-2.05252/-3.10453**	-3.65528**/-7.41658**
Meksika	-5.46463*/-6.58891**	-3.05591/-3.15564	-1.96934/-2.32612**	-4.19396**/-5.41920**
Çek Cumhuriyeti	-2.19772/-4.58039**	-1.98550/-4.91349**	-2.69754/-3.00517**	-5.90654/-9.66912**
Bulgaristan	-2.10038/-4.18778**	-1.54738/-3.53063**	-2.12743/-3.59438**	-2.71912/-2.84122
Çin	-1.10025-3.73018**	-2.19941/-3.99534**	0.31784/-3.43543	0.32228/-1.04689
Hindistan	-3.43810/-4.91910**	-4.66371**/-6.59753**	-2.13370/-6.51094**	-3.20579/-4.36062**

Şili	-3.17572/-6.48206**	-2.63353/-5.22585**	-1.90667/-3.68544**	3.24309/1.63188
Polonya	-3.87368/-6.06826**	-3.16012/-4.83142**	-2.52134/-3.83006**	-2.84538/-6.37542**
Kolombiya	-3.554459*/-3.46470	-2.83906/-4.99423**	0.58484/-5.64084**	-5.00786/-7.44465**
Rusya	-3.41805/-4.80247**	-2.67479/-3.31498**	-1.06245/-3.48609	-4.97619**/-6.64063**
Güney Afrika	-1.24763/-3.28019	-3.46654/-4.33932**	-2.18614/-3.06713	-0.91613/-3.56483**
Malezya	-2.74195/-5.05828**	-7.76784/-7.04036**	-1.89110/-4.09142**	-4.20261**/-5.16043**
Pakistan	-2.46295/-4.57275**	-1.83553/-3.39274	-3.29643/-3.19535	-2.60534/-3.10835
Tayland	-1.74552/-3.23588	-8.28599/-9.84034**	-4.02865**/-3.45454	-4.41415**/-7.74643**
Fas	-2.94435/-4.36688**	-1.47756/-4.23554**	-2.10834/-4.16543**	-5.23791**/-9.60451**
Filipinler	-0.54150/-6.34374**	-4.56265**/-4.67534**	-4.67765**/-5.65052**	-3.26141/-3.53867**
Peru	-2.84838/-3.79719**	-2.64064/-3.28621	0.57449/-3.40080	-4.31655**/-6.20989**
CIPS	-2.43710/-4.49272**	-3.02381/-5.21618**	-1.80475/-3.83013**	-3.26248/-5.37426**

“Tablo 4. Panel Birim Kök Testi Sonuçları
Not: Test istatistik sonuçlarına göre* ** *** sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeylerindeki istatistiksel anlamlılığı belirtmektedir. Schwards Bilgi Kriterlerine göre belirlenmiştir. Serilerin durağanlıkları %5 anlamlılık düzeyinde ele alınmıştır.”

3.3.ARDL Tahmin Sonuçları

Çalışmada analizi yapılan dış ticaret denkleminde öncelikli olarak birim kök içerip içermediğine bakılmıştır. Verilerin durağanlık sınanması Tablo 3’de yapılan CADF birim kök testi analiz sonucunda tespit edilmiştir. Farklı durağan seviyelerine sahip olan verilerde regresyon sorunları yaşanabilmektedir. Bu yüzden çalışmada uzun dönemli ilişkiyi test etmek için durağanlık yapıları karışık olan verilerle analiz yapılmasına olanak sağlayan ve Peseran, Shin ve Smith (1999) tarafından geliştirilen ARDL (Autoregressive distributed lags model) eş-bütünleşme testi kullanılmıştır (Kızıldere, Kabadayı ve Emsen, 2013). .

Analiz sonuçlarına göre dış ticaret fonksiyonu aşağıdaki gibidir.

$$DTD_{i,t}=0.1447473 \pm -2.008172REER_{,t} + 1.366380GDP_{i,t} + 0{,}076300DYY_{i,t} + u_{i,t} \qquad (5)$$

Denklem 2’ ye göre, seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin incelenebilmesi için öncelikle sınır testi yapılmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 3 ile gösterilmiştir.

	k	F istatistiği	Alt sınır (%5)	Üst sınır (%5)

Dış Ticaret Modeli	2	16.52874	3.56	5.92

Tablo 5. Sınır Testi Sonuçları””””

Sınır testi analizinin yapılabilmesi için, çalışmada ele alınan kritik değerlerle, F istatistik değerlerinin, karşılaştırılması gerekmektedir. Analiz sonucu elde edilen F istatistik değeri, tabloda gösterilen üst sınır kritik değerinden büyükse eş-bütünleşme ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Tablo 5' te görüldüğü gibi dış ticaret dengesi modeline ait hesaplanan F istatistiği değeri (16.52) Pesaran'ın üst sınır kritik değerinden (5.92) büyük olduğu için seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olduğu söylenebilmektedir. Yani değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki vardır.

Uzun dönemli ilişkinin incelenmesi amacıyla kurulan ARDL modeli sonucu ise, Tablo 6' da gösterilmiştir. Model tahminlerinde maksimum gecikme uzunluğu 2 olarak belirlenmiştir. Dış ticaret denklemi sonuçları değerlendirildiğinde reel efektif döviz kuru değişkeninin katsayısı negatif bulunmuştur. Bunun anlamı döviz kurunda meydana gelen bir artış teorik beklentilerle uyumlu olarak ticaret dengesini olumsuz etkileyecektir. Analiz sonucu, Uslu (2018) çalışmasıyla benzerlik göstermektedir Gelir düzeyinin ise dış ticaret üzerindeki etkisi negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Gelir düzeyinde meydana gelen % 1 oranındaki bir artış ticaret dengesini % 1.36 oranında azaltmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımların dış ticarete etkisi ise istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bulunmuştur.

Değişkenler	Katsayı	T-İstatistiği	Olasılık
Lnreer	-2.008172	-3.707406	0.0002
Lngdp	-1.366380	5.887765	0.0000
Lndyy	-0.076300	-2.857236	0.0361

Tablo 6.ARDL Modeli Tahmin Sonuçları: Dış Ticaret Fonksiyonuna İlişkin Uzun Dönem Katsayılar””””

Değişkenler	Katsayı	T-İstatistiği	Olasılık
Lnreer	-0.194721	-0.358383	0.7202
Lngdp	0.317599	0.872245	0.0335
Lndyy	0.001387	0.039070	0.9688
Ecm(-1)	-0.363552	-10.37298	0.0000
R^2	0.172366		
Düzeltilmiş R^2	0.165999		
D-W İstatistiği	2.070519		
F-İstatistiği	27.07422		
Olasılık	0.000000		

Tablo 7: Hata Düzeltme Modeli Tahmin Sonuçları””””

Analizin kısa dönemli sonuçlarına bakıldığında reel efektif döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasında istatistiksel olarak anlamsız ancak negatif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Böylelikle kısa ve uzun dönemde TL'nin değer kazanması, dış ticaret dengesini olumlu yönde etkilemezken, TL'nin değer kaybetmesi ticaret dengesi üzerinde olumlu yönde bir etki yapmaktadır. Milli gelirin dış ticarete kısa dönemli etkisi istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bulunmuştur. Doğrudan yabancı yatırımlar ise istatistiksel olarak anlamsız ve pozitif katsayılıdır. Elde edilen sonuçlara bakıldığında, hata düzeltme teriminin (ECM) katsayısı negatiftir ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Elde edilen bu sonuç, yapılan uzun dönemli analizlerin güvenilirliğini ve modelin doğru çalıştığını göstermektedir. Hata düzeltme teriminin katsayısı (-0.36) olarak bulunmuştur. Bu değer bir birimlik sapmanın ve değişmelerin % 36' sının bir sonraki dönem düzeldiğini ve kısa dönemdeki dengesizliklerin bu şekilde giderildiğini göstermektedir. Yapılan analiz sonucunda gelişmekte olan ülkelerde dış ticaretin döviz kurundan etkilendiği görülmüştür.

Sonuç

Günümüzde dış ticaretin giderek daha da fazla serbestleşmesiyle birlikte döviz kurları dış ticaret dengesinin sağlanmasındaki en önemli belirleyicilerden biri olmuştur. Dış ticaretin serbestleşmesiyle aynı zamanda ülkeler yüksek gelir elde ederek, ekonomik büyümelerini ve refah düzeylerini arttırmayı hedeflemektedirler. Gelişmekte olan ülkeler büyüme oranlarında daha yüksek seviyelere çıkarak gelişmiş ülkelerle aralarındaki farkı en aza indirebilmek için sabit sermaye yatırımlarına gereksinim duymaktadırlar. Söz konusu ülkelerde bu durum yapısal bir sorun olarak ortaya çıkmakta ve dış ticaret açıklarını da beraberinde getirmektedir. Yani serbest dış ticaret, ülkelere her zaman kazanç sağlamamaktadır. İhracatları ithalatlarından az olduğunda dış ticaret açığı ve cari açık gibi ekonomik problemlerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Dış ticaret açıkları ülkeler için cari açıkların temel nedenlerindendir. Bu yüzden ülkeleri ekonomik krize sürükleyebilecek potansiyelde makroekonomik büyüklük olarak ta görülmektedir.

Teorik anlamda beklentiler, döviz kurundaki yükselişin ithalatı caydırıp ihracatı teşvik ederek dış dengenin iyileşmesini kolaylaştırması şeklinde gerçekleşmektedir. Bu sebeple bazı ülkelerde döviz kurları aktif bir ticaret politika aracı olarak kullanmaktadır. Fakat ülke içinde üretilen ürünlerin yurtiçi ve yurtdışı talep esneklikleri, üretimde kalite ve çeşitlilik, aynı ürünü üreten diğer ülkelerdeki fiyat ve döviz politikaları gibi pek çok değişken, döviz kurlarının dış denge üzerindeki etkisini belirleyebilmektedir.

Reel efektif döviz kuru, milli gelir ve doğrudan yabancı yatırımlar dış ticaret dengesini etkileyen değişkenlerden bazılarıdır. Bu nedenle çalışmada, çok değişkenli ve çok ülkeli olarak bir analiz gerçekleştirilmiştir. Gelişmekte olan 21 ülkenin 1996-2021 yıllarına ait verileri kullanılarak ülkelerin dış ticaret dengesi üzerinde döviz kuru ve diğer değişkenlerin etkilerini incelemek üzere panel veri analizi yapılmıştır. İlk olarak seriler arasında yatay kesit bağımlılığı testi yapılmış ve bunun üzerine ikinci nesil birim kök testlerinden Peseran (2007) tarafından geliştirilen CADF birim kök testi uygulanmıştır. Seriler arasında eş-bütünleşme olup olmadığına bakmak için sınır testi uygulanmış ve seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olduğu test edilmiştir. Yani değişkenler arasında uzun dönemli ilişki söz konusudur. Eş-bütünleşme ilişkisinin olduğunun belirlenmesi üzerine ARDL ve hata düzeltme modeli kullanılarak dış ticaret dengesi ile döviz kuru, gelir düzeyi ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkiler analiz edilmiştir.

Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre reel efektif döviz kurundaki artışların, gelişmekte olan ülkelerin dış ticaretini uzun dönemde teorik beklentilerle uyumlu olarak negatif yönde etkilediği görülmektedir. Yani ülkelerin dış ticaret dengelerine zarar verdiği dolayısıyla da Marshall-Lerner koşulunun sağlandığı belirlenmiştir. Söz konusu ülkelerde yurtiçi milli gelir düzeyinde yaşanan artışların ülkelerin ithalat talebini arttırarak, dış ticaret dengesini bozduğu tespit edilmiştir. Doğrudan yabancı yatırımlar ile dış ticaret dengesi arasında ters yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Bu durum söz konusu ülkelere yapılan doğrudan yatırımların üretim kapasitesini arttırmaya yönelik olmayıp portföy yatırımları, gayrimenkul satışları, hisse devri gibi yatırımların yapıldığını düşündürmektedir. Kısa dönemli sonuçlara bakıldığında reel efektif döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasında negatif bir ilişki bulunmuştur. Yani TL'nin değerlenmesi, dış ticaret dengesine istatistiksel olarak olumlu yönde bir etki yapmamaktadır. Böylelikle kısa dönemde J eğrisinin varlığına ilişkin herhangi bir kanıt bulunamamıştır. Ülkelerin milli gelirlerindeki artış ise kısa dönemde dış ticaret dengesini pozitif yönde etkilemiştir. Doğrudan yabancı yatırımların kısa dönemli etkisi ise istatistiksel olarak anlamlı bulunamamıştır.

Çalışmadan elde edilen bulgulara göre gelişmekte olan ülkelerde reel efektif döviz kurunun dış ticaret dengesini iyileştirmek amacıyla kullanılabilecek bir politika aracı olduğu söylenilebilir. Bu nedenle gelişmekte olan ülkelerde karar alıcıların öncelikli olarak cari dengeyi sağlayıcı ekonomi politikaları

uygulamaları gerekmektedir. Böylelikle de yaşanabilecek her türlü krize karşı ekonomileri daha koruyucu olabilecek ve ekonomik büyümede istikrarı sağlaya bilecektir.

Kaynakça

Ahmed, N., Ahmed, R.R., Khoso, İ. ve Palwishah, R.I. (2014). Impact of exchange rate on balance of payment: an investigation from Pakistan. Research Journal of Finance and Accounting, 5(13), 32 - 42.

Akbostancı, E. (2004). Dynamics of the Trade Balance: The Turkish J Curve. ERC Working Papers in Economics, 1(5), 1-19.

Alptekin, V. (2009). Türkiye'de Dış Ticaret – Reel Döviz Kuru İlişkisi: Vektör Otoregresyon (VAR) Analizi Yardımıyla Sınanması. Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi, 2(2), 132 – 149.

Aral, A. (2015). Türkiye'de Döviz Kuru ve Dış Ticaret İlişkisi: 1992-2013 Dönemi Eşbütünleşme Analizi (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.

Arı, A., Cergibozan, R, ve Çevik, E . (2019). Türkiye ikili ticaretinde J eğrisi: Doğrusal olmayan bir yaklaşım . Uluslararası Ticaret Dergisi, 33(1), 31-53.

Arize, C. A. (1994). Cointegration Test of A Long-Run Relation Between The Real Effective Exchange Rate and The Trade Balance. International Economic Journal, 8(3), 1 – 9.

Baak. S. J. (2004). Exchange Rate Volatility and Trade among the Asia Pacific Countries. East Asian Economic Review, 8(1), 93-115.

Bahmani-Oskooee, M. (1991). Is there a long-run relation between the trade balance and the real effective exchange rate of LDCs? Economics Letters, 36(4), 403–407.

Boyd, D., Caporale, G. M. ve Smith, R. (2001). Real exchange rate effects on the balance of trade: Cointegration and the Marshall–Lerner condition. International Journal of Finance & Economics, 6(3), 187–200.

Cergibozan, R, ve Ari, A. (2017). The exchange regime and trade balance in Turkey International Trade Journal, The 32(4),363-387

Çelik, S.ve Kaya, H. (2009). Real Exchange Rates And Bilateral Trade Dynamics Of Turkey: Panel Cointegration Approach. Applied Economics Letters 17(8), 791-795.

Çil, Yavuz, N. Güriş, B. ve Kıran, B. (2010). Reel Döviz Kurunun Dış Ticaret Dengesine Etkisi: Türkiye İçin Marshall – Lerner Koşulunun Testi. İktisat, İşletme ve Finans, 25, 69 – 90.

Halıcıoğlu, F. (2008). The Bilateral J-Curve: Turkey Versus Her 13 Trading Partners, Journal of Asian Economics, 19(3), 236-243.

Harve, DBG., Shen, Y. Ve Amed, A. (2010). The Effects of Real Exchange Rate on Trade Balance in Cote d'Ivoire: Evidence from the Cointegration Analysis and Error-Correction Models. Shanghai University 99 Shangda Road, Shanghai 200444, China.

Hepaktan, E. (2009). Türkiye'nin Marshall-Lerner Koşuluna İlişkin Parçalı Es-bütünlesme Analizi, Yönetim ve Ekonomi, 16(1), 39-55.

Herve, D..B.G., Shen, Y., Amed, A. (2010). The Effects of Real Exchange Rate on Trade Balance in Cote d'Ivoire: Evidence from the Cointegration Analysis and Error-Correction Models. MPRA, s.1-5.

İrhan, H. B., Alacahan, N. D. ve Korap, L. (2011). An Empirical Model for The Turkish Trade Balance: New Evidence From ARDL Bounds Testing Analyses. İ.Ü. İktisat Fakültesi Econometrics and Statistics e-Journal, 14, 38–61.

Igue, N. N. ve Ogunleye, T. S. (2014). Impact Of Real Exchange Rate On Trade Balance İn Nigeria. African Development Review, 26(2), 347–358.

Liew, K. S., Lim, K. P. ve Hussain, H. (2003). Exchange rate and trade balance relationship: The experience of ASEAN. countries. International Trade, 307003, 1-11.

Lal, A.K. ve Lowinger, T.C. (2002). Nominal Effective Exchange Rate And Trade Balance Adjustment İn South Asia Countries. Journal of Asian Economics, 13, 371-383.

Lee, K. S. ve Saucier, P. (2007). Exchange Rate Instability and Trade. Corporate Strategies in the Age of Regional Integration, 219.

Karaçor, Z. ve Gerçeker, M. (2012). Reel Döviz Kuru ve Dış Ticaret İlişkisi: Türkiye Örneği (2003 - 2010). Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 12(23), 289-312.

Karagöz, Murat ve Doğan, Çetin (2005). Döviz Kuru Dış Ticaret İlişkisi: Türkiye Örneği. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15(2), 219 – 228.

Karamelikli, H. (2016). Türkiye'nin Dış Ticaret Dengesinde J-Eğrisi Etkisi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi, 5(3),389-402.

Kreuger, A.D. (1983) Exchange rate determination. Cambridge: Cambridge University Press

Nusrate, A. (2008). The Role of Exchange Rate in Trade Balance: Empirics from Bangladesh. The Journal of Developing Areas, 46 (2), 19-41.

Ng, Y. L., Har, W. M., ve Tan, G. M. (2008). Real Exchange Rate And Trade Balance Relationship: An Empirical Study On Malaysia. International Journal of Business and Management, 3(8), 130-137.

Xiangquan, Z.,Yuxue, C., Shisong, Q., Yumei,Y.(2011)**.** "Real Exchange Rate, ForeignTradeandEmployment: EvidencefromChina"

Peker, O (2007). Reel Döviz Kurunun Dış Ticaret Dengesi Üzerindeki Kısa ve Uzun Dönem Etkilerinin Ekonometrik Analizi: Türkiye Örneği. 8. Türkiye Ekonometri ve İstatistik Kongresi, Malatya.

Pesaran, H.H. ve Shin Y. (1998). Generalized impulse response analysis in linear multivariate models. Economics Letters, 58(1), 17–29.

Pesaran, M.H., Shin, Y. ve Smith, R.J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. Journal of Applied Econometrics 16, 289–326.

Pesaran, M. H. (2004), General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels, http://ftp.iza.org/dp1240.pdf (21.10.2017)

Pesaran, M. H. (2006). Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels with A Multifactor Error Structure. Econometrica, 74(4), 967-1012.

Pesaran, M. H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test in The Presence of Cross Section Dependence. Journal of Applied Econometrics, 22(2), 265-312.

Pesaran, M., Hashem, A. U. ve Takashi Y. (2008). A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence. The Econometrics Journal, 11(1), 105-127.

Rose, A. K. (1991). The Role of the Exchange Rate in a Popular Model of International Trade. Does the Marshall-Lerner Condition Hold? Journal of International Economics. 30 (3–4): 301–316

Shirvani, H. ve Wılbratte, B. (1997). The Relationship Between The Real Exchange Rate and The Trade Balance: An Empirical Reassessment. International Economic Journal, 11(1), 39 – 50.

Suwanhirunkul, S. ve Masih, M. (2018). Exchange Rate And Trade Balance Linkage: Sectoral Evidence From Thailand Based On Nonlinear ARDL.

Şimşek, M., Aydın, B. ve Kadılar, C. (2007). Türkiye'nin Dış Ticaret Dengesini Etkileyen Uzun Dönemli Faktörler, TÜİK, 16. İstatistik Araştırma Sempozyumu Bildiriler Kitabı: Sosyo-Ekonomik Gelişme ve İstatistik. 204-219.

Tenreyro, S. (2007). On the Trade Impact of Nominal Exchange Rate Volatility. Journal of Devolopment Economics.. 82, 485-508.

Togan, S. ve Berument, H. (2007). The Turkish Current Account, Real Exchange Rate and Sustainability: A Methodological Framework, The Journal of International Trade and Diplomacy, 1(1), 155-192.

Uslu, H. (2018). Marshall - Lerner Koşulu Ve J Eğrisi Hipotezinin Geçerliliği: Farklı Gelir Gurubu Ülkeleri İçin Karşılaştırmalı Bir Analiz. 4(20), 550-561.

Vergil, H. ve Erdoğan, S. (2009). Döviz Kuru-Ticaret Dengesi İlişkisi: Türkiye Örneği, ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 5(9), 35–57

Yamak, R. ve Korkmaz, A. (2005). Reel Döviz Kuru ve Dış Ticaret Dengesi İlişkisi. İ. Ü. İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi, 2(1), 11 – 29.

Yapraklı, S. (2011). Türkiye'de Esnek Döviz Kuru Rejimi Altında Dış Açıkların Belirleyicileri: Sınır Testi Yaklaşımı, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 65(4), 141-164.

Yılmaz, Ö. ve Kaya, V. (2007). İhracat, İthalat ve Reel Döviz Kuru İlişkisi. İktisat, İşletme ve Finans, 22(1) , 69 – 84.

Yıldız, H., Özdamar, G., (2014), Reel Döviz Kuru- Dış Ticaret İlişkisi:Türkiye İmalat Sanayi Sektörleri Üzerine Bir İnceleme (2005-2012). Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(2):187-204.

Zhang Z., Sato, K. (2011).The RMB Exchange Rate anditsImpact on theTradeBalance, [online], Available at: , [Erişim 4 Mart 2020].

Zhe, W. (2007). Real Effect Of Exchange Rate İn RMB And Trade Surplus in China. Canadian Social Science, 3(5), 91 – 96.

FAİZ YARIŞININ SONUNA DOĞRU

Prof. Dr. İbrahim ATTİLA ACAR[8]

Özet

Dünya borç krizine doğru gidiyor. Başta Federal Reserve (FED) ve European Central Bank (ECB) gibi merkez bankaları faiz oranlarını yükseltmek için yarışıyor. Düşük gelirli ülkelerin %60'ı ve yükselen piyasa ekonomilerinin %30'u borç sıkıntısı içinde veya yakınındayken, küresel bir borç krizi olasılığı yüksektir.

Pandemiden önce borç sıkıntısı belirtileri gösteren çoğu az gelişmiş ülke ve ülke, küresel yavaşlamadan özellikle sert şekilde etkileniyor. Çevre ve iklim şokları, bu borçlu ve ekonomik olarak zayıf ülkelerde ekonomik istikrarsızlık riskini artırmaktadır.

Gelişmiş ekonomiler tarafından onaylanan faiz artırımları gelişmekte olan ülkelerin aleyhinedir. Ülkeler yatırım ile üretim ve faiz arasında sıkışıp kalıyor. Bütçe açıkları ve borç büyüyor ve mevcut borçluluk seviyesi kontrolden çıkıyor.

Ülkeler için temel yaklaşım üretim odaklı olmalıdır. Reel ekonomik göstergelere yönelik politikalar geliştirilmelidir. Tasarruf, yatırım, üretim ve istihdam döngüsü oluşturulmalıdır.

Anahtar kelimeler: *Faiz yarışı, borç krizi, üretim ekonomisi, bütçe açığı*

Towards The End Of Interest Hike

The world is heading towards a debt crisis. Central banks, mainly the FED and the ECB, are racing to hike interest rates.. With 60% of low-income countries and 30% of emerging market economies in or near debt distress, the probability of a global debt crisis is high.

Most LDCs and countries that showed signs of debt distress before the pandemic are particularly hard hit by the global slowdown. Environmental and climate shocks increase the risk of economic instability in these indebted and economically weak countries.

Interest rate hikes approved by developed economies are against developing countries. Countries are stuck between investment and production and interest. Budget deficits and debt are growing, and the current level of indebtedness is spiraling out of control.

The basic approach for countries should be production-oriented. Policies for real economic indicators should be developed. The cycle of savings, investment, production and employment should be established.

Keywords: Interest hike, debt crisis, productive economy, budget deficit

UOT(JEL): E43, E44, E58, H62

Giriş

Bütün ekonomilerin içinden geçen Covid-19 süreci olağanüstü bir dönemdir. 2022 içinde önemli bir gelişme olarak ortaya çıkan Rusya-Ukrayna gerilimi enerji arz ve güvenliğini tetiklemiştir. Burada iki husus önemlidir: Ekonomideki bütün karar birimlerinin varlıklarını koruması ve halkın da refah kaybına uğramaksızın sürecin atlatılması… Ancak önemli gelir kayıplarının yaşanması kaçınılmaz olmuştur. Bu dönemde tüm aktörler, ekonomide hep baharların yaşanmayacağını ama yine de her zaman bir kışa hazırlıklı olmasının önemini bir kez daha anlamış bulunmaktadır. Bunun için bir mali alan teşkili kadar üretimi sürdürmek ve istihdamı korumak esas olmuştur.

Covid19 pandemisi sonrası yaşananlara ilaveten, ortaya çıkan jeopolitik gerilimler hükümetleri, dolayısıyla özelde ekonomi yönetimlerinin elini kolunu bağlamaktadır. Küresel ekonomik sistem yükselen enerji maliyetleri ve yetersiz üretimle oluşan enflasyonist süreci, faiz artış politikaları ile yönetmek istemektedir. UNCTAD, IMF, WB ve OECD sorunların tesbitinde fikir birliğine varmakta ancak çözümler konusunda farklılık gözlenmektedir. Ancak bir gerçek var ki bütçe açıkları artmakta, borç döndürülemez hale gelmektedir. Ülke ekonomilerinin bu soruna sadece ekonomilerden tansiyon alır gibi faiz ve enflasyon üzerinden çözüm araması meseleyi büyütmektedir.

Türkiye ekonomisinde de faiz ve enflasyon odaklı tartışmalar devam etmektedir. Ekonomi politikasını yönetenlerin sorunlara yaklaşımı, her şeyin kontrol altında olduğu yönündedir. Geniş halk kesimleri ve muhalefet ise ekonomideki her türlü olumsuz göstergeyi iktidarı tasfiye etmenin bir aracı

[8] **[8]İzmir Katıp Çelebi Universiteti, tuncer.ozdil@cbu.edu**

olarak görmektedir. IMF Pandemi sürecinde, ağırlaşan ekonomik şartlara karşı, yüksek yardım paketi açıklayan ülkelere *"bu desteklerin salt kamu gelirleriyle karşılanmasının mümkün olmadığı"* gerçeğini hatırlatmıştır. Devletler de zaten, düzenli olarak vergisini toplayamamaktadır. Vergilendirilebilir kapasite, tahsilatlara yansımamaktadır. Kamu borcu da küresel ölçekte, pandemi öncesinin makul sınırlarının üstündedir.

Konu iki bölüm halinde ele alınacaktır: öncelikle FED ve ECB'nin parasal genişleme ve faiz artış politikaları; sonra da Türkiye özelinde değerlendirmelere yer verilecektir..

1. Ekonomi Yönetiminde Para ve Maliye Politikası Uyumu

Ekonominin genel işleyişinin daha iyi olması, para ve maliye politikalarının uyumu ile yakından ilgilidir (Hanif vd., 2003: 1-3). Bunun sonucunda, "tam istihdam ve fiyat istikrarı ile ekonomik büyümenin" istenen bir şekilde organize edilmesi beklenir (Ataç, 2002: 31). Bunun da yolu makroekonomik politikaların etkili bir şekilde uygulanabilmesi ve beklenen sonuçları alabilmesi için iki otorite, merkez bankası ve hükümetin kapsamlı bir koordinasyonu gerektirecektir. Şu da ihmal edilmemelidir ki en gelişmiş ekonomiler dahi bütçe disiplinini sağlamakta güçlük çekmektedir. Gelir ve giderleri dengesizdir ve yoğun bütçe açıkları ile uğraşmaktadır. (Dumitru vd., 2010: 2). Üstelik bu açıkların tarafları sadece ekonomi politikasını belirleyenler değil; seçmenler, vergi mükellefleri ve halk da bu sürecin bir parçası olabilmektedir. (Gaber vd., 2015: 19).

Şu da bir gerçek ki bütçeyi yöneten uygulayıcılar, hazırlık aşamasından onay ve denetim sürecine kadar her aşamada en küçük boşluğu kullanabilmektedir. Bunun için mali sorumluluk yasaları, bağımsız merkez bankaları, bağımsız denetim onayı, güvenilir ve etkin muhasebe sistemleri gibi pek çok teorik veya kurumsal düzenleme ile yeni arayışlar devam etmektedir. (Schmidt vd., 2011)

1.1. FED ve ECB'de Parasal Genişleme

Amerika Birleşik Devletleri'nde büyüme, sürekli ve sürdürülebilir bir durum olarak beklenmektedir. Haliyle işsizlik ve enflasyon rakamlarının kontrol altında tutulması her türlü politika aracını zorunlu kılmaktadır. Dönem dönem bu gelişmelere eklenen resesyon uyarıları şahin politikaların önünü almaktadır.

FED bilançosunun gelişimi 2008 yılından itibaren 10 kat büyümüştür. Banka yöneticileri bu büyümenin sınırlı olduğu ve her şey yoluna girdiğinde yeniden rezervlerinin küçüleceği yönündeki açıklamaları gerçeklikten uzak kalmıştır. Her dönemin kendine göre gerekçeleri FED için de işlemiştir. Parasal genişleme Temmuz 2007'deki yaklaşık 900 milyar dolar seviyelerinden 2022 yılının bu dönemine kadar on kat artarak 9 trilyon dolar seviyesine yükselmiştir. Ara dönemlerde düşük faizlerle piyasalara salınan varlıklar, özellikle pandemi ile birlikte sıçrayarak yükselen likidite bolluğunu, yüksek faiz teklifleri ile ABD'ye geri çağırmaktadır.

Ülkelerin 2022 yılında maruz kaldığı büyük jeopolitik risk olan Ukrayna- Rusya savaşı başta enerji maliyetleri olmak üzere pek çok dengesizliği tetiklemiştir. Küresel navlun krizi, gıda krizi ve son olarak da enflasyon ile birlikte başlayan yeni dönem, faiz artışlarıyla devam etmektedir. FED bu dönemde politika değişikliğine giderek, pandemi ile birlikte zirveye çıkardığı parasal genişlemeyi sonlandırmıştır. 2021 yılının son çeyreğinden itibaren raporlarında ve açıklamalarında enflasyon vurgusuna daha çok önem vermeye başlamıştır. Önce varlık alımlarının hızını azaltan FED, 2022 yılının ilk çeyreği itibarıyla politika faizini arttırma kararını uygulamaya koymuştur. 2022'de yaptığı artış 300 bpsdir. Bunun 100bps daha artması söz konusudur. FED'i faiz artışlarına yönelten, devam eden enflasyon endişesidir. Artık enflasyonda kalıcı ve aşağı yönlü bir eğilim oluşana kadar faiz artırımlarına devam edilmesi beklenmektedir.

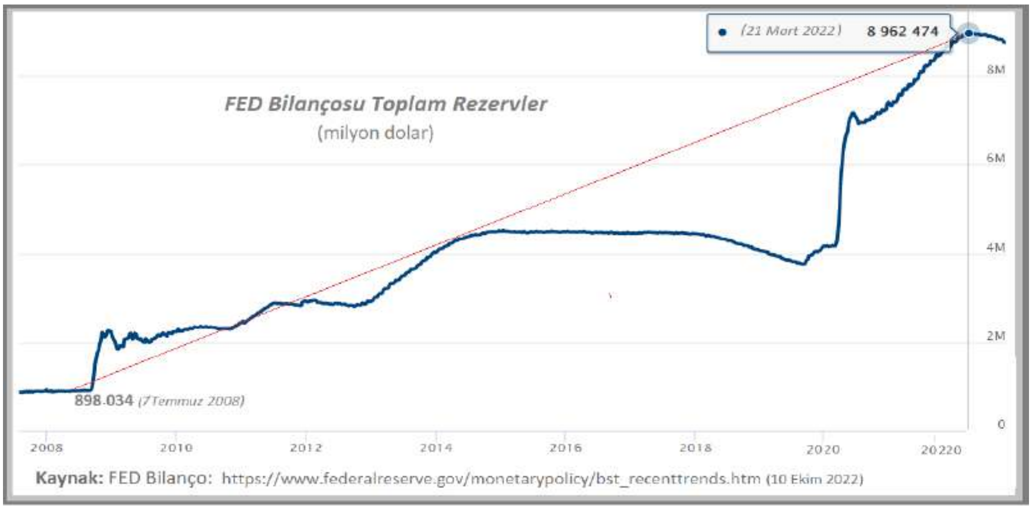

Şekil 1. FED Varlıkları (Milyon dolar)

Şimdi 2008 Krizinin şu yönüne bakalım: Bütün dünyada yaşanan büyük ekonomik çalkantıların önüne geçmek için başta merkez bankaları olmak üzere bütün aktörler inisiyatif almıştı. Nitekim bu küresel krizin ilk işareti olarak kabul edilen Lehman Brothers'ın battığına dair haberler, bütün dünyada duyulmadan önce Amerikan Merkez Bankası (FED)'in bilanço büyüklüğünü arttırma kararı almıştı. Üstte yer alan 1 nolu şekilden de bu durum görülecektir. FED küresel krizin etkilerini azaltmak ve ekonomilerin yeniden toparlanmasını sağlamak amacıyla niceliksel gevşeme (QE) olarak bilinen bir tahvil satın alma programı başlattı. Bu yöntemde FED, dönemin mortgage kâğıtları ile Hazine kâğıtlarını nakit olarak satın almaya başladı. Aralık 2009'da FED neredeyse bir bilançosu kadar büyüklüğündeki bu kağıtları piyasadan topladı ve piyasaya nakit verdi. Bu sayede finans piyasalarının iki aktörü olan bankalar ve kuruluşlar likiditeye ulaşmış oldu. 2010 yılı FED için ikinci adımın başlangıcı idi: 2010 yılı Kasım ayında bu sefer QE2 programını başlattı ve aylık 75 milyar dolar tutarında hazine kağıdını piyasalardan alarak fonlamaya devam etti. Bu operasyon da toplam 600 milyar dolar tutarında idi. FED bunu izleyen operasyonları ile 2014 sonuna gelindiğinde 5 trilyon dolara yaklaşan bir bilanço büyüklüğüne ulaşmıştı. Benzer bir durum Avrupa Merkez Bankası (ECB) için de geçerli idi. ECB de kriz öncesinde FED kadar bir büyüklüğe sahip iken 2012 yılında 3 trilyon Avroya ulaşmıştı bile. Krizden sonraki 10 yılda ECB de, bilançosunda 5 trilyon Avroyu görmüştü.

Buradaki bilanço genişlemelerinde Avrupa Merkez Bankası da FED gibi 2008 krizinde parasal genişlemeyi bir araç olarak kullanmıştır. Şekil 2 incelendiğinde parasal genişlemenin FED ile hemen hemen aynı düzeyde olduğu görülmektedir. Son dönemde Avro Bölgesindeki ekonomik faaliyetler Rusya-Ukrayna savaşına oldukça duyarlı hale gelmiştir. Salgın nedeniyle 2020 yılında % 6,1 oranında küçülen Avro Bölgesi, alınan destekleyici tedbirler ve aşılama etkisiyle 2021 yılında % 5,2 gibi güçlü bir toparlanma içine girmiştir. Ancak Rusya-Ukrayna savaşı, Rus gazına yüksek bağımlılığı olan Avrupa ülkeleri açısından başka bir kriz haline gelmiştir. Yüksek enerji fiyatlarından ve gaz tedarikinin kesintiye uğramasından fazlasıyla etkilenen Avro bölgesinde, enflasyon da önemli bir sorun haline gelmiştir. Bu nedenle ECB de enflasyonla mücadele kapsamında 75 baz puanlık faiz artışına gitmiştir. Bu süreç devam edecektir.

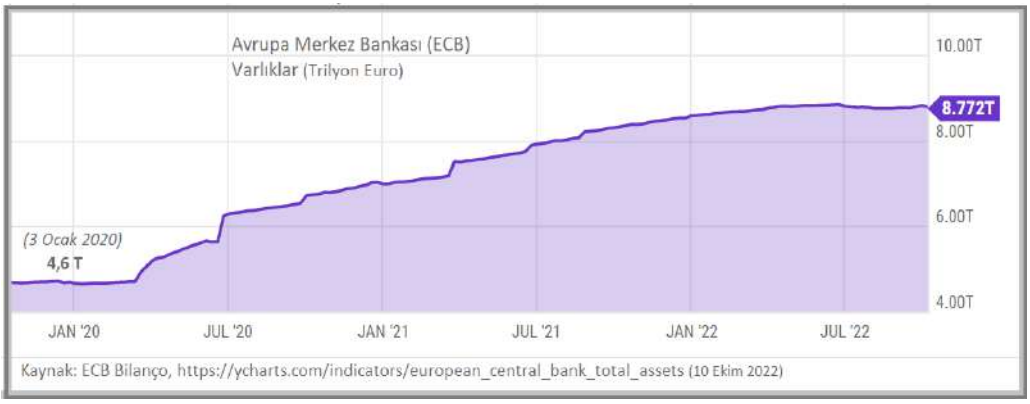

Şekil 2. ECB Varlıkları (Milyon dolar)

İki merkez bankası da parasal genişlemeyi bir araç olarak kolayca kullanmış ve sonuçta halkın ve firmaların ihtiyaçlarını para basarak karşılayabilmiştir. Bu büyük bir imkandır. Bu sayede kamu giderlerinin en önemli finansal aracı olan kamu gelirlerine ihtiyaç olmaksızın, finansal genişleme yapılabilmektedir. Hele ki kamu gelirlerinin giderleri karşılama oranının oldukça düştüğü pandemi dönemleri için bu önemli bir imkan ve fırsattır.

1.2. Türkiye Ekonomisinde Güven Unsuru

Ekonomiler güven ile ayakta durmakta, güven unsuru ile harekete geçmektedir. Moral ve motivasyonu kıran her olumsuz gelişme ekonomik hayattan kaçışı gösterecektir. O yüzden piyasa güveni (reel kesim), tüketici güveni, tarım turizm ve inşaat gibi sektör bazlı güven endeksleri piyasaları algılamaya katkı sağlayacaktır. Burada da TCMB'nin açıklamış olduğu Ekonomik Güven Endeksi değerlendirilmiştir. Genel anlamda güven endeksinin sabit gittiği, ancak 2021 Ağustos ayından sonra bir süre yüksek seyrettiği de görülmektedir. Bu iyimser gidişat Ukrayna krizi gerilimden savaşa dönünceye kadar yüksek trendde devam etmiş; sonrasında yeniden 95'ler seviyesinde kalmıştır.

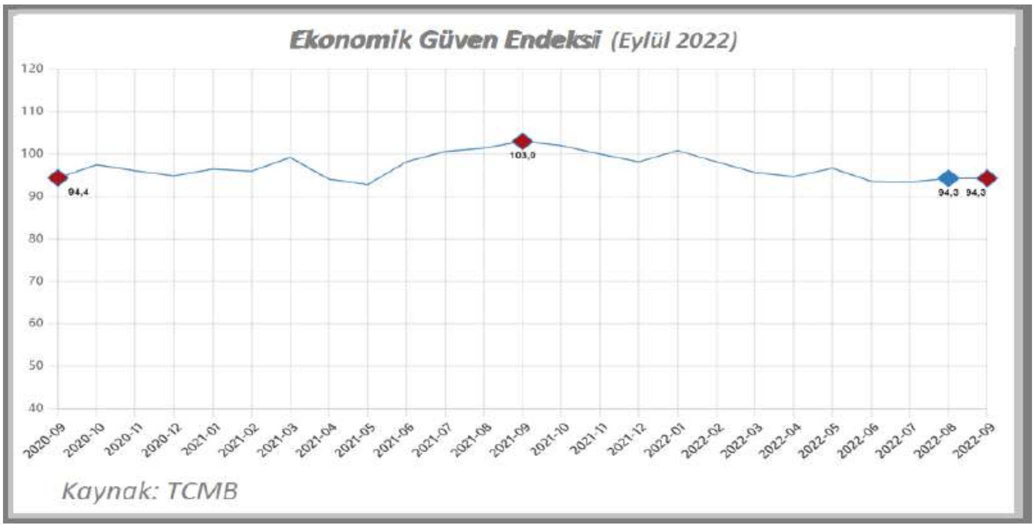

Şekil 3. Ekonomik Güven Endeksi

Ekonomik güven endeksi pandemi sonrası dönemde hemen hemen aynı seviyelerde gözlenmektedir. Endeksin kendi içindeki dağılımına bakıldığında, bir önceki aya göre Eylül ayında tüketici güven endeksinin %0,3 oranında arttığı (72,4 değerini aldığı); hizmet sektörü güven endeksinin %1,7 oranında artarak 118,2 değerini aldığı, perakende ticaret sektörü güven endeksinin %2,7 oranında artarak 115,9 değerine ulaştığı, inşaat sektörü güven endeksinin de %2,1 oranında artarak 88,1 değerini aldığı tespit edilmiştir. Reel kesim (imalat sanayi) güven endeksi %1,2 oranında azalarak 100,2 değerini almıştır. Sonuçta ekonomi güven endeksi bütün değerler ile birlikte hesaplanmaktadır. Bu itibarla özellikle üretici güven endeksinin yüksek çıkmasının ekonomiye pozitif yansımasını belirtmiş olalım.

1.3. Türkiye'de Faizler

Türkiye, uygulamış olduğu faiz politikası ile pek çok ülkeden ve yerleşik iktisat anlayışından ayrışmaktadır. Faizlerin son 20 yıldaki gelişmesine bakıldığında üç dönemden söz edilebilir:

i. 2013 öncesi dönemde, uygulanan politikalarının da güzel bir sonucu olarak faizler, %4,5 seviyelerine kadar inmiştir.

ii. 2018 Papaz krizinin yaşandığı ve ABD Başkanı'nın da twitter üzerinden yolladığı mesajlarla derinleşen kriz, dövizin kontrolsüz bir şekilde yükselmesine sebep olmuştur. Bu süreç %24'lük, yüksek faiz politikası ile frenlenebilmiştir. Sonrasında faizin yeniden %8'ler seviyesine kadar indiği görülür.

iii. Pandemi dönemi fon ihtiyacı için yüksek faiz politikalarının bir araç olarak kullanıldığı dönemdir. Türkiye %19 faiz seviyesine yükselmiştir. Ancak 2021 Eylül ayından itibaren Türkiye, faiz indirimleri dönemine geçmiştir. Süreç halen devam etmektedir. Şekil 4. Üzerinden dönemler ayrıntılı olarak görülebilecektir.

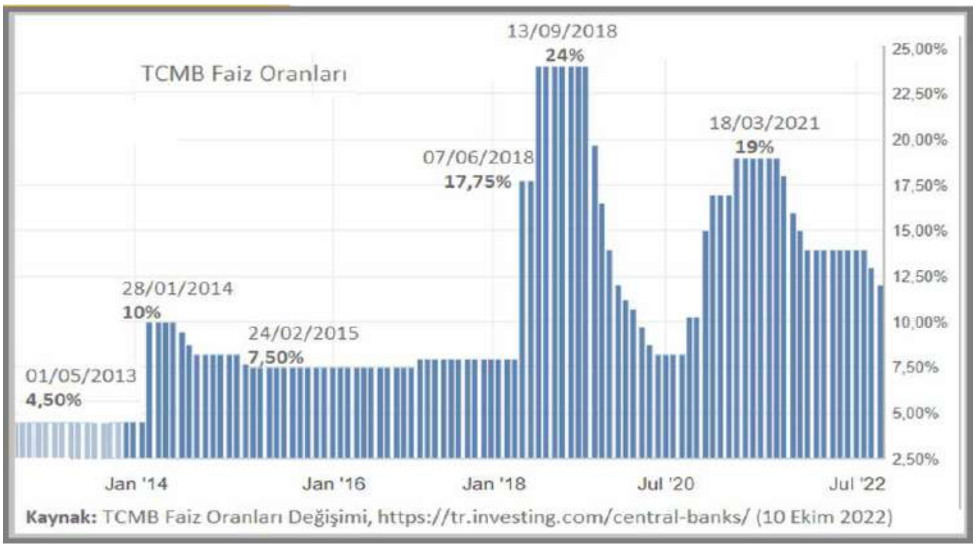

Şekil 4. Türkiye'de Faiz Oranları (%)

1.4. Politika Sonuçlarını Almak Mümkün mü?

Politika sonuçları uygulamaların başarısını göstermesi bakımından önemlidir. Düşük faiz yüksek güven, ekonomiye üretim olarak yansımıştır. Sadece pandemi döneminde, özellikle altı ay kapanılan dönemde kapasite kullanımının en düşük seviyelerinde olduğu görülür. Sonraki dönemde %75 ve üzeri kapasite kullanım oranlarının sabit olarak seyrettiği görülür

Bu 5 nolu Grafikte de görüldüğü gibi kapasite kullanım oranı pandemi öncesi seviyelerdedir. Bu haliyle kapasite rakamlarının normalleştiğini söylemek mümkündür.

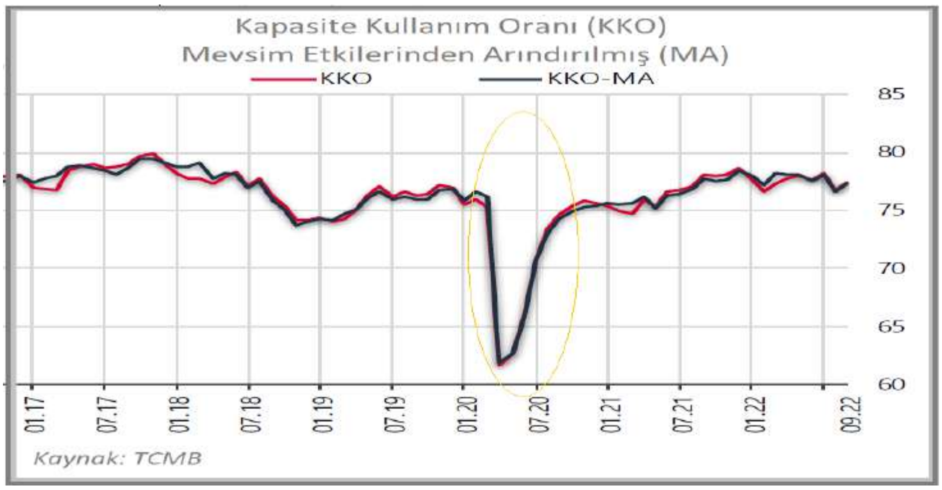

Şekil 5. Kapasite Kullanım Oranlarındaki Gelişmeler (%)

Türkiye'nin 15 Temmuz hain darbe girişimi sonrası 2017 yılı bu gelişmelerin gölgesinde, hızlı toparlanmayı sağlayacak şekilde bir takım önlemler ile başlamıştır. Türkiye'nin 2017 büyümesi %7'dir. 2017 için sağlanan ek istihdam 1,5 milyon kişi ile ülke tarihinin bir rekorudur. 15 Temmuz 2016 sonrasında gelişen Türk-Rus ilişkileri 2017'de, ABD'nin büyük tepkisine rağmen, s400 savunma sistemlerinin alınması ile daha da gerilimli hale geldi. Ancak Türkiye'de bu dönemde hayata geçirilen teşvik paketleri büyümeyi destekledi. Gelirlerin giderleri karşılama oranı %93,00'dır.

2018 yılı bu ivme ile başlamış ilk çeyrek %7,4 büyüme, ikinci çeyrek %5,2 büyüme ile devam ederken bu defa ABD başkanının sosyal medya üzerinden paylaştığı olumsuz mesajlar ve yaptırım söylemleri Türkiye'nin risk priminin (CDS) yükselmesine sebep olmuştur. Türkiye'nin 24 Haziran 2018'de gerçekleştirdiği seçimler iç siyaset konusunu zaten kırılgan hale getirmişti. Üstüne bir de dini kimlikli, bir ABD vatandaşı, istihbarat elemanının tutuklanması gibi ekonomi dışı aktörlere yönelik gelişmeler de girince, bunun ülkeye bedeli kur atağına maruz kalmak oldu. İlk olarak finansman/borçlanma maliyetleri

arttı. Başta dövizin yurtdışı etkilerle yükselmesi ve sonrasında 2018 yılbaşında, 12,75 olan faizlerin de burada tutunamayacağı ortaya çıktı. Küçük artışlar da dövizi durdurmaya yetmedi. Ta ki 13 Eylül tarihindeki 625bps faiz arttırımına kadar ekonomi büyük bir türbülanstan geçti (Şekil 4.). Dolar kurunun tepkisi de sert oldu,1 dolar 7 ₺ seviyesine yükseldi. Aynı dönemde CDS'ler de 550 puan ile en maliyetli zamanlarını gördü.

Kurdaki yükseliş başta enerji olmak üzere ithal kalemlerde büyük fiyat hareketlerine sebep oldu. Ekonominin en büyük satın alıcılarından olan devletin de bu süreçte harcamaları artarak devam etti. Faizlerin artmasının piyasanın finansman maliyetleri kadar, sürekli borçlanan, cari açık veren ve dış finansmana ihtiyacı olan Hazine'nin de yüksek maliyetlerle borçlanması anlamına gelmekte idi. Öyle de oldu… Bu durum kamu harcamalarını arttırıcı bir etkiye sebep olmuştur. Zaten 2018 yılı, bütçe finansmanında harcamaların artarak devam ettiğini de göstermesi açısından önemlidir. Gelirlerin giderleri karşılama oranı %91,20'dir.

2019 yılı yerel seçim yılı idi. Seçim dönemlerinin genel karakteristiği kamu gelirlerinin azaldığı yönündedir (Ünsal vd., 2020: 687-688). Seçim öncesi "rüşvet" gibi teklifler, seçim sonrası "teşekkür" mahiyetinde gelişmeler vergi verimliliğini düşürür. Tahsilatlar azalır. Bu dönem siyasetçinin "kısa dönem fırsatçılığı" olarak adlandırılmaktadır (Alesina vd., 1996: 401). Ne yazık ki seçim dönemlerinde, bütçe kuralları ve kanunların uygulamasındaki aksamalara sıklıkla rastlanmaktadır. 2019'da seçim vaadleri, bütçe gelirlerinin azaltılması ve harcamaların arttırılması yönünde gelişmiştir. Üstelik 2019 yılı sonunda dünya, kamu harcamalarını arttıran bir Covid-19 gerçeği ile tanıştı. Önce Çin'den gelen görüntüler ve arkasından başta maske olmak üzere, dünyanın her yerinden gelen yüksek tıbbi malzeme talepleri 2019 için başka bir belirsizliğin başlangıcı oldu. Vergi gelirleri ile birlikte, genel kamu gelirlerinde azalma görüldü. Ancak harcamalar kesilmiyor, aksine desteklerle artarak devam sinyalleri vermekte idi.

Finansa ulaşmak maliyetli ve zor değildir. Bu durum Türkiye'ye de yaramıştır. Aynı zamanda bütçeler büyümekte, dolayısıyla bütçenin faiz yükü, dönemin ilk sekiz yılı için aynı kalmakla birlikte oransal olarak bütçedeki payı azalmaktadır. Faiz oranlarının artması ile birlikte hem faiz giderleri hem de bütçe açıkları son dört yıl itibariyle hiç olmadığı kadar bir artış göstermiştir.

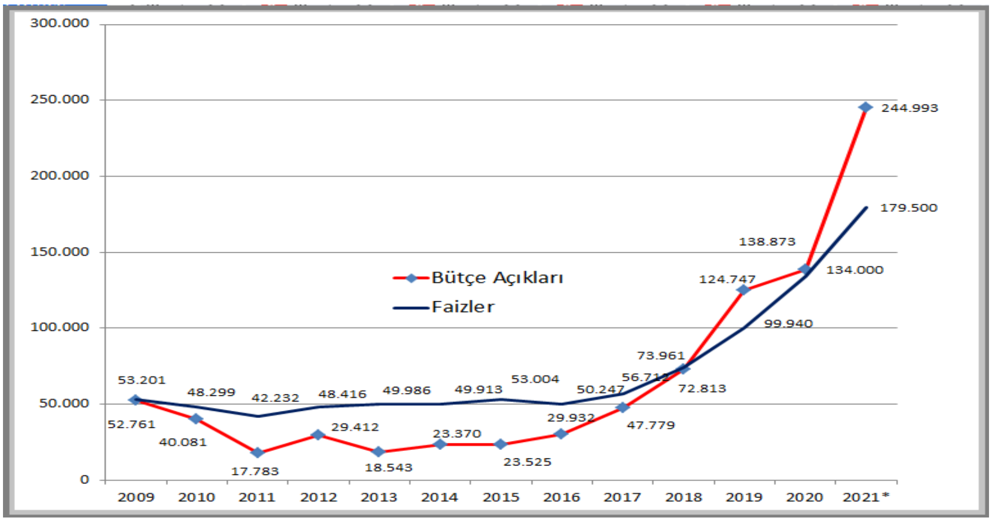

Şekil 6. Bütçe Açıkları ve Faizler

Kaynak: TC Cumhurbaşkanlığı Strateji Bütçe Başkanlığı Genel Devlet İstatistikleri; 2021 Bütçe Gerekçesi; OVP (2022-2024).

2. Politika Uygulamaları Ve Çözüm Önerileri

Uzun yıllar hükümetlerin ve iktidarı elinde bulunduran elitlerin ***sınırlandırılması*** ve kontrolü gündemde kalmıştır. Önce bütçe büyüklüklerine, vergiye, harcamaya ve borçlanmaya sınır getirilmesi tartışılmıştır. Sonrasında bütçe açığı ve borç stokuna dair getirilen sınırlandırmalar, Maastricht kriterleri olarak literatürdeki yerini almıştır.

Bu bölümün son kısmında faiz giderleri ile yatırımlar ilişkisi Türkiye özelinde görülmektedir (Şekil 7). İncelenen her bir verinin değerlendirmeleri altta yer almaktadır:

Şekil 7 gösteriyor ki, faiz ve yatırım harcamalarının bütçe içindeki payı aynı ağırlıkta devam ederken son dört yılda sayfaya sığmayan sapmalar yaşanmıştır. 2018, 2019 ve 2020 OVP'lerindeki veriler kullanılarak geliştirilen grafiğin son kısmı üç yıl boyunca güncellenen verileri sergilemektedir. Burada fırlayıp giden bütçe açığı, onu izleyen faiz giderleri hep yatırımlardan çalmıştır. Yeniden yatırımları en azından 2018 öncesi seviyeye çekebilmek demek; bugünün iki katı yatırım kapasitesine ulaşmak demektir.

Şekil 7. Yatırım Faiz İlişkisi

Kaynak: TC Cumhurbaşkanlığı, SBB, 2021 Yılı Bütçe Gerekçesi, OVP Verilerinden (2022-2024)

Yatırım –faiz ilişkisini değerlendirmek için oluşturulan bu şekilde 2018'e kadar makul ölçüde devam eden faizlerin, 2018 sonrası birden, ani yükselişi görülmektedir. Bu durum yönetilemez boyutlara tırmanmaktadır. Tek tek ele alındığında,

i. Yatırımlar: Türkiye için kalkınma ve istihdamın önemli bir unsurudur. Yatırım aynı zamanda yurt içinde üretim demektir. Üretemeyen ve talebi devam eden ülkeler için ithalat kaçınılmazdır. Başta cari açık ve döviz ihtiyacı ile başlayan dış ticaret hadlerindeki bozulma, başka istikrarsızlıkların kaynağı olabilmektedir. Devlet yatırım yapabilmelidir. Her bir yatırımın çarpan ve hızlandıran etkisi, alt yapı yoluyla yapılan yatırımların üretimde kolaylaştırıcı etkisi de eklendiğinde, Diğer kamu özel sektörler için büyük fırsattır. Yatırımlar ve faizlerin üst üste kesiştiği dönemlerden, kayda değer yatırım hamlesine geçileceği sırada kur üzerinden gerçekleştirilen bir ekonomik saldırı, Türkiye'yi yeniden en yüksek faizli ülkeler ligine taşımıştır. Yatırımlar için gerekli iklim ve imkanlar sağlanmalıdır.

ii. Faiz Giderleri: Bütçenin faiz giderleridir. Hem üretim hem de tüketim için faiz oranlarının düşük olması şarttır. Ancak bir de kamunun faiz giderleri var ki oraya ne kadar kaynak aktarılırsa, başka yerlere ayrılan kaynaklarda o kadar azalma olacaktır. Faiz gideri bir transferdir. Devlete borç sağlayan gruplara fon aktarımıdır. Ancak faizlerdeki artış, devlet açısından karşılanamayan kamu giderleri, toplanamayan vergiler anlamına da gelmektedir. Devletin bu yüzden sağlıklı bir finansman yapısı için sağlıklı bir gelir yapısına sahip olması, faiz giderlerini düşürmesi şarttır.

iii. Bütçe Açığı: Bütçe açıkları başta gelir yetersizliği olarak görülür. Ancak geliri arttırmak mümkün değilse ki öyledir; harcamalardan tasarruf ile doğru plan ve bütçe yapmak, yeni imkanlar sağlamada etkili olabilir. Devlet, "bütçe açığı" verdikçe **"vergi devletinden borçlu devlete geçiş"** yapmaktadır. Bütçe açığının finansmanı konusunda özelleştirme kaynak olabilir; ancak sürekli olmaz. Özelleştirme geliri tek seferliktir. Bu yüzden dışarıdan ve içeriden borçlanmalar, ülkenin risk primi borçlanma maliyetleri üzerinde etkilidir. Bu da faiz giderlerini arttırmaktadır. Son olarak Şekil 7 eğilimleri doğrultusunda şu hususlar önemlidir:

-Kamu Giderlerinin Kamu Gelirleri ile Karşılanması Zorunluluğu: Devletin, dengeleri bozmaksızın yeni durumlara adapte olabilmesi ve politika üretebilmesi hazır bir bütçe giderleri söz konusu iken yeni ortaya çıkan kamu harcamalarının, ne ile finanse edileceği de başka bir sorundur. Eskiden kolaymış: Savaş ganimetleri, mülk ve teşebbüs gelirleri devletler için önemli bir finansman kaynağı imiş. Ancak 1700'lerden sonra bu gelirlerin oldukça azaldığından söz edilebilir. Bu ganimetler yerine, düzenli ve sürekli bir gelir olan "vergi" alınmaya başlanmıştır. Ancak vergilerin, gönülsüz ve isteksiz bir sürecin

parçası bile olabileceğinden söz edilebilir. Bütçe açıklarının finansmanı ve bunun faiz maliyetlerinin bütün dengeler üzerindeki etkisi Şekil 7'de daha açık görülmektedir. Temel noktalara ilişkin çıkarımlar şöyledir:

-Normal Finansman**:** En önemli kamu geliri vergilerdir. Vatandaşın vergisinden emin olması gerekir. Vergi söz konusu olduğu zaman ödedikleri vergilerin, nereye nasıl harcandığı konusunda kuşkuları olmamalıdır.

-Borçlanmaya Gerçekten Zorunlu Hallerde Başvurulmalıdır: Haliyle devlet, zorunlu finansal kaynak olarak borçlanmaya başvurmaktadır. Ancak onun da harcanacağı yerler tanımlı olmalıdır. Borçların da sonuna gelinmiştir. Borcun vadesi, faizi kabul edilebilir olmalıdır.

-Faiz Yükü Yönetilebilir Sınırlara Çekilmelidir: Vergi toplanmadan borca başvurulmamalıdır. Vergiler düzenli ve nitelikli hale getirildikten sonra kontrollü bir borç yönetimi geliştirilebilir.

Şeffaf ve Hesap Verebilir Bir Kamu Mali Yönetimi Oluşturulmalıdır: Performans yönetimlerinin uygulandığı hedeflerin ve çıktıların kamuoyu ile paylaşıldığı, katılımcı bir yöntem benimsenmelidir. Perfomans odaklı harcamalar geliştirilmeli ve Etki Değerlendirme Analizleri yapılarak gelişmeler izlenmelidir.

Burada pandemi sonrasında pek çok aksaklıkla ortaya çıkan bir ekonomi görülmektedir. Ama finansa erişim söz konusu olduğunda faizler önemli bir yüktür. Türkiye bu süreçte bolca "mali alan" oluşturarak etkin bir "mali yönetim" sergilemiştir. Onun dışında durumu özetleyen ve harekete geçme konusunda cesaretlendirici yaklaşımlar sergileyenlerin görüşleri bütün dünyadan olumlu tepki almaktadır.

"…Milyonlarca insan aşılardan yararlanırken, küresel ekonomi daha sağlam ekonomik temeller kuruyor. Bu toparlanma sürecinde çok fazla ülke geride kalıyor ve ekonomik eşitsizlik derinleşiyor. Bu kadar süredir devam eden pandemi sürecinde verilen destekleri, sadece kamu gelirleri ile yönetebilmek hiç de kolay değil..." (Georgieva,2021)

IMF direktörünün dikkat çektiği husus uluslararası dayanışmanın geliştirilmesi yönündedir. Uluslararası kurumların da varlık nedeni budur.

Sonuç

Devlet faaliyetleri hangi dönemde olursa olsun, finansman olmadan yürümeyecektir. En güzel planların, en kıymetli programların arkasında mutlak surette bir mali plan olması beklenir. FED ve ECB örneğinde olduğu gibi para basarak ekonomik faaliyet yürütmek, rezerv paraya sahip ekonomiler için mümkündür. Türkiye ve diğer gelişmekte olan pek çok ülke için illa ki üretim şarttır. Gelişmiş ülkelerin teorik ve pratik uygulamalarının sonucu olan ekonomik problemleri kendi uygulamalarının bir sonucudur. Ancak bunları, bütün dünyanın sorunu haline getirmek yanlıştır.

Dilediği zaman dilediği ölçüde para basabilen, faizleri istediği gibi indirip yükseltebilen bir devlet ile her ürettiğine, aldığına, sattığına bedel ödeyen bir ülke ekonomisi elbette farklı olmalıdır.

Finansman konusunda, normal kaynak olarak, vergilerin kullanılması öncelikli olmalıdır. Yetmediği noktalarda açıklık ve hesap verebilirliğin gerekleri de gözetilerek borçlanmaya başvurulmalıdır. Ülkeler bugün bir yandan borca bağımlı hale getirilmekte öte yandan yüksek maliyetlerle hem kaynaklarını kaybetmekte hem borç batağına düşmektedir. Yüksek faizler ülkelerin harcanabilir gelirini de yok etmektedir. Özellikle az gelişmiş ülkeler için uygun kredi koşulları yerine uygun destek programları geliştirilmelidir. Aksi halde yüksek borçlanma faizleri ve politika faizlerinin geldiği bu noktalar yeni borç krizlerinin tetikleyicisi olabilir.

Kaynakça

1. Alesina, A., vd., (1996). "Fiscal discipline and the budget process." *The American Economic Review*, 86(2), 401-407.
2. Ataç, B. (2002). Maliye politikası. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları, No: 118
3. Dumitru, I. vd., (2010) "Fiscal discipline and economic growth- The case of Romania", *Akademy of Economic Studies Bucharest*, 1-15 (21.08.2021).
4. Gaber, S. vd., (2015) "The Role of fiscal rules in ensuring fiscal discipline", *International Journal of Sciences, Basic and Applied Research.* 19 (1), 17-26.
5. Georgieva, K. (2021), The IMF's Response to COVID-19. https://www.imf.org/en/About/FAQ/imf-response-to-covid-19 (10/10/2022).
6. Hanif, M.N. vd., (2003). Monetary and fiscal policy coordination. Munich: Personal Repec Archive, 2003 Paper No:10307. Online at: http://mpra.ub.uni-muenchen.de/10307/ 41-72 (10/10/2022).
7. Hemming, R. (2003), "Policies to promote fiscal discipline", *Workshop on Internationalization and Policy Transfer*. Tulane University on April 11–12, 1-19.

https://www.nottingham.ac.uk/gep/documents/conferences/2003/tulane-conf-2003/hemming-2003.pdf (21.08.2021).
8. Schmidt-Hebbel K. (2011). *Fiscal policy for commodity exporting countries: Chile's Experience*. https://www.researchgate.net/publication/254424479_Fiscal_Policy_for_Commodity_Exporting_Countries_Chile's_Experience (Erişim Tarihi: 10.10.2022).
9. TC Cumhurbaşkanlığı, SBB (2022) 2023 Bütçe Gerekçesi https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/10/2023-Yili-Butce-Gerekcesi_17102022.pdf (Erişim Tarihi: (17.10.2022).
10. TC Cumhurbaşkanlığı, SBB (2021) Orta Vadeli Program (2022-2024) https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/09/Orta-Vadeli-Program-2022-2024.pdf (Erişim Tarihi: 21.08.2021)
11. TC Cumhurbaşkanlığı, SBB (2022) Yıllık Ekonomik Rapor (2022) https://www.sbb.gov.tr/2023-yili-merkezi-yonetim-butce-kanunu-teklifi-eki-2022-yillik-ekonomik-rapor/
12. Ünsal, H. vd., (2020), "Vergi afları ve seçimler arasındaki ilişkinin bütçe değişkenleri aracılığıyla değerlendirilmesi: Etkileşimli VAR yöntemi uygulaması" *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 22(3), 685-702.

AZƏRBAYCANDA TİKİNTİ ŞİRKƏTLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏDƏN İSTİFADƏ İMKANLARININ TƏDQİQİ VƏ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Dosent Ələsgər ƏLİYEV [9]
Doktorant Şaban MƏMMƏDOV[10]

Xülasə

Məqalədə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə imkanlarının tədqiqi əsasında ölkəmizdən tikinti şirkətlərinin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə baxılmışdır.

Bundan başqa inşaat məhsulları bazarının seqmentləşdirilməsinin investisiya-tikinti prosesinin iştirakçılarının funksiyalarının bölüşdürülməsinə təsiri araşdırılmışdır.

Sonda tikinti şirkətlərinin bölmələrinin funksiyalarının müqayisəsi konkret nəticələrə gəlməyə imkan vermişdir

Açar sözlər: tikinti, dövlət sifarişi, baş podrat direktorlar şurası, layihənin idarə edilməsi, təşkilati struktur, funksiya

Research and evaluation of the possibilities of using international experience in improving the management system of construction companies in Azerbaijan

Summary

In the article, based on the study of the possibilities of using the experience of developed countries, the issues of improving the management system of construction companies from our country were considered.

In addition, the effect of the segmentation of the construction products market on the distribution of the functions of the participants of the investment-construction process was investigated.

In the end, the comparison of the functions of the divisions of the construction companies made it possible to come to concrete conclusions

Keywords: *construction, government order, general contractor board of directors, project management, organizational structure, function*

Giriş

Xarici mütəxəssislərin idarəetmənin təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsinə diqqəti təcrübədə idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsilə əlaqədar xərclərin özünü doğrultması ilə izah olunur.

İnkişaf etmiş qabaqcıl xarici ölkələrdə tikinti şirkətlərinin idarə edilməsi sistemi dairələr, yerli özünüidarəetmə orqanları, departamentlər, ştatlar və s.qurumların qanunvericilik orqanları tərəfindən təsdiq edilmiş tikinti kodekslərinə əsasən tənzimlənir.

Xarici ölkələrdə tikinti şirkətlərinin əksəriyyətini müxtəlif strukturlu tikinti assosiasiyaları idarə edirlər. Onların tərkibinə tikinti üzrə bölmələri daxildirlər. Dövlət tikinti şirkətlərinin fəaliyyətinə müxtəlif tikinti normativləri və kodeksləri, tikinti qanunvericiliyi vasitəsilə nəzarət edir.

ABŞ-da tikinti şirkətlərini Amerika Baş Podratçılar Assosiasiyası, Amerika Yarımpodratçılar Assosiasiyası, Mülki Tikinti Mühəndislərinin Amerika Cəmiyyəti, Mənzil Tikintisi və Şəhərin İnkişafı Nazirliyi və digər dövlət miqyasında olan orqanlar tənzimləyirlər. Onlar müxtəlif təlimatlar, normativlər, əsasnamələr hazırlayırr, jurnallar nəşr etdirir, qabaqcıl təcrübəni yayırlar.

Mülki tikinti mühəndislərinin Amerika Cəmiyyəti tikintini inkişaf etdirir, onun nailiyyətlərini təbliğ edir, tikinti şirkətləri (firmaları) ilə sıx əlaqə saxlayır. Həmin cəmiyyət ölkənin iqtisadiyyatının kompleks proqramlarının inkişafında yaxından iştirak edir.

Yaponiyada yaradılan tikinti nazirliyinə 500 mindən çox tikinti müəssisələri və firmları daxildur. Bundan əlavə Yaponiyada iki böyük asosiasiyada tikinti firmaları cəmləşmişdir. Kiçik və orta firmaların (şirkətlərin) fəaliyyətini Nikkenren assosiasiyası koordinasiya edir. Zenken assosiasiyası isə şəhər və kommunal təsərrüfatı obyektlərinin tikintisini həyata keçirən şirkətləri özündə birləşdirir. Tikintiyə

[9] **Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, dos., elesger-eliyev@list.ru**
[10] **Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, doktorant, sabanmamedov@gmail.com**

yönəldilən kapital qoyuluşunun 60%-i dövlət, 40%-i isə xüsusi sektor təşkil edir [5.s.189] Dövlət müəssisələrinin və xüsusi biznesin maraqlarını idarə etmək məqsədilə Yaponiyada 1946-cı ildən iqtisadi təşkilatların Federasiyası yaradılıb. Dövlət müəssisələrində və xüsusi biznes sahəsində mühüm iqtisadi problemlərin həllində həmin federasiya mühüm rol oynayır. Yaponiyada podrat və yarımpodrat tikinti şirkətləri həmişə yeni texniki və təşkilat qərarlarının qəbul edilməsi axtarışında olurlar. Yaponiyada ən iri assosiasiya tikinti podratçıları assosiasiyası, mülki tikinti mühəndislərinin Yapon cəmiyyətidir.

Yaponiyada xüsusi tikinti qanunvericiliyi tikinti şirkətləri arasıda əmələ gələn mübahisələri üçüncü tərəf (məhkəmə orqanları) iştirak etmədən həll etmək qabiliyyətinə malikdir.

Finlandiyada dövlət və bələdiyyələr maliyyəni bölüşdürür, tikinti norma və qaydalarına, qanunlara riayət etməklə tikinti şirkətlərinin fəaliyyətinə güclü nəzarət edirlər.

Böyük İngiltərədə Tikinti və ictimai işlər nazirliyi tikinti şirkətlərinin fəaliyyətini tənzimləyir və dövlət şifarişləri üzrə onları maliyyələşdirir. Mülki tikinti üzrə podratçılar federasiyası, tikinti sahibkarların milli federasiyası, xarici tikinti federasiyası, kiçik tikinti firmalarını birləşdirən, inşaatçılar federasiyası müxtəlif tikinti işlərini yerinə yetirən tikinti şirkətlərinin maraqlarını qoruyurlar. Mülki tikintidə standartlar üzrə şura tikinti şirkətlərində istifadə olunan standartları hazırlayır və təsdiq edir.

Kanadada dövlət tikintisinin federal nazirliyi, tikinti sənayesinin inkişafı üzrə şura, standartlar və layihələndirmə üzrə şura və s. tikinti firmalarının fəaliyyətini tənzimləyirlər (idarə edirlər).

Almaniyada rayonlarda tikinti üzrə idarəarası komitə, tikinti, planlaşdırma, mənzil və şəhər təsərrüfatı naziliyi və s. tikinti firmalarının fəaliyyətinə, onların yerinə yetirdiyi işlərin keyfiyyətinə və s. nəzarət edirlər.

Almaniyada könüllü istehsal və ticarət assosiasiyalarının əksəriyyətini tikinti firmaları təşkil edirlər. Belə assosiasiyaların vəzifəsi tikinti firmaları üçün standartların, reklamların, tikinti materialları üzrə standartların hazırlanmasıdır. Həmin assosiasiyalar eyni zamanda da tikinti firmalarının maraqlarını müdafiə edirlər. Aparılan tədqiqat göstərdi ki, xaricdə tikinti şirkətlərinin fəaliyyətinə təsir edən amillərdən biri – vaxt amilidir. Başqa sözlə, tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsi müddəti.

ABŞ-da investisiya-tikinti layihələrini idarə edənlərin fikrincə, tikintinin qısa müddətdə yerinə yetirilməsinə nail olunması – son hədd deyil: tikinti müddətinin gələcəkdə aşağı düşməsi [3.s.78]

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, mənzil tikintisi müddətinin azaldılması obyektlərinin eyni vaxtda mürəkkəbləşməsi, istehsal obyektlərinin, onların idarəedilməsi və rabitənin mühəndis sistemlərinin təchiz edilməsi, texnoloji avadanlıqların yaxşılaşdırılması baş verir.

Beləliklə, Azərbaycan praktikasından fərqli olaraq, ABŞ-ın inşaatçıları prinsipial olaraq növbəlilik əmsalının yüksəldilməsinə imkan vermirlər, çünki o əmək məhsuldarlığını 10%-ə qədər aşağı salır, fəhlələrə əlavə əmək haqqı verilməsi hesabına tikintinin dəyərini artırır, üstəlik xərclər yüksəlir (3-5%0 və işlərin keyfiyyəti pisləşir. Ona görə də ABŞ-da, Almaniyada, Finlandiyada, Fransada tikinti sahəsi bir növbədə işləyir [4.s.165] Tikinti müddətinin maksimum mümkün aşağı salınması və obyektlərin istismara verilməsinin sürətləndirilməsi ABŞ-da tikinti şirkətlərinin yüksək dayanıqlıq və rəqabət qabiliyyəti amilinə təsir göstərən başlıca qüvvədir. Tikintinin sürətləndirilməsinin belə amili, tikinti-quraşdırma işlərinin növbəliyinin artırılması kimi tikinti şirkətlərinin çoxsaylı iqtisadi stimulları və obyektlərin istifadəyə verilməsi müddətinin sürətləndirilməsindən sifarişçilərin faydalığı tamamilə sıxışdırılır.

Xaricdə Azərbaycanda olan kimi tikinti firmaları baş podratçı və ya subpodratçı firmalarına bölünmürlər, statistikaya uyğun onlar podratçılar qrupu üzrə formalaşırlar. Tikinti işlərinin icra həcmi və işçilərin sayı üzrə tikinti firmaları kiçik, orta və iri üzrə bölünürlər. Xaricdə kiçik firmalarda məşğul olan işçilərin sayı 20-25 nəfər olur .

Bizim qanunvericilikdə və təcrübədə "Direktorlar şurası"- səhm paketlərinin sahibi qrupu və direktorlar şurası – şirkətlərin peşəkar idarəedicisini qarışdırırlar. Söhbət ikincidən gedir.

Direktorlar şurası – peşəkarlar, eyni vaxtda bizim qanunvericilikdə - birinci haqqında söhbət gedir. Bundan əlavə, əgər Azərbaycanın səhmdar cəmiyyətlərində və direktor idarəedici – səhmdarların özüdürsə,

xüsusilə qapalı tipli səhmdar cəmiyyətində, ancaq qərbin firmalarında – o adətən, saziş üzrə işləyən, muzdlu işçilərdir.

Lahiyənin funksiyalarının vaxtında icrası onun qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olunmasına köməklik edir. Tikinti işlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, xərclərin səmərəli istifadə edilməsi, müddətin azaldılması layihənin idarə edilməsinin əsasını təşkil edir. Layihəni idarə edən onun reallaşdırılması dövründə layihənin texniki-iqtisadi əsaslandırılması və qiymətləndirilməsi, sazişin imzalanması və maliyyələşdirmənin təşkilindən podratçı şirkətlərin seçilməsi,sonrakı mərhələlərin icrasından obyektin təhvil verilməsinə qədər bütün işləri koordinasiya edir. Azərbaycanda layihənin idarə edilməsi metodunun geniş yayılmamasının səbəbi bu sahədə mütəxəssislərin çatışmazlığı, investorların maliyyələrinin məhdud olması nəticəsində peşəkar idarə edən rəhbərlərin dəvət edilməməsi, sazişlərin bağlanmasının standart formalarının olmamasıdır.

İdarəetmənin müasir təşkilati formalarında investisiya-tikinti prosesi iştirakçılarının funksiyalarının bölüşdürülməsi tikinti bazarının seqmentlərindən asılıdır. Sənaye, inzibati, mülki və kommersiya obyektlərinin tikintisində sifarişçinin, podratçının, investorun funksiyaları bölünəndə vəziyyət səmərəli olur. Belə halda qərb ölkələrinin təcrübəsinə əsasən idarə edən ayrıca şəxs və ya ixtisaslaşdırılmış firma kimi investisiya – tikinti layihəsinə rəhbərlik edə bilər. İdarə edən layihənin həyata keçirilməsinə məsuliyyət daşıyır və layihə iştirakçılarının işlərini koordinasiya edir.

İdarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi nəticəsində yaradılan layihənin idarə edilməsi çevik olmalıdır. Bir şirkətdə sifarişçi, investor, podratçı vəzifələrinin birləşdirilməsi həm şirkətin özünün , həm də bazarın inkişafına mane olur, çünki sifarişçi, investor, podratçı və digər icraçı funksiyaların bölünməsi onların maraqlarında ziddiyyətlər əmələ gətirir.

Yuxarıda dediklərimizə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tikintinin idarə edilməsinin yeni təşkilati formalarının yaradılması və inkişafı onların rəqabət qabiliyyətini yüksəldir və tikinti bazarına güclü təsir göstərirlər.

Nəticə

Amerikanın tikinti şirkətləri Avropadakılardan fərqlənirlər, çünki Amerikanın tikintisində ən çox diqqət etibarlılığa verilir. Amerikada tender bazarlıqları (torqları) geniş yayılmayıb. Bununla bağlı amerikanın tikinti şirkətlərində (firmalarında) podrat işlərinin yerinə yetirilməsinə çox diqqət verirlər.Tikinti şirkətlərinin bölmələrinin funksiyalarının müqayisəsi aşağıdakı qənaətə gəlməyə imkan verir:

Birincisi, qərbin menecmentinə və marketinqinə uyğun funksiyaları Azərbaycanın şirkətlərinə seçmək çox çətindir, çünki bizim şirkətlərdə onlar ya yoxdur və ya da təşəkkül prosesindədir.

İkincisi, Azərbaycanın müxtəlif şirkətlərində müxtəlif şöbələr və bölmələr mövcuddur (məsələn, istehsalat, istehsalat-texniki, plan, plan-iqtisadi və s.)

Üçüncüsü, Azərbaycanın tikinti şirkətlərində funksiyaların təşkili və yerinə yetirilməsi müxtəlifdir.

Dördüncüsü, Azərbaycanın tikinti şirkətlərinə məxsus olan mənzil-kommunal təsərrüfatı mülkiyyətinin, məişət xidmətlərinin və s. idarə edilməsinə qərbin şirkətlərində çox az rast gəlinir.

ƏDƏBİYYAT

1.Azərbaycanda tikinti. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi,Bakı-2021

2. Şirəliyev V.M. “Tikinti müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili” Dərslik / V.M.Şirəliyev, N.N.Məmmədova. Bakı, “Nurlan” – 2006 - 466s.

3. Казанский Ю.Н. Строительство в США и России: экономика, организация и управление / науч. Центр корпорации «Двадцамый трей» / Ю.Н.Казанский, А.М.Немчин, С.Н.Никитин – СПБ: Два, 2015 – с.321.

4. Кочетков А.И. Управление проектами (зарубежный опыт) / А.И. Кочетков – Санкт-Петербург: «Два-Три» 2015 – 443с.

5. . Ковальский М.И. «Управления строительством: опыт США, Японии, Великобритании ФРГ. Канады» / М.И. Ковальский – М: «Стройиздат» 2014 – 675с.

REGİONLARIN MALİYYƏ TƏMİNATINDA BÜDCƏLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN ROLU

Prof. Mirələm HƏSƏNLİ[11],
doktorant Fərid MƏMMƏDHƏSƏNOV

Xülasə

Ölkənin rəqabətə davamlılığı ayrı-ayrılıqda hər bir regionun inkişafının rəqabətə davamlılıq və effektivliyini artıran göstərici kimi formalaşır.Büdcələrarası münasibətlərin region və maliyyə mexanizmi dövlətin, əhalinin və sahibkarlığın maraqlarının əldə olunmasına əsaslanmışdır. Bu razılaşma yalnız regionların iqtisadi inkişafının təmin olunması şəraitində əldə oluna bilər. Ölkənin iqtisadi potensialı yalnız mərkəzi hakimiyyət səviyyəsində formalaşmır, o, bütün ölkə ərazisində yarandığı üçün bu olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdir.

Açar sözlər: *region, büdcə sistemi, sosial-iqtisadi inkişaf, büdcələrarası münasibətlər, tənzimləmə*

The Role Of Intergovermental Relatıons In The Fınancıal Support Of Regıons

Summary

Modernization of the intergovemmental system determines the need and feasibility of thc transformation of a number of fundamental principles of the formation and implementation ol' the fmancial policy of the State is functionally oriented towards providing the conditions of ex- panded reproduction, development of regional economies. This complex process involves, first of all, the conceptual alignment of the theoretical and methodological principles and algoritmically tuned circuits of the modernization of the mechanism of intergovemmental relations.

Keywords: *region, budget system, socio-economic development, budgets, regulation*

Giriş

Müasir mərhələdə inkişafi müxtəlif səviyyəli büdcələr arasındakı münasibətlərin, bütün səviyyədə idarəçilik büdcələrinə vəsaitlərin səfərbər olunmasının təsirli üsullarının işlənməsinin optimal mexanizmlərinin axtarış vəzifəsini ortaya qoyan büdcə sistemi islahatının yeni mərhələsi ilə əlaqədar olaraq yerli büdcələrin maliyyə stabilliyinin və təhlükəsizliyinin təmin olunması problemləri xüsusi aktuallıq kəsb edir. Büdcə qanunvericiliyinin təhlili göstərir ki, yeni büdcə məcəlləsində büdcələrarası münasibətlər üzrə mövcud sistem bəzi əlavələr edilməklə bütövlükdə saxlanmış, idarəçilik səviyyələri arasında xərclərin səlahiyyət bölgüsündə bəzi dəyişikliklər edilmişdir.

1. Büdcələrarası Münasibətlərin İnkişafına Dair Nəzəri Yanaşmalar

Professor E.Seiiqman 1908-ci ildə yazırdı: "İqtisadiyyatın başlıca vəzifəsi - mövcud olanları bizə izah etməkdir. Əgər bütün cəmiyyət təkamülün nəticəsidirsə, onda biz əvvəl mövcud olanları bilməklə indi onları anlaya bilərik. Sosial tendensiyaların araşdırılması nə olmalıdır sualam ortaya çıxarır".

Əksər iqtisadçılar büdcələrarası münasibətlərin təşəkkülü və inkişafına və onların tənzimlənməsinə öz töhfələrini vermişlər. Onların nəzəri təsvirlərində daima büdcənin sosial-iqtisadi sistemdəki yeri və rolunun dəyişməsi müşahidə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, uzun müddət büdcə sisteminin səviyyələrinin ayrılması və müxtəlif idarəetmə səviyyələrinin səlahiyyətlərinin bölünməsi haqqında məsələ tarixi ölçülərə görə nisbətən yaxın zamanlarda qoyulmuşdur. Büdcə haqqında elm iqtisadi nəzəriyyəyə paralel olaraq inkişaf edir. Maliyyələr haqqında elm isə onun bir hissəsini təşkil edir.

İqtisadçı alimlər uzun müddət büdcələrarası münasibətlərin təşkilinə dair məsələlərlə bağlı elə də böyük problemlər yaratmayıb. Buna baxmayaraq, biz maliyyə elminin inkişafı məsələsini və büdcələrarası münasibətləri diqqətdən kənarda saxlaya bilmərik. Bütövlükdə büdcənin məzmunu və əhəmiyyətinə diqqəti yönəltməklə onun əsas mərhələlərini nəzərdən keçirək.

İqtisadiyyat fəaliyyətin daxili və xarici amil şnrtlnrinin knyfiyynt dəyişiklikləri, iqtisadi islahatların sonrakı dərinləşməsi, hədəf alətlərinin dəyişdirilməsi, onların reallasdırdmasınm strategiya və taktikasının hazırlanması zəruriliyini öncədən müəyyən edir.Büdcə siyasətinin təkmilləşdirilməsi üzrə kompleks tədbirlərin hazırlanması və reallaşdırılması üçün respublikanın maliyyə sferasında baş verən proseslərin təhlili zərmidir.

[11] Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, fmammadhasanov@gamail.com

2. Büdcələrarası Transfertlərin Mühüm Parametrləri

Maliyyə orqanlarının məsuliyyətini artırmaq üçün məqsədli transfertlərin nəticələrinə dair sazişin bağlanması haqqında norma daxil edilmişdir. Bu razılaşma əsasında yuxarı səviyyəli büdcələrin səlahiyyətli nümayəndələri məqsədli transfertlər köçürəcəklər. İnkişafa ayrılan transfertlərin köçüıülmu üçün sazişlərdən əlavə icra ulunaıı işlərin aktlarnnrr da tələb olunması məqsədəmüvafiqdir.

Büdcələrarası münasibətlərin həm də bir neçə il üçün təsdiqlənmiş ümumi xarakterli transfertlərin təsir müddəti ərzində dövlət idarəçiliyinin səviyyələri arasında funksiyaların ötürülməsi ilə əlaqədar olaraq, xərclərin artmasına gətirib çıxaran qanunvericilik aktları qəbul edildiyi hallarda yuxarı səviyyəli büdcələrin maliyyə itkilərinin müəyyən edilməsi üçün daha aşağı büdcədən yuxarı büdcəyə transfertlərin köçürülməsi (əks transfertlər) imkanı haqqında da düşünmək olar.

Texnogen xarakterli fövqəladə vəziyyətlərin yarandığı hallarda region səviyyəli büdcələr, respublika əhəmiyyətli şəhər büdcələri, paytaxtın büdcə səviyyələri arasında münasibətlərə yol verən norma da nəzərdə tutulmuşdur.

Respublika büdcəsində məqsədli transfertlər üçün ayrılan vəsaitlərin investisiya layihələrinin yerli büdcədən birgə maliyyələşdirilməsinə icazə verilməsi məsələsi də təqdirəlayiqdir.

Aşağıdakı büdcə administratorlarına Hökumətin və yerli icra orqanlarının qərarı ilə respublika büdcəsindən və ya yerli büdcələrdən məqsədli təyinatlara əməl etməklə ötən il ayrılan məqsədli transfertlərin istifadə olunmamış və ya tam olunmamış məbləğlərini cari ildə sonadək istifadə etmək hüququ verilir.

İnkişafa ayrılan məqsədli transfertlərdən istifadə zamanı qənaətin yarandığı hallarda yerli icra orqanları qənaət edilmiş müvafiq məbləği yerli investisiya layihələrinin reallaşdırıldığı büdcə proqramlarının nəticələri üzrə göstəricilərin yuxarı səviyyəli büdcələrdən inkişafa ayrılmış məqsədli transfertlər hesabına yaxmlaşdırması üçün istifadə etmək hüququna da malikdir.

Müasir şəraitdə büdcələrarası münasibətlərin elə bır modelini hazırlamaq lazımdır ki, o, həm mərkəzi hökuməti, həm də yerli hökuməti razı salsın. Bu halda əsas diqqət respublikanın bütün ərazisində əhalinin ehtiyaclarının maksimal təmin olunmasına yönəldilmiş tədbirlərədir.

Büdcələrarası münasibətlərin respublikada istifadə olunan tənzimləmə forması - büdcədən götürmələr - xarici praktikada nisbətən az istifadə olunur. Təhlil göstərdi ki, bu forma yerli icra orqanlarını öz gəlir bazalarını möhkəmləndirməyə stimullaşdırmır. Bizim fikrimizcə, respublikada yardımların həcmlərinin hesablanma mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Respublika büdcəsindən ayrılan ümumi xarakterli transfertlərin həcminin təyin olunması baxımından kifayət qədər dəqiq metodika hazırlanmışdır, büdcədən götürmələr üçün də belə mexanizmin olmasına ehtiyac vardır.

Büdcələrarası münasibətlərin iştirakçılarının bir-biri, əhali, müəssisə və təşkilatlar qarşısındakı məsuliyyətlərin artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Maliyyə yardımı regional büdcələrin və büdcə siyasətinin şəffaflığı, büdcə və vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasına dövlət maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsi şəraitində ayrılmalıdır.

Ümumi xarakterli transfertlərdən başqa məqsədli transfertlərdən də istifadə olunur. Məqsədli transfertlər isə məqsədli cari transfertlərə və məqsədli inkişaf transfertlərinə ayrılır. Məqsədli cari transfertlər yuxarı səviyyəli büdcələrdən aşağı səviyyəli büdcələrə, büdcə subvensiyaları hesab-lanarkən nəzərə alınmayan və ayn-ayn cari büdcə proqramlarının reallaşdırılması üçün respublika və ya yerli büdcədə təsdiqlənmiş məbləğ hüdudlarında ötürülən rəsmi transfertlərdir.

Məqsədli cari transfertlər yalmz dövlət, sahə və ya regional proqramlar üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün, həmçinin hakimlərin vəsatəti üzrə maliyyə ili ərzində hökumət və ya yerli icra orqanı ehtiyatından maliyyələşdirilən tədbirlər üçün təqdim olunur. Məqsədli inkişaf transfertləri aşağıdakı rəsmi transfertlərdir:

- yerli büdcənin dövlət və sahə proqramları ilə nəzərdə tutulan investisiya proqramlarının re-allaşdırılması üçün respublika büdcəsində təsdiqlənmiş məbləğ hüdudlarında respublika büdcəsindən vilayət büdcəsinə, respublika əhəmiyyətli şəhər paytaxt büdcəsinə ötürülən;

-yerli büdcələrin regional proqramlarla nəzərdə tutulan investisiya layihələrinin reallaşdırılması üçün yerli büdcəsində təsdiqlənmiş məbləğ hüdudlarında rayon büdcəsinə ötürülən vəsaitlər.

Büdcə kreditləri büdcə investisiya proqramlarının reallaşdırılması üçün və büdcələrin kassa kəsirlərinin ödənməsi üçün yerli büdcələrə verilə bilər.

İnvestisiya subvensiyaları ərazilərin onlara qoyulan investisiya yerləşdirmələrinin maliyyə-ləşdirilməsi üzrə büdcə imkanlarının bərabərləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onlara sosial infrastrukturun inkişafı, ətraf mühitin mühafizəsi və ərazilərin kompleks inkişafı üçün qoyulan investisiyalar daxldir. Məqsədli transfertlər və büdcə kreditləri ciddi surətdə müvafiq büdcə

proqramlarından müəyyənləşdirilən məqsədli toyinatlar üzrə verildiyindən onlara məqsədli tə-yinatların pul vəsaitlərinin fondu kimi baxmaq olar. Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq məq-sədli transfertlərdən və büdcə kreditlərindən istifadə zamanı onların məqsəd təyinatlarının po-zulması nəzərdə tutulmuş qaydada nəzarət aktının imzalanmasından sonra bir ay ərzində onların müvafiq yuxarı səviyyəli büdcəyə qaytarılmasına gətirir.

Bu zaman hökumətin (və ya ycili iuıa uıqaulaıınm) qərarı ilə respublika büdcəsindən ayrılan məqsədli transfertlərin istifadə olunmamış və ya tam həcmdə istifadə olunmamış məbləğləri onların məqsədli təyinatlarını nəzərə almaqla, gələn maliyyə ilində istifadə oluna bilər. İnkişaf üçün ayrılan məqsədli transfertlərin istifadəsi zamanı qənaət yarandığı hallarda yerli icra orqanları qənaət olunmuş müvafiq məbləği büdcə proqramlarının nəticələri üzrə göstəricilərin yaxşı-laşdırılması üçün istifadə etmək hüququna malikdir [1]. İnkişaf üçün ayrılmış məqsədli transfertlər hesabına reallaşdırılan yerli investisiya layihələri həmin proqramlar üzrə həyata keçirilir. Belə praktika yerli hökumətlərin dövlət vəsaitindən səmərəli istifadədə məsuliyyət və marağının gücləndirilməsinə yardım edir.

Müəyyənləşdirməllər belə nəticələr çıxarmağa imkan verir kı, respublika büdcəsindən ayrılan büdcə subsidiyalarının həcmləri bu və ya digər sahə inkişaf etdikcə azaldılmalıdır [2]. Lakin praktika göstərir ki, respublika büdcəsindən ayrılan büdcə subsidiyalarının həcmləri sahələrin inkişaf səviyyələrinə baxmayaraq hər il artır, bu da subsidiya alanların öhdədə olma əhvalına gətirib çıxarır, belə ki, sahələrə dəstəyin maliyyələşdirilməsinin başqa yollarının lazımi təhlili və axtarışı yoxdur. Bununla əlaqədar, ayrılan büdcə subsidiyalarının xüsusiyyətlərini və onların iqtisadiyyat sahələrinin gələcək inkişafına təsiri nəzərə alınmaqla həcmli büdcə subsidiyalarının planlaşdırılması məsələlərinə yenidən baxmaq lazımdır. Subsidiya vermənin dünya praktikasının təhlili göstərir ki, kənd təsərrüfatıma inkişaf səviyyələri və dövlət tərəfindən həyata keçirilən subsidiya, güzəşt və s. şəklində dəstək tədbirləri arasında birbaşa əlaqə var. İnkişaf etmiş höku-mətlər öz kənd təsərrüfatı istehsalçılarını subsidiyaların kifayət qədər yüksək səviyyəsi ilə müdafiə edirlər [4]. Bu ölkələr - aqrar məhsulların ən böyük ixracatçıları isə - öz aqrarçılarma onların amerikalı və avropalı rəqiblərinin aldığı ilə müqayisədə dəfələrlə az yardım göstərirlər.

Zənnimcə, büdcələrarası münasibətlərə dair islahatları regional təcrübəni nəzərə alaraq aparmaq lazımdır. Bu münasibətlərin ümumi vəziyyəti milli modelin spesifikası, mahiyyəti, həmçinin onun gələcək inkişafının perspektivləri haqqında aydın təsəvvürün olunmaması ilə xarakterizə olunur.

Beləliklə, büdcələrarası münasibətlərin subvensiyalar və büdcədən götürmələr mexanizmi vasitəsilə tənzimlənməsi təcrübəsi yerlərdə təşəbbüsün inkişafına, yerli maliyyələrin möhkəm-ləndirilməsinə nəinki kömək etmir, hətta mərkəzi səviyyədə sosial - iqtisadi proqramların inkişafını ləngidir, çünki respublika büdcəsi vəsaitlərinin regional problemlərin həlli üçün yayındırılması mərkəzi hakimiyyət səviyyəsində büdcə kəsirinin yaranmasına imkan verir.

Nəticə

Fikrimizcə, yerli büdcələrin möhkəmləndirilməsi məsələsinin respublika büdcəsinin xərc-lənməsi hesabına deyil, aşağıdakılar hesabına həll edilməsi məqsədəmüvafiqdir:

- büdcə sisteminin səviyyələri arasında vergilərin bölünməsinin mövcud təcrübəsinin islahatları;
- yerli icra orqanların yerli büdnnlnrin vmnitlərinin fnrmnlnşmnsı vc> xerclonme-sindeki sə-lahiyyətlərinin vergi - büdcə sahəsində gedən proseslərə nəzarətin gücləndirilməsi şərti ilə ge-nişləndirilməsinə nail olmaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Лапушинская Г.К. Метод анализа территориальных бюджетов / Финансы. 2001, №9.
2. Лебединская Е. Повышение эффективности – основная задача бюджетной политики // Экономист. 2011. №2
3. Максимов А.В. Бюджетно-финансовое равновесие муниципального образования. М.: Книжная редакция «Финансы». 2003
4. Муниципальная экономика: тенденция и перспективы развития. Екатеринбург. 2000.

DÖVLƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ KADR SİYASƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI AMİLLƏRİ

Dosent Əlirza MƏMMƏDOV,[12].
Dosent Qəhraman BAYRAMOV
Doktorant Şəhriyar ŞAHKƏRƏMLİ

Xülasə

Məqalə dövlət müəssisələrində kadr siyasətinin formalaşdırılması amillərinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Məqalənin məqsədi – Azərbaycanın dövlət müəssisələrində kadr siyasətinin formalaşdırılması amillərinin tədqiqi əsasında bütövlükdə ölkədə kadr siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri ilə bağlı müvafiq təklif və tövsiyələr hazırlamaqdır. Tədqiqat obyekti kimi dövlət müəssisələrinin timsalında SOCAR seçilmişdir. Məqalədə müasir şəraitdə heyətin idarə edilməsinə konseptual yanaşma nəzərdən keçirilmiş, kadr siyasətinin formalaşmasının konseptual əsaslarına aydınlıq gətirilmişdir. Müəssisədə kadrların qiymətləndirilməsi məqsədləri və vəzifələri dəqiqləşdirilmiş, kadr siyasətinin əsas növləri və onların səciyyəvi cəhətləri şərh edilmişdir. Məqalədə SOCAR-da kadr siyasətının aparılması xüsusiyyətləri öyrənilmiş və işçilərin qiymətləndirməsi təşkilatın kadr siyasətinin zəruri elementi kimi müəyyənləşdirilmişdir. Belə nəticəyə gəlinmişdir ki, kadr siyasəti müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə, idarəetmənin təşkilati quruluşuna, ünsiyyət sisteminə, təşkilati mədəniyyətinə, motivasiya və stimullaşdırma sisteminə uyğun olaraq formalaşır. Bundan əlavə, təşkilatın kadr siyasəti işçilərin heyətin idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi sahəsindəki səlahiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada müəssisənin əsas xarakterinin reallaşdırılmasında onun işçilərinin əsas olduğu dəqiqləşdirilmiş, bu hədəflərin reallaşma dərəcəsinin şirkətin səmərəliliyinə, yəni mövcud resurslardan səriştəli istifadəyə bariz nümunə olduğu əsaslandırılmışdır. Hesab edilmişdir ki, şirkətdə kadr qiymətləndirməsi müəssisənin səmərəliliyinə birbaşa təsir edən əsas prosedura çevrilməlidir.

Açar sözlər: *kadr siyasəti, müəssisə, insan resurslarının idarə edilməsi, SOCAR*

Factors For The Formation Of Personnel Policy In Public Institutions

Summary

The article is devoted to the study of the factors of personnel policy formation in state enterprises. The purpose of the article is to prepare relevant proposals and recommendations regarding the directions for improving the personnel policy in the country as a whole, based on the study of the factors of personnel policy formation in the state enterprises of Azerbaijan. SOCAR was selected as the research object in the example of state enterprises. In the article, the conceptual approach to personnel management in modern conditions was considered, and the conceptual basis of personnel policy formation was clarified. The goals and tasks of personnel evaluation in the enterprise were specified, the main types of personnel policy and their characteristics were explained. In the article, the characteristics of personnel policy in SOCAR were studied and employee evaluation was defined as a necessary element of the organization's personnel policy. It was concluded that the personnel policy is formed according to the characteristics of the enterprise's economic activity, organizational structure of management, communication system, organizational culture, motivation and stimulation system. In addition, the personnel policy of the organization is based on the assessment of employees' competencies in the field of application of personnel management technologies. The scientific innovation of the research is that it is clarified that its employees are the main factor in the realization of the main character of the enterprise, and it is justified that the degree of realization of these goals is a clear example of the efficiency of the company, that is, the competent use of available resources. It was considered that personnel evaluation in the company should become the main procedure that directly affects the efficiency of the enterprise.

Keywords: personnel policy, enterprise, human resources management, SOCAR.

UOT 331.586

Giriş

Müasir şəraitdə heyətin idarəetməsi üzrə səmərəli fəaliyyətin əsasında təşkilatın kadr siyasəti durur. Əvvəlcə "siyasət" termini dövlət səviyyəsindəki fəaliyyətlə (idarəetmə) - "dövlət siyasəti" ilə bağlı olmuşdur. 20-ci əsrin əvvəllərində bu konsepsiya ictimai fəaliyyətə keçdi. Bu tendensiya, sosial-iqtisadi yanaşmalar nəzərə alınmaqla idarəetmə fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, təşkilati məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi, habelə qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq üçün metodların işlənib hazırlanması zərurətinin başa düşülməsi ilə şərtlənmişdir.

---

[12] **Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti**

1. Müasir şəraitdə kadr siyasətinin formalaşmasının konseptual əsasları

J.-M.Le Gall, fransız sosioloqu və idarəetmə sahəsi üzrə mütəxəssis kadr siyasətini "muzdlu işçilərin mövcudluğu və onlara olan ehtiyacları arasında say və ixtisas baxımından səmərəli və davamlı balansı təmin etməyə yönəlmiş funksiya" olaraq təyin edir. İdarəetmənin vəzifəsi kadr səlahiyyətlərini təşkilatın strategiyasının maraqlarına uyğunlaşdırmaqdır." Buna görə kadr siyasəti müasir idarəetmə texnologiyalarına əsaslanır, müasir menecmentin tələblərinə cavab verir, təşkilatın kadr potensialından səmərəli istifadə edilməsinə yönəldilmişdir.

A.Y. Kibanov kadr siyasətini heyətin işinin ümumi istiqaməti, prinsiplərin, metodların, formaların məcmusu, kadr potensialının qorunub saxlanılması, gücləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, təşkilatın inkişaf strategiyası nəzərə alınmaqla daim dəyişən bazar tələblərinə vaxtında cavab verə bilən ixtisaslı və yüksək məhsuldar, vahid komanda yaratmaq məqsədi və vəzifələrinin inkişaf etdirilməsi üzrə təşkilati mexanizm kimi müəyyənləşdirir(Кибанов, 2014: 447).

M.Y. Veprikova vurğulayır: "Müasir bazar şəraitində müəssisənin kadr siyasətinin əhəmiyyəti xeyli artmışdır, çünki əmək resursları müəssisənin səmərəli fəaliyyətinə kömək edən əsas elementdir. Belə ki, müəssisələrin əhəmiyyətli hissəsi təcrübəsiz və səriştəsiz menecerlərin məhz daxili və xarici mühit amillərinin təsirini və dəyişməsini nəzərə ala bilməmələri səbəbindən iflasa uğrayır"(Веприкова, 2016: 1234).

O hesab edir ki, "kadr siyasəti müəssisənin fəaliyyətinə və inkişafına təsir edən bütün şərtlərin, yəni maliyyə, texniki, kommersiya və innovativ fəaliyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsini özündə birləşdirməlidir" (Веприкова, 2011 :1008).

Tədqiqatçı alim A.P. Egorşin qeyd edir ki, insanları idarə etmək hər bir istehsal prosesinin ən mürəkkəb və zəruri alt sistemlərindən biridir. Kadrlar istehsalın əsas amilidir, cəmiyyətin ilk məhsuldar qüvvəsidir. Həqiqətən istehsalın səmərəliliyi işçilərin ixtisaslaşmasından, onların işgüzar keyfiyyətlərindən və peşə hazırlığından asılıdır (Егоршин, 2016 : 560).

E. Parximçik kadr siyasətini müəssisə daxilində nəzəri biliklərin, baxışların, prinsiplərin, ideyaların, münasibətlərin və təşkilati xarakter daşıyan əməli tədbirlərin qarşılıqlı əlaqəsi kimi təqdim edir (Пархимчик, 2016 : 56).

Tədqiqatçı V.I. Maslovun fikrincə, kadr siyasəti qaydalar və normalar, təqdimatlar və məqsədlər sistemidir. Məhz onlar kadrlar ilə işin istiqamətini və məzmununu formalaşdırırlar (Маслов, 2015 : 130).

Kadrlar üzrə mütəxəssis O.E. Alexina kadr siyasətini müəssisədə işçilərin idarə edilməsinin əsası kimi izah edir. Öz növbəsində şirkət işçilərin seçilməsini, operativ uyğunlaşma üçün şəraitin təmin edilməsi bir sıra prinsip və qaydalara əsaslanaraq əmək məhsuldarlığının obyektiv qiymətləndirilməsini həyata keçirir (Алехина, 2015).

Bu elementlər qarşılıqlı əlaqədə kadr siyasətini təşkil edir. Bu baxımdan Y.G. Odegov iddia edir ki, müəssisənin kadr siyasəti yalnız ali təhsilli insanları işə qəbul etmək qərarını müəyyənləşdirir. Bu, konkret kadr məsələsinin həllində müəyyən dəlil kimi istifadə edilə bilər.

2. Müəssisədə kadr siyasətinin məqsəd və formalaşdırılması şərtləri

Kadr siyasətinin aşağıdakı məqsədləri vurğulanır:

1) insan resurslarının inkişafı və qorunması;
2) effektiv komandanın formalaşdırılması;
3) əmək şəraitinin formalaşması;
4) kadrlar şöbəsinin əsas iş sahələrində müəssisənin mövqeyinin təsdiqlənməsi (Одегов, 2016: 230].

Azərbaycanlı professor R.Ə.İsgəndərovun fikrincə, kadr siyasətində başlıca məqsəd işə qəbuletmənin prisiplərini müəyyən etmək, işçilərin vəzifə borclarına uyğun olaraq daha mütərəqqi idarəetmə üsullarını keyfiyyətlə tətbiq etmək, şəxslərin peşəkarlıq inkişafını möhkəmləndirməkdir. Alim hesab edir ki, kadr seçimi idarəetmənin alt funksiyası olub, müəssisə fəaliyyətində şəxsə münasibətdə reallaşdırılır(İsgəndərov, 2003: 89]

M.Əliyev və H.Həmidov 2013-cü ildə birgə ərsəyə gətirdikləri dərslikdə kadr siyasətini müəssisədə məhsuldar, vahid və yüksək məhsuldarlığa malik işçi kollektivinin formalaşmasına yönəlik iş sistemi kimi təqdim edirlər (Əliyev və Həmidov, 2013:102). Alimlərin fikrincə, müəssisədə kadr siyasətini formalaşdırmaq üçün zəruri olan əsas şərtlərin aşağıdakılardan ibarət olduğunu vurğulayırlar:

- kadr siyasəti dövlətin sosial-iqtisadi siyasəti, hüquqi və ictimai normalar ilə uyğunlaşdırılmalıdır;
- kadr siyasətində strateji və cari məqsədlər nəzərə alınaraq, onların reallaşdırılma vasitələri düzgün əlaqələndirilməlidir;
- kadr siyasətində demokratiklik, aşkarlıq və dinamiklik təmin edilməlidir;

• kadr siyasətində işçilərin karyerası və məsuliyyəti yönümündə stimulun formalaşması üzrə tarazlıq gözlənilməlidir (Əliyev və Həmidov, 2013:102-103).

3. Kadrların qiymətləndirilməsi məqsədləri və vəzifələri

Kadrların qiymətləndirilməsində aşağıdakı məqsədlər var:

- motivasiya (qiymətləndirmə işçinin həvəsləndirilməsi üsuludur, çünki düzgün qiymətləndirilmiş işçilərin özü gələcəkdə əmək məhsuldarlığının artımını təmin edəcəklər);

- inzibati (vəzifəyə keçməsi, başqa bir şöbəyə köçürülməsi, qabaqcıl təlimə və ya yenidən hazırlanmaya yönləndirmə və s.);

- məlumatlı (heyətin şirkətin fəaliyyəti haqqında məlumat almaq imkanı var, bu daha da yaxşılaşdırılması və ya qərar qəbul etməsi üçün vacib ola bilər).

Təşkilatın kadr qiymətləndirməsi hansı vəzifələri həll edir?

- İşçilərin auditi, bu, təşkilatın işçilərinin idarə edilməsi və sosial-əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi üzrə fəaliyyət effektivliyinin məsləhətçi dəstəyi, analitik qiymətləndirmə və müstəqil ekspertizası sistemidir (Əliyev və Həmidov, 2013: 3).

Dövri aparılmalı olan bu təhlil, təşkilat işçilərinin kəmiyyət və keyfiyyət tərkibində nizamın bərpasına yönəldilmişdir. Bununla yanaşı, təşkilatın kadr potensialının məqsədlərinə və inkişaf strategiyalarına uyğunluğunu, işçilərin idarəetmə sisteminin effektivliyini qiymətləndirməyə, əmək haqqının verilməsini nəzərdən keçirməyə, kadr dəyişikliyini keçirməyə və qabaqcıl təlim kurslarına, yenidən hazırlığa və s. keçməli olan kadrları müəyyən etməyə imkan verir.

- Heyətin motivasiyası. İşçilərin cəlb edilməsi, onun motivasiyası şirkətin fəaliyyətinin son nəticələrinə birbaşa təsir göstərir. Ancaq çox vaxt işçilər özlərinə diqqət yetirmirlər, məlumatlandırılmır, əks əlaqə almırlar və bəziləri bu qurumda karyera perspektivlərini görə bilmirlər. Buna görə təşkilat rəhbərliyi öz bütün istəklərini nəzərə alaraq işçilərin motivasiya sistemini səriştəli şəkildə təşkil etməlidir.

- Kadrlar ehtiyatının yaradılması və inkişafı. Bildiyimizə görə, hazırda Azərbaycan əmək bazarında kadr çatışmazlığı var. Buna görə təşkilat rəhbərliyi öz kadrlarında potensialı müəyyən etməli və onları yan tərəfdən axtarmamalıdır - xarici mühitdə mütəxəssis axtarmaqdan daha çox öz işçinizi böyütmək daha səmərəli və daha az məsrəfli olacaq.

- İşçilərin təlim ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi. İnformasiya və istehsal texnologiyaları əsrində şirkətlər getdikcə ixtisaslı, asanlıqla hazırlanan və əsasən gənc mütəxəssislərə ehtiyac duyurlar. Bacarıqlı kadrlar varsa, menecerlər müxtəlif təlim kursları vasitəsilə onların ixtisaslarını artırmaqda maraqlıdırlar. Bu vəziyyətdə qarşıda duran vəzifə işçilərin dəyişikliklərə, yeni biliklərin, texnologiyaların mənimsənilməsinə, verilən şərtlərdə yeni problemləri həll etməyə nə qədər hazır olduqlarını qiymətləndirməkdir.

- Şirkət heyətinin ixtisarı. Təşkilat zaman-zaman "əlavə" işçilərdən azad edilməlidir. Çox vaxt bu, böhran, rəhbərliyin dəyişdirilməsi və ya müəssisədə dəyişiklik səbəbindən olur. Buna əsaslanaraq işçilərin işdən çıxarılmasının əsas meyarı seçimdə səhv etməməkdir. Heç də həmişə şirkətlər yalnız "pis" və səmərəsiz işçiləri işdən azad etmirlər.

4. Kadr siyasətinin əsas növləri və onların səciyyəvi cəhətləri

Kadr siyasətinin əsas növlərini də öyrənmək lazımdır, bunlar müəssisədəki vəziyyətdən asılı olaraq iş planını kadrlarla tənzimləməyə imkan verəcəkdir. N.I. Makovskaya, kadr siyasətinin aşağıdakı növlərini müəyyənləşdirir: passiv, reaktiv, profilaktik və aktiv. Təşkilatın rəhbərliyində işçilərlə işləmək üçün müfəssəl fəaliyyət proqramı olmadıqda, kadrlarla iş, kadr vəziyyətini müayinə etmək və bütövlükdə işçi heyətini qiymətləndirməklə mənfi nəticələrin aradan qaldırılması üçün passiv kadr siyasəti həyata keçirilir(Маковская, 2011: 84).

Reaktiv kadr siyasəti təşkilat rəhbərliyi işçilərlə işləməkdə mənfi halın simptomları, münaqişə vəziyyətlərinin elementləri üzərində nəzarətin həyata keçirildiyi, yüksək səmərəli iş üçün motivasiyanın olmadığı və böhranın inkişafı vəziyyətinə sahib olduğu hallarda həyata keçirilir (Митрофанова, 2013: 83).

Profilaktik kadr siyasəti rəhbərliyin vəziyyətin inkişafı ilə bağlı proqnozları olduqda həyata keçirilir. Bu proqnozlar mütləq əsaslandırılmalı və statistik məlumatlarla təsdiqlənməlidir.

Fəal kadr siyasətinin həyata keçirilməsində rəhbərliyin nəinki proqnozu, həm də vəziyyətə təsir edən vasitəsi var. Qeyd etmək lazımdır ki, bu vəziyyətdə heyətin xidmətinə dair məqsədli antiböhran proqramlar hazırlamaq, habelə vəziyyətə operativ nəzarət etmək və xarici və daxili mühit amillərinin təsirini nəzərə alaraq proqramların icrasında dəyişikliklər etmək tövsiyə olunur.

Beləliklə, təşkilatın kadr siyasəti, təşkilatın "həyat dövrü" mərhələlərini nəzərə alaraq hazırlanmış strategiyaya uyğun idarəetmə prosedurlarını müəyyən edir. Kadr siyasətinə dövlət siyasətində dəyişiklik, təşkilatın fəaliyyətində yeni istehsal texnologiyalarının tətbiqi və s. təsir göstərir.

Təşkilatın kadr siyasəti təşkilatın ümumi inkişaf strategiyasına əsaslanan, kadrların idarə edilməsi sahəsində qarşılıqlı əlaqəli məqsədlər sistemi olmalıdır. Həm də təşkilatın funksional alt sistemlərinə uyğun olaraq nəticələrin əldə edilməsini qiymətləndirmək üçün prinsiplər, metodlar daxildir. Kadr siyasəti, təşkilatın mövcud fəaliyyətlərini xarici və daxili mühitdəki dəyişikliklərə uyğun olaraq ümumi inkişaf strategiyası ilə uyğunlaşdırır.

Kadrlar siyasətinə aşağıdakılar daxildir:

- səlahiyyətli işçilərin cəlb edilməsi;
- heyətin sədaqətinin inkişafı və artırılması üçün şəraitin yaradılması;
- heyətin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi.

5. SOCAR-da kadr siyasətinin əsas fəaliyyət istiqamətləri

Kadr siyasətinin məqsədi hüquqi, marketinq və digər amillərə uyğun olaraq mövcud təşkilat strategiyası əsasında kadr potensialının formalaşdırılması və istifadəsidir. Kadr siyasətinin vəzifəsi, təşkilatın strateji hədəflərinə çatmaq üçün işçinin və işəgötürənin maraqları balansını yaratmaqdır.

2013-cü ilin 22 aprelində SOCAR tərəfindən təsdiqlənmiş 57 saylı əmrə əsasən şirkətin kadr siyasəti kadrların ehtiyat bazasını formalaşdırmaq, kadr potensialını müəyyənləşdirmək, əmək məhsuldarlığının yüksəldiməsi məqsədilə tələb edilən ixtisas və peşələr üzrə peşəkar kadrları mütərəqqi üsullarla işə cəlb etmək, kadrların inkişafı üçün lazımi şərait yaratmaq və insan resurslarını daha səmərəli idarə etmək məqsədilə reallaşdırılması nəzərdə tutulan kompleks tədbirlər toplusundan ibarətdir.

Kadr siyasətinin *"İnsan resurslarının seçilməsi"* istiqaməti üzrə 2011-ci ildən etibarən SOCAR-da 11 minə yaxın vakansiya elan olunmuş, həmin vakansiyalar üzrə 500 mindən artıq vətəndaş iştirak etmişdir. İlkin seçimdən sonra müraciətçilərin təqribən 44%-i vakansiyalar üzrə göstərilən təhsil, iş stajı və s. bu kimi tələblərə uyğun gəldikləri üçün növbəti müsabiqə prosesində iştirak etmişlər. 2011-2019-cu illər ərzində 6,6 mindən çox vakansiya üzrə 178,3 min nəfərə yaxın iddiaçı arasında test imtahanı aparılmışdır. Ötən 9 il ərzində SOCAR-da keçirilmiş yekun müsahibə və peşə sınaq imtahanlarının nəticəsində müsabiqə yolu ilə 9 minə yaxın insan işlə təmin olunmuşdur. Təkcə 2019-cu il ərzində keçirilən müsabiqə prosesləri nəticəsində işə qəbul olunan vətəndaşların sayı 1500 nəfərə yaxın olmuşdur (https://www.socar.az).

Bir qayda olaraq SOCAR üzrə təşkil olunan bütün test imtahanları mərkəzləşdirilmiş qaydada kompyuterlərdən istifadə etməklə aparılır. 2011-2020-ci illər ərzində şirkətdə müxtəlif istiqamətlər üzrə aparılmış test imtahanlarının əhatə olunduğu iddiaçıların sayı baxımından "İşə qəbul" üzrə istiqamət öndədir.

Kadr siyasətinin *"Davamlı inkişaf" istiqamətinə gəlincə, demək lazımdır ki,* SOCAR-ın qarşısında duran əsas hədəflərdən biri təlim-tədrisin beynəlxalq standartların tələbləri səviyyəsində qurmaqdır. 2012-ci ildən indiyə qədər SOCAR-ın müvafiq mərkəzlərində 85 mindən çox dinləyici şirkətdə aparılmış daxili təlimlərin iştirakçısı olmuşdur. Bütövlükdə, 2019-cu il ərzində 7,4 minə yaxın iştirakçı təlim almışdır. Elə istiqamətlər də olub ki, SOCAR daxilində müvafiq peşəkar mütəxəssislər olmadığından işçilər üçün zəruri olan bilik və bacarıqlar şirkət xaricindəki təlimlərdə alınır. SOCAR-dan kənarda təşkil edilən təlim provayderləri tərəfindən müxtəlif növ təlimlərə cəlb olunmuş dinləyicilərin sayı 2012-2019-cu illər ərzində 5 minə yaxın olmuşdur (https://www.socar.az).

Son illər ərzində SOCAR-dan kənardakı təlimlərdə iştirak edən işçilərin sayı xeyli artmışdır. Belə ki, 2012-2018-ci illərdə orta statistik göstərici 420 nəfər, maksimal hədd isə 824 nəfər (2018-ci il) olmuşsa, təkcə 2019-cu ildə 2335 nəfər, yəni 2018-ci ilin göstəricisinə nisbətən 2,8 dəfədən çox işçi kənar təlimlərə cəlb olunmuşdur (https://www.socar.az).

Kadr siyasətinin ən vacib fəaliyyət istiqamətlərindən biri də *karyera yüksəlişinin planlaşdırılması* və işçilərin inkişafının təmin olunmasıdır. Bu istiqamətdə mühüm olan fəaliyyət sahələrindən biri də işçilərin əməyin ödənilməsi dərəcələrinin (ƏÖD-nin) artırılmasıdır. 2011-2019-cu illər ərzində SOCAR-ın müəssisələrində bütövlükdə keçirilmiş Tarif-İxtisas Komissiyalarının 610-dan çox iclaslarında İRD-nin nümayəndəsinin iştirakı ilə 11,2 min nəfərdən artıq işçinin ƏÖD-nin artırılması məsələsinə baxılmış, onlardan 8,9 min nəfərinin (80%) iddiası qarşılanmışdır. Bununla yanaşı, SOCAR-ın birbaşa tabeliyində olan struktur bölmələrində reallaşdırılan 108 mindən artıq yenidən işə qəbul, başqa işə keçirmə və müvəqqəti əvəzetmə əməliyyatları icra edilmişdir. Kadr axıcılığına təsir edən amilləri aşkarlamaq məqsədilə SOCAR-ın struktur bölmələrində çalışmış və öz təşəbbüsü ilə işdən uzaqlaşmış işçilər arasında 2016-cı ildən başlayaraq sorğu aparılmışdır. 1000 nəfərə yaxın sabiq işçi arasında telefon vasitəsilə

aparılmış sorğu iştirakçılarının cavablarına istinadən müvafiq statistik məlumatlar işlənmiş və əldə olunmuş cavablar müqayisə edilərək təhlil olunmuşdur (https://www.socar.az).

Motivasiyanın idarə edilməsi kadr siyasətinin ən vacib fəaliyyət istiqamətlərindəndir. Mövcud işçilərin tanınması, əməyinin qiymətləndirilməsi onların motivasiya növlərindən biri kimi çıxş edir. Bununla əlaqədar olaraq 2011-2019-cu illər ərzində 1485 işçi "Əmək veteranı" adına layiq görülmüşdür. 20 sentyabr neftçilərin peşə bayramı, "Əsrin müqaviləsi"nin 20, 25 illiyi, "Neft Daşları"nın 65, 70 illikləri ilə bağlı ölkənin neft sənayesinin inkişafındakı xidmətlərinə görə 18 nəfər "Şöhrət" ordeni, 528 nəfər "Tərəqqi" medalı ilə təltif olunmuş, 60 nəfər "Əməkdar mühəndis", 2 nəfər "Əməkdar müəllim", 3 nəfər "Əməkdar hüquqşunas" fəxri adına, 6 nəfərə "Dostluq" ordeni və 34 nəfər qocaman neftçiyə ölkə Prezidentinin fərdi təqaüdü təqdim edilmişdir. Təhlil edilən dövrdə SOCAR üzrə 1346 nəfər işçi Şirkətin Fəxri fərmanına və 264 nəfər isə Fəxri Döş nişanına layiq görülüb (https://www.socar.az).

Nəticə

Elmi tədqiqatların nəticələrini yekunlaşdıraraq qeyd edək ki, kadr siyasətinin elementlərinin öyrənilməsinə sistemli yanaşma kadr dəyişikliyinin və qarşıdurmaların azaldılmasına, mənəvi-psixoloji iqlimin yaxşılaşdırılmasına kömək edəcək tədbirlər toplusunu müəyyənləşdirməyə kömək edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq olunan nəzəri-metodoloji aspektlər əsasında aşağıdakılar aşkar edildi: kadr siyasətinin təkmilləşdirilməsi müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinə təsir edən aşağıdakı amilləri əhatə edir ki, bu da fəaliyyət səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır:

1) istehsalda fasiləsiz işin təmin edilməsi üçün işçilər ştatının formalaşdırılması;

2) müəssisə kollektivinin müəyyən əmək potensialının yaradılması xərclərinin minimuma endirilməsi;

3) işçilərin maraqlarının nəzərə alınması, korporativ güzəştlərin əldə edilməsi və peşəkarlığın artması - komandanın bu sabitləşməsi səbəbindən;

4) motivasiya sisteminin yaradılması;

5) müəssisənin uzunmüddətli planlarının həyata keçirilməsində işçilərin bilik və təcrübələrindən tam istifadə.

Beləliklə, kadr siyasəti təşkilat tərəfindən iqtisadi fəaliyyətin xüsusiyyətlərinə, idarəetmənin təşkilati quruluşuna, ünsiyyət sisteminə, təşkilati mədəniyyətə, motivasiya və stimullaşdırma sisteminə, dəyişən şərtlərə uyğunlaşma və s. uyğun olaraq formalaşır.

Bundan əlavə, təşkilatın kadr siyasəti işçilərin heyətin idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi sahəsindəki səlahiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır:

- kadr seçimində vəzifəyə görə iddiaçının qiymətləndirməsi daha qənaətcil işçi əldə etməyə imkan verir;
- kadrların qiymətləndirilməsi effektiv kadr inkişafı sisteminin hazırlanmasında, təlim proqramlarının tərtib olunması və kadrların ixtisasının artırılmasında əvvəldir;
- qiymətləndirmə əsasında təşkilatın işçiləri üçün motivasiya və stimullaşdırma sistemləri formalaşır və s.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün təşkilatlar mövcuddur, onların əsas xarakterinin həyata keçirilməsində isə təşkilatın işçiləri əsasdır. Bu hədəflərin həyata keçirilmə dərəcəsi şirkətin səmərəliliyini, yəni mövcud resurslardan səriştəli istifadəsini göstərir. Beləliklə, şirkətdə kadr qiymətləndirməsi müəssisənin səmərəliliyinə birbaşa təsir edən əsas prosedur olmalıdır, çünki bu, təkcə işçinin vəzifəyə uyğunluğunu aşkar etmir, həm də onun potensialını və karyera artımının perspektivlərini qiymətləndirməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev M., Həmidov H. Biznesdə insan resurslarının idarə edilməsi (dərslik). Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, 2013. - 532 s.
2. İsgəndərov R. Ə. «Heyətin idarə edilməsi». Bakı: - 2003,- 404 s.
3. Алехина О.Е. Индикаторы эффективности кадровой политики [Электронный ресурс] // Справочник кадровика-01 мая 2015.- Режим доступа: http: //www.pro-personal (дата обращения 25.12.2019)
4. Веприкова М. Я. Исследование внутренней среды организации в период нестабильной экономической ситуации // Научно-методический электронный журнал «Концепт». - 2016. - Т. 15. - С. 1231-1235. - URL: http: //e-koncept.ru/2016/96163. htm.

5. Веприкова М.Я. Кадровая политика, как инструмент повышения эффективности муниципальной службы // Экономика и предпринимательство. - № 9 (ч.1), 2017 г., С. 1008-1013.

6. Егоршин А. П. Управление персоналом: учеб. пособие / А. П. Егоршин. - Н. Новгород: Нижегор. ин-т менеджмента и бизнеса.- 2016. - 624 с.

7. Кибанов А.Я. Основы управления персоналом: учебник для высших учебных заведений / Москва: ИНФРА-М, 2014. - 447 с.

8. Маковская, Н. Анализ человеческих ресурсов в системе управления персоналом // Управление персоналом. - 2011. - № 3. - С. 82-86.

9. Маслов В.И. Стратегическое управление персоналом в условиях эффективной организационной культуры: Учебное пособие - М.:Издательство «Финпресс».-2015 .- 288с.

10. Митрофанова, Е. А. Управление персоналом: теория и практика. Аудит, контроллинг и оценка расходов на персонал: учебно-практическое пособие — М.: Проспект, 2013. — 77 с.

11. Одегов, Ю. Г. Управление персоналом в структурно-логических схемах: Учебник — М.: Академический Проект, 2016. - С.352.

12. Пархимчик Е.П. Кадровая политика организации: учеб. пособие / Е.П. Пархимчик. - Минск:, ГИУСТ БГУ,2016.-128 с

13. https://www.socar.az

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ İNNOVATİV SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAF QANUNAUYĞUNLUQLARI

Dosent Taleh ƏKBƏROV [13]
doktorant Ə. İBRAHİMLİ[14]

Xülasə

Məqalə innovativ sahibkarlığın müasir inkişaf qanunauyğunluqlarının müəyyən olunmasına həsr edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi – ölkədə innovativ sahibkarlığın müasir inkişaf qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaqla, onun əsas inkişaf istiqamətlərini müəyyən etməkdir. Məqalədə əvvəlcə, Azərbaycanda innovativ iqtisadiyyata keçidin konseptual məsələləri nəzərdən keçirilmiş, innovativ sahibkarlığın mahiyyəti, məzmunu və funksiyaları dəqiqləşdirilmiş, innovasiya sisteminin fəaliyyət blokları və onların səciyyəvi əlamətləri, eləcə də Azərbaycanda innovativ sahibkarlığın inkişaf meylləri nəzəri cəhətdən tədqiq edilmiş, milli innovasiya sisteminin fəaliyyət bloklarının qurulmasına müəllif yanaşması əsaslandırılmışdır. Müəlliflər tərəfindən innovativ sahibkarlıq strukturunun təşkili, onun əsas prinsipləri və formalaşması mərhələləri müəyyən edilmiş, vençur investisiya və onun müasir xüsusiyyətləri elmi-nəzəri cəhətdən şərh edilmişdir. Tədqiqatın sonunda belə qənaətə gəlinir ki, kiçik müəssisə öz təbiəti baxımından innovativ olsa da, bilik iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində bu keyfiyyət daha da artır və bu, Azərbaycan üçün xüsusilə vacib olan iqtisadiyyatın transformasiya dəyişikliklərində və struktur cəhətdən yenidən qurulmasında əsas amilə çevrilməkdədir. Məhz bu aspektdən yanaşdıqda görmək olar ki, tədqiqatın əhəmiyyəti vençur kapitalın potensial olaraq innovativ fəaliyyətlərin ən effektiv maliyyələşmə mənbələrindən biri kimi əsaslandırılmasında, eləcə də bu istiqamətdə dövlət stimullarının məqsədi olaraq ölkə daxilində innovativ fəaliyyətlərin vençur maliyyələşdirilməsi prosesinin inkişafına optimal şəraitin yaradılmasındadır.

Açar sözlər: *innovasiya fəaliyyəti, innovativ sahibkarlıq, milli innovasiya sistemi, vençur investisiya.*

Innovative entrepreneurship in modern conditions Development regulations

Summary

The article is dedicated to determining the modern development regularities of innovative entrepreneurship. The purpose of the research is to identify the main development directions of innovative entrepreneurship in the country by revealing the regularities of its modern development. First, in the article, the conceptual issues of the transition to an innovative economy in Azerbaijan were reviewed, the essence, content and functions of innovative entrepreneurship were clarified, the activity blocks of the innovation system and their characteristic features, as well as the development trends of innovative entrepreneurship in Azerbaijan were theoretically studied, the author's approach to the establishment of the activity blocks of the national innovation system justified. The authors defined the organization of the innovative entrepreneurial structure, its main principles and stages of formation, venture investment and its modern features were scientifically and theoretically interpreted. At the end of the study, it is concluded that although the small enterprise is innovative in terms of its nature, this quality increases even more in the conditions of the formation of the knowledge economy, and it becomes the main factor in the transformational changes and structural restructuring of the economy, which is especially important for Azerbaijan. From this aspect, it can be seen that the importance of the research lies in the justification of venture capital as potentially one of the most effective sources of financing innovative activities, as well as in the creation of optimal conditions for the development of the process of venture financing of innovative activities in the country as the goal of state incentives in this direction.

Keywords: *innovation activity, innovative entrepreneurship, national innovation system, venture investment*

UOT: 334.722.1

Giriş

Müasir şəraitdə iqtisadi artımın əsas amillərindən biri də innovasiya fəaliyyətidir. İqtisadiyyatın innovativ inkişaf yoluna keçməsi əhalinin həyat səviyyəsinin daha da artmasın;n müəyyənedici amilidir (Буров, 2011: 309).

İnnovativ fəaliyyət, mahiyyətcə sahibkara xas olduğu üçün, öz spesifik xüsusiyyətlərinə malik olduğundan tənzimləmə və dəstəyin xüsusi inzibati və hüquqi rejiminə ehtiyac duyur. Bunlara aşağıdakılar daxildir: artan risklər, məhsulların yüksək elmi intensivliyi, sahibkarların və işçilərin peşə keyfiyyətlərinə dair xüsusi tələblər, onların motivasiyası, innovasiya mühitinin infrastruktur və məlumat tənzimlənməsi, innovasiya prosesinin bütün mərhələlərində sistematik yanaşma ehtiyacı. İlk növbədə kiçik və orta ölçülü

[13] **Bakı Dövlət Universiterı**
[14] **Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti**

innovativ sahibkarlıq subyektlərinin formalaşması və fəaliyyətində ardıcıllığın təmin edilməsi müvafiq qanunvericilik və normativ hüquqi aktlarda təsbit edilmiş dövlət modernləşdirmə siyasətinin hazırlanmasını və həyata keçirilməsini tələb edir.

1. Azərbaycanda innovativ iqtisadiyyata keçidin konseptual məsələri

J. Şumpeter, innovasiya problemini sahibkarlıq nöqteyi-nəzərindən çox fəal şəkildə araşdırdı, burada istehsal amillərinin yeni elmi və təşkilati birləşmələrinin beş tipik variantını təyin etdi: yeni texnologiyanın və ya yeni texnoloji proseslərin istifadəsi; yeni xüsusiyyətlərə malik məhsulların yaradılması; yeni xammaldan istifadə; istehsalın təşkilində və maddi-texniki təminatında dəyişikliklər; yeni satış bazarlarının açılması (Шумпетер, 2007: 157–169)/

E.J. Dolan və D.E. Lindsay'ın iddia etdikləri kimi, "... innovasiya prosesinin məqsədi ... qazanc əldə etməkdir"(Долан, 1994: 328).

Elmi biliklərin iqtisadi fəaliyyətdə tətbiqi nəticəsində yaranan innovasiyalar kökündən yeni və təkmilləşdirilmiş məhsullarda və texnoloji proseslərdə, yeni təşkilati strukturlarda və idarəetmə metodlarında təcəssüm olunur.

İnkişaf etmiş iqtisadiyyatların formalaşmasının dünya təcrübəsi inandırıcı şəkildə dövlətin fəal iştirakı olmadan innovativ iqtisadiyyatın yaradılmasının mümkünsüzlüyünü göstərir. Buna baxmayaraq, bu iştirakın formaları məsələsi geniş müzakirəyə səbəb olur. Əslində, müzakirə iki əsas mövqeyə qayıdır:

1) dövlət özü innovativ iqtisadiyyat qurmalıdır;

2) dövlət onun sakinlərinin müstəqil şəkildə innovativ iqtisadiyyat qurması üçün əlverişli şərait yaratmaqla məhdudlaşmalıdır (https://president.az).

Əslində, bu seçimlər arasında uzlaşma, daha doğrusu, onun sərhədləri hər zaman müzakirə olunur - bunlar birinciyə və ya ikinci yola daha yaxın yerləşəcəkdir. Uzun müddətdir formalaşmış və inkişaf etmiş bazar münasibətlərinə sahib olan cəmiyyətlərdə tarazlıq bir qayda olaraq ikinci varianta doğru dəyişdirilir. Bazar ənənələrinin o qədər də güclü olmadığı cəmiyyətlərdə, məsələn, Azərbaycanda balans, əksinə, ilk varianta meyl edir.

Azərbaycanda innovativ iqtisadiyyata keçid yalnız 21-ci əsrin ilk onilliyində milli şüar kimi səsləndirildi, Qərbin inkişaf etmiş ölkələrində və yeni sənayeləşmiş ölkələrdə bu termin son iyirmi ildir istifadə edilmişdir. ABŞ, Avropa ölkələri, Cənubi Koreya və Yaponiyanın innovativ sistemləri səmərəli işləyir və hər il bu ölkələrin milli gəlirlərinə öz paylarını verirlər.

Azərbaycan Respublikasının 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər 2021-ci ilin 2 fevralında qəbul edilmiş, ölkənin inkişafının innovativ sosial yönümlü iqtisadi tipinə keçidin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Milli Prioritetlərdə bildirilir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının innovativ inkişaf tipinə keçməsi, qlobal səviyyədə rəqabətədavamlı milli innovasiya sistemi və təhsil, elmi, sahibkarlıq və iqtisadiyyatın və ictimai həyatın bütün sahələrində qeyri-kommersiya təşkilatları və strukturlarının qarşılıqlı təsirini təmin edən hüquqi, maliyyə və sosial xarakterli qurumlar kompleksi formalaşdırılmadan mümkün deyildir (https://president.az).

Effektiv milli innovasiya sistemi yaratmaq üçün aşağıdakılar lazımdır:

- iqtisadiyyat sahələrinin böyük bir hissəsi tərəfindən innovasiyalara tələbatı artırmaq;

- bilik yaratmaq sektorunun (fundamental və tətbiqi elm) səmərəliliyinin artırılması, belə ki, əvvəlki illərdə yaradılan zəminin tədricən itkisi, kadrların qocalması, tədqiqat səviyyəsinin azalması, dünya elminə və dünya innovasiyaları bazarına zəif inteqrasiya olduğu üçün, iqtisadiyyatın ehtiyaclarına da diqqət yetirilmir.

- innovativ infrastrukturun parçalanmasını aradan qaldırmaq, çünki onun bir çox elementi yaradılmışdır, lakin innovasiyaların yaranması, kommersiyalaşdırılması və tətbiqi prosesi boyunca innovasiya prosesini dəstəkləmir.

İnnovasiya proseslərinin mahiyyətini və onların biznesə və bütövlükdə iqtisadiyyata verə biləcəyi nəticələri başa düşmək problemi var. Qeyd etmək lazımdır ki, orta və kiçik müəssisələr innovasiyaların tətbiqi zamanı inkişaf və böyümək üçün imkanlar görmürlər ki, bu da kiçik sahibkarlıq sektorunda fəaliyyət üçün qeyri-adekvat iqtisadi şərtlərlə əlaqələndirilir.

2. İnnovasiyalar, innovativ fəaliyyət və onun funksiyaları

İqtisadi kateqoriya kimi innovasiya iyirminci əsrin əvvəllərindən bəri öyrənilir. (I. A. Şumpeter, N. D. Kondratyev və başqaları). XX əsrin ikinci yarısında bu elm sahəsində nəzəri işləmələr dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrində praktik olaraq tətbiq edilmişdir.

ABŞ-da hələ 50-ci illərdə. vençur biznesinə investisiyaların stimullaşdırılması fikri müəyyənləşdirildi. 1960-cı illərdə Qərbi Avropa ölkələrində ilk texnoparklar meydana gəlir və 1980-ci illərin əvvəllərində onların sayı o qədər böyüdü ki, SSRİ də daxil olmaqla dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində bu cür texnoparkların, texnologiya transfer mərkəzlərinin, biznes inkubatorlarının, innovasiya-texnologiya mərkəzlərinin bütün sistem və şəbəkələrinin meydana gəlməsindən və buna bənzər tətbiq strukturların olunmasından danışmağa əsas var.

B. Tviss, innovasiyanı bazardakı satış zamanı müsbət nəticə əldə edilməsi vasitəsilə iqtisadi məzmunun intellektual məhsulu (ixtira, məlumat, nou-hau) əldə etmə prosesi kimi başa düşür (Твисс, 1989: 456).

Beləliklə, innovativ dəyişikliklərin əsası mütləq cəmiyyətin hər hansı bir sahəsində istehsal proseslərini, iqtisadi və sosial münasibətləri, elm, mədəniyyət, təhsil və cəmiyyətin digər sahələrində fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə olunan elmi tədqiqatların və ya elmi-texniki fəaliyyətin nəticəsidir.

İnnovasiya idarəetmə obyektini dəyişdirmək və iqtisadi, sosial, elmi-texniki və ya başqa effekti əldə etmək üçün innovasiyanın tətbiq edilməsinin son nəticəsidir (hər hansı bir fəaliyyət sahəsindəki fundamental və ya tətbiqi tədqiqat, inkişaf, eksperimental işin rəsmiləşdirilmiş nəticəsi kimi).

İnnovasiya aşağıdakı üç funksiyanı yerinə yetirir.

1. Təkrar istehsal funksiyası innovasiyanın geniş təkrar istehsalı üçün vacib maliyyələşmə mənbəyi olması deməkdir. Bu funksiyanın mənası innovasiyadan qazanc götürmək və ondan maliyyə mənbəyi kimi istifadə etməkdir.

2. İnvestisiya funksiyası, innovasiyadan əldə olunan mənfəətin kapital kimi daxil olmaqla müxtəlif istiqamətlərə investisiya qoyuluşu üçün istifadə edilə bilməsi deməkdir. Bu kapital yeni innovasiya növlərini maliyyələşdirmək üçün istifadə edilə bilər.

3. Stimullaşdırma funksiyası sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında özünü göstərir. İnnovasiyanın tətbiqi ilə sahibkarkar tərəfindən mənfəət əldə etmək hər hansı bir kommersiya təşkilatının əsas hədəfinə birbaşa cavab verir. Mənfəət sahibkarın innovasiyalar gətirməsi üçün təşviq rolunu oynayır və onu daim tələbi öyrənməyə, marketinq fəaliyyətinin təşkilini yaxşılaşdırmağa və müasir maliyyə idarəetməsi metodlarını tətbiq etməyə təşviq edir.

3. İnnovasiya sisteminin fəaliyyət blokları və onların səciyyəvi əlamətləri

İnnovasiya sisteminin işləməsi üçün o, müəyyən struktura malik olmalı, yəni bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli məcmu bloklar içərisində olmalıdır. Beş belə blok var (Сергеев, 2008: 114-125).

1. Kreativ (yaradıcı) və ya bilik yaratmaq bloku. Bura universitetlər, elmi institutlar, ayrı-ayrı mütəxəssislər, müxtəlif institut və universitetlərin tədqiqatçılarının qeyri-rəsmi qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edən mürəkkəb sosial şəbəkələr daxildir. Təhsil sistemi iqtisadiyyatın innovativ inkişafının əsası kimi tanınır.

2. Texnologiya ötürmə bloku. Kreativ düşüncədən yaranan yeni fikirlər dərhal istehsalata təqdim edilə bilməz. Elmi və texniki fikirlərin praktik olaraq həyata keçirilməsini çətinləşdirən ciddi problem, innovasiyalardan istifadə hüquqlarının əldə edilməsi ilə əlaqəli məlumatların asimmetriyasıdır. Mövcud elmi və texniki biliklər baxımından innovasiya nə qədər mürəkkəbdirsə, innovasiya müəllifi ilə iqtisadi fəaliyyətin subyekti arasında onun imkanlarını dərk etmək, ona hüququ əldə etmək asimmetriyası bir o qədər çox olacaqdır(Сергеев, 2008: 114-125)..

Alıcıya satın alınan məhsulun keyfiyyətinə müəyyən dərəcədə güvən təmin edən vasitəçi lazımdır. Bu funksiya, elmi tədqiqat üçün qrant verən fondlarla eyni prinsipdə fəaliyyət göstərən peşəkar təcrübə üçün qeyri-kommersiya fondları tərəfindən ən effektiv şəkildə həyata keçirilir. Bu tip qeyri-kommersiya fondları, yaradıcı fikir müəllifləri ilə potensial alıcılar arasında əlaqə qura biləcək geniş şəbəkə əlaqələri olan xüsusi mühit yaradır.

3. Maliyyələşdirmə bloku. Kommersiya məhsulu olmaq üçün ideya bütöv dəyişikliklərdən keçməlidir - mühəndis işləmələri, modelin istehsalı, prototip istehsal modelinin yaradılması mərhələlərindən keçməlidir. Ideyanı prototipə çevirmək və sonra onun kütləvi istehsala başlamaq üçün xarici maliyyələşdirmə lazımdır.

Bu cür maliyyələşmənin üç potensial mənbəyi mövcuddur:

- bank krediti. Ideyanın müəllifi və ya onu dəstəkləyən qurum yeni məhsul istehsal etmək üçün şirkət yaradır və bank krediti götürür. Bu, yeni istehsalın təşəbbüskarları üçün olduqca təhlükəli maliyyələşmə metodudur. Bundan əlavə, innovativ məhsul istehsalının riskləri son dərəcə yüksək olduğundan, banklar bu

cür layihələrin maliyyələşdirilməsindən ehtiyatlanır və bank maliyyələşdirilməsinə əsaslanan innovativ fəaliyyətləri cəlbedici edən yüksək bank faizini təyin edirlər;

- innovasiya satışı. Innovasiya müəllifi onu oxşar məhsul istehsal edən böyük firmalardan birinə satır. Bu maliyyələşdirmə metodu, novatoru riskdən azad etmək, eyni zamanda onu və onun yaratdığı innovasiyanın istehsalata tətbiqi ilə əlaqəli qazancdan məhrum edir;

- vençur maliyyələşdirmə. Təklif olunan innovasiya və innovator tərəfindən tərtib edilmiş biznes planını diqqətlə araşdıraraq, vençur kapital şirkəti bir qayda olaraq lideri innovator olan müəssisə yaradır. Eyni zamanda, vençur kapital şirkəti bu müəssisənin fəaliyyəti üzərində tam nəzarəti əlində saxlayır və kifayət qədər gəlirlilik olmadığı təqdirdə, sadəcə onu sata bilər. Müəssisə kapitalının maliyyələşdirilməsinin vacib üstünlüyü ondan ibarətdir ki, novatora istehsal olunan məhsulların innovativliyi sayəsində super-mənfəətin əhəmiyyətli bir hissəsini toplamağa deyil, həm də onun istehsalı gündəliyə çevrildiyi zaman bu mənfəəti saxlayaraq oyundan çıxmağa imkan verir.

4. İstehsal bloku. Innovativ istehsalın təşkili üçün iki alternativ variant mövcuddur. Birinci variant, şaquli inteqrasiyanın üstünlüklərindən istifadə etməyə imkan verən belə bir istehsalın böyük firmalardan birinin istehsal strukturlarına daxil edilməsidir: müstəqil idarəetmə kompleksinin tərk edilməsi səbəbindən əməliyyat xərclərinin azaldılması (mühasibat uçotu, personal uçotu sistemləri və s.). İkincisi, istehsalın əməliyyat xərclərinin kiçik olması səbəbindən minimuma endirildiyi yeni bir müəssisənin yaradılmasıdır.

5. Kadr hazırlığı bloku. Innovativ kadr hazırlığı bilik və peşəkarlığın artması ilə əlaqəli mərhələlərdən ibarət olmalıdır (diqqətli seçimlə yanaşı). Bu mərhələdə mühüm rol fundamental və tətbiqi elm sahəsində mütəxəssis hazırlayan universitetlər və elmi elitanın formalaşmasına yönəlmiş qurumlara məxsusdur.

4. İnnovativ sahibkarlıq strukturunun təşkili prinsipləri və mərhələləri

Dünya təcrübəsi innovativ biznesin əsasən bankların, ixtisaslaşmış fondların və dövlətin maliyyə dəstəyi ilə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən daha səmərəli istifadə edə bilən kiçik müəssisələrə xas olduğunu təsdiqləyir.

İnnovativ iqtisadiyyatda sahibkarlıq quruluşu, sahibkarın bazarda rəqabət qabiliyyətini təyin edən innovativ sahibkar fikirlərin yaradılması və həyata keçirilməsi prosesində bir-biri ilə əlaqəli və qarşılıqlı əlaqəli iqtisadi subyektlər arasındakı münasibətlər məcmusudur.

Bununla birlikdə, bütün təşəbbüskarlıq innovativ deyil, innovativ məhsulun istehsalı, istifadəsi və ya yayılması nəticəsində sahibkarlıq gəliri əldə etməyə imkan verən yalnız biri, yəni innovativ sahibkarlığın subyektləri innovativ fəaliyyət göstərən sahibkarlıq strukturlarıdır.

Sahibkarlıq strukturlarının yaradılmasının (onları ənənəvi olanlardan fərqləndirən) əsas prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir:

- struktur yaratmaq və onun fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirmək ideyasını irəli sürərkən sahibkarın təşəbbüsü;
- təsərrüfat subyektlərinin struktura birləşməsinin könüllülüyü, sahibkarlar, habelə sahibkarlar və muzdlu işçilər arasındakı münasibətlərin müqavilə xarakteri;
- məhsulların və ya istehsal sisteminin ayrı-ayrı elementlərinin innovativ təbiəti;
- strukturun çevikliyi, onun bazarda baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşma qabiliyyəti;
- strukturun effektivliyi, "əlavə" alt hissələrin olmaması.

Sahibkar innovasiya strukturlarının formalaşmasının aşağıdakı mərhələlərini ayırmaq olar:

1) gələcək sahibkarın innovativ, innovasiyalar, biznes sahəsindəki yeniliklər ideyası meydana çıxır;
2) fərdi sahibkarlar üçün əksər hallarda onların həyata keçirilməsi üçün ailə büdcəsindən vəsait axtarılır və ayrılır;
3) ideyanın həyata keçirilməsi və onun praktik istifadəsi üçün əlverişli təşkilati- texniki şərait yaradılır;
4) innovativ yönümlü təşkilati sahibkarlıq strukturunun formalaşması baş verir.

İnnovasiya proseslərinin çoxsaylı empirik tədqiqatları göstərir ki, yaradıcı ideyaların yalnız 0,04% -i əhəmiyyətli gəlir gətirən uğurlu innovasiya layihələrində həyata keçirilir. Eyni zamanda, kəşfiyyat, maliyyə və bazar araşdırmalarına əhəmiyyətli xərclər tələb edən innovativ işləmələrin müvəffəqiyyəti sahələrə görə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. İnkişaf etmiş ölkələrdə ticari icra mərhələsində uğurlu layihələrin payı 40-60% -dir: vençur maliyyələşdirməsindən istifadə edən şirkətlərin yalnız 15% -i xeyli yüksək gəlir əldə edirlər (Андреев, 2011: 41-61).

İnnovativ sahibkarlıq riskin sahibkarlar və investorlar arasında bölüşdürülməsi və paylanması prinsiplərinə əsaslanır.

5. Vençur kapitalı innovativ fəaliyyətlərin ən effektiv maliyyələşmə mənbəyi kimi

İnnovativ sahibkarlıq çərçivəsində, elmi-texniki tərəqqinin (ETT) sürətlənməsinə kömək edən və ölkə iqtisadiyyatının keyfiyyətcə yaxşılaşmasında ən vacib amil olan texnoloji yenilik formalarından biri kimi vençur biznesinin imkanları geniş müzakirə olunur.

İnnovasiyaya maliyyə və kapital qoyuluşları ilə əlaqəli sahibkarlıq fəaliyyətinə vençur investisiyası deyilir. Vençur bizneşində, onların sahiblərinin və vençur investorlarının qarşılıqlı marağı yaranır ki, bu da yüksək gəlir ehtimalı və innovativ biznesin inkişafı, qabaqcıl texnologiyaların işlənməsi, elmi-texniki tərəqqinin yeni istiqamətlərinin ortaya çıxması ehtimalı ilə müəyyən edilir.

Vençur investisiyalarının funksional vəzifəsi müəyyən bir bizneşin böyüməsini və ya müəyyən miqdarda vəsait təmin etmək yolu ilə innovativ layihənin həyata keçirilməsini təşviq etməkdir.

Ənənəvi kapital yeni texnoloji şirkətləri və ya riskli innovativ layihələri maliyyələşdirə bilmir.

Bir qayda olaraq, potensial borcalanlar maliyyə təminatına dair qərarlar qəbul edilərkən nəzərə alınan aşağıdakı parametrlərdən birinə və ya bir neçəsinə cavab vermirlər.

- layihənin iqtisadi məqsədəuyğunluğu;
- təminatın keyfiyyəti;
- maliyyə vəziyyətinin qənaətbəxş göstəriciləri;
- maliyyə axınlarının həcmi;
- qarşılıqlı münasibətlər tarixi;
- kredit tarixi.

Vençur kapitalı adi maliyyələşdirmə ilə müqayisədə bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir (Федосеева, 2021).

1. Təminatın keyfiyyəti. Vençur maliyyələşdirilməsi halında, seçilmiş layihə üçün zəmanət verilmədən vəsait təmin edilir. Vençur investorları məsuliyyət və maliyyə riskini sahibkarla bölüşürlər.

2. Təminat müddəti. Vençur yatırımı uzun müddət üçün nəzərdə tutulmuşdur, çünki bir çox innovativ layihələr üç-beş ildən tez mənfəət gətirməyə başlamır və uzunmüddətli likvidlik çatışmır.

3. İnvestisiya obyekti. Riskli kapital qoyuluşları, bir qayda olaraq, elmi-texniki tərəqqinin ən qabaqcıl sahələrində həyata keçirilir və vençur fondları da, heç bir investor kimi, yüksək qeyri müəyyənlik dərəcəsi onlarla yanaşı olduqları təqdirdə də yeni elmtutumlu işləmələrə investisiya qoymağa hazırdırlar, çünki məhz burada ən böyük potensial mənfəət marjı gizlənir.

4. İdarəetmədə iştirak. İnvestorlar yalnız vəsait təmin etməklə məhdudlaşmırlar. Onlar birbaşa və ya nümayəndələri vasitəsilə yeni firmanın idarə olunmasında fəal iştirak edirlər. İnvestor, öz kapitalını verdiyi şəxslərə hər cür yardım göstərməyə hazır olmalıdır: idarəetməyə kömək etmək, məsləhət vermək, əlaqələr qurmağa kömək etmək və s. Risk dərəcəsini azaldan, kapital qoyuluşlarının gəlirliliyini artıran və yeniliyin uğurlu inkişafı üçün vacib şərt məhz idarəetmədə iştirakdır.

Nəticə

Kiçik müəssisə öz təbiəti baxımından innovativdir, lakin bilik iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində bu keyfiyyət daha da artır və bu, Azərbaycan üçün xüsusilə vacib olan iqtisadiyyatın transformasiya dəyişikliklərində və struktur cəhətdən yenidən qurulmasında əsas amilə çevrilir.

Kiçik sahibkarlıq bütövlükdə iqtisadi sistemin hərəkətliliyini və dinamizmini təmin edən, tədqiqat və işləmə nəticələrinin sürətli kommersiyalaşdırılmasına, habelə bütün fəaliyyət sahələrində dəyişən şərtlərə uyğunlaşmağa kömək edən belə bir institusional struktur kimi çıxış edir ki, bu da innovativ inkişafın sürətlənmiş tempinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, vençur kapital potensial olaraq innovativ fəaliyyətlərin ən effektiv maliyyələşmə mənbələrindən biridir. Lakin bu, yolda əhəmiyyətli əngəllərin olduğu riskli investisiyanın aktivləşdirilməsi problemini artırır. Buna görə dövlət stimullarının məqsədi ölkə daxilində innovativ fəaliyyətlərin vençur maliyyələşdirilməsi prosesinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

2. Алексеев А. В. Приоритеты государственной политики создания инновационной экономики в РФ. – Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, 2015. – С. 17.

3. Андреев В. А. Ключевые факторы успешности российских инновационных проектов // Вопросы экономики. – 2011. – № 2. – С. 41–61.

4. Буров В. Ю.. Основы предпринимательства: учеб. пособие. – Чита: ЧитГУ, 2011. – 309 с.

5. Долан Э. Дж. Микроэкономика / пер. с англ. В. Лукашевича [и др.]; под общ. ред. Б. Лисовика, В. Лукашевича. – СПб., 1994. – С. 328.
6. Сергеев В. М. Инновации как политическая проблема // Политика. Анализ. Хроника. Прогноз. – 2008. – № 1. – С. 114–125.
7. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями. – М.: Экономика, 1989. – 456 с.
8. Федосеева Т. В. Государственное стимулирование венчурных инвестиций в условиях глобализации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: //http://iee.org.ua/files/alushta/14-fedoseeva-gos_stim_vench.pdf (müraciət tarixi: 22.06.2021).
9. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. – М.: Эксмо, 2007. – С. 157–169.

İSTEHLAK BAZARINDA KİÇİK İNNOVATİV BİZNESİN LOGİSTİKA ZƏNCİRİ

Dosent Nizami QAFAROV[15].

Xülasə

Məqalədə istehlak bazarında kiçik və orta müəssisələrin innovativ fəaliyyətinin təmin olunması zəruriliyi əsaslandırılmış, iinnovativ fəaliyyətin rəqabət qabiliyyətinə təsiri araşdırılmış, kiçik sahibkarlığın innovativ potensialının inkişafında vergi güzəştlərinin yeri və rolu müəyyənləşdirilmiş və kiçik innovativ biznesin problemləri üzə çıxarılmışdır. Müəllif tərəfindən kiçik innovativ biznesin inkişafına mane olan səbəblər aşkarlanmış və onların aradan qaldırılması ilə bağlı müvafiq təklif və tövsiyələr verilmişdir. Azərbaycanda patent qanunvericiliyinin mövcud vəziyyəti təhlil edilərək qiymətləndirilmiş və təkmilləşdirilməsi yolları əsaslandırılmışdır. Məqalədə milli və beynəlxalq səviyyələrdə logistika zəncirlərinin formalaşmasında əsas meyllərin mövcudluğu vurğulanmış, rəqabətliliyin təmin edilməsində logistik sistemlərin rolu əsaslandırılmışdır. Məqalədə həmçinin effektiv şəkildə təşkil edilmiş logistik fəaliyyətlərin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təsir istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq müəyyən edilmişdir ki, müasir informasiya texnologiyaları istehlak bazarında istehsal xərclərinin azaldılmasına şərait yaradır və kiçik müəssisələrin rəqabət qabiliyyətlərini artırmasına imkan verir. Logistik fəaliyyətlər mal axınının baş verdiyi andan hazır məhsulun istehlak anına qədər maddi axınların (ehtiyatlar, xammal, materiallar, bitməmiş istehsal, hazır məhsullar) və qeyri-maddi axınların (məlumatların) səmərəli idarə olunmasını təmin edir.

***Açar sözlər**: istehlak bazarı, kiçik innovativ biznes, logistika zənciri, rəqabət, logistik fəaliyyətlər*

The logıstıcs chaın of the small Innovatıve busıness ın the consumer market

Summary

In the report, the necessity of ensuring the innovative activity of small and medium-sized enterprises in the consumer market was justified, the impact of innovative activity on competitiveness was investigated, the place and role of tax incentives in the development of the innovative potential of small entrepreneurship was determined, and the problems of small innovative business were revealed. The reasons preventing the development of small innovative business have been identified by the author, and relevant suggestions and recommendations have been made regarding their elimination. The current state of patent legislation in Azerbaijan was analyzed and assessed, and the ways to improve it were justified. The report emphasized the existence of main trends in the formation of logistics chains at the national and international levels, and justified the role of logistics systems in ensuring competitiveness. In the report, the directions of influence of effectively organized logistics activities on the socio-economic development of the country are defined. As a result of the research, it was determined that modern information technologies create conditions for reducing production costs in the consumer market and allow small enterprises to increase their competitiveness. Logistics activities ensure efficient management of material flows (stocks, raw materials, work-in-progress, finished products) and immaterial flows (data) from the moment of the flow of goods to the moment of consumption of the finished product.

Keywords: consumer market, small innovative business, logistics chain, competition, logistics activities

UOT 334.722.1

Giriş

Azərbaycan iqtisadiyyatı qlobal beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə fəal şəkildə inteqrasiyanı davam etdirdiyindən, logistika sistemlərinin fəaliyyət keyfiyyətinin əsas standart səviyyəsini müəyyənləşdirmək problemləri, xüsusən də qonşu ölkələrin bazarına daxil olma prosesindən bəri aktualdır.

Vurğulamaq lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatının mövcud qloballaşma şəraitində logistika sistemlərinin fəaliyyətinin əsas standartları kifayət qədər yüksək səviyyədə olmasına baxmayaraq, onların daha da yaxşılaşdırılması problemi demək olar ki, bütün ölkələrdə mövcuddur. Elmi-texniki tərəqqi və xüsusilə də informasiya texnologiyalarında tətbiq olunan innovasiyaların çoxluğu, müştərinin əsas standartlara olan tələb və gözləntilərinin artırılmasına xüsusi töhfə verir. Bu da öz növbəsində logistika əməliyyatlarının iqtisadi-təşkilati sistemində baş verən dəyişikliklərə səbəb olur.

1. İstehlak bazarında kiçik və orta müəssisələrin innovativ fəaliyyətinin təmin olunması zəruriliyi

[15] **Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, qafarovnizami@mail.ru**

Ticarət iştirakçıları arasında rəqabət yeni məhsulun və onun istehsalı üçün yeni texnologiyanın araşdırılması və təcrübi-konstruktor işləmələri mərhələsində başlayır.

Müəssisənin innovativ fəaliyyətinin effekti onun rəqabət qabiliyyəti baxımından üç hissədən ibarətdir:

1) malların rəqabət qabiliyyətinin artırılması, qısa və orta müddətə rəqabət üstünlükləri yaradılması;

2) yeni ehtiyaclar aşılamaq, uzunmüddətli dövrdə rəqabət üstünlükləri yaratmaq;

3) istehsal səmərəliliyinin artırılması, əmtəə kütləsinin rəqabət qabiliyyətinin müəssisənin rəqabət qabiliyyətinə çevrilməsi.

Rəqabətlilik amillərindən biri də istehsal olunan məhsullarda - intellektual fəaliyyətin nəticələrində qabaqcıl elmi və texniki həllərin istifadə dərəcəsi ilə təyin olunan malların texniki mükəmməlliyidir.

Kiçik və orta müəssisələrin innovativ fəaliyyəti müəyyən göstəricilərdə ifadə olunur, məsələn kiçik və orta müəssisələrin tədqiqat və işləmələrə daxili xərclərinin kiçik müəssisələrin istehsalının ümumi həcmindəki payı; kiçik və orta müəssisələrin ümumi sayında innovativ fəaliyyət göstərən kiçik və orta müəssisələrin payı; kiçik və orta sahibkarlığın ümumi məhsulunda innovativ məhsulların payı. Son zamanlarda Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın innovativ fəaliyyət göstəricilərinin hərəkətində çox istiqamətli tendensiyalar müşahidə olunur: birincisi, məhsulların innovativlik göstəricisinin kəmiyyətində azalma, ikincisi, innovativ-aktiv müəssisələrin payının artması (**Васильева və digərləri, 2013: 164-165**).

Dövlətin innovativ fəaliyyətlərini inkişaf etdirdiyi iqtisadi tədbirlər arasında birbaşa və dolayı yolları müəyyən etmək olar. Birbaşa metodlara maliyyə investisiyaları, kreditləşmə, lizinq və s. şəklində investisiyalar aiddir. Dolayı tənzimləmə metodları arasında vergi güzəştləri, ilk növbədə, kiçik müəssisələr üçün vacibdir.

2. Kiçik innovativ biznesin inkişafına mane olan səbəblərin araşdırılması

Kiçik innovativ biznesin inkişafına nə mane olur?

1. Qanuni əsasların olmaması

Paradoks ondadır ki, "innovativ fəaliyyət" anlayışının özü hüquqi anlayış deyil. İlk baxışdan, bu gün elmi-texniki sferada müəssisələrin kiçik formalarının inkişafına Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun (SİF) veb saytında (http://www.) əks olunan qanunvericilik bazası mövcuddur. Qanunların siyahısı aşağıdakı kimidir: AR Mülki Məcəlləsi, AR Cinayət Məcəlləsi, Patent Qanunu, "Müəllif hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında" Qanun.

Sözügedən qanunlar həqiqətən əqli mülkiyyət sahəsini tənzimləyir, lakin bu sahənin əsas konsepsiyasından - "innovasiya fəaliyyəti" ndən belə bəhs etmir. Mövcud qanunlarda "innovasiya" kimi anlayış yoxdur, bunun əvəzinə "ETTKİ" ifadəsi istifadə olunur, lakin "innovasiya fəaliyyəti" anlayışı daha genişdir.

Vergi qanunvericiliyinin də təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Hesab edirik ki, investisiya fəaliyyətləri üçün sürətləndirilmiş amortizasiya və məqsədli vergi güzəştləri kimi effektiv vergi güzəştləri metodlarından istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

2. Kiçik innovativ biznes üçün minimal tələb.

Aydındır ki, zəif tələb aşağı rəqabətin nəticəsidir. Öz növbəsində sahibkarlar arasında motivasiya olmaması səbəbindən rəqabət yoxdur. Sahibkarların, xüsusən ticarətlə gəlirli olacağına zəmanət verilən sahələrdə məşğul olmağı üstün tutmaları tamamilə təbiidir.

Hal-hazırda sənaye sektorunda inhisar yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir, buna görə rəqabət (müəssisələrin innovasiyalara əsas mühərriki) yoxdur.

3. Kadr problemi.

İnnovasiyada "direktorlar korpusunun nəsillərinin dəyişməsi" baş verir. Təcrübəli kadrlar ayrılır, gənclər isə bu sahədə təcrübəsizdirlər. Gənclərin təhsilinin keyfiyyəti şübhəsizdir, lakin yeni gələnlərdə yalnız "köhnə" nəslin sahib olduğu böyük innovativ layihələr aparmaq bacarığı çatmır. Azərbaycanda xüsusilə innovasiyaları bazara təqdim edə biləcək menecerlər yoxdur.

Kadr probleminin ikinci tərəfi "beyin axını" dır. Bu proses Azərbaycan üçün yeni deyil, baxmayaraq ki, son zamanlar xarici təcrübə qazanan "tərk edənlərin" bir qisminin yenidən vətənlərinə döndükləri məlumdur.

4. İnnovasiya fəaliyyətinin maliyyə mexanizmləri.

Kifayət qədər ciddi intellektual potensiala sahib olan kiçik innovativ müəssisələrin problemi, bir qayda olaraq, prototiplər yaratmaq üçün bahalı maddi-texniki bazaya ehtiyaclarıdır. Sual yaranır: pulu

haradan almaq olar? Hazırda kiçik innovativ sahibkarlıq subyektlərinə maliyyə dəstəyinin bir neçə yolu var.

Kreditləşmə. Banklar, məlum səbəblərdən çox nadir hallarda kiçik müəssisələrə, xüsusən də innovativ müəssisələrə borc verirlər. Hər şey məntiqlidir: innovasiya olduqca riskli bir sahədir. Burada geri ödəmə müddəti dərəcəsini və işləmələrin gəlirliliyini proqnozlaşdırmaq son dərəcə çətindir.

Biznes mələkləri. Qeyd edək ki, iqtisadi lüğətdə "biznes mələkləri" şəxsi fondlarını riskli layihələrə yatıran özəl investorlar adlanır: inkişafın başlanğıc mərhələsindəki müəssisələr və ya minimum texniki-iqtisadi əsaslandırma ilə innovativ ideyalar.

Vençur fondları. Bir çox mütəxəssislər Azərbaycan risk fondlarının fəaliyyətinə kifayət qədər şübhə ilə yanaşır. Alternativ olaraq elmi-texniki sferada kiçik innovativ müəssisələrə yardım SİF tərəfindən təklif edilir. Azərbaycanda kiçik müəssisələrin riskli maliyyələşdirilməsinin əsas problemlərindən aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- effektiv mexanizm yaradılmamışdır: əhalinin əmanətlərinin innovasiyalara transformasiyası;
- texniki sahədə tez-tez dəyişən “oyun qaydaları” texniki tərəqqinin inkişafına obyektiv maneçilik törədir;
- ölkənin iqtisadi və siyasi vəziyyətinin sabitliyində potensial investorların qeyri-müəyyənliyi və bu səbəbdən risk etmək istəməmələri;
- ABŞ-dan fərqli olaraq, Azərbaycanda, pensiya fondları və sığorta şirkətləri öz vəsaitlərini riskli kapital şirkətlərinə yatırmaq üçün qanuni hüquqlara malik deyillər, ancaq onları yalnız dövlət qiymətli kağızlarına, yəni yalnız risksiz maliyyə aktivlərinə investisiya edə bilərlər (risk-free). Nəticə etibarilə, riskli kapital fondları kiçik maliyyə şirkətlərini inkişaf etdirmək üçün bu maliyyə resurslarını cəlb edə bilməz;
- ümumilikdə və xüsusən də kiçik biznes sahəsində vençur maliyyələşdirməsinin inkişafı və istifadəsi üçün mükəmməl olmayan hüquqi baza;
- ölkənin sabitləşdirmə fondunun qismən istifadəsinə dair aydın investisiya qərarlarının olmaması: sonuncusunu yüksək riskli, o cümlədən vençur layihələrin inkişafına yönəltmək məsləhətdir;
- vençur biznesinin inkişafı üçün əlverişli texniki və iqtisadi şəraitin yaradılmasında və nəticədə kiçik müəssisələrin innovativ fəaliyyətinin artmasında dövlətin zəif rolu;
- innovativ layihənin həyata keçirilməsinin mümkün mənfi sosial (ekoloji daxil olmaqla) nəticələrinin əlavə əsaslandırılmasını tələb edən, xüsusən də yüksək texnoloji sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən kiçik müəssisənin açılması üçün kompleks prosedur;
- dövlət müəssisələrinin kiçik müəssisələr üçün zəruri olan istehsal infrastrukturunun yaradılmasında qeyri-kafi fəaliyyəti: yollar, rabitə, enerji, su, istilik təchizatı və s.;
- innovasiya prosesləri üçün etibarlı uzunmüddətli maliyyə mənbələrinin olmaması;
- vençur fondunun investorları üçün yaranan zərərin əvəzini ödəmək ümidi olmadan qoyulan bütün vəsaiti itirmək təhlükəsi həmişə var. İnvestisiya kapitalına investisiya qoymaqla, investor bir neçə il ərzində yüksək likvidli qiymətli kağızlarla müəyyən bir paket alacağını gözləyir, lakin gözləntilər səhv ola bilər.

5. Əlverişsiz iqtisadi fon.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafının keçid dövrü: ölkənin sənayeləşməsini bitirmədən bazar mexanizmlərini tətbiq etməyə çalışırıq. İqtisadiyyat, elm və təhsil böhranı kiçik innovativ biznesin inkişafına imkan vermir.

6. Tədqiqatçıların aşağı motivasiyası.

Paradoksal olaraq, elmi və texnoloji mühitdəki tədqiqatçılar belə, elm və biznesin uyğun şeylər olduğuna inanmaqdan imtina edirlər. Bir çox tədqiqatlar, tərifə görə, gəlirli ola bilməz, çünki onlar fundamental xarakter daşıyırlar. Yalnız nəticələrin müəyyən sahələrdə tətbiqi bir iş adamına ən azı bir növ gəlir gətirə bilər. Kiçik müəssisələr heç vaxt zəmanətli mənfəət vermədikləri üçün əsl tədqiqatlarla maraqlanmamışlar. Tədqiqat həqiqətən dəyərlidirsə, kiçik müəssisələrdə ümumiyyətlə bu cür pul yoxdur.

Bu gün alimlər öz araşdırmalarında daha çox dövlətin dəstəyinə güvənirlər. Müəyyən bir fondun elmi axtarışa sponsor olduğu bir alternativ də qrant axtarır. Maraqlıdır ki, tədqiqatçılar, kiçik müəssisələrlə şəxsi əməkdaşlıq təcrübələrindən bəhs edərək, dəfələrlə ticarət saxtakarlığını xatırlatdılar. Yalan müqavilə bağlayaraq, "işləməyə lazım olan hər şeyi öyrənərək" sahibkar sadəcə olaraq yox oldu. Belə çıxır ki, ideya "akkumulyatorları" tərəfində kiçik sahibkarlığa davamlı inamsızlıq var. Bəlkə də bu, sahibkarlıq tərəfindən investisiyaya marağın olmamasının əsas səbəbidir.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, tətbiqi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi kiçik müəssisələrin marağındadır, lakin fundamental tədqiqatlara dəstək patronajdır. Halbuki nnovasiyanın gələcəyi bir çox cəhətdən fundamental elmlə əlaqəlidir.

7. Əqli mülkiyyətin qorunmasına tələb.

Azərbaycanın innovativ şirkətləri tərəfindən həyata keçirilən yerli elmi, elmi-texniki və tədqiqat işləmələrinin maliyyələşdirilməsinin digər bir mənbəyi Qərbin tədqiqat layihələri çərçivəsində proqramlardır. Ancaq ölkəmizdə bu şəkildə inkişaf etdirilən texnologiya tətbiq edilə bilməz, çünki bu hüquqlar xarici müştəridə qalır. Buna görə, əqli mülkiyyətə dair hüquqlarını qoruyan ölkə üzrə bir qanun hazırlamaq və qəbul etmək son dərəcə vacibdir.

Fikrimizcə, dövlətin dünyada ümumiyyətlə qəbul edilmiş əqli mülkiyyətə sahiblik və idarəetmə sxemlərindən hələ də istifadə etməməsinin əsas səbəbi, Azərbaycan iqtisadiyyatında istifadə olunan xeyli sayda "borc götürülmüş" Qərb texnologiyalarından ibarətdir. Əqli mülkiyyətin qorunması praktikasında beynəlxalq hüququn tanınması dərhal bu "borc götürülmüş" texnologiyaların qanunsuz olmasına səbəb olacaq və müəssisələr istifadələri üçün əhəmiyyətli miqdarda vəsait ödəmək məcburiyyətində qalacaqlar (hər bir texnologiyanın müəllifi olduğu nəzərə alınmaqla, məbləğlər əldə edilə bilər. bəzi təxminlərə görə ildə bir neçə yüz milyon dollar). Dövlətin bu kimi texnologiyalarla əlaqəli beynəlxalq hüquq normalarını tanımaqdan imtina etməsi, əksər Qərb investorlarının Azərbaycanda yalnız elm tutumlu məhsulların “son yığılması” və “qablaşdırılması” üçün istehsal müəssisələri açmaqla məhdudlaşmasına gətirib çıxarır. Bu, ən yaxşı şəkildə dərman vasitələrində və kompozit materialların istehsalında özünü göstərir.

3. Azərbaycanda patent qanunvericiliyinin mövcud vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi yolları

Azərbaycan patent qanunvericiliyinin kifayət qədər mükəmməl olduğuna inanılır, lakin bu, patent sahibinin intellektual mülkiyyətinin qorunmasına zəmanət verildiyi anlamına gəlmir (bu səbəbdən rəsmi statistikalar işləmələr və innovativ həllər sahəsindəki vəziyyəti əks etdirmir). Bu bir neçə səbəbdən baş verir.

Birinci səbəb, Azərbaycanda üç növ patentləşdirmənin olmasıdır: ideyalar, ETTKİ. Hər hansı bir mərhələdə patentli işləməni əsas götürə, dəyişdirə və özümüzünkü kimi patentləşdirə bilərik. İdeya bənzərsizdirsə və eyni zamanda patentləşdirilib, amma həyata keçirilmirsə, kifayət qədər qısa müddətdən sonra güclü elmi və maliyyə struktura malik olan təşkilat tərəfindən yalnız texniki cəhətdən araşdırıla bilər, yalnız Azərbaycanda deyil, həm də xaricdə və müəyyən bir məhsulda təcəssüm olunan tədqiqat işləməsi olaraq patentləşdirilmişdir. Bu vəziyyətdə, innovasiya hüquqlarını Azərbaycanın qanunvericilik bazasının hazırkı səviyyəsi ilə, habelə arbitraj məhkəmələrinin səmərəsiz işi ilə sübut etmək praktik olaraq mümkün deyil. Buna görə dövlət qeydiyyat orqanlarının mövcud statistikası, bir qayda olaraq, təmsilçi hesab olunmur. Geniş miqyaslı layihələr üzərində işləyən yerli innovatorlar patentləşdirməyə yalnız innovasiyanın kütləvi istehsala və ya xaricdə satışa tam hazır olduqda müraciət edirlər.

İkinci səbəb. Patentlər uzun müddətə qeydiyyata alınır (bəzən bir ilə qədər). Təhlil prosesində işləmələr "sızmalar" mümkün olan bir çox mütəxəssis tərəfindən araşdırılır. "İçəri" məlumatları satın alan təşkilat onu digər ölkələrdə patentləşdirə bilər ki, bu da həqiqi sahibini gələcəkdə onu həm lisenziyalaşdırılmış şəkildə, həm də Azərbaycanda patentləşdirilmiş texnologiyaya əsaslanan məhsul olaraq ixrac etmək imkanından məhrum edir.

Biznes və ali təhsil müəssisələri arasında qarşılıqlı əlaqə. Kiçik innovativ müəssisənin üzləşdiyi yeni məhsulların hazırlanması və mənimsənilməsində əsas çətinliklərdən biri də əhəmiyyətli laboratoriya və tədqiqat bazasının və elmi kadrların olmamasıdır. Aydındır ki, elmi-tədqiqat və layihə institutlarında və bürolarda lazımi işləmələr mövcuddur, lakin kiçik şirkət üçün bunların alınması xərcləri böyük ola bilər. Eyni zamanda, bir çox kiçik müəssisə eyni vaxtda eyni innovasiyalara ehtiyac duyur və bu da kiçik innovativ müəssisələri birliklərdə (ittifaqlarda) birləşdirən vasitəçilərin yaranmasına kömək edir. Belə birliklər geniş tətbiq dairəsinə sahib olan innovasiyaların yaradılması üçün əhəmiyyətli maliyyə dəstəyi verə bilər.

Kiçik innovativ sahibkarlığın ixtisaslaşmış elmi təşkilatlar və digər firmalarla əməkdaşlığı davamlı olaraq elmi araşdırmalara başlayan, innovativ ideyaları yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsula, texnologiyaya və ya sosial xidmətlər göstərməyə yanaşmaya çevirən elmi və istehsalat birliklərinin yaranmasına imkan verir. Eyni zamanda, təcrübə ilə birləşən elmi tədqiqatlar tətbiq olunur və kiçik sahibkarlıq məhsulların keyfiyyətini və rəqabət qabiliyyətini artıran elmi və texnoloji nailiyyətlərlə zənginləşdirilir. Ali təhsil müəssisələrinin kiçik innovativ firmalarla əməkdaşlığı bu baxımdan böyük imkanlara malikdir. Məsələn, texniki universitetlərin kafedraları yeni texnologiyaların və texnoloji avadanlıqların inkişaf etdirilməsində kiçik müəssisələrə effektiv yardım göstərə bilirlər və kiçik müəssisələr də öz növbəsində universitetlərin təcrübə istehsal bazasına çevrilə və onları maliyyə mənbələri ilə dəstəkləyə bilər. Bundan əlavə, aspirantura təhsili sistemində də daxil olmaqla konkret yüksək texnoloji sahələr üçün məqsədyönlü mütəxəssis hazırlığı mümkündür.

4. Müasir dövrdə logistika zəncirlərinin formalaşması meylləri

Araşdırmalar göstərir ki, həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə logistika zəncirlərinin formalaşmasında üç əsas meyl mövcuddur (**Ермаков, 2014: 56-59**).

Bunlardan biri logistik əməliyyatların təşkili və həyata keçirilməsi zamanı əsas diqqətin logistika sistemlərindəki maddi axınların idarə edilməsi prosesinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilməsidir. Belə ki, Qərb mənbələrində "lazımsız logistik" **- lean logistics** adlanan bir yanaşma ortaya çıxdı. Bəzi əsərlərdə **«lean logistics»** termini "arıq logistika" kimi tərcümə olunur. Bu yanaşmanın məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

• qısa planlaşdırma dövrlərindən istifadə olunur;

• ehtiyatların doldurulma müddəti azalır;

• əmtəə ehtiyatları istehlakçılara daha yaxındır, beləliklə onları tez bir zamanda satmaq mümkün olur;

• xüsusi paylama mərkəzləri yaradılır;

• istehsal olunan və müvafiq olaraq tədarük olunan malların partiyalarının ölçüləri azalır;

• yalnız ən populyar məhsulların ehtiyatları, komponent ehtiyatları və montaj bölmələri yaradılır. Bu tendensiyaya loqistika sistemlərindəki fərdi əməliyyatların təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş "əməliyyat yanaşması" da deyilir və sanki bütün "zibil" ləğv olunur. Bütün ardıcıl əməliyyatlar parıldayır və bütün səhvlər və çatışmazlıqlar aradan qaldırılır.

Digər bir yanaşma, logistikanın çevik və müştəri istəklərinə sürətli cavab vermə qabiliyyətinə sahib olmasıdır. Logistika fərdi müştəri xidmətlərinə yönəldilməli və ehtiyaclarındakı xarici dəyişikliklərə sürətli cavab verməlidir. Bu yanaşma "çevik" adlandırıla bilər və mahiyyəti çevik və sürətli müştəri məmnuniyyətidir.

Üçüncü yanaşma, milli və ya beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən logistika sistemləri çərçivəsində işlərin inteqrasiyası və sinxronizasiyasına yönəlmişdir. Bu yanaşmanı inteqrasiyalaşmış adlandırmaq olar. O, maksimum səmərəliliyi əldə etmək üçün logistika sistemindəki bütün iştirakçıların sıx koordinasiyasını əhatə edir. Bu prosesə qatılan şirkətlər zəncir daxilində rəqib ola bilməz, yalnız digər zəncir iştirakçıları ilə rəqabət aparır.

Beləliklə, dünya iqtisadiyyatının qloballaşması istifadəçi xidmətlərini sərfəli, etibarlı və funksional xidmət ilə təmin edə bilən ən böyük logistika təminatçılarının beynəlxalq bazarlara çıxması ilə əlaqədar əsas logistika xidməti standartları inkişaf etdi, çox sayda beynəlxalq ticarət istiqaməti və marşrutu əhatə edən logistika sistemlər quruldu.

5. Rəqabətliliyin təmin edilməsində logistikanın rolu və prinsiplərinin müəyyən edilməsi

Qlobal iqtisadiyyatda yaşanan böhrana baxmayaraq, son illərdə dünya əhalisinin rifah halında artım və dünya ölkələrinin ÜDM-nin ümumi həcmində artım müşahidə edilmişdir.

Dünya Bankına görə dünya ölkələrinin ümumi ÜDM-nin ölçülməsi dövründə (1960-cı ildən 2019-cu ilədək), bu makro göstəricinin artım templəri, bir neçə il istisna olmaqla, dəyişməz olaraq müsbət idi və 2019-cu ilə qədər dünya ÜDM-nin həcmi 87,735 trilyon dollar olmuşdur **(**https://data.worldbank.ors/indicator/NY.GDP.MKTP.CD , 2021**)**

Göstərilən məlumatlar, şübhəsiz ki, inflyasiyanın təsirini də əhatə etsə də, iqtisadiyyatın bütün subyektləri - fərdlər və təşkilatlar tərəfindən istehlakdakı artım yenə də göz qabağındadır.

Öz növbəsində dünya iqtisadiyyatının böyüməsi dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Bu cür əlaqələrin qurulması və inkişafı üçün əsas istiqamət ölkələrin ixrac-idxal əməliyyatlarında ifadə olunan dövlətlərarası ticarət həcmindəki artımdır **(**https://data.worldbank.org/indicator, 2021); https://data.worldbank.org/indicator 2021).

Dünya mal və xidmət istehlakının böyüməsi, dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin güclənməsi həm daxili, həm də dövlətlər arasında əmtəə və maddi axınların sürətlənməsini birbaşa müəyyənləşdirir. Belə bir

şəraitdə maddi axınların mənalı, elmi cəhətdən əsaslandırılmış idarə olunması ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi üçün həlledici şərtlərdən biri olur.

Dünya təcrübəsindən də göründüyü kimi, beynəlxalq iqtisadiyyatda rəqabət mübarizəsində liderliyi inkişaf mənbələri kompleksində logistik metodlardan səmərəli istifadə olunan ölkələr qazanır. Bu vəziyyətdə logistika metodları xammal mənbəyindən son istehlakçıya qədər maddi axınların idarə olunması prosesində rasional və koordinasiyalı hərəkətlər sistemi kimi başa düşülür (Азимов, 2016: 171).

Rəqabətliliyin təmin edilməsində logistikanın rolu, digər məsələlərlə yanaşı, Qlobal Rəqabət Qabiliyyət İndeksi ilə Logistik Performans İndeksi müqayisə olunmaqla təsdiqlənir. Qlobal rəqabətqabiliyyətlilik indeksinin "ən yaxşı" qrupunda yer alan ölkələr, bir qayda olaraq, logistik səmərəliliyi səviyyəsinə görə yüksək mövqeləri tuturlar. Bu, ölkədə logistik inkişaf konsepsiyasının əsaslı seçiminin yüksək əhəmiyyətini göstərir.

İqtisadi sistemlərdə maddi axınların formalaşması hər biri öz məqsədlərini güdən və öz maraqlarına sahib olan bir neçə aktyorun fəaliyyətini tələb edir. Eyni zamanda, logistika prinsiplərindən biri, hər iki tərəf üçün iqtisadi mənfəət əldə etməyə imkan verən iqtisadi sistem subyektlərinin fəaliyyətinin koordinasiyası və rasionallaşdırılmasıdır. Effektiv şəkildə təşkil edilmiş logistik fəaliyyətlər ölkədə bazar münasibətlərinin inkişafına müsbət təsir göstərir, çünki rəqabətin səviyyəsi və keyfiyyəti, xidmət keyfiyyəti, nəqliyyat xərcləri daxil olmaqla malların hərəkəti xərcləri azalır və istehsal infrastrukturunun səmərəli fəaliyyət təmin olunur (Веселов, 2013: 230; Власов 2016: 116).

Tədqiqat nəticələrinin göstərdiyi kimi, səmərəli təşkil olunmuş logistika sistemi məhsul istehsalı və son istifadəçilərə çatdırılması ilə əlaqədar xərclərin 15-20% -ə qədər qənaət edə bilər - beləliklə logistika digər bazar idarəetmə metodları ilə (marketinq, bazar yönümlü menecment) sahibkarlıq subyektlərinin vaxtına və xərclərinə qənaət edən əsas amillərdən biri olur.

Nəticə

Müxtəlif strukturların işləmə modelini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirən müasir informasiya texnologiyaları sayəsində kiçik müəssisələrə yeni fəaliyyət növlərinə giriş təmin olunur və dünya əmtəə və xidmətlər bazarında kiçik və orta sahibkarlığın payı artır. İnformasiya texnologiyaları istehsal xərclərinin azaldılmasına şərait yaradır və kiçik müəssisələrin rəqabət qabiliyyətlərini artırmasına imkan yaradır. İqtisadi inkişafı və ölkənin dünya bazarlarında layiqincə təmsil olunmasını təmin edən özəyi rəqabətçi kiçik sahibkarlıq olan innovativ iqtisadiyyat olduğundan, onun təmin edə biləcəyi dəstək infrastrukturuna xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, bu da gələcəkdə uğurla yeniliklər tətbiq etməyə və beynəlxalq bazarlarda fəaliyyət göstərməyə yardım edəcəkdir.

Fikrimizcə, logistik fəaliyyət iki cəhətdən və məhsul istehsalçısı ilə istehlakçı arasında ayrılmaz əlaqələr kompleksində nəzərdən keçirilməlidir. Bu cür fəaliyyətlər mal axınının baş verdiyi andan hazır məhsulun istehlak anına qədər maddi axınların (ehtiyatlar, xammal, materiallar, bitməmiş istehsal, hazır məhsullar) və qeyri-maddi axınların (məlumatların) səmərəli idarə olunmasını təşkil etmək məqsədi daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Азимов П.Х. Проблемы и перспективы транспортно-логистической деятельности в странах Центральной Азии (на примере Республики Таджикистан): монография / Челябинск: ЮУрГУ, 2016. - 171 с.
2. Веселов Н.В. Экспертное обеспечение транспортной логистики: Монография / М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2013. — 230 с.
3. Власов А.В. Логистика во внешнеэкономической деятельности: монография / Москва: РУСАЙНС, 2016. - 116 с.
4. Ермаков И. Постановка проблемы развития национальной логистической системы // Логистика. — 2014. — № 11(96). — С. 56-59.
5. Новая парадигма управления социально-экономическим развитием регионов России / М. В. Васильева, Т. В. Владимирова, Е. В. Романенко, В. П. Часовой; под общ. ред. М. В. Васильевой. – М.: Планета, 2013. – С. 164–165.
6. The World Bank. URL - https://data.worldbank.ors/indicator/NY.GDP.MKTP.CD (müraciət tarixi 04.06.2021-ci il.)
7. The World Bank. URL - https://data.worldbank.org/indicator (müraciət tarixi 02.06.2021 ci il.); Imports of goods

İQTİSADİ ARTIMDA BƏRPA OLUNAN ENERJİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Dosent Ofeliya SƏMƏDOVA[16]
doktorant Pünhan MUSAYEV

Xülasə

Bərpa olunan enerji mənbələri dövrün tələbatı olan qeyri-ənənəvi enerji mənbələridir. Bərpa olunan enerjiyə "təbii mənbələrdən əldə edilə bilən və davamlı olaraq özünü yeniləyə bilən enerji mənbəyi" kimi tərif vermək olar. Bərpa olunan enerjini digər enerji növlərindən fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyət onun təbii yolla özünü yeniləyə bilməsi və yoxa çıxmamasıdır. Bərpa olunan enerji mənbələri karbon əsaslı qalıq yanacaqlarla müqayisədə bir sıra sosial-iqtisadi üstünlüklərə malik olmaqla yanaşı, istixana qazlarının emissiyasının azaldılmasına da böyük töhfə verir. Bərpa olunan enerji mənbələri ölkələrin artan və gələcəkdə eksponent olaraq artması gözlənilən enerji tələblərinə cavabdır. Dünya ölkələrinin təşəbbüsü ilə gerçəkləşən bərpa olunan enerji layihələri - Günəş, külək enerjisini əhatə edən bir sıra digər bərpa olunan enerji siyasətləri ilə yanaşı, şəhər yerlərində, eləcə də kənd yerlərində əhəmiyyətli iş yerlərinin yaradılmasını təmin edəcəkdir. Beləliklə, məqalədə bərpa olunan enerjinin əhəmiyyəti, sosial-iqtisadi sferaya təsiri və ölkədə bərpa olunan enerji mənbələrinin təşviqi və genişləndirilməsi üçün həyata keçirilən tədbirlər sistemi və mexanizmindən bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər*: *Alternativ enerji, emissiya, investisiya, ticarət

The importance of renewable energy in economic growth.

Abstract

Renewable energy sources are non-traditional energy sources of the time. Renewable energy can be defined as "a source of energy that can be obtained from natural sources and is constantly renewing itself." The most important feature that distinguishes renewable energy from other types of energy is that it can regenerate itself naturally and does not disappear. Renewable energy sources have a number of socio-economic advantages over carbon-based fossil fuels, as well as a significant contribution to reducing greenhouse gas emissions. Renewable energy sources meet the growing energy needs of countries and are expected to grow exponentially in the future. Renewable energy projects initiated by countries around the world, along with a number of other renewable energy policies covering solar and wind energy, will create significant jobs in urban and rural areas. Thus, the article discusses the importance of renewable energy, its impact on the socio-economic sphere and the system and mechanism of measures taken to promote and expand renewable energy sources in the countr

Keywords*: *Alternative energy, emissions, investment, trade

UOT:33.,504.062, 366.1

Giriş

Enerji istənilən fəaliyyət sahəsində əsas tələbatdır və iki növ əsas üstünlüyə sahibdir: bərpa olunan və bərpa olmayan enerji. Bərpa olunan enerji daha çox təbiət mənşəli olduğundan əlavə həm də perspektiv əsaslıdır. Həmçinin, ölkələrin enerji tələbatının daxili resurslarla ödənilməsi, xarici mənbələrdən asılılığının azaldılması, resursların şaxələndirilməsi ilə davamlı enerji istifadəsinin təmin edilməsi, enerji istehlakı nəticəsində ətraf mühitə dəyən zərərin minimuma endirilməsi baxımından bərpa olunan enerji çox mühüm yer tutur. Bundan əlavə, bərpa olunan enerji növləri ətraf mühitə ziyan vuran karbon emissiyalarının azaldılması, daxili qaynaqlar olduğu üçün xaricdən idxala ehtiyac duyulmaması və beləliklə də enerjidən xaricdən asılılığın azaldılması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan da müasir dövrdə bərpaolunan enerjinin istehsalı üçün Günəş paneli, külək dəyirmanı, turbinləri və s. kimi bir neçə növ texnologiyanın da tətbiqi geniş yayılmaqdadır. Bu gün dünya təbiətdə asan və sonsuz mövcudluğu səbəbindən bərpa olunan enerjiyə doğru irəliləməkdədir.

1.Artan qlobal enerji tələbatı

Bu gün dünyada istehlak edilən enerjinin təxminən 20 faizi bərpa olunan mənbələrdən əldə edilir. Mövcud vəziyyətdə ənənəvi yanacaqlardan asılılığın yüksək səviyyədə olmasına baxmayaraq, bərpa olunan enerjidən istifadə illər keçdikcə artır. 2050-ci ildə dünyanın enerji istehlakının indiki ilə müqayisədə təxminən 2 dəfə çox artacağı gözlənilir ki, bu da enerji istehsalında bərpa olunan enerjinin (su elektrik enerjisi də daxil olmaqla) payının ən azı 30 faiz olması ilə nəticələnəcəkdir. Bu cəhəti nəzərə alıb söyləmək olar ki, dünya ölkələrinin bərpa olunan enerji potensialından daha səmərəli istifadə etməsi və xüsusilə də

[16] Mingəçevir Dövlət Universiteti

son dövrdə yaşanan müsbət irəliləyişlər gələcək hədəflərin reallaşmasına böyük ölçüdə kömək edəcəkdir. Ayrı-ayrı ölkələrin xarici enerjidən asılılığı və uzunmüddətli perspektivdə enerji hesabını əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq bərpa olunan enerji, həm də milli gəlirdən məşğulluğa, investisiya sahələrindən ətraf mühit faktorlarına, enerji təchizatı təhlükəsizliyindən qaynaqların diversifikasiyasına qədər bir çox sahədə son dərəcə əhəmiyyətli faydalar təmin edəcəkdir.

1973-cü ildəki ilk neft böhranından sonra enerjinin əhəmiyyəti bütün dünya ölkələri tərəfindən daha yaxşı başa düşülməyə başladı. Bu tarixdən sonra ölkələr enerji mənbələrini şaxələndirmək və alternativ enerji mənbələrindən istifadə etmək üçün mühüm addımlar atmış, xüsusilə enerji idxal edən ölkələr enerjidən davamlı istifadə üçün müxtəlif siyasətlər axtarışına başlamışdır. Artıq 2000-ci ildən başlayaraq alternativ enerji axtarışları sürət qazandı və bərpa olunan enerji ilə bağlı araşdırmalar artmağa başladı. Son 20 ildə isə bərpaolunan enerjidən istifadənin sürətlə artdığı müşahidə edilməkdədir. Müasir bərpa olunan enerji növlərinin son enerji istehlakında payı təhlil edildikdə istilik enerjisi əldə etmək üçün istifadə olunan bərpa olunan enerji mənbələrinin 4.2 faizlə, su elektrik enerjisinin isə 3.9 faizlə birinci yeri tutduğu görünür. Bununla belə, bərpa olunan enerjinin son istehlakının artım tempi kifayət qədər qənaətbəxş deyildir. Bu vəziyyətin əsas səbəblərini inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr baxımından nəzərə alaraq, inkişaf etmiş ölkələrdə enerji tələbatının yavaş-yavaş artdığı, inkişaf edən ölkələrdə isə mövcud infrastrukturun və enerji istehlakı vərdişlərinin dəyişdirilməsinin vaxt tələb etdiyini qeyd etmək olar. Bundan əlavə, bərpa olunan enerji mənbələrindən əldə edilən enerjinin qiymət baxımından qalıq yanacaqlarla rəqabət apara bilməsinin hazırda mümkün görünməməsi də bu istiqamətdə başlıca çatışmazlıqlardan biridir. Bu baxımdan, bərpa olunan enerjinin ümumi enerji istehlakında payının artmasının zaman alacağı proqnozlaşdırılır. Bununla belə, dünya ölkələri bərpa olunan enerjidən istifadənin artırılması və bu sahədə texnologiyaların inkişafı üçün öz hökumət siyasətlərini həyata keçirirlər. Bu vəziyyət bərpa olunan enerjidən istifadənin yayılması baxımından əhəmiyyətlidir. Digər tərəfdən, qlobal elektrik enerjisi istehsalında da qalıq yanacaqlar başda olmaqla, bərpa olunmayan enerji mənbələrinin üstünlüyü davam edir. Bu üstünlüyü azaltmaq üçün bərpa olunan enerji növlərini xüsusilə quraşdırma xərcləri və qiymət rəqabəti baxımından təşviq etmək çox vacibdir.

Texnoloji irəliləyişlər, maliyyə inkişafları və yeni bazar imkanları bərpa olunan enerji mənbələrindən, xüsusilə külək və günəşdən istifadə etməklə elektrik enerjisi istehsalının xərclərinə azaldıcı təsir göstərir. Xüsusilə sahilyanı ərazilərdə külək və günəş enerjisindən istifadə, xarici təsirləri hesablamadan belə, xərclər baxımından qalıq yanacaqlarla rəqabətə davamlı olur. Məsələn, Braziliya, Kanada, Meksika, Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika, Türkiyə, Çin, Avstraliya və ABŞ kimi bir çox ölkədə külək enerjisi şəbəkə əsaslı enerji üçün ən sərfəli variantlardan biri hesab olunur. Bundan əlavə, su, geotermal və biokütlə enerji mənbələrindən elektrik enerjisi istehsalı bəzən fosil əsaslı istehsaldan daha sərfəli ola bilər. Bunu artırmaq üçün uyğun şəraitin, yəni keyfiyyətli resursların və təhlükəsiz tənzimləyici strukturun yaradılması çox vacibdir. Başqa sözlə, bərpa olunan enerjinin qalıq yanacaqlarla rəqabət apara bilməsi üçün bu sektorda institusionallaşma və təşviq sisteminə önəm vermək lazımdır. Bərpa olunan enerji investisiyalarının artmasının digər səbəbi enerji təchizatının təhlükəsizliyini və davamlılığını təmin etməyə yönəlmiş siyasətlərdir. Bundan əlavə, bərpa olunan enerji texnologiyasına qoyulan investisiyalar və dövlət dəstəyinin töhfəsi ilə bu sahəyə maraq artır. Bu yolla yüksək və bahalı texnologiya tələb edən bərpa olunan enerji layihələrinin xərcləri azalmağa başlayır və onların istifadəsi geniş vüsət alır.

2.Enerji növləri üzrə keçidlərin mövcud vəziyyəti

COVID-19 pandemiyası təkcə ictimai sağlamlıq üçün deyil, həm də enerji keçidi üçün ciddi nəticələrə səbəb olub. Birincisi, iqtisadi tənəzzül bərpa olunan enerji bazarlarında əhəmiyyətli dəyişkənlikləri gücləndirdi. İkincisi, ənənəvi yanacaq qiymətlərinin azalması bərpa olunan enerjinin qiymət rəqabət qabiliyyətini daha da zəiflətdi. Üçüncüsü, beynəlxalq ticarət məhdudiyyətləri bərpa olunan enerji təchizatı zəncirlərinə mane olmaqla, çoxsaylı layihələri dayandırdı. Nəhayət, lakin daha da əhəmiyyətlisi, pandemiyadan sonrakı iqtisadi bərpa planları, bərpa olunan enerjiyə keçidi daha da çətinləşdirərək, ənənəvi yanacaq investisiyalarına etibar etməyə davam edir. Enerji keçidinin qarşısında duran çətinliklərə baxmayaraq, pandemiya həm də fürsətlərin qapısını açır. Çoxlu sayda enerji siyasəti bərpa olunan enerjinin inkişafı üçün perspektivli gələcəyə işarə etsə də, ancaq COVID-19 pandemiyası bütün enerji sektorunda görünməmiş bir şok yaratdı və enerji keçidinin irəliləyişinə mane oldu. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) 11 mart 2020-ci ildə COVID-19 epidemiyasını qlobal pandemiya elan etdikdən sonra, bir çox ölkələr səyahət və iqtisadi fəaliyyətləri görünməmiş səviyyələrdə məhdudlaşdıraraq pandemiyanın qarşısının alınması nəzarətinin yeni mərhələsinə daxil oldu. Bununla da, biznes fəaliyyətlərində yaranan qəfil pozulma

2020-ci ildə qlobal enerji tələbatının 5% azalması ilə nəticələndi. Pandemiya neft hasil edən ölkələrin də enerji bazarı üzərində təsirini zəiflətdi ki, bu da neft qiymətlərinin kəskin enişinə səbəb oldu. Belə bir vəziyyətin ortaya çıxması isə ənənəvi enerjiyə bərpa olunan enerji üzərində rəqabət üstünlüyü yaratmış oldu. Üstəlik, pandemiya blokadası tədbirləri virusu effektiv şəkildə özündə saxlasa və iqtisadi itkiləri xilas etsə də, beynəlxalq ticarətin sonrakı kəskin azalması qlobal bərpa olunan enerji təchizatı zənciri üçün böyük bir uğursuzluqla yadda qaldı. Bərpa olunan enerji firmalarının çoxsaylı işçiləri karantinə alındığından, korporativ əməliyyat gücü kəskin şəkildə azaldı və çoxlu miqdarda bərpa olunan enerji avadanlıqlarının istehsalı, quraşdırılması və istismara verilməsi dayandı. İqtisadi çətinliklərlə üzləşən bir çox ölkə iqtisadiyyatı bərpa etmək üçün effektiv strategiya axtarışına başlamış oldu. “Yaşıl” stimullaşdırma planları üçün artan çağırışlara baxmayaraq, elan edilən stimullaşdırma planlarının “yaşıl” elementləri məhdud olduğundan əksər ölkələr hələ də enerji sektorunda qalıq yanacağa üstünlük vermək məcburiyyətindədir.

3.Bərpa olunan enerji potensialından istifadə və uzunmüddətli faydalar üçün planlaşdırma

Təhlükəsiz, fasiləsiz sərfəli enerji təchizatı məsələsini həll edərkən, verilməli suallar içərisində nə qədər enerjinin mövcud olduğu və onu haradan əldə etməklə bağlıdır. Yerli və bərpa olunan enerji mənbələrinə güvənmək həm ətraf mühitə təsirlər, həm də idxaldan asılılıq baxımından ən yaxşı seçim ola bilər. Həmçinin, enerji səmərəliliyi - ümumiyyətlə, mövcud yanacaqdan daha çox yanacaq çıxarmaq kimi müəyyən edilir. Enerji istehsal gücü bölgədən bölgəyə dəyişir. Ölkə və regionlar yerləşdikləri yerdən, təbii ehtiyatlardan, yerin fiziki formasından və mövcud texnologiyalardan asılı olaraq enerji resurslarını optimallaşdıra bilərlər. Bəzi ölkələr daha yüksək günəş enerjisi istehsal gücünə malik ola bilər, digərləri isə külək, su elektrik, gelgit enerjisi və ya yerli biokütlələrə daha çox etibar edə bilər. Müxtəlif mənbələri birləşdirmək, istənilən vaxt və yerdə istifadə etmək kifayət qədər təmiz bərpa olunan enerji saxlamaq və nəql etmək mümkün olana qədər sabit enerji təchizatını təmin etməyin yollarından biridir. Enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıqlar hətta enerji ixrac edən ölkələri yerli bərpa olunan enerji mənbələrinə də investisiya qoymağa təşviq edə bilər. Mövcud hasilat dərəcələri qorunub saxlanılarsa, məlum ənənəvi yanacaq ehtiyatları onilliklər ərzində tükənəcəkdir. Lakin, həqiqət ondan ibarətdir ki, bu ehtiyatlar tükəndikdən sonra da enerji tələbatı davam edəcək. Bu vəziyyəti nəzərə alaraq, gələcək enerji tələbatının necə ödəniləcəyini müəyyən etmək üçün iki yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşmada enerji istehsalçıları qətran qumları və ya şist qazı kimi digər qalıq yanacaq növlərini kəşf etməyi və istismar etməyi seçə və ya öz əməliyyatlarını indiyədək qismən istismar olunmamış yeni bölgələrə genişləndirə bilərlər. İkinci yanaşma, mövcud infrastrukturu dəyişdirmədən və yeraltı qalıq yanacaq ehtiyatlarına toxunmadan yalnız bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə etməklə gələcək tələbatın ödənilməsini təmin edə bilər. Məsələn, bəzi ölkələr, o cümlədən, ABŞ şist nefti və qətran qumlarından istifadə etməyi seçsə də, Səudiyyə Ərəbistanı və Çin kimi bəzi kömür və neftdən asılı ölkələr bu yaxınlarda bərpa olunan enerji mənbələrinə maraq və öhdəliklərini açıq şəkildə ifadə etdilər. Belə ki, bərpa olunan enerji səylərinin bir hissəsi olaraq, Səudiyyə Ərəbistanı 2017-ci ilin fevralında 2023-cü ilə qədər 700 meqavatlıq günəş və külək enerjisi istehsal edən gücün yaradılması üçün 50 milyon ABŞ dolları sərmayə qoyacağını elan etdi.

4.Sektor hədəflənməsi və iqlim dəyişikliklərinə uyğunlaşma

Qlobal iqlim dəyişir və ekosistem, insan sağlamlığı və iqtisadiyyat üçün getdikcə kritik risklər yaradır. Bu dəyişikliklər ona görə baş verir ki, bütün dünyada insan fəaliyyəti nəticəsində çoxlu miqdarda istixana qazları atmosferə buraxılır. Bu fəaliyyətlərə, hər şeydən əvvəl, elektrik enerjisi istehsalı, istilik və nəqliyyat üçün qalıq yanacaqların yandırılması daxildir. Qalıq yanacaqların yanması nəticəsində ətraf mühitə və insan sağlamlığına zərərli olan hava çirkləndiriciləri də atmodferə buraxılır. Qlobal miqyasda enerji istifadəsi insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan istixana qazı emissiyalarının ən böyük mənbəyidir. Qlobal istixana qazı emissiyalarının demək olar ki, üçdə ikisi istilik, elektrik enerjisi, nəqliyyat və sənayedə istifadə olunacaq enerji üçün qalıq yanacaqların yandırılması ilə əlaqələndirilir. İqlim dəyişikliyi enerji istehsal potensialını və enerji ehtiyaclarını dəyişə bilər. Məsələn, su dövriyyəsindəki dəyişikliklər hidroenergetikadan hasil edilən enerjiyə təsir edə bilər, yüksək temperatur yayda soyutma tələbini artırır və qışda isitmə tələbini azaldır. Əsasən, enerji ilə bağlı istixana qazları emissiyaları iki yolla azaldıla bilər: təmiz enerji mənbələrini seçməklə (məsələn, qalıq yanacaq əvəzinə yanmayan bərpa olunan mənbələrdən istifadə etməklə) və ya enerjiyə qənaət və enerji səmərəliliyi ilə ümumi enerji istehlakını azaltmaqla (məsələn, ev izolyasiyasını yaxşılaşdırmaq və ya daha yaşıl nəqliyyat vasitələrindən istifadə etməklə). Lakin iqlim dəyişikliyinin ən pis təsirlərindən qaçmaq üçün bu dəyişiklik qalıq yanacaq ehtiyatları tükənməzdən əvvəl çox tez baş verməlidir. Atmosferə nə qədər çox istixana qazları atırıqsa, iqlim dəyişikliyinin zərərli təsirlərini məhdudlaşdırmaq ehtimalımız da bir o qədər az olur. Bəzi

sektorlar (məsələn, nəqliyyat) digər sektorlara nisbətən daha təmiz enerji alternativlərinə keçiddə daha çox çətinlik çəkə bilər. Quru nəqliyyatında bərpa olunan mənbələrdən elektrik enerjisi qalıq yanacaqlara mühim alternativ ola bilər, lakin bu zaman enerji doldurma stansiyaları şəbəkəsi kimi infrastruktur elementləri də buna uyğun inkişaf etdirilməlidir. Bioyanacaqlar həmçinin nəqliyyat sektorunda qalıq yanacaqların istifadəsinin azaldılmasına töhfə verə bilər, lakin onların istifadəsindən əldə edilən ümumi fayda bioyanacaqların səthində istifadəyə potensial təzyiqlər yaradır və onların istifadəsində işlənən suyun miqdarı kimi müxtəlif amillər mütləq nəzarətdə saxlanılmalıdır. Hər hansı əsaslı dəyişiklikdə olduğu kimi, bu keçid də uzunmüddətli siyasət məqsədləri və dəstək tədbirləri, həmçinin vaxt və resurs tələb edir. Buna görə də infrastruktur və enerji istehsal imkanlarını ağıllı və təmiz etmək üçün hələ çox illər lazım olacaqdır.

Nəticə

Bərpa olunan enerjiyə keçid insanlıq və planetimiz üçün olduqca yaxşı bir gələcək vəd edir. O, istixana qazları emissiyalarını azaltmaqla iqlim dəyişikliyini azaldacaq, hava və suyun çirklənməsini azaltmaqla insan sağlamlığını və ətraf mühiti yaxşılaşdıracaq, iş yerlərini və iqtisadi inkişafı dəstəkləyəcək. İqlim dəyişikliyinin insanlara və təbiətə təsirlərini yumşaltmaq bərpa olunan enerjinin sürətlə qlobal istehsalını tələb etsə də,lakin dünya hələ bu məsələnin başlanğıcındadır. Bərpa olunan enerji istehsalının miqyası cəmiyyətlərə, ekosistemlərə və canlı təbiətə təsir edə biləcək şəkildə torpaq və sulara təzyiqi gücləndirə bilər ki, bu da sosial və ekoloji narahatlıqlar, öz növbəsində, təmiz enerji keçidinin özünü ləngidə bilər. Elektrik enerjisinə tələbatın artımı və bərpa olunan enerjiyə keçidi nəzərə alaraq, təmiz enerji istehsalının kütləvi şəkildə genişləndirilməsi tələb olunmaqdadır ki, buna uyğun olaraq infrastrukturun planlaşdırılması da mütləq sürətləndirilməlidir. Ancaq, nəzərə almaq lazımdır ki, investisiya ehtiyacları böyükdür və infrastrukturun istifadəyə verilməsi sürətinin enerji keçidinin ehtiyacları ilə mütənasib olmasını təmin etmək çox vacibdir. Bu isə öz növbəsində, planlaşdırma və təsdiqləmə proseslərinin daha da sadələşdirilməsini tələb etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Beynəlxalq Enerji Agentliyi, Dünya enerji hesabatı – 2020. https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-20202020
2. Beynəlxalq Enerji Agentliyi, Bərpa olunan enerji mənbələri- 2019. https://www.iea.org/reports/renewables-20192019
3. Beynəlxalq Enerji Agentliyi, Dünya enerji investisiyaları – 2020 https://www.iea.org/reports/world-energy-investment-20202020
4. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, COVİD-19 və iş dünyası. https://www.ilo.org/global/topics/green-jobs/publications/WCMS_751217/lang-- en/index.htm2020
5. Hartmann I. COVID-19-un Enerji Sektoruna Təsiri. https://www.energymagazine.com.au/impact-of-covid-19-on-the-energy-sector/2020

COVİD-19 -UN AZƏRBAYCANDA ÇAY PLANTASİYALARININ VƏ ÇAY İSTEHSALININ DİNAMİKASINA TƏSİRLƏRİ

Doktorant Pərvin MƏMMƏDOVA[17]

Xülasə

Hazırkı araşdırma çay dəyər zəncirinin mühüm maraqlı tərəflərini və COVID-19 pandemiyası zamanı onların üzləşdiyi məhdudiyyətləri müəyyən etmək məqsədi daşıyır. Dəyər zəncirinin bütün maraqlı tərəfləri fəaliyyət tərzinə görə müxtəlif problemlərlə üzləşmiş, o cümlədən çayçılar yaşıl çay yarpaqlarının yetişdirilməsi ilə bağlı maksimum problemlə qarşılaşmışlar. Yarpaq yığan, emal edən, topdansatış və pərakəndə satıcılar üçün əsas problemlər nəqliyyatın məhdudlaşdırılması və keyfiyyətli məhsulun olmaması idi. Tədqiqat işi əsasən, sistemli yanaşma və elmi abstraksiya, məntiqi ümumiləşdirmə əsasında aparılmışdır. Bu tədqiqat Covid 19 xəstəliyinin və onun profilaktik tədbirlərinin çay, plantasiya sektoruna təsirini araşdırmaqla, xəstəliyin tezliyinin plantasiya becərən əyalətlərdə rayon səviyyəsində qiymətləndirilməsini dəyərləndirir. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) məlumatına görə, çay dünyada sudan sonra ən çox istehlak edilən içkidir. Məqalədə regionlar və ayrı-ayrı ölkələr kontekstində dünyanın çay plantasiyalarının əkin sahələrinin dəyişmə dinamikasından bəhs edilir. Çay becərilməsi sahəsinin dəyişməsi ilə onun dünya istehsalı arasındakı əlaqə təhlil edilir.

Açar sözlər: *çay, plantasiyalar, sahələr, istehsal, regionlar, ölkə*

Effects Of Covıd-19 On The Dynamıcs Of Tea Plantatıons And Tea Productıon In Azerbaıjan

Summary

The present study aims to identify important stakeholders of the tea value chain and the constraints they face during the COVID-19 pandemic. All the stakeholders of the value chain have faced various challenges due to the way they operate, including the tea growers who have faced the maximum challenge of growing green tea leaves. The main problems for leaf pickers, processors, wholesalers and retailers were transportation restrictions and lack of quality products. The research work was mainly carried out on the basis of systematic approach and scientific abstraction, logical generalization. This study examines the impact of the Covid-19 disease and its preventive measures on the tea plantation sector and assesses the disease incidence at the district level in plantation-growing provinces. According to the Food and agriculture organization (FAO) of the United Nations, tea is the most widely consumed drink in the world after water. The article deals with the dynamics of changes in the areas under the tea plantations of the world in the context of regions and individual countries. The interrelation between the change of tea cultivation areas and its world production is analyzed.

Keywords: *tea, plantations, areas, production, regions, country.*

UOT: 33;504

Giriş

Yeni Korona virus (COVID-19) xəstəliyinə görə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) 11 mart 2020-ci il tarixində dünyada pandemiya elan olunmuşdur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına görə, Yeni Korona virusu insandan insana fiziki təmas yolu ilə yayılır, buna görə də bütün dünya hökumətləri karantin rejimi tətbiq edərək bu Yeni Korona virusunun yayılmasının qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər gördü. Azərbaycan Respublikası da bu hərəkatda iştirak etdi və 24 mart 2020-ci il tarixindən etibarən ümummilli Pandemiya elan olundu və izolyasiya tədbirləri tətbiq edildi.

İstehlakçıların alış seçimlərinin dəyişməsi ilə yanaşı potensial işçi çatışmazlığı və məhdud nəqliyyat və logistika xidmətləri səbəbindən qida tədarükü zəncirində böyük fasilələr baş verib. Bir çox cəhətdən, Yeni Korona virusunun çay dəyər zəncirinin həm tələb, həm də təklif tərəfinə təsiri nəzərə çarpır.

Dəyər zənciri bir məhsulu ilkin mərhələsindən istehsalın müxtəlif mərhələləri vasitəsilə son bazar təyinatına çatdırmaq üçün tələb olunan bütün fəaliyyətlər kompleksi kimi təsvir edilə bilən bir anlayışdır. Dəyər məhsul və ya xidmətin bazar formasını və ya funksiyasını artıran hər hansı fəaliyyətdir və bugünkü biznes mühitində biznesdəki hər bir prosesin dəyərini maksimuma çatdırmağa ehtiyac var. Hill & Jones-a görə, "dəyər zənciri" termini şirkətin fəaliyyət zəncirinin müştərilər üçün dəyər yaratmaq üçün resursları nəticələrə çevirməsi anlayışına istinad edir.

[17] **Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, şöbə müdiri, p.q.memmedova@gmail.com**

Baxmayaraq ki, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunun artım tempi bu pandemiya zamanı müsbət tendensiyadadır, lakin Yeni Korona virusunun aqrar dəyər zəncirinin həm tələb, həm də təklif tərəfinə təsiri göz ardı edilə bilməz. Araşdırmadan aydın olur ki, çay dəyər zəncirinin bütün maraqlı tərəfləri COVID-19 pandemiyasının səbəb olduğu izolyasiya səbəbindən əziyyət çəkirlər.

Onların arasında ən çox kiçik çay yetişdirənlər çoxluq təşkil edir, çünki kifayət qədər yaşıl çay yarpağı istehsal etmək üçün onlara böyük təzyiq var, lakin uyğun girişlərin olmaması səbəbindən kifayət qədər yarpaq istehsal edə bilmirlər, bu da tam dəyərin ümumi pozulmasına səbəb olur.Ona görə də hökumət çay sektoruna baxmalıdır ki, problemlər minimuma endirilsin.

Covid19-un iqtisadi təsiri və izolyasiya bütün sektor üçün fəlakətlidir. Tədqiqat xəstəliyin və izolyasiya tədbirlərinin sektora təsir edəcəyi kanalları izləyir. Bu kanallar mövsümi əməliyyatlarda, faktor və resurs təchizatında; nəqliyyat, saxlama və emal; marketinq və satış; və tələb şərtləri. Bu pozuntular qiymət, kəmiyyət və gəlirdə özünü göstərir. Buraya tələbin azalması, təchizat zəncirinin pozulması və qiymət səbəbindən dəyəcək itkilər daxil deyil. Bu bəşəri iqtisadi fəlakət plantasiya iqtisadiyyatına, eləcə də kiçik əkinçilərə və fəhlələrə ciddi təsir göstərmişdir. Bu itkilərin qarşısını təcili almaq və sektoru daha da canlandırmaq üçün təcili tədbirlər planı işlənib hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Tələbin yenilənməsinə və cavanlaşmasına, qiymətlərin aşağı düşməsinin dayandırılmasına, plantasiya əməliyyatlarının təzədən başlamasına və tədarük zəncirlərinin yenidən bərpasına yönəlmiş təcili tədbirlər görülməlidir.

1. Çay plantasiyalarının istehsalının dünya təcürbəsi

Çay dünyanın ən məşhur içkisidir. Təkcə ABŞ-da çay idxalı 1990-cı ildən bəri 400%-dən çox artıb. Bu içki minlərlə ildir dünya məkanında məşhurdur. Ehtimal olunur ki, çaydan istifadə Çində yaranıb və çay müalicəvi içki hesab edilib. 17-ci əsrdə çay Böyük Britaniyada geniş yayılmağa başladı və burada böyük populyarlıq qazandı və bu günə qədər davam edir. Çay istehsalının həcminə əsasən iki əsas amil təsir edir - çay plantasiyalarının ölçüsü və onların məhsuldarlığı. Ən yaxşı çay 1600 metr və daha yüksək hündürlükdə yüksək dağ çay plantasiyalarında bitir.

FAO-nun məlumatına görə, 2020-ci ildə dünyada çay plantasiyalarının ümumi sahəsi 4096,1 min hektar təşkil edib və əsasən 2010-cu ildən bu günə kimi 29,13% artıb. Çay plantasiyaları sahəsində ən böyük artım Asiya və Afrikada müşahidə olunur - müvafiq olaraq 29,83% və 27,97%. Şimali Amerikada bölgənin iqlim xüsusiyyətlərinə görə çay plantasiyaları yoxdur. Mərkəzi Amerikada çay becərilməsi ilə məşğul olan ərazidə bir qədər artım müşahidə olunur, lakin Cənubi Amerikada çay plantasiyalarının sahəsi 1,40% azalıb. Çay plantasiyaları sahəsində ən böyük azalma Avropada baş verib - 62,5% və ya təxminən 2,5 dəfə. Bu, Gürcüstan və Portuqaliyada çay əkinlərinin azalması ilə bağlıdır.

Dünyada çay plantasiyaları sahəsində ən böyük pay Asiya ölkələrinin payına düşür - 89%-dən çox. Bu, ilk növbədə, bu məhsulun yetişdirilməsi üçün xüsusi iqlim və torpaq tələbləri ilə bağlıdır. Afrika dünya çay plantasiyalarının 9% - 9,73%-ni təşkil edir. Çay plantasiyalarının sahələrinə görə dünya regionlarının payının dinamikası praktiki olaraq dəyişmir - kənarlaşmalar əhəmiyyətsizdir və 0,5%-dən çox deyil.

Çay becərilməsinin ən mühüm dünya regionlarını müəyyən etdikdən sonra çay plantasiyalarının əkin sahələrini əsas çay istehsal edən ölkələr kontekstində nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur.Çay plantasiyalarının sahəsinə görə Çin birinci yerdədir - 2020-ci ildə ərazi 2212,7 min hektar olub, 2010-cu ildən isə onlar 1,5 dəfə və ya 786,6 min hektar artıb. Plantasyonların əksəriyyəti yüksək keyfiyyətli çayların istehsal olunduğu təpələrdə yerləşir. Aran ərazilərində plantasiyalar var. Çinin bəzi bölgələrində məhsul ildə dörd dəfəyə qədər yığılır. Çində çay mədəniyyətinin çoxəsrlik ənənələri müşahidə olunur, bir çox əyalətlərdə çay yarpaqları hələ də yüz illər əvvəl olduğu kimi yalnız əl ilə yığılır və işlənir. Dünya ölkələrinin müxtəlif növ və növ çayların istehsalında ixtisaslaşması konkret ölkələrin müxtəlif becərmə şəraiti və ənənələri ilə bağlıdır. Qara çayların istehsalı demək olar ki, bütün çay istehsal edən ölkələrdə geniş yayılmışdır. Yaponiya yaşıl çay istehsalında ixtisaslaşmışdır. Yalnız çay istehsalının ən qədim ənənələrinə malik olan Çin bütün məlum növ və çay növlərini istehsal edir, qırmızı, sarı və ağ çaylar isə demək olar ki, yalnız Çin və Tayvanda istehsal olunur [1].

Məlumatlar istehsalda müsbət artım tendensiyası ilə Çinin qlobal çay istehsalında lider mövqeyini təsdiqləyir. 2010-2017-ci illər ərzində Çində çay istehsalı 69,66% və ya 1010 min ton artıb. Çin Çay Marketinq Assosiasiyası (CTMA) gələcəkdə 2018-ci ildə Çinin çay istehsalının 2018-ci ildə 2,8 milyon tona çatacağını proqnozlaşdırır. Eyni zamanda, bütün sənaye zəncirinin dəyəri 600 milyard yuanı (təxminən 86,4 milyard dollar) ötəcək”, - “Renmin Ribao” qəzeti yazır [5]. Hindistan 1325,0 min ton hasilat həcmi ilə dünyada ikinci yerdədir. Son 8 ildə istehsalın həcmi 33,68% və ya 333,8 min ton artıb. Hindistanın ixtisaslaşması - uzun yarpaqlı qara çay. Yaşıl çayın xüsusi payı o qədər azdır ki, onu statistikada nəzərə

almaq adətən çətindir. Yalnız yerli bazarı təmin etmək üçün hazırlanır. Hindistanda bütün çay istehsalının 70%-i Çin, Birma və Banqladeşlə həmsərhəd olan Assam əyalətində istehsal olunur. Assam çayları dağlarda deyil, düzənliklərdə yetişdirilir [6].

Dünyanın üçüncü ən böyük çay istehsalçısı, dünya bazarına qara çayın ən böyük tədarükçüsü olan Keniyadır. Keniya əlverişli hava şəraiti sayəsində 2018-ci ilin səkkiz ayında çay istehsalını 14% artıraraq təxminən 303 min tona çatdırıb [3]. Şri-Lanka və Vyetnam dünyanın ilk beş çay istehsalçısı sırasındadır. Şri-Lankada 2017-ci ildə çay istehsalının həcmi 349,7 min ton təşkil edib ki, bu da 2010-cu illə müqayisədə 5,52% çoxdur. Adada həm köhnə ənənəvi üsulla, həm də ən son texnologiyalardan istifadə edərək çay istehsal edən çoxlu sayda fabrik var. Məhsulları dünya bazarında yüksək qiymətləndirilən ən yaxşı istehsalçılar Mlesna Tea, Hyson, Basilur və Gilbert Premium Tea-dir. Onlar çay biznesinin başlanğıcında dayanan böyük plantasiyaların sahibləridir. Onların bütün məhsulları Seylon məhsulunun yüksək keyfiyyətini təsdiqləyən xüsusi simvolu - qılınclı aslanı daşıyır. Bu marka Şri Lanka hökuməti tərəfindən yalnız adada çay istehsal edən və qablaşdıran şirkətlərə verilir [7]. Vyetnamda çay sənayesi sürətlə inkişaf edir. Vyetnamda 123,2 min hektardan çox ərazini çay plantasiyaları tutur və 2017-ci ildə çay istehsalı 260 min ton təşkil edib. Vyetnam bütün lazımi təbii şərait və işçi qüvvəsinin mövcudluğu ilə əlverişli olan çox böyük çay istehsalı potensialına malikdir [2].

2.**Pandemiya zamanı iqtisadi rayonlar üzrə çay plantasiyalarının vəziyyəti**

Pandemiya hələ də dərinləşir və epidemiyanın gələcək istiqaməti və dərinliyinin nə olacağı bəlli deyil. Tibb elmləri hələ də peyvəndin inkişaf etdirilməsi ehtimalı ilə mübarizə aparır, bu isə hələ də göz qabağında deyil. Problemin məhdud tibbi həlli ilə izolyasiya, sosial uzaqlaşma, sınaq və karantin standart təcrübə idi.Azərbaycan iqtisadiyyatının 24 Mart 2020-ci ildə elan edilmiş və 31 May 2020-ci il tarixinə qədər davam edən izolyasiya yolu ilə demək olar ki, tamamilə bağlanması, virusun yayılma sürətini mübahisəli şəkildə yavaşlatsa da, bütün iqtisadiyyatı zərif bir dayanma nöqtəsinə gətirdi. Əkinçilik sektoru əhalinin ən təcrid olunmuş və həssas təbəqələrinin bəzilərinin yaşayışı üçün çox vacibdir. Plantasiya sektoru təxminən 23 milyon işçini və 1,5 milyondan çox əkinçini dolanışıqla təmin edir.

Covid 19 pandemiyası və izolyasiyadən sonra çay sektorun dərhal və uzunmüddətli narahatlıqlarını vurğulamağı hədəfləyirik. Burada pandemiyanın çay plantasiya rayonlarında yayılmasının regional mənzərəsini verir, pandemiyanın aradan qaldırılması üçün hökumətin qəbul etdiyi tədbirləri əks etdirən, pandemiyanın və bərpa tədbirlərinin plantasiya sektoruna təsir edəcəyi kanalları təhlil edir.

Ölkənin kənd təsərrüfatının əsasını bitkiçilik və heyvandarlıq təşkil edir. Bitkiçilikdə əsas investisiyalar əkin sahələrinə və çoxillik bitkilərə (üzümçülük, meyvəçilik, çayçılıq) yönəldilir.Əsasən də bu investisiyalar çayçılığa ayrılmışdır.

İqtisadi rayonlar üzrə çay plantasiyalarına nəzər salsaq görərik ki, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonundan fərqli olaraq Lənkəran iqtisadi rayonunda 2016-cı ildən 2018-ciilədək artım baş vermiş və çay əkin sahəsi 1076,5 ha olmuşdur. Lakin 2018-ci ildən etibarən çay əkin sahələri azalmışdır. 2020-ci ildə çay əkin sahəsi 1007,2 ha olmuşdur.

	2016	2017	2018	2019	2020
Azərbaycan Respublikası	1016,0	1114,3	1136,5	1082,0	1067,2
Lənkəran iqtisadi rayonu	956,0	1054,3	1076,5	1022,0	1007,2
Astara rayonu	345,0	345,0	345,0	272,5	272,5
Lənkəran rayonu	568,0	604,3	628,5	640,5	604,3
Masallı rayonu	43,0	105,0	103,0	109,0	130,4
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	60,0	60,0	60,0	60,0	60,0
Zaqatala rayonu	60,0	60,0	60,0	60,0	60,0

Cədvəl 1: Azərbaycanda çay əkmələrinin sahəsi, ha

Mənbə: DSK məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Azərbaycana çay müxtəlif ölkələrdən idxal olunur. Statistik göstəricilərə nəzər salsaq görərik ki, 2020-ci ildə ölkəmizə 13 984,9 ton çay idxal olunmuşdur. Cədvəl 2-dən də göründüyü kimi idxal olunan çay məhsulları əsasən Şri Lanka, Rusiya Federasiyası, Vyetnam, Hintistan, Keniya, Çin İran İslam Respublikası və s. ölkələrdəndir.

Ölkələr	Miqdarı, ton	Məbləği, min ABŞ dolları
Şri-Lanka	11 302,6	45 985,3
Rusiya Federasiyası	1 021,7	5 350,6
Vyetnam	613,9	1 099,2
Hindistan	534,3	1 873,7
Keniya	217,8	632,8
Çin	165,9	391,3
İran İslam Respublikası	59,2	177,2
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	31,5	242,4
Türkiyə	26,9	273,9
Digər ölkələr	11,1	160,8
Cəmi	**13 984,9**	**56 187,2**

Cədvəl 2: 2020-ci ildə Azərbaycana çay məhsulların idxalı (ölkələr üzrə)

Mənbə: DSK məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Şəkil 1-dən də göründuyü kimi Azərbaycana idxal olunan çayın 81%-i Şri-Lankanın payına düşür. Şri-Lankadan 2020-ci ildə 11 302,6 ton məhsul idxal edilmişdir və buna 45 985,3 ABŞ dolları sərf olunmuşdur.

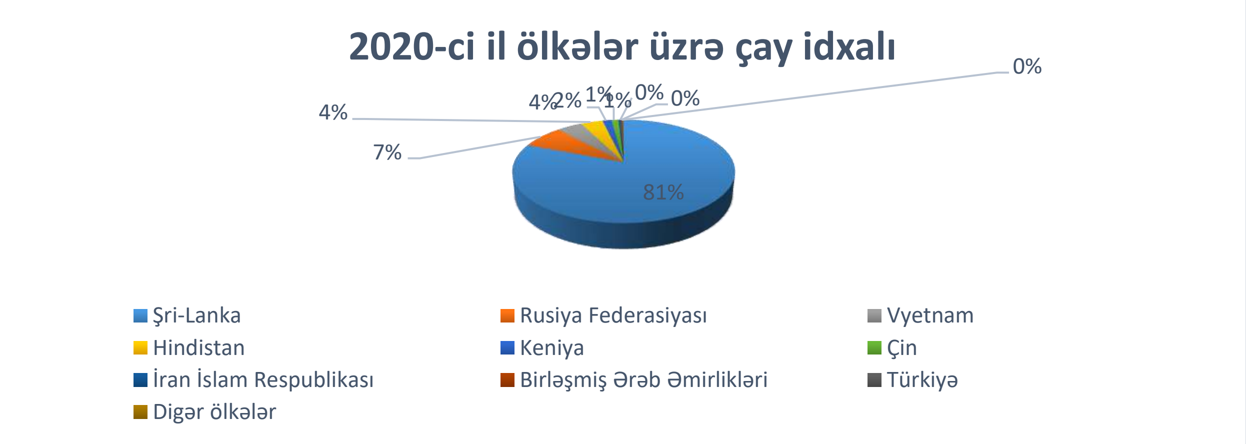

Şəkil 1: 2020-ci il ölkələr üzrə çay idxalı

Mənbə: DSK məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bizim təxmini hesablamalarımız göstərir ki, Azərbaycanda məhsuldar çay plantasiyaları hər hektar üçün ildə 100 nəfər-gün əl əməyi tələb edir. Müvafiq olaraq, bu, cari məhsuldar sahəyə görə bütün ilkin çay istehsalı zamanı Azərbaycanda təxminən 110 000 iş gününəbərabərdir. Ölkəmizdə çay sahəsinin genişləndirilməsi ilə bağlı hökumətin qarşıya qoyduğu hədəflərə nail olunarsa, bu rəqəmlər Azərbaycanda 300 000 iş gününə, qədər artacaq ki, bu da çay sektorunun məşğulluq baxımından əhəmiyyətini vurğulayır.

İlkin çay istehsalı üçün tələb olunan işçi qüvvəsinin böyük ölçüsü də çay sektorunda sosial məsuliyyət məsələlərinə xüsusi diqqət yetirməli olan potensial investorlara ehtiyac olduğunu göstərir.

Azərbaycanda çay ənənəsi çox qədimlərə gedib çıxır. Çay bizə ilk dəfə orta əsrlərdə Böyük İpək Yolu ilə səyahət edən karvanlar tərəfindən gətirildiyindən o, Azərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olmaqla yanaşı, mühüm sənaye sahəsinə çevrilmişdir.

İlk dəfə 19-cu əsrdə başlayan kiçik çay plantasiyaları 1920-ci illərdə tam miqyaslı sənaye istehsalına çevrildi. Azərbaycanın cənub bölgələri rütubətli subtropik iqlimi ilə xüsusilə çay becərilməsi üçün əlverişlidir və dünyanın ən yaxşı çaylarından bəzilərini istehsal edir.

Azərbaycan hökuməti davamlı çay yığımına mühüm üstünlük verir. Bu məqsədlə çay istehsalının genişləndirilməsi, sənayenin ixrac potensialının artırılması və kənd əhalisinin məşğulluq perspektivlərinin təmin edilməsi məqsədi ilə 2018-ci ildə Azərbaycan Prezidentinin təşəbbüsü ilə çayçılığın 2018-2027-ci illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir.

Cədvəl 3-də 2016-2020-ci illərin çay ixracının dinamikası əks olunmuşdur. Müqaisəli təhlil aparsaq görərik ki, ən çox çay ixracı 2017-ci ildə 17350,0 ton olmuşdur. 2018-ci ildə çay ixracı 1367,0 ton olsa da 2019-cu ildə 1505,9 tona çatmışdır. Lakin pandemiya şəraiti ilə əlaqədar olaraq tətbiq olunan karantin və

izolyasiya tədbirlərinə görə nəqliyyat və logistika xidməti məhdudlaşdırılmışdır. Nəticədə bu da Azərbaycanda çay ixracının azalmasına səbəb olmuşdur. 2020-ci ildə 9461,4 ABŞ dolları həcmində 1357,2 ton çay ixrac edilmişdir. Azərbaycan çayları əsasən Gürcüstan, Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Səudiyyə Ərəbistanına ixrac edilir.

Ölkələr	Miqdarı	Məbləği, min ABŞ dolları
Gürcüstan	633,7	4 819,0
Rusiya Federasiyası	336,5	1 689,1
Ukrayna	241,5	1 611,4
Səudiyyə Ərəbistanı	39,7	415,8
Digər ölkələr	105,9	926,1
Cəmi	**1 357,3**	**9 461,4**

Cədvəl 3**: 2020-ci ildə mühüm növ məhsulların ixracı (ölkələr üzrə)**
Mənbə: DSK məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

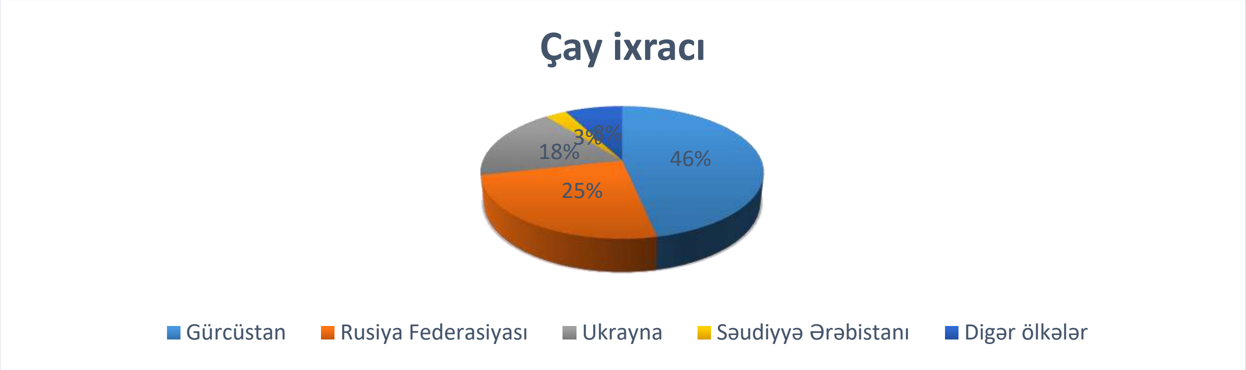

Şəkil 2: Çay ixracı
Mənbə: DSK məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəkil 2-dən göründüyü kimi ixrac olunan çayın 46%-ini Gürcüstan təşkil edir. Gürcüstandan sonra əsas çay ixrac olunan ölkə Rusiya Federasiyasıdır. Rusiya Federasiyasına 1689,1 ABŞ dolları həcmində 336,5 ton məhsul ixrac edilmişdir ki, bu da ixrac olunan məhsulun 25%-ni təşkil edir.

Qlobal sorğulara əsasən, Azərbaycanda adambaşına çay istehlakı dünyada ən yüksək göstəricilər sırasındadır, əhalinin 99,1%-i özünü müntəzəm çay içən hesab edir, yerli çay brendlərinə üstünlük verir.

Nəticə

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək, dünyada çayçılığın inkişafının ümumi tendensiyalarını ayırd edə bilərik - çay plantasiyalarının sahəsi azalır və onların əsas payı Asiya ölkələrindədir. Həmçinin Asiya ölkələri çay istehsalında liderdir və ümumi çay istehsalının azalması məhz Çin, Hindistan, Şri Lanka və Vyetnam kimi ölkələrin hesabınadır. Çayçılıq rayonları müəyyən ixtisaslaşma ilə xarakterizə olunur ki, bu da bu məhsulun yetişdirilməsi üçün təbii-iqlim şəraitinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.Bu gün dünya iqtisadiyyatın bütün sektorlarına mənfi təsir göstərən COVID-19 pandemiyasının yaratdığı görünməmiş çətinliklərlə üzləşir. Azərbaycan hökuməti koronavirusun kənd təsərrüfatına, o cümlədən çay əkinçiliyinə vurduğu iqtisadi zərəri minimuma endirmək üçün bütün lazımi tədbirləri görür.Buna uyğun olaraq, aqrar sektor xüsusi karantin rejiminin tələblərinə ciddi əməl edilməklə fəaliyyətini davam etdirir və həyati əhəmiyyət kəsb edən qida tədarükü zəncirlərini fasiləsiz işləmək üçün açıq saxlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qusakova, D.A. Rusiyada və dünyada çay bazarının inkişaf tendensiyaları [Mətn] / D.A. Qusakova// Ən yaxşı tələbə məqaləsi 2016: II Beynəlxalq elmi-praktik müsabiqənin məqalələr toplusu. - Penza, 2016. - s. 76-82.
2. https://interfax.com.ua/news/economic/540752.html
3.http://economy.gov.ru/minec/activity/sections/foreignEconomicActivity/economic_organization/russiaun/unpro
4. http://biang.ru/ru/news/obem-proizvodstva-chaya-v-kitae-dostignet-2.8-mln-tonn-v-2018-godu.html

5. Qəhvə istehsal edən ölkələr, ən çox çay istehsal edən ölkə. [Elektron resurs]: - Giriş rejimi: https://kofechaj24.ru/strany-proizvoditeli-kofe-bolshe-vsego-chaya-proizvodyat-v-kakoy-strane/

6. Şri Lankadan Seylon çayı [Elektron resurs]: - Giriş rejimi: https://kofechay.com/sorta-i-vidy/proizvoditeli/ceylonskiy-chay-shri-lanki

7.Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, Bakı ş. 2021.

AZƏRBAYCANDA EV TƏSƏRRÜFATLARININ QƏNAƏTİNİN HƏCMİNƏ PENSİYA SİSTEMİNİN TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

i.e.n Bağış ƏHMƏDOV[18]

Xülasə

Məqalədə pensiya sisteminin qənaətin həcminə təsirinin nəzəri və praktiki məsələləri araşdırlmışdır. Burada həyat tsikli nəzəriyyəsininin xüsusiyyətləri, pensiya sisteminin milli qənaətə təsiri istiqamətləri öyrənilmişdir. Azərbaycanda pensiya sistemi təhlil olunmuş, onun qənaət normasına azaldıcı təsirinin səbəbləri müəyyən edilmişdir. Son illərdə ev təsərüfatlarının qənaətinin sərəncamda qalan gəlirlərində və milli qənaətdə payı kiçik olmuşdur. Buna təsir edən əsas amillərdən biri adambaşına düşən gəlirlərin az olmasıdır. Belə hal yığılan sosial sığorta haqlarının məbləğini də məhdudlaşdırır. Son illərdə əhalinin pensiya yaşının artırılması pensiyaçıların sayının azlmasına səbəb olmuşdur. Bu amil ölkədə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilən pensiya ödənişləri ilə sosial sığorta haqları arasındakı fərqi azaltmışdır. Bununla yanaşı, ortamüddətli dövrdə bu fərqin aradan qalxması gözlənilmir. Belə ki, pensiyaçıların sayının muzdlu işçilərin sayına nisbəti yüksək olaraq qalır. Bundan başqa, pensiya yaşının artırılmasının pensiyaçıların sayının azailmasına təsiri azalmaqdadır. Məqalədə məşğul olanlar sosial sığorta haqlarını qənaətlərinin bir hissəsi kimi qəbul etmələri üçün mövcud pensiyaçıların pensiyalarının dövlət büdcəsi hesabına ödənilməsi, məşğul olanların sosial sığorta haqlarının Dövlər Sosial Müdafiə Fondunda toplanması təklif edilir.

Açar sözlər: ev təsərrüfatları, milli qənaət, pensiya sistemi

Assessment of the impact of the pension system on household savings in Azerbaijan

Summary

In the article, the theoretical and practical issues of the impact of the pension system on the savings were investigated. Here, the characteristics of the life cycle theory, the influence of the pension system on the national savings are studied. The pension system in Azerbaijan has been analyzed, and the reasons for its reducing effect on the savings rate have been determined. İn recent years, the share of household savings in their disposable income and national savings has been small. One of the main factors affecting this is low per capita income. Such a situation also limits the amount of collected Social Insurance Contributions. In recent years, increasing the retirement age of the population has led to a decrease in the number of pensioners. This factor has reduced the difference between pension payments and Social Insurance Contributions paid from the state budget in the country. However, this difference is not expected to disappear in the medium term. Thus, the ratio of the number of pensioners to the number of employees remains high. In addition, the effect of increasing the retirement age on the decrease in the number of pensioners is decreasing. In order for the employees to accept Social Insurance Contributions as part of their savings, it is proposed to finance the pensions of existing pensioners from the state budget, and to collect the social insurance fees of the employees in the State Social Protection Fund.

Keywords: *households, national savings, pension system*

JEL: *D14, D15, H55*

Giriş

Ölkə səviyyəsində qənaət iqtisadi inkişafın maliyyələşdirilməsi üçün daxili mənbəyin həcmini müəyyən edir. Milli qənaət ölkədə sərəncamda qalan gəlirlərin məhsul və xidmətlərin son istehlakına sərf olunmayan hissəsini təşkil edir (SNA, 2009; 183). Sərəncamda qalan gəlirlərin bu hissəsi gələcək istehlakın artımına yönəldilir və milli sərvətin artırılmasının və investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyi kimi çıxış edir. Qənaət normasının səviyyəsi həm də ev təsərrüfatlarının gələcək həyat səviyyəsini və onların sərvətinin həcmini müəyyən edən amillərdəndir.

Ev təsərrüfatlarının qənaətlərinin mövcudluğu onların böhranlı halların öhdəsindən gəlmək, gözlənilməz çətinlikləri aradan qaldırmaq, pensiya yaşında istehlaklarını təmin etmək imkanlarını müəyyən edir.

Son illərdə bir çox ölkələrdə əhalinin strukturunda yaşlıların payının artması pensiya sisteminin dayanıqlılığını artırmaq məqsədilə pensiya yaşlarının artırılmasına səbəb olmuşdur. Belə şəraitdə pensiya sisteminin ev təsərrüfatlarının qənaətinə təsirinin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1. Nəzəri Yanaşmalar

Ev təsərrüfatları yalnız qənaət xatirinə gəlirlərinin bir hissəsinin qənaət etmirlər. Qənaət adətən gələcək istehlakın artırılması məqsədilə edilir (Romer, 1996; 312). Bütövlükdə, ev təsərrüfatlarını gəlirlərinin bir hissəsini qənaət etməyə sövq edən amillərə aşağıdakıları aid etmək olar (Peter, 2001; 148):

---

[18] **Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), bahmadov@gmail.com)**

1. pensiya dövrü üçün qənaətin edilməsi. Bu zaman cari gəlirlərin azaldığı və ya sıfıra endiyi dövrlərdə öz istehlakını təmin etmək üçün qənaət edilir;

2. ehtiyatlılıq motivi ilə əlaqədar qənaətin edilməsi. Gələcəklə bağlı qeyri-müəyyənlik nəzərə alınaraq qənaətin həcmi artırılır. Ev təsərrüfatları işsizlik və ya xəstəlik kimi fövqəladə halları nəzərə alaraq qənaət edirlər;

3. varislər üçün qənaətin edilməsi. Ev təsərrüfatları gələcək nəsilə miras qoymaq üçün qənaət edirlər.

Bundan başqa, maddi əmlakın yığımı da qənaətin əsas məqsədlərindən olur. Bu amillər bir-birlərini qarşılıqlı şəkildə istisna etmirlər, mövcud qənaət bu amillərin hamısının təsiri əsasında formalaşır.

C.Keynsə görə də qeyd edilən amillər ev təsərrüfatlarının qənaət etmək motivlərinə və ya məqsədlərinə aiddir (Keynes, 1936; 107-108).

Keynsin istehlak funksiyası aşağıdakı kimi idi.

$$C_t = a + bY_t \quad (1)$$

Burada, b – istehlaka son hədd (marjinal) meyllilik (MPC) əmsalıdır və $\partial C/\partial Y$ kimi hesablanır. Y_t – sərəncamda qalan gəlirlər, a – avtonom istehlak xərclərdir. İstehlakı nəzərə alsaq, onda qənaətin (S_t) həcmi aşağıdakı kimi olur:

$$S_t = Y_t - C_t \quad (2)$$

(1) düsturundan göründüyü kimi, istehlakın həcmi sərəncamda qalan gəlirlərdən asılıdır. İstehlaka orta meylillik əmsalı APC=C/Y kimi müəyyən edilir. Bunu (1) düsturunda nəzərə alsaq, onda APC = b + a/Y olar. Əgər a=0, onda APC=MPC, əgər a>0 olarsa, ond APC>MPC. S.Kuznets uzunmüddətli dövrdə istehlaka orta meyililik əmsalının sabit olduğunu müəyyən etmişdir (Kuznets, 1946). Bununla yanaşı, digər araşdırmalarda qısamüddətli dövrdə APC>MPC olduğu aşkar olunmuşdur (https://mpra.ub.uni-muenchen.de). Qısamüddətli dövrdə APC>MPC olarsa, onda uzunmüddətli dövrdə APC azalmalıdır. Belə ziddiyyətin aradan qaldırılması üçün təklif edilən nəzəriyyələrdən biri həyat tsikli modeli olmuşdur.

F.Modelyani və R.Brumberq tərəfindən irəli sürülmüş həyat tsikli nəzəriyyəsinin əsasında pensiya dövrü üçün qənaətin edilməsi durur (Modigliani və Brumberg, 1954). Bu nəzəriyyəyə əsasən insanlar istehlaklarının həcmini öz ömürləri boyu bərabərləşdirməyə çalışırlar və bu məqsədlə qənaətdən istifadə edirlər. Yəni insanlar əmək qabiliyyətli yaşlarında qənaət edirlər ki, yaşlaşdıqda və yaşla əlaqədar işləmədikləri dövrdə istehlaklarını təmin etsinlər. Bu baxımdan, həyat tsikli nəzəriyyəsinə əsasən əhalinin demoqrafik strukturu qənaətin həcminə adambaşna düşən gəlirlərdən daha çox təsirə malikdir. Belə ki, F.Modalyaninin fikrincə, orta yaş qrupunda olan əhali kifayət qədər sabit qənaət normasına malik olurlar, çox gənc və ya çox yaşlı insanların qənaət noraması daha aşağı olur, hətta bu qrup əhalinin istehlak xərcləri gəlirlərini üstələyə bilər (Modigliani, 1986; 304). Bununla yanaşı, əhalinin ömür uzunluğu artdıqda, ilk dövrlərdə ev təsərrüfatlarının qənaəti artır, əhalinin ümumi sayında yaşlıların payı artdıqca, azalır (Modigliani və Brumberg, 1954). Modilyani modeli milli qənaətin əhalinin demoqrafik tərkibi və iqtisadi artımdan asılı olduğunu göstərir. Əhalinin yaş strukturu qənaətin həcminə təsir göstərən həlledici amillərdən biridir. Bu modelə əsasən əmək qabiliyyətli əhalinin sayının yaşlı insanların sayına nisbəti nə qədər böyükdürsə, qənaətin həcminin artımı böyük olur. Ev təsərrüfatları baxımından qənaətin həcmi ilə iqtisadi artım arasında əlaqə, iqtisadi artım şəraitində əmək qabiliyyətli əhalinin qənaətlərinin pensiya yaşında əhalinin xərclərini üstələməsi ilə bağlıdır. Belə ki, adətən insanlar əmək qabiliyyətli yaşda gəlirlərinin bir hissəsini təqaüdə çıxdıqdan sonra xərcləmək üçün qənaət edirlər. Əgər əhalinin sayı dəyişmirsə və iqtisadi artım tempi sıfıra bərabərdirsə, onda milli qənaətin həcmi sıfıra yaxın olur. Belə ki, bu zaman gənclərin qənaəti yaşlıların xərcləri ilə kompensasiya olunur. İqtisadi artım əvvəlki nəslə nisbətən yeni nəslin gəlirlərinin artımına səbəb olur. Bu amil, əhalinin sayı və yaş strukturu dəyişmədikdə belə yeni nəslin qənaətinin təqaüdə çıxmış əhalinin qənaətindən çox olmasına səbəb olur. Bununla belə, qeyd edilən amilin təsiri ölkədə formalaşmış pensiya sistemindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Modelyanin nəzəriyyəsinə əsasən yaşlıların sosial müdafiəsinin artırılmasına istiqamətlənən dövlət tədbirləri milli qənaəti azaldır (Шarac, 2006; 74).

Qeyd edilənlərlə yanaşı, həyat tsikli nəzəriyyəsi sosial təminat sisteminin təsirini tam nəzərə almırdı. Bu nəzəriyyəyə əsasən gələcəkdə pensiya ödənişləri ev təsrrüfatlarının qənaətinin əvəzedicisi hesab edilirdi. M.Feldstein pensiyanın həcmi ilə ev təsərrüfatlarının qənaəti arasında mənfi əlaqə olduğunu müəyyən etmişdir (Feldstein, 1974). Bununla yanaşı, bəzi tədqiqatçılara görə, hazırda sosial sığorta haqları hesabına formalaşan gələcək pensiya ödənişləri ilə bağlı qeyri-müəyyənliklərin olması, borc almaqla bağlı məhdudiyyətlərin mövcudluğu, pensiya kapitalının qeyri-likvidliyi kimi amillər qənaət normasının artmasına səbəb olur (Alicia və digərləri, 1991). Belə ki, xüsusilə icbari sosial sığorta ödənişləri milli qənaətin artımına səbəb olduğu halda, qeyd edilən amillər ev təsərrüfatlarını sosial sığorta haqları hesabına yaranan kapitalı öz sərvətlərinin bir hissəsi kimi qəbul etmədikdə, gələcəklə bağlı daha çox qənaət edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial sığorta haqları dövlət pensiya fonduna ödənirsə, onda bu ödənişlər dövlət

idarəetməsinin sərəncamda qalan gəlirlərinə daxil olur və ev təsərrüfatlarının isə sərəncada qalan gəlirlərini azaldır. Bununla yanaşı, sosial sığorta haqlarının məbləği pensiya ödənişlərini üstələyirsə, bu bütün hallarda milli qəanəti artırır.

2. Azərbaycanda Mövcud Vəziyyət

Ev təsərrüfatlarının qənaət normasına pensiya sisteminin təsiri onun təşkili xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Belə ki, pensiya ödənişləri şəxsin işlədiyi dövrdə pensiya fonduna ödədiyi sosial sığorta haqları və əvvəllər ödədiyi haqlar hesabına formalaşmış kapitaldan əldə edilən gəlir əsasında müəyyən olunursa, belə hal onun cari qənaəti ilə gələcək pensiya ödənişləri arasında asılılığın yaranmasına səbəb olur. Bununla yanaşı, sosial sığorta haqqı məşğul olanların gəlirlərindən tutulmaqla pensiyaya çıxan insanların pensiya ödənişlərini ödəmək üçün istifadə edilirsə, onda belə hal milli qənaətin artımına müsbət təsir göstərmir. Çünki, belə pensiya sistemi adətən yığım fondunun yaradılmasını nəzərdə tutmur. Azərbaycanda da ikinci sistem mövcuddur. Son illərdə pensiya ödənişlərinin məbləği ilə sosial sığorta haqları arasında əlaqənin təmin edilməsi istiqamətində islahatlar həyata keçirilsə də, pensiaya çıxanların pensiya ödənişləri onların sosial sığorta haqlarının yığımı hesabına deyil, mövcud məşğul olanlardan yığılan sosial sığorta haqları hesabına həyata keçirilir. Belə hal 1990-cı illərin əvvəlindən yaranmışdır. Bu baxımdan, ev təsərrüfatlarının Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna (DSMF) daxil olan məcburi dövlət sosial sığorta haqları milli qənaətin artmasına, bu fondan pensiyaçılara ödənişlər isə milli qənaətin azalmasına səbəb olur. Göründüyü kimi, toplanan sosial sığorta haqları ilə ödənilən pensiyanın məbləğləri arasındakı fərq milli qənaətin həcminə təsir göstərir.

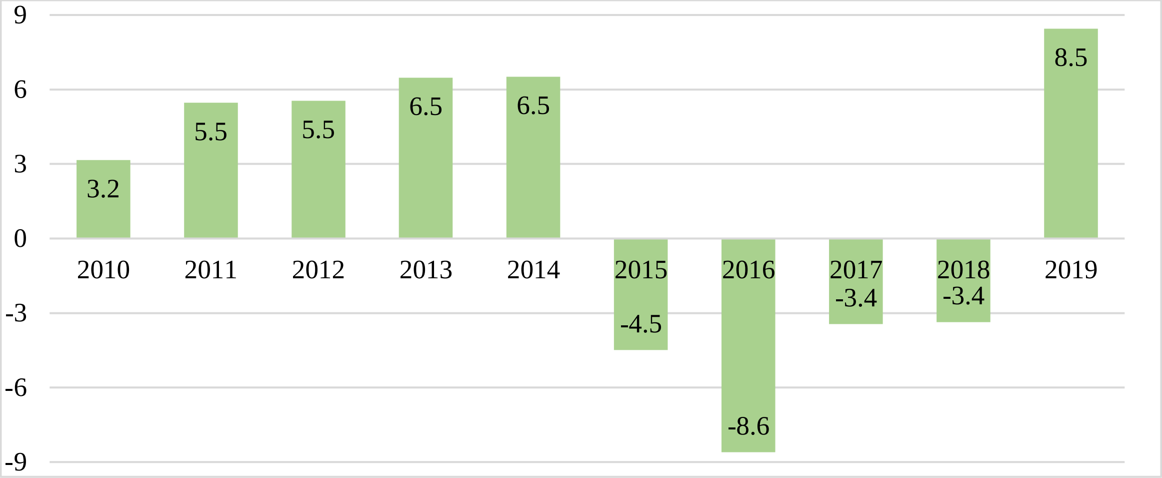

Şəkil 1: Ev təsərrüfatlarının milli qənaətdə payı ,%

Şəkil 1-dən göründüyü kimi, ev təsərrüfatlarının milli qənaətdə payı kiçik olmuşdur. Belə hal əsasən milli iqtisadiyyatın strukturu ilə bağlıdır. Belə ki, milli qənaətin formalaşamasına təsir göstərən əsas amil neft gəlirləridir. Neft gəlirlərinin əsas hissəsinin dövlətə çatması dövlət idarəetməsinin milli qənaətdə payının artmasına səbəb olur. Qənaət sərvətin artımını müəyyən edən amil olduğundan 2015-2018-ci illərdə ev təsrrüfatlarının qənaəti mənfi olduğundan onların sərvəti azalmışdır. 2019-cu ildə ev təsərrüfatlarının milli qənaətdə payının artması əmək haqlarının artımı və dövlət idarəetməsinin qənaətinin azalması hesabına baş vermişdir.

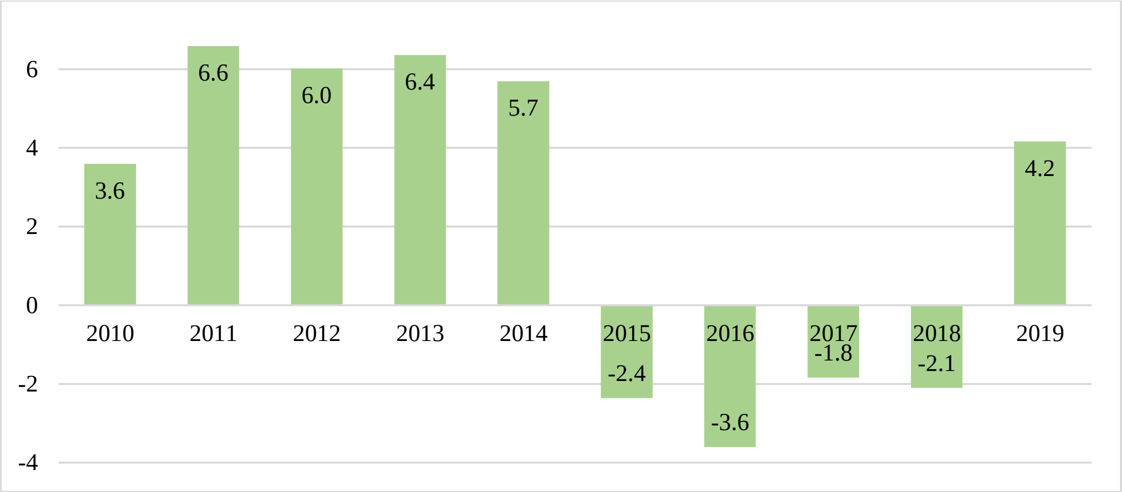

Şəkil 2: Ev təsərrüfatlarının sərəncamında qalan gəlirlərində qənaətinin payı,%-lə

Şəkil 2-dən göründüyü kimi, ev təsərrüfatlarının sərəncamda qalan gəlirlərinin nisbətən kiçik hissəsini qənaət etmişdir. Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının qənaət norması əksər inkişaf etmiş ölkələrdəki səviyyədən aşağıdır. Məsələn, 2010-2019-cu illərdə ev təsərürfatlarının qənaət norması Avstriyada 6,74%-lə 8,51%, Çexiyada 6,28%-lə 8,54%, Norveçdə 3,73%-lə 9,75% arasında dəyişmişdir (https://data.oecd.org/hha/household-savings.htm). Bütövlükdə, ev təsərrüfatlarının qənaətini aşağı olmasına təsir edən asas amil adambaşına düşən gəlirlərin azlığı ilə əlaəqdardır. Belə ki, əhalinin adambaşına düşən aylıq nominal gəlirləri 2010-cu ildə 159,9 manandan 2019-cu ildə 410,9 manata, müvafiq olaraq 199,2 ABŞ dollarından 214,7 ABŞ dollarına, real gəlirləri müvafiq olaraq (2010-cu ilin qiymətləri ilə) 159,9 manatdan 261,9 manata qədər artmışdır. Bu da inkişaf etmiş ölkələrdən əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Belə ki, 2020-ci ildə adambaşına sərəncamda qalan aylıq gəlirlər Avstriyada 2691,8 ABŞ dollarına, Çexiyada 1661,6 ABŞ dollarına, Norveçdə 2626,0 ABŞ dolalrına bərabər olmuşdur (https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?datasetcode=NAAG&lang=en#).

Hazırda Azərbaycanda təqaüdə çıxmış insanlara pensiyalar formalaşmış qənaət hesabına deyil, pensiya fonduna işləyənlərin ödədikləri və dövlət büdcəsindən transfer edilən vəsaitlər hesabına verilir.

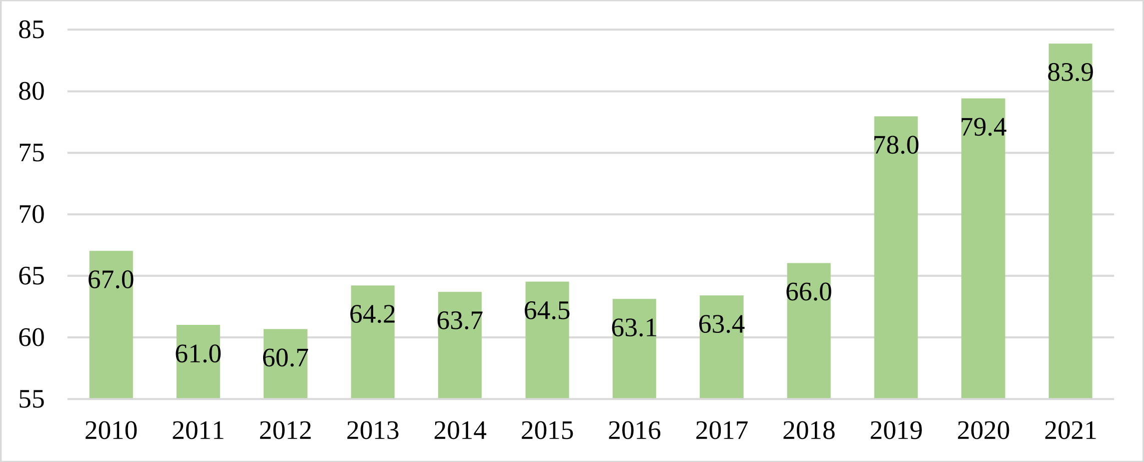

Şəkil 3. Əhaliyə pensiya ödənişlərində sosial sığorta haqlarının payı, %

Şəkil 3-dən göründüyü kimi, son 10 ildə DSMF-nin pensiya ödənişləri sosial sığorta haqlarını üstələmişdir. Pensiya ödənişlərinin 2010-2021-ci illədə dövlət büdcəsindən transferləri hesabına ödənilən hissəsi 39,3%-lə 16,1% arasında dəyişmişdir. Belə şəraitdə məşğul əhalinin sosial sığorta haqları qənaət rolunu oynamır və pensiyaçıların pensiya şdənişləri üçün DSMF tərəfindən xərclənir. Hazırda orta aylıq pensiyanın məbləği və büdcə transfertlərinin pensiya ödənişlərində payının ölçüsü ortamüddətli dövürdə qeyd edilən vəziyyətin dəyişməyəcəyini göstərir. Belə ki, 2020-ci ildə minimum aylıq pensiyanın məbləği 200 manat olduğuğu halda, ödənilmiş orta aylıq pensiya 240 manata bərabər olmuşdur. Pensiya sisteminin

mövcud vəziyyəti əhalinin təqaüdə çıxdıqdan sonra istehlaklarının ödənilməsi üçün qənaət etmələrinə dair rasional qərarlar vermələrini məhdudlaşdırır.

2018-ci ildən sonra sığorta haqlarının pensiya ödənişlərinin məbləğində payının artması pensiya yaşının artırılması ilə bağlı olmuşdur. Pensiya yaşının artırılması pensiyaçıların sayının artımını məhdudlaşdırmışdır (şəkil 4).

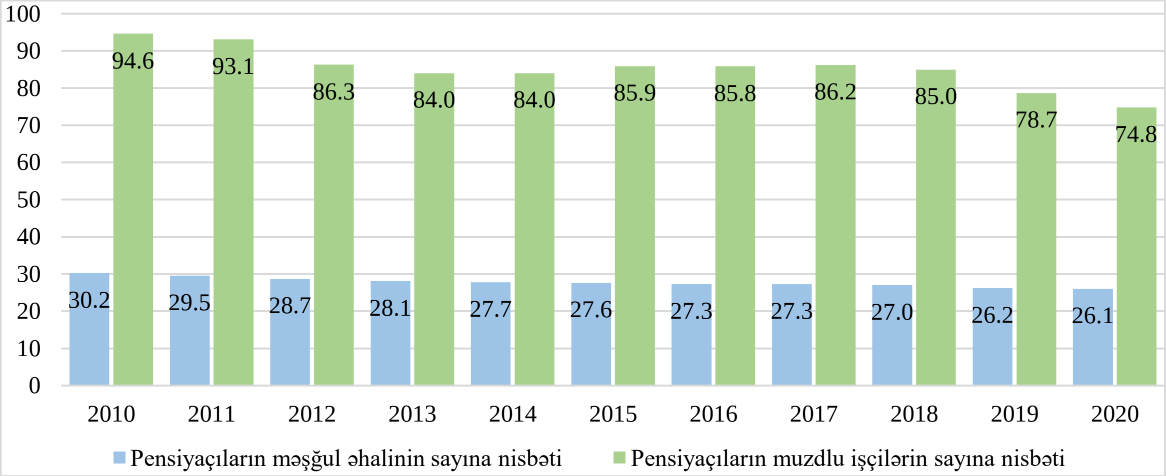

Şəkil 4: Pensiyaçıların məşğul əhalinin sayına və muzdlu işçilərin sayına nisbəti ,%

Şəkil 4-dən göründüyü kimi, 2010-2020-ci illərdə pensiyaçıların həm məşğul əhalinin sayına, həm də muzdlu işçilərin sayına nisbəti azalmışdır. Qeyd edilən göstəricilərin azalması əsasən pensiya yaşının artırılması hesabına baş vermişdir. Bu hal pensiya ödənişlərinin məbləği ilə sosial sığorta haqlarının məbləği arasındakı fərqi azaldan amillərdən biri olmuşdur. Belə ki, pensiyaya çıxma yaşı 2009-cu ildə kişilər üzrə 61 yaş və qadınlar üzrə 56 yaş, 2011-ci ilin əvvəlinə müvafiq olaraq 61,5 yaş və 56,5 yaş, 2016-cı ilin əvvəlinə müvafiq olaraq 62 yaş və 59 yaş, 2020-ci ilin əvvəlinə müvafiq olaraq 63,5 yaş və 60,5 yaş, 2021-ci ilin əvvəlinə müvafiq olaraq 64 yaş və 61 yaş olmuşdur. Nəticədə, əmək qabiliyətli yaşda olan əhalinin sayının artmına bu amil təsiri müsbət olmuşdur.

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycanda pensiya fondu ev təsrrüfatlarının qənaətlərini idarə edən və instusional investor kimi investisiya həyata keçirən qurum kimi deyil, sosial müavinət ödyən təşkilat kimi fəaliyyət göstərir. Belə vəziyyətin dəyişdirilməsi üçün məşğul olan əhalinin ödədiyi sosial sığorta haqları ilə onların pensiya ödənişləri arasında əlaqənin təmin edilməsi üçün pensiyaya çıxmış insanların pensiyalarının dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilməsi, məşğul olanların sosial sığorta haqqlarının isə DSMF-də yığılması məqsədəuyğun hesab edilir. Belə tədbirin həyata keçirilməsi müəyyən müəddətdən sonra pensiya çıxanların pensiyalarının onların ödədikləri sosial sığorta haqları hesabına ödənilməsinə imkan yaradar. 2020-ci ildə DSMF tərəfindən 4,5 mlrd. manat əmək pensiyası ödənilmiş, 3,6 mlrd. manat sosial sığorta haqları toplanmışdır. Qeyd edilən təklif hazırda virtual olaraq yığılan pensiya kapitalının real kapitala çevrilməsinə imkan verəcəkdir. Bununla yanaşı, belə dəyişiklik dövlət idarəetməsinin sərəncamda qalan gəlirlərinin azalmasına səbəb olmayacaqdır. Bu halda Dövlət Neft Fondunun vəsitinin bir hissəsi DSMF-ə transfer ediləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Н.А.Шагас, Е.А.Туманова. Макроэкономика-2. М.:, Издательство Московского Университета, 2006.
2. Alicia H. Munnell, Frederick O. Yohn. What is the impact of pensions on saving? Working Papers 91-5, Federal Reserve Bank of Boston, 1991.
3. Feldstein M., Social security, induced retirement and aggregate capital accumulation // Journal of Political Economy, 1974, 82 (1974), pp. 905-926.
4. Keynes J.M. The General Theory of Employment, Interest and Money, London: Macmillan, 1936.
5. Kuznets S. (1952). Proportion of Capital Formation to National Product // American Economic Review, 1946, Vol. 16, pp. 507-526.
6. Modigliani F. Life cycle, individual thrift, and the wealth of nations (Nobel Lecture delivered in Stockholm, Sweden, December 9, 1985) // The American Economic Review, 1986, vol. 76, no. 3, pp. 297-313.

7. Modigliani F., Brumberg R. Utility Analysis and the Consumption Function: An Interpretation of Cross-Section Data // Post Keynesian Economics, 1954, 6, pp. 388-436.
8. Peter H. Sturm. Determinants of saving: theory and evidence. OECD, 2001.
9. Romer David. Advanced macroeconomics. New York: McGraw-Hill, 1996.
10. SNA, System of National Accounts 2008. New York: 2009
11. https://data.oecd.org/hha/household-savings.htm
12. https://mpra.ub.uni-muenchen.de/49310/1/MPRA_paper_49310.pdf
13. https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?datasetcode=NAAG&lang=en#

AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT MALİYYƏSİNİN İDARƏ OLUNMASI VƏ İQTİSADİ ARTIM

i.e.d, Ağa-Kərim HACIYEV[19]

Xülasə

Hal-hazırda Azərbaycanda müəyyənləşən makroiqtisadi şərait ölkədə reallaşdırılan tənzimləmənin təkmilləşdirilməsi üzrə alternativ istiqamətlərdə tədqiqatların aparılmasını zəruri edir. Belə vəziyyət ilk növbədə dövlət maliyyəsinin idarə olunması sektoruna aiddir. Neft ixracı ölkələrinin təcrübəsində dövlət maliyyəsinin idarə olunması üzrə tətbiq olunan modellərin əsas xüsusiyyətləri ölkənin neft gəlirlərinin istifadəsi sxemləri ilə müəyyənləşir və aparılan təhlillərin nəticələri göstərir ki, neft ixracı ölkələrində dövlət maliyyəsinin idarə olunması modellərində səmərəlilik göstəriciləri ölkələr üzrə köklü surətdə fərqlənir. Qeyd olunan səbəblər Azərbaycanda dövlət və icmal büdcələrinin idarə olunmasının keyfiyyət və səmərəlilik göstəricilərinin təhlili, qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi imkanlarının müəyyənləşdirilməsi üzrə tədqiqatları mühüm əhəmiyyətli edir. Məqalədə xarici təzyiqlərin güclənməsi şəraitində ölkədə dövlət və icmal büdcələrinin formalaşması xüsusiyyətləri və dövlət maliyyəsinin idarə olunmasının iqtisadi artıma təsirləriinin təkmilləşdirilməsi imkanlarının təhlili və qiymətləndirilməsi aparılır.

Açar sözlər: *dövlət maliyyəsi, idarəetmə, iqtisadi artım*

Public Financial Management and Economic Growth in Azerbaijan

Summary

The current macroeconomic situation in Azerbaijan makes it necessary to conduct research in alternative directions in order to make appropriate decisions to improve regulation. This situation primarily concerns the management of public finances. The main features of public financial management models in the practice of oil exporting countries are determined by the patterns of use of the country's oil revenues, and the results of the analysis show that the performance indicators in public financial management models in oil exporting countries are fundamentally different. In this regard, the above reasons make it important to analyze, evaluate and identify opportunities to improve the quality and efficiency of public budget management in Azerbaijan. The article analyzes and evaluates the features of the formation of the state budget in the country in the face of increasing external pressure and the possibility of improving the impact of public financial management on economic growth.

Key words*: public finances, management, economic growth.*

UOT: 338.242; JEL: H 540

Giriş

2022-ci il üzrə dövlət və icmal büdcələrinin əsas parametrləri və bu parametrlər üzrə ilin ortası müəyyənləşən dəyişikliklər aydın göstərir ki, hal-hazırda ölkə iqtisadiyyatı kifayət qədər ciddi neqativ təzyiqlər altındadır və bu təzyiqlər iqtisadiyyatın idarə olunmasında adekvat dəyişikliklərin edilməsini zəruriləşdirir. İlk növbədə, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna yönəli dövlət investisiyalarının səviyyəsi, strukturu, səmərəlilik göstəricilərinin yüksəldilməsi; uzun müddətli dövrə dayanıqlı iqtisadi artım və makro maliyyə sabitliyinin təmin olunması dövlət maliyyəsinin idarə olunmasına yeni yanaşmaların hazırlanmasını tələb edir.

Məlumdur ki, son illər ölkə iqtisadiyyatında müşahidə olunan gərginliklərin əsas amili kimi xarici təsirlər çıxış edir. Beləki:

- 2020-ci ilin əvvəllərindən etibarən ölkə iqtisadiyyatında müşahidə olunan böhranın səbəbləri kimi: **1**.neftin dünya bazar qiymətlərinin ilkin mərhələdə kəskin ucuzlaşması, sonrakı mərhələdə isə bazarda qiymətlərin stabilləşdirilməsi məqsədi ilə OPEC+ ölkələrində kartel razılaşması əsasında, kvotalar üzrə, istehsalın səviyyəsinin azaldılması və nəticə etibarı ilə ölkədə neft gəlirlərinin kəskin azalması; **2** karantin rejimi ilə əlaqədar olaraq istehsal və istehlak olunan ÜDM-in səviyyəsinin azalması çıxış edirdi. Bu böhran 2008-2009-cu və 2015-2016-cı illər də müşahidə olunan böhranlardan bir sıra cəhətləri ilə fərqlənirdi: (**a**) iqtisadiyyatda məcmu tələb və məcmu təklifin eyni zamanda sıxılması; (**b**) ölkəyə daxil olan valyuta kütləsi səviyyəsində kəskin azalmalarla, ev təsərrüfatları və biznes strukturlarında gəlirlərin eyni zamanda və əsaslı surətdə azalması; (**c**) ümumi makroiqtisadi şəraitdə bir sıra fundamental problemlərin kəskinləşməsi - dövlət büdcəsinin dayanıqlığı, bank sektoru və ümumilikdə maliyyə sisteminin sabitliyi, manatın

[19] **AMEA İqtisadiyyat institutu,i.ü.f.d , a.h.haciyev@gmail.com**

məzənnəsində sabitliyinin təmin olunması, əhalinin ümumi alıcılıq qabiliyyəti və sosial cəhətdən zəif müdafiə olunan təbəqənin problemlərinin kəskinləşməsi, işsizliyin sürətli artımı və s.;

- 2021-ci və 2022-ci illər üzrə ölkə iqtisadiyyatında inflyasiyanın yüksələn səviyyəsi artıq bu ilin əvvəlində Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi və Beynəlxalq Valyuta Fondu (İMF) tərəfindən ortamüddətli dövr üçün inflyasiya təzyiqləri ilə bağlı müzakirələrə zərurət yaratmışdı; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti müvafiq Sərəncamı ilə reallaşdırılması zəruri olan tədbirlərin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmiş və bu istiqamətdə ilkin tədbirlərin reallaşdırılmasına başlanmışdır (https://nk.gov.az/az/document/5943/).

Lakin aparılan təhlillər göstərir ki, iqtisadi tənzimləmənin təkmilləşdirilməsi fərqli istiqamətlərdə və fərqli sosial-iqtisadi nəticələrlə reallaşdırıla bilər. Yaranmış vəziyyətdə, təbii ki, ilk növbədə dövlət maliyyəsinin idarə olunması üzrə mövcud olan problemlərin araşdırılması zəruridir. Neft ixracı ölkələrinin təcrübəsində dövlət maliyyəsinin idarə olunması üzrə tətbiq olunan modellərin əsas xüsusiyyəti ölkənin neft gəlirlərinin istifadəsi sxemlərindəki fərqlər ilə müəyyənləşir. Bu baxımdan neft ixracı ölkələrində dövlət maliyyəsinin idarə olunması modellərində səmərəlilik göstəriciləri ölkələr üzrə köklü surətdə fərqlənir. Qeyd olunan səbəblər Azərbaycanda dövlət və icmal büdcələrinin idarə olunmasının keyfiyyət və səmərəlilik göstəriciləri baxımından təhlili, qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi imkanlarının müəyyənləşdirilməsi üzrə tədqiqatları mühüm əhəmiyyətli edir.

1.Dövlət maliyyəsinin idarə olunmasının nəzəri-empirik əsasları

İstər iqtisadi nəzəriyyədə, istərsədə empirik tədqiqatlarda büdcə xərcləri səviyyəsinin iqtisadi artım və makroiqtisadi sabitliyin davamlılığına təsiri baxımından qiymətləndirilməsinə köklü surətdə fərqli yanaşmalar mövcuddur:

- *iqtisadi nəzəriyyədə* baza müddəalardan olan "*Vaqner qanunu*"-na müvafiq olaraq istənilən ölkədə iqtisadi artım nəticə etibarı ilə büdcə xərclərinin artımını, iqtisadi artımın sürətlənməsi dövlətin ölçülərinin artmasını şərtləndirir. Qanunauyğunluq hal-hazırda bir sıra ölkələrin statistik göstəriciləri ilə təsdiqlənir. Mövcud statistik məlumatlar üzrə aparılmış təhlillərə əsasən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi, orta hesabla, 21,8%; orta inkişaf səviyyəsinə çatmış ölkələrdə, 29,8%; yüksək inkişaf səviyyəsinə malik ölkələrdə isə 38,7% təşkil edir (müvafiq olaraq, dövlət xərclərinin ÜDM-də pay çəkisi 27,3%; 33,0% və 40,3%).

Digər qrup tədqiqatlarda qanunun reallığı tam əks etdirmədiyi göstərilir. Beləki, hazırda, iqtisadi baxımdan yüksək inkişaf səviyyəsinə malik ölkələrdə belə qanununauyğunluq müşahidə olunmur və qanun yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələrdə öz doğruluğunu saxlayır. Bu tədqiqatlarda əsaslandırılır ki, həqiqətdə iqtisadi artım templəri ilə büdcə xərclərinin ÜDM-də payının artımı arasında parobalik (əks çevrilmiş U şəkilli) asılılıq mövcuddur və müəyyən "təpə" nöqtəsindən sonra dövlət xərclərinin artımı iqtisadi artıma mənfi təsir göstərir (**Tanzi V., 1997: 164; Carling R., 2009: 36**)

- *empirik tədqiqatlarda* müxtəlif ölkələrin statistik məlumatları əsasında dövlət xərclərinin iqtisadi artıma təsirinin səmərəli səviyyəsinin müəyyyənləşdirilməsi tədqiqat predmeti kimi çıxış edir və belə səviyyə kimi dövlət xərclərinin ÜDM-də pay çəkisinin 23% həddi müəyyənləşir. Bu nöqtə elmi ədəbiyyatda, hal-hazırda *Skalli* nöqtəsi adlanır. Hesab edilir ki, bu həddən sonra dövlət xərclərinin artımı iqtisadiyyata bir sıra istiqamətlər üzrə neqativ təsirlər müəyyənləşdirir – vergi yükünün artımı, xarici və daxili borcların artımı, sosial öhdəliklərin maliyyə əsası olmayan yüksək səviyyəsi və s. Belə qisim tədqiqatlarda inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün dövlət xərcləri səviyyəsinin optimal həddinin ÜDM-in 30% səviyyəsi müəyyənləşir **(Балуев, 2018: 25).**

Son dövr araşdırmalar da isə qəbul edilir ki, hər bir ölkədə yalnız yaranmış konkret iqtisadi şərait və perspektiv inkişaf meylləri ÜDM-də dövlət xərclərinin payının optimal səviyyəsini müəyyənləşdirə bilər. Çünki, dövlət büdcəsi üzrə xərclərin istər qənaətli (minimum) səviyyəsi, istərsə də iqtisadiyyatda gəlirlərin artımına müvafiq olaraq artımı – prinsip etibarı ilə makroiqtisadi tənzimləmənin fərqli modelləridir: birinci halda, iqtisadiyyatda vergi yükünün daha kiçik səviyyəsinin təmin olunması ilə iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəlməsi hədəflənir, ikinci halda isə, daxili tələbin genişlənməsi ilə iqtisadi subyektlərin, biznes sferasının fəaliyyəti stimullaşdırılması. Ölkədə, istər mövcud maliyyə imkanlarından çıxış etməyərək dövlət xərclərinin yüksəlməsi, istərsə də mövcud maliyyə resurslarına qənaət edilərək iqtisadi inkişafda xüsusi əhəmiyyətli istiqamətlərin tələb olunan səviyyədən az maliyyələşdirilməsi, orta müddətli perspektivdə iqtisadi artıma neqativ təsirlər müəyyənləşdirir **(Гурвич, 2020:27; Гаджиев, 2014:36).**

2.Azərbaycanda dövlət maliyyəsinin idarə olunması və iqtisadi artım

Azərbaycanda 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən reallaşdırılan büdcə xərcləri siyasətində mövcud olan bir sıra xarakterik meyllər reallaşdırılan siyasətin ümumiləşdirilmiş qiymətləndirilməsinə imkan verir:

- əvvəla, 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən ölkədə müşahidə olunan sürətli iqtisadi artım, "*Vaqner qanunu*"-na müvafiq olaraq, dövlət büdcəsi üzrə xərclərin sürətli artımını şərtləndirdi (**şək.1**), faktiki olaraq 2010-cü ilə qədər ölkədə pro-tsiklik büdcə siyasəti reallaşdırıldı (2008-2009-ci illər büdcə xərcləri səviyyəsində orta trendən müşahidə olunan kəskin kənarlaşmalar dünya maliyyə böhranı ilə əlaqədar olaraq iqtisadiyyatda ölkə hökuməti tərəfindən tsiklə-əks dəstək proqramlarının reallaşdırılması ilə əlaqədar idi);

- 2011-2014-cü illər ərzində dövlət büdcəsi üzrə xərclərinin müşahidə olunmuş yüksək səviyyəsi (ÜDM-də 31-34% pay çəkisi) istər nəzəri, istərsədə empirik tədqiqatların nəticələri üzrə iqtisadi artımın, makroiqtisadi və makro-maliyyə sabitliyinin təmin olunması üçün tövsiyyə olunan həddən yuxarı idi. Nəticə etibarı ilə bu illər ərzində iqtisadiyyatda dövlətin maliyyə vəsaitlərinin istifadəsi üzrə *Skalli nöqtəsi* keçilmişdi. Beləki, 2011-2014-cü illər ərzində iqtisadiyyatda Dövlət büdcəsi üzrə xərclərin və müvafiq olaraq, dövlət bank sektoru vasitəsi ilə iqtisadiyyatın kreditləşməsinin sürətli genişlənməsinə baxmayaraq ölkədə iqtisadi artım templərinin kəskin azalması, ayrı-ayrı illərdə isə staqnasiya və artım templərinin statistik xəta səviyyəsində müşahidə olundu (**şək.2**).

- 2017-2019-cu illər ərzində neftin dünya bazarlarında yüksək qiymtətləri, ölkədə strateji valyuta ehtiyatlarının əhəmiyyətli artımı strateji valyuta ehtiyatlarını ÜDM-in 110%-i səviyyəsində, dövlətin xarici borcunun aşağı, ÜDM-in 17-18%-i səviyyəsində formalaşması ilə nəticələndi.Bu səbəbdən də 2020-ci ilin əvvəli başlana böhran şəraiti ölkə makromaliyyə sabitliyinin qorunmasına imkan verdi

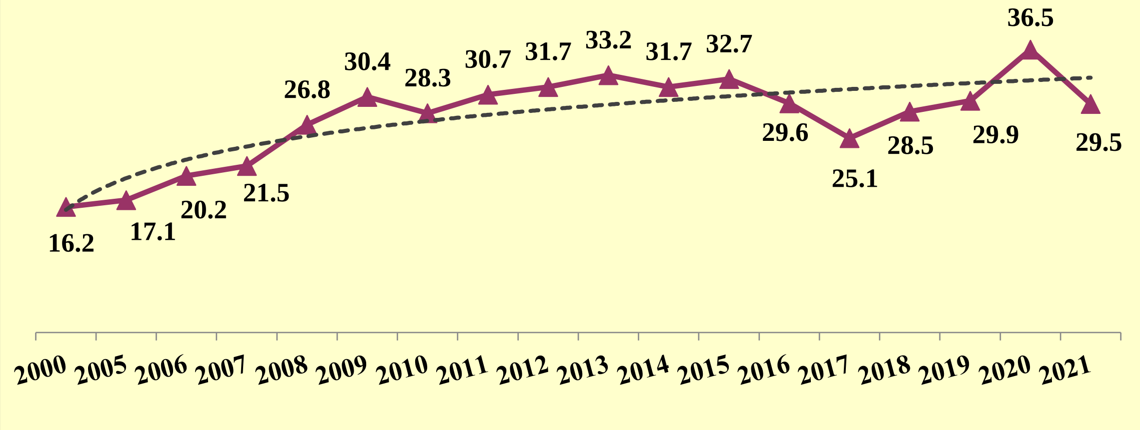

Şək.1. Dövlət büdcəsi xərcləri, ÜDM-də faizlə

Şəkil 1. Dövlət büdcəsinin xərcləri, %-lə

Məlumdur ki, 2015-2016-ci illər maliyyə böhranı illəri ölkədə müşahidə olunan yüksək, iki rəqəmli inflyasiya, iqtisadiyyatda qiymətlərin yeni səviyyəyə yüksəlişini, məcmu tələb və məcmu təklifin bu səviyyədə tarazlaşmasını müəyyənləşdirmişdi. Bu illər ərzində əhalinin real gəlirlərinin və müvafiq olaraq alıcılıq qabiliyyətinin azalması; müəssisələrin milli valyutada olan vəsaitlərinin dəyər itirməsi ilə onların ödəniş qabiliyyəti və investisiya imkanlarının azalması; bankların məcmu kapitalı və kreditləşmə imkanları səviyyəsində müəyyənləşən dəyişikliklər formalaşmış makroiqtisadi tarazlığın əsas xarakteristikalarını yenilədi. Beləki: (a) Dövlət büdcəsi üzrə gəlir və xərclər üzrə tarazlığı təmin edən Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu (ARDNF) transfertlərinin ABŞ dollarında yeni səviyyəyə endirildi; (b) ARDNF-in gəlirlər və xərcləri üzrə mövcud olmuş mənfi saldonun müsbət saldo ilə əvəzləndi; (c) tədiyyə balansı cari əməliyyatlar üzrə müsbət saldo və valyuta bazarında tarazlıq, manatın məzənnəsi siyasətində sabit məzənnə siyasəti reallaşdırılmağa başlanıldı; (d) iqtisadiyyatda faiz dərəcəsinin iki rəqəmli inflyasiya illəri müəyyənləşmiş yüksək səviyyəsi endirildi.

Lakin yeni tarazlıq səviyyəsində iqtisadi artım modelinin yenilənməməsi, yeni tənzimləmə mexanizmlərinə keçidin tam təmin edilməməsi, təbii ki, neft ixracı ölkələrinin əksəriyyətində olduğu kimi Azərbaycanda da büdcə xərcləri siyasətinin formalaşmasında, makroiqtisadi tənzimləmə baxımından, bir sıra əsaslı problemlərin mövcudluğunu saxlayırdı. Bunların sırasında ən mühümü – *uzun müddətli dövrə*

Dövlət büdcəsinin dayanıqlığının təmin olunmasıdır. Əgər son illər Dövlət büdcəsinin əsas parametrlərini təhlil etsək görərik ki:

- *Gəlirlər üzrə* daxilolmaların: (a)56%-i neft sektorundan daxilolmalar (ADRNF-in transfertləri, ABƏŞ və ARDNŞ-in vergi ödənişləri); (b) 15%-i DGK–i üzrə daxilolmalar; (c) 4%-i sair ödəmələrdir. Başqa sözlə, büdcə daxilolmalarının 75%-i iqtisadiyyatın daxili tənzimləmə tədbirlərindən az asılıdır; dövlət büdcəsi üzrə daxil olmaların yalnız 25%-i Vergilər Nazirliyi tərəfindən təmin olunur. Əgər qeyri-neft sektoru üzrə təmin olunan daxil olmaların sahə strukturuna baxsaq bu daxilolmaların da 90%-i tikinti; nəqliyyat (dəmiryolu, hava və su nəqliyyatı, avtomobil yük və sərnişin daşımaları); rabitə (bütün növləri); topdan və pərakəndə ticarət, anbar təsərrüfatı; turizm; infrastruktur sahələr (elektrik, su təchizatı); sair sahələr (təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və s.) sahələri üzrə təmin olunur. Başqa sözlə, büdcə daxil olmaları həlledici dərəcədə infrastruktur və xidmət sahələri üzrə təmin edilir ki, bu daxilolmalarında səviyyəsi dövlət büdcəsi üzrə həyata keçirilən investisiya xərcləri ilə müəyyənləşir;

- *Xərclər üzrə*: iqtisadi təyinatına görə müdafiə olunan xərclər (sosial ödənişlər, dövlət borcuna xidmət xərcləri və s.) ümumi büdcə xərclərinin təqribi 60%-i, başqa sözlə, neft sektoru üzrə təmin olunan gəlirlər səviyyəsindədir; dövlət büdcəsi üzrə həyata keçirilən investisiya xərcləri (ümumi büdcə xərclərinin təqribi 25%-i), multiplikasiya effekti nəzərə alınmaqla, bir başa olaraq dövlət büdcəsinin xidmət və infrastruktur sahələri üzrə gəlirlər səviyyəsini müəyyənləşdirir. Başqa sözlə, hal-hazırda dövlət büdcəsi üzrə ölkə hökumətinin manevr imkanları kifayət qədər məhduddur.

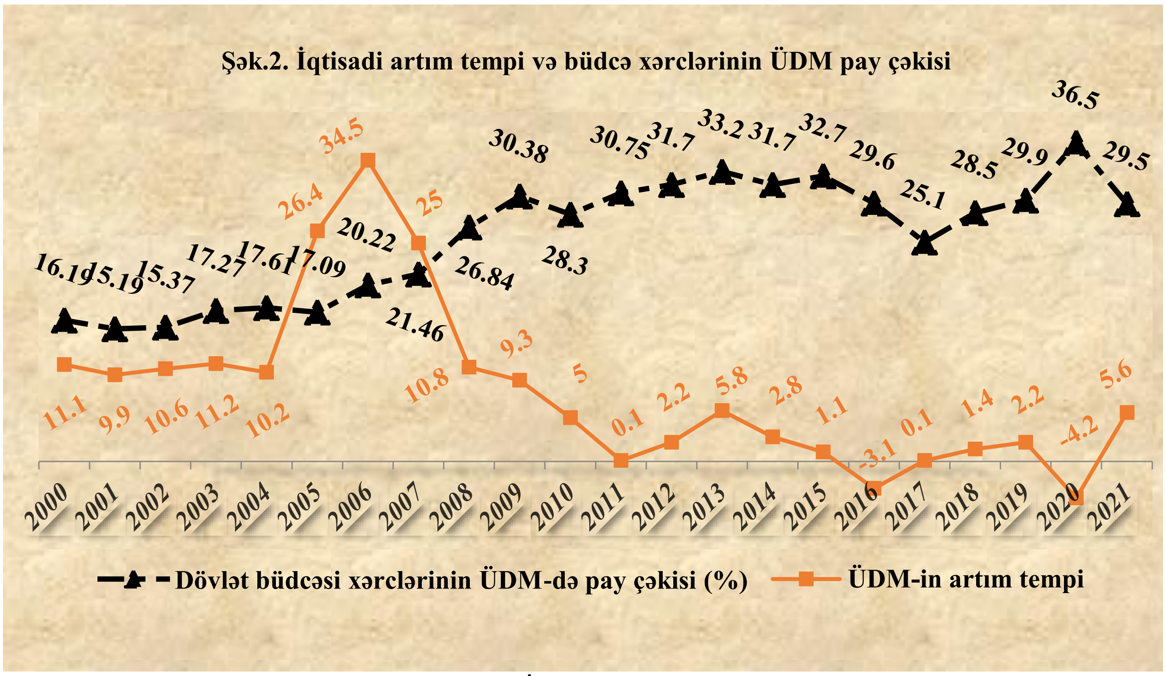

Şəkil 2: İqtisadi artım tempi

Yaranmış vəziyyətdə uzun müddətli perspektivə dövlət büdcəsi üzrə daynıqlığın təmin edilməsi büdcə xərcləri üzrə ilk növbədə aşağıdakı məsələlərin həlli ilə bağlıdır: (a) səmərəli büdcə qaydalarının formalaşması; (b) dövlət büdcəsi üzrə xərclərinin səviyyəsi və strukturunda səmərəliliyinin artırılması; (c) beynəlxalq təcrübəyə müvafiq olaraq büdcə vəsaitlərinin idarə olunmasının optimallaşdırılması ilə əlavə büdcə gəlirlərinin əldə edilməsi və s.

Dövlət maliyyəsinin idarə olunmasının digər mühüm aspekti ölkədə reallaşdırılan vergi siyasəti və formalaşmış vergi sistemidir. Neft ixracı ölkələrinin əksəriyyətində formalaşmış vergi sistemlərinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri dövlət büdcəsi üzrə vergi daxilolmalarında dayanıqlığın təmin olunması, mövcud olan vergi sistemi vasitəsi ilə davamlı iqtisadi artım və makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasına təsir imkanlarının məhdud olması, başqa sözlə, vergi-gömrük siyasəti və iqtisadi artım arasında bir mənalı asılılığın olmaması (müəyyənləşməməsidir)r. Bu səbəbdən göstərilən istiqamətlərin təmin olunması üzrə vergi sistemində dəyişikliklərinin aparılması neft ixracı ölkələrində makroiqtisadi tənzimləmənin əsas problemlərindəndir (**Гаджиев, 2012:27**).

Azərbaycanda da fəaliyyət göstərən vergi sisteminin makroiqtisadi tənzimləmə baxımından ən mühüm xüsusiyyəti onun iqtisadi artım və makroiqtisadi stabilləşmənin təmin olunması proseslərində aləti

kimi istifadə imkanlarının zəifliyidir. Bu səbəbdən ölkədə optimal vergi sisteminin formalaşması və bu sistemin strukturunun təkmilləşdirilməsi hazırda iqtisadi siyasətin aktual olan məsələlərindəndir.

Hazırki mərhələdə ölkə iqtisadiyyatının stabilləşməsi və iqtisadi tənəzzülün qarşısının alınmasında mühüm əhəmiyyətli problem zəifləyən investisiya aktivliyinin artırılması, onun strukturunda qeyri-neft investisiyalarının pay çəkisinin yüksəlməsi çıxış edir. Bu amil ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı artımının təmin olunmasında həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Ölkədə iqtisadi artımın mənbəyi kimi iki amil çıxış edə bilər: 1. Dövlət büdcəsi üzrə xərclərin və iqtisadiyyatda istehlak səviyyəsinin artımı (o şərtlə ki, əhalinin artan istehlak və biznesin artan investisiya tələbatının ödənilməsi əsasən idxal hesabına deyil - bu halda istehsal olunan ÜDM-in səviyyəsi azalacaq; əsasən daxili istehsal hesabına, iqtisadiyyatda özəl investisiyaların artımı hesabına təmin olunsun); 2. artımın mənbəyi kimi birbaşa olaraq qeyri-neft sektoru üzrə özəl daxili və özəl xarici investisiyalar çıxış etsin .Hər iki ssenari ölkə iqtisadiyyatında makroiqtisadi şəraitin – iqtisadiyyatda vergi yükü, inflyasiya, real faiz dərəcəsi, manatın real mübadilə məzənnəsi kimi əsas makroiqtisadi parametrlərdə müvafiq, qeyri-neft sektoru istehsal və xidmət sferalarının inkişafını təmin edə biləcək səviyyələrin əldə olunmasını tələb edir.

Ölkədə formalaşmış vergi sisteminin və reallaşdırılan vergi siyasətinin həlli zəruri olan məsələləri qismində aşağıdakılar çıxış edir:

- *iqtisadiyyatda vergi yükünün səviyyəsi*. Beynəlxalq maliyyə qurumlarının məlumatları üzrə son onillikdə, Azərbaycan iqtisadiyyatında vergi yükünün səviyyəsi 18-20% aralığında olub. Bu səviyyə beynəlxalq maliyyə qurumları tərəfindən inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyini təmin edə biləcək səviyyə hesab olunur. Lakin dünya təcrübəsində uzun illər ərzində formalaşan konkret meyl ondan ibarətdir ki, ölkələr üzrə maddi rifah halı yaxşılaşdırqca dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları artır, eyni zamanda bu artım bines sferasında istehsal xərclərinin artımı hesabına baş vermir və müvafiq olaraq, iqtisadiyyatın vergi yükü bu amil hesabına artmır

Hal-hazırda dünya təcrübəsində vergi yükünün istifadə olunan hesablanma qaydası ilə (ödənilən vergilərin ÜDM-də pay çəkisi əsasında) Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün hesablanan vergi yükünün səviyyəsi real vəziyyətini əks etdirmir, yəni, ölkədə beynəlxalq hesablamalar üzrə müəyyənləşən vergi yükünün səviyyəsi yüksək olmaya bilər, lakin, eyni zamanda özəl sektor üçün bu vergilər şəraitində rentabelli istehsalın təşkili və inkişaf etdirilməsi mümkünsüzdür.

Azərbaycan iqtisadiyyatında vergi yükü yeni, konkret metodika üzrə müəyyənləşdirilməli və vergi siyasətinin formalaşması, reallaşdırılması zamanı vergi yükünün bu səviyyəsi konkret qiymətləndirilməli və tənzimləmənin əsas istiqamətinin müəyyənləşdirməlidir. Bu baxımdan Rusiya nümunəsi olduqca səciyyəvidir. Bu ölkədə iki qurum - Rusiya Maliyyə nazirliyi və Federal Vergi xidməti tərəfindən vergi yükünün səviyyəsi fərqli metodikalar üzrə aparılır. Hər bir qurum özünün reallaşdırdığı hədəflərə müvafiq olaraq istifadə etdiyi mexanizmləri əsaslandırır. Qeyri-neft sektorunun (özəl biznesin) inkişafı iqtisadiyyatın real sektoruna vergi yükünün azaldılması, bu məqsədlə isə vergi sistemində aşağıdakı istiqamətlər üzrə təkmilləşdirilmələrin aparılması tələb olunur:

- *büdcə daxilolmalarında hüquqi və fiziki şəxslərin vergilərinin pay çəkisi*. Bu istiqamət üzrə vergi yükünün yenidən bölünməsi və əsas vergi ağırlığının tədricən hüquqi şəxslərdən, proqressiv vergi sisteminin tətbiqi ilə, fiziki şəxslərə ötürülməsi tələb olunur.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, fiziki şəxslərin gəlir vergiləri dövlət büdcəsi daxilolmalarında əsas pay çəkisinə malikdir, hüquqi şəxslərin (biznesin) ödədiyi vergilərin pay çəkisi isə ilbəil azalır. Hal-hazırda da Qərb iqtisadçılarının fikirlərinə görə mal və xidmətlərin dəyərinin artımına ən az təsir göstərən fiziki şəxslərin *əmək haqqı olmayan gəlirlərinə* tətbiq olunan proqressiv vergi tutulmaları – büdcə daxil olmalarında əsas mənbə kimi çıxış etməlidir. Belə siyasətin səmərəsi ondan ibarətdir ki: (a) əsas vergi ödəyiciləri kimi əhalinin aşağı gəlirli təbəqələri yox, yuxarı gəlirli təbəqələri çıxış edir; (b) belə vergilər nə məhsul istehsalçılarının istehsal xərcləri üzrə, nə də istehsal olunmuş məhsulun istehlakçıları tərəfindən ödənilmir.

2005-2015-ci və 2017-2019-cu illər ərzində ölkədə əhalisinin rifah halının sürətlə yüksəldiyi dövrdə, mal və xidmətlər istehsalında xərcləri artırmayan vergilərin artımı vergi siyasətində büdcə dailolmalarının artırılmasının əsas amili kimi nəzərə alınmalı idi – bunun olmaması göstərilən illər ərzində reallaşdırılan maliyyə siyasətində yol verilən əsas qüsurlardandır və hal-hazırda bu qüsur aradan qaldırılmalıdır. Məlumdur ki, əmək haqqı maya dəyərinin tərkibinə daxil olduğundan əmək haqqı və ona müvafiq ayırmalar istehsal xərclərini artırır. Lakin, əhalinin ümumi gəlirlərinin digər komponentləri - əmanətlər üzrə faiz gəlirləri, arenda gəlirləri, əmlak alqı-satqısı üzrə gəlirlər, xarici ölkələrdən daxilolmalar (köçürmələr) və sairə üzrə tətbiq olunan vergilərin iqtisadiyyata belə neqativ təsirləri yoxdur (**Гаджиев, 2013:45**).

Bundan başqa, mövcud vergi sistemində iqtisadiyyatın əmək tutumlu və fond tutumlu sahələri üzrə vergi dərəcələrinin eyni olması da bu baxımdan qeyri qənaət-bəxş təcrübədir və dürüstləşdirilməsinə zərurət var - əmək tutumlu sahələrdə, istehsalın rentabelliyinin artırılması üçün, vergi dərəcələri aşağı olmalıdır.

- *büdcə daxilolmalarında birbaşa və dolayı vergilərin pay çəkisi* - iqtisadi konyukturaya həsaslığı baxımından birbaşa və dolayı vergilər əhəmiyyətli dərəcədə fərqli imkanlara malikdir - birbaşa vergilərin iqtisadi konyukturaya həssaslığı yüksək (bu amil Azərbaycan üçün, xüsusi əhəmiyyətə malikdir – dünya bazarlarında enerjidaşıyıcıların qiymət və tariflərindəki kəskin dəyişikliklərlər, bu vergilər üzrə büdcə daxilolmalarında əhəmiyyətli dəyişikliklər müəyyənləşdirir); dolayı vergilərin iqtisadi konyukturaya həssaslığı azdır. Büdcə daxilolmalarında stabilliyinin təmin olunması baxımından bu, əhəmiyyətli amildir.

Başqa sözlə, büdcə daxil olmaları baxımından vergi siyasətində orta müddətli dövrə nəzərə alınması zəruri olan əsas amillərdən biri də dolayı vergilər olduqca münasib və əlverişli olmasıdır. Ölkədə əhalinin sayının, gəlirləri səviyyəsinin artması, istehlakın yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq dolayı vergilər üzrə vergi dərəcələri dəyişmədiyi halda belə, dövlət büdcəsi üzrə vergi daxilolmalarını artırır (bundan başqa bu vergilər əsas vergi ödəyiciləri tərəfindən psixoloji olaraq da "sakit qavranır").

Büdcə daxilolmalarında birbaşa və dolayı vergilərin pay çəkisi – makroiqtisadi tənzimləmə və makro maliyyə sabitliyin təmin olunması baxımından da fərqli imkanlara malikdir. Beləki:

- inflyasiyaya həssaslıq baxımından dolayı vergilər üzrə büdcə daxilolmaları, inflyasiya templərinə müvafiq olaraq, bir mənalı olaraq artırsa, birbaşa vergilər üzrə daxil olmaların inflyasiya tempindən asılılığı bir mənalı olmur – biznes qurumlarının fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq inflyasiyanın sürətlənməsi gəlirlərə fərqli istiqamətlər üzrə təsir göstərə bilər;

- makroiqtisadi tarazlığın qorunması baxımından, birbaşa vergilər iqtisadi aktivliyə və istehsalın səviyysinə; dolayı vergilər isə, istehlak xərclərinin səviyyəsinə təsir aləti kimi çıxış edir. Bu zaman dolayı vergilər istehlak xərcləri səviyyəsinə birbaşa təsir edirsə, birbaşa vergilərin investisiya və istehsaln artımı proseslərinə təsiri dolayı xarakter daşıyır. Başqa sözlə, makroiqtisadi tənzimləmədə dolayı vergilərin əsas çatışmazlığı – əhalinin vergi yükünün artımı çıxış edir.

Bunlardan başqa, ölkədə mövcud olan vergi sistemi üçün bir sıra strukrur disproporsiyaları xarakterikdir. Beləki, mövcud vergi sistemində iqtisadi artıma neqativ təsir göstərən vergilər üzrə dərəcələrin səviyyəsi (birbaşa vergilər üzrə - mənfəət və gəlir vergi dərəcələri, dolayı vergilər üzrə - əlavə dəyər vergisinin səviyyəsi); iqtisadi artıma neytral xarakter daşıyan vergilər üzrə (əmlak vergisi, təbii resursların istehsalı ilə bağlı tətbiq olunan vergilər və s.) - vergi dərəcələri, vegi siyasətinin təkmilləşdirilməsinin, vergi sistemində struktur dəyişikliklərinin müəyyənləşdirilməsinin əsas istiqaməti kimi çıxış etməlidir.

Nəticə

Azərbaycanda hazırlanan maliyyə siyasətində neft gəlirlərindən asılılığın ardıcıl olaraq azaldılması prioritet kimi müəyyənləşməli və bu istiqamətin reallaşması üzrə konkret səmərə verə biləcək mexanizmlər müəyyənləşməlidir. Başqa sözlə, makroiqtisadi tənzimləmədə müəyyənləşmiş hədəflərin reallaşma mexanizmləri dövlət büdcəsinə ARDNF-dən edilən transfertlərdən asılılığının azaldılması imkanları konkret olaraq müəyyənləşdirilmməlidir.

İqtisadi artımın davamlılığının dəstəklənməsi son 15-20 il ərzində daimi olaraq büdcə siyasətinin prioritet hədəfi olub (yalnız 2015-2016-cı böhran illəri istisnadır, bu illər prioritet olaraq makromaliyyə sabitliyinin bərpa olunması çıxış edib). Lakin bütün bu illər ərzində dövlət büdcəsindən iqtisadiyyata yönəlmiş maliyyə resurslarının sürətli artımına (yəni, iqtisadiyyatda daxili tələbin, istər birbaşa investisiyaların artımı, istərsə də əhalinin sosial rifah halının yüksəldilməsi üzrə istiqamətlərlərin reallaşdırılmasına) baxmayaraq iqtisadiyyatda yüksək iqtisadi artım templəri müşahidə olunmur, 2011-ci, 2015-2016-cı və 2020-ci illər isə hətta iqtisadi tənəzzül dövrü olub. Yüksək iqtisadi artım templərinin müşahidə olunduğu ayrı-ayrı dövrlərdə isə bu artımın səbəbləri kimi əsasən dünya bazarlarında enerji daşıyıcıların yüksək qiymətləri, ölkədən neft-qaz ixracının artımı və ölkəyə daxil olan valyuta kütləsinin sosial-infrastruktur sahələrə investisiyalar şəklində yatırılması (başqa sözlə, neft gəlirlərindən asılılığın ardıcıl olaraq artırılması) çıxış edib. Əsas hədəf - iqtisadi artımın davamlılığının neft gəlirlərindən asılılığının aradan qaldırılması təmin edə biləcək mexanizmlər isə sona kimi formalaşmayıb.

Büdcə xərclərinin davamlı olaraq artımı vasitəsi ilə iqtisadiyyatın stimullaşdırılmasının əsas qüsuru isə, ilk növbədə, ölkə hökumətinin iqtisadiyyata yüksək müdaxiləsi, bu əsasda iqtisadisadi artımı sürətləndirmək cəhdləri ilə bağlıdır. Dünya təcrübəsi aydın göstərir ki, iqtisadi tənəzzül və dərin böhran illəri istisna olmaqla, ölkə hökumətinin iqtisadiyyata yüksək müdaxiləsi şəraitində: (a) iqtisadiyyata yatırılan maliyyə resurslarının istifadə səmərəliliyi, özəl investisiyalarla müqaisədə xeyli aşağı olur; (b)

bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi inkişafın əsas faktoru - ədalətli rəqabət mühitinin formalaşması; rəqabət qabiliyyətli istehsal sahələrinin təşkili və inkişafı, rəqbətqabiliyyətli məhsul istehsalı mümkün olmur (ələlxüsus da əgər iqtisadiyyatda institusional inkişaf səviyyəsi yüksək deyilsə);

Qeyd olunanlar Azərbaycanda uzun müddətli dövrə davamlı iqtisadi artımı və dayanıqlı makroiqtisadi sabitliyi təmin edə biləcək yenilənmiş makroiqtisadi siyasətin formalaşması və reallaşdırılması zərurətini müəyyənləşdirir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Tanzi V., Schuknecht L. (1997). Reconsidering the Fiscal Role of Government: The International Perspective // American Economic Review. Vol. 87. Pp. 164–168;

2. Carling R., Kirchner S. (2009). Fiscal Rules for Limited Government: Reforming Australia's Fiscal Responsibility Legislation // CIS Policy Monograph 98

3. А. Балуев. Влияние структуры бюджетных расходов на экономический рост в России // Экономическая политика, 2018, №6, с.8-35

4. Гаджиев А. Особенности макроэкономической стабилизации в странах с развивающимися финансовыми рынками // В кн.: «Глобальный мир: антикризисные императивы, модернизация, институты» - Москва, «Вузовская книга», 2012

5. Гаджиев А. Особенности политики экономического роста Азербайджана в пост кризисный период // «Вестник экономической науки Украины», №1,2013

6. Гаджиев А. Проблемы налогово-бюдженой политики и стабилизации экономики Азербайджана // М: "Финансы и Кредит", №34, 2014

7. Е. Гурвич, Н. Краснопеева Анализ взаимосвязи доходов и расходов российских региональных бюджетов // Вопросы экономики, 2020, №2

KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALÇILARININ KREDİT QAYTARMA QABİLİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ

Doktorant Ülkər MƏMMƏDOVA[20]

Xülasə

Məqalədə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyəyə çıxışının asanlaşdırılması kontekstində, onların kreditlə təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi imkanları tədqiq olunmuşdur. Sahədə istehsalçıların kredit qaytarma qabiliyyətinin maliyyəyə çıxışının asanlaşdırılmasında mühüm rolu göstərilmiş, həmin qabiliyyətin artırılması istiqamətləri araşdırılmışdır. Həmin istiqamətlər qismində, o cümlədən kredit təşkilatları ilə münasibətlərinin daha da şəffaflaşdırılması zərurəti əsaslandırılmışdır. Kiçik və orta ölçülü kənd təsərrüfatı istehsal subyektlərinin kredit bazarında fəallığının təşviqi, ixrac yönümlü və innovasiyalı aqrar fəaliyyətin himayə edilməsi, innovativ və girovsuz kreditlərin tətbiqi mexanizmlərinin hazırlanmasının təşkilati və hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi prosesinin sürətləndirilməsinin vacibliyi göstərilmişdir. Kənd təsərrüfatında istehsal subyektlərinin kreditlə təminatının yaxşılaşdırılması üçün sahədə rəqəmsal texnologiyalardan istifadə, kreditləşdirmənin monitorinqinin təkmilləşdirilməsi, marketinq fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması barədə təkliflər verilmişdir. Bankların aqrar sahəyə marağının artırılması məqsədi ilə kredit bazarının tənzimlənməsində dövlətin rolunun optimallaşdırılması, kənd təsərrüfatı kooperasiyasının təşviqi istiqamətində imkanlar araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *kredit qabiliyyəti, kreditlə təminat, kənd təsərrüfatı, rəqəmsal texnologiyalar, maliyyəyə çıxış*

Increasing The Credit Repayment Capacity Of Agricultural Producers

Summary

In the article were studied the context of facilitating access to finance for agricultural producers, the possibilities of increasing their level of credit provision. In the field, the important role of producers' credit repayment ability in facilitating access to finance was shown, directions for increasing that ability were investigated. As part of those directions, including the need to make relations with credit organizations more transparent, it is justified. The importance of promoting the activity of small and medium-sized agricultural production entities in the credit market, supporting export-oriented and innovative agricultural activity, and accelerating the process of improving the organizational and legal guarantee of the development of mechanisms for the application of innovative and collateral-free loans was shown. In order to improve the provision of loans to production subjects in agriculture, proposals were made on the use of digital technologies in the field, improvement of credit monitoring, and improvement of marketing activities. In order to increase the interest of the banks in the agricultural sector, the opportunities in the direction of optimizing the role of the state in the regulation of the credit market and promoting agricultural cooperation were investigated.

Keywords: *creditworthiness, credit provision, agriculture, digital technologies, access to finance*

Giriş

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyəyə çıxışının asanlaşdırılması Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsində 3-cü strateji hədəf kimi öz əksini tapmışdır. Bu strateji hədəfdə üç prioritet istiqamət seçilmişdir. Birinci prioritet aqrar sahədə maliyyələşmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi üçün görüləcək tədbirləri özündə əks etdirir (1, s.82-84). Həmin tədbirlərə aşağıdakılar aid edilmişdir: kənd təsərrüfatının maliyyə resurslarına tələbatı üzrə hədəflərin müəyyənləşdirilməsi; kredit zəmanət fondunun yaradılması imkanlarına baxılması; kənd təsərrüfatında innovativ və girovsuz kreditlərin tətbiqi mexanizmlərinin hazırlanması; kreditlər üçün girov bazasının genişləndirilməsi; kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının maliyyə savadlılığının artırılması; aqrar sektora təsir edən risklərin idarə olunması üzrə mexanizmlərin hazırlanması; kredit təşkilatlarının vəsaitlərinin kənd təsərrüfatı sektorunun kreditləşməsinə yönəldilməsinin stimullaşdırılması.

Son illər ölkədə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyəyə çıxışının asanlaşdırılması, o cümlədən onların kredit qaytarma qabiliyyətinin yüksəldilməsi və kreditlə təminatının yaxşılaşdırılması üçün zəruri institusional və infrastruktur təminatının formalaşdırılması üçün sistemli və davamlı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Müvafiq istiqamətdə işlər hazırda da fəal surətdə davam etdirilir. Belə vəziyyət, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kredit qaytarma qabiliyyətinin yüksəldilməsi və kreditlə təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində elmi araşdırmaların nəticələrinin tətbiqi imkanlarını genişləndirir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol

[20] **Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, AKU, doktorant, ulker555@mail.ru**

Xəritəsinin Tədbirlər Planında nəzərdə tutulmuş tədbirlər nəzərdə tutulmuş qrafikə uyğun həyata keçirilir. O cümlədən, kənd təsərrüfatının maliyyə resurslarına tələbatı üzrə hədəflərin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə Kənd Təsərrüfatı və İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən kənd təsərrüfatının mühüm sahələri üzrə maliyyə resursları ilə təminat səviyyəsini araşdıraraq ehtiyacları müəyyən etmək məqsədi ilə təddqiqatlar aparılır. Sonda maliyyə resurslarına çıxışın asanlaşdırılması üçün hədəflər müəyyən olunacaqdır.

Müvafiq strateji yol xəritəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrasına ciddi və sistemli nəzarət həyata keçirilir. Bu məqsədlə mütəmadi olaraq monitorinq və qiymətləndirmə aparılır. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi tərəfindən haqqında danışılan monitorinq və qiymətləndirmənin nəticələri şərh edilir (2).

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsinin icrası nəzərdə tutulmuş müddət və keyfiyyət tələblərinə cavab verir. Bununla belə, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyəyə çıxışının asanlaşdırılması adlı 3-cü strateji hədəfin icrasında müəyyən ləngimələr olduğu göstərilir. Belə vəziyyət xüsusilə icra dövrünün əvvəlki illəri üçün xarakterik olmuşdur. Deyək ki, haqqında danışılan strateji yol xəritəsinin "Kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə maliyyələşdirmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi" (Prioritet 3.1.) prioriteti üzrə 2017-ci ildə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin 28 faizi tam icra olunmuşdur (3). "2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı"nın monitorinq və qiymətləndirilməsinin əsas prinsiplərinə dair metodoloji çərçivədə (Bakı, 2018) nəzərdə tutulmuş müddəa və yanaşmalar bazasında aparılan monitorinq və qiymətləndirmənin nəticələrinin şərhində, zənnimizcə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyəyə çıxışının asanlaşdırılması istiqamətində görülən tədbirlərin, zənnimizcə daha geniş yer alması işin xeyrinə olardı.

"Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanının (4) tətbiqi ilə əlaqədar "Azərbaycan Respublikasında sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə dövlət dəstəyi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (Bakı, 15 sentyabr 2017-ci il) (5) ilə "Azərbaycan Respublikasının Kredit Zəmanət Fondu" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası İpoteka və Kredit Zəmanət Fondunun yaradılması və fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (Bakı şəhəri, 25 dekabr 2017-ci il, № 1760) (6) ilə "Azərbaycan İpoteka Fondu" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin və "Azərbaycan Respublikasının Kredit Zəmanət Fondu" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin birləşmə formasında yenidən təşkili yolu ilə "Azərbaycan Respublikasının İpoteka və Kredit Zəmanət Fondu" qeyri-kommersiya hüquqi şəxsi yaradılmışdır.

Sürətlə formalaşan və inkişaf edən rəqəmsal mühitin tələblərinə uyğun olaraq kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kreditlə təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə normativ-hüquqi baza sistemli və çevik surətdə təkmilləşdirilir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti sahibkarlara, o cümlədən aqrar sahədə kreditlərin verilməsi zamanı coğrafi yerləşmə amillərinin təsirinin minimuma endirilməsi, dövlət-sahibkar əlaqələrinin səmərəli idarə edilməsi məqsədilə, "Elektron ipoteka və kredit zəmanət" sistemi haqqında Əsasnamə" təsdiq edilməsi barədə 1 may 2018-ci il, 30 nömrəli Fərman imzalamışdır (7).

Hazırda kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kredit qaytarma qabiliyyətinin və kreditlə təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində ölkəmizdə həyata keçirilən tədbirlərin nəticəyönümlüyünün gücləndirilməsi baxımından rəqəmsal texnologiyaların fəal istifadəsi bir sıra yeni imkanlar açır. Həmin imkanlar sırasında dövlət-sahibkar əlaqələrinin intensivləşdirilməsi və bu subyektlər arasında əməkdaşlığın inkişafın yeni səviyyəsinin əldə edilməsi üçün yeni texnoloji bazada daha əlverişli mühitin yaradılması imkanları qeyd edilməlidir.

Dövlətin kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün əlverişli kreditləşdirmə mühiti yaratması üçün atdığı bütün addımlar onların kredit təşkilatları ilə münasibətlərinin daha da şəffaflaşdırılması ilə müşayiət olunmalıdır. Dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına subsidiyalaşdırılan kredit faizlərindən istifadə üzərində nəzarətin bütün məsuliyyəti müvafiq dövlət strukturlarının üzərində olmamalıdır. Onların, xüsusilə son illər həyata keçirdiyi səmərəli tədbirlərin mühüm müsbət nəticələrini qeyd etməklə nəzərə alınmalıdır ki, dövlət strukturlarının büdcə vəsaitləri hesabına subsidiyalaşdırılan kredit faizlərindən istifadə üzərində nəzarət imkanları qeyri-məhdud deyildir. Odur ki, hazırda subsidiyalaşdırılan kredit faizlərindən istifadə üzərində nəzarətin ictimailəşməsi üzrə genişlənən imkanlar diqqət mərkəzində olmalıdır. Həmin imkanlardan istifadə, aqrar sahədə aparılan islahatlar və ölkədə artıq təşəkkül tapmış şəffaflıq mühitinin tələbləri baxımından obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

Kreditləşdirmə zamanı iri istehsal subyektlərinə üstünlük verilməsi halları, ilkin araşdırmalardan göründüyü kimi, son illər bir qədər azalsa da, hələ də ciddi və arzuolunmaz fakt olaraq qalır. Bu hallar, məlum

olduğu kimi, dayanıqlı inkişaf və milli ərzaq təhlükəsizliyi prinsiplərinə də ziddir. Odur ki, kiçik və orta ölçülü kənd təsərrüfatı istehsal subyektlərinin kredit bazarında fəallığı təşviq edilməli, bu halda, ixrac yönümlü və innovasiyalı aqrar fəaliyyət himayə edilməlidir. Mövcud sistemin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac qalmaqdadır.

Hazırda innovasiyalı fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyəyə çıxışının asanlaşdırılması, onların kredit təminatının yaxşılaşdırılması prioritet istiqamətdir. Odur ki, aqrar sahədə innovativ və girovsuz kreditlərin tətbiqi mexanizmlərinin hazırlanması məqsədilə, müvafiq maliyyə qurumu və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi normativ-hüquqi bazanın yaradılması və qabaqcıl xarici təcrübənin öyrənilməsi istiqamətində işlər həyata keçirirlər. Habelə kreditlər üçün girov bazasının genişləndirilməsi üçün daşınar girovların idarə edilməsi mexanizmi təkmilləşdirilir. Bununla belə, müvafiq istiqamətdə görüləsi işlər vaciblik dərəcəsinə görə sıralanmalı, onların həyata keçirilməsi üçün zəruri təşkilati-iqtisadi müxanizm birmənalı olaraq müəyyən edilməlidir. İnnovasiyalı inkişafın kredit təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində atılan addımların monitorinqi aparılmalı, əldə edilən nəticələr, kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında baş verən proseslərin təhlili nəticələri ilə birgə qiymətləndirilməlidir. Əks halda, aqrar sahədə innovasiyalı fəaliyyət göstərən istehsal subyektlərinin kreditlə təmin edilməsi vəziyyətində baş verən dəyişiklikləri birmənalı qiymətləndirmək çətindir. Kənd təsərrüfatında innovasiyalı fəaliyyət subyektlərinin kreditə çıxışının asanlaşdırılması istiqamətində atılan addımların elmi təminatıın gücləndirilməsinə diqqət artırılmalıdır. Məsələ ondadır ki, son illər intensiv surətdə həyata keçirilən tədqiqatlar və təcrübi işləmələr, demək olar ki, real mühitdə tətbiq üçün qəbul edilmir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının maliyyə savadlılığı onların maliyyəyə çıxışı vəziyyətini, istehsal subyektlərinin kreditlə təminat vəziyyətini şərtləndirən mühüm amildir. Odur ki, haqqında danışılan tədbirlər planına uyğun olaraq Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Elm və İnnovasiya Mərkəzinin regional qurumları tərəfindən təlim və seminarlar keçirilir. Aqrar sahədə risklərin idarə olunması üzrə mexanizmlərin hazırlanması məqsədi ilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində yaradılmış müvafiq tərəfindən tədqiqat aparılır. Sonda tədqiqat əsasında əldə olunmuş informasiya verilənlər bazasında yerləşdiriləcəkdir.

Kənd təsərrüfatına informasiya məsləhət xidmətində dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı imkanları reallaşdırılmalı, bu sahədə sağlam rəqabət mühiti formalaşdırılmalıdır. Eyni zamanda, unutmaq olmaz ki, xarici təcrübədən göründüyü kimi "informasiya-məsləhət xidməti göstərən təşkilatların inkişafına böyük məsrəflər və xərclərin ödənilməsi müddətinin uzun olması, məsləhətçilərə etmadın azlığı, işçi heyətin aşağı ixtisas səviyyəsi, elmin yeni nailiyyətləri, qabaqcıl texnologiyalar və yeni satış bazarları haqqında məlumatların çatışmaması mənfi təsir edir" (8).

Zənnimizcə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının maliyyə savadlılığının artırılması məqsədilə hazırda fəaliyyət göstərən sistemdə aşağıdakı istiqamətlərdə təkmilləşdirmələr aparılmalıdır:

- Aqrar Elm və İnnovasiya Mərkəzinin regional qurumları tərəfindən təlim və seminarlar pilot təsərrüfatlarının bazalarında həyata keçirilməlidir. Həmin pilot təsərrüfatların fəaliyyətinin kredit təminatına xüsusi yanaşma olmalıdır. Belə ki, bu halda, aqrar istehsalçıların innovasiya fəallığı təşviq edilməli, dövlət özəl bölmə tərəfdaşlığı və innovasiya risklərinin qarşılanması imkanları nəzərə alınmalıdır;
- haqqında danışılan təlim və seminarlar sistemli xarakter daşımalı, onların əhatə dairəsi istehsalçıların innovasiyaya olan ehtiyacları nəzərə alınmaqla müəyyən edilməlidir;
- ölkə ərazisində kənd təsərrüfatına informasiya-məsləhət xidməti şəbəkəsinin yaradılması işi başa çatdırılmalıdır;
- kənd təsərrüfatına informasiya-məsləhət xidməti göstərən kadrların innovasiyalı fəaliyyət baxımından hazırlıq səviyyəsi daim yüksəldilməlidir;
- yeni texnologiyaların və innovasiya layihələrinin yayılması imkanları, aqrar istehsalçılarla bilavasitə təmasda qiymətləndirirlməli, bu qiymətləndirmənin nəticələri selektiv kreditləşdirmədə nəzərə alınması üçün təqdim olunmalıdır;
- vahid informasiya məkanının yaradılması və Böyük Verilənlərin formalaşdırılması prosesində kənd təsərrüfatına informasiya-məsləhət xidməti, və innovasiya ehtiyacları xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır və s.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kreditlə təminat səviyyəsi və milli ərzaq təhlükəsizliyi üzrə kompleks tədbirlərin maliyyələşdirilməsi sisteminin xarakteristikaları arasında kifayət qədər sıx əlaqə vardır. Belə ki, sahədə istehsalçıların kredit qaytarma qabiliyyəti yüksəldikcə ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı tədbirlərinin maliyyələşdirilməsinə ayrılan dövlət büdcəsi vəsaitlərinin miqdarı azala bilər və əksinə. Qeyd olunan baxımdan digər əlaqə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə xidmətlərinin istifadə səviyyəsinin dinamikasında özünü göstərir. Qabaqcıl təcrübə göstərir ki, aqrar istehsal subyektlərinin maliyyə bazarında fəallığının artması, ərzaq təhlüksəizliyinin təminatına dövlətin birbaşa müdaxiləsini

azalda bilər. Əlbəttə, bütün hallarda kənd təsərrüfatına dövlət himayəsi məsələsi aktualdır. Kənd əhalisinin iqtisadi fəallığı səviyyəsi və maliyyə imkanları dəyişdikcə, aqrar sahəyə dövlət himayəsinin xarakterində mütərəqqi meyillərin daha da güclənməsi arzu edilir.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kreditlə təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində BMT Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) tövsiyələri, ilk növbədə kənd rayonlarında gənclərə, qadınlara və əhalinin kasıb hissəsinə maliyyə xidmətlərinin inkişaf etdirilməsini, qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur. Bəzi digər beynəlxalq təşkilatlar aqrar sahənin innovasiyalı inkişafını dəstəkləməyi tövsiyə edirlər (əlbəttə, FAO-nun da belə tövsiyyəsi vardır) və s. Bir sözlə, beynəlxalq təşkilatların milli aqrar sahəyə münasibətdə mövqeyi, onların prioritetləri ilə şərtlənir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə strateji kurs həm iqtisadi, həm sosial, həmdə ekoloji meyarlara əsaslanır. Odur ki, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kredit qaytarma qabiliyyətinin və kreditlə təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün göstəriləcək birgə səyləri məhdudlaşdıracaq ziddiyyət doğuran ciddi məqamlar mövcud deyildir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda (14 iyun 2016) Kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dövlət dəstəyinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Burada, kənd təsərrüfatı kooperativlərinin güzəştli şərtlərlə kreditləşməsinin təmin edilməsi, onların istehsal vasitələrinə olan tələbatının güzəştli lizinq şərtləri hesabına təmin edilməsi və kooperativlər üçün kredit zəmanəti fondunun yaradılması nəzərdə tutulur (9, maddə 13).

Aqrar istehsalçıların maliyyəyə çıxışının asanlaşdırılması istiqaməti kimi, onların kreditqaytarma qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur:

- maliyyə dayanıqlığı vəziyyətinin dolğun səciyyələndirilməsi və həmin dayanıqlığın təmin edilməsi üçün həyata keçirilməli tədbirlərin əsaslandırılması. Bu baxımdan, belə bir fikirlə razılaşmağı lazım bilirik ki, "borcalan haqqında obyektiv rəy yaratmaq və tam təsəvvür əldə etmək üçün onun kredit qaytarma qabiliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün bir neçə model və metodikadan istifadə edilməlidir. Belə ki, bir metodikadan istifadə natamam və düzgün olmayan nəticə verə bilər. Bundan başqa, verilmiş kreditin qaytarılmasını və nəticə etibarı ilə bankların maliyyə dayanıqlığını təmin etmək üçün daimi olaraq borcalanların antiböhran monitorinqinin aparılması zəruridir" (10). Doğrudan da, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kredit qaytarma qabiliyyətinin qiymətləndirilməsində ekonometrik üsullardan tutmuş, ekspert texnologiyalarına qədər çoxsaylı və müxtəlif vasitə və üsullardan birgə istifadə edilməsi, daha doğrusu onların vahid metodiki bazada bir-birini tamamlaması reallığı obyektiv surətdə əks etdirmək baxımından müsbət nəticələr verə bilir. Kredit götürənlərin antiböhran monitorinqinin aparılmasına gəldikdə isə xüsusilə pandemiya dövründə, həmin proseslərin kəsilməz xarakterli olmasının zəruriliyini qeyd etməliyik.

Sahədə istehsalçıların kreditlə təminat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması

Hazırda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının kreditlə təminatının yaxşılaşdırılmasında yeni konsepsiyalara ehtiyac vardır. Bunlardan biri tələbin idarə edilməsinin istehlakçıların idarə edilməsi ilə əvəzlənməsi konsepsiyasıdır. Məlum olduğu kimi, fəaliyyət inteqrasiyası kredit təşkilatlarının müştərilərlə əlaqələrinin idarə edilməsi baxımınfan mühit yaradan amildir. Daimi əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması bank-maliyyə qurumlarına etimad amilindən asılı olmaqla, habelə innovativ layihələrdə iştirak imkanları ilə şərtlənir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının kreditlə təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətlərindən biri müvafiq məqsədli koalisiya proqramlarında (eyniməqsədli çoxsaylı subyektlərlə rəqabət aparmadan işləyən qurumları bir araya gətirən proqramlarda) iştirakdır. Müştərilərlə əlaqələrin idarə edilməsinə yeni, rəqəmsal yanaşma hesab edilən CRM (Customer relationship management) sistemi vasitəsilə müştərilərin vahid bazasını yaratmaq, onlarla işi innovativ əsasda təşkil etmək üçün real imkanlar təqdim edir. Müştərilərlə əlaqələrin idarə edilməsi (CRM) sisteminin növləri (analitik, əməliyyat, əlaqəli tədbirlərdə müştərinin iştirakının təmin olunması və s.) arasında seçim edərkən, zənnimizcə onların bir-birini tamamlaması xasssələri və bu əsasda birgə istifadəsi imkanları diqqət mərkəzində olmalıdır.

Kənd təsərrüfatında istehsal subyektlərinin kreditlə təminatının yaxşılaşdırılması və, onların kreditqaytarma qabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqaməti kimi, habelə aşağıdakı tədbirlərin görülməsinin məqsədəuyğun olduğunu qeyd edirik:

- sahədə kreditləşdirmənin monitorinqinin təkmilləşdirilməsi;
- işçilərin əmək haqqının istehsal subyektinin istehsal – maliyyə fəaliyyətinin nəticələri ilə əlaqələrinin gücləndirilməsi;
- idarəetmə uçotunun tətbiqi dairəsinin optimallaşdırılması;

- proqram- texniki təminatın optimallaşdırılması. Xarici təcrübədə Banklar tərəfindən proqram təminatı almaq üçün istehsalçılara (o cümlədən, aqrar sahədə) biznesin ölçüsündən, təşkilat-hüquqi formasından asılı olmayaraq faizsiz və ya çox aşağı faizlə kreditlər verilir. Artıq postsovet məkanında da sınaqdan çıxmış belə bir təcrübənin istifadəsi məqsədəuyğundur (11).

- marketinq fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması. Bu və ya digər ərazidə daha yaxşı yretişən kənd təsərrüfatı maəhsulu istehsalına üstünlük verən subyektlərin kütləviliyi, yerli bazarda təklifin artmasını şərtləndirir. Odur ki, marketinq fəaliyyətinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi onun müxtəlif aspektlərdə təkmilləşdirilməsi proseslərinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir;

- əməyin və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi. Mahiyyət etibarı ilə əmək məhsuldarlığı kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kreditqaytarma qabiliyyətini müəyyən edən baza göstəricilərindəndir. Məhsulun son istehlakçıya kəmiyyət və keyfiyyət baxımından itkisiz çatdırılması, mürəkkəb iqtisadi və loqistik tələblərə riayət edildiyi şəraitdə mümkün olur və onun istehsalçısının kreditqaytarma qabiliyyətinin dayanıqlı təminatına şərait yaradır. Odur ki, kənd ərazilərində layiqli əməyin təminatı səviyyəsinin və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahədə istehsal subyektlərinin kreditqaytarma qabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqaməti kimi diqqət mərkəzində olmalıdır;

- öz vəsaitləri hesabına alınmış dövriyyə fondlarının artırılması. Bu istiqamətdə atılan addımlar ehtiyatları optimallaşdırmağa, məhsul satışından pul daxilolmalarını artırmağa, satılan məhsulun maya dəyərini azaltmağa, nəticə etibarı ilə istehsal subyektinin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verir;

- debitor və kreditor borclarının səmərəli idarə olunması. Gələcək xərclərin proqnozlaşdırılması, debitor və kreditor borclarının optimal nisbətinin gözlənilməsi, müştərilərlə əlaqələrin mütərəqqi sistemlərinin tətbiqi və bu kimi digər məsələlərin həllində üstünlük verilən meyarlar seçilərkən, cari fəaliyyət üçün əlavə vəsait cəlb edilməsinin minimumlaşdırılması şərtinin diqqət mərkəzində olması tövsiyə olunur. Belə ki, müvafiq yanaşma, innovasiyalı intensiv fəaliyyətə əlavə vəsaitlərin cəlb edilməsi imkanlarını genişləndirə bilir;

- debitor borclarının idarə edilməsində məqsəd kimi alıcılarla vəsaitlərin vaxtında və tam həcmdə daxil olmasını təmin edən müqavilə münasibətlərinin qurulması;

- malgöndərənlərlə alıcılardan vəsait daxilolmalarının vaxtını nəzərə alan müqavilə münasibətlərinin qurulması;

- borcalan kimi nüfuzun və iqtisadi dayanıqlığın təmin olunması.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kreditlə təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün aşağıdakı istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsi təklif olunur:

- bankların aqrar sahəyə marağının artırılması üçün kredit bazarının tənzimlənməsində dövlətin rolunun artırılması, kənd təsərrüfatı kooperasiyasının təşviqi və s.;

- güzəştli kreditləşdirmə sisteminin, xüsusilə ərzaq təhlükəsizliyi, dayanıqlı innovasiyalı inkişaf meyarları bazasında təkmilləşdirilməsi;

- məqsədli kreditləşdirmə fondlarının yaradılması və dəstəklənməsi. Ölkəmizdə bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər sistemli xarakterə malik olub, nəticə yönümlüdür. Bununla belə, həmin tədbirlərin dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı şəraitində maliyyələşdirilməsi, qabaqcıl xarici təcrübədən göründüyü kimi dövlət büdcəsinə düşən və təəssüf ki, get-gedə artan yükü əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər;

- kredit birliklərinin yaradılması və fəaliyyətinin təşviqi;

- kənd təsərrüfatı istehsalı subyektlərinin maliyyə sağlamlaşdırılması üzrə proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi;

- dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı şəraitində kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə resurslarına, o cümlədən kreditə çıxışı imkanlarının genişləndirilməsi;

- aqrar innovasiyaların təşviqi üçün xüsusi innovasiya fondlarının yaradılması;

- aqrar lizinq bazarında rəqabətin təşviqi. Buməqsədlə, ilk növbdə müvafiq normativ-hüquqi baza təkmilləşdirilməli, özəl lizinq şirkətlərinin fəaliyyəti üçün əlverişli hüquqi-iqtisadi mühit formalaşdırılmalıdır;

- kredit alınması ilə əlaqədar transaksiya məsrəflərinin azaldılması;

- kənd təsərrüfatı müəssisələri ilə davamlı və müsbət iş təcrübəsinə malik banklara dövlət tərəfindən resurs dəstəyinin verilməsi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, beynəlxalq təcrübədə ciddi və şəffaf nəzarətin təmin olunduğu şəraitdə (12) belə dəstəyin real səmərə verdiyinə dair dəlillər vardır;

- ölkədə zəruri institusional və infrastruktur təminatının (o, cümlədən, İpoteka və Kredit Zəmanət Fondunun, müvafiq sığorta fondunun) yaradıldığını nəzərə alaraq torpaq-ipoteka kreditləşdirilməsinin tətbiqi;

-kənd təsərrüfatı kredit kooperasiyasının inkişaf etdirilməsi.

Nəticə

İqtisadi islahatların dərinləşdirilməsi prosesində Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kreditləşdirilməsinin ilkin mexanizmi formalaşdırılmışdır. Bura kreditlər üzrə faizlərin subsidiyalaşdırılması, güzəştli kreditlər, kooperativlərin kreditləşdirilməsi, kreditlərə çıxışn asanlaşdırılması üçün institusional təminat komponentləri və bir sıra digər elementlər aid edilə bilər. Eyni zamanda, onu da qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kredit qaytarma qabiliyyətinin və kreditlə təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində haqqında danışılan mexanizmin tam işlək vəziyyətə gətirilməsi üçün davamlı tədbirlər kompleksi həyata keçirilməlidir. Bura xüsusi qayda və normaların işlənib hazırlanmasından tutmuş, istehsalçıların təşkilatlanmasının təşviqi mexanizminin yaradılmasına qədər geniş diapazonlu tədbirlər aid edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1.Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 6 dekabr 2016, 177 s.

2. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi illik hesabat verdi.// http://www.iqtisadiislahat.org/news 14 Yanvar 2021

3. "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi"nin icra vəziyyəti// https:// monitoring. az/assets/upload/files/9_Kend_teserrufati_opt

4. "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı. Bakı, 6 dekabr 2016, №1138

5. "Azərbaycan Respublikasında sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə dövlət dəstəyi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 15 sentyabr 2017-ci il.

6. Azərbaycan Respublikası İpoteka və Kredit Zəmanət Fondunun yaradılması və fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikasi Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 25 dekabr 2017-ci il, № 1760.

7. "Elektron ipoteka və kredit zəmanət" sistemi haqqında Əsasnamə"nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 1 may 2018-ci il, № 30

8. Антошин К. А. Формирование рынка консультационных услуг для инновационного развития сельского хозяйства // Образование, наука и производство. 2013. №4 (5). URL: https://cyberleninka.ru/ article/n/formirovanie-rynka-konsultatsionnyh-uslug-dlya-innovatsionnogo-razvitiya-selskogo-hozyaystva (дата обращения: 28.11.2020).

9. Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 14 iyun 2016-cı il, № 270-VQ, maddə 13

10. Алферов В.Н., Худякова В.В. Мониторинг кредитоспособности заемщиков как механизм антикризисного управления//Стратегии бизнеса: анализ, прогноз, управление.электронный научно-экономический журнал. 2017. №4 (36).

11. https://softline.ru/ credit

12. https://www.fitchratings.com/research/banks

ÖLKƏLƏRARASI MÜNAQİŞƏLƏRİN ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Doktorant Lalə CABBARLI[21]

Xülasə

Dünyada mövcud olan əsas qlobal problemlərdən biri ərzaq təhlükəsizliyidir. Baş verən təbii fəlakətlər, müharibələr, iqtisadi böhranlar, demoqrafik "partlayış" və digər amillər ərzaq təhlükəszililiyi probleminin yaranmasına və daha da dərinləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Keçən əsrdə baş verən müharibələr və demoqrafik "partlayış" ərzaq təhlükəsizliyi probleminin yaranmasında ən vacib amillərdən olmuşdur. Maltus nəzəriyyəsində əhali artıqlığından bəhs olunur ki, burda da ərzaq çatışmazlığının əsas səbəbi kimi əhali sayının həndəsi silsilə ilə, istehlak şeylərinin isə ədədi silsilə artımı göstərilmişdir. Bu günki günümüzdə də əhali sayının artımı və baş verən müharibələr ərzaq təhlükəsizliyinə əsaslı şəkildə öz təsirini göstərmişdir. Bildiyimiz kimi, Ukrayna və Rusiya bir sıra ölkələri illərdir ki taxıl ehtiyatı ilə təmin edirdi. Lakin son zamanlar iki ölkə arasında yaranan münaqişə regional miqyasda ölkələrin taxıl qıtlığı ilə üzləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Ümumiyyətlə məqalədə ölkələrarası münaqişələrin ərzaq çatışmazlığına yaratdığı təhlükədən və ərzaq təhlükəsizliyinə təsirindən bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: *ərzaq təhlükəsizliyi, ərzaq çatışmazlığı, taxıl, iqtisadi böhran*

Evaluating The İmpact Of İnter-Country Conflicts On Food Securi

Summary

One of the main global problems in the world is food security.Natural disasters, wars, economic crises, demographic "explosion" and other factors have led to the emergence and deepening of the food security problem. The wars and the demographic "explosion" of the last century have been the most important factors in the emergence of the food security problem. In Malthus's theory, population surplus is mentioned, and here, as the main reason for food shortage, population growth is indicated by a geometric series, and consumption items by a numerical series. At present population growth and ongoing wars have fundamentally affected food security. As we know, Ukraine and Russia have been supplying a number of countries with grain reserves for years. However, the recent conflict between the two countries has led countries to face grain shortages on a regional scale. In general, the article talked about the threat posed by inter-country conflicts to food shortages and the impact on food security.

Key words: *food safety, lack of food, grain, economic crisis*

UOT: 33;338

Giriş

Dünyada baş verən qloballaşma, ölkələr arasında mövcud olan siyasi, iqtisadi və digər əlaqələr dövlətləri bir-birindən asılı vəziyyətə gətirib çıxarmışıdr. Bu asılılıq özünü xarici iqtisadi əlaqələrdə özünü daha qabarıq göstərir. Ölkələr arasında baş verən münaqişələr nəinki təkcə həmin ölkələrin, eyni zamanda qonşu ölkələrin, regionların iqtisadiyyatına və rifahına öz mənfi təsirini göstərir. Ölkələrarası münaqişələrin yaratdığı mənfi təsirlər özünü daha çox ərzaq təhlükəsizliyində biruzə verir. Münaqişə nəticəsində formalaşan ərzaq təhlükəsizliyi həm xüsusi (firmalar, şəxslər) miqyasda, həm milli (lokal) miqyasda, həmçinin də beynəlxalq (regional) miqyasda qlobal problem kimi öz təsirini göstərmişdir. Ölkələr öz əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyini təmin edə bilmədikdə digər ölkələrdən asılı vəziyyətə düşməyə başlayır.

Dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin hansı səviyyədə olmasını qiymətləndirmək məqsədi ilə aşağıdakı göstəricilər sistemindən istifadə edilir:

a) dövlət ərzaq təhlükəsizliyinin əsasını təşkil edən ərzaq, kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının istehsalını və onların səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər;

b) ərzaq məhsullarının istehlakını xarakterizə edən göstəricilər;

c) əhalinin ərzaq məhsulları əldə etmək imkanlarını səciyyələndirən gəlirlərin səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər;

d) ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə dövlətin ərzaq kompleksinə, ərzaq bazarına və bütövlükdə iqtisadiyyatın aqrar sektoruna səmərəli müdaxiləsini xarakterizə edən göstəricilər [5, s. 69]

Ərzaq çatışmazlığı ərzaq təhlükəsizliyinin ən ciddi və həssas problemlərindəndir. Ümumiyyətlə ərzaq çatışmazlığı bir neçə amillər nəticəsində meydana gəlmişdir ki, bunlara misal olaraq, müharibələri, iqtisadi böhranı, təbii fəlakətləri, demoqrafik partlayışı və s. göstərə bilərik. İngilis iqtisadçısı Tomas Robert Maltus 1798-ci ildə "Əhali qanunu haqqında təcrübə" adlı əsərində qeyd etmişdir ki, hər 25 ildən bir

[21] **Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, lalacabbarli.aesma@gmail.com**

əhalinin sayı həndəsi silsilə ilə, istehlak şeyləri isə ədədi silsilə şəklində çoxalır. Bu nəzəriyyə bir daha onu sübut edir ki, zaman keçdikcə ölkələr insanların istehlak şeylərinə olan tələbatını ödəməkdə çətinliklərlə üzləşəcəkdir.

Ərzaq təhlükəsizliyi bütün dövrlərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biri olmuşdur. Ancaq bu problem özünü daha çox XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində daha qabarıq şəkildə göstərmişdir. XX əsrdə baş verən müharibələr, xüsusən də birinci və ikinci dünya müharibələri, ardınca isə yaranan demoqrafik partlayış ərzaq təhlükəsizliyini qlobal problemə çevirmişdir. Ərzaq təhlükəsizliyi probleminin araşdırılmasında, təhlil edilməsində və aradan qaldırılmasında BMT-nin FAO (Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı) və digər qurumları mühüm rol oynayır. [1,s.63-64]

FAO mütəxəssislərinin fikrincə, yaxın 20-30 il ərzində dünya miqyasında ərzaq təchizatının etibarlı sabitliyinə təhlükə yarada biləcək dörd amil mövcuddur: iqlim şəraitinin pisləşməsi, su və enerji ehtiyatlarının tükənməsi, münbit torpaqların məhv olması, iqtisadi liberalizm. [2, s.93] Yenə də FAO-nun hesablamalarına görə, ərzaq məhsulları ilə etibarlı təchizatın minimum səviyyəsi məcmu dünya istehsalının 17%-ə bərabər olan iki aylıq “ərzaq” ilə müəyyən edilir. Məsələn, 1980-ci illərə qədər dünya taxıl ehtiyatı qeyd edilən minimum səviyyədə olmuşdur. Yalnız 1990-cı illərdə dünya taxıl ehtiyatı məcmu dünya istehsalının 14% səviyyəsinə düşmüş, nəticədə beynəlxalq ticarətdə qiymətin yüksəlişi müşahidə olunmuşdur. [3, s. 41]

Müşahidələr və tarixi araşdırmalar göstərir ki, ölkələrarası və ölkədaxili münaqişələr və aclıq bir-biri ilə sıx bağlıdır. Biri daha da şiddətləndikcə digərinə öz təsirini göstərir. İstənilən böhranda olduğu kimi ən çox zərərçəkən şəxslər məhz ən yoxsul təbəqələrdir. Son illərdə dünyada yaşanan siyasi gərginlik və münaqişələrin təsiri müəyyən zamandan sonra bütün qitələrdə biruzə verəcəkdir.

Hazırda dünyada hər on insandan biri yetərincə qidalanmır və COVİD-19 pandemiyasının təsiri nəticəsində milyonlarla insan yoxsulluq və aclığa sürüklənib. COVİD-19 pandemiyası ilə yanaşı yaranan münaqişələrin də davam etməsi bütün dünya üçün, xüsusən də yoxsulluqdan əziyyət çəkən insanlar üçün daha da fəlakətli nəticələr verəcəkdir. 2019-2020-ci illər arasında qeyri-kafi qidalanmanın (PoU) yayılmasının qlobal səviyyəsi kəskin şəkildə artmışdır. 2019-cu ildə dünya əhalisinin təxminən 8,4%-i aclıqdan əziyyət çəkirdisə, 2020-ci ildə bu rəqəm 10% idi. [4, səh 27]

1. RusiyaUkrayna münaqişəsinin qlobal ərzaq təhlükəsizliyinə təsiri

Dünya bazarında taxıl və onun emalı, bitki yağları, xüsusən zeytun yağı, meyvə, tərəvəz, şəkər, çay, qəhvə, kakao,ət, süd məhsulları, balıq, dəniz məhsulları və s. xüsusi çəkiyə sahibdirlər. Ukrayna və Rusiya Federasiyası ən çox ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının qlobal ticarətində əsas rol oynayır. 2021-ci ildə dünya bazarında buğda ixracının təxminən 30%-ini Ukrayna və Rusiya təşkil etmişdir. Hər iki ölkənin birlikdə günəbaxan yağı ixracı qlobal tədarükün 78%-ni təşkil edirdi. Həmin ildə Ukraynanın qarğıdalı ixracat payı orta hesabla 16% təşkil edərək dünyanın 4-cü ən böyük qarğıdalı ixracatçısı olub.

Rusiya və Ukrayna dünyada kənd təsərrüfatı məhsullarının ən mühüm istehsalçılarından biridir. Taxıl sektorunda onların dünya istehsalına verdiyi töhfə arpa, buğda və qarğıdalı üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu iki ölkə birlikdə 2016/17 və 2020/21-ci illər arasında bu bitkilərin qlobal istehsalının orta hesabla müvafiq olaraq 19%, 14% və 4%-ni təşkil edib. Yağlı bitkilər kompleksində günəbaxan yağı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi və və bu dövrdə dünya məhsulunun yarısından bir qədər çoxu orta hesabla iki ölkənin payına düşür. Qlobal kolza və soya istehsalında onların orta payları nisbətən daha məhduddur və müvafiq olaraq 6% və 2% təşkil edir.

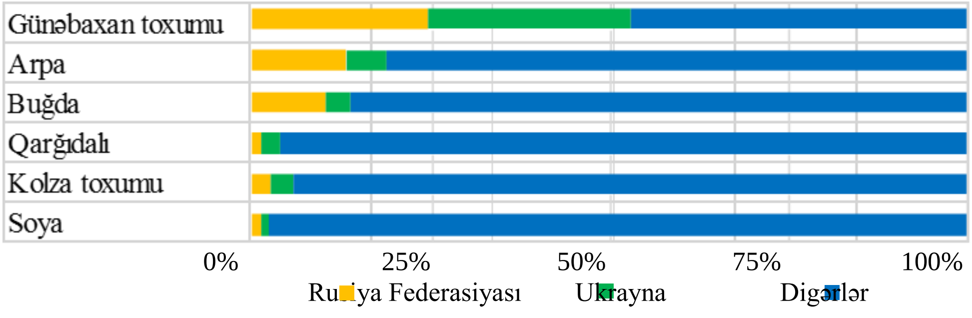

Şəkil 1: Seçilmiş məhsulların qlobal istehsalda payı

Mənbə: FAO XCBS system [14]

50-yə yaxın ölkənin buğda idxal ehtiyaclarının ən azı 30%-i Rusiya Federasiyası və Ukraynadan asılıdır. Bunlardan 26 ölkə buğda idxalının 50%-dən çoxunu bu iki ölkədən alır. Ona görə də yaranan münaqişənin qlobal bazarlara və ərzaq tədarükünə böyük təsiri olacaq ki, bu da bir çox ölkələrin, xüsusən də ərzaq idxalından asılı olan ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyi üçün problem yaradacaq. Müharibə limanların bağlanmasına, yağlı toxumların əzilməsi əməliyyatlarının dayandırılmasına, bəzi bitkilər və ərzaq məhsulları üçün ixrac lisenziyasına məhdudiyyətlərin və qadağaların tətbiqinə gətirib çıxardı.

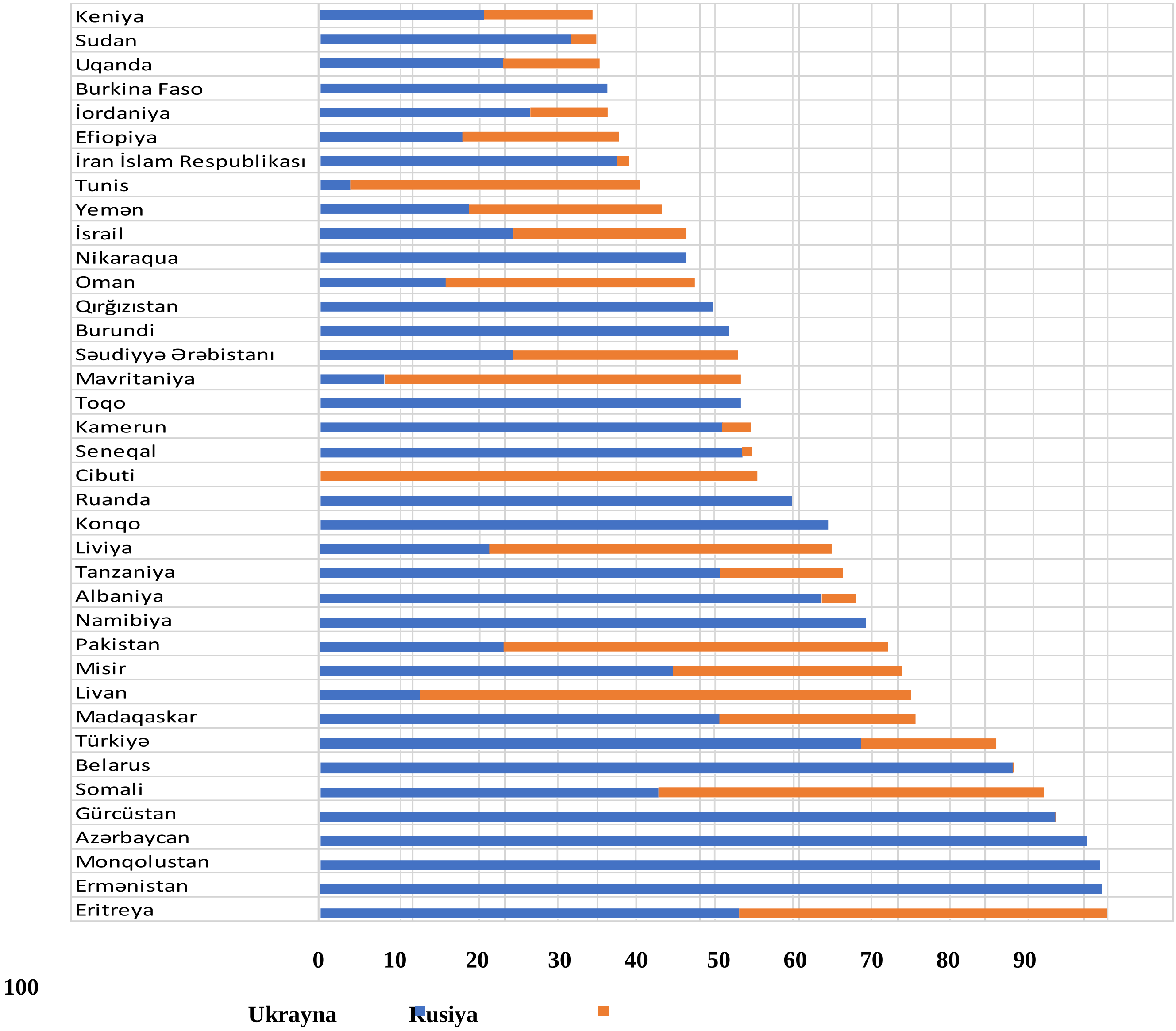

Şəkil 2. Buğda idxalından asılılıq, 2021 (%)

Mənbə: Trade Data Monitor (TDM), FAO calculations [13]

Rusiya-Ukrayna münqaişəsinin üzanması buğda, qarğıdalı və günəbaxan yağı kimi əsas məhsulların dünya tədarükünü məhdudlaşdıra, ərzaq qiymətlərinin kəskin artmasına və aclığa səbəb ola bilər. Bu, qlobal ərzaq təhlükəsizliyini təhlükə altına qoya və geosiyasi gərginliyi artıra bilər. İFAD (İnternational Fund for Agricultural Development) dünyanın ən yoxsul ölkələrinin qida ilə özünü təmin etməsini və dayanıqlığını artırmaq üçün öz işini davam etdirmək öhdəliyinə sadiqdir, lakin qısa müddətdə bu böhranın qlobal təsirlərini yumşaltmaq çətin olacaq. İndi münaqişənin dayandırılması yeganə həll yoludur.

Qara dənizin bu bölgəsi qlobal qida sistemində mühüm rol oynayır və dünyada satılan qida kalorisinin ən azı 12%-ni ixrac edir. Ukraynadan buğda və qarğıdalı ixracının 40%-i aclıq problemi ilə mübarizə aparan Yaxın Şərq və Afrikaya gedir. Buna görə də ərzaq qıtlığı və ya qiymət artımı sosial narazılığa səbəb ola bilər. [6]

2022-ci ilin fevral ayında başlayan müharibə Ukraynanın böyük şəhərlərində dağıntılara və insan tələfatına səbəb oldu, getdikcə kənd ərazilərinə yayılmağa başladı və əhalinin kütləvi şəkildə köçürülməsinə səbəb oldu. Təbiidir ki, baş verən müharibə kütləvi şəkildə getdikcə pisləşən ərzaq təhlükəsizliyinə gətirib çıxardı. Ukraynadakı müharibədən əvvəl də beynəlxalq ərzaq məhsullarının qiymətləri bütün zamanların ən yüksək həddinə çatmışdı. Bu, daha çox bazar şəraiti, eyni zamanda enerji, gübrə və bütün digər kənd təsərrüfatı xidmətlərinin yüksək qiymətləri ilə bağlı idi. Yaranan münaqişə isə vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. 2022-ci ilin mart ayında FAO-nun Ərzaq Qiymətləri İndeksi fevral ayına nisbətən 12,6% və ötən ilə nisbətən 33,6% artaraq 1990-cı illərdən bəri ən yüksək göstəriciyə malik olmuşdur.

Rusiya və Ukrayna arpa, günəbaxan və qarğıdalı ixrac edən ilk beş ölkə arasındadır və dünya buğda ixracının təxminən 1/3 -ni təşkil edirlər. Rusiya və Ukrayna arasında baş verən münaqişə nəticəsində ərzaq ixracında yaranan fasilələr qlobal ərzaq bazarlarında qıtlığın artmasına və qlobal ərzaq qiymətlərinin artması risklərinə məruz qoyur.

Dünyanın dördüncü ən böyük buğda idxalçısı olan Nigeriya idxalının 1/4–ni, Kamerun, Tanzaniya, Uqanda və Sudan isə buğda idxalının 40%-dən çoxunu Rusiya və Ukraynadan edir. BMT-nin Ümumdünya Ərzaq Proqramı (ÜƏP) dünya üzrə payladığı buğdanın yarısını Ukraynadan alır. Müharibə səbəbindən tədarüklər azalır və yanacaq da daxil olmaqla qiymətlər yüksəlir, bu da bölgəyə və bölgədən ərzaq daşınması xərclərini artırır. ÜƏP xəbərdarlıq edib ki, müharibə aprel ayından sonra da davam edərsə, kəskin aclıq qlobal miqyasda 17% arta bilər və ən kəskin artım Şərqi, Qərbi və Cənubi Afrika ölkələrində gözlənilir. Ərzaq inflyasiyası yoxsul əhaliyə daha çox təsir edir və insanlar gəlirlərinin çoxunu ərzaq məhsullarına xərcləyirlər. [7]

Ölkələr	**Buğda idxalının asılılıq nisbəti, 2021**	**Buğda idxalı**	**Ukrayna və Rusiyadan buğda idxalının payı, 2020**
Nigeriya	109	$2.15 milyard	26 %
Kamerun	100	$183 milyon	45 %
Uqanda	95,2	$119 milyon	48 %
Tanzaniya	91,7	$219 milyon	74 %
Kenya	85,1	$400 milyon	36 %
Sudan	73,5	$530 milyon	58 %
Cənubi Afrika	47,5	$494 milyon	26 %
Zimbabve	41,7	$94.8 milyon	15 %

Cədvəl 1. Afrika ölkələrində buğda idxalının asılılıq nisbəti
Mənbə: USDA and Observatory for Economic Complexity [8]

Martın 21-də Kamerun hökuməti çörəyin qiymətinin 40% artmasına səbəb kimi Rusiya və Ukrayna arasında olan münaqişəni göstərmişdir. Kamerun buğdanı əsasən Rusiyadan (81,8 milyon ABŞ dolları), Fransadan (56,6 milyon ABŞ dolları), Kanadadan (42,1 milyon ABŞ dolları) və Litvadan (2,48 milyon ABŞ dolları) idxal edir. Hökumət gündəlik olaraq çörək istehlak edən 26 milyon vətəndaşın təxminən yarısının artıq müntəzəm təchizatı olmadığını və hökumətin adətən Rusiya və Ukraynadan gətirilən buğdanı əvəz etmək üçün manok və yams kimi yerli əvəzediciləri təşviq etdiyini

bildirmişdir. 50 kq-lıq bir kisə unun qiyməti Douala və Yaoundenin böyük şəhərlərində 19.000 CFA-dan (32.97 ABŞ dolları) demək olar ki, 16% artaraq 22.000 CFA-ya (38.18 ABŞ dolları) çatıb və ölkənin digər yerlərində daha da yüksək olub. FAO-nun məlumatlarına görə, Kamerunda yaşayan insanların yarısından çoxu (55,8%) ərzaq təhlükəsizliyindən, 26,7%-i isə ciddi şəkildə ərzaq təhlükəsizliyindən əziyyət çəkir [9].

Ümumdünya Ərzaq Proqramının məlumatına əsasən, Nigeriya əhalisi ərzaq təhlükəsizliyindən ən çox əziyyət çəkən insanlar arasındadır. Təşkilat qarşıdakı aylarda münaqişənin təsir etdiyi bölgələrdə əhalinin bir hissəsinin ac qalacağını proqnozlaşdırır. Rusiya və Ukrayna münaqişəsi nəticəsində qlobal ərzaq və yanacaq tədarük zəncirinin pozulması vəziyyəti daha da ağırlaşdıracağı gözlənilir. Ərzaq inflyasiyası 2022-ci ilin mart ayında illik müqayisədə 17,2% təşkil edib ki, buna da dənli bitkilər, yam, ət ,balıq və meyvə kimi mallar üzrə geniş qiymət artımı səbəb olub. Milli Statistika Bürosunun 2022-ci ilin fevral ayı üçün Seçilmiş Ərzaq Qiymətinə Nəzarət göstərir ki, çörəyin orta qiyməti 34,11% artıb.

2021-ci ildə Nigeriyaya idxal olunan buğdanın 31%-i Rusiya və Ukraynanın payına düşüb. ABŞ Kənd Təsərrüfatı Departamentinin məlumatına görə, münaqişə milyonlarla insanın istehlak etdiyi çörək kimi əlavə məhsulların qiymətlərinin də artmasına səbəb olacaq.

Keniya Milli Statistika Bürosu tərəfindən ölçülən illik inflyasiya 2022-ci ilin mart ayında 5,56% təşkil etmişdir. Ümumi inflyasiya artımı əsasən ərzaq məhsullarının və alkoqolsuz içkilərin (9,92%) bahalaşması hesabına baş verib. Ən çox qiymət artımı olan ərzaq məhsulları isə buğda (17,68%) və yağ (35,15%) olmuşdur. 2020-ci ildə Keniya 405 min ton buğda istehsal edib, 1,9 milyon ton idxal edib. Keniya Kənd Təsərrüfatı və Qida İdarəsi ölkədə istehlak edilən buğdanın 90%-nin Rusiya və Ukraynadan gətirildiyini bildirib. Oxfam və digər beynəlxalq humanitar təşkilatlar 2022-ci ilin martında məlumat veriblər ki, Keniyada məhsul istehsalı 70% azalıb və kəskin aclıqdan əziyyət çəkən insanların sayı 3,1 milyon nəfərə çatmışdır.

FAO-nun davam edən 2021/22 mövsümü (iyul-iyun) üçün müharibədən əvvəl verdiyi proqnozlara və fevral ayına qədər qeydə alınan ixrac sürətinə əsasən, Ukraynanın 2022-ci ilin mart və iyun ayları arasında təxminən 6 milyon ton buğda ixrac edəcəyi gözlənilirdi. Rusiya Federasiyasının bu müddət ərzində daha 8 milyon ton neft göndərəcəyi gözlənilirdi. Bununla belə, Ukraynadakı limanların bağlanması və təchizat zəncirlərinin kəsilməsi və maliyyə sanksiyaları səbəbindən Rusiya Federasiyasında gözlənilən satış çətinlikləri bu ixracın reallaşdırılıb-gerçəkləşdirilməyəcəyini sual altına qoyur.

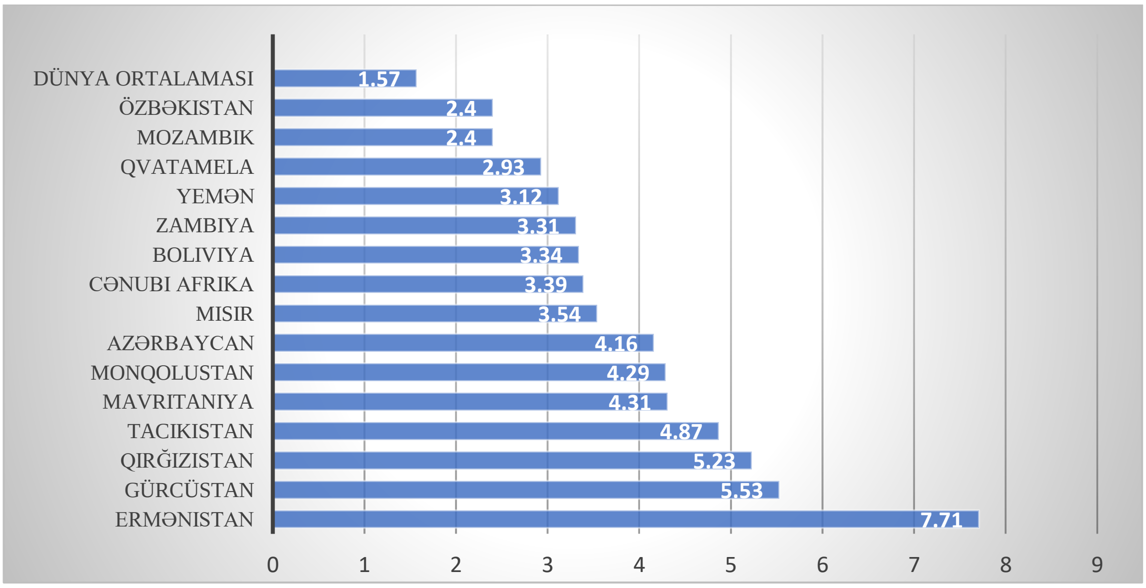

Şəkil 3. Buğda və qarğıdalı qiymətlərinin ev təsərrüfatlarının real gəlirinə təsiri. Real gəlirlərin azalması: ən çox təsirlənən ölkələr
Mənbə: https://unctad.org/news/impact-cost-living-crisis-people [12]

Ukraynadakı müharibə ev təsərrüfatlarının büdcəsini sürətlə məhdudlaşdıran qlobal yaşayış xərcləri böhranına gətirib çıxardı. Ərzaq bahalaşdıqca insanların ev təsərrüfatlarının gəlirləri azalır.

Ərzaq və enerji qiymətlərinin yüksək olması cəmiyyətin ən həssas təbəqələrinə, xüsusən də ən yoxsul ailələrin gəlirinin 50%-dən çoxunun ərzağa xərcləndiyi inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsir edəcək. Ərzaq qiymətlərinin 10% artması bu ev təsərrüfatlarının alıcılıq qabiliyyətini 5%-dən çox azaldır.

2. Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi problemi

Azərbaycan hökuməti Avropa Komissiyası Ərzaq təhlükəsizliyi Proqramına qoşulmaq üçün 2000-ci ilin iyununda Memorandum imzalanmışdır. Milli Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı hazırlanmış və ölkə prezidenti Heydər Əliyev cənabları tərəfindən 2001-ci il 2 mart tarixli 640 saylı sərəncam ilə təsdiq edilmişdir.

Dövlət başçısının tapşırığına uyğun olaraq respublikada ilk özəl pilot taxılçılıq təsərrüfatı olan “Qarabağ Taxıl” MMC Ağcabədi və Beyləqan rayonlarının ərazisində müasir suvarma sistemlərinin tətbiqi ilə 4800 hektar sahədə yaradılıb. “Qarabağ Taxıl” təsərrüfatı Azərbaycanda ilk pilot layihədir. Bir neçə il bundan əvvəl təsərrüfat yaradılıb və onun yaxşı göstəriciləri var. Bu gün artıq Azərbaycanda 30-dan çox iri fermer təsərrüfatı var və ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində bu təsərrüfatlar çox böyük rol oynayır. Qarğıdalı və ondan alınan məhsullar üzrə respublikanın illik tələbatı təxminən 600 min ton, soyada isə 160 min ton təşkil edir. Bu məhsulların idxalının əvəzlənməsi üçün əlavə olaraq 50 min hektar qarğıdalı, 40 min hektar soya əkilməsinə ehtiyac var. əhalinin ərzaq təminatını yerli istehsal hesabına daha da yaxşılaşdırmaq məqsədilə artıq respublikanın 20 rayonunda 44 min hektardan çox sahədə 22 sahibkarlıq subyekti tərəfindən 32 iri fermer təsərrüfatı yaradılıb. Ümumi dəyəri 181 milyon manat olan bu təsərrüfatların yaradılmasına 72,4 milyon manat dövlət güzəştli kreditləri verilib. təsərrüfatın yarandığı ilk illərdə 2250 hektar sahədə ərzaq buğdası əkilib və hər hektardan 5,5 ton olmaqla 12,4 min ton məhsul götürülüb. 2000 hektar sahədə isə qarğıdalı əkilib və hər hektardan 12 ton olmaqla 24 min ton yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal edilib. Bu il növbəli əkinlə əlaqədar 250 hektar sahədə taxıl biçini aparılıb və hər hektardan 5,7 ton olmaqla 1,4 min ton taxıl götürülüb [10].

1980-ci illərdə regionda bitkiçilik məhsullarından taxıl əsas yer tuturdu. Həmin dövrdə Qarabağ və ətraf rayonlar ölkə üzrə taxıl istehsalının 13,9%-nə malik idi. Həmin illərdə 100,1 min ton taxıl istehsal edilmişdir [11].

Qarabağ ərazisi 90-cı illərdə Ermənistan ordusu tərəfindən işğal edildikdən sonra ölkənin taxıl istehsalında azalma qeydə alındı. Torpaqlarımızı işğal edən Ermənistan dövləti bu ərazilərdə taxıl və digər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etməyə başladılar. Ermənistanın Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, 2019-cu ildə əkin sahələrinin 121 min hektarında taxıl bitkiləri əkilmişdir.

2013-2017-ci illərdə ermənilər Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin orta hesabla 60 min hektarında taxıl bitkiləri əkilmişdir. 2016-cı ildən sonra Ermənistanda taxıl istehsalında ciddi azalma baş versə də, Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindən yığılan taxılın həcmində artım qeydə alınmışdır. Ermənistan və Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərindən 2019-cu ildə ümumilikdə 292 min ton taxıl yığılmışdır ki, bunun 180 min tonu (62 %-i) Ermənistan ərazisində, 112 min tonu (38 %-i) isə Qarabağda becərilən taxılın payına düşüb.

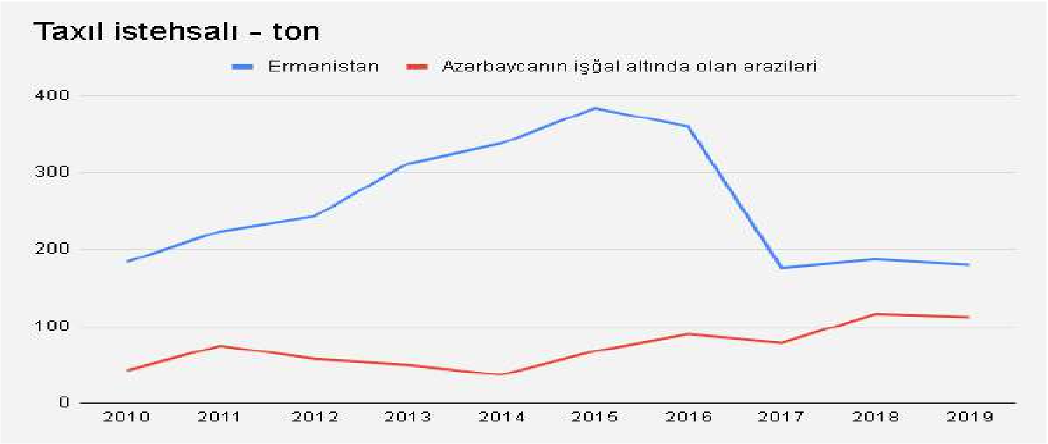

Şəkil 4: Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində taxıl istehsalı (ton)

Mənbə: Toplanmış məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Rayonlarımız işğaldan əvvəlki dövrlərdə ölkə taxılının əhəmiyyətli hissəsini yetişdirə bilirdilər. Xüsusilə də Füzuli, Ağdam və digər işğaldan azad edilmiş rayonlarımız taxıl istehsalında öndə gedən rayonlardan olub, taxıl fondunun formalaşmasına töhfə veriblər. Nəzərə alsaq ki, artıq buğda yetişdirilməsi yeni texnologiya əsasında həyata keçirilir, həmin ərazilərimizdə daha yüksək məhsuldarlıqla taxıl istehsalının təşkil edilməsi mümkündür.

Aqrar tədqiqatlar mərkəzinin apardığı araşdırmağa əsasən proqnoz edilir ki, Qarabağda 155,7 min ton taxıl istehsal oluna bilər. *(Ağdam və Füzuli rayonlarının işğala məruz qalmayan ərazilərindəki faktiki sahələr nəzərə alınmaqla)*

"Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların idarə edilməsi ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 27 aprel tarixli 1323 nömrəli Fərmanının icrası çərçivəsində aqrar sahədə fəaliyyət göstərən subyektlərlə ümumilikdə 55.9 min hektar olmaqla 2020-2021-ci təsərrüfat ilində 13.8 min hektar əkin, 720.0 hektar örüş, 2021-2022-ci təsərrüfat ilində isə 41.5 min hektar əkin torpaq sahəsi üzrə müqavilə bağlanmışdır. Həmin subyektlər tərəfindən 7 rayonda əkin işləri aparılmış, 2020-2021-ci təsərrüfat ili üzrə 9557.25 hektar əkin sahəsinə uyğun olaraq subsidiyalar ödənilmişdir. Əkinlər əsasən buğda və arpa, qismən isə şəkər çuğunduru, noxud və yonca bitkilərini əhatə etmişdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə müəyyən edilmiş 2.0 min hektar çoxillik əkmələr (bağlar) və bağ salınması üçün uyğun torpaq sahələrinə dair müqavilə bağlanılması prosesi hazırda davam etdirilir [15].

2021-ci ilin 18 mart tarixində Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı nazirinin və Türkiyə Respublikasının kənd təsərrüfatı və meşə nazirinin rəhbərlik etdikləri nümayəndə heyəti Qarabağ bölgəsinin Zəngilan, Cəbrayıl və Qubadlı rayonlarına səfər etmişdir. Səfər çərçivəsində Zəngilan rayonunda 5 hektarda 2620 ədəd meyvə tingi (ərik, alma, armud, gilas, albalı) əkilərək Azərbaycan-Türkiyə Qardaşlıq bağı salınmışdır. Həmçinin 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikasının Kənd Təsərrüfatı və Meşə Nazirliyi arasında kənd təsərrüfatında müasir texnologiyaların ötürülməsi və aqrar təlim sahəsində əməkdaşlıq haqqında Niyyət Bəyannaməsi imzalanmışdır. Həmçinin Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində cari ilin 26 oktyabr tarixində "Dost Aqropark"ın təməlqoyma mərasimi keçirilmişdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə ən müasir texnologiyalar tətbiq edilməklə bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin inkişaf etdirilməsi, eləcə də həmin ərazilərin bərpası və yenidən qurulmasının yaşıl enerji zonası, "Ağıllı kənd" (Smart Village) konsepsiyası əsasında Zəngilan rayonunun ikinci Ağalı kəndi ərazisində "Ağıllı kənd"in layihələndirilməsi və inşası həyata keçirilməkdədir.

Nəticə

Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Ukrayna və Rusiya arasındakı münaqişə qlobal ərzaq təhlükəsizliyinə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Xüsusilə Afrika ölkələrinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında özünü daha çox biruzə vermişdir və bu ölkələrdə yaranan ərzaq çatışmazlığı yoxsul insanların aclıqdan əziyyət çəkməsinə səbəb olmuşdur. Əgər münaqişə uzun müddət davam edərsə, problemin həlli yollarından biri ərzaq təhlükəsizliyindən əziyyət çəkən ölkələrin öz iqtisadiyyatına mütləq şəkildə müdaxilə etməsidir. Digər ən əsas zəruri həll yolu isə iki ölkə arasında sülhün yaradılması və münaqişənin dayandırılmasıdır. Həmçinin aparılan tədqiqatdan belə nəticəyə gəldik ki, münaqişə baş verən ölkələrdə kənd təsərrüfatı ərazilərinin yenidən bərpası uzun zaman alacaq və bunun üçün dövlət xeyli vəsait sərf etməlidir. Ölkəmiz də bu istiqamətdə fəaliyyət göstərməkdədir, belə ki işğaldan azad olunan ərazilərdə kənd təsərrüfatının yenidən qurulması və inkişafı üçün fəaliyyət planı hazırlanmış, ərazilərdə monitorinqlər keçirilərək risklər qiymətləndirilmiş, dislokasiya olunacaq təsərrüfatların sahələri müəyyən olunaraq koordinatlaşdırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Economic Research Service, U.S.Department of Agriculture. Agricultural Policy Reform in the WTO: The Road Ahead. Washington, D.C.: U.S. Department of Agricultural, May 2001.Pp. 63-64

2. FAO-WECD, 1999. Food: 2000-2025: Global Policies for Sustainable Agricultures. London.1999.P,93.
3. Yusifzadə Şəhla Natiq qızı, Ərzaq təhlükəsizliyinin dövlət tənzimlənməsi problemləri, səh 41.
4. https://www.fao.org/documents/card/en/c/cb4477en/
5. Abbasov Anar 2010, səh 69-70
6. International Fund for Agricultural Development
7. https://www.hrw.org/news/2022/04/28/ukraine/russia-war-continues-africa-food-crisis-looms
8. USDA and Observatory for Economic Complexity
9. Cameroon's National Institute of Statistics
10. Prezident.az
11. Statistika Komitəsi
12. https://unctad.org/news/impact-cost-living-crisis-people
13. Trade Data Monitor (TDM), FAO calculations
14. FAO XCBS system
15. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi

ROLE OF SOCIAL NETWORKS IN CUSTOMER DECISION JOURNEY IN TOURISM

Mina NAZARİ[22],
Nasrin NAZARİ[23],
Roya NAZARİ[24],
Solmaz NAZARİ[25]

Abstract

Several studies have shown the impact of social media on tourism and the role of digital influencers. However, the relationship between social media, digital influencers, and the customer decision journey has not been much studied. To help fill this gap, the present study examines the role of digital influencers during each phase of the customer decision journey using an online survey. The findings from 400 social media users show that the majority use social networks when planning a trip, however, sharing the experiences of other travelers is not a relevant aspect. While, overall, digital influencers have no significant impact, their followers tend to value their content, visit the sites they suggest, and share their own experiences, mostly through Instagram.

Keywords: *Digital Influencers, User Generated Content, Customer Decision Journey, Ewom*

Introduction

The World Wide Web was introduced in 1989 and during the same years Internet was also introduced which quickly become a global network for the people of the world (Hansel and Dyes, 2010). The introduction of Web 2.0 in 2004 was a transition from more static HTML to a more dynamic web which consists of such application software's that is users friendly and which facilitate open communication and information sharing with web based users. The essence of Web 2.0 is harnessing collective intelligence. That is Web 2.0 play an important role in collecting knowledge, insights, wisdom and expertise of diverse groups and then effectively using it for better and informed decision. Such type of collective intelligence generates new ideas, solve complicated and age-old problems and help in making the right decision about the future opportunities of the organization. Web 2.0 is a marketing buzzword and it facilitates business of an organization (Tim O'Reilly and John Battele 2009). Social media are "internet-based applications that build on the ideological and technological foundations of Web 2.0 and that allow the creation and exchange of usergenerated content" (Kaplan and Haenlen 2010). To get better sense of a product consumers access their groups online through social media to know and get their opinions regarding that particular product or service (Hensel & Deis, 2010). Social media is now getting greater importance in the field of marketing, advertising and communication and its users are growing exponentially every year (Constantinida and Stagnoa 2011). When the customers have strong relationship with the company then they share their experiences with other people through social media and recommend the brands to friends in the form of EWOM promotion. All these activities ultimately lead to greater growth and increase customer base (Gronroos, 2007). By the introduction of internet EWOM has far reaching effects due to its accessibility and spreading of messages to million people. It is an important marketing tool in the modern era of business world due to its credibility and the urge of people to interact through social media (Gummesson, 2008).

Regarding the purpose of the research, it was employed an online survey. To ensure the operationalization of the study, the snowball method was chosen. This data collection strategy was considered suitable given that the study population is users of social networks that use them as a source of inspiration to support travel decisions to Tabriz.

1.literature review

1.1 Electronic word of mouth and consumer reviews in tourism

Word-of-mouth (WoM) is a term dating back to sixty years ago that is still current and referred to in new studies (Sahelices-Pinto & Rodríguez-Santos, 2014; Chen, Nguyen, Klaus, & Wu, 2015) WoM refers to personal and non-commercial content, generated and shared by citizens regarding their own consumer

---

[22] **Communication sciences PHD , public relations Specialist at Power Distribution company of Tabriz**
[23] **High School Research Assistant**
[24] **Principal of Social Sciences High School**
[25] **Social sciences school teacher, mina nazari@yahoo.com**

experiences (Arndt, 1967). Such content must be informal, interpersonal, and spontaneous, occurring outside the business environment; it is selfless by nature and should not have compensation; it can be positive or negative depending on whether the reported experience was satisfactory (Dichter, 1996; SahelicesPinto & Rodríguez-Santos, 2014). The author of the message shared on social networks refers to a product, brand, or experience with their consumer group followers (Dichter, 1996). This is a widely known and recognized reality for tourism and hospitality professionals (Fine, Gironda, & Petrescu, 2017). The spread of the World Wide Web and the use of accessible communication technologies (like smartphones, and social networks) has enabled consumers—ordinary citizens—to share their opinions on products and services, positive and negative travel experiences, through online channels that allow them to reach significantly larger audiences (Liljander & Gummerus, 2015) and impact consumers' purchasing decisions (Chen et al., 2015). When shared over digital channels, word-of-mouth is called electronic word-of-mouth (eWoM) (Chen, et al., 2015). In this new reality, the concept of prosumer is born to refer to how consumers have become more influential thanks to their ability to share their consumer experiences quickly, easily, and openly with an increasing number of people (Fine et al., 2017).

1.2. Digital influencers and their roles

This evolution and prevalence of eWOM or eUGC through the active role of community members also raises another issue, which is the impact of different individuals on a given social network. In fact, influence is not equal across network members, and there is a very active primary group that collects and disseminates information, influencing all other levels of the social system (Sahelices-Pinto & Rodríguez-Santos, 2014

2. Methodology

2.1. Research question and study objectives

İn line with the research question, the main objective of this study is to investigate the role of social networks/digital influencers throughout the customer decision journey regarding the choice of holiday destination. Thus, the following specific objectives were defined:

• To characterize the use of social networks;

• To analyses the impact of social networks/digital influencers on travel behavior, according to the Customer Decision Journey model;

• To identify the socio-demographic profile of respondents.

2.2 Questionnaire design

The data collection instrument consists of four main sections, namely: (a) use of social networks, (b) travel; c) Customer Decision Journey; d) attributes and profile of digital influencers; e) socio-demographic.

Journal of Spatial and Organizational Dynamics, Vol. VII, Issue 3, (2019) 240-260 246 The first part of the questionnaire includes questions to characterize the use of social networks in terms of time spent, preferred social networks, and the main topics of interest. Next, we intend to know the behavior of the audience in terms of travel planning and its relationship with the use of social networks, content sharing in the context of travel and the preferred social networks for this purpose. The third part of the questionnaire covered the relationship of respondents with digital influencers in the process of travel inspiration and planning, their perceptions about shared content, and the role they play in travel decisions. Finally, a set of questions addressed sociodemographic information. Table 1 shows the variables, their items and authors used in the study.

Table 1. Measurement scales and literature sources

Use of social networks	
Average time you spend on social media: Less than 1 hour; Between 1 and 3 hours; Between 3 and 5 hours; More than 5 hours.	(Magno, 2017)
Which social network you use the most: Facebook; Instagram; Twitter; Snapchat; Pinterest; Linkedin; Other	(Rinka & Pratt, 2018)
Which thematic do you frequently follow on social media? Travel & Destinations; Fashion & Beauty; Sports & Healthy Lifestyle; Culture & Art; Celebrities; Culinary; News; Other	(Magno, 2017)

customer decision Journey	
Pre-purchase	
I research on social media when I am planning a trip.	(Kang & Schuett, 2013)
I research online by reading about other traveller's experiences via social media.	(Kang & Schuett, 2013)
I am likely to visit the places reviewed by digital influencers.	(Magno & Cassia, 2018)
When I have to make travel-related decisions, I will take suggestions from digital influencers;	(Magno & Cassia, 2018)
I am likely to consider digital influencer's travel experiences when making my travel decisions.	(Magno & Cassia, 2018)
Most used social networks when searching for inspiration and information about travel and destinations: Facebook; Instagram; Twitter; Snapchat; Pinterest; Linkedin; Specialized Blogs; Other	(Rinka & Pratt, 2018)
Purchase decision	
I am likely to visit the places reviewed by digital influencers;	(Magno & Cassia, 2018)
Post-purchase	
Do you share travel experiences from your most recent trip on online social networking websites, photo sharing websites, travel review websites, personal blogs, and/or websites?	(Kang & Schuett, 2013)
In which social networks do you share your travel experiences? Facebook; Instagram; Twitter; Snapchat; Pinterest; Personal; Blog; Other	(Rinka & Pratt, 2018)
attributes and profile of digital influencers	
My perception of the digital influencer is that he/she should…be trustworthy; be sincere; inspires trust	(Magno & Cassia, 2018)
Content quality: I am likely to follow digital influencers who provide accurate information; Updated information; High quality content.	(Magno & Cassia, 2018)
sociodemographic profile	
Age; Gender; Marital Status; Complete Education Degree; Professional Situation; City.	(Magno, 2017) (SanMiguel & Sádaba, 2017)

Table 1. Measurement scales and literature sources

2.3. Pre-test and questionnaire administration

The questionnaire pre-test was applied to social network users that turn to social networking web sites for inspiration and to support their consumption decisions. The pre-test of the questionnaire took place on August 7 and 8, 2020. A link to access the data collection instrument was sent via Messenger and WhatsApp to a selected group of 7 people with different profiles and who had made at least one trip the previous year. As a result, the wording and sequence of some questions has been changed. The final version of the questionnaire, designed on the Google forms platform, was published on Facebook, LinkedIn, and Instagram. This research makes use of the voluntary selection method and the freedom for users to share with their contacts. The publication was disseminated through a link to facilitate its access and sharing.

2.4. Population and sample

Given the stated objectives, this study is based on a quantitative survey using a questionnaire as a data collection strategy aimed at social network users that turn to social networking web sites for inspiration and to support their consumption decisions. A non-probabilistic method was chosen and snowball sampling techniques were used (Esteban-Santos et al., 2018), which consist of identifying members of the study population and asking them to share the questionnaire thus growing the sample (Saunders, Lewis, & Thornhill, 2009). According to the authors, this method is recommended when it is difficult to identify the

desired population. It is generally possible to obtain a significant number of responses thanks to the action of the respondents themselves. Data collection took place from August 8 to August 29, 2020. 244 responses were collected.

2.5. Data analysis methods

Google forms makes it possible to automatically transfer respondents' responses to the Microsoft Office Excel program and then transfer the data directly to the IBM SPSS Statistics version 25 (Statistical Package for Social Sciences). However, this transfer entails some problems, as regards the qualitative variables, requiring some recoding work. Once the database was organized, descriptive statistics techniques were used, such as constructing frequency distributions, contingency tables and calculating measures of location (mean, median, and mode) and dispersion (standard deviation). In addition to the descriptive procedures, some statistical tests were performed (t tests for dependent and independent samples, Chi-square test), all of them performed at a significance level of 5%.

3. Results

3.1. Sociodemographic profile

The sociodemographic profile of the 244 respondents is shown in Table 2. The average age is 35 years, being 27 the most frequent age. Regarding gender, the participants were mostly female (74,6%). Most respondents have completed university education (70.5%) and work for others (68%). Regarding marital status, 54.9% of respondents are single and 42.6% are married. The cities most indicated by the respondents as their city of residence were Tabriz between East Azerbaijan cities.

Table 2. Sociodemographic profile

Age	Minimum	Maximum	Mode	Median	Mean	Stand-deviation
	17	76	27	32	34,63	11,303

Gender	**Frequency**	**%**
Female	182	74,6%
Male	62	25,4%
Marital status	**Frequency**	**%**
Married	104	42,6%
Divorced	6	2,5%
Not Married	134	54,9%
Complete education degree	**Frequency**	**%**
Basic School	8	3,3%
Secondary School	56	23%
University Degree	172	70,5%
Professional qualification	8	3,3%
Employment status	**Frequency**	**%**
Student	21	8,6%
Retired	6	2,5%
Employee	166	68%
Self-employed	42	17,2
Searching for a job	9	3,7%

4.2 use of social networks Most respondents report spending less than 1 hour daily on social networking (61.1%), researching topics related to Travel and Tourist Destinations (57.8%), Fashion and Beauty (40.6%), Sports and Healthy Living (36.9%) and Culture and Art (33.6%), and mostly using Instagram (57.0%), specialized blogs (49.2%) and Facebook (37.3%) (Tables 3 and 4).

Table 3. Time spent on social networking sites per day

	Frequency	%
For less than 1 hour	150	61,5
1 to 3 hours	46	18,9
3 to 5 hours	7	2,9
More than 5 hours	41	16,8
Total	244	100,0

Source: Own Elaboration

Table 4. Main topics in social networks

		Responses		Cases %
		N	%	
Main topics				
	Travel and Tourist Destinations	141	25.0	57.8
	Fashion and Beauty	99	17.5	40.6
	Sports and Healthy Living	90	15.9	36.9
	Culture and Art	82	14.5	33.6
	Celebrities	28	5.0	11.5
	Food	43	7.6	17.6
	News	62	11.0	25.4
	Other	20	3.5	8.2
Total (n=244)		565	100.0	231.6
Social media networks				
	Facebook	91	22.2	37.3
	Instagram	139	34.0	57.0
	Twitter	3	0.7	1.2
	Snapchat	2	0.5	0.8
	Pinterest	27	6.6	11.1
	LinkedIn	2	0.5	0,8
	Specialized Blogs	120	29.3	49,2
	Other	25	6.1	10,2
Total (n=244)		409	100,0	167.6

Source: Own Elaboration

4.3 Impact of social networks/digital influencers on customer decision Journey As mentioned above, this section intends to analyses the behavior of users throughout the travel choice process—according to the stages of the Customer Decision Journey—to identify the impact of social networks and digital influencers on the Awareness of existing products or services (awareness), evaluation, purchase decision, and post-purchase experience Journal of Spatial and Organizational Dynamics, Vol. VII, Issue 3, (2019) 240-260 250 Stage 1: Pre-Purchase Awareness of existing products or services (awareness) To identify the role of social networks in this early stage of the process, the statements regarding travel planning (variables Q6 and Q7) were analyzed. The percentage of respondents searching social networks (60.3%) and those who base their search on experiences shared by other travelers (60%) is similar. Although the first statement has a slightly higher mean level of agreement, the Student t-test for dependent samples indicates that this difference is not statistically significant ($t = 0.33$; $p = 0.74$). This suggests that experiences shared by other travelers are not a major factor in travel planning research (Table 5).

Table 5. Use of social networks in travel planning

To what extent do you agree with the following statements about how often you use social media to help you plan your travels?		Totally disagree	Disagree	Neither agree/ disagree	Agree	Totally agree	Mean	Standard deviation
I do social media research when I'm planning a trip	%	9.6	13.8	16.3	35.6	24.7	3.52	1.266
I do social media research based on other travellers' experiences shared on social media	%	7.0	13.0	20.0	45.5	14.5	3.48	1.107

Source: Own Elaboration

To identify significant differences in travel planning as a function of time spent on social networking, respondents were grouped into soft (less than 3 hours daily) and hard (3 hours daily or more) users. Significant differences were only found for the first statement, indicating that users who spend less time daily on social networks are, however, the ones who use them the most when it comes to planning a trip. Table 6 shows the Student's t-test results for independent samples.

Table 6. Travel Planning/Use of Social Media Networks

Using social media networks	< 3h per day		≥ 3 h per day		t Student	p value
	Mean	Standard deviation	Mean	Standard deviation		
I do social media research when I'm planning a trip	3.63	1.267	3.06	1.169	2.787	.006

Source: Own Elaboration

The same analysis, performed according to gender, also indicates that it is women who most resort to this type of research (Table 7).

Table 7. Travel Planning/Gender

Gender	Female		Male		t Student	p value
	Mean	Standard deviation	Mean	Standard deviation		
I do social media research when I'm planning a trip	3.66	1.240	3.11	1.266	2.934	.004

Source: Own Elaboration

The analysis of the trip planning according to the most used social networks allows us to conclude that it is only for Instagram that there are significant differences (Table 8), suggesting that users of this network tend to do more research in the preparation of their trips than those who do not use it.

Table 8. Travel Planning/Social Media Networks

Instagram	Users		Non-Users		t Student	p value
	Mean	Standard deviation	Mean	Standard deviation		
I do social media research when I'm planning a trip	3.82	1.224	3.13	1.218	-4.323	.000

Source: Own Elaboration

By comparing the mean values between those who do not closely follow a digital expert/ celebrity on travel topics and those who do (Table 9), the latter are more likely to refer to the digital influencers' suggestions, as well as to value their shared travel experiences

Table 9. Influencers' social media/ digital influencers' followers

Digital Influencer/Celebrity	Follow (49,2%)		Don't follow (50,8%)		t Student	p value
	Mean	Standard deviation	Mean	Stand deviation		
I search digital influencers posts when I must make travel decisions	3.24	.947	2.19	1.047	-8.252	**.000**
I tend to consider the travel experiences of digital influencers when I make my travel decisions	3.31	.951	2.16	.999	-9.181	**.000**

Source: Own Elaboration

As for the relationship between posts and the most used social networks (Table 10), we identified that posting is most prevalent in Instagram, with most respondents referring they post about their travel experiences using this social network.

Table 10. Posts * Instagram

			Instagram		Total
			No	Yes	
Do you post about travel experiences from your most recent trip on online social networking websites, photo sharing websites, travel review websites, personal blogs, and/or websites?	No	Frequency	48	28	76
		%	63.2%	36.8%	100.0%
	Yes	Frequency	57	111	168
		%	33.9%	**66.1%**	100.0%

(χ^2=18.237; p= .000)

Source: Own Elaboration

4. Conclusion

Social media is now an integral part of every individual's life from President of a country to a common man. The most important effect of social media is that it has empowered individuals to share their experiences, opinions and feelings with others. Such sites establish groups which frequently interact with each other and consequently affect the purchasing behaviors. The research work of this study is directed towards social media, and its impact on consumers' behaviors. The finding of this thesis provides a strong base for marketing managers to focus and direct their communication towards such communities. As such groups strongly affect each other purchasing behaviors so organizations and companies must focus on them through social media. Organizations can increase their revenues by influencing such groups to increase their brand awareness and brand loyalty. It is the first study in Pakistan that provides the overall impact of social media on consumers' preferences

This study sought to understand the informal relationships of influence that social networks provide, namely regarding the impact on the various stages of Customer Decision Journey from awareness or desire to post-purchase experience in holiday destination choice contexts (Hudson & Thal, 2013; Lemon & Verhoef, 2016). the results of this research regarding the evaluation, show that the opinion of digital influencers has no significant impact on respondents' assessment of travel options and that, as in the early planning phase, their shared experiences are not a decisive factor in choosing between alternatives. However, users who indicate that they are following a digital influencer/celebrity closely regarding travel and tourist destinations bloggers are more likely to look at digital influencers' pages and to value their reported travel experiences. These results confirm the relevance of followers' loyalty to digital influencer reported by Alic et al. (2017). Although, overall, the opinion shared by digital influencers does not prove to have a major impact on the purchase decision phase, it appears that those who follow them closely tend to visit the places they suggest and they value their qualities in terms of credibility, sincerity, and trust. Consistent with Kang and Schuett's (2013) findings, in the post purchase experience, the results showed that most respondents (68.9%) use social networks to share their travel experiences, most of which follow

a digital influencer and uses Instagram for content sharing. This result contrasts with the data collected by Kang and Schuett (2013), where Facebook (65%) and Myspace (59%) were the preferred social networks for this purpose. In line with Alic et al. (2017) the results of this work support the role of digital influencers, as followers tend to be loyal to them and are impacted on their consumption choices by generated and shared content. Although there is no significant impact of digital influencers, respondents who admitted relating to digital influencers tend to value their content, visit the sites they suggest, and share their own experiences, mostly through Instagram. These users are more involved with digital influencers throughout the Customer Decision Journey, which makes it possible to answer the research question initially posed affirmatively.

REFERENCES

1. Akrimi, Y., & Khemakhem, R. (2012). What Drive Consumers to Spread the Word in Social Media? Journal of Marketing Research & Case Studies, 2012, 1-14.
2. Al Kailani, M., & Kumar, R. (2011). Investigating Uncertainty Avoidance and Perceived Risk for Impacting
3. Alic, A., Pestek, A., & Sadinlija, A. (2017). Use of Social Media Influencers in Tourism. Trade Perspectives 2017 Specialization and Customer Centered Retailing, 177-189.
4. Belagatti, P. (2017). The importance and Impact of Influencer Marketing in 2017. Retrieved from http://www.influencive.com/the-importance-and-impact-of-influencer-marketing/ Boykin, J. (2015).
5. Cantallops, A. & Salvi, F. (2014). New consumer behaviour: a review of research on eWOM and hotels. International Journal of Hospitality Management, 36, 41-51.
6. Carusona, B. P., Chernaik, T., DePolo, S., Deutch, E., Dudukovich, J., & Wilburn, J. (2017). The Womma Guide to Influencer Marketing. Word of Mouth Marketing Association.
7. Chevalier, J. and Mayzlin, D. (2006) "The Effect of Word of Mouth on Sales: Online Book Reviews,"Journal of Marketing Research, 43, 345-354. Clemons, E.K., and Gao, G. Consumer informedness and diverse consumer purchasing Davidsson, B., & Patel R. (2003). Forskningsmetodikens grunder: Att planera, genomföra och rapportera en undersökning. Lund: Studentlitteratur.
8. Chen, C.-H., Nguyen, B., Klaus, P., & Wu, M.-S. (2015). Exploring Electronic Word-ofMouth (eWOM) in The Consumer Purchase Decision-Making Process: The Case of Online Holidays - Evidence from United Kingdom (UK) Consumers. Journal of Travel & Tourism Marketing, 32(8), 953-970.
9. Chu, S.-C. & Kim, Y. (2011). Determinants of consumer engagement in electronic word-ofmouth (Ewom) in social networking sites. International Journal of Advertising, 30(1), 47-75.
10. Fine, M. B., Gironda, J., & Petrescu, M. (2017). Prosumer motivations for electronic wordof-mouth communication behaviors. Emerald Insight, 8, 280-295.
11. Gohil, N. (2015). Role and Impact of Social Media in Tourism: A Case Study on the Initiatives of Madhya Pradesh State Tourism. International Journal of Research in Economics and Social Sciences, 5(4), 8-15.
12. Gretzel, U. & Yoo, H. K. (2008). Use and impact of online travel reviews. Information and communication technologies in tourism, 35-46.
13. Halvorsen, K., Hoffman, J., Coste-Manière, I., & Stankeviciute, R. (2013). Can fashion blogs function as a marketing toll to influence consumer behavior? Evidence from Norway. Journal of Global Fashion Marketing, 4, 211-224.
14. Howison, S., Finger, G., & Hauschka, C. (2014). Insights into the Web presence, online marketing, and the use of social media by tourism operators in Dunedin, New Zealand. Anatolia, 6(1), 1-16.
15. Guerreiro, C., Viegas, M., Guerreiro, M. (2019). JSOD, VII(3), 240-260 259 .
16. Nandagiri, V. & Philip, L. (2018). Impact of Influencers from Instagram and Youtube on their followers. International Journal of Multidisciplinary Research and Modern Education, 4(1), 61-65.
17. Parasuraman, A., Zeithaml, V. and Berry, L.L. (1991). Refinement and reassessment of the SERVQUAL scale. Journal of Retailing. 67(4). 420-50.
18. Pietro, L., Virgilio, F., & Pantano, F. (2012). Social network for the choice of tourist destination: attitude and behavioural intention. Journal of Hospitality and Tourism Technology, 3(1), 60- 76.
19. Primetag. (2017). A social influence report by Primetag. Aveiro. Rieh, S. Y. & Danielson, D. R. (2007). Credibility: a multidisciplinary framework. Annual Review of Information Science and Technology, Information Today, 41, 307-364.
20. SanMiguel, P. & Sádaba, T. (2017). Nice to be a fashion blogger, hard to be influencial: An analysis based on personal characteristics, knowledge criteria, and social factors. Journal of Global Fashion Marketing, 9(1), 41-58.
21. Saunders, M., Lewis, P., & Thornhill, A. (2009). Selecting Samples. In M. Saunders, P. Lewis, & A. Thornhill (Eds.), Research methods for business students. Harlow: Pearson Education Limited.
22. Shiau, W.-L. & Luo, M. M. (2013). Continuance intention of blog users: The impact of perceived enjoyment, habit, user involvement and blogging time. Behaviour & Information Technology, 32(6), 570-583.

23. Soderlund, V. L. (2016). Young consumer's responses to suspected covert and overt blog marketing. Emerald Insight. 25(4), 610-632.
24. Tussyadiah, I. & Fesenmaier, D. R. (2009). Mediating tourist experiences: Access to places via shared videos. Annals of Tourism Research, 36, 24-40.

YÜKSƏK ƏMTƏƏ QİYMƏTLƏRİNİN DÜNYA İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ

Fəxri MƏMMƏDOV[26]

Xülasə

Müxtəlif istiqamətlərdə tətbiq olunacaq təşviq paketlərinin iqtisadiyyatı hərəkətə gətirəcəyi proqnozu və dünya bazarında müşahidə olunan xammal qıtlığı son nəticədə əmtəə qiymətlərinin 2012-ci ildən indiyə kimi özünün ən yüksək səviyyəyə çatmasına səbəb oldu. Qeyd olunan bu faktı Bloomberg Əmtəələr İndeksindən də əldə etmək mümkündür. Belə ki, Bloomberg Əmtəələr Birjası 2012-ci ildən hal-hazırki günədək olan periodda ən yüksək əmtəə qiymətlərini təqdim etmişdir.

Mütəxəssislərin proqnozlarına əsasən, dünyamiqyaslı mərkəzi bankların COVİD-19 pandemiyasının mənfi təsirlərini azaltmaq üçün təklif etdiyi irimiqyaslı təşviq paketləri əmtəələrə olan tələbi artırmaqla iqtisadiyyatı canlandıracaqdır. Dünya bazarında xammal ehtiyatlarının kifayət qədər olmaması təklifin həcmində müəyyən qədər problemlərin yaranmasına səbəb olur. Bu da son 15 ildə əmtəə qiymətlərinin yüksək sürətlə artacağı proqnozunu ortaya qoyur.

Məqalənin əsas məqsədi əmtəə qiymətlərinin yüksək olmasının dünya iqtisadiyyatına təsiri istiqamətlərini araşdırmaqdır. Məqələnin predmeti kimi əmtəə qiymətlərinin yüksək səviyyəsinin ÜDM həcminə təsiri çıxış edir. Məqalənin obyekti isə yüksək əmtəə qiymətləridir. Məqalənin əsas məhdudiyyəti kimi Azərbaycan Respublikasına aid yerli statistik məlumatların azlığı çıxış edir.

Açar sözlər: qiymət, əmtəə, tələb, təklif, ÜDM

The Impact of High Commodity Prices to the World Economy

Abstract

The forecast that stimulus packages to be applied in various directions will move the economy and the shortage of raw materials observed in the world market ultimately caused commodity prices to reach their highest level since 2012. This mentioned fact can also be obtained from the Bloomberg Commodity Index. Thus, Bloomberg Commodity Exchange presented the highest commodity prices in the period from 2012 to the present day.

According to experts' forecasts, large-scale stimulus packages proposed by global central banks to reduce the negative effects of the COVID-19 pandemic will revive the economy by increasing the demand for commodities. The lack of raw material reserves in the world market causes some problems in terms of supply. This also reveals the forecast that commodity prices will increase rapidly in the last 15 years.

The main goal of the article is to examine the ways in which high commodity prices affect the world economy. The subject of the article is the effect of the high level of commodity prices on the volume of GDP. The object of the article is high commodity prices. The main limitation of the article is the lack of local statistical data for the Republic of Azerbaijan.

Keywords: *price, commodity, demand, supply, GDP*

UOT: 33;327;338

Giriş

Müasir beynəlxalq ticarətdə qiymət artımının (dinamikasının) proqnozlaşdırılması bu artıma təsir edə biləcək bütün iqtisadi faktorlar nəzərə alınmaqla, konkret əmtəə növlərinin və yaxud da qruplarının real qiymət dinamikasını tədqiq etməklə mümkündür. Əmtəə qiymətləri üzrə dəyişən dinamikanı əvvəlcədən müəyyənləşdirmək və istiqamətdə proqnozlar vermək son dərəcə mürəkkəb proseslərdəndir. Əmtəə qiymətləri üzrə proqnozların verilməsi isə ehtimal xarakteri daşıyır. Belə ki, 70-ci illərə dair verilmiş proqnozların heç biri mineral xammal, xüsusən də neft üzrə 70-ci illərin ortalarında baş vermiş sıçrayışlı qiymət artımını öncədən müəyyən etməyə dair fikirləri ortaya qoya bilmədi. Məhz bu səbəbdən də yüksək əmtəə qiymətlərinin proqnozlaşdırılması dünya iqtisadiyyatı qarşısında elmi cəhətdən əsaslandırılmış güclü bir vəzifə olaraq qalmaqdadır.

2020-ci ilin əvvəlində pandemiyanın yaratdığı qlobal tənəzzül əmtəə qiymətlərinin geniş şəkildə çökməsinə səbəb oldu. Çöküşün ardınca qiymətlərdə sinxron kəskin yüksəliş müşahidə edildi. Son onilliklərdə əmtəə qiymətlərində belə sinxron bumlar və enişlər adi hal hesab olunsa da, qarşıdakı illərdə

[26] **Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, mammadov.fakhri@gmail.com**

mədən yanacaqlarından aşağı karbonlu texnologiyalara keçid əmtəələrə tələb və təklif modelində dərin, genişmiqyaslı dəyişikliklərə səbəb olacaq ki, bu da böyük makroiqtisadi nəticələr yaratmış olacaq.

1. Əmtəə qiymətlərinin cari vəziyyəti və qiymətlərə təsir edən amillər

Qiymətdə başverən dəyişikliklərin aşkara çıxarılması və dərk edilməsi üçün təkcə qiymətləri təhlil edilən konkret bazarda vəziyyət deyil, eləcə də qarışıq bazarların və ümumtəsərrüfat konyukturunun inkişaf meyllərini bilmək çox vacibdir. Bu məlumatlar qiymətlərdə inflyasiyanın, rəqabətin, istehsal gücünün yüklənməsi dərəcəsinin, tədiyyə şərtlərindəki dəyişikliklərin və digər amillərin təsirini nəzərə almaq imkan verir (Allahverdiyev və d., 2007, s.42).

Qiymətlərin təhlili həm dəəmtəənin keyfiyyətini və onun dəgər texniki-iqtisadi parametrlərini xarakterizə edən göstəricilərin nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Beləliklə, qiymətlərin təhlilində baş verən dəyişikliklərinin kəmiyyət qiymətləndirilməsindən başlayaraq qiymət səviyyəsində bu və ya digər dəyişikliyi doğuran amillərin aşkara çıxarılması və nəzərdən keçirilməsi kimi kompleks məsələlər daxildir (Əliyev, 2018, s.33).

Qərb ölkələrinin Rusiya iqtisadiyyatını zəiflətmək üçün tətbiq etdiyi sanksiyalar, Rusiyanın əhəmiyyətli paya sahib olduğu bir çox əmtəə məhsullarında qiymətləri tarixin ən yüksək həddinə çatdırıb. Avropada xüsusi paya malik olan Hollandiyada son 1 ildə təbii qazın qiymətinin 10 dəfəyə qədər bahalaşması müharibənin başlaması ilə rekord həddə çatdı. Brent markalı neftin bir barelinin qiyməti isə bu dövrdə 35,3 faiz artaraq 96,6 dollardan 130,7 dollara yüksəlib. Beləliklə, neftin qiyməti 2008-ci ildən bəri ən yüksək həddə çatıb. API2 Rotterdam bazarında bir ton kömürün qiyməti fevralın 23-dəki 200 dollarla müqayisədə 142,5 faiz artaraq 485 dollara çatıb (www.bloomberg.com) .

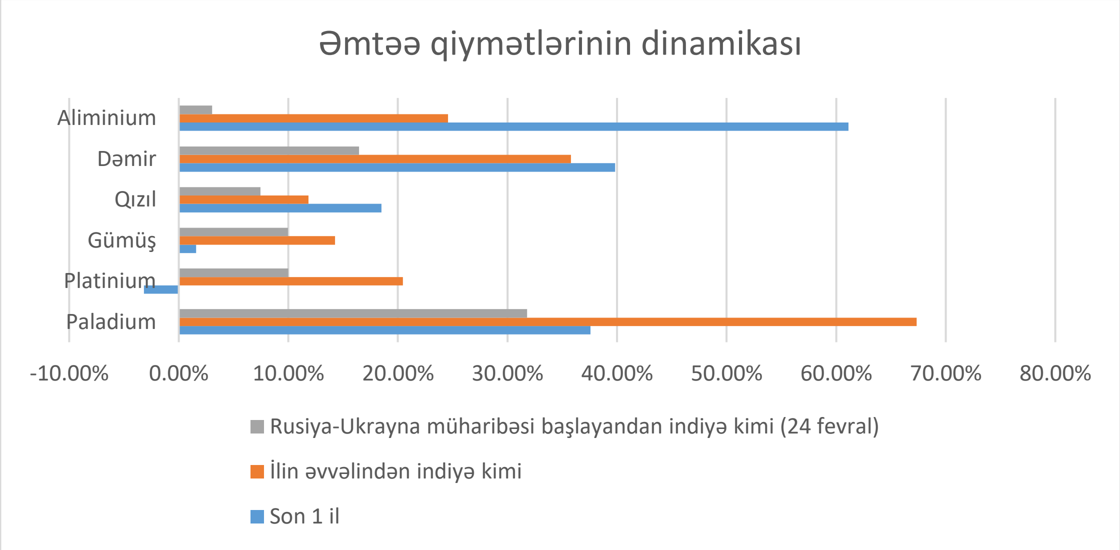

Şəkil1. Əmtəə qiymətlərinin dinamikası

Əmtəələrin qiymətlərinin son dövrlərdə belə sürətlə artmasında Qərb ölkələrinin Rusiyanın neft və təbii qaz ixracına embarqo tətbiq etmə ehtimalı təsirli olub.

Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlaması ilə bəzi əmtəə növlərinin, xüsusən də Rusiyanın dünya bazarında dominantlıq etdiyi əmtəələrin qiymətlərində kəskin fərqlərin yaranmasına səbəb olub. Belə ki, Rusiya gündəlik gündəlik ümumi xam neft hasilatı 10 milyon barellə dünyanın üçüncü ən böyük neft istehsalçısıdır. Rusiya qlobal təbii qaz ticarətinin 26 faizini və mayeləşdirilmiş təbii qaz ticarətinin isə 8 faizini həyata keçirir. Qlobal kömür ixracatında 15 faiz paya sahib olan Rusiya, İndoneziya və Avstraliyadan sonra dünyanın üçüncü ən böyük kömür ixracatçısıdır. Bütün bu statistik rəqəmlər onu deməyə imkan verir ki, Rusiya dünya iqtisadiyyatından asılı olduğu kimi, dünya iqtisadiyyatı da Rusiyanın xarici ticarətindən bir o qədər asılıdır. Rusiya iqtisadiyyatını çökdürməyə yönəlmiş Qərb strategiyası eyni zamanda dünya bazarında əmtəələrin qiymətlərinin dəyişməsinə, eləcə də onların kəskin sürətləı artmasına səbəb olur.

Rusiya-Ukrayna müharibəsi ölkə iqtisadiyyatlarına getdikcə daha çox təsir edərək qlobal metal bazarlarında da qiymət rekordlarının qırılmasına səbəb olur. Martın 7-də mis qiymətləri ton başına 10 min dolları keçərək, 23 fevralla müqayisədə 10 faiz artımla rekord qırarkən, alüminiumun qiyməti 20 faiz artaraq 3388 dollardan 4073 dollara yüksəlib. Sözügedən dövrdə palladiumun qiyməti bir unsiya üçün 25,6 faiz artaraq 2484 dollardan 3120 dollara, nikelin ton qiyməti isə 88 faiz artaraq 24900 dollardan 46800 dollara yüksələrək 2007-ci ilin iyun ayından bu yana ən yüksək səviyyəyə çatıb.

Baş ofisi İngiltərədə yerləşən Milli İqtisadi və Sosial Tədqiqatlar İnstitutunun (NIESR) proqnozuna görə, müharibənin təsiri ilə qlobal ÜDM-in bu il 0,5 faiz, gələn il isə 1 faiz azalacağı proqnozlaşdırılır. Bu temp qlobal ÜDM-in təxminən 1 trilyon dollar azalması deməkdir.

Artımın azalmasının bu il qlobal inflyasiyanı 3 faiz artıracağı və xərclərə təzyiq göstərəcəyi proqnozlaşdırılır.

Müharibənin Rusiyadan sonra vurduğu iqtisadi ziyanın ən böyük təsirinin Avropada hiss olunduğu və Rusiyanın enerji ixracına tətbiq edilən sanksiyaların Avropada tənəzzül yaratma riskini artırdığı proqnozlaşdırılır.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) 6 mart 2022-ci il tarixində dərc etdirdiyi hesabatında qiymət şoklarının bütün dünyaya təsir edəcəyinə və iqtisadi zərərin dağıdıcı olacağına diqqət çəkib.

Tamamlanmamış əmtəələr ümumiyyətlə inkişaf etməkdə olan ölkələrin ən mühüm ixrac maddələridir və onların satışından əldə olunan gəlirlər bu ölkələrə valyuta axınını təmin edir və iqtisadiyyata əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərir.

Bu xüsusiyyətləri ilə əmtəə qiymətlərindəki dalğalanmalar qlobal dünyanın inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarına da ciddi təsir edir. Bu dalğalanmalar nəticəsində yaranma ehtimalı yüksək olan qiymət qeyri-sabitliyi həm də iqtisadi artıma və gəlir bölgüsünə mənfi təsir göstərir. Bu, yoxsulluğun artmasına səbəb olur.

Nəticə

Mövzunu nəzəri baxımdan təhlil etdikdə, aşağıdakı vəziyyətlə qarşılaşa bilərik. Gücləndirilmiş pul siyasəti və faiz dərəcələrinin yüksəldilməsi vəziyyətində meydana gələn pul daralmasının gözlənilən inflyasiyanın geri çəkilməsinə səbəb olacağı gözlənilir. Əmtəə qiymətlərinin daha da aşağı düşməsi gözlənilir. Yüksək faiz mühitində məhsul ehtiyatı xərcləri, risk dərəcəsi və nəqliyyat xərcləri artır. Lakin digər tərəfdən tələb artımı olmayacağından qiymətlərin ümumi səviyyəsi adlandıracağımız əmtəə qiymətləri və inflyasiya ilə real faiz dərəcəsi bir yerdə tarazlaşdırılır. Nəticədə pul kütləsi, real faiz dərəcəsi və əmtəə qiymətləri müəyyən səviyyədə tarazlığa çatır. Təbii ki, bu, yazdığımız qədər asan olmayan və uzun müddətdə baş verən ssenaridir.

Mövzunu bir az daha açsaq, sonrakı mərhələlərin yüksək faiz mühitində baş tutacağını gözləməyin təbii proses olduğunu anlayarıq. Yüksək faiz dərəcəsi saxlanıla bilən mallara tələbi azaldır. Müəssisələr saxlama xərclərini ödəmək istəmirlər. İstehsalçı tərəfdən məhsulu sabaha ləngitməkdənsə, bu gün tədarük etmək daha məqsədəuyğundur. Kapital bazarlarında investorlar real əmək müqavilələri ilə müqayisədə yüksək faizli istiqrazlara və veksellərə investisiya qoymağa meyllidirlər. Əks ssenariyə baxdığımızda real faiz dərəcəsinin azalması ehtiyat və nəqliyyat xərclərini azaldır və tələbin artmasının təsiri ilə əmtəə qiymətlərinin artmasına səbəb olur.

İstehsal texnologiyasında, əmtəənin istehlakı şəraitində, həmin əmtəələrlə beynəlxalq ticarətin həcm və istiqamətində, firmanın strukturunda və sairədə baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi qiymətlərin dəyişilməsi təmayüllünü daha aydın başa düşməyə imkan verir.

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, qiymətlərin təhlilinin əsası, əmtəənin istehsal və reallaşması sferasında baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsidir. İstehsal gücünün yüklənməsi dərəcəsinin və elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında istehsal texnologiyasının yeniləşməsi proseslərinin tədqiqi çox vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev B.N., Qafarov S.K., Əhmədov M.A. “Milli İqtisadiyyatın Dövlət Tənzimlənməsi”. Bakı – 2007.
2. Əliyev E.Ə., Ağabəyov Ş.A. «Dünya və xarici ölkələrdə bazar qiymətləri», Bakı – 2018
3. Qarayev İ.Ş., Ağabəyov Ş.A., Bayramov Q.S., Quliyev İ.Q.. Əliyev Ə.R. «Dünya bazar qyimətləri». Dərs vəsaiti. Bakı – 2017
4. Герасименко В.В. Ценообразование: учебное пособие. М.: ИНФРА-М, 2020.
5. Такрарова Г.А. Ценообразование. Москва, Финансы и статистика, 2017.
6. www.boomberg.com

REGİONUN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFINDA MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏ RESURSLARININ ROLU

Doktorant Fərid MƏMMƏDHƏSƏNOV[27]

Xülasə

Məqalənin əsas məqsədi müəssisələrin maliyyə resurslarının regionun sosial- iqtisadi sistemində rolunu açıqlamaq və regionun maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi proseslərini tədqiq etməkdir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi: regionların ərazilərində yaranan maliyyə resurslarının böyük payını yerlərdə saxlamaq lazımdır, vəsaiti əvvəl yuxarı büdcələrə götürüb, sonradan onların yalnız kiçik bir hissəsinin müxtəlif transferlər şəklində regionlara qaytarmaq əvəzinə onların sərəncamında saxlamaq daha səmərəli ola bilər. Bu baxımdan, büdcə sistemində vəsaitlərin qeyri-mərkəzləşdirilməsi haqqında qərarın əsaslandırılması üçün maliyyə axınlarının ərazi strukturuna və intensivliyinə dair tam və düzgün informasiya tələb olunur. Tədqiqatın məhdudiyyətləri - daha geniş praktiki informasiya tələbidir. Tədqiqatın prakriki əhəmiyyəti: Resursların qeyri-mərkəzləşdirilməsi regionlara böyük səlahiyyətlərin ötürülməsi ilə də müşayiət oluna bilər. Belə halda, mərkəzin sırf regional və yerli problemlərin qayğısına qalmasına ehtiyac qalmayacaq və o, diqqətini, bütövlükdə ölkənin maraqlarında cəmləşdirə biləcək.

Açar sözlər: *müəssisə, region, sosial-iqtisadi inkişaf, maliyyə resursları*

The Role Of Financial Resources Of Enterprises In The Socio-Economic Development Of The Region

Abstract

One of the key areas, giving impetrs to economic growth in the conditions of modernization is reformation of process in order to create favorable conditions for sustainable development of the national economy of the country and its regions, which in turn will enhance their competitive position. This process provides a solution to the complex institutional and economic problems of development of the various sectors of the regional economy, it infrastıuctuıc and Communications sııpport, the definitıon ot instructional lechniqucs and algorithmizatioıı pıocedures for inter-layer redistribution of budgetary finds, as well as the search for effective forms and process methods of regulation of inter-budgetary relations with the extension of the field and increase efficiency interactions with key actors the use of public funds, including the development, testing and improvement of relevant mechanisms.

Keywords: *enterprise, region, socio-economic development and financial resources*

UOT: 336; 338

Giriş

Maliyyə resursları və xərclərinin regional balansı ümumi əlavə dəyərin və deməli, həm də sosial- iqtisadi inkişafın əsas indikatorunun ümumi regional məhsulunun formalaşması prosesini əks etdirir. Ona görə də maliyyə resurslarından istifadənin yetərliliyi və effektivliyi iqtisadiyyatın stabil işləməsinin əsas amillərindən biri kimi qiymətləndirilir. Regionun maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi proseslərinin öyrənilmə vasitəsi maliyyə resursları və xərclərinin regional balansı maliyyə resurslarının formalaşması, paylanması və istifadəsinin vəziyyətini, nisbətlərini və qanunauyğunluqlarını xarakterizə etməyə, sektorlar və təsərrüfat subyektləri arasındakı qarşılıqlı münasibətin xarakterini qiymətləndirməyə imkan verir. Bu da regionun yerli hökuməti tərəfindən idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün zəruridir.

Maliyyə resurslarının yaranması, yenidən paylanması və istifadəsi prosesində iqtisadi əlaqələrin subyektləri arasında müvafiq münasibətlər formalaşır. Bu münasibətlər dövlət hakimiyyəti orqanları və ərazidə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri olan müəssisələr arasında yaranır. Maliyyə resurslarının fəal istifadəsi vasitəsilə regionun iqtisadi inkişafının stimullaşdırılması baş verir. Regionun bütün maliyyə resurslarını şərti olaraq onların yaranma mənbələrinə görə təsnifləşdirmək olar.

- maliyyə infrastrukturu;
- təsərrüfat subyektinin maliyyə resursları;
- regional büdcə;
- büdcə fondları və büdcədənkənar fondlar.

Regionun maliyyə resurslarının xüsusi bir hissəsi daim fəaliyyətdə ola bilən və ya müəyyən zaman müddəti üçün yaradılan büdcə və büdcədənkənar fondlardır. Onların fəaliyyətinin qurulması və təşkili

[27] **Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, doktorant, fmammadhasanov@gamail.com**

qanunvericiliklə tənzimlənir. Subyektlərindən ümumi qanunverici aktlar kimi, konkret fondların yaradılması haqqında xüsusi qanunlar da qəbul olunur.

Büdcə fondları regional büdcənin tərkibində xüsusi büdcə vəsaitləri kimi yaradılır:

- regional sosial-iqtisadi, ekoloji, elmi-texniki və digər təyinatlı proqram və tədbirləri üçün;
- regional iqtisadiyyatın ən prioritetli sahələrinin məqsədli maliyyələşdirilməsi üçün;
- fövqəladə vəziyyətlərin arzuolunmaz nəticələrinin aradan qaldırması üçün.

2.Maliyyə infrastrukturunun yaradılması

Maliyyə infrastrukturunun qurulması infrastruktur subyektləri tərəfindən göstərilən xidmətlərin məzmunu ilə investisiyanın gcdişatında salıibkaılaım ehtiyacları arasındakı balansın əldə olunması vasitəsi ilə reallaşdırılır. Bu qanunun təsiri investisiya qoyuluşu prosesinə xidmətin vəziyyətinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri vasitəsilə bu prosesdəki ziddiyyətlərin yaranması və aradan qaldırılması vasitəsilə özünü göstərir.

Maliyyə infrastrukturunun yaradılmasına öz iqtisadi funksiyalarını reallaşdırmaq qabiliyyətinin qazanılması və onun fəaliyyətinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin yaradılması daxildir. Bu prosesin tərkib hissələri sosial-iqtisadi prosesə xidmət üzrə əlaqə və münasibətlərdən əhəmiyyətini itirənlərin aradan çıxması, daha dayanıqlı yenilərinin yaranması daxildir. Bu proses iki üsulla reallaşdırılır - ümumtəsərrüfat və regional: infrastrukturun təşkilati-iqtisadi mexanizmi formalarının seçilməsi və hazırlanması və investisiya qoyuluşu modelinin seçilməsi.

Büdcələrarası maliyyələşdirmənin miras qalmış bir çox qüsurları da vardır. Onların aradan qaldırılması üçün büdcələrarası münasibətlər regional siyasətin özəyidir. Hakimiyyətin müxtəlif səviyyəli büdcələrinin məhz gəlir və xərc hissələrinin bölgüləri regional, regiondaxili və mikroregional siyasətlərin formalaşmış təzahürüdür.

Dövlət idarəçiliyinin qcyri-mərkəzləşdirməsi dövlət funksiyalarının maliyyə təminatının əsasını təşkil edən yerli büdcələrin vəziyyəti ilə ayrılmaz bağlıdır. Bu çoxaspektli məsələ sahibkarlığın inkişafı, bütün səviyyələrin büdcələrinin vergi gəlirlərin yüksəldilməsi, büdcə vəsaitlərinin effektiv xərclənməsinə nəzarət üçün şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Büdcə maliyyələşdirilməsi praktikası bır sıra maliyyə pozuntuları ilə müşayiət olunur. Bir çox hallarda bu pozuntular subsidiyalaşma prosesini tənzimləyən normativ-hüquqi aktların natamamlığı səbəbindən baş verir. Bu, ilk növbədə büdcə qanunvericiliyində jubhdiyalaşdıma proseslərinin müəyyən olunmuş tənzimlənən proac durlarının olmaması, həmçinin maliyyə dəstəyinin bu istiqamətinin reallaşdırılmasına vahid yanaşmanın bəzi hallarda subsidiyalaşdırma mexanizmlərinin hazırlanması məsələlərinin sahə üzrə nazirliklərin özləri tərəfindən təqdim olunması ilə bağlıdır.

Respublikada büdcələr arası münasibətlərin qanunvericiliklə tənzimlənməsi prosesində onların təşkili və tənzimlənməsi formaları daha da təkmilləşdirilir. Eyni zamanda büdcələr arası münasibətlərin tənzimlənməsi mexanizminin beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq daha da təkmilləşdirilməsinə ehtiyacı var. Büdcələr arası münasibətlərin tənzimlənməsinin qiymətləndirilməsi aşağıdakıları göstərir:

• Yerli büdcələrə ötürülən transfertlərin həcmlərinin mövcud hesablanma metodikası obyektivdir;

• Respublikanın iqtisadi cəhətdən zəif regionlarına yardım zərurətindən həyata keçirildiyi üçün büdcə subvensiyaları vasitəsilə büdcələr arası tarazlaşdırma praktikası ümumilikdə özünü doğrultdu.

Büdcələrarası münasibətlərin forma və metodlarının inkişafı şəxsi təşəbbüsün inkişafı üçün şəraitin yaradıldığı istiqamətdən vergi sahəsində alternativ gəlir mənbələrinin inkişafı sahəsində yerli icra orqanlarının səlahiyyətlərinin genişləndirildiyi yerlərdə aparılmalıdır.

Büdcə sisteminin səviyyələri arasındakı gəlir və xərclərin qeyri-rasional sistemi subvensiya və büdcədən götürmələrin mövcud praktikası büdcə vəsaitlərinin qarşılıqlı axınlarının böyüməsinə imkan yaradır.

Yerli maliyyələrin strukturu və istiqaməti yerli hakimiyyət, və idarəetmə or-qanlarında aparılan islahatlar yerli admisitrasiya və yerli özünüidarəetmə orqanlarının funksiyaları ilə müəyyən olunur.

Təcrübədə regionların iqtisadi müstəqilliyi tam ola bilməz. O, həmişə nisbidir. Region nə qədər kiçikdirsə, bu müstəqilliyin, yəni mərkəzdən asılı olmayan qərarlar almaqda sərbəstliyin ölçüsü də bir o qədər azdır. Eyni zamanda regionların sosial- iqtisadi inkişafının müasir səviyyəsi, büdcə münasibətlərinin mövcud xarakteri, bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün çətinlikləri respublikanın əksər yerli büdcələrinin real müstəqilliyi haqqında danışmada imkan vermir

Buna görə, infrastrukturun əhaliyə sosial rifahın zəmanətli minimumunu təmin edən ölçülərdə maliyyələşdirilməsi üçün vəsaitlərin kafiliyi prinsipi həyata keçirməlidir [2]. Hər bir inzibati-ərazi vahidinin müstəqilliyi müəyyən optimal səviyyəyə malik olmalıdır, hansının ki, meyarı bu regionun iqtisadi maraqlarının maksimal mümkün dərəcədə reallaşdırmasından ibarətdir.

3.Reğional büdcələrin xüsusi maliyyə gəlirlərinin formalaşması mexanizmi

Regional idarəçiliyin gələcək effektivliyini artırmaq zərurətindən irəli çixaraq, hakimiyyətin bütün səviyyələri arasında funksiyaların daha dəqiq ayrılması və isla-hatların keçirilməsi mərkəzinin yerli dövlət idarəçiliyinin aşağı səviyyələrinə qismən bir hissəsinin köçürülməsi prioritet məsələlərindir.

Əvvəlki büdcələrarası maliyyələşmə sistemindən miras qalmış bir çox nöqsanlar üzə çıxdı. Onların aradan qaldırılması üçün büdcələrarası münasibətlərin təkmil-ləşdirilməsi üzrə addımlar atildi. Büdcələr və büdcələrarası münasibətlər-regional siyasətin əsasıdır.Məhz hakimiyyətin müxtəlif səviyyələrinin büdcələrinin mədaxil və məxaric hissələrinin bölgüsü reğional rayondaxili və mikroregional siyasətlərin formalaşdırılan təzahürünü təşkil edir.

Ölkəmizdə hal hazırda yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyət sahəsi genişlənir və onlar sosial,iqtisadi, ekoloji xarakterli ptoblemlərin həllində əhəmiyyətli dərəcədə müstəqillik əldə edirlər. Yerli idarəetmə orqanlarına dövlətin proqramlarının həyata keçirilməsi üzrə vəzifələr həvalə edilmişdir.

Reğional büdcələrin xüsusi maliyyə gəlirlərinin formalaşması mexanizmi dövlətin müəyyən etdiyi büdcə-vergi münasibətlərinin təşkili formaları, növləri və metodlarının sistemini təşkil edir, hansı ki,aşağıda iki qarşılıqlı əlaqəli aspektlə səciyyələnir :

• gəlirli mənbələrin büdcə sisteminin səviyyələri üzrə bölgüsü ;

• milli hökümətin öz gəlirlərini müəyyən edə biləcəyi səlahiyyət çərçivəsinin təyini.

Qeyd etdiyimiz kimi, yerli büdcələrin gəlirlərinin formalaşmasında vergilərin payının azaldılması amil ilə də bağlıdır.

Regional hakimiyyət orqanları regionların kompleks inkişafını, ərazilərdə istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin mütənasib formalaşmasım təmin etməyə çağınlmiş- dır. İnkişafın regional konsepsiyaları və məqsədli proqramların hazırlanmasının, ərazilərin maliyyə bazasının genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsinin ərazinin maliyyə resurslarının formalaşdırılması və onlardan istifadə metodlarının təkmilləşdirilməsinin əhəmiyyətinin artması da bundan irəli gəlir [2]. Əgər dövlətin maliyyə resursları istehsalın inkişafının yüksək səviyyəsinin, ölkədə əhalinin layiqli yaşam səviyyəsinin və s. təmin edirsə, o zaman onlan səmərəli istifadə edilmiş kimi qiymətləndirmək olar.

Dövlətçiliyin güclənməsi, vətəndaşlann rifahının yüksəlməsi bizim fıkrimizcə, regionlara qarşı münasibətdə aktiv siyasətin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda idarəetmənin və məxaric səlahiyyətlərinin ötürülməsi qəbul edilən qərarların və maliyyə nəzarətinin təsirli tədbirlərinin nəticələrinə görə hər bir yerli hakimiyyət səviyyəsinin məsuliyyəti ilə müşayiət olunmalıdır, bu da qanunvericiliklə təsdiq olunmuş qaydada apanhnahdır.Ölkəmizdə vu sahədə görülən işlər təqdirəlayiqdir.

Dövlətin regional siyasətinin yen modelinin seçilməsi ilə əlaqədar yaranan əsas problem regional inkişafın təmin olunmasında mərkəzləşdirmə və qeyri- mərkəzləşdirmənin nisbəti məsələsidir.

Qurulan “hakimiyyət vertikah” müxtəlif səviyyəli hakimiyyət orqanları arasında mövcud olan daha əvvəldən adət edilmiş subordinasiya münasibətlərinin əlamətlərinə baxılmasını şərtləndirir.

Mərkəzləşdirilmənin faktiki gücləndirilməsinə səlahiyyətlərin və idarəetmə predmetlərinin dövlət və yerli orqanlar arasında bölünməsi səbəb olmuşdur [4]. Mərkəzin mövqelərinin gücləndirilməsi təbii resurslar üzərində mülkiyyət hüquqları sisteminə də toxunur. Dövlət büdcəsi həm də təbii resursların ilk növbədə neft və qazın hasilatından əldə olunan gəlirdən öz payını, həm də böyük (regional paydan xeyli üstün olan) payım götürür. Sonradan bu vəsaitlər regionlara transfer edilir.

Nəticə. Nəhayət, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, regionların ərazilərində yaranan maliyyə resurslarının böyük payını yerlərdə saxlamaq lazımdır, vəsaiti əvvəl yuxarı büdcələrə götürüb, sonradan onların yalnız kiçik bir hissəsinin müxtəlif transferlər şəklində regionlara qaytarmaq əvəzinə onların sərəncamında saxlamaq daha səmərəli ola bilər [3]/ Resursların qeyri-mərkəzləşdirilməsi regionlara böyük səlahiyyətlərin ötürülməsi ilə də müşayiət oluna bilər. Belə halda, mərkəzin sırf regional və yerli problemlərin qayğısına qalmasına ehtiyac qalmayacaq və o, diqqətim, bütövlükdə ölkənin maraqlarında cəmləşdirə biləcək.

Bu baxımdan, büdcə sistemində vəsaitlərin qeyri-mərkəzləşdirilməsi haqqında qərarın əsaslandırılması üçün maliyyə axınlarının ərazi strukturuna və intensivliyinə dair tam və düzgün informasiya tələb olunur. Başqa sözlə desək, respublika və regional büdcələrin gəlir və xərcləmin ölkənin inzibati-ərazi sistemi səviyyələrinin iyerarxiyasında pul vəsaitlərinin artan və azalan axınlarının həcmlərinin qiymətləndirilməsinə imkan verən ərazi kəsiyi lazımdır. Belə məlumatlar hər bir konkret ərazidən, bələdiyyə qurumundan və ya subyektindən regional və yerli büdcəyə nə qədər vergi gəlirlərinin daxil olduğunu və əksinə, bu büdcələrdən həmin ərazilərdə nə qədər vəsaitin xərcləndiyini başa düşməyə imkan verəcək. Belə məlumatlar əsasında hər bir ərazinin maliyyə müstəqilliyi və onun öz inkişafını müstəqil şəkildə təmin etmək bacarığı haqqında fikir yürütmək mümkün ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Лапушинская Г.К. Метод анализа территориальных бюджетов / Финансы. 2001, №9.
2. Лебединская Е. Повышение эффективности – основная задача бюджетной политики // Экономист. 2011. №2
3. Максимов А.В. Бюджетно-финансовое равновесие муниципального образования. М.: Книжная редакция «Финансы». 2003
4. Муниципальная экономика: тенденция и перспективы развития. Екатеринбург. 2000.

AZƏRBAYCANDA AQRAR SAHƏYƏ DÖVLƏT DƏSTƏYİNİN EFFEKTİVLİYİNİN EKONOMETRİK QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Doktorant Pərviz ƏLİYEV[28]

Xülasə

Məqalədə aqrar sahənin dövlət tənzimləməsinin əsas istiqamətlərindən biri olan aqrar sahəyə dövlət dəstəyi siyasətinin effektivliyi ekonometrik üsulla qiymətləndirilmişdir. Təhlil, aqrar sahəyə subsidiya verilməyə başlandığı 2007-ci ildən, 2021-ci ilə qədərki dövrü əhatə edir. Təhlildə Azərbaycanda aqrar sahəyə verilən subsidiyanın həcmi ilə bu sahədə yaradılan əlavə dəyər arasındakı reqressiya əlaqəsi qiymətləndirilmiş və bu əlaqənin statistik əhəmiyyətliliyini müəyyən etmək məqsədilə bir neçə testdən istifadə edilmişdir. Testlərin nəticələrinə əsasən, sərbəst dəyişənin əmsalı statistik əhəmiyyətlidir, habelə reqressiya tənliyinin qalıqları nisbətən normal paylanmışdır.

Təhlil nəticəsində əldə edilmiş nəticələrə görə, digər amillərin dəyişməz qalması şərtilə ölkədə aqrar sektora göstərilən dövlət dəstəyinin həcminin 1% artması bu sektorda yaradılan əlavə dəyərin 0.48% artmasına gətirib çıxaracaqdır. Beləliklə, təhlilin nəticəsinə əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsinə göstərilən dövlət dəstəyi kifayət qədər effektivdir.

Açar sözlər: *aqrar sahənin dövlət tənzimləməsi, dövlət dəsəyinin effektivliyi, ekonometrik qiymətləndirmə, reqressiya, aqrar subsidiya*

Econometric Assessment Of The Effectiveness Of State Support For The Agricultural Sector Of Azerbaijan

Abstract

The article econometrically assesses the effectiveness of the state support policy for the agricultural sector, which is one of the main directions of state regulation of this sector. The analysis covers the period from 2007, when subsidies to the agricultural sector began, to 2021. In this paper, the regression relationship between the amount of subsidy given to the agricultural sector in Azerbaijan and the added value created in this sector was evaluated and several tests were used to determine the statistical significance of this relationship. According to the results of the tests, the coefficient of the independent variable is statistically significant, as well as the residuals of the regression equation are relatively normally distributed.

According to the results obtained as a result of the analysis, provided that other factors remain unchanged, a 1% increase in the amount of state support given to the agricultural sector in the country will lead to an increase in value added created in this sector by 0.48%. Thus, based on the results of the analysis, it can be said that the state support provided to the agricultural sector in Azerbaijan is quite effective.

Keywords: *state regulation of the agricultural sector, efficiency of state support, econometric evaluation, regression, agricultural subsidy.*

UOT: 338.23, 338.43

Giriş

Azərbaycan neft-qaz sənayesinin xüsusi çəkisinin böyük olduğu bir ölkə olmaqla yanaşı, həm də aqrar ölkədir. Əhalinin bu sahədə zəngin təcrübəsi var və ölkənin təbii-iqlim xüsusiyyətləri burada ən müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün şərait yaradır. Dövlət Statistika Komitəsinə əsasən hazırda ölkənin məşğul əhalisinin 36%-dən çoxu kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsində çalışır. Bu isə kifayət qədər böyük rəqəmdir. Digər tərəfdən isə, kənd təsərrüfatı sahəsi ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində oynadığı mühüm rola görə daima dövlətin diqqət mərkəzindədir və ölkə başxısı tərəfədinən qəbul edilən bir çox strateji sənədlərdə aqrar sahə iqtisadiyyatın prioritet sahələrindən biri kimi nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda aqrar sahə hökumət tərəfindən hərtərəfli dəstəklənir. Aşağıdakı qrafikdə ölkədə kənd təsərrüfatı sahəsinə göstərilən dövlət dəstəyinin illər üzrə trendi təqdim edilmişdir.

Qrafikdən göründüyü kimi, nəzərdən keçirilən illər ərzində aqrar sektora göstərilən dövlət dəstəyi əsasən artma trendinə malik olmuş, orta illik artım tempi isə 14.7% təşkil etmişdir. Eyni zamanda kənd təsərrüfatı üzrə büdcə xərcləri artdıqca, kənd təsərrüfatı subsidiyalarının bu xərclərdəki payı daha çox

[28] **Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tabeliyində Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, dissertant**

artmışdır. Belə ki, 2010-2021-ci ildə kənd təsərrüfatı üzrə büdcə xərcləri ümumilikdə 2.6 dəfə artmışdırsa, kənd təsərrüfatı subsidiyaları 3.2 dəfə artmışdır.

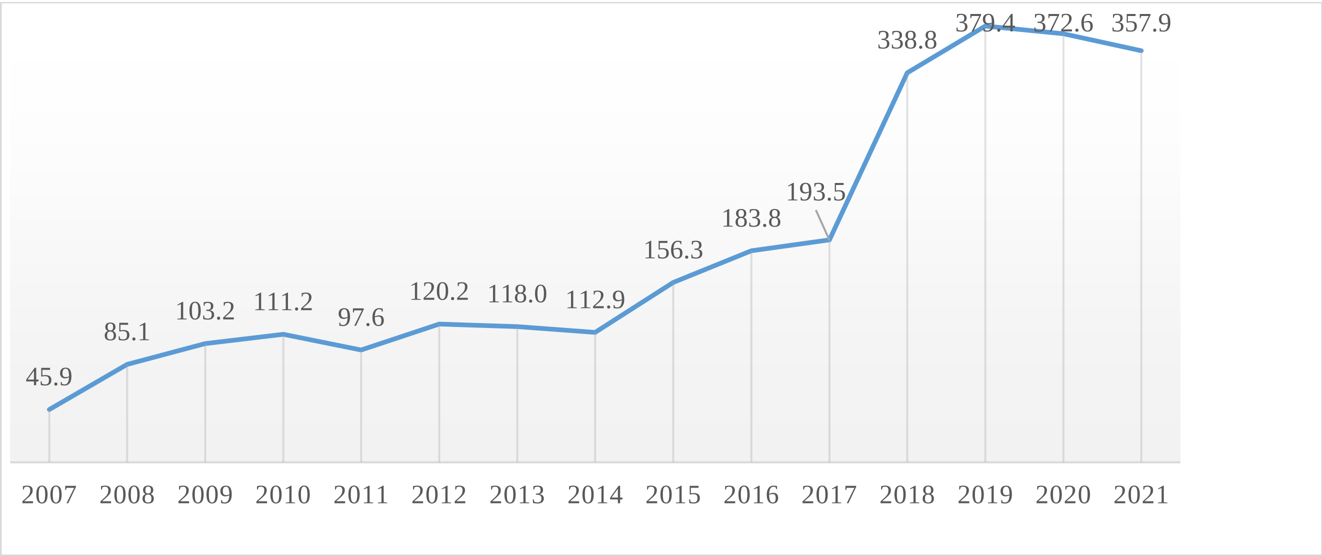

Şəkil 1. 2007-2021-ci illər ərzində Azərbaycanda kənd təsərrüfatına ayrılan subsidiyanın həcmi, milyon manatla (Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi (EKTİS))

2021-ci il üçün ölkədə aqrar subsidiyanın əsas hissəsi (214.1 milyon manat) əkin subsidiyasın, 21%-i (76.2 milyon manat) texnika satışına görə verilən güzəştlərin, 9%-i heyvandarlıq sahəsi üzrə subsidiyaların, 8%-i məhsul subsidiyasının və 2%-i isə toxum subsidiyasının payına düşür. Qeyd edək ki, əkin subsidiyası kənd təsərrüfatı bitkisinin əkin sahəsinə görə ödənilən subsidiyadır.

Kənd təsərrüfatı sahəsinə göstərilən dövlət dəstəyi özünü bir çox aspektlərdə göstərə bilər. Buraya dövlət dəstəyi tədbirləri nəticəsində ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı bitkilərinin istehsalında və məhsuldarlığında, bu məhsulun idxal və ixracında, habelə aqrar sahədə yaradılan əlavə dəyərin həcmində, məşğulluq səviyyəsində, dayanıqlı fəaliyyət göstəricilərində və s. kimi göstəricilərdə baş verən dəyişikliklər aid edilə bilər. Gördüyümüz kimi, dövlət dəstəyinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif aspektlər mövcuddur. Bunlarla barəbər, konkret dövlət dəstəyi tədbirinin öz hədəf göstəricisinə nail olma dərəcəsi də bu tədbirin effektivliyini müəyyən edir.

Effektivliyin qiymətləndirilməsi baxımından digər bir məqam isə bu qiymətləndirmənin aparılması üçün statistik məlumatların mövcudluğudur. Statistik məlumatların mövcudluğu ilə yanaşı, onların nisbətən uzun dövrü əhatə etməsi də mühümdür. Bu məqalədə aqrar sahəyə dövlət dəstəyinin effektivliyi son 15 ilin statistik göstəriciləri əsasında aparılmışdır. Tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunmuş qaydaya əsasən, reqressiya təhlilinin aparılması üçün minimum 30 ilin məlumatlarından istifadə etmək daha arzuolunandır. Buna baxmayaraq, ölkədə aqrar sahəyə dövlət dəstəyinin göstərilməsindən bu günə qədər 30 il keçmədiyini nəzərə alsaq, bu dəstəyin effektivliyi ilə bağlı ilkin təsəvvürün formalaşması baxımından son 15 ilin məlumatlarından istifadə etmək məqsədəuyğun hesab etmək olar. Digər tərəfdən isə, Damodar Gucarati özünün "Ekonometrikanın Əsasları" kibatında qeyd edir ki, reqressiya təhlilində müşahidələrin sayı dəyişənlərin sayından çox olmalıdır (Gujarati Damodar N. 2004: 67). Bizim halda, bu şərt özünü ödəyir.

Beləliklə, Azərbaycan aqrar sahəyə göstərilən dövlət dəstəyinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi məqsədilə 2007-2021-ci illər üzrə subsidiya və kənd təsərrüfatı sahəsində yaradılan əlavə dəyər göstəricilərindən istifadə edilmişdir. Aşağıdakı cədvəldə bu iki göstəricinin həcmi ilə bağlı məlumat təqdim edilmişdir. Dəyişənlər arasındakı əlaqəni daha rahat görmək və dəyişənlərin hamarlanması məqsədilə hər iki dəyişənin natural əsasdan loqarifmi götürülmüşdür.

Təhlildə sıfır səviyyəli fərziyyə (*null hypothesis*) kimi, aqrar sahəyə verilən subsidiya ilə kənd təsərrüfatında yaradılan əlavə dəyər arasında heç bir xətti əlaqənin olmaması qəbul olunmuşdur. Alternativ fərziyyə isə dəyişənlər arasında düz mütənasib əlaqənin olmasını ifadə edir.

Reqressiya tənliyi nəzəri olaraq aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

$$\text{log_agro_value_added} = \beta_0 + \beta_1 \text{log_subsidy} + U$$

Burada, log_agro_value_added – kənd təsərrüfatında yaradılan əlavə dəyər (asılı dəyişən), log_subsidy – aqrar sahəyə dövlət dəstəyi, β_0 və β_1 – parametrlər, U – xəta payıdır.

İl	log_subsidy	log_agro_value_added
2007	3.826554	7.550135
2008	4.443819	7.716906
2009	4.636630	7.686851
2010	4.711487	7.759870
2011	4.580784	7.879859
2012	4.789453	7.942256
2013	4.771101	8.046293
2014	4.726580	8.051723
2015	5.051746	8.119518
2016	5.214119	8.127641
2017	5.265489	8.279976
2018	5.825397	8.336822
2019	5.938655	8.447672
2020	5.920588	8.495152
2021	5.880159	8.604618

Cədvəl 1: Reqressiya təhlilində istifadə edilmiş məlumat bazası

(Dövlət Statistika Komitəsi və EKTİS məlumat bazaları)

Reqressiya təhlili Python proqramlaşdırma dilində aparılmış və təhlilin nəticəsi aşağıdakı şəkildə təqdim edilmişdir. Şəkildən göründüyü kimi, $\bar{R}^2$ (modelin dəqiqliyi) göstəricisi kifayət qədər yüksəkdir (0.892). Bu isə sərbəst dəyişənin asılı dəyişəndə baş verən variasiyaların təxminən 90%-ni izah edə bilməsini ifadə edir. Subsidiya dəyişəninin əmsalı müsbətdir. Deməli, alternativ fərziyyədə də göstərildiyi kimi, dəyişənlər arasında düz mütənasib əlaqə var.

Subsidiya dəyişənin əmsalının t-test nəticəsi kifayət qədər yüksəkdir, bu isə əmsalın statistik əhəmiyyətinin (*statistical significance*) yüksək olmasını ifadə edir.

İcmal nəticədə digər testlər də aparılmışdır. Onları nəzərdən keçirək. Omnibus testi tənliyin qalıqlarının normal paylandığını test edir, rəqəmin sıfra bərabər olması mükəmməl normal paylanmanı ifadə edir (Luca Massaron və Alberto Boschetti, 2016: 104). Bizim baxdığımız halda, rəqəm sıfra kifayət qədər yaxındır.

Skew testi məumatların simmetrikliyini test edir. Göstərici sıfra yaxındır, bu isə qalıqların nisbətən normal paylandığını göstərir.

Kurtosis testi zirvəlik (*peakiness*) testidir. Göstərici nisbətən böyükdür, bu isə o deməkdir ki, model az sayda kənar göstəriciləri (*outliers*) olan yaxşı modeldir.

```
                            OLS Regression Results
==============================================================================
Dep. Variable:               y_ag_gdp   R-squared:                       0.900
Model:                            OLS   Adj. R-squared:                  0.892
Method:                 Least Squares   F-statistic:                     116.8
Date:                Thu, 29 Sep 2022   Prob (F-statistic):           7.24e-08
Time:                        17:49:57   Log-Likelihood:                 13.649
No. Observations:                  15   AIC:                            -23.30
Df Residuals:                      13   BIC:                            -21.88
Df Model:                           1
Covariance Type:            nonrobust
==============================================================================
                 coef    std err          t      P>|t|      [0.025      0.975]
------------------------------------------------------------------------------
const          5.6461      0.226     25.002      0.000       5.158       6.134
x_subsidy      0.4810      0.044     10.810      0.000       0.385       0.577
==============================================================================
Omnibus:                        0.936   Durbin-Watson:                   1.257
Prob(Omnibus):                  0.626   Jarque-Bera (JB):                0.830
Skew:                          -0.367   Prob(JB):                        0.660
Kurtosis:                       2.111   Cond. No.                         44.0
==============================================================================
```

Şəkil 1. Python proqramlaşdırma dilində aparılmış reqressiya təhlilinin icmal nəticəsi

Durbin-Watson testi heteroskedastiklyi yoxlayır. Bu göstəricinin 1 və 2 arasında olması qəbul ediləndir, bizim halda göstərici normaldır.

Jarque-Bera testi Omnibus testi kimi simmetrikliyi və zirvəliyi yoxlayır, sıfırdan çox da böyük olmalı deyil. Bizim halda qəbul ediləndir.

Yekun olaraq, Condition Number kifayət qədər yüksəkdir, bu isə dəyişənlər arasında yüksək kollinearlığın olmasını ifadə edir.

Nəticə

Beləliklə, aparılan reqressiya təhlili nəticəsində müəyyən etdik ki, Azərbaycan aqrar sahəyə dövlət dəstəyinin 1% artırılması, aqrar sektorda yaradılan əlavə dəyərin 0.48% artmasına gətirib çıxaracaqdır. Əldə etdiyimiz nəticə ölkənin aqrar siyasətinin effektivliyi ilə bağlı müəyyən təsəvvür formalaşdırır. Belə ki, modelə əsasən 2021-ci il üçün 357.9 milyon həcmində aqrar subsidiya 2022-ci ildə 361.4 miyon manata qədər artırılsa (1%), bunun müqabilində kənd təsərrüfatı sahəsində yaradılan əlavə dəyər 26.2 milyon manat (0.48%) artaraq 5483.0 milyon manata çatacaqdır. Bu, aqrar sahədə dövlət tənzimləməsinin, o cümlədən aqrar siyasətin təkmilləşdirilməsi baxımından çox əhəmiyyətli nəticədir.

Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, əldə edilmiş nəticələr göstəricilər arasındakı əlaqənin digər təsiredici amillərin dəyişməz qalacağı təqdirdə (*ceteris paribus*) mövcud olduğunu göstərir. Başqa sözlə desək, aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı gələcəkdə dövlət tərəfindən müəyyən tədbirlər görüldükdə və ya başqa dəyişikliklər baş verdikdə, məsələn, yeni emal müəssisələrinin yaranması, müasir suvarma üsullarından istifadənin genişlənməsi, çoxsaylı fermer kooperativlərinin formalaşması, yaxud iqlim dəyişikliklərinin kənd təsərrüfatına təsirinin kəskinləşməsi və ya yeni pandemiyanın yayılması kimi hadisələr nəzərdən keçirdiyimiz əlaqənin gücünün, habelə istiqamətinin belə dəyişməsinə gətirib çıxara bilər. Odur ki, uğurlu kənd təsərrüfatı siyasətinin təmin edilməsi üçün bu siyasətin effektivliyinin davamlıq olaraq qiymətləndirilməsi tələb olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Gujarati Damodar N. 2004. Basic Econometrics. 4Th ed. Tata McGraw-Hill ed. New Delhi: Tata McGraw-Hill.
2. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq statistikası, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2021, https://stat.gov.az/source/agriculture/
3. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi (EKTİS)
4. Luca Massaron, Alberto Boschetti, 2016. Regression Analysis with Python, Packt Publishing

ÖLKƏ İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINDA UNİVERSİTET-SƏNAYE-DÖVLƏT ƏMƏKDAŞLIĞI

Doktorant Səfər HÜSEYNOV[29]

Xülasə

Müasir dövrdə rəqabət qabiliyyətinin ən mühüm elementi, şübhəsiz ki, yeni texnologiyalar istehsal edə bilməkdir. Bu gün texnologiyanı inkişaf etdirməyin yolu universitetlərdə və şirkətlərdə aparılan araşdırmalarla bilik istehsal etmək, sonra isə istehsal olunan bilikləri praktikada tətbiq etmək olarsa texnologiyaya çevirməkdir. Bu əməkdaşlıq yalnız ictimai miqyasda bəzi interfeyslərin işlənib hazırlanması və lazımi təşviqedici hüquqi tənzimləmələrin yaradılması ilə səmərəli şəkildə təmin edilə bilər. Ona görə də dövlətin universitet-sənaye əməkdaşlığında asanlaşdırıcı və həvəsləndirici rol oynaması mühüm şərtdir.

Açar sözlər: *iqtisadi inkişaf, sənaye, texnopark, əməkdaşlıq, innovasiya*

Unıversıty-Industry-State Cooperatıon In The Development Of The Country's Economy

Abstract

Undoubtedly, the most important element of competitiveness in modern times is the ability to produce new technologies. Today, the way to develop technology is to produce knowledge through research in universities and companies, and then to turn the knowledge produced into technology if it can be applied in practice. This cooperation can only be effectively ensured through the development of some interfaces at the public level and the creation of the necessary incentive legal arrangements. Therefore, it is important for the state to play a facilitating and encouraging role in university-industry cooperation.

Keywords: *economic development, industry, technopark, collaboration, innovation*

UOT: 338, 338.1, 338.22, 338.24, 338.36
JEL: M13, M20, O10, O14, O29, O33, O38, O43

Giriş

Son illərdə sənayeçilərin ən böyük problemlərindən biri də Uzaq Şərqin, xüsusilə Çin mallarının dünya bazarında yaratdığı haqsız rəqabətdir. İstehsalçılar haqsız rəqabət dedikdə Çin mallarının dünya bazarında keyfiyyəti aşağı olsa da ucuz qiymətə satışa çıxarılır. İstehsalçılar tərəfindən bu şəkildə ümumiləşdirilən problem əslində sənaye ölkələrinin rəqabət qabiliyyətinin müəyyənedicisi kimi qəbul edilməlidir. Açıqca qeyd etmək olar ki; Türkiyə, Rusiya, Azərbaycan və ya oxşar şərtləri olan heç bir ölkə idxal texnologiyası ilə əvvəllər istehsal edilmiş məhsul/xidmət istehsal etməklə dünya rəqabətqabiliyyətlilik indeksində yüksək yer tuta bilməyəcək. Belə olan halda heç bir ölkə nə inkişaf etməkdə olan ölkə kateqoriyasından inkişaf etmiş ölkə kateqoriyasına keçə, nə də adambaşına düşən ümumi milli məhsulunu müəyyən həddən yuxarı qaldıra bilməyəcəkdir.

Porter "cəmiyyətin rifahının yüksəldilməsi" çərçivəsində "rəqabət qabiliyyəti" anlayışını təhlil etmiş və konsepsiyanı məhsuldarlığı artırmaq qabiliyyəti kimi müəyyən etmişdir (PORTER, March – April 1990). Porter dünyada rəqabət yarışının tamamilə yenilikçi şirkətlər arasında olduğunu, bu şirkətlərdə texnoloji yenilik yaratmaq bacarığının səmərəliliyi artırdığını və beynəlxalq bazarda rəqabət üstünlüyü təmin etdiyini ifadə edir.

Buna görə də, yeni məhsullar və yeni texnologiyaların yaradılması və iqtisadi artıma töhfə vermənin ilk addımı elm adamları (tədqiqatçılar) və texnologiya adamları (mühəndislər) əməkdaşlığını təmin etmək, ikinci addım isə nəticəni iqtisadi dəyərə çevirəcək sahibkarlıq strukturunu həyata keçirməkdir.

Aydındır ki, milli miqyasda innovasiya və sahibkarlığın qurulması və təşviqi üçün üçlü sütun lazımdır. Biliyin istehsal olunduğu və cəmiyyətə yayıldığı qurumlar əsasən universitetlərdir. Cəmiyyətdə əlavə dəyər və zənginlik də şirkətlər vasitəsilə istehsal olunur. Universitet və iş dünyası arasında dialoq mühitini təmin edəcək və təşviq edəcək üst quruluş şübhəsiz ki, dövlətdir.

Bu üç elementin iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün qurduqları əlaqələr bu məqalənin də mövzusu olan qruplaşmaya səbəb olmuşdur. Universitetlər, böyük şirkətlər, start-up texnologiya şirkətləri və onları birləşdirən ekosistem; Həvəsləndirici qanunvericilik, təchizatçılar, insan resursları infrastrukturu və

[29] **Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutu, e-mail: safarguseynov96@mail.ru**

maliyyələşdirmədən ibarət olan bu klaster modeli dünyada bir çox texnoloji yeniliklərə və sürətlə parlayan şirkətlərə ev sahibliyi etmişdir.

Texnoparklar universitetlərdə istehsal olunan elmin iqtisadiyyatda istifadə oluna biləcək texnologiyaya çevrilməsinə imkan yaradır, həmçinin inkubasiya, vençur kapitalı fondları və s. kimi alətlərlə sahibkarlığı dəstəkləyən strukturlardır.

Ənənəvi cəmiyyətlərdə kənd təsərrüfatının ön planda olduğu və iqtisadi rifahın fiziki gücə əsaslandığı quruluşdan torpağı daha yaxşı emal edə bilən, daha çox heyvan ovlaya bilən, daha çox meyvə-tərəvəz toplaya bilən cəmiyyətlərə keçid keçidin ilk mərhələsi kimi qəbul edilir. Bəşəriyyətin tarixi prosesdə inkişafı sənaye inqilabına səbəb oldu və əzələ gücü yerinə beyin gücünə əsaslanan iqtisadiyyata keçid prosesini başladı (BAYRAÇ, 2013). Bu illərdə daha çox maliyyə, daha az xərclə və yüksək keyfiyyətlə istehsal edə bilən cəmiyyətlər fabrik istehsalına keçərək digərlərindən üstünlük qazanmağa başladılar (MCNEIL, 1994).

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ən böyük problemi texnologiyanı inkişaf etdirə bilmədiklərinə görə almaq məcburiyyətində qalmalarıdır. Satınalma açar təslim obyektin alınması, know-how alışı, lisenziya müqaviləsi, məsləhət xidmətlərinin satın alınması kimi müxtəlif formalarda ola bilər. Burada problem ondan ibarətdir ki, ötürülən texnologiya bir sıra elementlərə daxil edilib və köçürən tərəfə bu texnologiyanı tam mənimsəməyə imkan vermir. Alıcının işi sadəcə düyməni basıb maşını işə salmaqdır. Bu kontekstdə satın alınan texnologiyanı daha da inkişaf etdirmək imkanı yoxdur. Buna görə də, daimi xarici asılılıq və texnologiya tərtibatçısının verməyə hazır olduqları ilə kifayətlənmək vəziyyəti var. Bu, bir addım geridə qalmaq və həmişə əlverişsiz vəziyyətdə olmaq deməkdir.

Buna görə də qlobal miqyasda rəqabət qabiliyyətinin birinci şərti yeni texnologiyaların inkişafıdır (BÜLBÜL, 2011). Yeni texnologiyaların inkişaf etdirilməsi üçün bu texnologiyanın əsasını təşkil edən məlumatları istehsal edən strukturlar və bu məlumatı texnologiyaya çevirəcək və bazara çıxaracaq strukturlar, yəni şirkətlər sağlam ünsiyyətdədirlər.

Universitet Texnoparklarının Əməkdaşlıq Və Tətbiqləri İnterfeysləri: Texnologiyanın inkişafı və bu inkişafdan asılı olaraq iqtisadi artım bir çox tədqiqatların mövzusu olmuşdur. Universitet - Sənaye - Dövlətin birgə yaşayışı və kəsişmə sahələri də Etzkowitz tərəfindən bir model kimi izah edilir. Triple Helix adlanan bu model sonradan Leydesdorff tərəfindən hazırlanmışdır (ETZKOWITZ, 2000). Bu model ven diaqramı ilə dövlət, özəl sektor və akademik dünya arasında innovasiya üçün institusional əlaqələri təmsil edir və sözügedən strukturun müxtəlif səviyyələrində bu əlaqələri qurmaqla biliyin kapital kimi istifadəsini izah etməyə çalışır. Təcrübədə bu model üçün uyğun olan bir çox proqramlar hazırlanmışdır (KİPER, 2010).

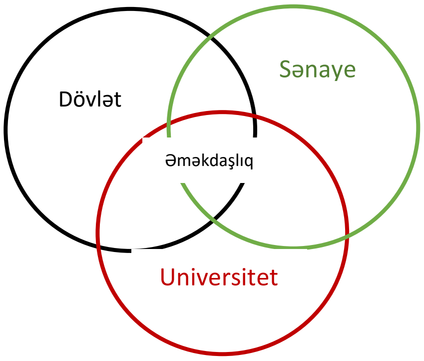

Qrafik 1: Triple Helix modeli

Mənbə: Etzkowitz, H. and Leydesdorff, L., "The Dynamics of Innovation From National Systemsand "Mode 2" To A Triple Helix Of University-Industry-Government Relations", Research Policy, Vol. 29 No. 2, 2000,

Texnoparkların əsas məqsədi universitetlərdə və tədqiqat mərkəzlərində akademik bilik və tədqiqat potensialını texnoloji məhsullara çevirərək kommersiyalaşdırmaqdır (ROERSEN, 2018). Beynəlxalq Elm Parkları Assossasiyasına (IASP) görə texnopark;

- Bir və ya bir neçə universitet və tədqiqat mərkəzi ilə əlaqəli olan,
- İnformasiya və qabaqcıl texnologiyaya əsaslanan şirkətlərin yaradılmasını və inkişafını təşviq etmək üçün nəzərdə tutulan,
- Texnologiya transferi və biznesin idarə edilməsində şirkətlərinə dəstək olmaq üçün idarəetmə funksiyasına malik həvəsləndirici və mülkiyyətə əsaslanan müəssisədir.

Texnologiyaya əsaslanan startapları dəstəkləmək üçün digər mühüm vasitələrdən biri də "biznes inkubatorları"dır. Bu mexanizm texnologiya yönümlü ideyaların kommersiyalaşdırılması istiqamətində yeni şirkətlərin inkişafı üçün uyğun mühit yaratmaq məqsədi daşıyır.

Biznes inkubatorları (Hüseynov, 2022);

- Çap aparatları, telefonlar, kompüterlər və internetə çıxış kimi avadanlıqların birgə istifadəsi
- Ortaq konfrans zalları və iclas otaqları və digər inkubatorlarla qeyri-rəsmi qarşılıqlı əlaqə
- Kargüzarlıq, mühasibatlıq, marketinq və hüquqi dəstək kimi yeni başlayanlar üçün ortaq xidmətlər
- Marketinq planı, biznes planı, maliyyə sistemi və mühasibat uçotunda texniki yardım
- Təchizatçılara birgə alış və dəyər zəncirində yuxarı və aşağı əməliyyat amillərinə nisbətən inkubasiya edilmiş startaplar arasında əlaqələr
- Başlanğıc mərhələsində maliyyə vəsaitinin əldə edilməsinə köməklik göstərilən birgə müəssisələrdir.

Texnoparklar və inkubasiya mərkəzləri birgə işləyir. İnkubasiya mərkəzləri startapları, texnoparklar isə inkişaf edən şirkətləri dəstəkləyən mühitlər yaradır. Yeni şirkətlər inkubasiya mərkəzi sayəsində inkişaf edə, texnopark daxilində özünü təmin edən şirkətə çevrilə bilər.

Universitet-Sənaye Əməkdaşlıq Mərkəzləri universitet-sənaye əməkdaşlığını təmin etmək və birgə səylərin müvəffəqiyyəti ilə effektivliyini nümayiş etdirmək üçün universitetlər daxilində yaradılmış strukturlardır (KAYMAZ, 2011). Bu mərkəzlər dövlət tərəfindən təşviq, insan resursları, təhsil - məsləhət xidmətləri, elmi tədqiqatlar, layihələrin idarə edilməsi və s. sahələrində özəl sektora və tələbələrə töhfə verməyi hədəfləyirlər.

Texnologiya Transfer Mərkəzləri universitet tədqiqatlarının nəticələrini kommersiyalaşdıran və bu prosesi peşəkar yanaşma ilə idarə edən bir və ya bir neçə universitet və tədqiqat institutu ilə birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqəli olan institusional mexanizmlər kimi müəyyən edilir (WORLD INTELLECTUAL PROPERTY ORGANIZATION, 2007).

Dövlət həm ekosistemlərin formalaşmasında, həm də bu interfeyslərin maliyyələşdirilməsində mühüm rola malikdir. Bununla belə, müasir yanaşma dövlətə yalnız tənzimləyici və həvəsləndirici rol verir və maliyyələşdirmənin özəl sektor, xüsusilə də inkubasiya mərkəzləri tərəfindən təmin edilməli olduğunu müdafiə edir.

Nəticə

Ölkəmizin inkişaf etməkdə olan ölkələr kateqoriyasından inkişaf etmiş ölkə kateqoriyasına yüksəlməsi yalnız öz texnologiyasını inkişaf etdirmək, yüksək əlavə dəyərli məhsullar istehsal etmək və bütün dünyada satışa çıxarmaqla mümkün olacaq. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bunun üçün edilməli olan, universitetlərdə istehsal olunan elmi texnologiyaya çevirəcək və bazara çıxaracaq ekosistemin qurulması və işlədilməsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. BAYRAÇ, H. N. (2013). Yeni Ekonomi'nin Toplumsal. Ekonomik ve Teknolojik Boyutları. *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4*(1), 41-62.
2. BÜLBÜL, Y. v. (2011). Teknoparklar Teknolojik Bilginin Ticarileşmesi. . *İTO.*
3. ETZKOWITZ, H. a. (2000). The Dynamics of Innovation From National Systemsand "Mode 2" To A Triple Helix Of University-Industry-Government Relations. *Research Policy, 29 №2.*
4. Hüseynov, S. M. (2022). Biznes İnkubatorlar və İqtisadi inkişaf. *Uluslararası Marmara Bilimsel Araştırmalar ve İnnovasyon Kongresi.*
5. KAYMAZ, K. K. (2011). Determining Factors Hindering University Industry CollaborationAn Analysis from the Perspective of Academicians in the Context of Entrepreneurial Science Paradigm. *International Journal of Social Inquiry, 4 № 1,* 185-213.
6. KİPER, M. (2010). Dünyada ve Türkiye'de Üniversite-Sanayi İşbirliği ve Bu Kapsamda Üniversiey-Ыanayi Ortak Araştırma Merkezleri Programı (ÜSAMP). *Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı.*
7. MCNEIL, W. (1994). Dünya Tarihi. *İmge Kitabevi. Ankara.*
8. PORTER, M. E. (March – April 1990). The Competitive Advantage of Nations. *Harward Business Review*, 73-93.
9. ROERSEN, M. (2018). Internationalizing Technopark. *Universiteit Twente Y.L.*

MÜASİR DÖVRDƏ AQROBİZESİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Doktorant Rafael HÜSEYNOV[30]

Xülasə

Hər bir ölkənin milli aqrar siyasətində ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mərkəzi yer tutur. Bu vəzufənin reallaşdırılması bilavasitə aqrobiznesin inkişafına əsaslanır. Aqrobiznesin davamlı inkişafını təmin etmədən əhalinin ərzaqla özünütəminat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olunması qeyri-mümkündür.Bu baxımdan aqrobiznesin formalaşmasının ilkin maddi-texniki, hüquqi və təşkilati bazası araşdırılır. Araşdırmalar müxtəlif ərzaq məhsullarının ostehsalı üçün lazımi təbii-iqlim şəraitinin və iqtisadi imkanların qiymətləndirilməsi istiqamətində davam etdirilir. Ona görə ki, ərzaq malları ilə xarici ticarətin tənzimlənməsində bu amil əhəmiyyətli hesab edilir.Digər vacib məsələ ölkədə istehsal vasitələrinin istehsalı və istehsal güclərinin cari vəziyyətidir.Əgər həmin vasitələr də xarici ölkələrdən idxal olunursa, onda demək olar ki, sahələrarası qiymət disparitetindən qaçmaq mümkün olmur.Nəticədə ərzaq mallarının istehsalına olan maraq azalır və əhalinin həyat səviyyəsi aşağı düşür. Bu problemlərlə üzləşməmək üçün aqrobiznesin inkişafı meyllərini izləmək və zəruri hallarda onların tənzimlənməsi lazım gələbilər. Həmin məsələlərin həlli kompleks elmi araşdırmalara və qabaqcıl təcrübədən məqsədyönlü istifadəyə əsaslanır.

Təqdim olunan məqalədə Azərbaycanın müstəqillik dövründən sonrakı dövrdə aqrobiznesin inkişafı meylləri araşdırılmış, cari inkişaf səviyyəsi təhlil edilmiş və münasib təklif və tövsiyyələr verilmişdir.

Açar sözlər: aqrobiznes, inkişaf, idxal, qiymət, rəqabət

The main directions of formation and development of agribusiness in modern times

Abstract

Ensuring food security occupies a central place in the national agricultural policy of each country. The realization of this position is directly based on the development of agribusiness. It is impossible to achieve the level of food self-sufficiency of the population without ensuring the sustainable development of agribusiness. From this point of view, the initial material, technical, legal and organizational basis of the formation of agribusiness is investigated. Research is being continued in the direction of assessing the necessary natural-climatic conditions and economic opportunities for the production of various food products. Because this factor is considered important in the regulation of foreign trade with food products. Another important issue is the production of means of production and the current state of production capacity in the country. If those means are also imported from foreign countries, then it is almost impossible to avoid inter-sectoral price disparity. In order not to face these problems, it may be necessary to monitor the development trends of agribusiness and, if necessary, adjust them. The solution of these issues is based on complex scientific research and purposeful use of advanced experience.

In the presented article, trends in the development of agribusiness in the post-independence period of Azerbaijan were investigated, the current level of development was analyzed, and appropriate suggestions and recommendations were given.

Keywords: agribusiness, development, import, price, competition

UOT: 338

Giriş

Əhalinin ərzaq maəhsillarına olan, artan və dəyişən tələbatının dolğun ödənilməsi hər bir dövlətin əsas vəzifələrindən biridir. Bu baxımdan kənd təsrrüfatının inkişaf etdirilməsi, inun iqtisadiyyatın digər sah\ləri ilə qarşılıqlı maliyyə-təsərrüfat əlaqələrinin tənzimlənməsi, xarici rəqabətdən müdafiə edilməsi kimi məsələlər vaxtında öz həllini tapmalıdır. Ərzaq təminatında məhdudiyyətlərlə və çətinliklərlə üzləşən ölkələr bəzən onun alınması məqədilə daha qiymətli və bərpa olunmayan resurslarını itirirlər. Bunu hazırkı dövrdə neftlə zəngon olan bəzi ölkələrin timsalında görmək olar. Onlar ərzaq idxal idxal etmək məcburiyyəti ilə üzləşən zaman karbohidrogen ehtiyatlarını daha ücüz qiymətə və sürətlə sərf etməyə başlayırlar. Bu proses “ərzaq əvəzinə karbohidrogen” zəncirinin inkişaf etmiş ölkələrin xeyrinə işləməsinə şərait yaradır. Nəticədə milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı prinsipləri kökündən pozulur. Ona görə ki, gələcək nəsillərin ölkənin sərvətlərindən faydalanmaq, onlarıdan öz mənafeləri naminə istifadə etmək imkanları azalır. Bu baxımdan aqrobiznesin inkişafı amilləri və meylləri daim araşdırılmalı, lazım olan hallarda strateji və taktiki xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlamaq lazımdır. Bu məsələlər

[30] Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, rafael.huseynov77@bk.ru

bütövlükdə ölkə səviyyəsində və regionlar səviyyəsində öyrənilməli koordinasiya olunmuş şəkildə həll olunmalıdır.

Ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kimi əhəmiyyətli funksiyanın həyata keçirilməsi iqtisadiyyatının digər sahələri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərən aqrobiznesin üzərinə düşür. Onun davamlı inkişafı ölkənin ərzaq ehtiyatının onun həcminin durmadan artırılmasında və keyfiyyət baxımından yeniləşməsində əhəmiyyətli rol oynauır.

Aparılan tədqiqatlarla sübut olunmuşdur ki, aqrobiznesin inkişafı əsasən ərzaq təhlükəsizliyinə təsir göstərən başlıca makroiqtisadi meyllərdən asılıdır. Onun inkişafdan geri qalması milli istehsalın həcminin azalmasına və nəticə etibarilə ölkənin xarici ölkələrdən iqtisadi asılılığına, daha dəqiq desək, idxaladan asılığına səbəb ola bilər.Məsələnin qoyuluşuna bir qədər tarixi aspektdən nəzər salsaq, demək olar ki, müstəqilliyin əldə olunmasından sonrakı iqtisadi sabitlik dövründə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və yeyinti sənayesinin inkişaf göstəricilərinin təhlili XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəli üçün müəyyən səciyyəvi meylləri üzə çıxardı. Birincisi, aqrobiznesin bütün sahələrində istehsal həcminin artması, yerli və xarici istehsalçılar arasında rəqabət mübarizəsinin güclənməsi, istehsalın yeniləşdirilməsi və elmi-texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, rəhbər kadrların ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə qəbul etdiyi qərarlara görə məsuliyyətinin artırılması məsələləri reallaşdmağa başladı. İkinci tərəfdən, idxal olunan ərzaq məhsullarının keyfiyyətinin nisbətən aşağı düşməsi,eləcə də ölkədə istehsalı üçün gəlverişli imkanlar olan ərzaq məhsulları idxalının artırılması, istehsal təyinatlı maşın, avadanlıq, bina və qurğuların mənəvi köhnəlməsi, istehsal güclərindən istifadə səmərəliliyinin azalması, səriştəli və peşəkar kadrların çatışmazlığı diqqət çəkirdi. Vacib məqamlardan biri qeyd edilən dövrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının və onların istehsalında istifadə resurs və vasitələrin qiymətləri atasında disparitetin yaranması və getdikcə dərinləşməsi idi.

Əvvəldə qeyd olunanlara istinadən aqrobiznesin inkişafının əsas meyylərini, o cümlədən pozitiv və neqativ meyllərini təsnifləşdirmək olar.Beləliklə, pozitiv meyllər sırasına aşağıdakıların aid edilməsi məqbul sayılır:

- İstehsalın həcminin artması;
- Məhsul çeşidinin genişlənməsi;
- İstehsalın yenilənməsi və innovasiyalı inkişafı;
- Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya və beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi;
- Təsrrüfatların idarə olunmasında müasir və səmərli metodların tətbiqinin genişlənməsi.

Ardıcıl olaraq, aqrobiznesin onkişafının neqativ meylləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- İdxalın, o cümlədən ərzaq idxalının həcminin artması;
- Məhsulun rəqabət qabliyyətinin aşağı düşməsi;
- İstehsalın investisiyalaşdırılması imkanlarının məhdudluğu;
- Ölkədə istehsal vasitələri istehsalının olmaması;
- İstehsal və emal sferasında istehsal güclərindən istifadə səviyyəsinin aşağı olması;
- Qeyri-ekvivalent mübadilə və qiymət disparitetinin yaranması.

Göründüyü kimi, aqrobiznesin inkişafı meylləri arasında müəyyən ziddiyətlər vardır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, aqrobiznesdə xərclərin strukturunda sabit xərclər dəyişən xərclərdən daha çox olur. Başqa sözlə, məcmu xərclərdə istehsalın həcmindən asılı olmayan xərclərin, yəni sabit xərclərin payı məhsul buraxılışına mütənasib bölünən d\əyişən xərclərin payından yüksək olur. Göstərilə bilər ki, südə tələbatın azalması zamanı mal-qaranın sayı azaldılsa da zərurət yarandıqca tövləni qoruyub saxlamaq və onu mütəmadi olaraq təmir etmək vacibdir. Bundan əlavə, əkin sahəsini qısa müddətə dövriyyədən çıxaran fermer(sahibkar) istənilən halda həmin sahəni əkinə yararlı vəziyyətdə saxlamalıdır.

Ərzaq təhlükəsizliyi ilə əlaqədar anlayışların ümumiləşdirilməsi onların üç əlamət üzrə təsnifləşməsinə imkan verir. Birinci - əhalinin sağlam ərzaqla dolğun təminatının tələb olunan səviyyədə saxlanılması. Digər iki əlamət isə əsas diqqəti ölkənin idxaldan asılılığının aradan qaldırılması ilə bağlıdır. Baçqa sözlə, onlar kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özünütəminata və məhsul istehsalçılarının iqtisadi maraqlarının müdafiəsinə istiqamətlənirlər.

Ərzaq təhlükəsizliyi sferasında kənd təsərrüfatında ərzaq məhsulları istehsalının inkişafı, milli ərzaq bazarının fəaliyyəti, sosial vəziyyət və istehlakçıların tədiyyə qabliyyətliliyindən aslılıq kimi bir sıra vacib problemlər toplanır. Ərzaq təhlükəsizliyinə nail olunma səviyyəsi üç dərəcə üzrə qiymətləndirilir:

- ✓ optimal (qənaətbəxş) – bu zaman daxili ərzaq bazarını öz şəxsi istehsalı hesabına təmin etmək üçün ehtiyatların səviyyəsi 80-85% arasında, ixrac və idxal isə hər biri ayrılıqda 15-20% arasında dəyişir;
- ✓ qeyri-qənaətbəxş - bu zaman ərzağaolan daxili tələbatın 60 -80%-i yerli istehsal hesabına təmin edilir;
- ✓ kritik - bu zaman milli istehsal hesabına daxili ərzaq bazarının tələbatı 60% həddində təmin edilir.

Beləliklə, aqrobiznes sferasının səmərəli inkişafı ölkədə ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin formalaşdırılmasının prioritet istiqaməti olmalıdır. Əsaslandırılmış aqrar inkişaf strategiyasının əsasında aqrobiznes sisteminin modernləşdirilməsi aqrar istehsalın davamlı inkişafı üçün real zəmin yaradır. Bundan əlavə o, iqisadi artıma və ərzaq müstəqilliyinin həddinin yüksəlməsinə gətirib çıxarər.

Aqrobiznes mənfəətin əldə edilməsinə, tələb və təklıfin formalaşmasına, istehsalın intensivləşməsinə, yeni texnologiyaların tətbiqinə, m strateji menecmentin reallaşmasına əlverişli imkan yaradır. Son nəticədə aqrar sahədə sahibkarlığın əsas məsələsi olan yüksək rentabelli məhsul istehsalı probleminin həlli istiqamətində ciddi irəliləyoşlərə nail olunur (Quliyev, 2013: 97).

Digər istehsal sferalarından fərqli olaraq, aqrobiznesin spesifik xüsusiyyətləri vardır və onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- aqrobiznes sferasında torpaq əsas istehsal vasitəsi kimi çıxış edir;
- torpaq resurslarının məhdudluğu və bu səbəbdən də burada istehsalın inkişafı əsasən intensiv metodlarla aparılmalıdır;
- kənd təsərrüfatı istehsalı mövsümi xarakter daşıyır;
- aqrobiznes sferasının rentabelliyi aşağıdır.

Müasir dövrdə ərzaq məhsuları ilə özünütəminat milli təhlükəsizliyin vacib şərti kimi qiymətləndirilir. Ərzaqla özünütəminatın optimal səviyyəsinə nail olunması yalnız aqrobiznesin dayanıqlı inkişafı əsasında mümkündür ki, bu da mövcud resurslardan səmərəli istifadə əsasında həyata keçirilə bilər. Bu həmçinin başlıca vəzifə olaraq, əhalinin istehlak tələbatı ilə aqrobiznesin strukturunun uyğunlaşdırılmasını zəruri edir.

Ölkənin özünütəminat konsepsiyası mövcud istehsal ehtiyatlarından və bioiqlim potensialından səmərəli istifadə hesabına əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatı probleminin həllini nəzərdə tutur. Konsepsiya hərtərəfli əsaslandırılmış şəkildə daha optimal təsərrüfat qərarları qəbul etməyə, əsalandırılmış sahələarası və ərazi proporsiyalarını təyin etməyə imkan yaradır və ərazinin ərzaq təminatının təşkilinin səmərəliliyini müəyyənləşdirir(Alıyev,2008: 117).

Son illərdə Azərbaycanda əsas heyvandarlıq və bitkiçilik məhsulları ilə təminat sahəsində müsbət irəliləyişlər nəzərə şarpır. Bunu aşağıdakı cədvəldə verilən məlimatlardan da aydın şəkildə görmək olar.

	2015	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
Taxıl, cəmi:	64,5	63,8	66,3	74,1	67,3	68,1
Buğda	54,8	52,9	58,1	64,8	57,2	57,1
Qarğıdalı	54,1	70,1	70,7	82,7	80,0	86,6
Vələmir	93,1	85,7	90,1	89,2	90,9	86,6
Paxlalılar	69,3	68,4	73,7	72,0	76,1	60,3
Kartof	89,1	85,5	89,2	90,8	87,8	90,6
Bütün növ tərəvəzlər	103,4	105,4	115,2	115,0	112,0	110,4
Bostan məhsulları	100,0	100,2	100,2	99,7	100,8	100.8
Meyvə və giləmeyvələr	113,7	116,4	122,4	123,2	123,1	116.8
Üzüm	93,1	89,2	93,4	92,5	94,3	95,8
Pomidor	113,7	119,0	130,9	138,0	132,5	131,0

Cədvəl 1.Bitkiçilik məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsi, faizlə

Mənbə: Azərbaycanın ərzaq balansları. Bakı-2021; www.stat.gov.az – Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı

Cədvəldə verilən statistik göstəricilərin təhlilindən məlum olur ki, ölkəmizdə ümumilikdə taxıl, daha dəqiq desək, buğda, qarğıdalı və paxılalılarla özünütəminat səviyyəsi 80 faizdən aşağıdır,yəni qeyri-qənaətbəxşdir.Bunun əsas səbəbləri kimi məhsuldarlığın az olmasını və təhlil dövrünün son illərində pandemiyanın yaratdığı problemləri göstərmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tərəvəz, bostan məhsulları, meyvə və giləmeyvə ilə özünütəminat səviyyəsinin son illərdə 100 faizdən yüksək olması bu sahəyə yüksək diqqətin olması və ixracyönümlülüklə izah edilə bilər. Əvvəldə göstərilənlərə qayıdaraq, taxılla özünütəminat və idxaldan asılılığın aradan qaldırılması üçün ölkədə taxıl istehsalının təxminən 1,5 dəfə artırılması lazımdır.

Ölkə əhalisinin bioloji tələbatlarını kəmiyyət və keyfiyyət baxımından nəzərə almaqla ərzaq məhsulları ilə real təminatlılığın müəyyənləşdirilməsi mümkündür. Araşdırmalar göstərir ki, ərzaq məhsullarına münasibətdə təklifin və tədiyyə qabliyyətli tələbin nisbəti bu sahədə vəziyyətin dəqiq sosial-iqtisadi meyarı kimi çıxış edir. Burada əsas göstəricilər olaraq, adətən mövcud tələbatlar, ölkədə adambaşına ərzaq istehsalı və istehlakının həcmi, ərzaq mallarının daxilolma mənbələri və s. göstəricilərlə əlaqəli olan əhalinin qidalanmasının strukturu və səviyyəsi göstəricisi seçilir. Bu göstəricilər mövcud vəziyyət və formalaşan yeni şəraitin təsiri altında dəyişirlər. Belə dəyilikliklər heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminat sahəsində də özünü büruzə verir.

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Bütün növ iribuynuzlu mal-qara və quşlar üzrə	94,7	87,9	84,7	82,7	82,5	84,5
Mal əti və ət məhsulları	91,8	93,5	86,3	85,1	86,1	87,4
Qoyun əti (keçi əti) və ət məhsulları	99,3	98,7	98,0	98,1	97,6	97,3
Quş əti və ət məhsulları	98,6	79,1	79,7	75,9	74,6	79,0
Süd və süd məhsulları	84,3	87,7	86,1	86,7	86,3	83,5
Yumurta	99,7	98,8	100,5	101,5	101,8	100,0
Balıq və balıq məhsulları	77,5	82,3	81,2	83,1	82,2	81,7

Cədvəl 2. Heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsi, faizlə Mənbə: Azərbaycanın ərzaq balansları. Bakı-2021; www.stat.gov.az – Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, son illərdə Azətrbaycanda yalnız quş əti ilə özünütəminat səviyyəsinin 80 faizdən aşağı olması müşahidə edilir.Fikrimizcə bu, əsasən yemin və digər idxal olunan zəruri vasitələrin bahalaşması müstəvisində istehsalda baş verən tərəddüdlərlə bağlıdır.

Ölkənin ərzaq sisteminin inkişafı səviyyəsini qiymətləndirərkən daxili istehsal və idxal məhsulları arasında nisbət dəyişikliklərinin vaxtında və düzgün təhlili, yerli məhsullardan istifadə vəziyyətinin dəqiq öyrənilməsi, daxili istehlak üçün saxlanılan məhsulların xüsusi çəkisinin müəyyənləşdirilməsi və eləcə də bu göstəricinin ölkədən ixrac olunan məhsulların xüsusi çəkisi ilə müqayisəsi aparılmalıdır. Bütün bunlar tənzimləmə prosesində ərzaq təminatının coğrafi baxımdan diferensiallaşdırılması xüsusiyyətlərinin tam şəkildə uçota alınmasına imkan yarada bilər(Ataşov,2017: 236).

Daxili istehsal hesabına ölkə əhalisinin ərzaq məhsulları ilə təminatına dair proqramlar işlənərkən ilk növbədə bu proqramın reallaşdırılmasının zəruri resurs mənbələri müəyyən edilməli və qiymətləndirilməlidir.Milli aqrobiznes sferası kapital tutumlu olduğundan elə ixtisaslaşdırılmış olur ki, operativ şəkildə istehsalın strukturunu dəyişdirmək imkanına malik olsun. Qısa müddət ərzində ərzaq istehsalının həcminin artırılması və ondan stifadə səmərəliyinin yüksəldilməsi, özünütəminatın səviyyəsinin artırılması və ərzaq idxalının azaldılması, bütövlükdə ərzaq təhlükəsizliyi sistemini dayanıqlılığının möhkəmləndirilməsi olduqca mürəkkəb məsələdir.

Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün ölkənin əsas ərzaq məhsulları ilə təminatı səviyyəsinin sabitliyinin təmin edilməsi, aqrobiznesin inkişaf prioritetlərinin və qarşıya qoyulan real məqsədlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi vacib sayılır.Müasir şəraitdə milli iqtisadiyyatın sahələrinin təqribən 1/3 hissəsinin fəaliyyətinin vəziyyəti bilavasitə aqrobiznesin inkişafı ilə əlaqədardır. Ekspertlərin hesablamalarına görə, kənd təsərrüfatında bir istehsal yerinin fəaliyyəti iqtisadiyyatın digər sahələrində 5-6 insanı işlə təmin edə bilər. Ərzaq Siyasəti üzrə Beynəlxalq İnstitutun rəyinə görə kənd təsərrüfatında istehsalın 1% artması nəticəsində iqtisadiyyatın 2-3% artımı təmin edilir(5: 361)..

Aqrobiznes sisteminin inkişafı əhalinin ərzaq məhsullarına tələbatının təmin edilmə imkanlarının genişlənməsinə istiqamətlənməlidir. Bu baxımdan aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir:

- ərzaq məhsulları istehsalçılarını zəruri dövriyyə kapitalı ilə təmin edəcək xüsusi kredit siyasətinin həyata keçirilməsi;
- investisiyalar üçün vergi güzəştlərinin müəyyənləşdirilməsi və daha cəlbedici investisiya mühütinin yaradılması;
- kənd təsərrüfatı və sənaye istehsalçıları arasında qiymət nisbətlərinin bərabərləşdirilməsi;
- aşağı alıcılıq qabliyyətli əhaliyə bilavasitə köməklik göstərilməsi.

Ölkədə aqrar siyasətin məqsədi aqrobiznesin ardıcıl inkişafı üçün şərait yaradılması, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və əmək məhsuldarlığının artırılması, şəhərdə və kənd yerlərində gəlirlərin differensasiyasının azaldılması vacib sayılır.

Əhalinin ərzaq məhsullarına tələbatının lazımi səviyyədə ödənilməsi üçün təsərrüfatdaxili imkan və ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu onunla izah olunur ki, respublikanın bir çox təsərrüfatları dağ və dağətəyi ərazilərdə yerləşib, mərkəzi ərazilərdə yerləşən əksər təsərrüfatların istifadəsində olan torpaqlar şoranlaşmışdır. Bona görə də həmin ərazilərdə əkinçilik və heyvandarlığın intensiv inkişaf etdirilməsi üçün torpaq erroziyasının qarşısı alınmalı, mərkəzi zonada torpaqların meliorasiyası və irriqasiyası işləri intensivləşdirilməlidir.

Nəticə

Fikrimizcə, aqrobiznesin inkişafı üçün azad bazar rəqabətinə əsaslanan sahibkarlığın inkişafını təmin etmək lazımdır. Dövlət kənd təsərrüfatı istehsalçılarına ilin həm əlverişli, həm də əlverişsiz hava şəraitində məhsulun ictimai maya dəyəri normasına uyğun gələn və optimal normada mənfəəti təmin edən qiymətlərlə müqavilələr üzrə mal alınmasına zəmanət verməlidir. Normal səviyyədə istehsalı olan aqrobiznes müəssisələri məhsulun belə qiymətlərlə reallaşdırılması zamanı həm əmək haqqının artırılmasına və həm də zəruri istehsal vasitələrinin alınmasına imkan verən kifayət qədər mənfəətə malik olacaqlar. Belə olan halda, subsidiyaların verilməsinə, gecikdirilmiş ssudaların silinməsinə və s. ehtiyac qalmayacaqdır.

Hesab edirik ki, ölkənin iqtisadi regionlarında aqrobiznesin dəstəklənməsini məhsullar üzrə diferensiallaşdırmaq lazımdır. Beynəlxalq bazarlarda rəqabət apara biləcək məhsulların ixracı stimullaşdırılmalıdır. Həmin məhsulların kütləvi istehsal edildiyi regionlara köməklik məqsədilə görülən tədbirlər ilk növbədə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və məhsul satışının artırılmasına yönəldilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aqrobiznes və ərzaq təhlükəsizliyi / İ.Ş.Qarayevin redaktəsi ilə. Bakı 2015,
2. Alıyev İ.H. Qloballaşma şəraitində aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin olunmasının sosial-iqtisadi problemləri. Bakı 2008
3. Ataşov B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri, monoqrafiya. Bakı 2017, 536s.
4. Quliyev E.A. Etibarlı ərzaq təminatı sistemi: kooperasiya və inteqrasiya problemləri. Bakı, 2013.
5. Керимзаде М.В.Уровень самообеспеченности страны продовольствием на современном этапе развития. «Экономика и предпринимательство» №4 (ч.1), Москва - 2016, с.359-363
6. www.stat.gov.az – Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı

MÜASİR VERGİ SİSTEMİ GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏDQİQİNƏ NƏZƏRİ-KONSEPTUAL YANAŞMA

Doktorant Cavid MƏMMƏDOV[31]
Elgiz SEYIDOV

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi müasir vergi sistemində istifadə edilən əsas konsepsiyaları araşdırmaqla vergi münasibətlərinin subyektləri arasındakı fərqi əsaslandırmaq, habelə sahibkarları daha çox maraqlandıran məsələlərə aydınlıq gətirmək və onlar üçün maksimal əlverişli şəraitin yaradılmasına şərait yaratmaqdır. Müqayisəli təhlil və dialektik sintez metodlarından istifadə yolu ilə vergi sisteminin ən mühüm terminoloji aparatları arasındakı fərqləri üzə çıxarmaqla vergi sistemində daha çox hansı elementlərin tətbiq edildiyini müəyyənləşdirdiririk.

Vergi sistemi ilə əlaqəli məsələlərin öyrənilməsi ilə məşğul olan bir sıra alimlər öz araşdırmalarında müəyyən terminlər və konsepsiyalar təqdim etmiş və istifadə etmişlər. Bu tədqiqatın məqsədləri üçün ən vacib anlayışlar aşağıdakıları əhatə edir: vergi yükü, vergi mühiti, vergi güzəştləri. Xüsusi terminologiyanın istifadəsi dövlət orqanları tərəfindən verilmiş vergi sisteminə aid bu və ya digər şəkildə rəsmi sənədlərdə də mövcuddur. Sözügedən tədqiqatın aparılması məqsədi ilə bu terminlərin təhlil edilməsi və ümumiləşdirilməsi tələb olunur.

Azərbaycanda iqtisadi cəhətdən müəyyən edilmiş vergi dərəcələrinə əsaslanan müəssisələrdəki vergi yükünün azaldılması yolu ilə vergi sistemində islahatların aparılmasının mümkünlüyü nəzəri cəhətdən sübut edilmişdir. Alınmış nəticələr vergi islahatları strategiyasının müəyyənləşdirilməsində, vergi gəlirlərinin planlaşdırılmasında və hökumətlərarası maliyyə münasibətlərinin yaxşılaşdırılmasında istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: *vergi sistemi, vergi yükü, vergi mühiti, vergi güzəştləri*

Theoretical-conceptual approach To the study of modern tax system indicators

Summary

The main purpose of the research is to justify the difference between the subjects of tax relations by examining the main concepts used in the modern tax system, as well as to clarify the issues that are of most interest to entrepreneurs and to create conditions for creating maximum favorable conditions for them. By using the methods of comparative analysis and dialectical synthesis, we reveal the differences between the most important terminological devices of the tax system and determine which elements are used more in the tax system. A number of scholars engaged in the study of issues related to the tax system have introduced and used certain terms and concepts in their research. For the purposes of this study, the most important concepts include: tax burden, tax environment, tax incentives. The use of special terminology is also present in one way or another official documents related to the tax system issued by state authorities. For the purpose of conducting the said research, it is required to analyze and generalize these terms.

The possibility of reforming the tax system by reducing the tax burden on enterprises based on economically determined tax rates in Azerbaijan has been theoretically proven. The obtained results can be used in determining the strategy of tax reforms, planning tax revenues and improving intergovernmental financial relations.

Keywords: *tax system, tax burden, tax environment, tax benefits*

UOT: 336.2

Giriş

Vergilər müəyyənləşdirilmiş qanunvericilik çərçivəsində iqtisadi subyektlərdən və əhalidən dövlətin aldığı icbari ödənişlər olmaqla dövlətin yarandığı vaxtdan etibarən cəmiyyətdəki mövcud iqtisadi münasibətlərin zəruri həlqəsini formalaşdırır (Mirzəliyev, 2015: 59-69).

Vergilərlə əlaqəli ən mühüm və ümumi məsələlərin bir qayda olaraq dövlətlərin ali qanunlarında əks olunduğunun şahidi oluruq. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında (73-cü maddə) qeyd edilir ki, qanunla müəyyənləşdirilmiş vergilərin və başqa dövlət ödənişlərinin tam həcmdə və vaxtında ödənilməsi hər kəsin borcu olaraq çıxış edir. Heç kəsi qanunda nəzərdə tutulan əsaslar olmadan və qanunla göstərilən məbləğdən əlavə vergiləri və digər bu kimi dövlət ödənişlərini ödəməyə məcbur etmək olmaz (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, 2015: 15).

Bütövlükdə məcmu vergi sistemi üzrə müəyyənləşdirilən vergi yükü göstəricisi bəzi əhəmiyyətli nöqsanlara malikdir. Ən əsas ciddi nöqsan onunla bağlıdır ki, bu göstərici müəyyən vergi ödəyicisinin

[31] **Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti**

özəlliklərini nəzərə almır. Lakin dövlət tərəfindən vergilər təyin edildiyinə görə bu göstəricinin hesablanması xeyli əhəmiyyətə malikdir.

Hamıya məlumdur ki, istənilən ölkədə fəaliyyət istiqamətlərinə və bəzi cəhətlərinə görə bir-biri ilə fərqlli çoxlu sayda iqtisadi subyektlər çalışır ki, bu fərqliliklər də onların vergitutma bazasını formalaşdırmağa və ödədikləri vergilərin kəmiyyətinə öz təsirini göstərir. Əlbəttə, vergi sistemini formalaşdırarkən bütünlüklə bunları nəzərə almaq mürəkkəb xarakter daşıyır. Lakin fikrimizcə, məhz bu parametrləri nəzərə almaqla hesablana biləcək yeni bir göstəricinin işlənib hazırlanmasına ehtiyac vardır.

1. Vergi sistemində vergi yükü konsepsiyasının əhəmiyyəti və müasir inkişaf xüsusiyyətləri

Vergi sistemində istifadə olunan ən vacib elementlərdən biri vergi yükü konsepsiyasıdır.

E.V. Çipurenkoya görə, təşkilatın vergi yükü vergi mühitinin təsirini nəzərə alaraq və təşkilati funksiyaların həyata keçirilməsinə vergiqoymanın təsirini və idarəetmə qərarlarının seçilməsinə nəzarəti həyata keçirmək üçün zəruri olan biznes fəaliyyətinin onun nəticələrinin vahid təsvirinə imkan verən təşkilatın vəziyyətinin universal əsas xüsusiyyətlər qrupudur (Чипуренко, 2015: 50).

T.V. Kulikova vergi münasibətlərinin subyektləri arasında qarşılıqlı təsirlərin nəticələrinin miqdarını kəmiyyətlə ölçməyə imkan verən göstərici kimi mikro səviyyədə vergi yükünü müəyyənləşdirir. Mütləq vergi yükü müəyyən dövr üzrə ödəniş üçün yığılmış təsərrüfat subyektinin vergi xərclərinin ümumi məbləğidir. Nisbi vergi yükü, müəyyən müddət ərzində müqayisə bazası ilə əlaqələndirilən təsərrüfat subyektinin vergi xərclərinin məbləğidir (Куликова, 2004: 185).

Mövcud tədqiqat mövzusu üzrə təhlil edilən bir çox işlərdə, "vergi yükü" terminində müəlliflər ədəbiyyatda istifadə olunan müxtəlif vergilərə, məsələn, "vergi yükü", "məcmu vergi yığımı" və s. bu kimi sinonimlərə müraciət edirlər. Bizim fikrimizcə, "vergi yükü" termini yaxşı qurulmuşdur, çünki Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi saytlarında dərc edilmiş sənədlərdə istifadə edilir və daha çox xüsusi ədəbiyyatda rast gəlinir. İngilis dilli mənbələrdə «tax burden» (İngilis dili) termini – vergi yükü istifadə olunur.

Güzəştli vergitutmanın mövcudluğu, vergitutmanın tədricən sadələşdirilməsi, onun stabilliyi dövlət yığımının prioritet istiqamətləri arasındakı sahibkarların daha çox maraqlandığı məsələlərdəndir. Son vaxtlar respublikanın Vergi Məcəlləsində aparılan bir çox dəyişikliklər ölkədə kiçik sahibkarlıq subyektləri üzrə vergi yükünü yüngülləşdirməyə, uçot sisteminin sadələşdirilməsi hesabına respublikadakı kiçik biznesin inkişafına maksimum əlverişli mühitin yaradılmasına imkan verəcəkdir. Mütəxəssislər vurğulayırlar ki, xırda sahibkarlıq subyektləri üzrə vergi yükünü artırmaq vergi islahatlarının məntiqinə və kiçik biznesin stimullaşdırılması sahəsində dövlət siyasətinin prioritetlərinə ziddir (Musayev, 2004: 786).

Prof. S.V. Salahovun qeyd etdiyi kimi, makroiqtisadi baxımdan müəyyən edilən vergi yükü həqiqi mənzərəni bir qədər təhrif olunmuş şəkildə təsvir edir. Belə ki, ölkə səviyyəsində vergi tədiyəçilərinin ödədiyi vergilərin ÜDM-ə nisbəti olaraq müəyyən edilən vergi yükü tədiyəçilərin müxtəlif xüsusiyyətlərini, o cümlədən, onların gəlir əldə etməsi ilə bağlı istehsal və tədavül məsrəflərinin quruluşunu, istehsal üzrə elm və fond tutumlarının fərqliliyini, rentabellik dərəcəsini və s. bu kimi mühüm amilləri nəzərdə tutmur (Salahov, 2004: 504).

Keçən əsrin 80-ci illərin əvvəlinə olan dövrdə ABŞ-da tətbiq edilmiş və "Reyqan iqtisadiyyatı" adını almış metoda görə, dövlət sahibkarlara minimum səviyyədə vergi dərəcələrini təyin edərək vergi yükünün yumşalmasını və özünə aid xərcləri, hər şeydən əvvəl isə sosial proqramlara yönəlik xərclərin azaldılmasını təmin edir. Burada əsas məqsəd kapital üzrə prioritet inkişafı qarşılamaqdan və investisiya aktivliyini stimullaşdırmaqdan ibarətdir. Təbii haldır ki, effektiv iqtisadi inkişaf siyasətini ölkə iqtisadiyyatında staqnasiya hallarının iqtisadi böhran vəziyyətinə keçid təhlükəsinin başlandığı andan tətbiq edirlər.

İqtisadçıların qənaətinə görə, vergi yükü bütün vergi ödəyicilərinin qanun qarşısında məsuliyyətini əhatə etməlidir. Ona görə ki, mülkiyyət, habelə təşkilati-hüquqi formalarından asılı olmaqla sahibkarlıq fəaliyyətinə əlavə vergilərin qoyulması qanunla yolverilməzdir. Belə ki, vergilər səlahiyyətli orqanlar tərəfindən qəbul edilir. Odur ki, ödəyiciləri üzərinə vergi və rüsumların qoyulması dövlət tərəfindən müdafiə olunur (Əlirzayev, 2005: 538).

2. Vergi yükü göstəricisinin hesablanmasının dünya təcrübəsi

Amerika iqtisadçısı, prof. A. Laffer nəzəriyyəsinin tədqiqi göstərir ki, vergi dərəcələrini müəyyən səviyyəyə kimi yüksəltmək vergi daxilolmalarını artırmağa şəraiti təmin edir, həmin səviyyəyədə özünün maksimal kəmiyyətini alır. Bir qədər keçdikdə isə büdcə daxilolmalarının kəskin azalması müşahidə edilir.

Laffer belə qənaətə gəlir ki, vergi yükünü əsaslandırılmadan artırmaq gizli iqtisadiyyatın inkişafına səbəb olur. Lafferə görə, yalnız vergi yükünü azaltmaq sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına və təşəbbüskarlığın inkişafına təminat verir. Aydındır ki, dövlət gəlirlərini artırmaqla məhsul (iş və xidmət) istehsalçılarının bir nəfərinə düşən vergi yükünü artırmaq sayəsində deyil, istehsalı artırmaq hesabına vergitutma bazasını genişləndirmək əsasında yaranır. Lakin mütəxəssislərin fikrincə, "Laffer əyrisi" təkcə qeyd edilən asılılığı ifadə etməklə dövlət büdcəsi üçün əldə edilən vergilərin qəbul edilən kəmiyyəti barədə dəqiq təsəvvürü formalaşdırmır (Kəlbiyev, 2005: 468).

Həmin kəmiyyətin səviyyəsi müəyyən bir ölkədə fəaliyyətdə olan vergi ödəyicilərinin maliyyə vəziyyətindən, habelə ölkədə mövcud olan iqtisadi durumdan asılıdır.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə vergi sisteminin qurulması ilə bağlı müəyyən göstəricilər sistemi işlənib hazırlanmışdır. Həmin göstəricilərin mümkün son hədd qiymətini ötdüyü təqdirdə sahibkarlıq fəaliyyətindən danışmaq olmaz. Təcrübə sübut edir ki, vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin 30-40%-ni aldığı təqdirdə yığımın azalması baş verir və ölkə iqtisadiyyatına sərmayələrin həlli azalır. Bir çox mütəxəssislərin qənaətinə görə, əgər vergitutma səviyyəsi vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin yarıya qədərini almağa şərait yaratdığı təqdirdə sahibkarlıq subyektlərinin təşəbbüskarlıq fəaliyyətinə və istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsinə olan maraq azalır (Kəlbiyev, 2005: 468).

Dünya təcrübəsində vergi yükünü müəyyən etməyə fərqli yanaşmalar arasında vergi potensialı, əhaliyə düşən vergi yükü səviyyəsi və ölkə iqtisadiyyatı üzrə əsas makroiqtisadi göstəricilər əsasında müəyyənləşdirilən, makrosəviyyədə vergi yükü səviyyəsinin və onun dinamikasını təyin edən vergilərin ÜDM-də payının hesablanması metodologiyaları mövcuddur. Lakin fikrimizcə, vergi yükünü hesablamağa belə yanaşmalar iqtisadiyyatın fərqli sahələrini təmsil edən fərqli təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi nəticələrinin müqayisəsini istisna edir. Bundan əlavə, etiraf olunmalıdır ki, makrosəviyyədə vergi yükünü hesablayarkən bu metodologiyadan yararlanmaq məqbul sayılır.

Dünya ölkələri üzrə vergi təcrübəsində makrosəviyyə halında vergi yükü göstəricisini hesablamaq üçün vergini hansı səviyyədə büdcəyə və büdcədənkənar fondlara ödəməkdən asılı olmadan vergi ödəyicilərinin ödədiyi bütün vergi məbləğinin ÜDM-in həcmində faizlə nisbəti tapılır.

3. Azərbaycan Respublikasında vergi yükü göstəricisinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Aparılan tədqiqatların nəticəsindən görünür ki, respublikamızdakı iqtisadi subyektlərin faktiki vergi yükü ölkənin müvafiq ortalama göstəricisindən xeyli yuxarıdır. Odur ki, fikrimizcə, vergilərin sahibkarlığa təsiri zamanı ölkə iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Məsələ burasındadır ki, respublikada vergi sistemini formalaşdırarkən mülkiyyətin formasından və inzibati-ərazicə yerləşməsindən asılı olmadan vergi ödəyicilərinin hamısına bərabər münasibət göstərilib. Təhlil isə sübut edir ki, verginin əsas ağırlığı müəyyən, tədricən də məhdudlaşan vergi ödəyicilərinin üzərinə düşür. Odur ki, mütəxəssislərin də təsdiq etdiyi kimi, ölkənin vergi sistemində vergi yükünü aşağı endirmək problemi iqtisadi agentlərin icra etdikləri bütöv maliyyə-təsərrüfat əməliyyatları dəstinin vergilərə cəlb olunmasının nəticəsi olaraq vergitutma bazasını genişləndirmək, iqtisadiyyatda ödəmələrlə problemini aradan qaldırmaq və maliyyə-vergi intizamını möhkəmləndirməklə sıx bağlıdır" (Kəlbiyev, 2005: 468).

Araşdırmalardan aydın olur ki, ÜDM-ə nisbətdə hesablanan vergi yükü göstəricisi fərqli istehsal sahələri və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorları üzrə müəssisələrin vergi öhdəliklərinin mövcud gərginliyini yetərli qədər tam əks etdirmir. Odur ki, iqtisadi agentlərin hər birinə düşən vergi ağırlığını göstərən nisbi göstəricinin tətbiqi məqsədəuyğun sayılır. Respublikamızda sahibkarlıq fəaliyyətində çalışan iqtisadi subyektlərin mövcud maliyyə durumu və onların inkişafının hazırkı təmayülü onu deməyə imkan verir ki, ölkədə yeni yaradılmış dəyərə əsasən müəyyən edilən məqbul nisbi vergi yükü göstəricisi 35-40%-dir. Unutmaq olmaz ki, iqtisadiyyatın aparıcı sahələri üçün daha yüksək vergi yükü göstəricisi nəinki sahibkarlıq fəaliyyətini zəiflədir, həm də onların maliyyə-təsərrüfat işini iflasa uğradır. Odur ki, istənilən təsərrüfatın vahidinə düşən maksimum nisbi vergi yükü səviyyəsinin 50%-dən artıq olmaması tövsiyə edilir.

Prof. Y. Kəlbiyevin fikrincə, vergitutmanın güzəştli rejimi özünü doğrultsa da, "...kiçik sahibkarlığın böyük əksəriyyəti üçün onun tətbiqinin motivi son dərəcə mənfidir-qanuni yolla vergitutmadan yayınmalıdır" (Kəlbiyev, 2005: 468). İqtisadçı alim hesab edir ki, xüsusi hesabların daxil edilməsi zamanı bu verginin ƏDV-dən yayınmanın rəsmi üsulu kimi mənfi rolu daha da arta bilər. Odur ki, kiçik sahibkarlıq üçün ənənəvi ƏDV çəriçvəsində əlverişli vergi mühitinin yaradılmasına ehtiyac vardır.

Vergi sisteminin mühüm vəzifəsi həm xarici, həm də daxili amillərin təsiri altındakı iqtisadi subyektin vergi şərtlərinə istinadən vergi vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir. Xarici amillərin təsiri müxtəlif normativ-hüquqi aktların iqtisadi subyektin işləmə şərtlərini müəyyən edən fəaliyyətinə təsirlə müəyyən edilir. Daxili amillər - təşkilatın: mülkiyyət forması, təşkilati-hüquqi forması, növləri, xarakteri, fəaliyyət miqyası, qəbul edilmiş uçot siyasəti və s. kimi xüsusiyyətlərin məcmusudur.

4. Vergi sisteminin müasir anlayışlarının konseptual tədqiqinin təkmilləşdirilməsi

Bəzi alimlər öz tədqiqatlarında vergi mühiti anlayışından istifadə edirlər ki, bu da təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə birbaşa və dolayı təsir göstərən vergitutma sistemi ilə bağlı müxtəlif amillər kompleksidir.

Vergi mühitinin təhlili nəticəsində əldə edilən göstəriciləri müəyyənləşdirmək üçün E.V. Çipurenko "vergi mühitinin göstəriciləri" terminindən istifadə edir. Eyni zamanda, alim tərəfindən üç səviyyədə göstəricilər ayrılır: ölkə səviyyəsində, sahə səviyyəsində, təşkilat səviyyəsində. Təşkilat səviyyəsinin vergi mühitinin göstəriciləri vergi yükünün göstəricisi, həmçinin vergi ödəyicisi üçün vergi mühitinin əlverişliliyidir (Чипуренко, 2015: 50).

Vergi sistemi məqsədləri üçün mühüm anlayışlar vergi qanunvericiliyində müəyyən edilmiş vergilərin hesablanması və ödənilməsi üçün müəyyən qayda kimi başa düşülən vergi rejimi anlayışı, həmçinin təşkilatın həyata keçirdiyi iqtisadi fəaliyyət növlərindən asılı olan bir neçə vergi rejiminin eyni vaxtda tətbiqi imkanını göstərən "vergi rejimlərinin uyğunluğu" anlayışıdır (Куликова, 2004: 185).

İqtisadi ədəbiyyatda "vergi rejimi" və "vergi sistemi" ifadələri sinonim kimi istifadə olunur.

Vergi Məcəlləsində alternativ vergitutma rejimləri - ümumi vergitutma sistemi (yalnız müəyyən şərtlər altında alternativ), sadələşdirilmiş vergitutma sistemi, kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün vergitutma sistemi, eləcə də alternativsiz, yəni mütləq vergi rejimi müəyyənləşdirilmişdir. Alternativlik, iqtisadi subyekt tərəfindən Vergi Məcəlləsində müəyyən edilən zəruri şərtlər təmin edildiyi təqdirdə vergi sisteminin seçilməsi mümkünlüyünü nəzərdə tutur.

Vergitutmanı optimallaşdırmaq dedikdə, vergiləri, habelə güzəştləri, vergi məsrəflərini ixtisar etmək və vergi risklərinin məqbul səviyyəsini təmin etmək üçün ayırmaların hesablanması məqsədilə vergi qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş rejimlərin üsul və metodların daha məqbul variantlarının tətbiqinə yönəlik fəaliyyət nəzərdə tutulur.

Bəzi iqtisadçılar öz tədqiqatlarında "vergi dəhlizi" terminini irəli sürür və bunu "minimum vergi riski sayəsində müəssisədə vergitutmanın məqsədəuyğun optimallaşdırma funksiyasının tətbiqi" kimi təqdim olunur. Bu isə öz-özlüyündə vergi dəhlizi üzrə aşağı və yuxarı sərhədlər konsepsiyasını ortaya qoyur (Гофтман, 2008: 147).

Mütəxəssislərin fikrincə, vergi dəhlizində aşağı hədd səviyyəsi vergi riskinin maksimum olmadığı təqdirdə, vergi yükünün minimum kəmiyyəti kimi çıxış edir. Vergi dəhlizinin yuxarı hədd səviyyəsi iqtisadi subyektin maliyyə-iqtisadi fəaliyyəti üzrə səmərəliliyin saxlanması halında vergi yükünün maksimal kəmiyyəti kimi çıxış edir.

Vergi planlaşdırması və proqnozlaşdırması işlərində çox vaxt "vergi sahəsi" anlayışından istifadə edilir. İqtisadi subyektin vergi sahəsi dedikdə, bu subyektin vergi rejimi ilə nəzərdə tutulmuş vergilərin və onların xüsusiyyətlərinin məcmusu başa düşülür.

Həmçinin, vergitutma ilə əlaqəli araşdırmalarda çox hallarda tətbiq edilən terminlərdən biri də "vergi güzəşti" ifadəsidir. Bu anlayışa əsasən vergi bazasının azaldılmasını, vergi endiriminin alınmasını, vergi güzəştləri verilməsini, daha aşağı vergi dərəcəsinin tətbiqini və vergi öhdəliyinin azaldılmasını (büdcədən geri qaytarılma (bərpa edilmə) və vergi əvəzinin qaytarılma nəticəsi olaraq) nəzərdə tutur. Vergi güzəştlərini əsaslandırılmış və əsaslandırılmamış olaraq iki kateqoritada qruplaşdırmaq olar. Vergi ödəyicisinin qeyri-qanuni hərəkətləri nəticəsində əsaslandırılmamış vergi güzəşti formalaşır (http://www.klerk.ru/law/articles/, 2021).

Nəticə

1. Vergi sistemində köklü islahatların həyata keçirilməsi, hər şeydən öncə, sahibkarlıqda vergi güzəştlərinin tətbiqini, mövcud vergi dərəcələrinin təkmilləşdirilməsini diqqətdə saxlamalıdır. Eyni zamanda, dövlət tərəfindən bu və ya digər iqtisadi subyektlərə, təsərrüfat fəaliyyətinin stmullaşdırılması nəzərdə tutulan istənilən sahələrin qarşılığında dünya ölkələrinin vergi güzəştləri üzrə mövcud olan bütün formalardan aşağıdakı kimi konkretləşdirmək olar:

-bəzi vergilər üzrə (xüsusilə də mənfəət vergisi və ƏDV üzrə) dərəcələri daha da aşağı salmaq imkanlarını araşdırmaq;

- iqtisadi fəaliyyətin təşviqinin nəzərdə tutulduğu real sektorun aparıcı sahələrində çalışan müəssisələrin işinin əsasən ilkin dövrlərində fərqli vergi güzəştlərindən istifadə, habelə vergilərdən azad etmə;

- respublikanın iqtisadi regionları üzrə inkişafı sürətləndirmək məqsədilə sahibkarlıq subyektlərindən yığılan vergilərin bir hissəsini yerli icra orqanlarının sərəncamında saxlamaq;

- strateji əhəmiyyətli, habelə zəif inkişaf etmiş iqtisadi bölgələrə sahibkarların yatırdıqları investisiyalara güzəştli vergilər tətbiq etmək;

- vergi yoxlamalarını seçmə qaydası ilə və buna əsaslı səbəb olduğu təqdirdə aparmaq və s.

2. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə hökumət tərəfindən kiçik sahibkarlığa dəstək olan əksər iqtisadi subyektlərə, xüsusilə də kiçik sahibkarlığa kömək fondlarına, investisiya və lizinq şirkətlərinə, kredit və sığorta təşkilatlarına, reklam və informasiya müəssisələrinə və s. də bir çox vergi güzəştləri tətbiq edilir. Fikrimizcə, dünya ölkələri üzrə vergi siyasəti yönümündə bu təcrübə də diqqət mərkəzində qalmalıdır. Bununla yanaşı, göstərək ki, beynəlxalq təcrübə üzrə hər hansı formanı tətbiq edərkən onların kor-koranə tətbiqinə, olduğu kimi təkrarlamağa yol verilməsi səhvdir və bu gözlənilməz risklərə səbəb olur. Odur ki, fikrimizcə, müəyyən vergi güzəştləri sahəsində qazanılmış dünya ölkələri təcrübəsi hökmən hazırkı iqtisadi inkişaf mərhələsinin tələbləri irəliyə sürülən vəzifələrin xarakteri və onların reallaşdırılması istiqamətləri ilə üzvi olaraq uzlaşdırılmalıdır. Bu güzəştlər sırasına fəaliyyətinin ilkin dövrlərində istehsal ilə məşğul olan, iqtisadi inkişaf üçün zəruri olan sahələri, iqtisadi bölgələr və fəaliyyət növləri üzrə aşağı və müxtəlif vergilərin tətbiqini, müəyyən müddətə vergidən azadetmələri və s. aid etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı, 2015, s. 15.
2. Əlirzayev Ə.Q. “İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər”. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2005, 538 s.

.3. Kəlbiyev Y.A. “Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri”, Bakı: “Təfəkkur” NPM, 2005, 468 səh.

4. Mirzəliyev E.V. “Vergi qanunvericiliyinin formalaşması və inkişafı: Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyi və beynəlxalq standartların müqayisəli təhlilində”. // Bakı Universitetinin xəbərləri, №2, Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2015, s. 59-69.
5. Musayev A. F. “Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri”. Bakı: Elm”, 2004, 786 s.
6. Salahov S.V. “Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri”. Bakı: “NURLAR”, 2004, 504 s.
7. Гофтман А.П. “Методика оценки налоговой нагрузки предприятий малого бизнеса в границах «налогового коридора»”: дис. ... канд. экон. наук: - Ярославль, 2008. - С. 147.
8. Куликова, Т.В. “Инструменты планирования налоговой нагрузки хозяйствующих субъектов”: дис. ... канд. экон. наук: - Иваново, 2004. - 185 с.
9. Чипуренко Е.В. “Методология налогового анализа и оценки влияния системы налогообложения на деятельность коммерческих организаций”: дис. ... д-ра. экон. наук, - М., 2015, s. 50.
10. Налоговая выгода: понятие, признаки, практика // Интернет - издание Клерк.ру. - Режим доступа: http://www.klerk.ru/law/articles/129482 (дата обращения: 02.04.2021).

ENFLASYON ORANINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER VE BİR TAHMİNLEME MODELİ GELİŞTİRME: AZERBAYCAN ÖRNEĞİ

Doktora öğrencisi Ruslan SHUKUR[32]

Özet

Günümüzde resmi devlet kurumları ve özel şirketler, birçok belirsizlik koşullarında karar alma zorunluğu içerisindedirler. Bu koşullarda olası risklerden kaçınmak, geleceğe ilişkin doğru kararlar vermek adına tahminlemelerin yapılaması gerekmektedir. Diğer bir taraftan, bu tahminlerin gerçek değerlere yakınlığı önem arz etmektedir. Bu nedenle bir çok sezgisel ve istatistiksel tahminleme yöntemleri geliştirilmiştir. Son dönemlerde gerçekleşen teknolojik gelişmeler, klasik yöntemlerin yanısıra, Makine Öğrenme gibi yeni ve etkili aletlerin de geliştirilmesine olanak sağlamıştır. Bir çok araştırmaya göre bu yöntemlerin klasik yöntemlere göre daha etkili olduğu bulunmuştur.

Bu araştırmada önemli bir makroekonomik değişken olarak kamu ve özel kurumların doğru kararlar alabilmesi için tahminlenmesi gereken kavramlardan biri olan enflasyon oranı incelenmiştir. Bu amaçla 2006-2021 yılları arasında Azerbaycan'da gerçekleşen enflasyon oranları ile GSYİH büyüme oranı, faiz oranı ve para arzı arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bu amaçla Makine Öğrenmesi algoritmaları kullanılarak ARIMA ve Regresyon yöntemleri ile tahmin modeli geliştirilmiştir, elde edilen sonuçlar bir-biriyle ile karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Macroekonomi, Ekonomik Büyüme, Enflasyon Oranı, Tahminleme, ARIMA

Factors Affecting The Inflation Rate And Developing The Forecast Model: The Case Of Azerbaijan

Abstract

Today, official government institutions and private companies have to make decisions under many uncertainties. In these conditions, it is necessary to make estimations in order to avoid possible risks and to make correct decisions for the future. On the other hand, the closeness of these estimates to the real values is important. For this reason, many heuristic and statistical estimation methods have been developed. Recent technological developments have enabled the development of new and effective tools such as Machine Learning, as well as classical tools. According to many studies, these methods have been found to be more effective than classical methods.

In this study, inflation rate, which is one of the concepts that should be estimated in order for public and private institutions to make the right decisions as an important macroeconomic variable, has been examined. For this purpose, the relationship between inflation rates and GDP growth rate, product and service exports, public expenditures, money supply and interest rate in Azerbaijan between 2006-2021 was investigated. In this study, the prediction model was developed with machine learning algorithms using ARIMA and Regression methods and the results were compared with each other.

Keywords: Macroeconomics, Economic Growth, Inflation Rate, Forecasting, ARIMA

JEL:B22, O47, P44, C53 , C51

Giriş

Enflasyon, makroekenomik dünyada en önemli olgulardan bir tanesidir. Ülkelerin istikrarlı bir şekilde sosyo-ekonomik durumu sürdürmek ve refahı sağlamak için enflasyon oranını daim düşük düzeyde ve sabit aralıkta tutmalı olduğu fikri bir çok iktisatçı tarafından yaygın olarak kabul edilen bir fikirdir. Yüksek enflayon, ülke para biriminin satın alma gücünü düşürerek, insanların hayat seviyelerini olumsuz etkileye, ekonomik büyümeni olumsuz şekilde etkileye bilmektedir. Yüksek enflasyon yerli ve yabancı sermaye sahiplerine yatırım için olumsuz koşullar sağlamaktadır. Enflasyon, bütün ekonomik aktörleri direkt veya dolaylı yoldan etkilemektedir. Bu sebeptendir ki, enflasyon en büyük makroekonomik problemlerden birisidir ve ülkelerin makroekocomik politikalarında çok önemli yer tutmaktadır.

"Enflasyon, bir ekonomideki mal ve hizmetlerin fiyatlarında gözlenen sürekli ve genel kapsamlı artışı ifade eder"(Türkiye Merkez Bankası). Enflasyon oranı, bir çok endeks yöntemiyle gerçekleştirilmektedir. Genel olarak en yaygın kullanılan endeksler Tüketici Fiyat Endeksi ve Üretici Fiyat Endeksidir. TÜFE, tüketiciler tarafından halihazırda ödenen ortalama fiyatların, bir referans veya baz dönemde ödenen ortalama fiyatlara oranı olarak ifade edilir. Üretici Fiyat Endeksi ise çeşitli düzeylerde yerli üreticilerin ürün fiyatlarını konu olmaktadır(Webb ve diğerleri, 1989: 22-23).

---

[32] **Ege Üniversitesi, İstatistik Bölümü, İletişim: ruslansukur@gmail.com**

Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi(Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi) enflasyon oranlarını hesaplamak için Tüketici Fiyat Endeksi ve Üretici Fiyat Endeksine göre, Azerbaycan Merkezi Bankı ise Tüketici Fiyat Endeksine göre hesaplamaktadır(Rahimov, 2020: 3). Devletlerin ekonomik politikasını yürüten kurumlar, enflasyonun artım ve azalmalarının ekonomik sistemde yaratabileceği dalgalanmaları en aza indirmek için sürekli bu endeksleri izleme ve geleceğe yönelik tahminlerde bulunmak zorundadırlar.

Bu tahminleme sürecinde çeşitli yöntemler kullanılmaktadır. Bu yöntemlere Trend analizi, Haraketli Ortalama, Otoregresif model, Box-Jenkins Yöntemi(Arima), Vektor Otoregresyon modeli, Regresyon yöntemleri örnek gösterile bilir(Tüzemen ve diğerleri, 2020: 28). Bu yöntemlerin her birinin belirli kullanım amaçları ve alanları vardır. Bu çalşımada Enflasyon oranı ve bir çok ekonomik parametrelerin tahminlenmesinde kullanılan ARIMA ve Regresyon yöntemleri kullanılmıştır.

1.Araştırma Yöntemi

Bu çalışmanın amacı Azerbaycan'da Tüketici Fiyat Endekslerini baz alarak enflasyon oranını tahminlemeye çalışmak, kullanılabilir bir tahminleme modeli geliştirmektir. Bu amaçla zaman serilerinde tahminleme çalışmalarında sıklıkla kullanılan ARIMA yöntemi ve üç açıklayıcı değişkenden oluşan bir regresyon modeli geliştirilmiştir. Bu modellerde kullanılan veriler, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi(Azerbaycan Dövlət Statistika Komisitəsi, 2006-2021) tarafından aylık olarak yayımlanan bültenlerden toplanmıştır. Bu veriler, 01-2006 – 12-2021 aylarını kapsamakta olup, toplamda 192 dönemden oluşmaktadır. Enflasyon oranını zamana bağlı olarak tahmin etmeye çalışan ARİMA Modeli için tek değişken olarak Tüketici Fiyat Endeksi kullanılmıştır. Enflasyon oranındaki değişimleri diğer ekonomik koşullarla açıklamaya çalışan regresyon modelinde Tüketici Fiyat Endeksi bağımlı değişken, GSYİH büyüme oranı, faiz oranı ve para arzı açıklayıcı değişken olarak kullanılmıştır. Bu çalışmada kullanılan veriler, 12-2015 dönemine ilişkin veriler baz alınarak analizlere dahil edilmiştir.

Modellerin geliştirilmesi ve verilerin analizi Python yazılım dili kullanılarak Makine Öğrenmesi Algoritmaları yardımıyla gerçekleştirilmiştir. Arayüz olarak Google Colab uygulaması kullanılmıştır. Modellerin test edilmesi için veriler, eğitim seti ve test seti olarak 0.8 ve 0.2 oranla iki parçaya bölünmüş, eğitilen modeller test edilmiştir. Çalışmanın sonuçlar kısımında bu iki model MA ve RMSE kriterlerine göre bir-biriyle karşılaştırılmıştır.

2.ARIMA Modeli

Günümüzde bir çok kararların alınmasında gelecekle ilişkili tahminlerin yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu amaçla çeşitli tahminleme yaklaşımları ireli sürülmüştür. Bu yaklaşımlardan biri, gelecek değerleri geçmişte gerçekleşmiş değerlere dayanarak tahminlenmesini konu alan Zaman Serileri Analizleridir. Bu yöntemler, özellikle, ekonomik faktörlerinin tahminlenmesinde sıklıkla kullanılmaktadır.

Ekonomik göstergelere dair zaman serilerini oluşturan ekonomik veriler gerçek hayatda stokastik bir süreç tarafından üretilmektedir. Bu süreçlerin sonucunda durağan veya durağan olmayan zaman serileri oluşmaktadır. Durağan seriler, değişmeyen ortalama ve varyansa sahib serilerdir. Durağan olmayan seriler ise sabit ortalamaya ve varyansa sahib değiller. Bu özellik, durağan olmayan seriler basit cebirsel yöntemlerle tahminleme yapılmasını zorlaştırmaktadır. Durağan olmayan serilerde tahmin yapma yöntemlerinden biri bu serilerin durağan serilere dönüştürülmesidir(Sevuktekin ve diğerleri, 2017: 63). Bu amaçla sıklıkla kullanılan modellerden biri, ARIMA(Auto-Regressive Integrated Moving Average) Modeli 1970 yılında Box ve Jenkins tarafından geliştirilmiştir(Box ve diğerleri, 2015: 232). ARIMA Modeli, durağan olmayan serilerin fark alma yöntemi ile-I(d) durağanlaştırılması ve Otoregresif-AR(p) ve Hareketli Ortalamalar(q) süreçlerinin kullanılmasıyla tahminlenmesini ileri sürmektedir. Genel olarak ARIMA(p, d, q) olarak ifade edilir. Bu çalışmada kullanılacak olan model geliştirme yöntemi Box-Jenkins yöntemidir.

ARIMA modelinin adımları şu şekildedir: "(1) durağanlığa ulaşabilmek için serilerin yeteri sayıda farkları alınır, (2) deneme niteliğinde potansiyel bir model tanımı yapılır, (3) potansiyel modelin tahmini yapılır, (4) tanı kontrole başvurulur (eğer model yetersiz ise ikinci adıma tekrar geri dönülerek alternatif modeller dikkate alınır) ve (5) önraporlama ve kontrol için model kullanılır"(Sevüktekin ve diğerleri, 2017: 70).

Bu işlemler tamamlandıktan sonra ARIMA modelinin fonksiyonu geçmiş değerlerin ve hata değerlerinin linear fonksiyonu olarak bu şekilde formüle edilir:

$$Y_t = \varphi_0 + \varphi_0 Y_{t-1} ..+.. \varphi_0 Y_{t-p} + \varepsilon + \theta_1 \varepsilon_{t-1} +..+.. \theta_q \varepsilon_{t-q}$$

Bu çalışma kapsamında Azerbaycan Tüketici Fiyat Endeksini esas olarak enflasyon oranını zamana bağlı olarak modellemek için ARIMA modeli kullanılmıştır. Analiz edilecek veriler, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Tarafından aylık olarak yayımlanan bültenlerden toplanmıştır. Kullanılmış zaman serisi, 01-2016 ve 12-2021 tarihleri arasındabir aylık dönemler boyunca gerçekleşmiş Tüketici Fiyat Endeksinin(192 dönem) 12-2005 dönemine ilişkin değere yüzdesel oranı olarak elde edilmiştir. Tüketici Fiyat Endeksi 12-2021 tarihine kadar 12-2005 dönemine kıyasla % 291.35 yükselmiştir. Döneme ait zaman grafiği aşağıda gösterilmiştir(Şekil -1).

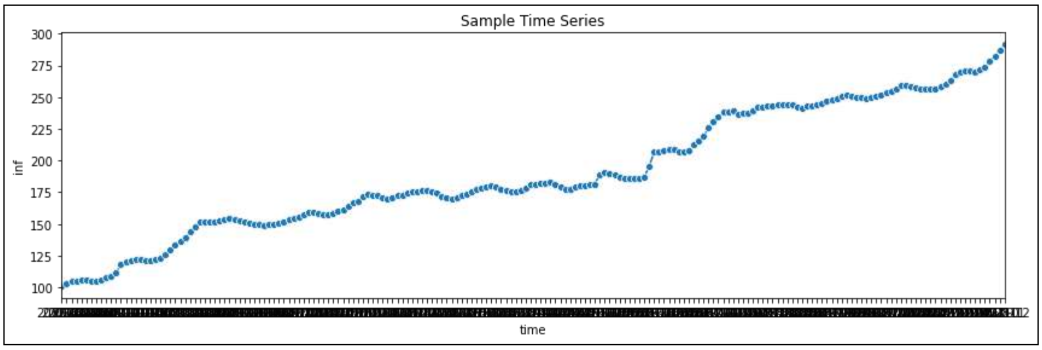

Şekil – 1: 01-2006 ve 12-2021 Tarihleri Arasında Tüketici Fiyat Endeksi – Azerbaycan

Model geliştirme ve tahmin yapmak için ilk olarak elimizdeki zaman serisinin durağanlığını test etmek amacıyla Python yardımı ile Augmented Dickey–Fuller birim kök testi uygulanmıştır(Tablo – 1). Test sonuçlarını göre ikinci derece fark alma işleminden sonra zaman serisi durağan hale gelmektedir. Bu nedenden dolayı ARIMA modelimizde kullanacağımız Farkalma-(I) değeri 2 olarak belirlenmiştir.

	p-değeri:
Farksız	0.972015953
Birinci dereceden farkalma	0.214325981
İkinci dereceden fark alma	3.84E-17

Tablo -1: ADF – Birim Kök Testi

Modelin AR(p) ve MA(q) süreçlerinin saptanması amacıyla Otokorelasyon Fonksiyonu(ACF) ve Kısmı Otokorelasyon Fonksiyonlarından(PACF) türetilmiş korelogramlar incelenmiştir(Şekil-2). PACF korelogramından görüldüğü üzere birinci gecikmeden sonra güven aralığı dışında kalan blok görülmemektedir. Bu da verilerin bir gecikmeden sonraki verilerle korelasyonda olmadığını göstermektedir. Bu sebeple kullanılacak olan Oto-Regresif modelimiz AR(1) olarak belirlenmiştir. Yine aynı şekilde ACF korelogramından da zaman serisi verilerinin birinci düzey gecikmeden sonra hatalarla korelasyon içerisinde olmadığı görülmektedir. Bu nedenden dolayı haraketli ortalama modelimiz MA(1) olarak bulunmuştur. Böylelikle her iki değer için birinci gecikmeden sonra güven aralığının dışında kalan blok görülmemektedir. ARIMA(1,2,1) modeli bizim zaman serimize en uygun modeldir.

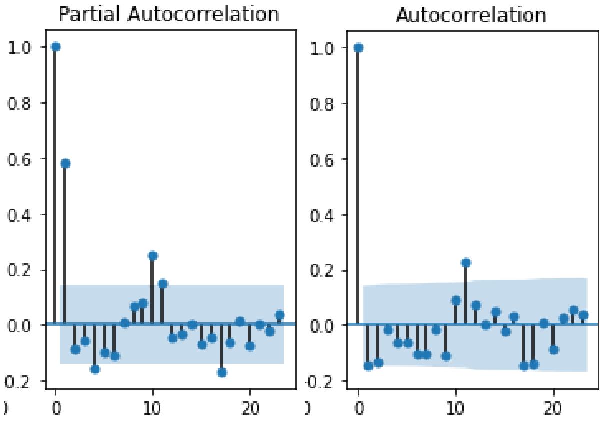

Şekil – 2: ACF ve PACF Korelogramları

Şekil – 3'te ARIMA Modelinine ilişkin çıktılar görülmektedir. Buradan modele ilişkin katsayıların p-değerlerinin 0.05'ten küçük olduğu, yani istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir.

```
                              ARIMA Model Results
==============================================================================
Dep. Variable:                 D2.inf   No. Observations:                  190
Model:                 ARIMA(1, 2, 1)   Log Likelihood                -359.514
Method:                       css-mle   S.D. of innovations              1.589
Date:                Fri, 04 Nov 2022   AIC                            727.027
Time:                        07:18:06   BIC                            740.015
Sample:                             2   HQIC                           732.288

================================================================================
                   coef    std err          z      P>|z|      [0.025      0.975]
--------------------------------------------------------------------------------
const            0.0023      0.005      0.459      0.646      -0.008       0.012
ar.L1.D2.inf     0.5948      0.060      9.961      0.000       0.478       0.712
ma.L1.D2.inf    -1.0000      0.016    -62.587      0.000      -1.031      -0.969
                                    Roots
=============================================================================
```

Şekil – 3: ARIMA Modeli Sonuçları

3.Regresyon Modeli

Çalışma kapsamında geliştirilmiş ikinci model, Enflasyon oranını GSYİH büyüme oranı, faiz oranı ve para arzı değişkenlerinin bir linear fonksiyonu olarak açıklamaya çalışmaktadır. Literatürde bu faktörler arasında ilişkilerin araştırıldığı çokça çalışma mevcuttur. Buna karşılık, bu faktörler arasındaki ilişki yerel ve zamansal koşullardan dolayı farklı yönlerde ve şiddette olabilmektedir. (Asfuroğlu, 2021, 486-496, Özyılmaz, 2022, 434)

Model oluşturmak için toplanan veriler, 01-2006 ve 12-2021 dönemlerinde Azerbaycan'da gerçekleşmiş , Enflasyon oranı, GSYİH büyüme oranı, faiz oranı ve para arzı değerlerinden oluşmaktadır. Analizde bu veriler 12-2015 döneminde gerçekleşmiş değerlerin yüzdesel değişimi olarak kullanılmıştır. Model, Python programlama dili kullanılarak LinearRegression modeli ile kurulmuştur. Şekil-3'te Modele ilişkin katsayılar ve onların p-değerleri görülmektedir.

Şekil-4'ten görüldüğü üzere modelin R-kare değeri 0.93, düzeltilmiş R-kare değeri 0.929'dur. Bu da bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki değişmeleri oldukca iyi açıkladığı anlamına gelmektedir. Regresyon modelinin ve her bir katsayının p-değerine bakıldıkda, istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir.

Bu modele göre regresyon denklemi;

$$Enflasyon = 83.31 + 0.05 * GSYİH + 1.4 * FaizOranı + \ 0.088 * ParaArzı + \mathcal{E}$$

Olarak ifade edile bilir.

```
                            OLS Regression Results
==============================================================================
Dep. Variable:                    inf   R-squared:                       0.931
Model:                            OLS   Adj. R-squared:                  0.929
Method:                 Least Squares   F-statistic:                     840.4
Date:                Thu, 03 Nov 2022   Prob (F-statistic):          1.29e-108
Time:                        22:47:40   Log-Likelihood:                -761.75
No. Observations:                 192   AIC:                             1531.
Df Residuals:                     188   BIC:                             1545.
Df Model:                           3
Covariance Type:            nonrobust
==============================================================================
                 coef    std err          t      P>|t|      [0.025      0.975]
------------------------------------------------------------------------------
const         84.0574      3.002     28.005      0.000      78.136      89.978
udm            0.0523      0.017      3.138      0.002       0.019       0.085
faiz           1.4958      0.235      6.368      0.000       1.032       1.959
pul            0.0885      0.005     18.338      0.000       0.079       0.098
------------------------------------------------------------------------------
```

Şekil – 4: Regresyon Modeli

4.Modellerin Karşılaştırılması

Araştırmanın bu kısmında kurulan modellerler uyum istatistiklerine göre karşılaştırılmıştır. Bu amaçla Makine Öğrenmesi algoritmaları kullanılmıştır. 192 veriden oluşan zaman serisi 154 veriden oluşan eğitim setine ve 38 veriden oluşan test setine bölünmüştür. Regresyon modeli için verileri bölme işlemi "Random Split" fonksiyonu kullanılarak yapılmıştır. ARIMA modeli için verilerin geçmiş değerlerle korelasyon ilişkisini kaybetmemesi için zaman tamgalarına uygun olarak ilk 154 veri eğitim setine atanmış, sonra gelen 38 veri test seti olarak belirlenmiştir. Kurulan her iki model, eğitim setinde eğitildikten sonra

test setine ilişkin tahminleri elde edilmiştir. Bu işlemlerin sonucunda elde edilen Ortalama Mutlak Hata(MAE) ve Karekök Ortalama Hata(RMSE) değerleri tablo – 2'de gösterilmiştir;

	RMSE	MAE
ARİMA	4.75235	3.3804
Regresyon	12.73948	10.81702

Tablo – 2: Uyum İstatistikleri

RMSE ve MAE değerleri modellerin hatalarına bağlı olan uyum istatistikleridir. Tahmin modellerinin karşılaştırılması zamanı tahminlemede hataları en düşük düzeyde tutan modelin seçilmesi gerekmektedir(Guha ve diğerleri, 2016: 119). Bu sebeple RMSE ve MAE değerleri düşük olan ARIMA Modeli daha sağlam tahminler yapabilme becerisine sahiptir denilebilir.

Sonuç

Bu çalışmada, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesinin 01-2006 ve 12-2021 dönemlerine ait ekonomik göstergelere ilişkin zaman serileri kullanılarak iki tahminleme modeli teklif edilmiştir. Çalışmada ilk olarak, verilere uygun ARIMA ve Regresyon modelleri geliştirilmiştir. Elde edilen ARIMA(1, 2, 1) ARIMA modeli uygulanan zaman serisi, ikinci derece fark almadan sonra durağan hale gelmiştir. Zaman serisinin ACF ve PACF korelogramları incelendikten sonra, zaman serisinin birinci dereceden gecikmeleri ve birinci dereceden hataları ile arasında otokorelasyon saptanmış, tahmin modeli ARIMA(1,2,1) olarak belirlenmiştir. Bu sonuç, Tüketici Fiyat Endeksinin değerlerinin geçmiş verilerden etkilendiğini göstermketedir. Literatürde kabul gören bir görüşe göre, Enflasyon yaratan etkenlerden birisi, enflasyon beklentileridir(Türkiye Merkez Bankası, 2013: 5). Bu da araştırmanın sonuçlarını destekler niteliktedir. Model uyum istatistiklerine bakıldığında, kabul edilebilir düzeyde olduğu, model parametrelerininse istatistiksel olarak kabul edilebilir olduğu görülmüştür. Araştırmanın ikinci modeli linear regresyon modeli ile kurulmuştur. Bu model Enflasyon oranındaki değişimleri GSYİH büyüme oranı, faiz oranı ve para arzı ile arasındaki linear ilişkilere göre açıklamaya çalışmıştır. Bu modelin sonucunda enflasyon ve diğer üç açıklayıcı değişken arasında ilişki pozitif yönde anlamlı bir ilişki gözlenmiştir. Modelin katsayıları istatistiksel olarak anlamlı, uyum istatistiklerine bakıldığında ise modelin tahminlemede ARIMA modeline göre daha zayıf olduğu görülmektedir. Bu nedenden dolayı tahminleme problemlerinde ARIMA(1, 2, 1) modeli üç açıklayıcı değişkenli regresyon modelinie tercih edilmelidir.

KAYNAKÇA

Azerbaycan Dövlət Statistika Komitəsi - https://stat.gov.az/source/price_tarif/ - Fiyat Endeksleri

Azerbaycan Dövlət Statistika Komitəsi - https://www.stat.gov.az/ - Aylık Makroekonomik Bültenler(Raporlar)

Box, G. E., Jenkins, G. M., Reinsel, G. C., ve Ljung, G. M. Time series analysis: forecasting and control. John Wiley & Sons. - 2015

Asfuroğlu, D., (2021) The Determinants of Inflation in Emerging Markets and Developing Countries: A Literature Review 1. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2(2). 483-504

Guha, B., ve Bandyopadhyay, G. , (2016). Gold Price Forecasting Using ARIMA Model. Journal of Advanced Management Science. 4(2) 117-121

Özyılmaz, A., (2022). Relationship Between Inflation and Economic Growth in EU Countries, Journal of Economic Policy Researches. 9(2), 425 – 438.

Rahimov, V., 2020, Forecasting Models for Components of The Consumer Price Index In Azerbaijan, The Central Bank of the Republic of Azerbaijan

Webb R. H. ve Willemse, R., 1989, Macroeconomic Price Indexes, Economıc Review, 22-32

Sevüktekin, M. ve Mehmet, Ç. Ekonometrik Zaman Serileri Analizi. Bursa - 2017.

Türkiye Merkez Bankası, - https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Temel+Faaliyetler/Para+Politikasi/Fiyat+Istikrari+ve+Enflasyon/#:~:text=Enflasyon%2C%20bir%20ekonomideki%20mal%20ve,genel%20kapsaml%C4%B1%20art%C4%B1%C5%9F%C4%B1%20ifade%20eder.

Türkiye Merkez Bankası, 2013. Enflasyon ve Fiyat İstikrarı

Tüzemen, A. ve Yıldız, Ç., *Tahminleme Yöntem ve Uygulamalar*, Pegem Akademi, Ankara-2020

SOSİO-MƏDƏNİ ELMLƏR BÖLMƏSİ
SOSYO-KÜLTÜREL BİLİMLER BÖLÜMÜ

MÜHARİBƏDƏN SONRAKI DÖVRDƏ SOSİAL İŞÇİNİN TƏLİM İSTİQAMƏTLƏRİ

i.e.d., prof. Əli ƏLİRZAYEV
i.f.d., dos. Fəridə QURBANOVA[33]

Xülasə

Məqalədə postmüharibə şəraitində sosial işçinin təlim istiqamətlərinin əhəmiyyətinə baxılır, sosial-iqtisadi mahiyyəti açılır. Sosial işçilərin təlimi və onlardan istifadənin rolu qiymətləndirilir. Sosial müdafiə məsələləri dövlətin, fərdin, ailənin və ayrı-ayrı icmaların ümumi milli və mənəvi dəyərlər baxımından bəhs olunur. Strateji məqsəd, onun kompleks həlli və postmüharibə şəraitdə əhali rifahının yüksəldilməsinin inkişaf istiqamətləri verilir.

Açar sözlər: *sosial işçi, sosial müdafiə, sosial ədalət, rifah, sosial təminat, himayəçilik, sosial müavinat.*

Traınıng Dırectıons of the Socıal Worker ın POST-War Condıtıons

Summary

In the article, the importance of training directions of the social worker in the post-war conditions is considered, and the socio-economic essence is revealed. The training of the social workers and using role of them is evaluated. Social protection issues are discussed in terms of general national and moral values of the state, individual, family and separate communities.

The strategic goal, its complex solution and development directions for improving population welfare in post-war conditions are given.

Keywords: *social worker, social protection, social justice, welfare, social security, patronage, social benefits.*

UOT: 31

Sosial işçilər postmüharibə şəraitində yeni hədəflər, biliklər, bacarıqlar kəsb etməklə, öz töhfəsini çoxşaxəli istiqamətlərdə əks etdirir. Təbii ki, sosial iş bütün regonlarda və işğaldan azad olunmuş regionlarda Azərbaycan Respublikasının sosial inkişaf meylləri, xüsusiyyətləri və hədəflərinə uyğun transformasiya olunur. Sosial işin anatomiyası və onun məqsədi, resursları və əhatə etdiyi obyekt və subyektlərin məcmuu bu fəaliyyətin xüsusiyyətləri ilə, həmçinin sosial işin istehlakçısı olan insanların ailə və icmaların tələbatına uyğun formalaşır. Sosial işin verəcəyi mövqe qlobal və lokal maraqlara, sahə və ərazi potensialına uyğun idarəetmə təcrübəsinə, həmçinin sosial işçinin qərar qəbuluna uyğun olaraq formalaşır. Azərbaycan respublikası sosial yönümlü siyasət yürütməklə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında özünün aktuallığı və sinergetik səmərə, həmçnin fərdi maraqları nəzərə alan tədbirlər həyata keçirir[Əlirzayev,2020:100]. Bu da postmüharibə dövründə sosial işin daha çox ərazilərin bərpası və insanların məskunlaşması həmçinin digər regionların təsirini nəzərə alan tədbirlər və amillərlə müəyyənləşir. Postmüharibə şəraitində iki əsas istiqamətdə sosial işçilərin təlimi və onlardan istifadənin rolu qiymətləndirilir:

-sosial işçilərin peşəkarlığı, sosial ədalət prinsiplərinə uyğun hazırlığı və real prosesləri qiymətləndirmək bacarığına malik olmalıdır;

-sosial işçi hər bir sahənin və fiziki, hüquqi şəxsin ehtiyaclarını qiymətləndirməklə, onun həlli yolunda alternativ layihələri əsaslandırmaq və müvafiq orqanlar qarşısında məsələ qaldırmaq bacarığı olmalıdır;

-sosial işçi nəzəri və praktiki təcrübənin ümumiləşməsi və prioritet hədəfləri seçməklə onun reallaşması üçün ən əlverişli variantları hazırlamalıdır;

[33] **Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC), ferida.qurbanova@mail.ru**

-sosial işçi sahə və ərazilərin strateji inkişaf planında sosial meyar və sosial müdafiə sisteminin təkmilləşmə mexanizmlərini verməlidir;
-sosial işçi və sosial xidmətlər prizmasından biznes, sosial həmrəylik və sosial bərabərlik metodları əlaqəli baxılmalıdır.

Sosial hədəflər daima dəyişir. Postmüharibə dövründən sonra bu hədəflərin proqnozu və onların reallaşması üçün resursların mənbəələri və onlardan istifadənin yollarının tədqiqi və nəticələrinin qiymətləndirilməsi ilə baş verir. Azərbaycan Respublikasında işğaldan azad olmuş regionlarda sosial problemlər və onların həlli yolları, ölkə iqtisadiyyatının və əhalinin məskünlaşması üçün zəruri olan tədbirləri əhatə edir. Fikrimizcə,əsas sosial məsələlər aşağıdakılardır:
-məskunlaşmaya tövsiyələr verməklə əhalinin məşğulluğu və rifahının yüksəldilməsi üçün tövsiyələr vermək;
-əhalinin yerləşməsi və fəaliyyətinin təşkili üçün fəalliyyət növü, infrastruktur layihələrini vermək.

Sosial işçinin tədris prosesi və təlimləri sosial inkişafı təmin edən nəzəri və praktiki bilikləri, sosial sahənin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla insan amilinin hər tərəfli tənzimlənilməsi üçün istifadə olunan mexanizmləri əhatə edir. Sosial biliklərin nəzəri əsasını hüquqlar, insanın maddi və mənəvi tələbatı, ictimai və fərdi maraqlar, insanın rifaha ədalətli bölgü prinsipləri, dövlətin sosial vəzifələri və ədalətli sosial müdafiə prinsipləri təşkil edir.

Sosial müdafiə məsələləri dövlətin, fərdin, ailənin və ayrı-ayrı icmaların ümumi milli və mənəvi dəyərlər baxımından təşkil olunur. Belə ki, ailə, kənd, şəhər, region və sahələrin hər birində sosial müdafiə vəzifələrini reallaşdırmaq sosial işçi kimi idarəetmə sistemini formalaşdırır. Sosial işçinin dövlət və özəl sektorda işləməsindən asılı olmayaraq əsas məsləki, ədalətli qərar qəbuludur.

Postmüharibə şəraitində ədalətli qərarlar verilməsi hər bir ailənin və fərdin arzularını, məhdud resurslar çərçivəsində ədalətli həll etməkdir. Fikrimizcə, işğaldan azad olmuş regionlarda yaşamaq üçün zəruri olan resursları planlaşdırmaq və mənbələrini tapmaq vəzifəsi əsasdır. Sosial işin ailə və kənd, şəhərlər üzrə təşkili fərdi və kollektiv istifadə obyektlərinin optimal yerləşməsini zəruriləşdirir. Sosial müavinat sistemi, əmək haqqının stimullaşması mənzil-kommunal, təhsil, səhiyyə və digər obyektlərin əhalinin rifahına yönəldilməsi, həmin ərazilərdə kompleks sosial işin təşkili ilə mümkündür. Bu da tarazlı inkişaf dinamikasıdır.

Sosial işin elmi və praktiki aspektləri, təlimlərin real davranışla əlaqəsindən və məqsədlərin reallığından səmərəli təşkilindən asılı olaraq planlaşdırılır. Strateji məqsəd və onun kompleks həlli müasir şəraitdə əhali rifahının yüksəldilməsi, iqtisadi potensialın və əmək ehtiyatlarının təbii-coğrafi və təşkilatı resurslardan asılı olaraq planlaşdırılması və idarə edilməsi aspektlərini birləşdirir.

Müasir şəraitdə sosial dövlət olaraq Azərbaycanda mülkiyyətin, resursların vahid məqsədə regionların bərpasına və insanların məskunlaşmasına yönəldilir.Regionlarda turizmin inkişafı,region resurslarının iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi turizmin inkişafı üçün sahibkarlığın yaradılmasına səbəb olur.[Qurbanova, 2021:89]

Sosal müdafiə istiqamətlər əhali məskunlaşması üçün zəruri olan şəraitin yaradılması, məkəzi tənzimləmə və ərazi potensialı hesabına inkişaf etdirilir. Bu məqsədlə əhalinin pensiya təminatı, əmək haqqı sistemində sosial müdafiə üçün əlavə xərclər həmçinin xidmət sferasına yönəldilr.

İşğaldan azad edilmiş regionlarda texnologiyalara əsaslanan xidmət səviyyəsi əhalinin bu regionlara qayıtmasına stimul yaradacaq. Sosial siyasətin reallaşması, institutsional səviyyənin təkmilləşməsi, strateji planlaşma və sahibkarlıq mühiti ilə birgə həll olunur.

Sosial müdafiənin təkmilləşməsi sahəsində xidmət sferasının təkmilləşməsi əsas istiqamətdir. Daha aktual problem şəhid ailələrinə, qazilərə və onların ailələrinə sistemli tədbirlər və resurslar planlaşdırılması və tətbiqi təşkil edir.

Fikrimizcə, sosial müdafiənin əsas metodu indeksasiya üsulunu və şaxəli tətbiqini təkmilləşdirməkdir. Bu baxımdan aşağıdakı indeksləşmə istiqamətləri və metodları vacibdir:
-gəlirlərin indeksiyası və istehlak həcminə və strukturuna uyğunlaşması;
-pensiyanın səviyyə və artımının istehlak üçün zəruri olan məhsullara və xidmətlərə uyğun tənzimlənilməsi;
-sosial sahələrin əhalinin demoqrafik tərkibinə və məşğulluğuna uyğun tarazlı inkişafının layihələşdirilməsi;
-əhalinin sosial qruplarının yaşamaq şəraitinin təminat mexanizmlərinin təkmilləşməsi.

Müharibədən sonrakı şərait iqtisadi və sosial şəraiti yeni səviyyədə formalaşdırır. İnfilyasiya şəraiti, regionların inkişafı və əhalinin məskunlaşması tədbirləri sosial mexanizmlərin yeni və daha səmərəli formalarını tələb edir. İlkin növbədə istehsal prosesində məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi, işğaldan azad olunmuş regionların bərpası və müharibədə dəyən zərərin bərpası sosial müdafiə istiqamətləridir.

Dünyada baş verən dəyişmələr, müharibə və pandemiya Azərbaycanın sosial müdafiə sistemində yeni formalarını və resurslarını, daxili və xarici imkanlarını formalaşdırır:
-birincisi qlobal infilyasiyalara dözə bilən dayanıqlı iqtisadiyyat yaratmaq. Tarazlı inkişaf metodologiyası hazırlamaq və mexanizmlər tərtib etmək;
-ikincisi daxili resursların səmərəli və insan inkişafına uyğun dinamikasını və istifadə mexanizmlərini hazırlamaq;
-üçüncüsü ədalətli sosial sistem, bölgü və tənzimləmə, dəstək və stimul mexanizmlərini yaratmaq və tətbiq etmək.

Sosial müdafiənin sosial bilikləri və praktiki problemləri differensial yanaşmanı şərtləndirir. İlkin növbədə gəlirlərin differensiyası ədalətli bölgü və stimul dayaqları üzərində qurulmalıdır. Bu baxımdan minimal, orta və maksimal stimullar sistemi, onun maddi və mənəvi mexanizmləri yaradılıb, tətbiq edilə bilər.

Gəlirlərin formalaşmasında pensiyaların rolu, xüsusi çəkisi və təsiri idarə edilməlidir. Pensiya təminatı bazar tələbinə və uyğun çevik nəzəri və metodoloji əsaslar üzərində qurulur.

Sosial müavinat sistemi, ünvanlı və stimullara əsaslanan mexanizmlər ilə təşkil olunanda sosial effekt, məna verir.Sosial işçi kimi nəzəri və praktiki bilikləri təmin edən modellər tərtib olunur. Sosial müdafiənin əsas məqsədi yoxsulluğun azaldılması və əmək differensiyası ilə istehlak differensiyası arasında ədalətli mexanizm yaratmaqdır.

Sosial işin müharibədən sonrakı istiqamətləri və problemlərinin həlli yolları bir sıra strateji məsələləri əhatə edir:
-yoxsulluğun azalması;
-məşğulluğun yüksəldilməsi;
-əhalinin sosial müdafiəsinin təşkili;
-sosial infrastrukturun digər sahələrə uyğun inkişafı;
-regionlarda sosial inkişafın sürətlənməsi.

Təbii ki, bu strateji məsələlər bir sıra problemlərin və uyğun mənbəələrin əsaslandırılmasını özündə birləşdirir:
-maliyyə mənbəələri;
-maddi resurslar;
-bacaracaqlar və kadr təminatı;
-təşkilatı bacaracaqlar, idarəetmə metodları və mexanizmləri;
-subsidiya və güzəşt sisteminin ədalətli mexanizmlərini yaratmaq;
-demoqrafik artım və keyfiyyət dəyişmələrini təmin etmək.

Bu məsələlərin həlli sosial biliklər, iqtisadi mexanizmlər və idarəetmə bacaracaqlarının vəhdəti və multiplikasiya səmərəsi ilə bağlıdır. Bu isə öz növbəsində nəzəri və praktiki biliklərin artımı və onun çoxşaxəli səmərə seqmentləri üzərində təşkil olunur.

Sosial biliklər bir sıra elmlərin, vərdişlərin və həmçinin risklərin birgə əlaqəsi və sinergetik effekti ilə ölçülür. Ona görə də metodoloji aspekt olaraq hər bir fərdin, icmanın və şəhər, kəndin ehtiyacları və resursları sosial qərarların metodoloji əsasıdır. Bu əsasın məntiqi sxemi aşağıdakı kimi ifadə edilə bilər. Bu sxemdə məqsədlər və resurslar tarazlı və dinamik inkişaf prinsipinə əsaslanır.

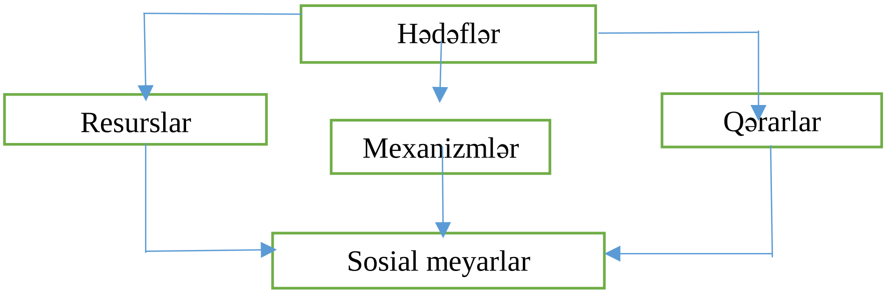

Sxem : Sosial qərarların məntiqi sxem

Sxemdə əsas məqsədlər, resurslar və onların müasir innovasiya sistemində yeri və rolunu əlaqələndirmək vəzifəsi durur.

Sosial biliklər iqtisadiyyat, psixologiya, idarəetmə, etik davranışların amilləri ilə bağlıdır. Onları birləşdirən nəzəri və praktiki biliklər məcmuu metodiki resurs kimi qiymətləndirilir. Sosial iş bir sıra resurslarla təşkil olunur. Daha çox maliyyə və əmək resursları təminatı təşkil edir. Maliyyə potensialı müasir şəraitdə respublika imkanları və xarici mənbəələr hesabına investisiyalar və bir başa sosial ayırmalar üzrə baş verir. Dövlət büdcəsindən ayırmalar normativ mexanizmlərə uyğun olaraq istifadə olunur. Müasir biznes mühiti ayrı-ayrı resursların istifadəsində sosial effekti və sosial fəallığı təmin etmək məqsədi ilə tənzimlənir.

Müasir şəraitdə xarici investisiyaların sosial effekti prioritet istiqamətdir. Hər bir fəaliyyəti sosial effekti ilə qiymətləndirməyi təklif edirik. Ona görə də işğaldan azad edilmiş regionlarda mühafizəkar siyasət mexanizmləri tətbiq edilməlidir.

Sosial iş iqtisadi, təşkilatı, psixoloji və tarixi biliklər üzərində özünün elmi əsaslarını formalaşdırır. Bu mexanizmlər predmet və münasibətlər sistemi kimi tədris olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1.Azərbaycanın Konstitutsiyası. Bakı, -1998
2.Əlirzayev Ə.Q.,Əlirzayev E.Ə. Sosial inkişaf: Hədəflər və mexanizmlər Bakı,-2020
3.Prof.Dr. İlhan TOMANBAY - Sosyal Hizmete Giriş- ESKİŞEHİR, Eylül, 2018
3.Qurbanova F.Ə.Sosial inkişafda servis fəaliyyəti.Bakı, ”Zərdabi nəşr” MMC 2021.
4.htt://socialwork-az.blogspot.com

İNSAN HAKLARI KAVRAMININ BATI VE İSLAM DÜŞÜNCESİNDE KARŞILAŞTIRILMASI

Doç. Dr. Hasan HÜSEYİN AKKAŞ[34]

Özet

İnsan hakları kavramı Batı düşüncesinde 1215 Magna Charta Libertatum'a dayandırılır. Batı tarihi sürecinde insan hakları kavramı Rönesanstan Reformlara ve Aydınlanmadan Devrimlere kurumsallaşmıştır. Dünya savaşları sonucunda çeşitli bölgesel ve küresel düzeyde örgütler insan hakları belgeleri yayınlamışlardır. Çalışmamızda bölgesel düzeyde Avrupa Konseyi Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Protokolü ve küresel düzeyde Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile Dünya İslam Konseyi İslam'da İnsan Hakları Evrensel Beyanı ve İslam Konferansı Örgütü İslam'da İnsan Hakları Kahire Beyanı karşılaştırılmalı olarak açıklanmıştır. Ayrıca Batı düşünce dünyasında insan hakları kavramının gelişmesinde ve evrensellik kazanmasında liberal düşünce ve uygulamalarının etkileri makalede açıklanmıştır.

Çalışmanın amacı Batı ve İslam düşüncesinde insan hakları kavramını karşılaştırarak açıklamaktır. Günümüzde genel geçer kabul görmüş insan hakları tanımına göre insan, sırf insan olması nedeniyle doğuştan haklara sahiptir. Batı ve İslam literatüründe insan haklarının evrensellik ve yerellik sorunu tartışılmaktadır. Çalışma kapsamında insan haklarının evrenselliği açıklanmıştır. Ayrıca batı ve İslam dünyasında bölgesel ve küresel düzeyde insan haklarının evrenselliği, belgeler karşılaştırılarak açıklanmıştır. Çalışma kapsamında insan haklarının evrensellik ve yerel boyutları batı ve İslam'i kaynaklar ile örneklendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: *İnsan haklarının evrenselliği, İnsan haklarının yerelliği, Batı'da insan hakları, İslam'da insan hakları.*

Comparıson of the Concept of Human Rıghts ın Western and Islamıc Thought

Abstract

The concept of human rights is based on 1215 Magna Charta Libertatum in Western thought. In the course of Western history, the concept of human rights has been institutionalized from the Renaissance to the reforms and from the enlightenment to the revolutions. As a result of the World wars, various regional and global organizations have published human rights documents. In our study, the European Convention and Protocol on Human Rights of the Council of Europe at the regional level and the United Nations Eniversal Declaration of Human Rights at the global level, and the World Islamic Council Universal Declaration of Human Rrights in Islam and the Organization of the Islamic Conference Cairo Declaration of Human Rights in Islama re explained comparatively. In addition, liberal theories and practices have been influential in the development and universality of the concept of human rights in the Western World of thought.

The study aims to explain the condept of human rights in Western and Islamic thought by comparing it. According to the definition of the concept of human rights which is universally accepted today, human beings have the rights that they born with just because they are human. The problem of universality and locality of human rights is discussed in the Western and İslamic literatüre. Within the scope of the study, the universality of human rights is explained. In addition, the universality of human rights at the regional and global level in the West and the Islamic World is explained by comparing documents.

Keywords: *Universality of human rights, Locality of human rights, Human rights in the West, Human rights in Islam.*

Giriş

İnsanın doğasında var olan hak arayışı aynı zamanda yeryüzünün imarında ve ihyasında da önemli bir olgudur. Adaletin tesis edildiği bir toplumda insanlar, haklarına razı olurlar. Çünkü insan başkaları ile ilişkilerinde yaşadığı toplumda ve devlette hakkının teslim edilmesini ister. Hak kavramı insanın toplumsal varlık olmasının mütememmim cüzüdür. İnsanlığın tarihi; hakkın aranması, korunması ve yerine getirilmesi (ihkâk-ı hak) mücadelelerine sahne olmuştur. Hak, insanı yetkilendirdiği gibi yükümlülükte vermektedir. Bunu gerçekleştirebilmek için insan, iradesinde özgür olmalıdır. İnsan; hakkına sahip olmakla birlikte diğerinin hakkını koruduğu, hakkına riayet edilmeyi istemekle birlikte diğerinin hakkına saygı gösterdiği ve hakkını yerine getirmekle birlikte diğerinin hakkını gasp etmediği sürece özgürdür. Özgürlük bu anlamda hak kelimesini tamamlamaktadır. Ayrıca kişinin hak ve özgürlüğünün korunması için adaletin tesis edilmesi gerekir. Sosyal bir varlık olan insan yerleşik yaşam ile birbirleriyle ilişkilerini sürdürmesi, insan ilişkilerini düzenleyen kuralların oluşmasını zorunlu kılmıştır. Biyolojik ihtiyaçlarını karşılamak üzere yaşam mücadelesi veren insan bu mücadelede diğer insanlarla anlaşmazlıklar yaşaması, karşılıklı hak

[34] **Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Siyaset Bilimi Anabilim Dalı**

ve yükümlülükleri koruyacak düzenlemeler yapılması kaçınılmaz olmuştur. İnsan haklarının kaynağı olarak gösterilen doğal hukuk insanlığın bu sürecini açıklamaktadır.

Literatürde insanlık tarihinden günümüze insan hakları açıklamalarında dinler, beşerî kökenli yaklaşımlar ve uygulamalar önemli olmuştur. İnsan hakları sadece sosyal bilimler literatüründe popüler terimlerden biri değil aynı zamanda ulusal ve uluslararası siyasetin önem atfettiği temel konulardandır. Kavram üzerinde liberal düşüncenin öncüsü John Locke'un etkili olduğu ve Locke ile birlikte insan haklarının sistematik hale geldiği söylenebilir. Modern öncesi dönemde insan hakları ahlaki, dini ve felsefi referanslar ve tartışmalar içinde yer alırken Locke ile birlikte siyasetin ilgi alanına girmiş yaşam, özgürlük ve mülkiyet gibi insanın doğuştan sahip olduğu haklar, anayasalarda otoriteye karşı güvence altına alınmıştır (Wacks, 2017:46). Dolayısıyla Locke ve onu takip eden liberal düşünürlerin yaklaşımları günümüz insan hakları tartışmalarında da önemli bir etkiye sahiptir. Örneğin İngiliz Haklar Tasarısı, Amerikan Virginia İnsan Hakları Bildirisi ve Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi Lockecu zihniyetin izlerini taşımaktadır. Ayrıca uluslararası insan hakları belgesi olarak kabul gören Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile bölgesel düzeyde Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin de Lockecu düşüncenin yansımalarıdır.

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin hazırlanışında İslam dünyasından temsilcilerin bulunmayışı, bildiriye karşı tepkileri artırmıştır. Beyannamenin hazırlanmasında İslam dünyasını temsilen katkıyı Lübnanlı Katolik Hıristiyan Charles Malik (raportör) yapmıştır. Bildirinin hazırlanmasında başta Amerikan başkanı Roosevelt olmak üzere, Hindistan'dan Mohandas Gandhi ve Nehru, İsrail'in ilk cumhurbaşkanı Weizman'ın önemli katkıları olmuştur (Birinci, 2017:62). Bildiriye BM üyesi 48 devletin temsilcileri olumlu oy vermiş, karşı oy veren olmamasına rağmen 8 üye devlet çekimser oy kullanmıştır. Bildiriye Suudi Arabistan'ın çekimser oy vermesinin gerekçesini Beyanname'nin bazı ilkeleri ile İslam şeriatı arasında bağdaşmazlık olduğunu belirtmesidir. Ayrıca bildiriye karşı çıkan Amerikan Antropoloji Derneği'de toplumların kültürel farklılıklarının birbirleriyle uyumlu olmamaları nedeniyle evrensel insan haklarının gerçek yaşamda olanaksız olduğunu iddia etmiştir. Kısaca insan hakları kavramı uluslararası belgelerde yerini almışsa da tartışılmaya devam etmektedir. İnsan hakları tartışmalarında iki unsur öne çıkmaktadır. Birincisi insan hakları belgelerinin batı kökenli olduğu ve batı düşünce tarihinde şekillenerek günümüzde evrensel hale ge(tiri)ldiğidir. İkincisi ise insan haklarının batı kökenli olduğunun, İslam dünyasından da taraftar bulmasıdır. Bu tartışmalarda batı merkezci (oryantalist) yorumlar etkili olmuştur.

Çalışma yukarıda tartışılan soruna açıklık getirmeyi amaçlamakta ve insan haklarının dinler, ideolojiler ve uygulamalar açısından insanlığın ortak paydası olduğunu iddia etmektedir. Bir diğer ifadeyle insan hakları konusunda dışlayıcı (ötekileştirici) ben merkezci yaklaşımlar, kavramın anlaşılmasını zorlaştırdığı gibi gelişimine katkı yapan çeşitli kültürlere de kapıyı kapatmaktadır. Ayrıca insan hakları kavramının evrensel olduğu vurgulandığında evrensel değerlerin oluşumuna yönelik katkıların önemi artmaktadır. Kur'an ve hadis referans alındığında insan hakları konusunda İslam, evrensel mesajlara sahiptir.

Günümüz evrensel insan hakları kavramının batı düşüncesindeki ve uygulamalarındaki gelişimi ile İslam'da insan haklarını ve birbirleri ile ilişkilerini açıklamak yazının temel amacını oluşturmuştur. Çalışma kapsamında İslam dünyasında Müslümanların evrensel insan hakları belgeleri ile batının evrensel insan hakları beyannameleri karşılaştırılacaktır. Ayrıca insan hakları kavramının evrensel bir değer haline geldiği günümüz dünyasında İslam dininin kavrama ilişkin yaklaşımı ayetler ve hadisler çerçevesinde açıklanacaktır.

1.Batı ve İslam Dünyasında İnsan Hakları Tartışmasında Evrensellik ve Görecelilik Sorunu

BM tarafından 1993'te Viyana'da düzenlenen Dünya İnsan Hakları Konferansı'nda insan hakları konusunda evrensellik (kozmopolit, dünyasal) ve görecelilik (yerel, cemaatçi, grup) tartışması yaşanmıştır[35]. Viyana Deklarasyonu'nun hazırlık sürecinde Afrika, Asya, Latin Amerika ve Karayipler bölgesinde gerçekleşen bölgesel toplantılarda ülkelerin zengin kültürel mirasına gönderme yapılarak diyalog, barışçıl çabalar ve iç işlerine karışmama gibi yerel değerlerin öneminden bahsedilmiştir. Bölgesel toplantılarda insan haklarının yerelliğine gönderme yapılması, Deklarasyon'a yansımamıştır. Konferans'ta ise tüm devletlerin insan haklarına kutsal bağlılıkları teyit edilmiş, kültürel sistemlerden bağımsız olarak

devletlerin insan haklarını ve insanın temel özgürlüklerini koruması gerektiği belirtilmiş ve bölgesel insan hakları çalışmalarının evrensel insan haklarını güçlendirmesi gerektiği ifade edilmiştir (Sarıkaya Güler, 2021:51-54).

Evrenselci insan hakları yaklaşımı doğal hukuk kuramını referans almakta ve insanın doğuştan sahip olduğu hakların kültür, gelenek ve tarihten bağımsız olduğunu belirtmektedir. İkinci Dünya Savaşı sürecinde Yahudilerin soykırıma maruz kalması savaş sonrası devletlerin BM Beyannamesi'nde insan haklarının evrenselliğine olan taleplerini artırmıştır. İnsan haklarının evrensellik yaklaşımı bireysel ve eşitlikçi olup kültürler üstüdür. Evrensel yaklaşımın bireysellik anlayışına göre bireyler devlet karşısında korunur ve devlet, birey karşısında sınırlandırılır. Cemaatçi (toplulukçu) yaklaşımda ise kişiler aile ve kabile gibi yapılarda eritilmekte ve insan, ancak topluluk içinde anlam kazanmaktadır (Sarıkaya Güler, 2021:57-62). Genel olarak batı tarihi sürecinde Rönesans, Aydınlanma ve reformlar sekülerliği artırmış, bireyciliği, bireyin önceliğini ve özgürlüğünü sosyal ve siyasal yaşamın temel unsuru olarak tahkim etmiştir. Batı düşünce tarihinde insan ve haklarına yönelik bu gelişme, hakkın ideal ve ahlaki niteliğini göz ardı etmektedir. Bir diğer ifadeyle hak kavramı, felsefe ve dinden kopmuş; Aydınlanma aklı, sekülerleşme ve modern siyaset ile ilişkilendirilmiştir.

Evrenselci ve cemaatçi yaklaşım açısından Batı ve İslam dünyasında insan haklarını karşılaştıran Şentürk, cemaatçi anlayışların insan haklarının alanını daralttığını ifade etmektedir. Descartesçı "düşünüyorum, o halde varım" anlayışı ile insanın varlığı metafizik eksenden çıkarılmıştır. Birey olarak insanın çıkarlarını ve hazlarını artırmaya yönelik düzen tasarımının insanlığa yarar getirmediğini belirten Şentürk, batı dünyasında Kilise karşısında sekülerlik, insan haklarının gelişmesine katkı sağlamış ancak Aydınlanma dönemi bireyciliğin yaygınlaşması nedeniyle metafiziğin reddedilmesi, insan hakları felsefesini sorunlu hale getirmiştir. Batıdaki cemaatçi ve evrenselci yaklaşım arasındaki gerilim, Amerika'da yaygın olan sivil haklar paradigması ile Avrupa kültüründe yaygın olan insan hakları paradigması ile de açıklanabilir. İnsan haklarının İslam inancında evrensel olduğunu belirten Şentürk, "varım o halde haklara sahibim" ve "ismet âdemiyetledir" ifadeleri, İslam'ın evrensel insan haklarının temelini oluşturduğunu ifade etmektedir (Şentürk, 2017: 151-156. İslam'da insan haklarının evrenselliğinin kaynağı, insanın evrensel nitelikte yaratılmış olmasındandır.

Âdemiyyet terimi, İslam literatüründe insanlık, beşeriyyet ve insana yakışır şekilde davranma (şahsiyet) anlamında kullanılmaktadır. İnsan, Allah'ın merhamet, ilim ve adalet gibi sıfatlarının tecellisi olarak yaratılmıştır. Farabi bu durumu sudur (taşma) paradigması ile açıklamaktadır. Meleklerden de üstün olan insanın kalbi Mekke'deki Kâbe'den daha çok kıymetlidir. İnsanın vasfı olan ismet aynı zamanda dokunulmaz ve vazgeçilmez haklarını içermektedir. Bunlar; yaşam (nefis) hakkı, mülkiyet hakkı, din özgürlüğü, ifade özgürlüğü, aile (nesil, onur, namus, ırz) hakkıdır (Şentürk, 2017: 165-168). Bu haklar herhangi bir otorite tarafından sınırlandırılamaz. Bu haklar (temel haklar) insanın, insan olduğu için özünde var olan haklardır. Hanefiler âdemiyyeti ismet (dokunulmaz) ile ilişkilendirirken Şafiiler ismeti, iman (İslam inancı) veya eman (Müslümanların güveninde olan gayrimüslümanlar) ile ilişkilendirmişlerdir. Dolayısıyla İslam'da insan haklarının evrenselliği, insanın mütememmim cüzüdür.

Re'y ekolünün (akılcı) mimarlarından Ebu Hanife ve taraftarları İslam'da evrenselci paradigmayı temsil eder. Buna göre doğuştan (Yaratıcının bahşettiği) dokunulmaz haklara sahip olan insan, iradesinde özgürdür. İnsanın iradesinde özgür olması, insana yapıp-etme kudretinin yanında sorumlulukta vermektedir. İslam'da insanın sorumluluğu Kur'an'ın ifadesiyle dünya hayatının imtihan olmasından (29/2-3, 39/49 ve 64/15) kaynaklıdır. İnsanın sahip olduğu haklarını kullanabilmesi, güven içinde yaşamasına bağlıdır. Dolayısıyla insana işkence etmek yasaktır. Savaş esnasında Müslüman olmayan kadın, çocuk ve din adamları koruma altındadır. Kafirler Müslümanlarla savaşmadıkları sürece inkarlarını sürdürmeleri Müslümanlar için tehdit değildir. Cihat saldırı değil savunma savaşıdır. Cihadın en büyüğü nefisle mücadeledir. Saldırı olmadığı sürece Müslüman olmayan da dokunulmazlığa sahiptir. Savaş sadece insanların dokunulmazlığını ve kutsallığını korumak için meşrudur. Barış durumunda inancına ve yaşam tercihine bakılmaksızın herkes dokunulmazlığa sahiptir. Dinde zorlama yasaktır. Müslümanlar yönettikleri topraklarda gayrimüslümlerin kendi yasalarını uygulamalarına izin verir. Ancak insana zarar veren uygulamalar ve gelenekler varsa onlar yasaklanmıştır (Şentürk, 2017:171-176). Müslümanlar tarihi süreçte insan hakları uygulamalarına da sahip olmuşlardır. Örneğin Hz. Muhammed Veda haccında Müslümanlara "canlarınız, mallarınız, yeniden diriliş gününde sahibinizle karşılaşıncaya kadar birbirinize dokunulmaz kılındı" sözleri, Müslümanların hayatlarında dikkat etmeleri gereken en önemli hususlardır. Ayrıca "anlaşma altındaki zımmiyi (Müslüman ülkede Müslüman olmayan kişi) öldürenin, cennetin kokusunu dahi

duyamayacaktır" hadisi insanın, insan olduğu için dokunulmaz olduğunun önemli bir örneğini oluşturmaktadır.

Cemaatçi insan hakları yaklaşımını İslam'da mezhepler arasında hadis ekolü olarak tanımlanan Şafii, Malik ve Hanbel başta olmak üzere bu düşünürlerin taraftarları temsil etmektedir. İnsanı sadece insan olarak gören yaklaşımdan ziyade kategorik insan betimlemesini içeren cemaatçi (toplulukçu) paradigma'nın insan tanımında, mümin ve kafir ayrımı yapılır. Küfrün en büyük günah olduğundan hareket eden cemaatçi yaklaşım kafirlere karşı savaşılması gerektiği (Kur'an 9/5 ve 8/39) ve Hz. Muhammedin "Allah'tan başka ilah yoktur deyinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum" sözünü esas almışlardır. Cemaatçi yaklaşımda insanlar, Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar diye sınıflandırılmakta ve Müslümanlar doğuştan ismete sahip iken Müslüman olmayanlar ise emniyetleri için devletle zimmet anlaşması (cizye ve haraç) yaparak ismete sahip olabilmektedirler. Ebu Hanife'ye göre ismet, her insanın istese de vazgeçemediği hakkıdır. Zimmetin üçüncü taraflara karşı yapılan bir ittifak olduğunu söyleyen Hanife, gayrimüslimlerin insan olmaları nedeniyle ismet sahibi ve devletin koruması altında olduklarını belirtmiştir. Şafiilere göre mürtet (yani dinden dönen) cezalandırılırken Hanefiler küfründen dolayı mürtedin cezalandırılamayacağını ancak mürtedin, topluma verdiği zarar nedeniyle cezalandırılabileceğini belirtmişlerdir. Gazali (Şafii), Teymiyye (Hanbeli), Rüşd (Maliki), Magniye (Caferi, Şii) gibi düşünürler farklı ekolleri temsil etmelerine rağmen İslam insan hakları konusunda evrenselci yaklaşımı savunmuşlardır (Şentürk, 2017:171-179).

Evrenselci paradigma kültürel farklılıkları göz ardı etmesi nedeniyle eleştirilmekte, cemaatçi paradigma ise kültürel farklılıklara aşırı önem vermesi nedeniyle ortak değerlerin üretilemediği gerekçesiyle eleştirilmektedir. Esasen her iki düşüncenin insan haklarının uygulanmasına yönelik eleştirileri işbirliği ve diyalogla azaltılabilir. İnsan haklarına evrenselci veya cemaatçi yaklaşım, kuramın unsurlarına yönelik bakış açıları ile ilgilidir. Küreselleşen dünyada insan hakları konusunda düşünceden uygulamaya tartışmalar devam etmektedir. Bu anlamda insan hakları dönüşümsel olup evrensellik ile yerellik arasında gidip gelmektedir. Küreselleşme devletlerarası ilişkileri kozmopolit hale getirmiş, küreselleşen sorunları çözmede küresel yönetişimi kaçınılmaz kılmıştır. BM düşüncesinin referansları arasında sayılan Kant'ın kategorik buyrukta dile getirdiği "öyle davran ki, senin istencin her zaman herkesin istediği yasa ilkesi olsun" sözü insan haklarının evrensel mottosudur (Durul, 2008:106-109). Kozmopolitenleşen dünyada insan haklarının evrensellik yerellik tartışmalarında değerler paylaşıldıkça, insan haklarının ahlaki niteliğine vurgu artarak, insanlığın ortak vicdanına dönüşecektir.

2. Batı ve İslam Medeniyetini Temsil Eden İnsan Hakları ve Belgeleri

İnsan haklarının, insanlığın başlangıcına dayandırılması ve tarihi süreçte insanlığın farklı merhalelerden geçmiş olması kavramın yorumlanmasını çeşitlendirerek anlam ve uygulama farklılıklarına neden olmaktadır. Toplumlar tarihi süreçte farklı düşünce, inanç ve yaşam biçimlerine sahip olmuşlardır. İnsan haklarının evrensellik kazandığı günümüz dünyasında kavramın kaynağının batı toplumlarının tarihi süreçteki birikimleri olduğu iddia edilmektedir. Örneğin batının tarihi sürecinde yaşanan reformlar ve devrimler ile anayasalarını insan hakları temelinde oluşturmaları, kavramın batı kökenli dayanaklarını oluşturmuştur. Batı merkezli insan haklarının, uluslararası hukukunda kaynağını oluşturacak uluslararası belgelere konu olması, kavramın nesnelliğinin sorgulanmasına yol açmıştır. BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin hazırlanmasında batılı ülkelerin girişimleri olsa da belgenin BM nezdinde kabul edilmesi, insan haklarının evrensel düzeyini göstermektedir.

Çalışmanın bu kısmında batı ve İslam düşüncesinde insan hakları kavramı karşılaştırmalı açıklanarak; insan haklarına yönelik gelişmelerin sadece batı dünyasını ilgilendirmediğini, dünyanın genelinde ülkelerin katkılarıyla insan haklarına yönelik çalışmaların ve belgelerin, kavramın evrenselliğini ortaya çıkardığı açıklanacaktır. İnsan haklarının batı düşünce ve tarihi sürecinde ortaya çıktığını iddia etmek, batının tarafgirliğini ve diğer ülkelerin kavram ile ilgili çalışmalarını görmezden gelme anlamını taşımaktadır. Ayrıca insan hakları kavramının herhangi bir toplum veya grup tarafından sahiplenilmesi, tarihi süreçte insanlığın birikimi olan insan haklarına atfedilen evrensellik niteliğini göz ardı etmektedir. Bu sebeplerle çalışma kapsamında batı ve İslam dünyasında insan hakları belgelerinin ortak özelliklerinden hareketle kavramın evrenselliği açıklanacaktır.

3. Batı Medeniyetini Temsil Eden İnsan Hakları ve Belgeleri

İnsan haklarının batı tarihi sürecinde antik döneme dayandırılmakla birlikte üç ülke dikkati çekmektedir. Bunlar İngiltere, Amerika ve Fransa'dır. Batı literatüründe insan hakları alanındaki gelişmelerin temeli 1215 Magna Carta Libertatum'a (Hürriyet Fermanı) dayandırılır. Kral John ile feodal beyler arasında yapılan anlaşma 200 yılda 37 kez yenilenmiştir. Magna Carta biri giriş olmak üzere 65 maddeden oluşmakta ve anlaşmanın özünü, devletin sınırlandırılması ve feodal beylere tanınan yetkilerin artırılması olmuştur. İngiliz Parlamentosu tarafından 1689'da kabul edilen Haklar Yasası ile devlet anayasal monarşiye geçmiştir. Kralın gücü parlamento karşısında zayıflamış ve varlığı, karşılıklı işbirliği ve desteğe bağlı olmuştur. Böylece insanı temel alan hukuk düzeni aynı zamanda insan hakları hukukunu da geliştirmiştir (Akkaş, 2004:93-94 ve 104-110). İngiltere'de devletin sınırlandırılması amacıyla 1215'te başlayan insan hakları süreci, 17-18. yüzyıllarda yapılan reformlarla oy hakkının yaygınlaşmasına ve toplumun temsil edildiği parlamentonun güçlenmesine yol açmıştır.

İnsan haklarının yaygınlaşmasında ve evrensellik kazanmasında Batı dünyasını temsil eden ülkelerden biri de ABD'dir. 12 Haziran 1776'da yayınlanan Virginia İnsan Hakları Bildirisi aynı zamanda Amerikan bağımsızlığını da anlatmaktadır. Bildiriye yol açan önemli gelişmeler 1620 Mayflower Sözleşmesi ve 1773 Boston Çay Partisi hadisesidir. Her iki olayı etkileyen gelişme ise İngiltere'nin sömürgeleştirmesi karşısında kendi özgürlüğünü korumak isteyen halk, koyulan vergilere de isyan etmiştir. Her iki hadise de İngiliz parlamentosunda uzun süre tartışılmıştır. 16 maddeden müteşekkil Virginia İnsan Hakları Bildirisi'nin ilk maddesinde "insan doğuştan eşit, özgür ve bağımsızdır". İnsanların yaşam ve özgürlük hakları ile mülk edinme, güvenlik ve huzur devredilemez ve vazgeçilemez haklarıdır. 1870'te Amerikan Anayasası 15. Maddesini değiştirerek; vatandaşların ırk, renk veya öncesinde köle olarak çalışmışsa da oy kullanma hakkının engellenmeyeceği belirtilmiş ancak siyahların oy haklarını kullanabilmeleri 1964 yılında gerçekleşmiştir (Ayengin, 2017:40-41). Siyahların oy kullanma hakkının verilmesinde bedel ödeyen Martin Luther King ve Malcolm X'in çabaları önemlidir. Ayrıca bölgesel düzeyde Amerikan Devletleri Örgütü, 1948'de Amerikan İnsan Hakları ve Ödevleri Bildirisi yayınlamıştır. 38 maddeden oluşan Bildirinin 27 maddesi haklardan, 10'u ödevleri ve biri hakların sınırlandırılmasını içermektedir. Ayrıca 1969'da kabul edilen Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nde Amerikan İnsan Hakları Mahkemesi taraf ülkelerin vatandaşlarının başvurularını değerlendirerek, hak ihlâli gördüğü devleti sorumlu tutmaktadır (Ayengin, 2017:43-44).

Tarihi süreçte batı medeniyetini temsil eden önemli gelişmelerden birisi de Fransız Devrimi ve devrim sonrası 1789'da ilan edilen Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'dir. Giriş ve 17 maddeden oluşan bildiri insan hakları kavramına evrensellik katmıştır. Bildirinin ilk maddesinde "insanlar hukuken eşit ve hür doğarlar, hür ve eşit yaşarlar" ilkesi, bireyciliği vurgulamakta ve doğal haklar, bireylerin zaman aşımı olmayan temel hakları olduğu vurgulanmaktadır. Doğal hakların sınırları yasa yoluyla belirlenecek ve topluma zararlı davranışlar yasaklanacaktır. Yasa ile bireylerin eşitliği ve her türlü şiddet yasaklanmıştır (Sarıkaya Güler, 2021:26-28). Bildiride yer alan bireyin, devletin koruma gücüyle doğal haklarını kullanması pratikte devlete, yurttaş yaratma sorumluluğunu getirmiştir. Yurttaş ve insan kavramlarının yeterince açıklığa kazanmadığı bildiride egemenliğe, yurttaş sahip olmakta ve yurttaşı temsil eden egemen güç yoluyla bireylerin doğal hakları korunmaktadır.

10 Aralık 1948 yılında kabul edilen BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, insan hakları alanında insanlığın ortak evrensel belgesidir. Günümüzde de Beyanname'nin en çok tartışılan yönü hazırlanmasında insanlığı yeterince temsil etmediği ve uygulamada yaptırımı olmadığıdır. 30 maddeden oluşan Beyanname'nin hazırlanmasında İnsan Hakları Komisyonu kuruldu. Komisyon 18 devletin temsilcisinden oluşmuştur. Amerikan başkanı Roosevelt'in eşi Eleanor Roosevelt komisyon başkanı, başkan yardımcısı Çin'den, raportör ise Lübnanlı Katolik Joseph Malik'tir. Komisyonun temsilcileri ise ABD, Avustralya, Belçika, Belarus, Çin, Filipinler, Fransa, Hindistan, İngiltere, İran, Lübnan, Mısır, Panama, Sovyetler Birliği, Şili, Ukrayna, Uruguay ve Yugoslavya'dır. İnsan hakları belgesini yazan sekiz kişilik komitenin beşi batılı devletlerden biri Sovyetler Birliği, biri Çin ve biri de Lübnan'lı Katolik (Müslümanları temsilen) Araplardandı. Bu dönemde BM'in 58 üyesi bulunmakta, iki üye (Honduras ve Yemen) oylamaya katılmamış, 8 üye (Beyaz Rusya, Çekoslovakya, Polonya, Suudi Arabistan, Ukrayna, Güney Afrika, Sovyetler Birliği ve Yugoslavya) çekimser oy kullanmış ve 48 üyenin oyu ile Beyanname kabul edilmiştir (Çalık, 2016:77) ve (Ayengin, 2017:58-59).

Ayrıca bölgesel düzeyde Avrupa Konseyi üye ülkelerin katılımıyla 1953'te imzalanan ve 66 maddeden oluşan İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına Dair Avrupa Sözleşmesi'de

küresel etkiye sahiptir. Sözleşme ile üye ülkeler arası insan hakları ve temel özgürlüklerin korunması ve geliştirilmesinde birlikte hareket etme amaçlanmıştır. Sözleşmenin kapsamı çeşitli protokol, sözleşme ve bildirilerle genişletilmiştir (Ayata, 2019:157-175). Küresel düzeyde BM İnsan Hakları Beyannamesi, batılıların kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri insan hakları belgesidir. Bu söylemin günümüz dünyasına etkilerini askeri, ekonomik ve siyasi gücü temsil eden batılıların, insan haklarını gerekçe göstererek müdahalelerine haklılık kazandırmalarında görülmektedir.

Batı tarihi süreci Antik Yunan'dan Roma'ya insan ve haklar kavramı çeşitli merhalelerden geçmiş ve modern dönemde batı medeniyetini temsil eden İngiltere, Fransa ve Amerika tecrübeleri ile insan hakları kavramsallaştırılmıştır. Batı merkezli insan hakları kavramsallaştırmasında insan, yurttaş kimliği ile yeniden oluşturulmuştur. İnsan hakları yurttaşın hakları olarak tanımlanmakta ve insan, yurttaş olması halinde temel hak ve özgürlüklerini kullanabilmesine imkân tanınmakta, yasa ile de yurttaşın temel hakları korunmaktadır. İngiliz Haklar Bildirisi, Amerikan Virginia İnsan Hakları Bildirisi ve Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi karşılaştırıldığında İngiltere'nin insan hakları gelişiminin tarihi süreçte toplumsal gelişmelere içkin olduğu, Fransız ve ABD'nin ise yurttaşı temel alan insan hakları olduğu söylenebilir. Dolayısıyla batı insan hakları kavramında temel sorun insan ve vatandaş arasındaki gerilimdedir. Bu duruma batının kendini merkeze alarak insan haklarını değerlendirmesi de eklendiğinde insan haklarının evrenselliği tartışılmaktadır. Ancak batı kültüründe insan haklarının gelişimi, tarihi süreçte müesses nizamın gayrimeşruluğuna karşı yeni bir meşruiyet zeminini temsil etmektedir. İnsan, birey ve vatandaş kavramlarının insan haklarının evrenselliği çerçevesinde değerlendirilmesi, insan haklarının temellendirilmesinde tarafgirliğin ortadan kalkmasına ve insanlığın ortak paydasında hak ve özgürlüklerin tanımına ve uygulanmasına bağlıdır.

4. İslam'da İnsan Hakları ve Belgeleri

Medeniyet inşa etme amacını taşıyan dinler ve ideolojiler bazı müşterek yönleri olsa da özgün insan tasavvurlarına sahiptir. Bu tasavvurlardan hareketle insanın yer aldığı siyasi, dini, hukuki, iktisadi çeşitli kurumlar teşekkül etmiştir. İslam medeniyetini temsil eden ülkeler, kurumlar ve düzenler kendi içinde çeşitlilikler barındırmaktadır. İslam medeniyetinin referansı Kur'an ve sünnettir. Kur'an'da insanoğlu (ademoğlu) hitabıyla evrensel insan tanımı yapılmaktadır. İslam'da insan, en güzel yaratılışa sahip (95/4-6) ve diğer varlıklardan üstün kılınarak şerefli ve onurlu (17/70) olduğu ifade edilmektedir. Allah'ın sudur (taşma, ilahi nefes) ederek şereflendirdiği insan, yeryüzünde Allah'ın halifesidir (2/30). İslam'da insanoğlu fiziki (nefs, hayvana benzer) ve ruhi (adalet, merhamet, bilgi gibi Allah'ın sıfatlarına haiz) olarak yaratılan bütüncül bir varlıktır. Yeryüzünün imar edilmesinde Allah'ı temsil etmesi insanı, meleklerden de üstün kılmaktadır.

İnsan hakları kavramı, İslam medeniyetinin özünü oluşturmaktadır. Mekke'de Kâbe'nin tamiri ve Hacerülesved'in yerine konmasında Kureyşliler ihtilafa düşünce Hz. Muhammed sorunu çözmüş ve emin sıfatıyla taltif edilmiştir (Algül, 1995:111). Hz. Muhammed yaklaşık 20 yaşında iken Mekke'de haksızlığa uğrayanların haklarını almak üzere kurulan hilfü'l-fudul cemiyetinde aktif çalışmıştır. Cahiliye döneminde Araplar iki türlü hilf (anlaşma) yapmışlardır. Kabileler arası savaşları önlemede caydırıcılığı teşvik etmişler ve dayanışmayı artırmak için de anlaşma (hilf) yapmışlardır. İkincisinde mağdur olanların hakkını almak üzere hilf yapmışlardır. Zulmü ortadan kaldırmak üzere anlaşmaya katılanlara fadl-fudul (faziletli ve erdemli insanlar) adı verilmiştir (Sönmez, 2014:401-403 ve 411). Peygamberlik gelmeden önce Hz. Muhammed'in güvenilir ve haksızlığı engelleyici tavrı, emaneti sahibine veren sözleri ve davranışları, İslam'da insana verilen değeri ve insan haklarına saygıyı göstermektedir.

İslam dünyasında insan hakları belgelerinin temelleri Hz. Muhammed döneminde yapılan Medine Vesikası'na (M.S.622 veya 623) dayanır. Medine Vesikası'nın amacı Medine'de yaşayan topluluklarla birlikte insan haklarına dayalı yeni bir toplumsal ve siyasal düzenin kurulmasıdır. Hz. Peygamber Medine'ye hicreti sonrasında nüfus sayımı yaptırmıştır. Medine'de Müslümanlar %15 ile yaklaşık 1500 kişi ve Yahudiler yaklaşık 6000 kişidir. 47 maddeden oluşan Medine Vesikası'nın 1-23 arası maddeler Müslümanları, 24-47 maddeleri ise Müslümanların Yahudiler ile ilişkilerini anlatmaktadır. Vesika Medine'de yaşayan insanları ayırmamakta, hak ve dokunulmazlık açısından Medineli herkesi kapsamakta, başta din özgürlüğü olmak üzere hakların korunma altında olduğu ve hak ihlali konusunda hiç kimsenin ayrıcalıklı olmadığı belirtilmektedir (Ayengin, 2017:75-84). Vesika insan hakları açısından değerlendirildiğinde insan, sadece insan olduğu için hak ve özgürlüklere sahip olmakta ve mağduriyet durumunda ise herkese eşit davranmayı taahhüt etmektedir.

Hukuki açıdan belge niteliği taşımasa da Hz. Peygamber'in Veda Hutbesi'ndeki sözleri insan haklarının evrenselliği açısından önemlidir. Tüm insanların kökeninin tek bir soydan gelmesi nedeniyle eşit olduğu, insanların birbirlerine karşı haksızlık etmelerinin yasaklandığı, aile kurumunun önemi ve suçların şahsiliği ilkesi (Barca, 2019:128-132) günümüz insan haklarının da temelini oluşturmaktadır. Hz. Peygamber'in hutbesi, veda konuşması olup Müslümanlardan, insan hakları çerçevesinde yaşamaları gerektiğine yönelik karşılıklı bir ahitnamedir. Veda Hutbesi'nde Hz. Peygamberin insanlığa hitabı, insan haklarının evrenselliği açısından da önemlidir.

Batı ve İslam medeniyeti açısından insanın dokunulmaz ve vazgeçilmez haklarının belirtilmesi, insan haklarının evrensellik kazandığının önemli bir göstergesidir. Batı dünyasını temsil eden İngiltere, ABD ve Fransa insan hakları belgeleri imzalamış, Dünya savaşları sonucunda 1948 BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, 1976 BM Sosyal ve Sivil Haklar Sözleşmesi, 1976 BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmeleri ve bölgesel düzeyde 1953 AK Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Protokolü üye devletlerin katılımı ile imzalanmıştır. İslam medeniyetinde insan haklarının referansı Medine Vesikası olmakla birlikte İslam dünyasında Müslümanlar batıdaki gelişmelere benzer biçimde insan hakları belgeleri imzalamışlardır. Bunlar arasında 1981 Dünya İslam Konseyi İslam'da İnsan Hakları Evrensel Beyanı ve 1990 İslam Konferansı Örgütü İslam'da İnsan Hakları Kahire Beyanı sayılabilir. Belgeler insan hakları ve unsurları açısından tablo ile karşılaştırılmıştır (Şentürk, 2017: 107-108). Tabloda Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (BMİHEB), Avrupa Konseyi Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Protokolü (AKAİHSP), Dünya İslam Konseyi İslam'da İnsan Hakları Evrensel Beyanı (DİKİİHEB) ve İslam Konferansı Örgütü İslam'da İnsan Hakları Kahire Beyanı (İKÖİİHKB) şeklinde kısaltılmıştır.

Hakkın Adı	1948 BMİHEB	1953 AKAİHSP	1981 DİKİİHEB	1990 İKÖİİHKB
Hayat	3	2	1	2
İşkenceden korunma	5	3	7	20
Hürriyet ve güvenlik	1 ve 3	5	2	18
Adil muhakeme	10	6	5	19
Mahremiyet	12	8	22	18
Düşünce ve din hürriyeti	18	9	13	10
İfade özgürlüğü	19	10	14	22
Evlenme ve aile kurma	16	12	19	5
Siyasi haklar	21	-	-	23
Kanun önünde eşitlik	7	-	-	19
Bedenin selameti	-	-	1	2
Öldükten sonraki haklar	-	-	1	4
Doğal ve sosyal çevre hakkı	-	-	-	3 ve 17
İş ve çalışma hakkı	23	-	-	13
Eğitim hakkı	26	Protokol	-	9
Sosyal güvenlik	22	-	-	-
Aile ve çocuğun korunması	25	-	-	-
Mülkiyet	17	Protokol	16	15
Eşitlik	1 ve 2	-	3	-
Adalet	-	-	4	-
Vatandaşlık	15	-	-	-

Tablo 1: Batılıların ve Müslümanların Hazırladıkları İnsan Hakları Belgelerinde Hakların geçtiği Maddeler ve Numaraları

Tabloda görüldüğü gibi insan haklarını oluşturan unsurların çoğu batılılar ve Müslümanlar tarafından paylaşılmaktadır. İnsan haklarının unsurlarına yönelik yukarıda belirtilen 21'den 14'ü, 4 belgede de yer almaktadır. Diğer maddeler ise ülkelerin gelişmişlik düzeyine bağlı olarak 2. 3. ve 4. kuşak haklarıdır. Ülkelerin sosyal ve ekonomik yapı ile kültürel farklılıkları, insan hakları unsurlarına da yansımaktadır. İnsan hakları ile ilgili tartışmanın temelini oluşturan birey, vatandaş ve insan terimleri belgelerde de farklı yansımıştır. Örneğin Müslümanların beyannamelerinde vatandaşlık teriminin insan haklarının unsuru olarak içermemesi, vatandaşlığın önemsizliğinden dolayı değildir. Vatandaşlık (citizenship) hukuki bir

terim olup ülke sınırları içinde ve bireylerin, devlete olan bağını anlatmaktadır. İnsan terimi batı geleneğinde seküler bir varlık olarak temelleri Aydınlanma dönemi bireyciliğine ve devrimler sonucu ulus devletin vatandaşına dönüşmüştür. Oysa Kur'an ifadesiyle insan, doğmadan başlayan ve öldükten sonra da devam eden şerefli ve yaratılanların en üstünü olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla Müslümanların belgelerinde insan bedeninin selameti ve öldükten sonraki haklarına önem atfedilirken BM ve AK tarafından insan haklarının unsuru olarak tanımlanmamıştır. Ancak temel haklar konusunda batı ve İslam medeniyeti arasında ortak paydanın bulunması, insan haklarının evrenselliğinde ortak değerlerin geliştirilebileceğini göstermektedir.

İnsan haklarının unsurları hususunda kültürel farklılıklar olması toplumların tarihi süreçte yaşadıkları farklı tecrübelerden kaynaklanmaktadır. İnsan haklarıyla ilgili uluslararası sözleşmelerin referanslarında evrensellik-yerellik tartışmaları yaşanmakta, herhangi bir ülkenin hak ihlaline karşı uluslararası yaptırım olmadığından ya da sadece beş ülkeye BM Güvenlik Konseyi'nde yaptırım hakkının verilmesi insan haklarının evrenselliğine gölge düşürmektedir. Ayrıca insan hakları ihlalleri gerekçe gösterilerek güçlü ülkelere müdahale etme hakkı, insan hakları kavramının anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. İnsan haklarının korunmasına hizmet etme amacıyla kurulan BM, bölünmüş milletlere dönüştüğü tartışılmaktadır (Mevdudi, 2017:31-33). BM insanlığın yaşadığı zulümlere karşı göstermelik uyarılarda bulunmakta, zulmü ortadan kaldıracak yaptırımları uygulamak yerine adeta yapana yaptığı kâr kalmaktadır. Esasen insan haklarının oluşumunda, gelişmesinde ve yaygınlaşmasında batılıların ve Müslümanların ayrışmadan ziyade benzerliklerinin daha fazla olduğu görülmektedir. 2021 yılında yapılan BM 76. Genel Kurul toplantısında insanlığın kaderinin sınırlı sayıda ülkeye bırakılamayacağını söyleyen Türkiye'nin Cumhurbaşkanı Erdoğan, BMGK daimi üye sayısının 5 değil en az 20 olması teklifinde bulunmuştu (Erdoğan, 2021:29-31). Bu teklif 2022 BM 77. Genel Kurul toplantısında karşılık bulmuş olmalı ki ABD başkanı Biden Konseye daimi ve geçici üye sayısının artırılmasını desteklediklerini ifade etmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan ise Konsey üyeliğinin artırılmasının da ötesine geçerek yeni dünya düzeninde uluslararası kurumların reforme edilmesi gerektiğini belirterek, dönüşümlü başkanlık önerisinde bulunmuştur.

Sonuç

İnsan haklarının temellerini batının tarihi süreciyle özdeşleştirmek doğru değildir. Her medeniyetin kendine özgü değerleri ve tarihi sürecinde yaşadıkları vardır. Örneğin batıda aristokrasi karşısında burjuvazi, Kilise karşısında sekülerlik toplum ve siyasal yaşamı değiştirmiştir. Bu süreçte sivil toplum ve siyasal toplum, mutlak monarşi ve meşruti monarşi, demokrasi ve otoriterlik, sivil haklar ve insan hakları gibi batı toplumları da kendi kültürlerine özgü evrimsel ve devrimsel süreçler yaşamışlardır. Batıyı temsil eden toplumlarda insan hakları çeşitli biçimlerde tanımlanmıştır. Bu farklılıklar insan haklarının evrensel niteliğine katkı yapmaktadır.

İslam dünyasında Kilise biçiminde kurumsal yapılarla mücadele edilmediği, sekülerleşmenin yaşanmadığı, sivil toplumun yaygınlaşmadığı gerekçeleri ile insan haklarının eksik olduğunu söylemek insan haklarının İslam medeniyetinde ki köklerini görmezden gelmek demektir. Ayrıca insan hakları ihlallerinin daha çok yaşandığı İslam dünyası gösterilerek insan hakları geçmişinin de olmadığını iddia etmek oryantalist bakış açısıdır. İnsan hakları ile sekülerleşme arasında bağ kurmak insan haklarının dayanakları arasında yer alan doğal hukuk doktrinini sadece modernizm ile ve salt doğa (Descartesçı paradigma) anlayışı ile sınırlandırmak demektir. Kaldı ki doğal hukuk doktrininin temelleri metafizik, din ve ideoloji gibi zengin açıklama çeşitlerine sahiptir.

Günümüz Müslümanları insan haklarının tüketicisi durumundadır. İslam dünyası insan haklarına katkıda bulunmadıklarından batının ürettiklerini almakta ve tüketmektedirler. Bu durum batılının nazarında İslam'ın insan hakları konusunda yeterli olmadığı ve Müslüman dünyasında da insan hakları ihlallerinin kaçınılmaz olduğu iddialarına yol açmaktadır. Ayrıca batı literatüründe insan haklarına yönelik kapsamlı çalışmalar ve yorumlar yapılmakla birlikte İslam dünyasının batının kazanımları ile yetinmesi ve batının insan hakları yaklaşımlarına bağımlılıkları insan hakları konusunda günümüz İslam dünyasının sorunlarını oluşturmaktadır.

Çalışmada ortaya konulduğu üzere, Kur'an-ı Kerîm'de ve Hadislerde insan hakları fikrini ihtiva eden birçok hüküm yer almaktadır. Ayrıca, İslam bilginlerinin asırlardır inşa ettiği Müslüman toplum düzeni ismet doktrini üzerinde bina edilmiş, teoride ve uygulamada insan hakları evrensellik kazanmıştır. İslam dünyasında ki bu müktesebattan günümüz batı dünyası bilerek veya bilmeyerek uzak durmaktadır. İslam; kurduğu toplum tasarımında evrensel insan (âdemoğlu) tanımı yapmış, insanın hak ve özgürlükleri kadar

imtihan yeri olan yeryüzünde sorumluluklarına da önem atfetmiştir. Kur'an'da insan hem Allah'ın temsilcisi (halife) hem de dünyanın imar edilmesinden sorumludur. Bu sorumluluk, insanoğlunun dünyadaki imtihanı (manevi) geçmesi içindir. İnsan hak ve özgürlüklerini ihlal etmediği sürece insanın yaptıklarından ettiklerinden muhatabı Allah'tır. Bu anlamda İslam'da hakların ve sorumlulukların karşıtlığı değil bütünlüğü söz konusudur. Hakların ve sorumlukların birbirini maddi ve manevi olarak kontrol etmesi ve beslemesi, sağlıklı bir toplum düzeni için gereklidir. Batı Aydınlanma dönemiyle insan, birey olarak tahkim edilmiş ve Westfalyan düzeni ile birlikte devletin vatandaşı haline getirilmiştir. İdeoloji olarak liberalizm insanın bireyciliğine önem atfetmekte ve bireyi, ulusun unsuru olarak devletin vatandaşına dönüştürmekle insan ile birey ve vatandaş arasındaki gerilim giderilememektedir. Dolayısıyla, insan haklarının ideolojik içerikleri kritik edilmeli ve İslam'i müktesebatın tecrübesinden istifade edilmelidir.
Günümüz insan hakları yaklaşımını değerlendiren çalışmaların çoğu seküler çerçevede ve liberal insan hakları şablonu içerisinde yapılmaktadır. İnsan haklarının ortaya çıkışının ve evrenselliğinin, batının tarihi sürecinde geçirdiği evrimlere ve devrimlere bağlı olarak vurgulanması, insan haklarına yönelik eleştirileri de artırmaktadır. İnsan hakları kavramının belli bir din, ideoloji, gelenek ve medeniyete özgü bağı kurulamaz. Çünkü insan hakları, insanlığın hakları olarak ilk insandan günümüze dinlerden ideolojilere ve felsefeden uygulamaya sürekli var olan ve süreç içerisinde değişen, dönüşen ve çeşitlenen haklardır. İnsan hakları kavramına her din ve ideolojinin, felsefe ve düşüncenin, kültür ve medeniyetin katkısı vardır ve olmalıdır.

KAYNAKÇA

Akkaş, H. Hüseyin (2004). Muhafazakar Düşünce ve Edmund Burke, Kadim Yayınları, Ankara.

Algül, Hüseyin (1995). "Emin", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 11.Cilt. İstanbul.

Ayata, A (2019). "Küreselleşmenin Krizi: Yeni Güç Dengeleri", Edit, Ercan Murat ve Ali Ayata, Küreselleşme ve Yeni Dünya Düzeninde Avrupa Birliği, Efe Akademi, İstanbul.

Aydınlı, Yaşar (2008). Farabi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Ayengin, Tevhit (2017). İslam ve İnsan Hakları, Ravza Yayınları, İstanbul.

Barca, İbrahim (2019). Adil Siyaset ve İnsan Hakları, Siyer Yayınları, İstanbul.

Birinci, Görkem (2017). "İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin Kısa Tarihi I: Milletler Cemiyeti'nden Birleşmiş Milletler'e", Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, Cilt.7, Sayı.2, s.50-81.

Çalık, Tacettin (2016). "Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Sözleşmeleri Kapsamında İnsan Haklarının Korunması", Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 24, Sayı 1, ss.69-120.

Demir, Osman Nuri (2020). Mâtürîdî'de İnsan Tasavvuru, Edit. Fatih Kurt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Durul, Ferzan (2008). Küreselleşme ve İnsan Hakları, Toroslu Kitaplığı, İstanbul.

Erdoğan, Recep Tayyip (2021). Daha Adil Bir Dünya Mümkün, Turkuvaz Haberleşme ve yayıncılık A.Ş., İstanbul.

Mevdudi, Ebu'l-A'la (2017). İslam'da İnsan Hakları, Terc. Sezgin Baş, Düşün Yayıncılık, İstanbul.

Örs, Kuyaş ve Tok, Gökhan (1996). "Yaşanabilir Bir Dünya İçin Habitat II", Bilim ve Teknik, Ankara.

Sarıkaya Güler, Tuğba (2021). "Siyasal Kültürün İnsan Hakları Anlayışı Üzerinde Etkisi: Evrenselliğin Sınırları Üzerine Bir Tartışma", Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Kırıkkale.

Selby, F.G, Oxon-Hon M.A, Hon, L.L.D (1948). "Speech on Conciliation with America", Burke's Speech on American Taxation, Letter to the Sheriffs of Bristol, Edit. F.G.Selby, M.A. Oxon-Hon, L.L.D. Bombay, Macmillan and Co. Ltd., london.

Sönmez, Nesim (2014). "Hılfu'l-Fudul Teşkilatı", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı.41, ss. 399-418.

Şentürk, Recep (2017). "Evrensel ve Cemaatçi Yaklaşımlar Arasında İslam'da İnsan Hakları", İnsan Hakları ve İslam, İz Yayıncılık, İstanbul.

Şentürk, Recep (2017). "İnsan Haklarına Fıkhi Bir Bakış", İnsan Hakları ve İslam, İz Yayıncılık, İstanbul.

Şentürk, Recep (2017). "İslam ve Batı Kültüründe İnsan Hakları Söylemleri", İnsan Hakları ve İslam, İz Yayıncılık, İstanbul.

Şentürk, Recep (2017). "İslam'da "Öteki"nin Dokunulmazlığı", İnsan Hakları ve İslam, İz Yayıncılık, İstanbul.

Wacks, R. (2017). Hukuk Felsefesine Kısa Bir Giriş, Terc.Engin Arıkan, Tekin Yayınevi, İstanbul.

HUMAN RIGHTS OF SYRIAC MINORITY IN TURKEY: IMPROVEMENTS AND CHALLENGES

Prof. dr. Nesrin DEMİR,
DR. Canan Uğur RİZZİ[36]

Abstract

Syriacs have one of the oldest remnants of ancient Mesopotamian culture in the Middle East which is based on the Early Christianity. Despite their rich culture, they have also experienced some violations of human rights. The research benefits from the official documents, academic literature and reports of the Assyrian minority to explain to what extent the Syriac minority benefits from the basic human rights and what are the reasons of violations of human rights. This study concludes that the political and economic factors hinder the Syriacs to reach basic human rights. Political factors include the facts that Syriacs were not included in the interpretation of the Lausanne Treaty, and they are exposed to the negative effects of the conflicts in the region. Economic factors, on the other hand, argue that the land expropriation and the immigration related issues negatively affect the Syriac community. The research claims that despite these problems there were recently and temporarily some improvements, which contributes not only the Syriac minority but also the cultural richness of Turkey.
***Keywords**: Assyrians, Syriac, minority rights, non-Muslim minority, Chaldeans*

Özet

Süryaniler inanç ve kültürü, eski Mezopotamya kültürünün son kalıntılarından biri olan Erken Hıristiyanlığa dayanan bir grup olarak, Ortadoğu'nun en eski uygarlıklarından birine sahiptir. Fakat Süryaniler zengin kültürlerine ragmen yaşadıkları bölgelerde bazı insan hakları ihlallerine maruz kalmışlardır. Araştırma, Türkiye'de yaşayan Süryanilerin temel insan haklarından ne ölçüde yararlandığını ve insan hakları ihlallerinin nedenlerinin neler olduğunu açıklamak için Süryani azınlığın resmi belgeleri, akademik literatür ve raporlardan yararlanmaktadır. Bu çalışma, siyasi ve ekonomik sebeplerin Süryanilerin temel insan haklarına ulaşmasını engellediği sonucuna varmaktadır. Siyasi faktörler arasında Süryanilerin Lozan Antlaşması'nın yorumuna dahil edilmemesi ve bölgedeki çatışmaların olumsuz etkilerine maruz kalmaları yer almaktadır. Ekonomik faktörler ise geçmişteki vakıflara ait arazi sorunu ve göç eden Süryanilerin yaşadığı tapu kayıtlarıyla ılgılı sorunlardır. Araştırma, bu sorunlara rağmen, son zamanlarda ve geçici olarak bazı iyileştirmelerin olduğunu ve bunun sadece Süryani azınlığa değil, aynı zamanda Türkiye'nin kültürel zenginliğine de katkıda bulunduğunu iddia ediyor.
***Anahtar Kelimeler**: Süryaniler, Süryaniler, azınlık hakları, gayrimüslim azınlık, Keldaniler*

Introduction

Syriacs are an intriguing case of identity, human rights and diaspora studies. They have one of the ancient cultures of the Middle East originating in Iraq, Iran, Syria and Turkey but they moved to other countries because of the violation of human rights. Today, while the number of Syriacs in the Middle East, where their origins are based, is gradually decreasing, the number of Syriac diaspora members are gradually increasing. So much so that the number of Syriacs living as a diaspora is more than the number of Syriacs in the Middle East, where their origins are based.

Syriacs, who are a part of Turkey's rich cultural structure, have been exposed to many human rights violations throughout history. Yet, at the end of the 2000s, with the increase in Europeanization for Turkey, there were some developments for the Syriacs, like many groups in Turkey. In addition to the developments in the field of human rights, this study also analyses the problems experienced by the Syriacs in their access to basic human rights, and tries to show problems encountered by different cultural groups in accessing human rights.

[36] **İzmir Katip Çelebi University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, International Relations, ,nesrin.demir@ikc.edu.tr, canan.ugur.rizzi@ikc.edu.tr**

1.Who are Syriacs?

Syriacs are an ethno-religious group geographically based on Northern Iraq, Northern Iran, South Eastern Turkey, and North-East of Syria (Hermez & Al-Taji, 2022). There are different rumours about the origins of the Syriacs. According to religious sources, the Syriacs come from the Noah's son Shem. On the other hand, there are sources that grounds the history of Syriacs in the Assyrian Empire, one of the ancient civilizations in Anatolia. Assyrian Empire dominated Ancient Mesopotamia between the ages of 2025 and 612 B.C. Accordingly, the community has a history of approximately 5000 years in Mesopotamia (Istanbul-Ankara Suryani Ortodoks Metropolitligi, n.d.).

The origin of the word Syriac is also an example of these discussions. There are opinions that the word comes from the Persian king Cyrus and that the Syriac origins are based on Cyrus, who conquered Babylon and saved the Jews. On the other hand, some researchers say the word is based on the word Assyria which used to describe the Assyrians, or Syria, which describes the region around Lebanon (Yılmaz, 2015).

Syriacs, also known by different names such as Assyrians, Chaldeans, Nestorians or Arameans, are a group that speaks the Neo-Aramaic language and belong to the Christian religion. The Arameans, who lived in Syria, Iraq, Iran and Turkey and worshiped idols, converted to Christianity and started to use the Syriac name instead of the Aramaic name with the spread of Christianity from Jerusalem to the Western World between the years 37-43 A.D. When Christianity began to spread to Mesopotamia, Christianity and Syriacs coincided, and the Antiochian (Antakya) Church began to be called the Antakya Syriac Church (Istanbul-Ankara Suryani Ortodoks Metropolitligi, n.d.). The Syriac church, located outside of the borders of the Catholic Roman church, is one of the two recognized official churches of the Eastern World, together with the Armenian church. However, this church was divided into Catholic, Orthodox and Protestant denominations over time.

The first group, known as the Ancient Church of the East (Nestorian) is *Orthodox* and their patriarchate of Antioch is in Damascus. This group is also known as Jacobites. Its metropolitans are in Mardin, Tur Abdin and Istanbul. The second group is the Syriac *Catholic* community (Chaldean church) whose patriarchate is in Beirut. The third group, the Syriac *Protestant* community is quite small and mostly based on the missionary activities of the protestant groups in the 19th century (Leezenberg, 2018; Yılmaz, 2015). Although there are 3 different sects, these groups speak the same language. Thus, the Syriacs continued to exist as an ethno-religious group. These groups, which still exist in different countries of the Middle East today, could not carry out an organized joint movement until the 20th century (Leezenberg, 2018, p. 246). With the establishment of a common Ancient Eastern Church in the 1960s, a step was taken to ensure unity among Syriacs (Leezenberg, 2018, p. 246).

Syriacs, who contribute to many cultural and educational developments in the regions they live in, have expertise on history and linguistics (Istanbul-Ankara Suryani Ortodoks Metropolitligi, n.d.). Syriac, which is an ancient member of the Semitic language family has survived since Christ. Between the 2nd century BC and the 3rd century AD, when Christianity spread in Mesopotamia, Syriac became the most important language of Christianity after Greek in the region. Syriac, which provides the transition between Greek and Islamic philosophy, is also very important for understanding the origins of the Semitic language family such as Hebrew and Arabic (Yılmaz, 2015). Assyrians had more than fifty schools in Mesopotamia that provides both Greek philosophy and linguistics education before the Iranian oppression in Mesopotamia (Koluman, 2001; Yılmaz, 2015).

With their 5,000-year history in Mesopotamia and a population of 5 million, they live in Turkey, Iraq, Lebanon, Jordan, Israel and India, as well as in European countries, the USA, Canada and Australia, due to the economic and political reasons in their countries. Assyrians living in the Middle East have been exposed to increasing numbers of immigration due to the conflicts in the region. For example, in 2014, ISIS attacked Syriacs as well as groups such as Yezidis and Kurds in Iraq, thus causing a new wave of migration. Similarly, Syriacs in Turkey immigrated to Istanbul primarily from regions such as Mardin, Adıyaman, Diyarbakır, and Elazığ. Today, the majority of Syriacs in Turkey live in Istanbul. Syriacs living in Turkey began to immigrate from Turkey since the 1920s, and the wave of immigration gradually increased with the 1980s (Yılmaz, 2015). More than three out of four Syriacs, whose history has been shaped by immigration, immigrated from Tur Abdin to the west and European countries between 1975 and 1995 (Yılmaz, 2015, p. 3). Today, there are approximately 20 thousand Syriacs in Turkey and the majority of them are Orthodox. 17 thousand of them live in Istanbul, and the rest live in the South-eastern Anatolia

region (Yalçinkaya, 2022). Today, the Syriacs, who are an important actor for the economy and tourism of the south-eastern Anatolia, living in Diyarbakır, Sirnak and Mardin and only want to preserve their culture yet experience difficulties in the context of fundamental rights and freedoms.

2.The Progress Regarding Human Rights of Syriac Minority in Turkey

Turkey has made progress in minority rights in 2000s thanks to the Europeanization process. Article 26 and 28 of the Constitution were removed which banned the use of languages other than Turkish (Grigoriadis, 2008). Article 26 was about freedom of expression and dissemination of thought, which allows minorities to broadcast in their mother tongue. Article 28, on the other hand, regulates the freedom of the press. Later on, through the legal amendments in the Law No. 4471 in 2002, it was stated that courses could be opened in the teaching of languages of minorities, provided that they were not contrary to the “indivisible integrity of the state with its territory and nation”. One year later, it is clearly stated in the law that minority languages can be taught in private courses, but this does not mean that minorities whose mother tongue is other than Turkish, do not have to learn Turkish (Law No: 4963, 2003). The law includes regulations such as the determination of the curriculum, the appointment of teachers and the age restrictions for children to start school. The law itself is a positive step regarding minorities in Turkey, despite these limitations.

In addition, compulsory religion classes are abrogated. The Ministry of National Education has notified all schools that schools need to accept requests from different belief groups to be exempted from the compulsory religious lessons (European Commission, 2003, p. 62). As a result, the complaints made by families of different faiths about their children have decreased and a great progress has been made within the scope of religious freedom. This decision ensured that the Syriacs were exempted from compulsory religion classes.

The court decisions taken during this period also enabled the Syriacs to open their own schools. The Syriacs wanted to establish a kindergarten in Istanbul, but their request was rejected on the grounds that the Treaty of Lausanne covered only Greeks, Jews and Armenians. In 2013, an administrative court in Ankara decided that Syriacs did not constitute any contradiction to the Lausanne Treaty in terms of opening schools that there was no binding provision on this issue. Thus, Syriacs have the right to open schools thanks to the ruling of the court (European Commission, 2003), which was very important to sustain Syriac culture. Previously, priests were teaching Syriac language to the community on weekends under the guise of religious school. The ruling of the court allows them to regulate their studies in line with the principle of modern education.

Mardin Artuklu University also established a Syriac language and culture department in 2014. Since then, symposiums and conferences have been organized to contribute to the Syriac language and culture. Today, the Centre also organizes Syriac language courses. Syriacs demanded the removal of information and explanations containing hateful elements in the textbooks of some classes, and they received a positive response to their request. Syriacs have suffered greatly from not being able to receive mother tongue education in their own country, despite the fact that Syriac language and education is provided in countries outside their homeland. In the reports prepared by the Syriac communities, they expressed a common opinion on the necessity of opening of primary and high schools that provides education in the Syriac language(Erdem & Öngüç, 2021). After the decision and improvements made in 2013, language education in Syriac has become free, albeit late. As can be seen, there have been many improvements in the 2000s, especially in the field of Syriac education. However, the human rights violations experienced by the Syriacs in other areas continued.

3.Human Right Violations Experienced by the Syriac Community

Turkey has a wide ethnic, religious, and linguistic diversity as the country is home to many civilizations. However, this ethnic diversity must deal with various human rights violations from time to time. The main reasons for these problems are the fact that the rights protected by international law are not given to some groups, the economic problems and the conflict in the region have harmed minority groups.

4.1. Syriacs' Exemption from the Lausanne Treaty's Protection

One of the most fundamental documents of Turkey on minority rights and human rights is the Treaty of Lausanne. In the Treaty of Lausanne, the articles that protect minority rights are arranged between 37-48. The Article 38 (*Lausanne Treaty*, 1923) primarily includes rights that are brought to all Turkish people regardless of birth, nationality, language, lineage, or religion. In addition, Article 39 (*Lausanne Treaty*, 1923) regulates that non-Muslim minority members will enjoy equal political and civil rights with Turkish citizens; accordingly, they can use a language other than Turkish before the judiciary, in private, commercial, press and broadcasting affairs. Article 40 provides equal rights for the non-Muslim minority regarding establishing a religious and educational institution, using their own language, and exercising their religion freely. Article 41 forces the government to enable non-Muslim minority to ensure primary schools in their own language and Article 42, on the other hand protects the family law of non-Muslim communities and Article 43 provides the freedom of faith. Thus, non-Muslim minorities were given the opportunity to establish their own places of worship and educational institutions.

The Treaty regulates the rights for non-Muslim community without defining any group specifically. Turkey, however, interpreted the treaty as a continuation of the Ottoman Empire's millet system, to include only Jewish, Greek, and Armenian minorities (Oran, 2008; Tasdemir & Saracli, 2006). Hence, the Syriac community could not benefit from the protection provided by the Treaty of Lausanne, even though they are a non-Muslim minority. As the first group to accept Christianity in Anatolia, Syriacs should benefit from the rights granted to non-Muslims (Oran, 2008). Oran (2007)identifies the limited interpretation of the Treaty of Lausanne as the paranoia of Sevres Treaty. Since Ottoman Empire was divided into many small states in the Treaty of Sevres, Turkey as a young country was afraid that the recognition of many minorities would be a threat for the unity of the State. Schools owned by Syriacs, and Chaldeans during the Ottoman Empire were closed during the Republic period (Yılmaz, 2015, p. 4).

There are also different interpretations about why the Syriacs could not benefit from the protection of non-Muslim minority that was regulated in the Treaty of Lausanne. Accordingly, İlyas Efendi, the leader of the Syriacs at that time and known for his contributions to the War of Independence renounced their rights with the establishment of the republic (Bayburt, 2010). However, the minority rights are given to the community, but the use of them is individual. The rights that are guaranteed by an international agreement, therefore, cannot be removed by the leader of a community. The following leaders of Syriac community also emphasised that the renunciation of Ilyas Efendi cannot be accepted by the community.

Syriacs have been deprived of some rights in education due to the narrow interpretation of the Treaty of Lausanne. These problems involving religious education and language education could be solved thanks to the Treaty of Lausanne, the European Convention on Human Rights and other international conventions, but Turkey interprets these treaties narrowly. As a result, Syriacs enrol for public schools, since they cannot have their own schools. They had to take compulsory religion lessons here. There are also legal problems in raising clergy. Although some limitations were introduced around 1980s, Syriacs continued to teach the language in their churches and monasteries (Çelik, 2010).

Another regulation accepted by international law but not implemented by Turkey is related to the use of foreign names. The Law on Surnames, accepted in 1934 stated that "surnames with the names of foreign races and nationalities cannot be taken". A Syriac went to the court to change his surname in 2019 and the court refused the application on the ground of the law on surnames. The case was proceeded in the European Court of Human Rights (ECtHR). The ECtHR decided that Turkey violates Article 8, which regulates right to respect for private and family life (European Commission, 2020).

Turkey lacks implementation of international protection mechanisms for minorities. The narrow interpretation of the Treaty of Lausanne and the avoidance of fulfilling the verdict of the ECtHR are examples of the reluctance of Turkey to implement international enforcement mechanisms. The historical troubles that Turkey stimulates the fear that a right-based approach would harm the unity of the nation. However, these mechanisms can offer a solution to some extent to the problems of minorities, including Syriacs.

4.2. Economic Problems of the Syriac Community after Immigration

As mentioned before, large part of Syriac community migrated from the South-eastern Turkey, especially Tur Abdin region, to Istanbul and abroad. Later, when Syriacs wanted to return to their

homelands, they realised that their properties are controlled by other ethnic groups as a result of the modernization in the land registry and cadastre system (Tozman, 2012, p. 145). The improvements of the land registry system carried out within the scope of the EU harmonization laws, but at this stage, these lands could not be distributed to the right holders as the Syriacs were not in the region and the Kurdish villagers were testifying in line with each other's interests. Lands belonging Syriacs were claimed by their Kurdish neighbours, registered in their own name or forcibly confiscated (Güsten, 2015, p. 11). that Syriacs returned to their hometowns saw Kurdish citizens in their homes and lands. The people refused to give the lands back to their previous owners. The Syriacs, who migrated from their lands due to some security threats, lost their territories when they returned. This situation discourages other Syriacs to return to their homelands.

The lands of those who are not in the region have passed not only to the third parties but also to the state (Hacaloglu, 2014). The reason for the expropriation here is the fact that the lands have not been cultivated and left unclaimed for twenty years. The state confiscated the land of the Syriac community because their land is perceived as a forest land. However, the State ignored the fact that people had to migrate from these lands not with their own will, but because of terrorism and security reasons. A Syriac lawyer stated that "these problems arise because the law does not ask why the people who migrated left their lands or why they had to leave the region". This situation affected not only Syriacs but also other minority groups, such as Yazidis and Kurds.

The expropriation problem becomes concrete in the example of Mor Gabriel Monastery. The land that belongs to Mor Gabriel Monastery Foundation was confiscated by the State. The non-Muslim foundations are established through a decree of Sultan during the Ottoman Empire. These foundations therefore did not have any deed on the contrary to the Muslim associations. After the republic is established in 1923, these non-Muslim associations are recognized. Later in 1936, the government accepted the 1912 Foundation Certificate (*Vakıfname)* as the founding documents for the non-Muslim foundations. The properties that were obtained between 1912 and 1935 were confiscated by the State. The land that belonged to the Mor Gabriel Monastery was therefore confiscated by the State. The Syriac minority took the case to the European Court of Human Rights (ECHR).

The democratization process has also positively affected the Assyrians' right to property, but it was a limited impact. The lands of the Mor Gabriel Monastery, which were transferred to the Treasury as a result of the decision of the Supreme Court of the Foundations Council on October 7, 2013, were returned (European Commission, 2013). Syriacs welcomed the decision. Whereas lands that were confiscated by the State could be returned, other properties that were transferred third parties are not given back. There are problems about individual properties and properties that belong to the minority.

The only way to solve the problem would be to amend the laws in accordance with the 'Pinheiro' Principles, which are also accepted by the United Nations, to take the lands back from the third parties who have legitimate rights after the expropriation process. The establishment of temporary institutions for the implementation of duties stemming from international law and follow-up of these principles is necessary. The implementation of international principles would help the Syriacs to solve their economic problems to some extent. Politicians have made some commitments to solve the property problems of Syriacs. Delegation of Syriacs in Sweden visited the President of the period in 2013. The President, who went to Sweden for official contacts in the same month, met with the Syriacs there again. In these meetings, the Deputy Prime Minister and the Minister of Culture and Tourism called on the minorities who had to leave their country or migrate due to "mistakes made in the past" to return to Turkey (European Commission, 2013, p. 62).

In addition to the property problems, Syriacs prefer to stay abroad because of various economic problems. The length of the legal processes and the high costs discourage the Syriacs to take further steps to protect their rights. The lack of employment and job opportunities, together with the lack of opportunities for investors decrease the will of Syriac to return to Turkey.

4.3. The Impact of Conflict

Syriacs have been affected by the nationalist movements and conflicts in the region, especially as the nationalist movement gained strength in the Middle East. For example, in the 1960s, Assyrians were under the influence of the secular Arab and Kurdish nationalist movements that spread in Iraq (Leezenberg, 2018, p. 246). Assyrians, defined by the Kurdish movement as Christian Kurds and by Arabs as Christian Arabs, were exposed to assimilationist policies in Iraq, and their speaking Syriac language was banned or restricted

(Leezenberg, 2018, p. 246). As a reaction to the repression policies in Iraq, the Syriac Democratic Movement was formed in 1979 (Leezenberg, 2018). Despite being a secular movement, this movement, which tried to be suppressed by the dominant Baathist movement, had to emigrate with the Iran-Iraq war and re-established the Eastern European Patriarchate in Chicago (Leezenberg, 2018). Sectarian differences still exist today, even these sectarian differences affect language-related factors, it took 1993 to achieve unity in language. (Leezenberg, 2018). The Assyrians, who were exposed to nationalist and assimilationist policies in all of the geographies they lived in, had to hide their identities in most cases or were exposed to assimilationist policies.

In Turkey, Syriacs were affected by the conflict in the Southeastern Anatolia region and started to migrate from the region on the grounds that they did not have the safety of their lives. The intensification of the migration wave from Turkey in the 1970s and 80s is a side effect of the conflicts in the region.

Today, the return of their lands is also creating a tension between Syriacs and Kurdish people. Whereas Kurdish people would like to keep the land that they cultivated for a long time, Syriacs rightly so demanded to take their lands back. In fact, the Syriac deputy Erol Dora stated that the main problem of the region is that "weapons, not law, are superior in the region". The disputes that will arise as a result of the division of land between the Kurds and the Syriacs who have returned to their lands will cause hostile feelings (Güsten, 2015, p. 12).

In the past, there are quite a lof cases in which the Syriac clergy are kidnapped, such as Head of Tur Abdin Mor Gabriel Foundation Kuryakos Ergün and Daniel Savcı are kidnapped in 2007, two Syriac metropolits similarly were kidnapped in 2013 (Yılmaz, 2015, p. 19). Erol Dora asked to the Parliament to create a parliamentary commission to investigate the murders of Syriacs since 1980 till today by unknown assailants. Similarly, the Syriac diaspora in Sweden shows that especially in 1987-88, many Syriacs are killed in the East and Southeast of Anatolia (Yılmaz, 2015, p. 19). The conflict in the region affected the Syriac community negatively. They were victims of the violations, therefore scared of returning back to their lands.

Conclusion

Syriac society, which is a richness for the cultural heritage of Turkey have an incoherent access to rights. Their situation has ameliorated in 2000s thanks to the Europeanization process of that term. The cultural and economic situations are improved at that time by opening of the Syriac language institution in the Mardin Artuklu University, letting students exempt from compulsory religious classes, and returning some of the lands of non-Muslim foundations. However, the improvements of that time were not long-lasting.

On the other hand, Syriacs experience still ongoing violation of human rights. The exemption of the Syriacs from the Lausanne Treaty forces them not to benefit of the protection on the contrary to the Jewish, Armenian and Greek minority. Besides, the economic problems in Turkey, especially in the South-eastern Anatolia region force the Syriac to immigrate to Western countries. The protection of the culture, thus, becomes important and difficult for the Syriacs. Last but not the least, the conflict in the region make the Syriacs victim of violations. Their leaders are kidnapped for ransom, and they are victim of suspicious murders.

REFERENCES

1. Bayburt, D. (2010). Milli Mücadele Dönemi'nde Süryaniler. *Gazi Akademik Bakış, 3*(6), 45–72.
2. Çelik, A. (2010). *Çokkültürlü gavur mahallesinden gettolaşan Hançepek'e bir mahallenin sosyal dönüşüm:Diyarbakır-Hasırlı Mahallesi örneği*. http://dspace.sozlutarih.org.tr/handle/20.500.11834/221
3. Erdem, F. H., & Öngüç, B. (2021). Süryanice Anadilinde Eğitim Hakkı: Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *26*(44), 3–35.
4. European Commission. (2003). *2003 Regular Report on Turkey's progress towards accession {COM(2003) 676 final*. https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/deffe767-febd-4228-8c07-657380ffa3cf
5. European Commission. (2013). *2013 Progress Report on Turkey*. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2014-0235_EN.html

6. European Commission. (2020). *Turkey 2020 Progress Report*. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/system/files/2020-10/turkey_report_2020.pdf
7. Grigoriadis, I. N. (2008). On the Europeanization of Minority Rights Protection: Comparing the Cases of Greece and Turkey. *Mediterranean Politics*, *13*(1), 23–41. https://doi.org/10.1080/13629390701862574
8. Güsten, S. (2015). *Turabdin'deki Süryani Taşınmazları Sorunu* (IPM-Mercator Politika Notu). Sabanci University. https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/CKeditorImages/20200323-14033161.pdf
9. Hacaloglu, H. (2014). Süryanilerin Bitmeyen Varlık Mücadelesi. *Amerikanın Sesi*. https://www.amerikaninsesi.com/a/s%C3%BCryanilerin-bitmeyen-varl%C4%B1k-m%C3%BCcadelesi/1897051.html
10. Hermez, M., & Al-Taji, B. (2022). *Home Away from Home: A comparative study on identity, collective memory and integration with first and second-generation Assyrians in Sweden*. http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:hj:diva-57544
11. Istanbul-Ankara Suryani Ortodoks Metropolitligi. (n.d.). *Istanbul-Ankara Suryani Ortodoks Metropolitligi*. Istanbul-Ankara Suryani Ortodoks Metropolitligi. Retrieved 8 August 2022, from http://www.suryanikadim.org/tarihimiz.aspx
12. Koluman, A. (2001). *Ortadoğu'da Süryanilik*. Ankara: Asam Yayinlari.
13. *Lausanne Treaty*. (1923). Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs. http://www.mfa.gov.tr/lausanne-peace-treaty-part-i_-political-clauses.en.mfa
14. Leezenberg, M. (2018). Transformations in Minority Religious Leadership: The Yezidis, Shabak, and Assyrians in Northern Iraq. *Sociology of Islam*, *6*(2), 233–260. https://doi.org/10.1163/22131418-00602005
15. Oran, B. (2007). The Minority Concept and Rights in Turkey. In Z. F. K. Arat, *Human Rights in Turkey* (pp. 35–56). University of Pennsylvania Press.
16. Oran, B. (2008). *Türkiye'de Azınlıklar, Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*. İletişim Yayınları.
17. Law no: 4963, 4963, 4963 (2003). https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/08/20030807.htm
18. Tasdemir, H., & Saracli, M. (2006). Avrupa Birligi ve Turkiye Perspektifinden Azinlik Haklari Sorunu. *Review of International Law and Politics*, *2*, 25.
19. Tozman, M. (2012). Cadastral Registration of Lands and Preservation Orders in Turkey's South-East: Subtle forms of Discrimination? In P. H. Omtzigt, Markus Tozman, & A. Tyndall, *The Slow Disappearance of the Syriacs from Turkey: And of the Grounds of the Mor Gabriel Monastery* (pp. 139–157). Lit Verlag.
20. Yalçinkaya, A. (2022). Uluslararası Hukuk Süjesi Olarak Türkiye'deki Süryani Toplumu. *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, *19*, 89–116. https://doi.org/10.16947/fsmia.1136435

XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA ŞƏRQ-İSLAM-TÜRK FƏLSƏFƏSİ VƏ QƏRB-AVROPA FƏLSƏFƏSİNİN SİNTEZİ PROBLEMİ

f.f.d., dos. Faiq ƏLƏKBƏRLİ[37]

Xülasə

Ümumilikdə, ilk növbədə, XIX əsrdə Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikrində iki inkişaf xəttini: 1) milli-dini mədəniyyət (Şərq-İslam-Türk) və 2) Avropa-Qərb mədəniyyəti əsasında fəlsəfi fikrin inkişafı yollarını izləndiyini gördük. Ancaq bu bəzi Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri üçün yetərli hesab olunmadığı üçün, XIX əsrin ikinci yarısında, xüsusilə də həmin əsrin sonların doğru yeni bir inkişaf yolu da meydana çıxmışdır. Üçüncü xəttin tərəfdarları hesab edirdilər ki, yalnız milli-dini mədəniyyət əsasında fəlsəfi fikri inkişaf etdirmək çətin olduğu qədər, eyni zamanda Avropa-Qərb mədəniyyətini ideallaşdıraraq bunu əvəzində milli-dini adət-ənənələri tamamilə gözardı etmək də doğru deyildir. Ona görə də, bu məsələdə ən məqbul variant milli-dini dəyərlərlə Avropa-Qərb dəyərləri arasındakı mənfi cəhətləri görməklə yanaşı, müsbət tərəfləri də ortaya çıxarıb uzlaşdırmaq zəruridir. Şübhəsiz, bununla bağlı bir tərəfdən fərqliliklərin antaqonist ya da qeyri-antaqonist dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi, digər tərəfdən Qərb mədəniyyətinə münasibətdə müsbət və mənfi cəhətlər dedikdə, nəyin nəzərdə tutulması məsələlərini ortaya çıxarmaq heç də asan olmamışdı.

Hesab edirik ki, bununla bağlı, yəni Şərq-İslam dəyərləri ilə Qərb-Xristian dəyərləri arasında hansı anlamda uzlaşmanın ortaya qoyulmasından daha çox Qərbin ortada olan elm və sənayesinin, texnologiyasının müsəlman-türk dövlətlərində (Qacarlar, Osmanlı və b.) tətbiqinin ön plana çıxması heç də doğru bir addım olmamışdır. Xüsusilə, Osmanlı və Qacarlar dövlətlərinin rəhbərlərinin daha çox sonuncu məsələdə israrlı olmaları onları inkişafa götürməmiş, hətta Avropa dövlətlərinin nüfuzunun daha da artmasına səbəb olmuşdur. Əslində burada başlıca məsələ, Qərb elminin, sənayesinin, fəlsəfəsinin, texnologiyasinin, bir sözlə mədəniyyətinin Qacarlar, Osmanlı kimi türk-müsəlman dövlətlərində kor-koranə tətbiqi deyil, milli-dini mədəniyyətlə oxşar və fərqli cəhətlərinin eninə-boyuna geniş şəkildə təhlil edilərək uzlaşdırılması anlamında həyata keçirilməsi daha məqsədə uyğun olardı. Ancaq biz bunun əvəzində görürük ki, Osmanlı "Tənzimat" qərarı, Qacarlar isə buna oxşar addımlarıyla daha çox Avropa-Qərb dövlətlərini təqlid yolunu tutmuş, bununla da öz süqutlarının təməl daşlarını atmışlar.

Açar sözlər: *İslam dini, Müasirlik, Qərb mədəniyyəti, Şərq mədəniyyəti, Türk mədəniyyəti, Azərbaycan Türk maarifçiliyi*

Eastern-Islamic-Turkish philosophy and The problem of the synthesis of Western-European philosophy

Summary

In general, first of all, we saw two lines of development in Azerbaijan Turkish philosophical and social thought in the 19th century: 1) national-religious culture (Eastern-Islamic-Turkish) and 2) ways of developing philosophical thought based on European-Western culture. However, since this was not considered sufficient for some Azerbaijani Turkish thinkers, a new way of development appeared in the second half of the 19th century, especially towards the end of that century. Supporters of the third line believed that it is not only difficult to develop a philosophical idea based on the national-religious culture, but at the same time it is not correct to completely ignore the national-religious traditions by idealizing the European-Western culture. Therefore, the most acceptable option in this matter is to see the negative aspects between the national-religious values and the European-Western values, as well as bring out the positive aspects and reconcile them. Undoubtedly, on the one hand, it was not easy to determine the antagonistic or non-antagonistic degrees of differences, and on the other hand, to reveal the issues of what is meant by positive and negative aspects in relation to Western culture.

We believe that in this regard, i.e., the application of Western science, industry, and technology in the Muslim-Turkish states (Qajjars, Ottomans, etc.) is more important than the establishment of a reconciliation between Eastern-Islamic values and Western-Christian values. was not a right step. In particular, the insistence of the leaders of the Ottoman and Qajar states on the latter issue did not lead to their development, but even led to an increase in the influence of the European states. In fact, the main issue here is not the blind application of Western science, industry, philosophy, technology, in short, culture in Turkish-Muslim states such as the Gajars and the Ottomans, but in the sense of comprehensively analyzing and reconciling their similarities and differences with the national-religious culture. would be more appropriate. However, we see instead that the Ottoman "Tanzimat" decision, and the Gajars, with their similar steps, followed the path of imitating more European-Western states, thereby laying the foundation stones of their downfall.

Keywords: *Islamic religion, Modernity, Western culture, Eastern culture, Turkish culture, Azerbaijani Turkish enlightenment*

[37]**Azərbaycan Əmək Münasibətləri Akademiyası, faikalekperov@mail.ru**

UOT 1(091

Giriş

XIX əsrdə Azərbaycanda milli-dini mədəniyyətlə Avropa-Qərb mədəniyyəti arasında "sintez"in düzgün qurulması və üçüncü, ancaq doğru bir milli inkişaf yolunun müəyyənləşməsində əsasən C.Əfqani, H.Zərdabi və M.Ə.Talıbzadə, müəyyən qədər də S.Ə.Şirvani, M.T.Sidqi, Ə.Gorani və başqaları mühüm rol oynamışlar. Şübhəsiz, XIX əsrdə bu məsələnin həlli yolunda ən mühüm rolu Azərbaycan Türk filosofu Cəmaləddin Əfqani oynamışdır. Çünki Əfqani Qərb mədəniyyətinin inkişafının əsil mahiyyətini dərindən bilməklə yanaşı, eyni zamanda müsəlman ölkələrindəki geriliyin, cəhalətin, avamlığın, despotizmin həqiqi üzünü də yetərincə dərk edə bilmişdir. Bizcə, Əfqaninin əsas üstünlüyü bir tərəfdən milli-dini mədəniyyət, daha çox da İslam mədəniyyətinə əsaslanan xəttin nümayəndələrinin mütərəqqi cəhətləri ilə, Qərb dəyərlərinə həddən çox aludə olmuş yolun təmsilçilərinin də reallıqla uyğunlaşan mülahizələrini doğru dəyərləndirmək bacarığının olması idi. Başqa sözlə, aşağıda da görəcəyimiz kimi, Əfqani həm milli-dini dəyərlərdən imtina etmədən onun müsbət cəhətlərinin yenidən dirçəldilməsi məsələsində, həm də Qərb dəyərlərinin kor-koranə tətbiqi deyil də, onun Şərq-İslam mədəniyyəti ilə uzlaşa biləcək cəhətlərinin milli-dini dəyərlərə zərər vermədən, həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü ortaya qoyması idi.

Bizcə, həmin dövrdə Əfqaninin doğru müəyyənləşdirdiyi bu inkişaf xəttinə ən çox yaxınlaşan Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Zərdabi olmuşdur. Belə ki, Zərdabi də bəzi kiçik kənara çıxmaları nəzərə almasaq, həm milli-dini dəyərlər məsələsinə münasibətdə, həm də Qərb dəyərlərinin hansı şəkildə mənimsənilməsi və tətbiqində doğru yol tutmuşdu. Zərdabi ifrat Qərb mədəniyyəti tərəfdarlarından fərqli olaraq doğru hesab edirdi ki, bir millətin inkişafı üçün real olaraq əlimizdə olan milli-dini və Qərb dəyərlərinə aid istənilən vasitədən istifadə etmək lazımdır. Bu anlamda Zərdabinin millətdaşlarının və dindaşlarının yenidən oyanışı üçün milli teatrın, mili mətbuatın əsasını qoyması, əslində Azərbaycanda İslam-Şərq mədəniyyəti ilə Avropa-Qərb mədəniyyətinin müsbət anlamda uzlaşmasının bariz örnəyi idi. Çünki burada Zərdabi üçün önəmli olan teatr və qəzetin "kafir"in ixtirası olub olmaması deyil, məhz həmin vasitələrlə millətinə xidmət etməsi idi.

Həmin dövrdə yaşamış Mirzə Əbdürrəhim Talıbzadə də Əfqani və Zərdabi kimi, milli-dini dəyərlərlə Avropa-Qərb dəyərlərinin şüurlu və milli mənafeyə zərər verməyəcək yönündə uzlaşdırılmasının vacibliyini anlayan böyük mütəfəkkirlərmizdən biri olmuşdur. Talıbzadənin əsərlərində də («Kitabi-fizik ya hikməti-təbiiyyə», «Məsaili-həyat», «Əhmədin kitabı», «Məsalikül-möhsinin» və b.) başlıca məsələ bir tərəfdən milli-dini dəyərlərə kor-koranə deyil sözün həqiqi mənasında sahiblənməyin vacibliyi, digər tərəfdən isə tərəqqi yoluyla irəliləyən Qərb mədəniyyətinə yanaşmada ehtiyatkarlığın və bundan nəticə çıxarmağın əhəmiyyəti geniş şəkildə təhlil olunmuşdur.

1.Cəmaləddin Əfqaninin Milli-Dini Və Qərbçilik Sintezi

C.Əfqaninin yaradıcılığında din və millət məsələləri bir-birinə ziddiyyət yox, əksinə bərabərlik təşkil edir. İslam əsasında dini birliyi vacib saymaqla yanaşı Əfqani yazırdı ki, İslam dinində olan millətlər öz tərəqqilərinə nail olmaq istəyirlərsə, ilk növbədə özlərini tanımalı, soyuna, kökünə bağlanmalı, dilinə sarılmalıdırlar **(**Qurbanov,1997:19).

Bu baxımdan C.Əfqaninin «Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti» əsərində dil, din, millət, milliyyət, dövlət anlayışlarla bağlı fikirləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, yazırdı: "Millətdən kənarda səadət yoxdur, dilsiz də millət ola bilməz. Əgər dil millətin bütün sənət və peşə sahiblərinin ünsiyyəti və istifadəsi üçün lazımi ehtiyacı təmin etmirsə, onu dil adlandırmaq olmaz". **(**Qurbanov,1997:187).

C.Əfqaninin fikrincə, dil birliyi olmasa, milli birliyin həqiqi mahiyyəti və həyat gücü ola bilməz. Dil birliyi insanlar arasında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsas əlaqə vasitəsidir: «O (dil birliyi – F.Ə.), müxtəlif məzhəbə qulluq edən tayfaları, müxtəlif arzularla yaşayan qəbilələri vahid bir millət bayrağı altına səsləyən, onların gücünü-qüvvəsini birləşdirib, bir məqsədə doğru yönəldən, ictimai qüsurları birlikdə dəf etməyə, milli çətinlikləri birlikdə aradan qaldırmağa çağıran, ümumxalq səadətinə nail olmaq, müsibət və bədbəxtliklərdən nicat yolları arayıb tapmaq üçün hamını yekdil, həmrəy olmağa dəvət edən gözəl yaşayışdan ibarət təzə həyata qovuşduran, vətəndaşlarının əyinlərinə istiqlal paltarı geyindirən əsas vasitədir» **(**Qurbanov,1997:187).

O, daha sonra dilin millətin həyatında önəmliliyi ilə bağlı yazırdı ki, bir millətin özünəməxsus dilinin olması onun varlığının ortada olması üçün ciddi əsas verir. Ancaq bu o zaman işə yarar ki, bir millətin tarixinə, ədəbiyyatına, fəlsəfəsinə aid məsələlər doğma dildə təzahür etsin. O yazır: "Alimlər millətin mahiyyətini və ariflər onun məziyyətlərini o zaman yaxşı aşikar və zahir edərlər ki, təhsil, təlim, tədris, milli təbəqlərin fənlərdən və sənətlərdən istifadəsi o millətin öz dilində olsun". Eyni zamanda, o, hesab edir ki, dil daim qüdrətli olmalıdır, çünki bir

millətin ayaq üstə durması dilin daim inkişafda olmasından da asılıdır. Başqa sözlə, bir dilin istilahları və ahəngdarlığı yetərli olmalıdır ki, milləti irəli apara bilsin. (Qurbanov,1997:188).

Əfqaniyə görə, milli birliyin ana sütununu təşkil edən dil birliyi, hətta dini birlikdən daha möhkəm və sabitdir. Bu isə o deməkdir ki, bir milləti sonsuza qədər var edən din deyil, məhz dildir. Çünki dindən fərqli olaraq dil az müddət ərzində dəyişməyi və ya başqası ilə əvəz olunmağı qəbul etmir. Halbuki din məsələsinə gəldikdə görürük ki, tarixdə bir neçə dəfə dinlərini dəyişən millətlər olub, ancaq dilləri sayəsində öz varlıqlarını bu günə qədər qoruyub saxlaya biliblər. O, yazırdı: "Tarix göstərir ki, eyni bir dildə danışan bir millət min il ərzində öz dilinə ciddi xələl gətirmədən dinini dəyişir, başqası ilə əvəz edir. Buna görə də dil birliyindən yaranan əlaqə və ittifaqın təsiri dini əlaqələrin təsirindən daha güclüdür». (Qurbanov,1997:187).

Deməli, C.Əfqani müxtəlif millətlərin bir araya gəlməsi üçün din birliyinin vacibliyini dərk etsə də, ancaq dinlə müqayisədə bir millətin öz varlığını dərk etməsi üçün dil birliyinin millətin həyatında daha mühüm rol oynadığını etiraf etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Hər bir millətin taleyində dinlə yanaşı dilin mühüm əhəmiyyətindən bəhs etməklə yanaşı Əfqani hesab edirdi ki, cəmiyyətin inkişafı üçün hər bir millətin içərisində aşağıdakı milli-dini ruhlu alimlər, qanunşünaslar, siyasi xadimlər də olmalıdırlar: "Faydalı elmləri yayan ziyalılar, cəmiyyət üçün xeyirli fənləri təsis edən yaradıcı fazil və alimlər, insan hüququnu mühafizə edən siyasi xadimlər, fəzilətin və ədalətin keşikçiləri olan qanunşünaslar, xalqın əxlaqını saflaşdırmağa çalışan nəsihətçilər, lətif və şairanə kəlamlarla yatmış insanları oyadan və xalqın xarakterini qüvvətləndirən ədiblər və şairlər, öz sənətlərini elmi əsaslar üzrə inkişaf etdirən sənayeçilər, torpağını əkinçilik fənni əsasında əkib-becərən əkinçilər, iqtisadiyyat qanunları əsasında millətin ticarət yollarını arayıb tapan tacirlər" (Qurbanov,1997:188).

O, daha sonra qeyd edir ki, əgər bu təbəqələr hər hansı bir millətdə mövcud olmasa, o millətin fərdləri arasında məişət və həyati əhəmiyyətli əlaqələr get-gedə qırılar və millət məhv olar: «Nəticədə o millətin üzvləri digər millətlə birləşər və yeni milli libasda həyat səhnəsinə qədəm qoyar».Ona görə, milləti yaşatmaq istəyən alimlərin birinci vəzifəsi də odur ki, ana dilinin inkişafına laqyed olmasınlar, milli dilini qorusunlar: "... Elmlər, maarif, bütün sənət növləri hər millətin öz dilində tədris olunarsa və bu şərt həyata keçirilərsə, həmin millətin əsasları daha möhkəm, daha sabit olur və uzun müddət zavala uğramaz, hətta həmin millətin elmi və maarifi müəyyən bir dövrdə zavala uğramış olsa belə, bu millətin övladları və nəvələri öz sələflərinin kitablarından və əsərlərindən faydalanaraq dübarə özünün məhv olmuş millət və qövmünü dirildəcək, onu yeni şan-şöhrətə çatdıracaqdır". (Qurbanov,1997:188).

Hesab edirik ki, bir tərəfdən İslam birliyini müsəlman xalqlarını ən başlıca istiqaməti kimi görən Əfqaninin bütün bunlarla yanaşı, yalnız öz dininə, onun mükəmməlliyinə inanan xalqın həm də milli dəyərlərinə sahib çıxması kimi fikirləri, (Şükürov,2000:572) daha çox ziddiyyətlərə yol açmış, birmənalı qarşılanmamışdır. Çünki Əfqani üçün İslam birliyi ideyası eyni zamanda, əsas məqsədə - müsəlman xalqlarının ayrı-ayrılıqda milli azadlıqlarını əldə etməyə xidmət etməyə bərabər idi. Başqa sözlə, Əfqaninin hesab etməsi ki, İslam birliyi ideyası yalnız müsəlman xalqları arasında həmrəyliyə deyil, eyni zamanda ona inanan hər bir millətin milli azadlığını da əldə etməyə aparıb çıxaracaq, bu kimi mülahizələr problemlərə yol açmışdır.

Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Əfqaninin bu kimi fikirləri Osmanlıda ərəblərin, Qacarlarda farsların milli oyanışına səbəb olmuşdur. Hətta, bəzilərinin mülahizəsincə xüsusilə də, Qacarlarda farslar milli oyanış fikrinə düşmələrinə görə ilk növbədə, Əfqaniyə borcludurlar. Çünki Əfqani açıq şəkildə Qacarlar dövlətinin əleyhinə olmuş, hətta Nəsrəddin şah Qacarın öldürülməsinin əsas təşkilatçısı olmuşdur. Bununla da, Əfqaninin dolayısıyla Türk Qacarlar dövlətinin də əleyhdarı, eyni zamanda yəni bir hökumətin qurulmasının da tərəfdarı olduğu bildirilir. Bu mülahizələr irəli sürülərkən də, ömrünün axrıncı aylarını İstanbul həbsxanasında yaşamalı olan Əfqaninin Qacarlardakı məsləkdaşlarına yazdığı sonuncu məktub nümunə gösətərilir. O, bu məktubunda da yenilik selinin artıq Şərqə doğru axmaqda olduğunu və mütləqiyyət hakimiyyətinin bünövrəsinin məhvə məhkum olduğunu söyləyərək Qacarlar dövlətini məhv etməyə çağırmışdır: "Bacardığınız qədər bu hakimiyyəti bünövrədən dağıtmağa səy edin. Gücünüz çatdığı qədər İranın səadəti uğrunda çalışın. Gücünüzü başqa işlərə sərf etsəniz vaxtınız boşa gedər. Köhnə adətlərə alışmış adamları yolundan çəkindirməyə başlasanız, bu sizin işinizi ləngidər. Elə edin ki, sizinlə başqa xalqlar arasında mövcud olan maneələri aradan qaldıra biləsiniz. Mövhumatçılara uymayın"(Qurbanov, 1997:215).

Hesab edirik ki, Əfqaninin Qacarlar dövlətini istibdad kimi dəyərləndirib onun yenisi ilə (yenilikçi, hürriyyətçi, ədalətçi bir hökumətlə) əvəzlənməsi uğrunda çalışması bir həqiqət olsa da, ancaq yeni hökumətdə farsdilli qüvvənin ön planda ola bilməsi düşüncəsi doğru deyildir. Əlbəttə, Əfqaninin bu çağırışlarına farsdillilərin daha çox maraqlı olması, hətta Nəsirəddin şah Qacarın fars mənşəli irançı Ağa Kirmani tərəfindən

öldürülməsi də bir faktdır. Bizcə, ancaq Əfqaninin sonunda istədiyi Türk Qacarlar dövlətinin yıxılıb yerində fars bir hökumətin qurulması deyildi. Onu, daha çox düşündürən mütləqiyyətçi hesab etdiyi Qacarların devrilməsi və yerində yeni ədalətçi, qanunpərəst hökumətin yaranması idi. Ancaq Əfqaninin düşüncəsində Qacarlardan sonra onun yerinə farsdilli ya da türkdilli zümrədən hansının hakim olması məsələsi dəqiq deyildir. Sadəcə, bu bir həqiqətdir ki, Əfqaninin "İran" üçün arzuladığı yeni hökumət ideyasını türklərdən çox farsdillilər öz maraqlarına yönəldə bilmişdilər. Çünki hakimiyyətdə Türk Qacarlar oldğu üçün, Əfqaninin milli azadlıq ideyası, ya da mütləqiyyətin devrilməsi düşüncəsi türklərdən çox farsdillilərin işinə yaramışdır.

Digər tərəfdən, biz görürük ki, Osmanlıda da 2-ci Sultan Əbdülhəmid xan Əfqaninin İslam birliyi ideyasını ciddi şəkildə dəstəklədiyi halda, onunla razılşamadığı əsas məsələ müsəlman xalqlarını milli oyanışa, milli azadlığa səsləməsi olmuşdur. Çünki, Osmanlıda da Qacarlarda olduğu kimi, milli azadlıq düşüncəsi Türklərdən çox ərəblərin, kürdlərin, albanların və başqa qeyri-türk müsəlman və qeyri müsəlman millətlərin işinə yarayırdı. Bu anlamda 2-ci Sultan Əbdülhəmid xanın Əfqaninin müsəlman xalqları ilə bağlı milli azadlıq ideyasına müsbət baxmaması təbii idi. Ancaq bütün hallarda Əfqani yalnız qeyri-türk millətlərin deyil, eyni zamanda Osmanlı türklərinə də türkçülük hissinin aşılanmasında mühüm rol oynamışdır. Bununl bağlı, türkçülüyün ideoloqlarından olan Ziya Gökalp yazır: «Türk şairi Mehmet Emin bəyə türkçülüyü aşılayan, - özünün söylədiyinə görə, - Şeyx Cəmaləddin Əfqanidir. Misirdə Şeyx Məhəmməd Əbduhu, quzey-şimal türkləri arasında Fəxrəddin oğlu Ziyaəddini yetişdirən bu böyük islam devrimçisi-inqilabçısı Türkiyədə Mehmet Emin bəyi tapıb xalq dilində və heca vəznində millət sevgisiylə dolu şerlər yazmasını tövsiyə etmişdi».(Göyalp,1991:28)

Eləcə də bir sıra Azərbaycan Türk aydınları arasında da islamçılıqla, islam birliyi ideyası ilə yanaşı, türkçülük və türk birliyi düşüncəsinin formalaşmasında da Əfqaninin rolu danılmazdır. Məsələn, Mirzə Bala Məmmədzadə yazır ki, 20-ci əsrin əvvəllərində bir çox millətçilərin, o cümlədən, M.Ə.Rəsulzadənin ümmətçilikdən millətçiliyə, islamçılıqdan türkçülüyə keçməsində C.Əfqaninin böyük rolu olub. Xüsusilə də, Əfqaninin dil və dinlə bağlı fikirləri M.Ə.Rəsulzadəyə ciddi təsir göstərib (Məmmədzadə, 1992:50).

Doğrudan da, M.Ə.Rəsulzadə müsəlman dünyasının böyük ziyalısı, islam modernizminin banisi C.Əfqanidən islamçılıq, milliyyətçilik, müasirlik haqqında fikirlərini mənimsəyərək, onun «Milli birlik fəlsəfəsi» əsərini farscadan türk dilinə tərcümə edib «Türk yurdu» jurnalında nəşr etdirmişdir. Deməli, 20-ci əsr Azərbaycan Türk aydınlarının, o cümlədən Ə.Ağaoğlunun dünyagörüşündə "islam millətçiliyi"nin formalaşmasında, M.Ə.Rəsulzadənin isə ümmətçilikdən millətçiliyə, islamçılıqdan türkçülüyə keçməsində C.Əfqaninin rolu böyük olmuşdur.

Cəmaləddin Əfqaninin dünyagörüşünün özünəməxsusluğu odur ki, o, bir tərəfdən İslam dininin ilkin əsaslarına (Qurani-Kərimə və Sünnəyə) dəyişikliklərin edilməsinin əleyhinə olmaqla yanaşı, digər tərəfdən ona olunmuş əlavələrdən qurtulmağın və yeniləşmə ruhundan da geri qalmamağın yollarını göstərə bilmişdir. Əlbəttə, burada başlıca məsələ də İslamın ilkin əsaslarına toxunmadan zamanla necə ayaqlaşmağın yolunu göstərmək, eyni zamanda ona olunmuş əlavələrdən hansı formada qurtulmağın yollarını müəyyənləşdirməyi ortaya qoymaq idi. Əfqani İslam dininin ilkin əsaslarına toxunulmazlıq məsələsində yalnız bir müsəlman hissiyatından çıxış etməmiş, eyni zamanda Türk-İslam birliyi əleyhdarlarına qarşı mübarizədə bunun vacibliyini rasional şəkildə də idrak etmişdir. Başqa sözlə, həmin dövrdə hər cür əlavələrdən uzaq olan bir İslam dini, müsəlman ölkələrinə qarşı bütün sahələrdə səlib yürüşünə çıxmış antiislam, antitürk, antiinsani qüvvələrə qarşı (çar Rusiyası, Böyük Britaniya, Fransa və b.) əsas dayaq nöqtələrindən biri, hətta birincisi idi. Bu anlamda Əfqaninin də İslam birliyi fəlsəfəsindən möhkəm yapışaraq İslam dininin ilkin əsaslarını ortaya qoymağa çalışması və ona olunmuş əlavələrdən qurtulmaq üçün mücadiləsi müsəlman ölkələrinin əsas nicat yollarından biri idi.

Əfqaninin İslam birliyi fəlsəfəsi ilə yanaşı, müsəlman xalqları arasında milli oyanış, milli özünüdərk fəlsəfəsindən bəhs etməsinin isə bir neçə səbəbi olmuşdur. Birincisi, buna səbəb antiislam qüvvələrinin ideoloqlarının milliyyət, milli oyanış məsələsindən sui-istifadə etməsi idi. Çünki antiislami qüvvələr müsəlman xalqları arasında din və millliyyət məsələsini kəskin şəkildə qarşı-qarşıya qoyur, milli azadlığın ilk şərtlərindən biri kimi İslam dinindən birdəfəlik qurtulmağı irəli sürür, bu mümkün olmadığı halda mərhələli şəkildə həyata keçirilməsini təlqin edirdilər. Bizcə, Əfqani antiislami qüvvələrin bu ideyalarının qarşısını almaq üçün, onların planlarına uyğun deyil də, məhz İslam dinindən imtina etmədən də milli özünüdərkin vacibliyi məsələsini ortaya qoyurdu. Yəni Əfqaninin bu məsələdə də baxışı o idi ki, hər hansı müsəlman xalqının milli oyanışını İslam dininin təməl sütunlarına zidd şəkildə qələmə vermək düşmən işidir. Əslində isə İslam dini heç bir müsəlman xalqının dilini, mədəniyyətini, milli varlığını inkar etmir, sadəcə din ilə milli mədəniyyətin uzlaşmış şəkildə yaşamasının vacibliyini özündə ifadə edir. İkincisi, antiislami qüvvələr milli oyanış məsələsində yalnız Qərb

dəyərlərinin örnək alınmasını önə çəkərək, ümumilikdə Şərq dəyərlərini, o cümlədən də müsəlman xalqlarının hərəsinin özünəməxsus olan adət-ənənələrini aşağılamaq yolunu tutmuşdur ki, Əfqani haqlı olaraq bütün bunları qəbul olunmaz hesab etmişdir. Əfqani doğru hesab edirdi ki, hər hansı müsəlman xalqının milli özünüdərk məsələsini İslam dininə qarşı olaraq görməsi yanlış olduğu qədər də, bu yolda Qərb dəyərlərini təqlid yolunu tutması da müsəlman dövlətlərinin gələcəkdə bir arada olub birlik təşkil etməsinə əngəl olacaqdır.

Biz, bu gün İslam dünyasına aid olan ölkələrin dini birlik məsələsində ortaya qoyduqları əməlləri göz önündə tutaraq, Əfqanin bu məsələdə də nə qədər haqlı olmasını etiraf etməyə bilmərik. Çünki müsəlman xalqları din və millət məsələsində Əfqaninin irəli sürdüyü mülahizələrə uyğun olaraq əsasən, hərəkət etmədiyi üçün, bu gün İslam birliyi daha çox sözdə vardır, əslində isə müsəlman xalqlarının bir hissəsi faktiki olaraq Rusiya Federasiyasının, digər qismi ABŞ-ın yanında yer almaqdadırlar. Hesab edirik ki, hazırda buna səbəb kimi Rusiyanın və ABŞ-ın super dövlətlər olmasını göstərmək, vaxtilə doğru yol tuta bilməməyimizə bu gün bəsit şəkildə haqq qazandırmaqdan başqa ad vermək mümkün deyildir.

2.Həsən Bəy Zərdabinin Milli-Dini Və Qərbçilik Görüşləri

Zərdabinin ictimai-siyasi görüşlərində xüsusi yer tutan amillərdən biri Qərb mədəniyyəti və onun milli məsələyə təsiri olmuşdur. Bütövlükdə, Zərdabi də Axundzadə kimi milli ideyaları təbliğ edərkən, Qərb mədəniyyətinin müsbət ideyalarından yararlanmışdır. Belə ki, milli ideyaların tərənnümçüsü olan Zərdabi Qərb mədəniyyətinin səmərəli cəhətlərini vaxtında görərək soydaşları arasında yaymağa çalışmışdır. Buna, ən bariz nümunə «Əkinçi» qəzeti və bu qəzetdə təbliğ olunan milli-dini və yeniləşmə ideyalarıdır ki, bunlardan bəzilərini yuxarıda da qeyd etmişik. Bu məsələ ilə bağlı onu da qeyd etmək istərdik ki, Zərdabi millətin inkişafında əsas yeri milli-dini dəyərlərə verməklə, yeniləşmənin bir vasitəsi kimi Qərb mədəniyyətindən də yardımçı kimi istifadə etməyə çalışmışdır.

Bu baxımdan alman mütəfəkkiri Vamberin «İslam» kitabı ilə tanış olan Zərdabi, onun Şərq və Qərb cəmiyyəti ilə bağlı fikirlərini «Əkinçi»də təsadüfən verməmişdir. Vamber həmin kitabında yazır ki, Şərq və Qərbdə elm təhsil etmək müxtəlif cürdür. Belə ki, Qərb xalqları çalışırlar ki, elm xalqa bəyan olsun və hər bir kəs elm yolu tutub, xeyir görsün. Vamberə görə, Şərq xalqları elm yollarını xalqdan gizli saxlayır, ancaq islam yarananda Qərb ilə Şərq arasında bu baxımdan heç bir fərq olmayıb. Həttə islam xəlifələri məscid, məktəblər tikiblər ki, xalq elm öyrənsin və o dövrdə Şərqdə tanınmış filosoflar, alimlər olub. Ancaq xəlifədən sonrakı sultanlar, şahlar xalqı gözübağlı saxlamaq üçün yalnız şəriətə üstünlük verərək dünyəvi elmlərə diqqət vermədilər, həttə məktəbləri də mollaxanaya çevirdilər: «İndi Məşriq-zəmin (Şərq) qoca və xəstədir və ol şəxsə aqil deyirlər ki, o ibarət ilə danışdığı sözləri başa düşmək olmasın və bu aqil kəslər deyirlər elm cəvahiratı hər şeydir». (Zərdabi, 2005:189).

Zərdabi də Vamberin dediklərindəki həqiqəti görür, təqdir edir və milli mənəvi dəyərlərdən kənara çıxmadan Qərb mədəniyyəti ilə tanış olmağa üstünlük verirdi. Zərdabi yazır ki, artıq dəfələrlə Avropa tayfalarının, Qərb xalqlarının Şərq əhlindən artıq dərəcədə tərəqqi etmələri ilə bağlı yazılar yazıb, bunun səbəblərini izah ediblər. Ən əsas səbəb də ki, Qərb xalqların daha çox elm təhsil etmələri və bir də azadlıqlarıdır. O yazır: «Nə qədər Avropa əhli bizim təki azadlıqdan bixəbər olub, o vaxtacan bizdən də çox avam olub. Amma bu halda azadlıq cəhətindən Avropa əhli çox tərəqqi edib və bir işdə bizdən irəli düşüb. Əgərçi bizim şəriətimizə görə qulu azad etmək çox böyük savabdır, amma biz bu barədə işi gec qanmışıq. Satınalma qulu azad etməyi savab hesab edə-edə, biz öz xahişimiz ilə bir-birimizə qul olmuşuq. Rəiyyət padşaha, övrət kişiyə, uşaq ataya, nökər ağaya, şagird ustada və qeyrə məgər qul deyil!». (Zərdabi, 2005:189)

Deməli, qul azad etməyi savab iş sayan şəriətin bu müddəasına islam ölkələrinin başçıları, din rəhbərləri əməl etmək əvəzinə müsəlmanların bir-birlərinin quluna çevrilməsinə şərait yaradıblar. Bu baxımdan müsəlmanların əksəriyyətinin qul olmasında günahkar islam, yaxud da şəriət deyil, buna səbəb yeniləşmə ilə uzlaşmayan bəzi adətlər, o cümlədən mövhumat, xürafat və sairdir. Zərdabi yazır: «Xülasə, Məşriq-zəmində azadlıq olmadığına biz Avropa əhlindən geri qalmışıq və nə qədər belə olsa, biz tərəqqi etməyəcəyik və edə bilmərik». (Zərdabi, 2005:189).

Zərdabi həməsrləri arasında Qərb mədəniyyətini şişirtmədən və ideallaşdırmadan millətini gerilikdən, avamlıqdan, biliksizlikdən, millət təəssübsüzlüyündən qurtulmasına, inkişafına çalışan bir ziyalı olmuşdur. O, soydaşlarını başa salırdı ki, libaslarında, hərəkətlərində avropalıları təqlid etməklə heç nə düzəlməyəcək. Zərdabi Qərb mədəniyyətinin müsbət ideyalarını təbliğ etməklə, sadəcə millətinin gözünü açmağı qarşısına məqsəd kimi qoymuşdur. Onun fikrincə, millətin inkişafına səbəb ola biləcək istənilən müsbət bir ideyadan, yəni istər milli-dini adət-ənənələrində, istərsə də Qərb mədəniyyətində olsun, istifadə

etmək lazımdır. Əlbəttə, Zərdabi millətin inkişafına əngəl olan amilləri də, istər milli adət-ənənələrə, islam dininə olunmuş əlavələrdən irəli gəlsin, istərsə də Qərb mədəniyyətinin həddən artıq ideallaşdırılması ilə əlaqədar olsun, görmüş və yeri gəldikcə tənqid etmişdir.

Göründüyü kimi, milli-dini ideyaların, o cümlədən yeniləşmənin Azərbaycanda təbliğində H.Zərdabi və onun «Əkinçi» qəzeti mühüm rol oynamışdır. Zərdabi «Əkinçi» qəzeti bağlandıqdan sonra, məcburi şəkildə uzun müddət ictimai fəaliyyətdən uzaqlaşsa da, XIX əsrin sonlarına yaxın yenidən fəal şəkildə millətinə xidmət etməyə başlamış, xüsusilə XX əsrin əvvələrində «Kaspi», «Həyat» və başqa qəzetlərdə milli-dini ruhlu məqalələrlə çıxış etmişdir.

Fikrimizcə, türkçülük baxımından dildə və dində birlik ideyasını H.Zərdabi 1900-cu illərdə daha açıq və mükəmməl şəkildə ifadə etmişdir. Belə ki, XIX əsrin ikinci yarısında yeniləşmə uğrunda mübarizə apararaq türkçülüyü və islamçılığı canlı bir timsal kimi XX əsrin əvvəllərinə daşıyan Zərdabi bu dövrdə nəşr olunan «Kaspi», «Həyat» və b. qəzetlərdə dil birliyi, din birliyi, milli cəmiyyətlərin yaranması kimi məsələlərlə bağlı çıxış etmişdir. Zərdabi qeyd edirdi ki, hər bir millətin əsas dirəkləri, millət olmağına səbəb dil və din-məzhəbdir. Bunlardan birisi əldən getsə millətin beli sınar, ikisi də getsə millət başqa millətlərə qarışar və yox olar. O yazır: «Çünki dil və məzhəb tayfanın (millətin-F.Ə.) ruhu olan kimidir. Necə ki, ruh çıxanda bədəndən bircə nəş, yəni cəmdək mürür (yavaş-yavaş – F.Ə.) ilə çürüyüb yox olur, habelə dilsiz və məzhəbsiz tayfa da gərək mürür ilə yox olsun. Bəs hər tayfa elm təhsil edən vaxtda gərək öz dilində və öz din və məzhəbində tərəqqi eləsin ki, dünyada qala bilsin. Onlarsız tayfa olmaz».(Azərbaycan publisistikası antologiyası, 2007:22).

O, «Dil birliyi» məqaləsində isə qeyd edir ki, Rusiya dövlətinə tabe olan müsəlmanların çoxunun etnik mənşəyi türk, dilləri türk dilidir. Amma bu dil ayrı-ayrı yerlərdə müxtəlif şivələrə bölünüb ki, ilk növbədə Rusiya türklərinin dil birliyinə nail olmaq lazımıdır. Zərdabi yazır: «Ona görə də bizlərə vacibdir ki, indi vaxt keçməmişdən dil birliyi dalıncan olub bir ümumi dil bina edib, bu ümumi dildə yazıb-oxuyaq ki, gələcəkdə o dil hamının yazıb-oxumaq dili olsun. Belədə Rusiyada olan türk tayfaları getdikcən bir-birilərinə artıq yaxınlaşıb, birləşməkdən artıq da güclənib tərəqqi etməyə qadir olurlar və qardaşlıqları dəxi möhkəm olur».(Zərdabi, 2007:14).

Eyni zamanda, o, 1896-1907-ci illər arsında qələmə aldığı "Böyük sənəd", "Bürokratiya və siyasi etibarlılıq", "Kənd xeyirxahları", "Şərqi Zaqfqaziyanın geriliyi" və başqa məqalələrində çar Ruisyasının müstəmləkə siyasətini və onun yerlərdəki əlaltılarını tənqid etmişdir.

Deməli, XIX əsrin ikinci yarısında Qafqaz müsəlmanlarının milli oyanışına, yəni mədəni türkçülüyə və islamçılığa təkan verən H.Zərdabi bu işinin davamı olaraq 1900-cu illərdə Rusiya, o cümlədən Qafqaz türklərinin dil-millət və din-islam birliyi ətrafında birləşməsini vacib hesab etmişdir. Onun bu dövrdə, milli bir ideoloq kimi Azərbaycan türklərini maarifləndirmək yolu ilə ayrıca bir millət kimi varlığını isbat etməyə və milli birliyinə çalışması, xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Bunu, H.Zərdabinin 1907-ci ildə dəfn mərasimi zamanı qəbirüstü nitqlərdə öz əksini tapmış fikirlərdən də görmək olar. Dəfn mərasimində işirak edən Azərbaycan türkçülüyünün ideoloqu, Azərbaycan Cümhuriyyətinin banisi və qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə H.Zərdabinin qəbirüstü nitqində onun şəxsində böyük bir maarifçini, ustadı itirdiklərini demişdir: «İştə bu qoca ədib də həmin camaatın hər dərdinə dərman olan irfan toxumlarını səpmişdir. Həmin bu maarif mücahidi olan piri-rövşənzəmizə xitabən camaatın maarifmənd və mütərəqqi olduğunu özünə məslək tutan «Nicat» maarif cəmiyyəti tərəfindən deyirəm ki, yat, Allah sənə rəhmət eləsin!!!» (Rəsulzadə, 1992:151).

H.Zərdabini milli ideoloq kimi görmüş tanınmış ictimai-siyasi xadim, mütəfəkkir Əlimərdan Topçubaşov da doğru olaraq qeyd edir ki, «Əkinçi»nin yaradılması onun öz xalqına pioner xidmətinin ən uca zirvəsi olmuşdu. Bununla o, nişanverici və xilasedici bir mayak yaratmışdı: «Bu mayakın parlaq işığı ötən yarım əsrdə öləziməmişdir. Belə faydalı və ruhlandırıcı işıq mənbəyini ehtiramla yad etmək bütün Azərbaycanın, hər bir azərbaycanlının əxlaqi, vətənpərvərlik borcudur».(Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası, 2010:119). Türkoloq alim Əhməd Cəfəroğlunun fikrincə də, 19-cu əsr Azərbaycan maarifçilərindən milliyyətpərvər, istiqlalpərvər H.Zərdabi azəri türkləri arasında birinci olaraq çarizmin Güney Qafqazda ruslaşdırma siyasətini sezmiş, «Əkinçi» də milləti hüquq və haqq davasına cəlb etməyə çalışmış və uzun illər ağır mücadilələr apararaq buna nail olmuşdur (Cəfəroğlu, 2008:234).

Haşım bəy Vəzirovda qeyd edir ki, öz müqəddəs təriqəti və məsləki ilə türklər arasında («Əkinçi»si, milli teatrı və s. ilə) ilk cığır açan H.Zərdabi bizi düşündürən, bizi ağladan millətimiz içində ürəyi, dili, məsləki bir millət mücahididir. Əgər milli mütəfəkkir Firudin bəy Köçərliyə görə, Həsənbəyin əsas xidmətlərindən biri öz həmməzhəblərinin oyanmasına ilk təkan verməsidirsə, milli şair Mirzə Ələkbər

Sabirin fikrincə isə, Zərdabi bütün xalq üçün «mənəvi ata»dır. Siyasi türkçülüyün banisi Yusif Akçura da doğru olaraq qeyd edir ki, türkçülüyün təşəkkülündə H.Zərdabi və onun «Əkinçi» qəzeti mühüm rol oynamışdır: «Həsən bəyin əsil millət tarlasına əkmək istədiyi toxumlar irəliləmə və yenilik toxumlarıdır». H.Zərdabinin tədqiqatçılarından fəlsəfə elmləri doktoru, prof. İzzət Rüstəmovun o fikrilə razılaşırıq ki, «Zərdabi Azərbaycanda, o cümlədən bütöv Rusiyada, Şərqdə XIX əsr reallıqlarının doğurduğu titanlardan-nəhənglərdən biridir». Deməli, Zərdabi hələ Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Topçubaşov və başqalarından öncə türkçü olmuş, ən azı mədəni türkçülüyə xidmət etmişdir.

3. 19-Cu Əsrdə Yaşamış Digər Mütəfəkkirlərin Milli Dini Və Qərbçilik Görüşləri

Azərbaycan Türk ziyalısı Əsgər ağa Adıgözəlov Gorani də (1857-1910) həm İslam dininə, həm də Qərb mədəniyyətinə münasibətdə milli, yenilikçi və uzlaşdırıcı mövqe tutmuşdur. O, «Əkinçi» qəzetinə yazdığı məqalələrində Qərbdən ya da Şərqdən ixrac olunmasından asılı olmayaraq millətin və dinin inkişafının başlıca meyarını milli maarifçilikdə görmüş, bu xətti ömrünün sonuna qədər davam etdirmişdir. Goraninin yaradıcılığının mahiyyəti ondan ibarət idi ki, artıq zəmanə dəyişilib, indi güc və igidlik zamanı deyil, elm və təhsil öyrənmək vaxtıdır. Elm və təhsil almaq isə yalnız zəmanənin ya da Qərb mədəniyyətinin təsiri deyil, milli dəyərlərmizin və İslam dininin də əsas müddəalarıdır.

Bu baxımdan Gorani «Əkinçi»yə göndərdiyi məqalələrində sübut etmyə çalışırdı ki, İslam dini elm və təhsilə həmişə böyük önəm vermişdir. O vurğulayırdı ki, hər hansı molla, yaxud axund bəyan edirsə ki, ancaq dini elmləri öyrənmək lazımdır, bu fikir doğru deyildir. Əgər İslamda yalnız dini elmlərin öyrənilməsi vacib hesab olunsaydı bu, Məhəmməd peyğəmbər (s) və onun davamçıları olan imamlar tərəfindən də qeyd edilərdi. Onun fikrincə, İslamın ilk dövrünə baxdıqda görürük ki, peyğəmbər və onun xələfləri həmişə elm və təhsil almağın tərəfdarı olmuş, bu yolda əməli işlər görmüşlər. Gorani yazırdı: «Keçmişdə bizim xəlifələrin vaxtında islam tayfası elm təhsil etməkdə laçın imiş. Dreper adlı ingilis hükəması ərəblərin elmi dost tutmağını sabit etməkdən ötrü onların bu məsəllərini gətirir: 1) Alimin mürəkkəbi şəhidin qanına bərabərdir. 2) Necə ki, şəhid əlində qılınc cənnətə gedəcək. 3) Dünya dörd şeyin üstə qərar tutub: alimin ağlının, qadirin aliliyinin, abidin duasının, igidin mərdliyinin üstə. Həzrət əl-Mənsur namdarın evi alimlə dolu olurmuş. Həzrət Harun ər-Rəşid yüz alimsiz evdən çölə çıxmaz imiş. Haman bu xəlifə hökm eləmişdi ki, məktəbxanasız məscid tikilməsin». (Əkinçi, 2005:354).

İslamın ilk dövrlərində elmin inkişafında xəlifələrin, xüsusən də Həzrət Əlinin böyük xidmətlərinin olduğunu deyən Gorani yazırdı ki, xəlifələrlə yanaşı, islamın tanınmış elm adamları arasında İmam Cəfər Sadiq, Əl-Razi, İbn-Sina və başqaları da böyük hörmətə malikdirlər. Hətta, onların bu biliyi və istedadları Avropa alimləri tərəfindən də yüksək dəyərləndirilmişdir. Ancaq son əsrlərdə İslam dünyasında geriləmə müşahidə olunur ki, bu da əvvəllimizdən xəbərimizin olmaması və yaxud da avamlığımız ilə bağlıdır. Gorani yazırdı: «Amma çifayda, indi laçınlar qarğalanıb, necə ki, bizim xəlifələrin dövranında xristianlar avamlığından öz naxoşlarının üstə həkim gətirməyi günah bilib, onun ağrıyan yerlərinə keşiş yazan duanı bağlayırlar imiş, habelə bizim zəmanədə islam tayfası … axirət bizimdir deyib durub». (Əkinçi, 2005:354)

Goraniyə görə, xristianlar Orta əsr cəhalətindən oyanıb inkişaf etdiyi halda, müsəlmanlar arasında yeniliyə meyil edənlərin sayı çox azdır. Bunun da nəticəsində Qafqazda bəylər, xanlar zəmanə ilə ayaqlaşmaq, elm və təhsil almaq əvəzinə dilənirlər; pul bəyləri olmaq istəyirlər. O yazırdı: «Bu zəmanədə pul bəyləri əmələ gəlib. İndi hamı pula möhtacdır. Hətta şahzadələr də bir kəmtər yəhudinin əlindən tutub, ondan pul istəyirlər». (Əkinçi, 2005:390).

Gorani bu cür bəyləri olan xalqın inkişaf edə bilməyəcəyini, ona görə də müsəlmanların Avropa xalqları kimi elm yolunda daha çox zəhmət çəkmələrinin, yeni zəmanəyə uyğunlaşmasının vacibliyini vurğulamışdır: «Pəs, təzə zəmanə zəhmət zamanıdır. İndi hükəmalar sübut edir ki, zəhmət insanın bədəni üçün nəf (xeyir) gətirir. Vaxt pul hesab olunur, yəni gərək vaxtı keçirməyib zəhmət çəkmək ki, pul olsun. Çünki zəhmət çəkmək və vaxtı keçirməmək elm ilə olur, yəni elmi olmayan kəsin zəhmətindən o qədər nəf olmaz, ona binaən (görə) bizim zəmanədə elm lazımdır. Elm yolu ilə zəhmət çəkən tayfa öz millətini güclü edər, çünki güc dövlətdədir».(Əkinçi, 2005:390).

Gorani hesab edirdi ki, elm almaq üçün yeni və dünyəvi məktəblərə ehtiyac var. Bu cür dünyəvi məktəblər artıq Qafqazda da açılır ki, müsəlmanlar, o cümlədən türklər ondan faydalanmalıdırlar. Ancaq türk dilində elmi kitablar olmadığı üçün, müsəlmanlar dünyəvi məktəblərdə ana dilində təhsil ala bilmirlər. Gorani yazırdı: «Tiflisdən yazırlar ki, orada camaat bir məktəbi-sənaye açıb ki, rus, gürcü, erməni dilərində elm və sənət öyrədəcək. Amma bizim dildə elm kitabları yoxdur və yazıb oxumaq çətindir deyib razı olmuyublar ki, türk dilində də oxunsun» (Əkinçi, 2005:396).

Gorani təəssüf edirdi ki, ermənilər və gürcülər milli birlikləri sayəsində elm və sənət öyrəndikləri halda, Qafqazda türklərin halına yanan yoxdur. Üstəlik, müsəlman-türk ziyalılarının öz aralarında elm öyrənmək məsləsində fikir ayrılığı var. O yazır: «Əlbəttə, erməni və gürcülərin çalışanı və itirib-axtaranı olduğuna onların dilində xalqa elm və sənət öyrədəcəklər, lakin bizim nə ki çalışanımız yoxdur, hətta Vəkili-naməlum-millət (M.F.Axundzadə-F.Ə.) özü müqərrər olur ki, bizim dildə yazıb oxumaq çətindir və biz elm təhsil etməyə qadir deyilik. Belə də qeyrilərinin çox vecinədir ki, məktəblərdə türk dilində elm öyrədəcəklər, ya yox?» (Əkinçi, 2005:396).

Doğrudan da, XIX əsrin ikinci yarısında Quzey Azərbaycan türklər arasında milli birliyin olmaması, elm və təhsil sahəsində qonşuları erməni və gürcülərdən geri qalması onların inkişafına xeyli problem yaradırdı. Bu dövrdə Azərbaycan Türk ziyalıları daha çox fərdi qaydada millətin inkişafına çalışır, hər hansı bir cəmiyyət ətrafında birləşməyə elə də səy göstərmirdilər. Ən yaxşı halda isə, bu dövrdə Qafqazda, o cümlədən Quzey Azərbaycanda məşhur olanlar şeir məclisləri («Beytüs-səfa», «Beyti-xamuşan», «Divani-hikmət» və b.) idi.
Bu baxımdan Ə.Goraninin deməsi ki, erməni və gürcülərdən fərqli olaraq bu xalqın «çalışanı, itirib-axtaranı» yoxdur, əsasən haqlı idi. Gorani görürdü ki, xüsusilə ermənilər bütün sahələrdə inkişaf edib, hətta akademiya yaratdıqları halda, türklər ana dilində elmi kitab belə tapmaqda çətinlik çəkir və dünyəvi məktəbləri də yox səviyyəsindədir. Buna səbəb də odur ki, türklər zəmanə ilə ayaqlaşmaqda çətinlik çəkir, millətin övladlarına elm və təhsil verəcək müəllimlər əvəzinə, hələ də mollalar və axundlar yetişdirilir. Goraninin fikrincə, əgər dünyəvi məktəblərdə də uşaqlara müəllimlər deyil, mollalar dərs verəcəklərsə o millət yenə də inkişaf etməyəcəkdir. Ona görə də ilk növbədə, müəllimlər yetişdirməyə çalışmaq lazımdır. Yəni müəllimlər özləri dünyəvi elmlərdən xəbərləri olmalıdır ki, uşaqlara da elm və təhsil verə bilsinlər. Gorani yazırdı: «Hər kəs xəyal edirsə ki, bizim indiki müəllimlər birdən-birə başlayıb təzə qayda ilə təlim edəcək, nahaq fikrə düşüblər. Onlar nə qədər qabiliyyətli olalar və nə qədər xahişdə edələr, bunu edə bilməzlər. Ona görə ki, onların bu qaydadan əsla xəbərləri yoxdur». (Əkinçi, 2005:414)

Gorani hesab edirdi ki, təhsili təlim etmək özü bir elmdir və bunu, Avropa əhalisi elmi-pərvəriş adlandırır. Ancaq müsəlman müəllimləri bunu öyrənmək əvəzinə hələ də, köhnə üsullardan istifadə edirlər. Belə ki, bizim müəllimlər qol gücünə biçarə uşağı yarımcan edib əlif-bey öyrədib sonra əlhəmdülillahı əzbərlədib korazehin edirlər. Onun fikrincə, amma elm oxumuş müəllim uşağı həvəsə gətirib əmcəkdən kəsilmiş uşağı çörəyə, suya öyrədən kimi əlif-beydən sonra ona qaranı tanıdır: «Bəs, qardaşlar, gərək mürür ilə təzə məktəbxanalar bina edib, az-çox elmdən xəbərdar olanları oraya müəllim tutmaq. Bir baxın bizim qonşu ermənilərin elm təhsil etməyinə. Qafqazın hər bir şəhərində onların gimnaziyaya bərabər məktəbxanaları var. İrəvan yavıqlığında hətta akademiyaları da var. Amma bizim bircə də elm oxuyan məktəbimiz yoxdur. Ay qardaşlar, yaddan çıxarmayın ki, uşaqlar millətin ümididirlər və bunu bilin ki, Avropa əhlinin bir məsəli var ki, deyir: millətin gələcəkdə xoşbəxt ya bədbəxt olmağına bais uşaqların əvvəl yaxşı, ya yaman tövr ilə əlif-beyi oxumağıdır» (Əkinçi, 2005:414).

Goraninin bütün bu fikirləri, o cümlədən müsəlmanlar arasında milli birliyin, təəssüblüyü olmamasından şikayətlənməsi milli maarifçiliklə bağlı mühüm bir addım idi.

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Mirzə Yusifxan Təbrizi də yenilikçilik, dünyəvi elmlərin öyrənilməsinin zəruriliyi ilə yanaşı, milli-dini dəyərlərin qorunması ön planda olmuşdur. Bu anlamda o, Mirzə Kazımbəyə ünvanladığı məktublarında haqlı olaraq onun dinlə bağlı baxışlarına etiraz etmiş, onun dediklərinin əksinə olaraq Qurani-Kərimdə cahilliyin, nadanlığın, kütlüyün pislənərək insanların maariflənməyə çağrıldığını bildirmişdir.

Mirzə Yusif xanın «Yek kəlmə» əsərində isə bəzi Avropa ölkələrində olduğu kimi, müsəlman ölkələrində də ədalətli şahın əliylə şəriətə əsaslanan konstitutsiyalı dövlətin qurulması fikrini irəli sürür. Mirzə Yusif xanın şəriət əsasında ortaya atdığı konstitusiyalı dövlət ideyasının gerçəkləşməsini isə M.F.Axundzadə mümkünsüz hesab etmişdir.
Mirzə Yusifxanın digər əsərləri "Yer qatları", "Gəncinəyi-daniş", "Risaləyi-islahi xətti-islam" və başqalarıdır. (Tərbiyət,1987:234-235).Bizcə, Fətəli şah Qacarın nəvəsi Əbülhəsən Mirzə, ya da Heyrət Şeyxürrəis (1847-1915) də Mirzə Yusifxan kimi yenilikçi-mötədil baxışlı bir ziyalı olmuşdur. Qacarlara aid şəhərlərlə yanaşı Misirə, Hindistana, Osmanlıya səyahətlər edən Heyrət Şeyxürrəisin əsas əsərləri "İttihadül-islam", "Azad adamların kitabı", "Müntəxəbi-nəfis" və başqaları olmuşdur. Qacarlar Məslis Şurasına (Parlamentinə) Mazandarandan millət vəkili seçilmiş Heyrət şeirlərində azad düşüncəsi ilə seçilmişdir. (Tərbiyət,1987:235).
Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Məmməd Tağı Sidqiinin dünyagörüşündə də yenilikçilik, dünyəvi elmlərin öyrənilməsinin zəruriliyi ön planda olmuşdur. Sidqinin əsas ictimai-fəlsəfi əsərlərindən biri "Heykəli-insana bir nəzər"dir. O, bu əsərində insan-cəmiyyət probleminə və millətin təkamül mərhələlərinə diqqət yetirmiş, bütün bunları təhlil etməyə çalışmışdır. Öncə, insanın mahiyyəti ilə bağlı yazırdı ki, insana diqqətlə baxanda heyrətdə

qalmaya bilmirsən. Buna səbəb də insanda olan müxtəlif fikirlər, hislər, nəzərlər və mülahizələrdir. (Sidqi Məmməd Tağı, 2004:131)

Sidqi həməsrlərinə demək istəyirdi ki, kor-koranə İslam qayda-qanunlarından çıxış edib Qərb mədəniyyətini tamamilə inkar etməklə heç nə əldə edə bilmərik. Üstəlik, din alimləri bəzi məsələlərdə Qərb mədəniyyətini "küfr" elan etsələr də, ancaq lazım gələndə də "küfr" məsələsi "unudulur". Bu isə o deməkdir ki, müsəlmanlar istəsələr də, istəməsələr də Qərb mədəniyyəti, Qərb elmi və texnologiyası gerçəkliyi ilə üz-üzə qalıblar. Ona görə də, burada əsas çıxış yolu Qərb mədəniyyətini görməzdən gəlmək deyil, bu gerçəkliyi görüb milli-dini dəyərlərmizi də qoruyub saxlamaqla yanaşı, buna uyğun nəticələr çıxarmaqdır. Bunlardan biri də, türk-müsəlman xalqlarının qəzətdən doğru şəkildə faydalanmalarıdır. Sidqi yazır: "Qəzetənin mühəssənatı və əhəmiyyəti çox-çoxdur. Onun tərif və tövsifi, izzət və ehtiramı, məziyyət və lüzumu bundan ziyadədir ki, əsrimizdə hər məmləkətin müəzzilat ümurunun nəticəsi və hər millətin nətayici-əfkarının səməresi və hər dövlətin politikasının təğyirat və təbdilatı küllən qəzetə iladir. Qəzetəni alıb oxumaqdan ar etməyəlim. Qazet kəlməsini dilimizdə zikr etməyə ikrahımız olmasın. Əgər olursa da türki dilimiz ilə bir lisani-lətafət asan və əzəb ül-byandır ki, əba və əcdadımızdan gəlib bizlərə yetişənədək hər əsrin təğazasınca və hər qitə əhalisinin istilahınca münasib libas ilə zirvələnibdir". (Sidqi Məmməd Tağı, 2004:131)

Ümumiyyətlə, Sidqinin dünyagörüşündən hiss olunur ki, o, millətin birliyi və diriliyi naminə Şərq-İslam dəyərləri ilə Qərb dəyərlərinin uzlaşdırılması tərəfində olmuş, ömrünün sonunadək də, bu mövqeyini qoruyub saxlamışdır. Gördüyümüz kimi, Azərbaycanda Şərq-İslam-Türk mədəniyyəti və Qərb-Avropa mədəniyyətinin "sintezi"ndən çıxış edən Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri aşağı-yuxarı daha çox milli nüvəli dəyərlər əsasında Şərq-İslam mədəniyyəti ilə Qərb-Avropa mədəniyyətinin uzlaşdırılmasından yana olmuşdurlar. Onların bu xətti 20-ci əsrin əvvəllərində əksər aydınlarımız (Hüseynzadə, Ağaoğlu, Rəsulzadə və b.) tərəfindən qəbul edilərək inkişaf etdirilmiş və "Azərbaycan Cümhuriyyəti" adlanan Türk dövlətimiz də bu fəlsəfə üzərində qurulmuşdur.

Nəticə

Ümumiyyətlə, hesab edirik ki, Əfqani, Zərdabi və Talıbzadə yalnız öz dövrlərinin deyil, eyni zamanda bu gün ortada olan milli fəlsəfəmizin də bünövrəsini müəyyənləşdirmiş böyük şəxsiyyətlərimizdir. Hər halda bizim üçün Əfqanilər, Zərdabilər, Talıbzadələr Bakıxanovla, Vazehlə başlayan sxolastik fəlsəfədən dünyəvi fəlsəfəyə keçid prosesini təkmilləşdirməklə yeni bir Azərbaycan Türk fəlsəfəsinin, Azərbaycan Türk mədəniyyətinin əsasını qoymuşlar. Niyə görə, bunu yeni bir Azərbaycan Türk fəlsəfəsi ya da mədəniyyəti adlandırırıq? Çünki onların əsasını qoyduğu Azərbaycan Türk fəlsəfəsi bir tərəfdən əski türk fəlsəfəsi və islam fəlsəfəsinin mütərəqqi ənənələrinin davamı, digər tərəfdən isə Avropa-Qərb mədəniyyətinin təsiri altına düşmədən, yəni milli-dini mədəniyyəti zədələmədən dolayısıyla ondan yararlanmaq düşüncəsinin məhsulu idi. Bu anlamda 19-cu əsrdə ortaya çıxan Azərbaycan Türk fəlsəfəsinin özünəməxsusluğu keçmişdə mövcud olmuş mütərəqqi milli-dini fəsləfi-mədəni irsimizin Qərb-Avropa mədəniyyəti ya da fəlsəfəsi ilə, kor-koranə şəkildə, təqlidçiliklə deyil, milli nüvənin əsasında uzlaşdırılması idi. Şübhəsiz, bu işdə Bakıxanov, Nəbati, Vazeh, Zakir, Axundzadə, Marağalı, Şirvani, Gorani və başqalarının mədəni-fəlsəfi irsini də nəzərə almaqla, ancaq böyük payın Əfqanilərə, Zərdabilərə, Talıbzadələrə aid olduğunu hesab edirik (C.Əfqani, H.Zərdabi, M.Ə.Talıbzadə və S.Ə.Şirvaninin dünyagörüşləri ayrı-ayrılıqda təhlil olunmuşdur).

Bizə elə gəlir ki, milli nüvə ətrafında milli-dini dəyərlərlə Qərb dəyərlərinin uzlaşdırılmasında müəyyən qədər Seyid Əzim Şirvani, Əsgər ağa Gorani, Məmməd Tağı Sidqi və başqaları da mühüm rol oynamışlar. Məsələn, Seyid Əzim A.A.Bakıxanov kimi daha çox milli-dini dəyərlər əsasında millətinin və dininin inkişafını görmək istəsə də, onun yaradıcılığında Qərb mədəniyyətindən tamamilə imtina etməyin doğru olmaması fikirləri də öz əksini tapmışdır. Hətta, o iddia edirdi ki, Qərb mədəniyyətində mövcud olan bir çox tərəqqipərvər-yenilikçi hadisələrdə təəccüblü heç nə yoxdur, çünkü bunların hamısı Quranda var. Ona görə də, müsəlmanların Qərb mədəniyyətinin tamamına "küfr" damğasını vurub birmənalı şəkildə pisləmələri də doğru deyildi.

ƏDƏBİYYAT

1.Akçuraoğlu Yusif. Türkçülüyün tarixi. Bakı, Qanun, 2010
2.Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı, «Şərq-Qərb», 2007
3.Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası (2 cilddə 1 cild). Bakı, «Elm və təhsil», 2010
4.Qurbanov Ş. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı, Azərnəşr, 1997
5.Şükürov A. Şərq fəlsəfəsi və filosofları. – Bakı, "Əbilov, Zeynalov və oğulları", 2005
6.Göyalp Ziya. Türkçülüyün əsasları. Bakı: «Maarif», 1991

7.Məmmədzadə Mirzə Bala. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992
8.Cəfəroğlu Əhməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Mütərcim, 2008
9.Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Bakı, "Avrasiya Press", 2005
10.Rüstəmov İzzət. Həsən bəy Zərdabi. Bakı, Turan nəşrlər evi, 2012
11.Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I cild, - Bakı, 1992
12.Tərbiyət M. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı,Azərnəşr, 1987
13.Sabir Mirzə Ələkbər. Hophopnamə. İki cilddə. II cild. Bakı, 2004
14.Sidqi Məmməd Tağı. Əsərləri. Bakı, Çaşıoğlu, 2004
15.Zərdabi Həsən bəy. Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Bakı, Avrasiya Press, 2005
16.Zərdabi H.B. "Dil birliyi", Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı, «Şərq-Qərb», 2000

TÜRKİYE-AZERBAYCAN SOSYAL GÜVENLİK SÖZLEŞMESİ HAKKINDA DEĞERLENDİRMELER

Doç. Dr. Ö. Hakan ÇAVUŞ[38]

Özet

İkili sosyal güvenlik sözleşmeleri, sözleşme kapsamında belirlenen sosyal sigorta yardımlarının anlaşmayı yapan iki ülkeyi bağlayan ve yapılan sözleşmeye uygun olarak düzenlenen her türlü anlaşmalar olarak tanımlanmaktadır. Bu kapsamda "Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Arasında Sosyal Güvenlik Sözleşmesi" ve "Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Sosyal Güvenlik Sözleşmesinin Uygulanmasına İlişkin İdari Anlaşma" imzalanmıştır.

Çalışmada, sosyal güvenlik sözleşmelerinin koordinasyon ilkeleri olarak belirlenmiş olan; "Eşit İşlem (Muamele) Eşitliği İlkesi", "Yardımların İhracı İlkesi", "Mevzuatta Teklik İlkesi" ve "Kazanılma Sürecinde Hakların Korunması/Sürelerin Birleştirilmesi İlkesi" ve "İdari Yardım ve İşbirliği İlkesi" kapsamında Türkiye-Azerbaycan ikili sosyal güvenlik sözleşmesinde yer alan sosyal sigorta yardımları ele alınmıştır.

***Anahtar Kelimeler** : İkili sosyal güvenlik sözleşmesi, sosyal güvenlik, sosyal güvenlik hukuku, koordinasyon ilkeleri, işsizlik sigortası*

Evaluations On The Turkey-Azerbaıjan Social Security Agreement

Summary

Bilateral social security agreements are defined as all kinds of agreements that bind the two countries that make the agreement of the social insurance benefits determined within the scope of the agreement and are arranged in accordance with the agreement. In this context, "Social Security Agreement Between the Republic of Turkey and Republic of Azerbaijan" and "Administrative Agreement on the Implementation of the Social Security Agreement Between the Republic of Turkey and the Republic of Azerbaijan" were signed.

In the study, which were determined as the coordination principles of social security agreements; Social insurance benefits included in the Turkey-Azerbaijan bilateral social security agreement within the scope of the "Principle of Equality of Treatment", "Principle of Issuance of Benefits", "Principle of Uniformity in Legislation" and "Protection of Rights in the Acquisition Process/Combination of Periods" and "Principle of Administrative Assistance and Cooperation" are discussed.

***Keywords**: Bilateral social security agreement, social security, social security law, principles of coordination, unemployment insurance*

***JEL Kodları**: H55, K19, K31, K39, K29*

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşından sonra sosyal güvenlik uygulamaları küresel düzeyde tartışılan bir konu haline gelmiştir. Dış göçün ülkeler arasında ilk olarak iki taraflı ve planlı bir şekilde yapılmasını içeren düzenlemeler de ülkelerarası göçü hızlandıran nedenlerden birisi olmaya devam etmektedir. Ülkeler arası ekonomik iş birliğinin artmasından dolayı özellikle uluslararası işgücü göçü hızlanmış, göç veren ülkeler ile göç alan ülkeler göçmenlerin sosyal güvenlikle ilgili sorunlarını çözecek düzenlemeler yapmışladır. Günümüzde göç alan birçok ülke, ülkelerine gelen göçmenleri, ülkeler arasında yapılmış ikili antlaşmalar yapılmamış olsa dahi tek taraflı olarak ülkelerine kabul etmektedir. Ancak ülkelerarası göçlerin artmasıyla birlikte sosyal güvenlik alanında da çok ciddi sorunlar ortaya çıkmıştır. Göçmenlerin de göç ettikleri ülkede sosyal güvenlik haklarından yeterince yararlanamamaları en büyük sorunlarından birisini oluşturmaktadır. Bu nedenle ülkeler tek taraflı veya çok taraflı sosyal güvenlik anlaşmaları yapmaktadırlar. Sosyal güvenlik alanındaki uluslararası iş birliğinin en önemli kaynaklarını iki taraflı ve çok taraflı sosyal güvenlik sözleşmeleri oluşturmaktadır. Ulusal ve uluslararası düzeyde sosyal güvenlik hakkının, bir insan hakkı olarak kabul edilmesi sonucunda tüm dünyada, Birleşmiş Milletler (UN), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ve Avrupa Birliği (EU) gibi uluslararası kuruluşların önderliğinde sosyal güvenliğin asgari standartlara kavuşturulmasına yönelik birçok anlaşma yürürlüğe girmiştir.

İşgücü göçünün yoğunlaşması nedeniyle devletler, başka ülkelerde çalışan vatandaşlarının sosyal güvenlik sorunlarını, çalışanların sosyal güvenliğine ilişkin uluslararası bildiri ve sözleşmelerdeki genel ilkeler ışığında, ayrıntılı bir biçimde hazırlanan ikili sosyal güvenlik sözleşmeleriyle çözümlemeye çalışmaktadırlar. Ayrıca ülkeler, değişik nedenlerle yurtdışına çıkan vatandaşlarının sosyal güvenliklerini sağlayabilmek ve bu vatandaşlarının ülkelerine geri dönüşlerinde yurtdışında kazandıkları sosyal güvenlik

---

[38] Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

haklarını koruyabilmek amacıyla uluslararası düzenlemeler kapsamında ikili ve çok taraflı uluslararası sözleşme ve anlaşmalar yapmaktadırlar. İkili sosyal güvenlik sözleşmeleri, taraf devletlerin sosyal güvenlik alanındaki ilişkilerini, kendi iç hukuk alanlarındaki gelişmelerle uyumlu hale getirerek vatandaşları arasında işlem eşitliğini sağlamayı ve vatandaşlarının kazanılmış ve kazanılacak haklarını korumayı amaçlamaktadır. Bu yönde imzalanan sözleşmelere, uygulama biçimlerine ilişkin idari anlaşmalar ve protokoller eklenerek sözkonusu sözleşmeler günün değişen şartlarına uygun hale getirilebilmektedir.

1.Genel Olarak Sosyal Güvenlik Sözleşmeleri

Göç eden yabancı ülke vatandaşlarının sosyal güvenlik haklarından yararlanabilmeleri, göç ettikleri ülkenin sosyal güvenlik mevzuatına göre bazı şartları yerine getirmiş olmalarına bağlıdır. Bu şartlar; ikamet etme, belli bir süre çalışma ve belli bir süre prim ödeme unsurlarını içermektedir. Sözkonusu unsurlarla ilgili düzenlemeler göçmenler açısından ciddi sorunlara yol açmaktadır. Göçmenler kendi ülkelerinde tabi oldukları sosyal güvenlik sisteminden yararlanamadıkları gibi aynı zamanda göç ettikleri ülkelerin mevzuatında yer alan sınırlayıcı şartlar nedeniyle bu ülkelerin de sosyal güvenlik sistemlerinden yararlanamamaktadır. Bu sorunların çözümü amacıyla uluslararası düzeyde çözümler oluşturulamaması nedeniyle sosyal güvenlik sözleşmeleri, göçmenler ile ilgili sorunların çözümünde ve göçmenlere daha fazla sosyal güvenlik yardımları (veya sosyal koruma) sağlanmasında uzun yıllardan beri kullanılan bir araç durumuna gelmiştir. Sosyal güvenlik sözleşmeleri, “sözleşmelerde belirlenen sosyal güvenlik kollarının ve rejimlerinin tamamını veya bir kısmını kapsayan ve sosyal güvenlik alanında iki veya daha fazla akit tarafı bağlayan veya sonradan bağlayabilecek olan iki veya çok taraflı sözleşme şeklinde sözkonusu sözleşmelere uygun olarak bağıtlanan her türlü anlaşma” olarak tanımlanmaktadır (Hirose vd., 2011; ILO, 2015). Son düzenlemeler kapsamında ikili ve çok taraflı anlaşmalarının, menşei, transit geçiş ve destinasyon ülke hükümetlerinin temsilcilerini çeşitli düzeylerde sosyal ortaklarla bir araya getirmek, cinsiyete duyarlı, ILO standartlarına uygun, sosyal diyaloğa dayalı ikili ve çok taraflı anlaşmaların tasarımı, içeriği, müzakeresi, uygulanması, izlenmesi ve değerlendirilmesi konularınsa iyi uygulamaları yürülüğe koymak ve menşe ve destinasyon ülkelerindeki işgücü piyasalarının ihtiyaçlarını uygun şekilde ele alarak göçmen işçilerin korunması için üçlü platformları teşvik etmek amacıyla da düzenlenmeleri gerektiği önerilmiştir (ILO, 2017a).

İki veya çok taraflı sosyal güvenlik sözleşmeleri, uluslararası düzeyde sosyal güvenlik hakkının korunmasını ve sürdürülmesini sağlamaktadır. Sözkonusu sözleşmeler; yasadışı göçün azalmasına, geçici göçmenliğin yaygınlaştırılmasına ve uluslararası işgücü göçü yönetiminin de işgücü piyasası açısından daha etkili yönetilmesine hizmet etmektedir (ISSA, 2006). Ayrıca sözleşmelerde, taraf devletlerin iş birliği kuralları çerçevesinde sosyal güvenlik alanında vatandaş olan ile olmayan arasında eşit davranılmasına, çalışanların hizmetlerinin birleştirilmesi ve kazanılmış hakların transferi gibi hükümler yer almaktadır (Limoncuoğlu, 2017). Bu hükümler aracılığıyla sözleşmeler ülkelerin beşeri sermayesinin ve mesleki bilgilerin gelişmesini ve transferini sağlarken diğer yandan göçmenlerin bulunduğu ülkelerden göç veren ülkelere sürekli finansal fon akışını sağlanmaktadır (UNICEF, 2021).

2.Türkiye İle Azerbaycan Arasındaki İkili Sosyal Güvenlik Sözleşmesinin Temel İlkeler Bakımından İncelenmesi

Küresel düzeyde göçmen hakları ile ilgili düzenlemeler yapan ILO hükümetlere, iki veya çok taraflı sosyal güvenlik sözleşmeleri ile sosyal güvenlik konusunda göçmenlere; eşit davranma, kazanılmış hakların sürdürülmesi, hakların kazanılma sürecinin sürdürülmesi ilkeleri çerçevesinde düzenlemeler yapmalarını önermiştir (ILO, 2017b). Günümüzde ise iki taraflı veya çok taraflı sosyal güvenlik sözleşmeleri beş temel ilke çerçevesinde düzenlenmektedir. Bu ilkeler; vatandaş olanlarla olmayanlar hakkında eşit işlem yapmak, uygulanabilir mevzuatı tespit edebilmek, hakların kazanılması sürecini korumak, göç edilen ülkede yardımların yapılmasına devam edilerek yardımların transferini sağlamak ve idari yardım ve işbirliği sağlamak şeklinde sıralanabilir (Limoncuoğlu, 2015:38).

09.10.2000 tarih ve 24225 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak 09.08.2001 tarihinde yürürlüğe giren Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Arasında Sosyal Güvenlik Sözleşmesi **(kısaca SGS)** hakkında sözkonusu beş ilke çerçevesinde değerlendirmeler yapılmıştır.

2.1. Eşit İşlem (Muamele) Yapılması İlkesi

Eşit işlem (muamele) yapılması ilkesi, göçmen statüsünde çalışanları ve ailelerini, mümkün olduğu kadar göçmen olarak gelinen ülke vatandaşı çalışanlarla eşit haklara sahip olarak sosyal güvenlik yardımlarından eşit koşullarda yararlanmalarının sağlanması şeklinde açıklanmaktadır (ILO, 2021). Bu nedenle sosyal güvenlik sözleşmelerinde yer alan eşit işlem ilkesi, uluslararası sosyal güvenlik alanındaki işbirliğinin ana unsurlarından birisidir. Eşit işlem yapılmaması nedeniyle sosyal güvenlik alanında ayrımcılık 3 şekilde ortaya çıkmaktadır. Bunlar; sosyal güvenlik sistemine kayıt şartlarında, sosyal güvenlik hakkını elde etme şartlarında ve sosyal güvenlik yardımlarından yararlanma şartlarında ayrımcılık şeklinde sınıflandırılmaktadır. Eşit işlem ilkesi, göçmen statüsünde çalışanlara ve ailelerine sadece sosyal güvenlikten eşit şekilde yararlanma hakkı vermektedir (Hirose vd., 2011).

Eşit işlem yapılması ilkesi, SGS'nin 4. maddesinde açıklanmıştır. Madde hükmüne göre, "*genel itibariyle sözleşmelerden yararlanan kişilerin akit tarafların mevzuatlarına göre hak ve yükümlülükler bakımından vatandaşlarla eşit işlem göreceği"* olarak ifade edilmiştir. Bu kapsamda SGS'nin 3. maddesinde sözleşmenin uygulanacağı ilk grup kişiler belirtilmiştir. Madde hükmüne göre, "*..sözleşme bir veya her iki Tarafın mevzuatının uygulandığı veya uygulanmış olduğu şahıslar ile onların iki Ülkeden birinin mevzuatının etki alanında bulunan aile üyelerine ve buna hakkı olan diğer şahıslara uygulanacaktır"*. Sözkonusu 3. madde kapsamında SGS'den yararlanmak için vatandaş olma şartı aranmamakta sadece mevzuata tabi olma şartı aranmaktadır. Yine aynı madde kapsamında, Türkiye ve Azerbaycan olarak her iki ülke mevzuatına birden tabi olmak da SGS hükümlerinden yararlanmaya engel teşkil etmemektedir. Sözleşmenin uygulandığı ikinci grup olan ilk gruptaki kimselerin bakmakla yükümlü oldukları kişiler ve geride kalan hak sahipleri de 3. madde kapsamında "*bakmakla yükümlü olunan kişiler ve geride kalan hak sahiplerinin sözleşmelerden yararlanabilmesi için iki ülkeden birinin uygulanan mevzuatının kapsamında olması şartı*" hükmüne göre SGS'den yararlanabilmektedirler.

1.2.Kazanılma Sürecinde Hakların Korunması (Sigortalılık Sürelerinin Birleştirilmesi)

Hakların kazanılma sürecinin korunması ilkesi, hakların kazanılması aşamasında sözleşmeye taraf ülkelerde geçen sigortalılık sürelerinin birleştirilmesini ifade etmektedir. Yani sözkonusu ilke, bir ülkedeki prim ödeme gün sayısını doldurmak için kişinin çalıştığı diğer ülke veya ülkelerde ödediği prim ödeme sürelerinin toplanarak kişinin kendisinin ve ailesinin sosyal güvenlik yardımlarından yararlanmasına imkan vermektedir. Çalışanların sosyal güvenlik kapsamında oldukları sürelerin toplanarak yardımlardan yararlanmak için gerekli olan şartların sağlanması işlemine "sigortalılık sürelerinin birleştirilmesi veya totalization" denilmektedir (ILO, 2022). Sigortalılık sürelerinin birleştirilmesi, sigortalılara sosyal güvenlik yardımlarından tam olarak yararlanma hakkı vermektedir. Bazen göçmen statüsünde çalışanın, ikili sosyal güvenlik sözleşmesi kapsamında iki ülkede çalıştığı süreler birleştirilse dahi mevzuat şartları nedeniyle sosyal güvenlik yardımlarından yararlanmak için gereken süreleri tamamlayamaması nedeniyle sözkonusu yardımlardan yararlanılamadığı görülebilmektedir. Bu durumda sosyal güvenlik sözleşmelerinin kişilere sosyal güvenlik hakkını tam olarak sağlama işlevi kapsamında sözkonusu sözleşmeler, belli şartlar altında sözleşmeye taraf olmayan üçüncü devlet ülkesinde geçirilen sigortalılık sürelerinin de birleştirilebilmesine imkan sağlamaktadır. Bu durumun yanısıra çalışan göçmenin yardımlardan yararlanabilmesi için ayrıca üçüncü ülke ile diğer iki ülke arasında ikili veya çok taraflı bir sosyal güvenlik sözleşmesinin bulunması gerekmektedir (ILO, 2021).

SGS'nin 16/1. maddesinde "*…sözleşmelerde yardıma hak kazanılması, korunması veya yeniden kazanılması belirli bir sigortalılık süresinin tamamlanması şartına bağlı tutulmuşsa aynı zamana rastlamamak üzere geçirilen bu süreleri taraf ülkeler, kendi mevzuatına uygun olarak kabul ederler"* şeklinde yapılan düzenlemeye göre, Türkiye ve Azerbaycan, her iki ülkede çalışılan/geçirilen sigortalılık sürelerinin birleştirilmesini kabul etmişlerdir. Ancak sigortalılık sürelerinin birleştirmesi için bazı şartlar aranmaktadır. Buna göre ilk şart, "*bir hakkın kazanılması belirli bir sigortalılık süresini gerektirmesi ve birleştirilen sigortalılık sürelerinin aynı döneme ait olmamasıdır"*. Diğer şart ise, "*çalışan tarafından bir ülke mevzuatına tabi olarak tamamlanmış sigortalılık sürelerinin toplamı 1 yıldan az ise ve geçirilen bu süre o ülke mevzuatına göre bir yardım hakkı doğurmuyorsa bu süreler birleştirme sürecinde dikkate alınmayacaktır*". Bu kapsamda SGS'nin "*12 Aydan Az Olan Sigortalılık Süreleri*" başlıklı 17. maddesine göre "*Azerbaycan ile yapılan sözleşmelere göre, yine kişinin bir ülkede çalışması 1 yıldan az ve fakat bu çalıştığı ülkede 1 yıldan az çalışmalar için bir yardım öngörülmüşse kişi bu yardımlardan yararlanabilmektedir*. Yine SGS'nin 16/2. maddesine göre, "*Taraf ülkelerde geçirilen sigortalılık*

sürelerinin birleştirilmesi hakkı ile birlikte bazı sözleşmelerde 3. devlet ülkelerinde geçirilen sigortalılık sürelerinin de birleştirilebileceği" düzenlenmiştir. Buna göre çalışan, iki ülkede geçirilen sigortalılık sürelerinin birleştirilmesine rağmen bir yardım yapılmasına hak kazanamamışsa, taraf devletin sosyal güvenlik sözleşmeleri ile bağlı bulundukları 3. devlet ülkelerinde geçirilen süreler de sigortalılık sürelerinin birleştirilmesinde dikkate alınacaktır. Ancak burada sürelerin birleştirilmesine rağmen çalışan kişinin hem yardım yapılmasına hak kazanamaması hem de 3. devlet ülkesi ile bu taraf ülkelerinden ikisinin de arasında sosyal güvenlik sözleşmesinin düzenlenmiş olması şartlarının bir arada bulunması gerekmektedir. Ayrıca sözleşmenin feshi halinde yapılacak işlemler ayrıca düzenlenmiştir. Buna göre, SGS'nin 35/2. madde hükmüne göre, "*sözleşmenin feshi halinde sözleşme uyarınca kazanılmış haklar korunurken kazanılmakta olan haklar için ülkeler müzakerelere başlanacaktır".* Ancak müzakereler sonucu bir anlaşma sağlanamazsa SGS'nin 33. maddesine göre, "*…sözleşmelerin uygulanması ve yorumlanmasından kaynaklanan sorunların çözümü için ayrıntılı bir çözüm süreci.."* başlayacaktır.

Uygulanacak Mevzuatın Belirlenmesi (Mevzuatta Teklik)

Kişilerin tabi olduğu mevzuata göre prim ödeyerek yardım talebinde bulunmaları ve yetkili kurumun belirlenmesinde uygulanacak mevzuatın tespit edilmesi önemli hale gelmektedir. Sosyal güvenlik sözleşmeleri aracılığıyla göçmen çalışanlar, kendileri hakkında hangi ülkenin sosyal güvenlik mevzuatının uygulanacağı hakkında bilgi sahibi olmaktadırlar. Sosyal güvenlik sözleşmelerine göre genel olarak çalışanlar, çalıştıkları ülkelerin sosyal güvenlik mevzuatına tabi olmaktadırlar (Limoncuoğlu, 2015:45) Bu genel kuralla birlikte sosyal güvenlik sözleşmelerinde geçici olarak belli bir süre başka ülkeye gönderilen çalışanlar, gemi adamları, uluslararası taşımacılık işletmeleri personeli, diplomatik misyonlar ve konsolosluk görevlileri ve devlet memurları ile ilgili istisnai hükümlerin de düzenlendiği görülmektedir (Limoncuoğu, 2017:24-25).

Bağımlı çalışanlar için genel kural, istihdam edildikleri ülke mevzuatına tabi olmaları yönündedir. Bağımsız çalışanlar açısından ise ikamet ettikleri ülkeye göre mevzuata değişmektedir. Buna göre, SGS'nin 6. maddesinde "…. *Sözleşmenin 7. ve 8. maddelerine aykırı olmadığı takdirde, bir Taraf Ülkesinde emek faaliyetiyle uğraşan şahıs bu faaliyetle ilgili olarak yalnız çalıştığı Ülke mevzuatına tabi olur"* şeklinde düzenleme yapılmıştır. Sözkonusu maddeye göre, Azerbaycan ile yapılan sözleşmelere göre, hem bağımlı hem bağımsız çalışanlar çalıştıkları ülke mevzuatına tabi olmaktadırlar.

Uygulanacak mevzuatın tespitinde sözkonusu genel kurallara ilave olarak bazı özel grup çalışanlar için sözleşmelerde özel kurallar da düzenlenmiştir. Bu kişiler; gemi adamları, uluslararası taşımacılık işletmeleri personelleri, diplomatik misyonlar ve konsolosluk görevlileri ve devlet memurlarıdır. Bu kapsamda SGS'nin 7/4. maddesine göre, "*gemi adamları, çalıştıkları geminin bayrağını taşıdığı ülke mevzuatına tabi olmaktadırlar*". Ayrıca SGS'nin 7/3. ve 7/5. maddelerine göre, "*taraf ülkelerin birinde merkezi bulunan, hava ve kara taşımacılığı yapan veya telekomünikasyon firmalarında çalışan kişilerin diğer akit taraf ülkesine gönderilmesi durumunda gönderen tarafın mevzuatına tabi olacağı ve ayrıca bir firmanın şube veya daimi temsilciliklerinde çalışanların bu şube ve daimi temsilciliklerin bulunduğu ülke mevzuatına tabi olacağı*" hükmü yer almaktadır. Yine SGS'nin 8/1. maddesine göre, *diplomatik misyon ve konsolosluk görevlileri kendilerini gönderen ülke mevzuatına tabi olmaktadırlar".* Yine istisnai düzenlemeler kapsamında SGS'nin 8/2 ve 8/3. maddeleri uyarınca "*mahallinden istihdam edilen kimseler ise bulundukları ülke mevzuatına tabi olurlar. Fakat bu kişiler istihdam eden ülkenin vatandaşları iseler, işe alındıkları tarihi izleyen 3 ay içerisinde istihdam eden ülke mevzuatına tabi olmalarını tercih edebilirler*". Görüldüğü üzere, Türkiye veya Azerbaycan açısından SGS'ye göre mevzuata tabi olma yönünden bir tercih hakkı bulunmamaktadır ve sözkonusu kişiler zorunlu olarak bulundukları ülke mevzuatına tabi olmaktadırlar. Dolayısıyla diplomatik misyonlar ve konsoloslar gönderen ülkenin mevzuatına tabi olmaları nedeniyle sözkonusu iki hükümde asıl vurgulanan kişiler, diplomatik misyon ve konsolos olarak görev yapanların dışındaki çalışanlardır. SGS'nin 8/3. maddesine göre, "*..gönderilmeyen ve temsilciliğin bulunduğu ülke vatandaşı olmayan ve fakat temsilcilik veya konsolosluk ülkesi vatandaşı olanlar ile vatandaş olmamakla birlikte daimi ikamet edenlerin işe başladıkları tarihten itibaren 1 ay içinde ülkelerden birinin mevzuatının uygulanmasını talep edebilecekleri"* hükmü yer almaktadır. Ayrıca devlet memurları ve benzeri personeller ise kendilerini istihdam eden idarenin bağlı olduğu taraf ülke mevzuatına tabi olacaklardır. Bu kapsamda SGS'nin 7/6. maddesine göre, *"..Azerbaycan ile yapılan sözleşmelerde ise devlet memurlarının ve benzeri personellerin vatandaşı olduğu tarafın mevzuatına tabi olacağı, diğer tarafın vatandaşı olmaları veya diğer tarafta daimi olarak ikamet etmeleri halinde ise işe başladıkları*

tarihten itibaren 3 ay içinde daimi ikamet ettikleri ülke mevzuatına tabi olmayı isteyebilecekleri" şekkinde düzenleme yapılmıştır.

Uygulanacak mevzuatın tespitindeki genel kuralın en önemli istisnalarından biri de geçici görevlendirme ile kişinin diğer akit taraf devlette çalışmasıdır. Buna göre bir tarafın mevzuatına tabi olan ve işvereni tarafından belli bir süre diğer ülkede istihdam edilen kimse sanki bu çalışmalarını ilk akit tarafta yürütüyormuş gibi ilk akit taraf mevzuatına tabi olmaya devam edecektir. Buna göre SGS'nin 7/2. maddesine göre, "*geçici görevlendirme süreleri genel olarak 24 aya kadar olmakla birlikte önceden izin alınması durumunda 60 aya kadar uzatılabilir. Ayrıca geçici görevlendirme hükümlerinden işçilerle birlikte bağımsız çalışanlar da yararlanmaktadır*" . Madde hükmünde de düzenlendiği şekliyle geçici görevlendirme sürelerinde bazı sınırlamalar bulunmaktadır.

Yardımların Transferi (İhracı) İlkesi

Sosyal güvenlik yardımlarından yararlanma imkânı veren bir diğer uygulama da mevzuatın yardımların transfer edilebilir olduğu yönünde düzenlenmiş olmasıdır (World Bank, 2009). Sözkonusu ilke, yardımlara hak kazanılmasından sonraki süreler için geçerlidir. Çalışanın akit ülkede hak kazandığı yardımların, yine çalışanın diğer akit taraf ülkeye göç etmesi durumunda da devam edebilmesi bu ilke aracılığıyla gerçekleşmektedir. Sözkonusu ilke, önceden bir ülkenin sosyal güvenlik sistemine tabi iken göç edilen ülkede ikamet edilmemesinden dolayı kişinin kazandığı sosyal güvenlik hakkının azaltılmasını, uyarlanmasını, askıya alınmasını, kesilmesini ve sona erdirilmesini etkilemektedir. Bu genel ilke ile birlikte bazı sözleşmelerde sigortalıya, üçüncü devlet ülkesinde ikamet edilmesi durumunda yardımların aynen ödenmesi imkânı tanınmıştır. Ancak sosyal yardımların ve hizmetlerin transfer edilememesi bu kuralın uygulanmadığı ortak istisnayı oluşturmaktadır (Limoncuoğlu, 2015:44).
SGS'nin 5/1. maddesine göre, "*sözleşmelerin kapsamında olan kişilerin elde ettikleri yardımların diğer taraf ülkede ikamet edilmesi dolayısıyla indirimini, durdurulmasını, değişikliğini, iptalini, geri alınmasını ve haczini açıkça yasaklanmıştır".* Ayrıca bu kapsamda SGS'nin 5/2. maddesine göre, "*akit taraf ülkeleri dışında 3. devlet ülkelerinde ikamet edilmesi durumunda da yardımların aynen ödeneceği"* hüküm altına alınmıştır.

İdari İşbirliği ve Yardım

İdari işbirliği ve yardım ilkesi, sözleşmeye taraf ülkelerin sosyal güvenlik kurumları arasında iş birliği yapılmasını ifade etmektedir. Kişilerin sosyal güvenlik yardımlarından yararlanabilmesi ve yardım talep edenlerin gerekli şartları taşıyıp taşımadıklarının tespit edilebilmesi için kurumlararası işbirliği önem taşımaktadır. Bu ilke sayesinde çalışan, bulunduğu ve sözleşmeye taraf olan ülkenin sosyal güvenlik kurumuna başvurarak yardımları gerektiğinde diğer ülkeden alabilecektir. Yetkili kurum yerine diğer kuruma yapılan başvurular zamanında ve gerekli yere yapılan başvuru olarak sayılmaktadır. Sosyal güvenlik ödemeleri ve itirazlar, başvurulan kurumun ülke para birimi ile veya yetkili kurumun ülkesine ait para birimi ile de yapılabilecektir (McGillivray, 2009). Bu başvuruları kabul etme ve sözleşmeye taraf diğer ülkeye iletme görevinin yanı sıra ilk ülkedeki kurum, yetkili kurum adına gerekli olan bilgileri de doğrulayabilir. Ayrıca ilk kurum yetkili kurum adına prim veya borç tahsili de yapabilecektir. Kurumlar arası bu iş birliği devam eden yardımlarda, kişinin halen yardım şartlarını taşıdığının doğrulanması açısından da bir kurum diğer bir kurum adına yapabilmektedir. Kurumlar arası idari işbirliği ve yardım çerçevesinde yapılan yardımların masrafları sözkonusu kurumlar arasında paylaştırılmaktadır (Limoncuoğlu, 2015:27).

İdari işbirliği ve destek anlamında en önemli idari destek SGS'nin 30. maddesi hükmüne göre, "*talep ve itiraz başvurusunun diğer akit taraf ülkenin yetkili kurumuna yani ikamet edilen ülkenin yetkili kurumuna yapılması durumunda bu talep ve itiraz başvurusunun diğer akit kurumuna verilmiş sayılması ve bir akit taraf mevzuatına göre geçerli bir talebin diğer akit tarafın mevzuatına göre de geçerli bir talep olduğunun kabulü"* şeklindeki düzenlemedir. Bununla birlikte SGS'nin 31. maddesine göre, "*yardımların karşı ülkenin para birimi ile ödenmesi konusunda kurumlara seçimlik bir hak tanınmıştır*". Bir diğer iş birliği SGS'nin 25. maddesi kapsamında yürütülen tıbbi kontrollerin "*sözleşmeden yararlanan kişilerin oturduğu ülke kurumlarınca yapılması"* yönündedir. Üçüncü işbirliği SGS'nin 27/1. ve 27/2. maddelerine göre, "*..sözleşmelerin uygulanmasından kaynaklanan her türlü sorunun çözümünde taraf ülkelerin yetkili makamları ve kurumları sanki kendi ulusal mevzuatlarını etkiliyormuş gibi birbirlerine bilgi değişimi ve idari yardım açısından destek bulunmaları.."* şeklindedir. Sözkonusu 27. maddede yer alan düzenleme,

yardımların ödenmesi ve yardıma hak kazanmanın tespitinde akit tarafların birbirlerine yardım edecekleri yönündeki işbirliğini kapsamaktadır. Ayrıca SGS'nin 29. maddesine göre "…..*Sözleşmenin yerine getirilmesi için, Tarafların Yetkili Makam ve Kurumlarının birbiriyle her iki Tarafın resmi devlet dili ile haberleşecekleri"* açıkça düzenlenmiştir. Son olarak SGS'nin 28. maddesi hükmüne göre, *"Bir Tarafın mevzuatının uygulanması için gerekli herhangi bir belge veya dokümanın hazırlanması ile ilgili bir Tarafın mevzuatında öngörülmüş vergi, ücret, konsolosluk harçları veya idari harçlardan muaf tutulma veya bunlarla ilgili herhangi bir indirim, diğer Taraf mevzuatının uygulanması ile ilgili gerekli belge veya dokümanları da kapsar. Bu Sözleşmenin uygulanması için hazırlanacak herhangi bir belge diplomatik veya konsolosluk yetkililerinin onayı veya benzer formalitelerden muaftır"* şeklindeki düzenleme ile idari işbirliğinin kolaylaştırılması amaçlanmıştır.

SONUÇ

İkili sosyal güvenlik sözleşmeleri incelendiğinde, özellikle göçmen işçiler açısından ortaya çıkabilecek sosyal güvenlik riskleri ve bundan doğan zararların asgari seviyeye indirilmesi veya ortadan kaldırılması için bir takım ortak ilkelerin belirlendiği görülmektedir. Günümüzde beş ayrı ilke kapsamında düzenlenen sosyal güvenlik sözleşmelerinin uzun bir sürede yürürlüğe girdiği ve ortaya çıkan sorunların çözümü açısından sözleşmelerin düzenlenmesinde standart düzenlemelerin yapılmasının mümkün olmadığı görülmektedir. Özellikle ikili sözleşmeler bakımından ortaya çıkan farklılıklar, bir ülke içinde farklı ülke vatandaşlarının farklı sosyal güvenlik işlemlerine tabi tutulmasına neden olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında öncelikle sağlık sigortasına ilişkin hükümlerin uygulanabilmesi yönünde hızlı bir düzenleme başta olmak üzere Türkiye ile Azerbaycan arasındaki yaklaşık 21 yıldır yürürlükte olan sözleşmenin yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.

REFERANS LİSTESİ

1. Hirose, K, Nikač, M and Tamagno, E. (2011). Social security for migrant workers: A rights-based approach. URL: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_168796.pdf. (Erişim tarihi: 01.10.2021).
2. Internatioanl Labour Organization (ILO) (2015). Bilateral agreements and memoranda of understanding on migration of low skilled workers: A review. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---migrant/documents/publication/wcms_385582.pdf. (Erişim tarihi: 01.10.2020).
3. Internatioanl Labour Organization (ILO) (2017a). Resolution concerning fair and effective labour migration governance; Resolution concerning the second recurrent discussion on social protection (social security). (GB.331/INS/4/1(Rev.); GB.343/INS/3/1). URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_561871.pdf. (Erişim tarihi: 01.10.2021).
4. Internatioanl Labour Organization (ILO) (2017b). Study on bilateral labour and social security agreements in North Africa. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---africa/---ro-abidjan/---sro-cairo/documents/publication/wcms_621046.pdf. (Erişim tarihi: 01.03.20209.
5. Internatioanl Labour Organization (ILO) (2021). Extending social protection to migrant workers, refugees and their families: A guide for policymakers and practitioners. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---migrant/documents/publication/wcms_826684.pdf. (Erişim tarihi: 15.12.2021).
6. Internatioanl Labour Organization (ILO) (2022). Securing social protection for migrant workers and their families: Challenges and options for building a better future. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/-relconf/documents/meetingdocument/wcms_837401.pdf. (Erişim tarihi: 01.10.2021).
7. International Social Security Association (ISSA) (2006). The rol of social security in protecting migrant workers: The ILO approach. URL: https://ww1.issa.int/sites/default/files/external-references/files/GED-06nd-2kulke-5329.pdf. (Erişim tarihi: 01.02.2021).
8. Limoncuoğlu, A. (2015). İkili sosyal güvenlik sözleşmeleri: Türkiye-Hollanda sosyal güvenlik sözleşmesi örneğinde bir değerlendirme. İzmir: Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri.
9. Limoncuoğlu A. (2017). İkili sosyal güvenlik sözleşmeleri ile kabul edilmiş sosyal güvenlik koordinasyon ilkeleri. İzmir Barosu Dergisi. URL: https://www.acarindex.com/pdfler/acarindex-858e338f-de49.pdf. (Erişim tarihi: 01.02.2021).
10. Mcgillivray, W. (2009). Strengthening social protection for African migrant workers through social security agreements, MIGSEC Project. URL: https://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/2010/110B09_222_engl.pdf. (Erişim tarihi:01.05.2019).

11. United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF) (2021). Improving social protection for migrants, refugees and asylum seekers in Egypt: An overview of international practices. URL: https://www.ipcig.org/sites/default/files/pub/en/RR57_Improving_social_protection_for_migrants_refugees.pdf. (Erişim tarihi: 10.01.2022).
12. World Bank (2009). Definitions, good practices, and global estimates on the status of social protection for international migrants. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/281001468331186312/pdf/491720NWP0Inte10Box338943B01PUBLIC1.pdf. (Erişim tarihi:01.05.2019).

QARABAĞIN ELM VƏ MEDENİYYET TARİXİNDE NƏVVABIN ƏLYAZMALARI

dos. Nailə SÜLEYMANOVA[39]

Xülasə

Azərbaycanın zəngin elmi-mədəni irsi olan bölgələrindən biri Qarabağdır. Qarabağda İslam mədəniyyətində yaşamış bir çox alimlər ədəbiyyat, dilçilik, tarix, coğrafiya, astranomiya və islami elm sahələrinə dair bir çox tədqiqat əsərləri yazmışlar. Elmin inkişaf edib yayılmasında bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmiş bu əsərlərin dünya elm və mədəniyyəti tarixində müstəsna yeri vardır. Qarabağlı müəlliflərin türk, ərəb və fars dillərində yazdıqları qiymətli elmi əsərlərinin əlyazma nüsxələrindən böyük bir hissəsi AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitunda mühafizə edilir. Biz bu tədqiqata geniş elmi potensiala malik və əsərlərinin çoxluğu ilə məşhur olan Mir Möhsün ibn Hacı Əhməd Nəvvab Qarabağinin (v.1337/1919) əlyazmalarını cəlb etmişik. O, türk, ərəb, fars dilləri ilə yanaşı coğrafiya, tarix, fiqh, kimya riyaziyyat və astrologiya kimi elmlərə dərindən yiyənlənmiş, həmçinin ədəbiyyat və müsiqi sahələrində də hərtərəfli biliyə malik olmuşdur. Nəvvabın əlyazmalarından xülasə olaraq ilk öncə türk və fars dillərində yazdığı divanları misal göstərmək olar. O, divanlara müxtəlif ədəbi janrlarda (qəzəl, rubai, müxəmməs, tərcibənd, mərəsiyə və s.) müxtəlif məzmunlu şeirlər daxil etmişdir. Nəvvabın əlyazmaları arasında miniatürlü əlyazmalar xüsusi bir yer turtur."Bəhr əl-həzən" adlı əsərinin əlyazmasında müəllif Kərbəlada baş vərmiş hadisələri olduqca həssaslıqla beş rəngli miniatürdə təsvir etmişdir. Müxtəlif nəsihətlər, cəhalət, hiyləgərlik, tənbəllik kimi pis əməllərdən uzaq durmağı və təhsil almagın xeyirlərindən bəhs edən "Kəşf əl-həqiqə" adlı əsərinin nüsxələrində də Nəvvab rəngli miniatürlər çəkmişdir. Bu və digər əlyazmaların ən böyük dəyəri isə, onların avtoqraf nüsxəsi olmasıdır. Nəvvab müəllif olmaqla yanaşı həmçinin bu əlyazmaların böyük ustalıqla hazırladığı cildsazı idi. Əlyazmalarda çəkilmiş bütün miniatürlərin rəssam və müzəhhibi də o, özü olmuşdur. Beləliklə, bu tədqiqaın sonunda məqsədimiz Qarabağın elm və mədəniyyət tarixinin inkişafında Nəvvabın əlyazmalarının yerini və rolunu müəyyən etməkdir.

Açar sözlər: *əlyazma, nüsxə, elm, mədəniyyət, Qarabağ*

Manuscripts of the Navvab in the De vəlopment of the History of Science and Culture of Karabakh

Summary

One of the regions of Azerbaijan with a rich scientific and cultural heritage is Karabakh. Many scientists who li vəd in the Islamic culture in Karabakh wrote many research works on the fields of literature, linguistics, history, geography, astronomy and Islamic sciences. These works, which ha və not lost their importance e vən today in the de vəlopment and spread of science, ha və a special place in the history of world science and culture.A large part of the manuscript copies of valuable scientific works written by Karabakh authors in Turkish, Arabic and Persian languages is prəsər vəd in the Institute of Manuscripts named after ANAS Fuzuli. We ha və invol vəd in this study the manuscripts of Mir Mohsun ibn Haji Ahmad Nawab Karabakhi (d. 1337/1919), who has a wide scientific potential and is famous for his many works.In addition to Turkish, Arabic, and Persian languages, he was deeply absorbed in such sciences as geography, history, jurisprudence, chemistry, mathematics, and astrology, and also had comprehensi və knowledge in the fields of literature and music. As a summary of Nawwab's manuscripts, first of all, divans written in Turkish and Persian languages can be cited as an example.He included poems with different content in divans in different literary genres (ghazal, rubai, mukhammas, tarjiband, marasiyya, etc.). Miniature manuscripts occupy a special place among the Nawab's manuscripts. In the manuscript of his work "Bahr al-hazan", the author described the e vənts in Karbala vəry sensiti vəly in fi və-color miniatures. Nawwab also painted colorful miniatures in the copies of his work called "Kashf al-haqiqah", which talks about various advices, staying away from evil deeds such as ignorance, cunning, laziness and the benefits of education. The greatest value of these and other manuscripts is their autograph copy. In addition to being an author, Nawab was also a bookbinder prepared these manuscripts with great skill.He was the artist and creator of all the miniatures drawn in the manuscripts. Thus, at the end of this study, our goal is to determine the place and role of Nawwab's manuscripts in the devəlopment of the history of science and culture of Karabakh.

Keywords*: manuscript, copy, science, culture, Karabakh*

---

[39] **AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu**

Azərbaycan müxtəlif məzmunlu və müxtəlif dövrləri əhatə edən qiymətli əlyazma əsərlər ilə zəngin elm və mədəniyyət mənbələrinə sahib olan ölkələrdən biridir. Bu mühim mənbələrin araşdırılması bir çox tarixi hadisələrin, eləcə də mədəniyyət və elm sahələrinə dair uğurlu fəaliyyətlərin şəxs və əsərlərinin ortaya çıxmasına səbəb olur. Azərbaycan əlyazma kitabları mövzu və məzmun baxımından zəngin oldugu kimi, onların yazılma tarixi də qədimdir. Orta əsrlərdən başlıyaraq, Azərbaycanın ayrı ayrı bölgələrində əlyazma kitab sənəti ilə məşğul olan çox sayda katib, xəttat, müzəhhib, rəssam və cildçilər fəaliyyət göstərmişlər. Onlar saray kitabxanalarında, mədrəsələrdə , müxtəlif telim ocaqlarında, məscidlərdə və evlərdə əlyazma kitap hazırlamaqla məşğul olmuşlardır. Müasir dövrd Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutunda ister Azərbaycan, istərsə də digər Şərq ölkələrinini mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi üçün son dərəcə əhəmiyyətli əlyazmalar mühafizə edilir. Azərbaycan əsrlər boyu ərəb və farslarla sıx dini, edebi və mədəni əlaqələrinin sayəsinde təbii haldır ki, türk dilində olduğu kimi, bu xalqların dilində yazılmış əlyazma əsər nüsxələri mövcuddur . Hal-hazırda Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda türk, ərəb və farsdilləri başda olmaqla tibb, fəlsəfə, ədəbiyyat, dilçilik, astronomiya, məntiq, tarix, çoğrafiya, riyaziyyat və İslam ilahiyyatına dair əsərlərin əlyazma və əski çap kitabları, Azərbaycanda yaşamış bəzi məşhur şəxslərinin arxiv sənədləri ilə birlikde 40 minə yaxın material qorunmaqdadır. Bu materialların arasında elmin müxtəlif sahələrində böyük xidmət göstərmiş bir sıra məşhur Qarabağlı alimlərin əlyazmaları da mövcuddur. Elm tarixində şərəfli yer tutan bu alimlərin əsərləri həm mətn olaraq, həm də tərtibatı baxımından dünya kitab xəzinəsinin gözəl nümunələridir. Biz tədqiqata Qarabağın eləcə də Azərbaycanın elm və mədəniyyətinin inkişafında özünəməxsus payı olan Mir Möhsün Nəvvabın əlyazmalarını cəlb etmişik **.**

Mir Möhsün ibn Hacı Seyyid Əhməd Nəvvab Qarabaği Şuşa şəhərində 1833-cü ildə anadan olmuşdur. Təhsilini Şuşada alan Nəvvab türk, ərəb, fars dilləri ilə yanaşı riyaziyyat və həmçinin ədəbiyyat və müsiqi kimi sahələrdə də hərtərəfli biliyə yiyələnmişdir. Çoxşaxəli yaradıcılığa malik Nəvvab rəssam kimi ornamental divar rəsmləri də çəkmiş, gözəl xətlə yazdığı əlyazma əsər nüsxələrinin və şəxsi mətbəəsində daşbasma üsulu ilə çap etdiyi kitabların illüstrasiyalarını çəkmişdir. Çoxsaylı şeirlərin müəllifi olan Nəvvab, müxtəlif elm sahələrini əhatə edən türk və fars dillərində əsərlərdə yazmışdır. Bu əsərlərdən klassik Şərq musiqisi haqqında "Vüzuh əl-ərqam", ədəbiyyata aid "Təzkireyi Nəvvab", "Divani əşari türki" , "Kəşf əl- əl-həqiqeyi məsnəvi", tarixə dair "Bəhr əl-həzən, "Tarixi rəzmi ermeni və müsəlman" və digər elmi ədəbi-bədii əsərlərin də müəllifidir. Mir Möhsün Nəvvab 1918-ci ildə Şuşa şəhərində vəfat etmişdir [ASE,1983: 2:18]. Nəvvabın həyat və yaradıcılığı haqqında bu qısa məlumatla kifayətlənərək, bildirmək istərdik ki, hal-hazırda onun əsərlərinin otuzdan çox əlyazma nüsxəsi Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Biz bu nüsxələrdən avtoqraf olanların bir neçəsini misal göstərmək istəyirik. Belə ki, Nəvvabın "Divani-əşari-farsi" adlı fars dilində iki avtoqraf divan nüsxəsi mühafizə edilir. Əlyazmalara fars dilində qəzəl, rübai, Hafiz Şirazi və Sədi Şirazinin şeirlərinə yazılmış təxmislər daxil edilmişdir. 1898-ci ildə yazılmış nüsxədə Nəvvabın bəzi şairlərin şeirlərinə cavab olaraq yazdığı nümunələrdə vardır. Bu nüsxədə Nəvvab görkəmli Qarabağlı şəxsiyyətlərin (Uğurlu bəy Qarabağinin oğlu Rəhim bəy , İbrahim xan Cavanşirin nəvəsi Cəfərqulu xan ,Şeyxülislam Axund Əhməd və s.) vəfat tarixlərini qeyd etmişdir. Əlyazmalar İnstitutunda Nəvvabın Həzrət Hüseynə həsr olunmuş 12 mərsiyədən ibarət "Dəvazdəh bənd" adlı avtoqraf əsəri də mühafizə edilir. 1897-ci ildə fars dilində yazdığı əsər məcmuəyə (261b-265a) daxil edilmişir. Müəllif tərəfindən əsərin sərlövhəsi qızılı, yaşıl və göy rənglərdən istifadə edilərək yazılmışdır. Bu əsərin avtoqraf olmayan daha üç nüsxəsi institutda qorunmaqdadır.

Nəvvabın diqqət çəkən avtoqraflarından biri də "Kəşf əl-həqiqeyi-məsnəvi" adlı əsərinin üç nüsxəsidir. Üç cilddən ibarət olan bu əsərə fars dilində mənzumə və təmsillər şəklində nəsihətlər daxil edilmişdir. Nəsihətlər müxtəlif məzmunlu olub, atalar sözlərindən istifadə edərək cəhalət, hiyləgərlik, tənbəllik kimi pis əməllərdən uzaq durmağı və təhsil almagın xeyirlərindən bəhs edir. Əlyazmanın sonunda müəllif musiqiyə, xüsusilə də muğama dair maraqlı məlumatlar yazılmışdır. Hər üç nüsxədə müxtəlif rənglərlə çiçək motivləri ilə təzhiblənən sərlövhə tərtib edilmişdir. Nəvvab müəllif, katib olmaqla yanaşı, xatırladaq ki, həmçinin bəzi əlyazmalarda çəkilmiş miniatürlərin də rəssamıdır. Əlyazmanın birinin ilk səhifəsində Nəvvab rəngli bir kəpənək rəsmi çəkmişdir. Digər əlyazmada isə iki rəngli miniatür çəkilmişdir. Bu miniatürlər klassik miniatür boyakarlığından daha çox müharibə və ov səhnələrini təsvir edən frizlərini xatırladır. Üçüncü əlyazmada Qacar dövrünün rəssamlıq məktəbinə aid edilən iki rəngli miniatür çəkilmişdir. Nəvvabın klassik Azərbaycan muğamatına dair 1884-cü ildə yazdığı "Risaleyi vuzuh əl-ərqam" adlı risaləsinin yeganə avtoqraf nüsxəsi də Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Əsərdə musiqinin yaranma tarixi ilə yanaşı muğamatın güşə və şöbələri cədvəllərdə izah etmişdir. Fars dilində

yazılmış nüsxənin mətni qırmızı mürəkkəblə çərçivəyə alınmışdır. Titul vərəqinin arxasında Nəvvabın dövrünün müctəhidi Fazil İravaniyə yazdığı məktubun məzmunu verilmişdir.

Dini məzmunlu əsərinə gəldikdə isə bu əsərlər həm fars və həm də türk dilində yazılmışdır. Bu əsərlərdən "Şəms əl-hidayə" adlı əsəri diqqət çəkir. Nüsxə müəllifin nəzarəti ilə 1887-ci ildə Şuşada Molla Əbdüləli Qaracadağı tərəfindən köçürülmüşdür. Əsərdə Nəvvab islam ilə xristyanlıq müqayisəli təhlilini vermişdir. Nəvvabın yaradıcılığında müəllifi olduğu əsərlərin avtoqraf nüsxələri arasında içində miniatürlər çəkilmiş və 1864-cü ildə fars dilində yazdığı "Bəhr əl-həzən və kənz əl-mühən" adlı iki hissəli əsəri gözəl nümunələrdən hesab edilir. Abidəni Nəvvab mətni böyük üstalıqla aralarını rəngarəng çiçək motivləri ilə bəzəyərək dörd sütünda yazılmışdır. Ortasında müəllifin və əsərin adı və tarixi yazılmış sərlövhə rəngli boyalarla çiçək motivləri ilə tərtib edilmişdir.Abidədə ayrı-ayrı kompozisiyada verilmiş Qacar dövrünün üslubuna aid edilən beş miniatür çəkilmişdir. Miniatürlərdə Kərbəlada baş vermiş müharibə səhnələri, İmam Hüseyn mücahidlərinin şücaətləri və s. təsvir olunmuşdur. Əsərin eyni tərtibatlı "Kənz əl-muhən" ikinci hissəsində isə on iki imam haqqında qəsidələr, türk və fars dillərində yazılmış şeirlər daxil edilmişdir. Nəvvabın istər müəllif, istər rəssam və istərsə də cildiçi kimi hazırladığı bu abidə Azərbaycan kitab sənətini öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Nəvvabın fars dilində yazdığı avtoqraf əsərlərindən həmçinin "Pendnamə","Ziya əl-ənvar", "Nur əl-ənvar" əsərləri də Əlyazmalar İnstitutunda mühafizədədir.

Mir Möhsün Nəvvabın institutunda türkdilli əsərləri də saxlanılır. Onun türk dilində yazdığı avtoqraf əsərlədən biri "Təzkirə" olub, XIX əsr Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılığından bəhs edir. 1892-ci ildə yazdığı bu əsər üç hissədən ibarət olub, özündən əvvəl yaşamış məşhur şairlərdən, ikinci hissədə öz müasiri olan şairlərdən və son hissədə isə məşhur olmayan şairlədən bəhs edir. Nəvvabın türk dilində yazdığı əsərlərdən biri "Kifayət əl-ətfal" astrologiyadan bəhs edən əsər olub, 12 məqalədən ibarətdir. Əsərin üç avtoqraf nüsxəsi qorunmaqdadır. Hər üç nüsxə 1899-cu ildə yazılmışdır. Müəllif bu əsərdə rus, türk və fars dillərində ayların adlarından, günlərin saylarından, ulduzlardan və günün tutulmasından bəhs edir. Nəvvab bu nüsxələrdə günün tutulması səbəblərini və planetlərin vəziyyətinin izahlarını zərli və rəngli boyalarla vermişdir. 1906-cı ildə isə Nəvvabın türk dilində yazdığı "Tarixi-rəmzi şurişi taifeyi əramani ba müsəlmanani-Qafqaz" adlı avtoqraf əlyazma da institutda mühafizə edilir. 1b vərəqində sərlövhə qırmızı və yaşıl rənglərə tərtib edilmişdir.İlk iki vərəqdə mətn ikili qırmızı rəngli çərçivəyə alınmışdır.Əsər 1905-1906-cı illərdə baş vermiş erməni-müsəlman müharibələrinə həsr olunmuşdur. Mir Möhsün Nəvvab yuxarıda adı çəkilən bütün avtoqraf əsərlərini Şuşada yazmışdır.

Nəvvab riyaziyyat, kimya və astrologiya ilə maraqlanırdı. Onun evində iki teleskoplu kiçik bir rəsədxana və kimya laboratoriyası var idi. Nəvvab 1899-cu ildə türk dilində "Kifayətul-ətfal" adlı astrologiyadan bəhs edən əsər yazmışdır. Bu əsərdə rus, türk və fars dillərində ayların adlarından, günlərin saylarından, ulduzlardan və günün tutulmasından bəhs edir. Nəvvab bu günün tutulması səbəblərini və planetlərin vəziyyətinin izahları zərli və digər rəngli boyalarla vermişdir. Əsərin üç avtoqraf əlyazma nüsxəsi Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunmaqdadır. Çoxşaxəli yaradıcılığa malik Nəvvab mahir xəttat və rəssam da olmuşdur. Belə ki, Nəvvab ornamental divar rəsmləri çəkmiş, gözəl xətlə yazdığı əlyazma nüsxələrinin və şəxsi mətbəəsində daşbasma üsulu ilə çap etdiyi kitabların illüstrasiyalarını vermiş, gül və quş təsvirləri, portretlər çəkmişdir. Nəvvab iki mərtəbəli mülkünün otaqlarını öz əli müxtəlif nəqşlərlə gözəl bəzədiyi haqqında da məlumat vardır. Müəllif mətndə Nəvvabın yaradıcılığında müəllifi olduğu əsərlərin avtoqraf nüsxələri arasında 1864-cü ildə fars dilində yazdığı və miniatürlər çəkdiyi "Bəhrul-həzən və kənzul-mühən" adlı əsəri gözəl nümunələrdən hesab edilir. Miniatürlərdə Kərbəlada baş vermiş müsibətlər, müharibə səhnələri, İmam Hüseyn mücahidlərinin şücaətləri və s. təsvir olunmuşdur.

Sonda isə Nəvvabın Şuşadakı çapxanası və bu çapxanada nəşr edilən kitablardan bəhs etmək istiyirik. Onun çapxanası haqqında bir cümlə həcmində ilk məlumata Miklaşevskaya N.M. məqaləsində rast gəldik. Amma daha dolğun məlumatı isə Mirzə Xosrov Şaiq Axundzadə (v.1960) əsərində yazmışdır. Mirzə Xosrov 1906-cı ildən başlayaraq, 1956-cı ilədək Şuşanın müxtəlif məktəblərində müəllim olaraq işləmiş, Qarabağın tarixi və şəxsiyyətləri haqqında tədqiqatlar aparmışdır. Onun sovet dövrünün istehsalı olan 20 dəftərxana vərəqində əski əlifbada türk dilində yazdığı Şuşanın görkəmli şəxsiyyətlərindən və onların mülklərindən bəhs edən avtoqraf əlyazma nüsxəsi Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir. Bu əsərdə Mirzə Xosrov Nəvvabın Şuşada yerləşən çapxanası, çap üsulu və cildxanası haqqında məlumat vermişdir. [Axundzadə, 1959:13].Daha sonra isə müəllif Mir Möhsün Nəvvabın çap üsulundan yazmış və çap daşının Şuşada saxlandığını qeyd etmişdir. Əsərdən məlum olur ki, Şuşada həmçinin Nəvvabın açdığı cildxanada

fəaliyyət göstərirdi. Mirzə Xosrov cildxananın Gövhəriyyə məscidinin cənubunda olan mənzillərinin ikisində yerləşdiyini yazır. "Miriş" ləqəbiylə şeirlər yazmış Nəvvabın böyük oğlu Mir İbrahim Ağamirzadə (1871- 1948) cild sənətini öyrənmiş və sonralar isə cildxanada işləmişdir. Nəvvab "sonra belə bir elan verdi ki, cild işini öyrənmək arzusunda olan hər kəs Şuşada qeyd olunan ünvana müraciət etsin. Bu vasitə ilə gənclərdən bir çoxları cild sənətini öyrənməyə nail oldular" [Axundzadə, 1959:20]. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Nəvvabın əsərlərinin aftoqraf əlyazma nüsxələri ilə yanaşı, həmçinin onun öz çapxanasında nəşr edilən əsərlərinin də nüsxələri saxlanılır:

1."Divani-farsi" (iki nüsxə)

Nəvvabın fars dilində yazdığı müxtəlif məzmunlu şeirlərin (qəzəl, rübai və təxmislər) daxil olunmuş nüsxələri 1897 və 1898-ci illərdə nəşr edilmişdir.Hər iki nüsxənin sərlövhələri Nəvvab tərəfindən zərlə təzhiblənmişdir.

2. "Kitabi-Divani-farsi və türki"

Nüsxəyə fars və türk dillərində müxtəlif məzmunlu şeirlərin daxil olduğu əsərdir. 1897-cı ildə nəşr edilmiş nüsxənin də sərlövhəsi zərlə təzhiblənərək yazılmışdır. Son vərəqdə Nəvvab isə ağ-qara rəngli bülbül rəsmi çəkmişdir.

3. "Kəşful-həqiqeyi-məsnəvi" (üç nüsxə)

1905-ci ildə nəşr olunmuş əsərə Nəvvab fars dilində yazılmış mənzumə və təmsillər şəklində nəsihətlər daxil edilmişdir. Nəsihətlər müxtəlif məzmunlu olub, cəhalət, hiyləgərlik, tənbəllik kimi pis əməllərdən uzaq durmağı və təhsil almagın xeyirlərindən bəhs edir. Nəvvab nəsihətləri yazarkən, atalar sözlərindən istifadə etmişdir. Qeyd edək ki, nüsxədə təmsillərin yazıldığı səhifələrdə mətnə aid rəngli heyvan rəsimləri çəkilmişdir. Hər üç nüsxə müxtəlif rənglərlə çiçək motivləri ilə təzhiblənən sərlövhə tərtib edilmişdir. Əlyazmalar bədii tərtibatına görə zövqlə hazırlanmışdır.

Nəvvabın Şuşa çapxanasında həmçinin digər müəlliflərin də əsərləri nəşr edilmişdir. Hal-hazırda Əlyazmalar İnstitutunda Nəvvabın çapxanasında nəşr edilmiş Mir Mehdi Xəzani Haşımzadənin (v.1894) müsəlman dini ehkamına dair uşaqlar üçün fars və türk dillərində yazdığı "Şəriul- islam" adlı mənzum əsərdir. Hal-hazırda Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən çapxananın nəşrləri uzun illər keçməsinə baxmayaraq, öz ilkin vəziyyətini qoruyub saxlamışdır. Müxtəlif rəng çalarlarından istifadə edilərək tərtib edilən kitablarda rəng solğunluğu və mətnin pozulması hallarına rast gəlmədik. Bu isə əlbəttə ki, nəşrin keyfiyyətli olduğuna dəlalət edir

ƏDƏBİYYAT

1. AxundzadəM.X. Şuşa şeherinin məşhur şexsiyyetlerin heyatı və mülkleri (S-496), Şuşa 1959. Əlyazma
2. ASE. Cild VII,Baki,1983
3. Baharlı. Ehvalati Qarabağ.(FS-455).(Əlyazmanın fotosureti)
4. Vəqfname (B-590). Şuşa qalası, 1848. Əlyazma
5. Vəsiyyetname (II, 5/482/27175). Şuşa qalası, 1864. Əlyazma (1/92). Əlyazma

5.Qarabağnamələrr. I cild, Bakı, "Yazıçı", 2006

7. Qarabağnamələrr. II ,cild, Bakı, "Yazıçı", 2006
8. Qarabağnameler. III ,cild, Bakı, "Yazıçı", 2006
9. İxfa H. Şuşa şəhərinin tarixi,(B-4556). Əlyazma
10. Mirze Camal. Qarabağnamə (B-1150). Şuşa qalası,1845. Əlyazma

DÖVLƏTİN SOSİAL SİYASƏTİ: MODERNLƏŞMƏ VƏ İNNOVASİYALAR FONUNDA

i.f.d. Əlvan SÜLEYMANOVA[40]
i.f.d. Elnur ƏLƏKBƏROV[41]

Xülasə

Məqalədə insanların rifahının yaxşılaşdırılması üçün aparılan sosial siyasətin əhəmiyyəti, sosial siyasətə modernləşmə və innovasiyaların təsiri və insan inkişafı indeksində təzahürlər, o cümlədən Azərbaycanda sosial sferada aparılan sosial siyasət və sosial müdafiənin bəzi istiqamətləri, dayanıqlı inkişaf və innovativ çağırışlar fonunda sosial siyasətə dair tələblər, ölkədə sosial yönümlü xərclər və yeni iş yerlərinin yaranması ilə bağlı məsələlər işıqlandırılmışdır.

Bununla əlaqədar iqtisadi islahatların gedişi çərçivəsində yeni yaradılan iş yerlərinin sayının, yeni peşə və ixtisas tələblərinin, texnoloji inkişafla əlaqədar yaranan işsizlik səviyyəsinin, əmək bazarında tələb və təklifin formalaşması xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması təklif edilmiş, həmçinin rəqəmsal iqtisadiyyat üzrə çağırışların, təşəbbüslərin, strategiyaların və layihələrin təhlili və koordinasiyası fəaliyyəti ilə əlaqədar sosial siyasətə innovasiyaların təsirinin perspektiv imkanlarının diqqətdə saxlanması vurğulanmışdır.

Açar sözlər: sosial siyasət, sosial xərclər, innovasiya tipli məşğulluq, insan inkişafı indeksi, rəqəmsal iqtisadiyyat

Social Policy of the State: in the Light of Modernization and Innovations

Abstract

The article reveals the importance of social policy for enhancing people's well-being, the impact of modernization and innovation on social policy, and manifestations in the human development index, including some areas of social policy and social protection, carried out in the social sphere in Azerbaijan, requirements for social policy against the background of sustainable development and innovation challenges, and issues related to social spending and creation of new jobs in the country.

In this regard, it was proposed to take into account the number of newly created jobs, new professional and qualification requirements, the level of unemployment arising due to technological development, and the peculiarities of the formation of demand and supply in the labor market within the framework of economic reforms. It was also emphasized to keep in mind the prospective possibilities of the impact of innovations on social policy in connection with the analysis and coordination of challenges, initiatives, strategies and projects on the digital economy.

Keywords: *social policy, social expenditure, innovation type employment, human development index, digital economy*

UOT: JEL:O 33, O 38

Giriş

Müxtəlif iqtisadi sistem modellərinin inkişafı şəraitində dövlətin siyasətinin istiqamətləri, təsir obyektləri və subyektləri, eləcə də təsirlərin miqyası, istifadə edilən siyasi həll mexanizmləri də dəyişir. Hazırda ölkələr yaranan müxtəlif transformasiya problemləri çərçivəsində dövlətin rolunun artan əhəmiyyətini, eləcə də yeni şəraitə uyğun mexanizmlərin çevikliyini və dəyişkənliyini, iqtisadi, sosial və ekoloji balansların qorunmasının vacibliyini vurğulayır. Bu baxımdan həm ölkədaxili, həm də beynəlxalq həll imkanları koordinasiya edilir. İqtisadi siyasətin balanslı təşkilinin fonunda isə sosial siyasətin, yəni son nəticədə yüksək rifahın təmin edilməsinin zəruri tələbləri formalaşır. Xüsusilə, iqtisadi artım, inflyasiya, işsizlik gəlir bərabərsizliyi, texnoloji inkişaf və bu kimi iqtisadi proseslərdə baş verən dəyişikliklər sosial siyasətin müdaxilə hədlərini müəyyən edən amillərə çevrilir.

1. Azərbaycanda Sosial Siyasət və Modernləşmənin Qarşılıqlı Əlaqəsi

Sosial siyasət sosial münasibət modellərini saxlamaq və ya dəyişmək məqsədilə dövlətin sosial xidmətlər dəsti ilə məqsədyönlü təsir mexanizmidir **(Spicker, 2014:1)**. Sosial siyasət insanların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırılmaqla əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Tarixi məlumatlar göstərir ki, sosial-siyasi fəaliyyət bir təcrübə kimi qədim zamanlardan yaranmış və inkişaf etmişdir. İbtidai cəmiyyətlərdə elementar də olsa qoruyucu funksiyalar qurulmuş və bunlar insanların davranış və adətlərində özlərini göstərərək nəsildən-nəsilə keçmişdir. Bu qoruyucu funksiyalar əhalinin sosial cəhətdən zəif qrupları üçün xarakterik olmuş, bu fəaliyyətə elementar istehsal, aşağı əmək məhsuldarlığı, mövcud patriarxal münasibətlər, qəbilə parçalanması və s. əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir **(Terziev və**

[40] İqtisadiyyat Nazirliyi, İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutu, alvan.suleymanova@gmail.com
[41] İqtisadiyyat Nazirliyi, İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutu, elnur.alakbarov@gmail.com

Dimitrova, 2017: 3). Bu gün isə müasir dövlətlər üçün sosial siyasətin prioriteti daha qabarıq özünü göstərməkdədir. Belə ki, bu gün əsas vəzifə dövlətin ərazi ölçüsü, ordunun gücü, istehsalın həcmi deyil, cəmiyyətin rifahıdır və bütün bunların əsasında sosial siyasət dayanır. XIX əsrdə baş verən iqtisadi və sosial inkişaf nəticəsində meydana çıxan sosial siyasət sənaye inqilabı ilə birlikdə əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Sənaye inqilabı ilə iqtisadi münasibətlərin dəyişməsi nəticəsində sosial dəyişikliklər qaçılmaz oldu **(Aravacik, 2018).** Ötən əsrin digər mühüm nailiyyətlərinə sosial siyasətin müxtəlif proqram və modellərinin geniş spektrinin formalaşdırılması daxildir. Bu modellər İsveç və Norveç, Almaniya və Fransa, İngiltərə və ABŞ, Sovet İttifaqı və keçmiş sosialist düşərgəsi ölkələrinin, Kanadanın modelləri, Latın Amerikası, Asiya ölkələrinin modelləridir. Sosial siyasət modellərinin praktikada reallaşdırılması ölkənin siyasi quruluşundan, iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, mülkiyyət münasibətlərindən, idarəetmə strukturundan və s. asılıdır **(Доренко, 2011: 47)**.

Dövlətin sosial siyasətinin tərkib hissəsi və əsas elementi olaraq sosial xidmətlər cəmiyyətin hər bir fərdinin, qrupunun həyat keyfiyyətinin və potensial inkişafının yaxşılaşdırılmasına yönəlir. Spickerə görə sosial siyasətlə əlaqədar sosial xidmətlərin əsas məqsədi aşağıdakılardır **(Spicker, 2014:1)** :

- sosial təminat – gəlirlərin qorunması və sosial müdafiə
- səhiyyə xidmətləri – tibbi qayğının təmin edilməsi (bəzən sığortanın tərkibi olaraq)
- təhsil xidmətləri - əhalinin savadlılığının artırılmasında bərabər iştirak imkanlarının yaradılması
- mənzil təminatı – mənzili olmayan və sosial statusu nəzərə alınan şəxslərin mənzil ehtiyaclarının təmin edilməsi
- şəxsi sosial xidmətlər/sosial iş – şəxsin yaş, xəstəlik və digər məhdudiyyətlərlə əlaqədar səhiyyə, təhsil, hüquqi və s. bu kimi xidmətlərə olan tələblərinin ödənilməsində iştirak etmək

Azərbaycanda sosial siyasətlə əlaqədar sosial müdafiənin əsas istiqamətləri əmək münasibətləri, əhalinin məşğulluğu, işsizlikdən sığorta, demoqrafiya və əhalinin sosial müdafiəsi, o cümlədən əmək pensiyaları və sosial sığorta sahələrində, övladlığagötürmə, əmək miqrasiyası sahəsində dövlət siyasəti, tibbi-sosial ekspertizanın, əlilliyi olan şəxslərin, o cümlədən sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqların reabilitasiyasının və sosial müdafiəsinin təşkil edilməsi, öz səlahiyyətləri daxilində yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının profilaktikasının, insan alveri qurbanlarının sosial reabilitasiyasının və penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyasının həyata keçirilməsi və sosial işlərin təqdim edilməsidir **(Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi).** Həmçinin, sosial təminatın əsasını təşkil edən sosial müdafiə ilə yanaşı səhiyyə, təhsil, mənzil təminatı və sosial işlə əlaqədar dövlətin uyğun siyasəti formalaşmış və müvafiq fəaliyyət istiqamətləri təsbit edilmişdir. Sosial siyasətdə investisiya hədlərini müəyyən etmək üçün ölkə üzrə qiymətləndirilən əsas göstəricilərdən biri əhalinin hər nəfərinə düşən gəlir məbləğidir. Bu amil ölkələrin rifah səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verən İnsan İnkişafı İndeksinin (İİİ) də tərkib hissəsidir.

BMT-nin İnkişaf Proqramı çərçivəsində ölkədə sosial siyasətin təsirlərini və ölkələrarası beynəlxalq müqayisəyə imkan verən İnsan İnkişaf İndeksi hesablanır. İİİ hər bir ölkədə doğulanda orta ömür uzunluğu, təhsil göstəriciləri və hər nəfərə düşən milli gəlir göstəricilərinin kompozit indeksi qiymətləndirilərək ölkələrin yeri 4 səviyyədə (Very high, High, Medium, Low human development) müəyyən edilir. Azərbaycan üçün İİİ-nin xüsusiyyətlərinə nəzər yetirək:

İİİ-nin 2019-cu il üçün təqdim olunan hesabatına əsasən Azərbaycan 185 ölkə üzrə müqayisədə 88-ci (İİİ - 0.756) yerdədir. Həmçinin gözlənilən orta ömür uzunluğu 73 yaş, gözlənilən təhsil ili 12.9 il, orta təhsil ili 10.6 il, hər nəfərə düşən milli gəlir 13784 ABŞ dolları (PPP $) olmuşdur **(Human Development Report 2020: 242).**

Hesabat məlumatlarına əsasən qeyd edə bilərik ki, İİİ 2000-2019-cu illərdə yüksəlmiş, lakin ölkənin mövqeyi digər ölkələrlə müqayisədə geriləmişdir. Bu isə ölkədə sosial siyasətə dair islahatların yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir.

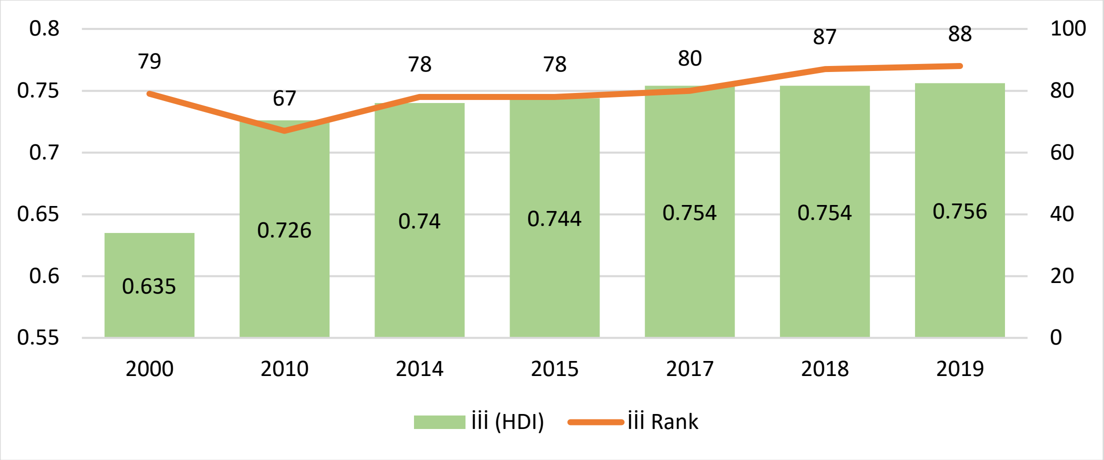

Şəkil 1: Azərbaycanın İnsan İnkişafı İndeksi

Mənbə: İİİ-nin hesabat məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Dövlətin sosial siyasətinin və uyğun institusional islahatların nəticələrinin əks olunduğu digər yekun sənədlərindən biri də BMT-yə üzv dövlətlərin Dayanıqlı İnkişaf Sammitində təsdiqlənmiş "Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik"dir. Bu sənədə əsasən 17 qlobal məqsəd və 169 hədəf (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı) istiqamətində daha yaxşı nəticələrin əldə edilməsi nəzərdə tutulur. Dayanıqlı inkişaf məqsədləri (DİM) hazırda bir çox ölkədaxili proqram sənədlərinin, ölkələrarası layihələrin əsaslandırılmasında istinad sənədini təşkil edir. Həmçinin İİİ-nin də əsas göstəricilərinin əlaqələndirildiyi 3-cü məqsəd və 4.3., 4.4., 8.5-ci hədəflərdir. Bu məqsədlərin ölkə üzrə statistik əlyetərliyinə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 3-cü məqsəd üzrə 57.1%, 4-cü məqsəd üzrə 50%, 8-ci məqsəd üzrə 50% göstəriciyə dair statistik məlumat mövcuddur **(DİM üzrə Milli Məlumatlandırma Portalı)**. Göründüyü kimi bir çox göstəricilərin qiymətləndirilməsi hazırda mümkün deyil və ya planlaşdırılır. Bu müxtəlif institusional mexanizmlərin hazırkı fəaliyyətində sosial siyasəti istiqamətləndirməyə xidmət edəcək yeni həllərin vacibliyini göstərir.

Hazırda icrası istiqamətində işləri davam etdirilən "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" sənədində isə ölkədə sosial siyasəti dəstəkləyən iki əsas prioritet (2. Dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət; 3. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı) nəzərdə tutulmuşdur. Bu tədbirlər çərçivəsində modernləşmə və innovasiyaların inkişafının tələblərinə uyğun insan kapitalının formalaşmasına nail olmaq mümkündür. İnnovasiyaların inkişafını modernləşmənin əsas meyarlarından birinə çevrilməsini nəzərə alaraq ölkədə uyğun infrastrukturun olması iqtisadi siyasətlə yanaşı sosial və elm siyasətində koordinasiyanı şərtləndirir.

Modernləşmə tarixi iqtisadi və sosial aspektdə əhalinin məşğulluq sahələri, eləcə də əmək bölgüsü, gəlirlərin bölgüsü, texnoloji dəyişikliklər və sənayenin ardıcıl inkişafı ilə daha çox əlaqədar olmuşdur. Hazırda iqtisadi modernləşmə aqrar inkişaf modellərindən sənayeləşmiş şəhərlərin inkişafına keçidlə səciyyələnir. Belə ki, post-sənaye cəmiyyətinə keçid, texnika və texnologiyaların inkişafına uyğun yaranan innovasiya anlayışı iqtisadi artımı təmin edən amillər kimi təhlil obyektinə çevrilmişdir. İstehsal prosesində insan kapitalının artan əhəmiyyəti postsənaye (yeni sənaye) və neosənaye cəmiyyətinin və ardıcıl olaraq rəqəmsal iqtisadiyyatın yaranması ilə nəticələnmişdir. Postsənaye cəmiyyəti özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə məşğulluğun sahələrarası bölgüsündə və tipində də dəyişikliklər yaratmışdır. Belə ki, məşğulluğun həcmi xidmət (xüsusilə, informasiyaların işlənməsi) sahəsində artmışdır **(İqtisadi nəzəriyyə. Mikroiqtisadiyyat-1,2).**

İqtisadi tsiklin bu transformasiyası bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar Azərbaycanda da iqtisadi qanunauyğunluqların fəaliyyətində müəyyən dəyişikliklərlə nəticələnmişdir. Azərbaycan sənayesinin tarixi inkişafının əsasında neft-qaz hasilatının olması ölkə iqtisadiyyatının neft və qazın qiymətlərindən asılılığı azaltmaq məqsədilə yenidən sənayeləşmədə diversifikasiyanın tətbiqini tələb edir. Yenidən sənayeləşmə və diversifikasiya istiqamətlərinin düzgün müəyyən edilməsi və eyni zamanda əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi sənayenin və innovasiyaların inkişafında olan müasir meyllərin nəzərə alınmasını vacib edir.

Məşğulluğun iqtisadi fəaliyyət növlərinə əsasən bölgüsünü ifadə edən "üç sektor nəzəriyyəsi"nə uyğun olaraq ilkin sektor - kənd təsərrüfatı və mədənçıxarma sənayesi, ikinci sektor - emal sənayesi və tikinti, üçüncü sektor – digər xidmətlərdən ibarətdir **(Старостина, Прушковская, 2013: 60)**. Azərbaycan iqtisadiyyatında məşğulluğun strukturunun 1990-2020-ci illər üzrə təhlilindən məlum olur ki, ölkədə sənayeyə qədərki (və ya aqrar–sənaye) mərhələ müşahidə edilməkdədir.

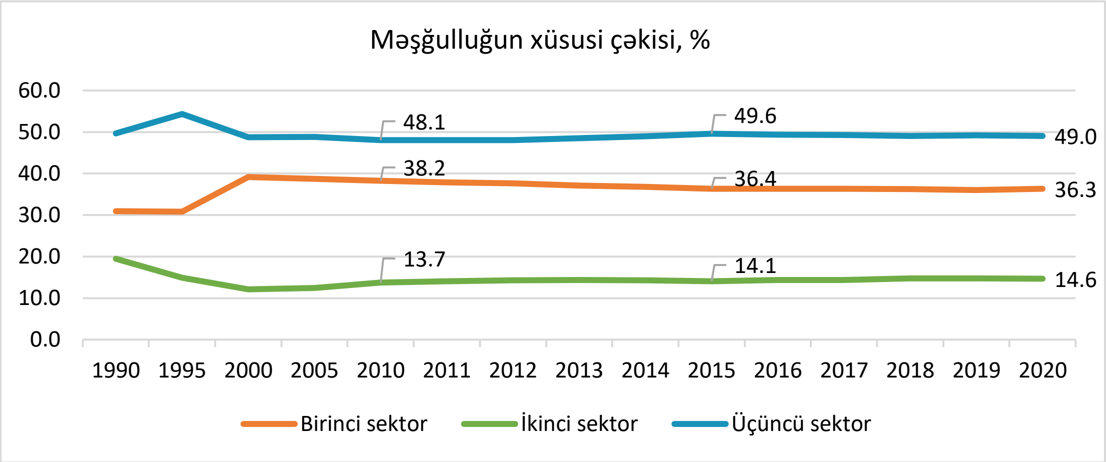

Şəkil 2: Azərbaycan iqtisadiyyatında məşğulluğun strukturu, faiz

Mənbə: ARDSK məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Beynəlxalq iqtisadi inkişaf meylləri və innovasiyaların tətbiqinin stimullaşdırılmasına dair olan çağırışları nəzərə alaraq bu sektorlarda balanslaşdırılmış inkişafın təmin edilməsi zəruridir. Əks təqdirdə xarici, eləcə də daxili şokların təsiri ilə əhalinin məşğulluğu və gəlirlərinin formalaşması ilə əlaqədar çətinliklər yaranır. Həmçinin texnoloji innovasiyaların tətbiqi bir çox hallarda işçilərin ixtisarına səbəb olur (innovasiyaların növləri üzrə fərqli təsirlərlə).

Nümunə üçün sənayedə məşğul olanların sayına baxaq. Ölkə sənayesində muzdla çalışanların sənaye sahələrinin texnoloji inkişafı nəzərə alınmaqla bölgüsünə əsasən qeyd edə bilərik ki, bu sektorda baxılan dövrdə innovasiya tipli məşğulluq (innovativ sahələrdə məşğulluq) azalan meyllikdədir (həmçinin proqnoz məlumatları) **(Süleymanova, 2016; Süleymanova, 2017: 38)**.

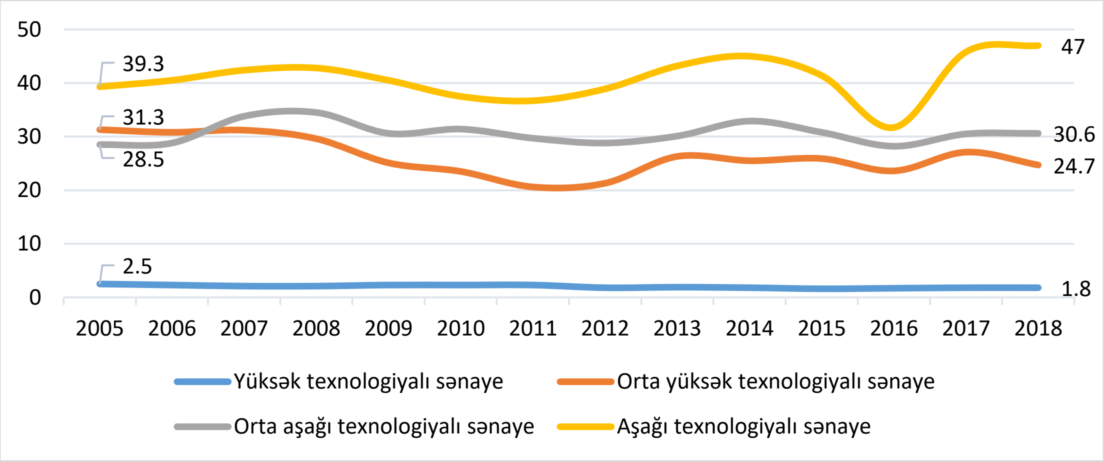

Şəkil 3: Sənayedə muzdlu işçi sayının dinamikası, min nəfər

Mənbə: ARDSK məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Ölkə sənayesinin bu mənzərəsi deməyə imkan verir ki, innovativ inkişaf meylləri və ya modernləşmə əhalinin məşğulluq səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir dərəcəsinə malik olmaqla sosial və iqtisadi siyasətdə bir sıra islahatları zəruri edir.

Qeyd etmək vacibdir ki, dövlətin məqsədyönlü siyasətinin nəticəsi olaraq 1991-2021-ci illər ərzində ölkənin neft-qaz resurslarının ixracından gəlirləri artmışdır. Eyni zamanda bu ölkədə dövlət büdcəsinin transfertlərlə maliyyələşmə imkanlarını da genişləndirmiş və həyata keçirilən bir sıra sosial və iqtisadi dövlət proqramlarının maliyyə mənbəyini təşkil etmişdir. Bununla bağlı statistikaya diqqət edək:

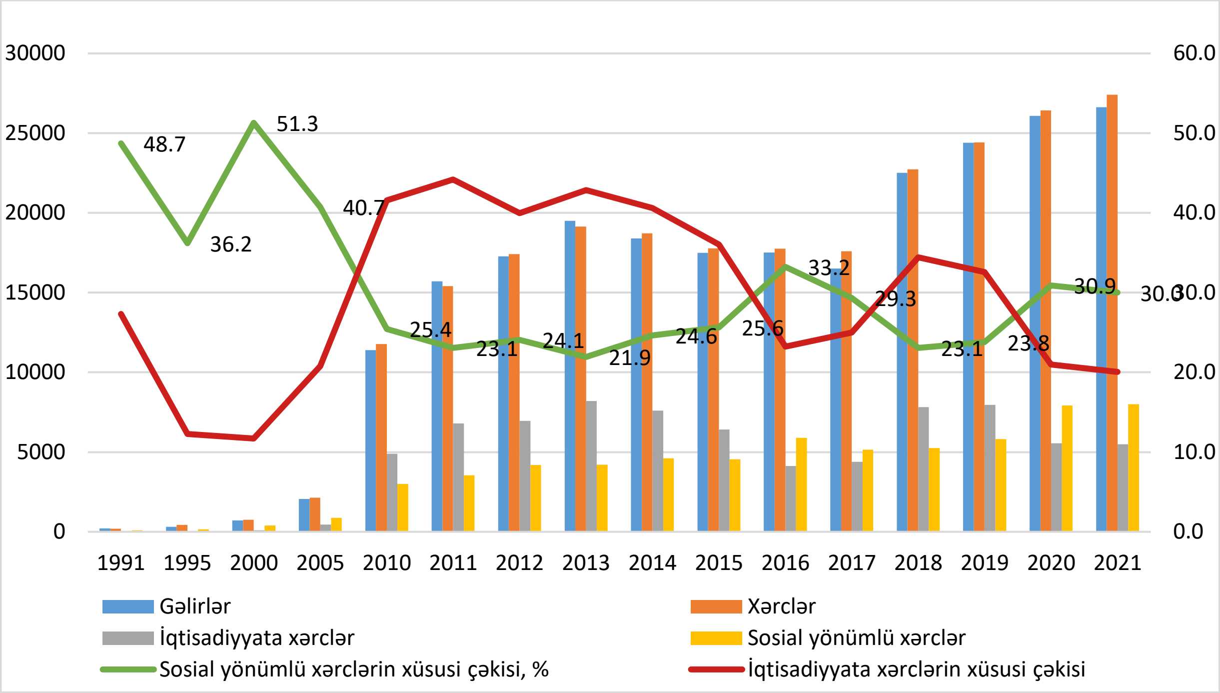

Şəkil 4: Dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərc istiqamətləri (Sol şkala: milyon manat ; Sağ şkala: faiz)

Mənbə: ARDSK məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Statistikadan məlum olur ki, büdcənin sosial yönümlüyü saxlanmış, xüsusilə 2019-2020-ci illərdə pandemiya ilə əlaqədar xərclərin bu istiqamətdə artması müşahidə edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 19 mart tarixli 1950 nömrəli "Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında" Sərəncamı təsdiq edilmiş və bu sərəncamla əhalinin maddi vəziyyətinin dəstəklənməsi üçün 228 milyon manat, həmçinin sosial baxımdan həssas əhali qrupuna aid edilən ailələrin üzvü olan tələbələrin təhsil haqqı xərclərinin ödənilməsinə dəstək proqramı üçün 40 milyon manat vəsait ayrılmışdır **(Ələkbərov, 2020: 23).** Eyni zamanda bu dövrdə sahibkarlıq subyektlərinin qorunması, qapanmalar səbəbindən onların fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması zamanı dəymiş ziyanın qarşılanması istiqamətində dövlət tərəfindən müvafiq tədbirlər görülmüşdür.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 2021-ci ildə 69 min yeni iş yerləri açılmış və onların 88,8%-i qeyri-dövlət sektorundadır. Yeni iş yerlərinin 77,1 %-i Bakı şəhərinin, 0,6 %-i Naxçıvan Muxtar Respublikasının, 22,3 %-i digər regionların payına düşmüşdür. Açılmış yeni iş yerlərinin 10,1 %-i yeni yaradılmış müəssisələrdə, 87,2 %-i mövcud müəssisə və təşkilatlarda, 0,6 %-i fəaliyyətini bərpa etmiş müəssisə və təşkilatlarda, 2,1 %-i isə digər tədbirlər üzrə yaradılmışdır **(Dövlət Statistika Komitəsi).**

Yeni iş yerlərinin yaradılması istiqamətində hökumətin digər stimullaşdırıcı addımı müəyyən edilmiş prioritet iqtisadi sahələr və peşələr üzrə vakansiyası olan və ya yeni vakansiya yaradan özəl sektor işəgötürənlərinə əmək haqlarının bir hissəsinin İşsizlikdən sığorta fondunun vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi proqramının icrasıdır. Proqram Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 8 iyul tarixli müvafiq Qərarı ilə təsdiq edilmiş və icra olunmaqdadır **(Dövlət Məşğulluq Agentliyi)**.

Nəticə

İqtisadi siyasət innovativ dəyişiklərlə əlaqədar dəstəkləyici tədbirlərlə çıxış edərkən sosial siyasət mövcud mexanizmləri ilə həm yaranmış sosial çətinlikləri aradan qaldırmağa, həm də innovativ dəyişiklərə uyğun kadrların formalaşdırılmasına xidmət edir. Həmçinin bu koordinasiyada davamlı və dayanıqlı inkişafa dair məsələlər də məqsədlərin ziddiyyətliliyi halında aktuallaşmağa başlayır. Bu mənada innovasiyaların inkişafının sosial siyasətə təsirlərinin beynəlxalq çağırışlar və ölkədaxili prioritetlər baxımından iqtisadi islahatların gedişi çərçivəsində yeni yaradılan iş yerlərinin, yeni peşə və ixtisas tələblərinin, texnoloji inkişafla əlaqədar yaranan işsizlik səviyyəsinin, əmək bazarında tələb və təklifin formalaşması xüsusiyyətlərinin diqqətdə saxlanması vacibdir. Eyni zamanda İN-nin tabeliyində Dördüncü Sənaye İnqilabının Təhlili və Koordinasiya Mərkəzi Azərbaycan Respublikası ilə Dördüncü Sənaye İnqilabı sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı və bu sahədə əlaqələndirməni, habelə rəqəmsal iqtisadiyyat üzrə çağırışların, təşəbbüslərin, strategiyaların və layihələrin təhlili və koordinasiyası fəaliyyəti ilə əlaqədar bəhs etdiyimiz məsələlərdə perspektiv imkanlar mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aravacik E.D. Social Policy and the Welfare State / Public Economics and Finance, 2018.
2. Ələkbərov E. Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirlərinin təhlili / Azərbaycanda İqtisadi İslahatların Həyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemləri Elmi Əsərlər Toplusu Xüsusi buraxılış (COVID-19), 2020. – s. 23-43
3. http://sdg.azstat.org:8484/az/home
4. https://dma.gov.az/
5. https://sdgs.un.org/goals
6. https://www.sosial.gov.az/sasnam
7. İqtisadi nəzəriyyə. Mikroiqtisadiyyat-1,2. Dərslik / Q.P.Juravlyovanın ümumi redaktəsilə. 4-cü nəşr. Bakı: Çaşıoğlu, - 2010. - 924 s.
8. Spicker P. Social Policy. Theory and practice. Third edition. 2014. 514 p.
9. Süleymanova Ə. Azərbaycan sənayesində innovasiya tipli məşğulluğun proqnozlaşdırılması / AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası 2017 (iyul-avqust), s. 31-40.
10. Süleymanova Ə. Sənayedə iş yerlərinin yaradılması xüsusiyyətləri: innovasiya tipli məşğulluq / AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası 2016 (may-iyun), s. 54-62.
11. UNDP (United Nations Development Programme). 2020. Human Development Report 2020: The Next Frontier: Human Development and the Anthropocene. New York.
12. Доренко К. История возникновения социальной политики в современных государствах / Право и управление. XXI век, 2011. №3(20), - с. 46-55.
13. Старостина А.А., Прушковская Э. В. Трехсекторная модель занятости в экономике Украины / Общество: политика, экономика, право, 2013. № 2, - с.59-62.
14. Терзиев В., Димитрова П. Социальная политика как инструмент общественного развития./ UNIVERSUM: Экономика и Юриспруденция, 2017. № 2(35), - с. 1-12.

GEZGİN REHBERLERİN KİŞİLİK ÖZELLİKLERİ İLE DESTİNASYON TERCİHLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Aysel MAMMADLİ[42]
Şehnaz DEMİRKOL[43]

Özet

Bir hizmet sektörü olarak turizmin soyut özelliğini gözönünde bulundurduğumuzda turistik ürünlerin tüketiciler tarafından benimsenmesinin üretim sektörüne göre daha zor olduğu görülmektedir. Bu nedenle turistik destinasyonların tanıtımında çeşitli pazarlama tanıtım türleri kullanılmaktadır.

Turistik ürünlerin tanıtılması türlerinden biri de etkileyici pazarlama (influencer marketing) turistik destinasyonlarının tanıtılmasında önemli role sahiptir.

Turizm sektöründe etkileyici kişiler, gezgin rehberleri veya gezgin olarak ifade edilmektedir. Araştırmada gezgin rehberlerinin kişilik özellikleri değerlendirilmiştir. Aynı zamanda gezgin rehberlerinin destinasyon tercihleri ile onların kişilik özellikleri arasında ilişki analiz edilmiştir.Günümüzde turistik destinasyonların kendilerini ve ürünlerini daha etkili, aynı zamanda hızlı pazarlayabilmek ve popülerleşmek adına en çok tercih ettikleri kanallardan biri de sosyal medyadır. Sosyal medya bireylere destinasyonlarla ilgili bilgilere ulaşabilmeyi, diğer bireylerle fikir alışverişinde bulunmayı, destinasyon ve ürünleri ile ilgili seçim yapabilmeyi sağlamaktadır. Destinasyon ve turistik ürünlerinin tanıtımı ve pazarlanması hedefe ulaşmakta, popürleşmekte ve marka algısı yaratmakta kolaylık sağlayacaktır. Destinasyon pazarlamacıları kendi turistik ürünlerinin tanıtılmasında gezgin rehberleri ile işbirliği yaparak daha çok tüketici kitlesine sahip olabilirler. Bu nedenle, gezgin rehberlerinin kişilik özelliklerinden kaynaklanan destinasyon seçimleri dikkate alınmalıdır.

Kişilik, yetenek ve özellikleriyle toplumsal yaşamda etkili olan insanı, kendine özgü ve benzersiz bir varlık olarak dile getiren kavramdır. Farklı kişilik özelliklerine sahip gezgin rehberlerinin seyahat destinasyonu tercihlerinde de farklılık görülmektedir.

Anahtar kelimeler: gezi blogları, destinasyon, seyahat, gezgin, kişilik özellikleri

Evaluation of the Relationship Between The Personal Characteristics And The Preferences Of The Travel Guides

Summary

Considering the intangible feature of tourism as a service sector, it is seen that the adoption of touristic products by consumers is more difficult than in the production sector. For this reason, various types of marketing promotion are used in the promotion of touristic destinations.

Influencer marketing, one of the types of promotion of touristic products, has an important role in promoting touristic destinations.

Influencers in the tourism sector are expressed as travel bloggers or travelers. In the study, the personality traits of travel bloggers were evaluated. At the same time, the relationship between travel bloggers' destination preferences and their personality traits was analyzed.

Today, social media is one of the most preferred channels by touristic destinations in order to market themselves and their products more effectively and at the same time, to become popular. Social media enables individuals to access information about destinations, exchange ideas with other individuals, and make choices about destinations and products. The promotion and marketing of destination and touristic products will make it easier to reach the target, become popular and create a brand perception. Destination marketers can have more consumer audiences by collaborating with travel bloggers in promoting their touristic products. For this reason, destination choices of travel bloggers due to their personality traits should be taken into account.

It is the concept that expresses the human being, who is effective in social life with his personality, talents and characteristics, as a unique and unique being. Travel bloggers with different personality traits also differ in their travel destination preferences.

Keywords: travel blogs, destination, travel, traveler, personality traits

JEL code: ***Z3, A1, Z32***

[42] **İktisat Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, Turizm İşletmeciliği Ana Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi, ayselsiracqizi95@gmail.com**

[43] **İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, Turizm İşletmeciliği Ana Bilim Dalı, Doktor Öğretim Üyesi, sdemirkol@istanbul.edu.tr**

Giriş

Küreselleşmenin ortaya çıkması bilginin ve teknolojinin kullanımını arttırarak yeniliklerin daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır. Değişen ve gelişen teknoloji ile birlikte dünyadaki tüm dinamikler de gelişerek değişime uğramaktadır. Bu dinamiklerden biri olan turizm sektörü de bilgi ve teknolojinin hızla yayılması ile farklılıklara yönelen bir hale gelmiştir. Bu değişim turizmde yeni pazarlama yöntemlerinin uygulanmasını zorunlu hale getirmiştir. Sözkonusu pazarlama yöntemleri gerilla pazarlama, girişimsel pazarlama, toplumsal pazarlama, içerik pazarlaması olarak ele alınmaktadır.

İçerik pazarlamasının en etkili türlerinden biri gezgin rehberlerinin hazırladıkları bloglardır. Gezgin rehberlerin tüketicilere sunulacak faydalı içerik şeklinde turizm işletmelerinin kendi web siteleri dışında oluşturdukları mikro site ya da blog siteleriyle bulundukları bölgeye ait bilgi paylaşım yapmaktadırlar.

Turistik ürünlerin soyut özelliği gezgin rehberlerinin önemini daha da artırmaktadır.

Çalışmada destinasyonların farklı çeşitlilikte olduğunu gözönünde bulundurarak, gezgin rehberlerinin destinasyon tercihleri ile onların kişilik özellikleri arasında ilişki incelenmiştir. Çalışmanın esas amacı gezgin rehberler ile destinasyon arasındaki ilişkinin değerlendirilmesidir.

Çalışmamızda Carl Gustav Jung'un 8 kişilik tipi kullanılmıştır. Burada dört temel psikolojik işlev (sezgi, duygu, düşünme, hissetme) ve iki esas kişilik özellik tipi (içedönük, dışadönük) kullanılmıştır. Gezgin rehberlerinin kişilik özellikleri onların destinasyon tercihlerine etkisi turizm pazarlamacılarını destinasyon tanıtımında doğru gezgin rehberini seçmekte onlara fayda sağlayabilir.

Bireylerin birbirinden farklı özelliklere sahip olması gidecekleri destinasyon tercihlerini de etkilemektedir. Bu nedenle belirlenen hedef kitleye gereken bilgi akışını sağlamak adına doğru gezgin rehberini tercih etmek de çok önemli husustur. Bunu sağlamak hem turizm işletmelerinin destinasyon pazarlamasında etkin bir üstünlük kazanmasına, hem gezgin rehberlerinin kendi kişilik özelliklerine göre bir seyahat planlamasına ve bunun sonucu olarak seyahat etmeye daha fazla motive olmalarına, insanların farklı destinasyon türlerine özel bilgiler almasına olanak tanıyacaktır.

Gelişen teknoloji çağının dünyamıza hızlı bir şekilde entegre etmesini gözönünde bulundurursak, gezgin rehberlerinin turizm işletmeleri için sağladığı ve sağlayabileceği avantajları özellikle belirtmek gerekir. Bir turizm destinasyonunun gezgin rehberleri tarafından sosyal medya veya bloglar aracılığıyla topluma tanıtımı hem turistleri yönlendirmede, hem de turizm destinasyonuna turist çekmede önemli etkendir.

Turizm destinasyonları kapsamında bloglarla ilgili çalışmaların çoğunlukla destinasyon pazarlaması ile ilgili olduğu görülmüştür. Bunun nedeni bir destinasyon hakkında görüşe sahip olmak için blogların diğer veri tabanlarına göre daha etkili olmasıdır. Bloglar e-posta veya diğer internet veri tabanlarına göre daha fazla kişiye erişme özelliğine sahiptir. Dolayısıyla, gezgin rehberleri hem üretici, hem tüketici olarak turistlere kolaylıkla ulaşabilecekleri bilgi akışı sağlayacak kişilerdir.

1. Kavramsal Çevre

İnternet teknolojilerinin gelişimi, web site kullanımının pratik olmaması, blog okuryazarlığının artması, tüketicilerin bilinçlenmesi gibi nedenlerle blog kullanımı yaygınlaşmıştır. Blogların en popüler kullanım şekli, internet günlükleri olarak ifade edilebilecek kişisel bloglardır. Bunun yanı sıra, eğitim amaçlı bloglar, politik amaçlı bloglar, haber amaçlı bloglar, pazarlama amaçlı bloglar olmak üzere birçok türde blog mevcuttur (Akar, 2006: 43). Ayrıca kurumsal bloglar da giderek yaygınlaşmaktadır. Türkçe ağ günlüklerinde en fazla rastlanan tür kişisel bloglardır. Kişisel bloglar, tecrübeli kullanıcıların yanı sıra deneyimsiz kullanıcıların da rahatlıkla kullanabileceği bir yapıdadır. Bu tür blogların kullanıcı dostu olması kişilere blog yazarı olma konusunda cesaret vermektedir. Kişisel bloglar, kullanıcıların günlük yaşamda karşılaştıkları durumları ya da herhangi bir konu hakkındaki görüşlerini okurlarıyla paylaşmasını sağlamaktadır. Bu türdeki blogların birçoğu blog siteleri aracılığıyla oluşturulup hazırda bulunan blog temaları kullanılarak oluşturulmaktadır. Kişisel bloglar insanların paylaşma ve kendini ifade etme güdülerini desteklemektedir. Bir konu veya herhangi bir durumla ilgili detaylar verme, yeni fikirler paylaşma ya da güncel bilgileri kayıt altına alma gibi birçok sebeple bloglar yazılabilmektedir. Bununla birlikte kişisel bloglar, kullanıcılarının hobi olarak gördüğü birçok konunun iş potansiyeline dönüşmesini sağlamaktadır (Yamamato ve Şekeroğlu, 2014: 45).

Seyahat blogları ve vlog'lar, bir anlamda çok bilgilendiricidir, bir anlamda, alınacak ulaşım modları, ne kadar para getirileceği ve hangi en iyi yiyeceklerin deneneceği çok iyi ayrıntılıdır ve bu nedenle gezginler, seyahat etkileyicilerine güvenirler çünkü gerçek deneyim sağlarlar.

Bütünleşik bir deneyim sunan turizmin bir hizmet sektörü olması ve turizm ürününün kendine özgü yapısından kaynaklanan ayırt edici bazı özellikleri vardır (Kozak, 2014: 130-131). Bu özelliklerden biri de dokunulmazlıktır. Turizm ürününün dokunulmazlık unsuru sebebi ile, satınalma öncesi karar verme aşamasında tüketiciler, gidecekleri destinasyona ilişkin çok daha fazla bilgi edinme gereksinimi ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu nedenle, tüketiciler daha önce seyahat deneyimlerine ilişkin bilgileri ve tavsiyeleri dikkate almakta ve seyahat kararı vermede bunlar etkili olmaktadır (Kunt ve Hassan, 2021:223). Bu noktada seyahat ve turizmde etkileyici pazarlama, seyahat bağlamında kulaktan kulağa iletişimin önemine dayanmaktadır (Litvin, Goldsmith ve Pan, 2008). Turizm pazarlamacıları, seyahat kararı vermede önemli bilgi kaynakları olan internet ortamında çeşitli konularda içerik üreten blog yazarları ile çalışmaya başlamışlardır (Lin ve Huang'dan aktaran, Kunt ve Hassan, 2021: 223). Sonrasında Instagram, seyahat ilhamı yaratmak, bir destinasyona ilgi uyandırmak ve elektronik ağızdan ağıza iletişim olarak hareket etmek için popüler bir kanal haline gelmiş bu da platformda seyahat etkileyicilerinin büyümesine ve Destinasyon Yönetim Kuruluşları tarafından etkileyici pazarlamanın benimsenmesine yol açmıştır (Barbe, Neuburger Pennington-Gray, 2019).

Seyahat ve turizmde etkileyici pazarlamaya ilişkin akademik çalışmalar incelendiğinde ise sosyal etkileyicilerin turistlerin davranış ve motivasyonlarında önemli etkilere sahip olduğu görülmektedir. Örneğin sosyal medya etkileyicilerin Taylandlı turistlerin davranışları ve seyahat motivasyonu üzerindeki etkilerine ilişkin yapılmış bir çalışmada (Cholprasertsuk, Lawanwisut ve Thongrin, 2020) katılımcıların büyük bir bölümünün (%92.30) seyahat kararı vermede sosyal medya etkileyicilerinden etkilendiği ortaya konulmuştur. Ayrıca, turistlerin davranışlarını ve seyahat motivasyonlarını etkileyen faktörler arasında deneyim ve uzmanlığa sahip turizm etkileyicilerinden ve inanılırlığı olanlardan seyahat bilgileri almak yer almaktadır. Başka bir çalışmada ise sosyal medya etkileyicilerinin kaynak güvenilirliği ile Y Kuşağı (Millennial) kullanıcılarının tutumları ve seyahat etme niyetleri arasındaki etkileşim incelenmiştir. Elde edilen bulgular, kaynak güvenilirliğinin kullanıcıların tutumları üzerinde önemli ölçüde olumlu bir etkiye sahip olduğunu ve bunun da seyahat niyetiyle olumlu bir şekilde ilişkili olduğunu göstermiştir (Han ve Chen, 2021). Yapılan başka bir çalışmada ise sosyal medya etkileyicilerinin, tüketicilerin destinasyon imajına ilişkin tutumu değiştirmede etkili olduğunu ve bunun sonucunda tüketicilerin seyahat niyetini ve ağızdan ağza pazarlama niyetini etkilediğini göstermiştir (Ong ve Ito, 2019). Son olarak seyahat ve turizmde etkileyici pazarlamaya ilişkin pratik uygulamalar incelendiğinde pek çok örnek ile karşılaşılmaktadır. Örneğin Yeni Zelanda'nın Dünya'ya bir turizm destinasyonu olarak pazarlanmasından sorumlu bir kuruluş olan Turizm Yeni Zelanda, ünlü Çinli mikro-blogger olan Yao Chen ile işbirliği yaparak turizmde etkileyici pazarlama konusunda öncü olmuştur. Yeni Zelanda'nın Çinli seyahatçilere tanıtılmasında Yao Chen'in etkisinden faydalanılmıştır (Gretzel, 2018). Bazı destinasyonlar da etkileyicileri düzenlenen etkinliklere davet etmektedir. Bu doğrultuda, Instameet (Instagram topluluğundaki insanların birbirleriyle buluşmalarının ve şehirlerinde birlikte fotoğraf çekmeleri) 'ler genellikle etkileyicileri içerik oluşturmaya ve paylaşmaya teşvik etmek için destinasyonlarda veya festivallerde kullanılmaktadır (Queensland, Avustralya, 2014). Ayrıca, her yıl çeşitli online platformlarda uluslararası alanda popüler olan seyahat etkileyicilerin listeleri paylaşılmaktadır (HypeAuditor, 2021). Aşağıda Tablo 1'de uluslararası alanda Ağustos 2021'de Instagram'daki en iyi 10 seyahat etkileyicisi yer almaktadır.

Seyahat etkileyicileri, yeni yerler keşfetmekte, yeni kültürleri deneyimlemekte ve yeni yiyecekler tadarak yeni anılar oluşturmaktadırlar.

Tablo 1. Uluslararası alanda Ağustos 2021'de instagram'daki en iyi 10 seyahat etkileyicisi

Sıra	Etkileyici	Kategori	Takipçi sayısı	Takipçi ülkesi	Gönderi başına beğeni ve yorum sayısı	Etkileşim ortalaması
1	natgeotravel	doğa, manzara, fotoğraf, seyahat	44.2M	Amerika Birleşik Devletleri	68.2K	80.4K
2	jessicathivenin	seyahat, aile	6.3M	Fransa	373.1K	457.2K
3	beautifuldestinations	fotoğraf, seyahat	20.9M	Amerika Birleşik Devletleri	88.3K	115.5K
4	wonderful_places	fotoğraf, seyahat	15.8M	Amerika Birleşik Devletleri	109.3K	139.6K
5	raghavjuyal	seyahat, yaşam şekli	8.8M	Hindistan	191.1K	224.2K
6	sanakhaan21	seyahat	4.3M	Hindistan	240K	297.4K
7	artem_chek	aile, yaşam şekli, seyahat	4.6M	Rusya	188.5K	266.2K
8	bukayosaka87	spor, seyahat	2.4M	Birleşik Krallık	261K	446.3K
9	ppteamrafa	yaşam şekli, seyahat	6.7M	Meksika	92.9K	103K
10	etihad	seyahat, makine ve teknoloji	1.7M	Hindistan	269.5K	386.8K

M: Milyon **K:** 1000'dir.
Kaynak: HypeAuditor (2021)'dan yazarlar tarafından derlenmiştir.

Çalışmada gezgin rehberlerinin kişilik özelliklerinin destinasyon tercihlerine etkisi analiz edilmiştir. Kişilik, bireyde zihinsel, ahlaki ve sosyal özellikleri dinamik bir bütünleşme olarak açıklar. Bireyin kişiliğini onun davranışları, duygu ve düşünceleri belirlemektedir. Kişi yaşadığı toplumun inançlarını, ilke ve kurallarını zaman içerisinde benimsemektedir. Bu nedenle kişilik yalnızca doğuştan değil, bireyin içinde bulunduğu toplumdan öğrendiği davranışları da kapsamaktadır. Kişilik psikoloji içerisinde en önemli ve çeşitli tanımlamalara sahip kavramlardan biridir (Kültür, 2006). Kişilik kavramı, süreklilik gösteren özellikler ve eğilimler olarak tanımlanabilir. Bu anlamda aslında kişilik insanlar üzerindeki kalıcı yönlerini ifade eder. Kişilik birçok insan davranışı ile ilgilenmekte ve bir kişi hakkında hemen hemen her olguyu içermektedir (Ewen, 2010: 5). Kişiliğin tüm özelliklerinin dışarıdan gözlenemeyeceği, bunların bireyin iç dünyası örneğin rüya gibi faktörler olması varsayımsal bir kavram olduğunu ve kişilerarası inceleme gerektirdiğini ortaya koymuştur.

Kişilik; insanı çevresindeki diğer bireylerden ayıran, yapılaşmış ve tutarlı ilişki biçimidir (Çetin ve Beceren, 2007: 110-132).

Kişilik özellikleriyle ilgili literatürde farklı tanımlar yapılmıştır. Kretshmer'e göre bireylerdeki kişilik tipleri, bireylerin fiziksel özellikleri ile birlikte oluşmakta ve karşılıklı etkileşim içinde bulunmaktadır. Kretshmer, kişilik tiplerini dört gruba ayırmıştır: piknik tipi, astenik tip, atletik tip, displastik tip.

William Sheldon'un Sınıflandırması Sheldon Kretscher'in kurduğu sistemi geliştirmiştir (Baymur, 2017:277). Sheldon insanları bedenlerinin dokularına göre sınıflandırmış ve üç tip olarak kategorize etmiştir. Bunlar; endomorflar, mesomorflar, ektomorflardır.

Spranger'in yapmış olduğu sınıflandırmada altı tip bulunmaktadır. Bu tiplerin ayrıştırılması sosyal ve ahlaki değerlere dayandırılarak yapılmıştır. Tipolojideki bu altı tip şöyledir: teorik tip, estetik tip: ekonomik tip, sosyal tip, politik tip, dindar tip.

Cattel kişiliğin kaç ana özelliği olduğuna dair araştırmalarda bulunmuş ve çok sayıda özelliğin olduğunu tespit etmiştir. Bu özelliklerden birbirine yakın olanları gruplandırarak toplam onaltı farklı temel kişilik özelliği bulmuştur. Bu özellikler, sıcaklık, mantıklı düşünme, duygusal kararlılık, üstünlük, neşelilik, kural bilinci, sosyal cesaret, hassaslık, tedbirlilik, dalgınlık, hususiyet, endişe duygusu, değişikliğe açıklık, kendine yetme, mükemmeliyetçilik, gerginliktir (Burger, 2006: 248-253).

Peabody ve Goldberg'in Beş Büyük Kişilik Boyutu Modeli Cattell'den sonra araştırmalara devam edilmiş ve Peabody ve Goldberg yaptıkları çalışmalar sonucunda kişilerin beş temel kişilik tipinin olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu özellikler dışa dönüklük/içe dönük, uyumluluk/kuşkulu, özdisiplinli/özdisiplinsiz, nevrotiklik/ duygusal denge, yeniliklere açıklık/ geleneksellik olarak ifade edilen kişilik tipleridir.

Jung'a göre; bireylerin kişilikleri içe dönük ve dışa dönük olarak ikiye ayrılır (Türk ve Helvacı, 2005: 109). Dışa dönük olan kişiler dünyaya yoğunlaşırken, içe dönük olan kişiler kendi iç dünyasına oluşan fikirlere yoğunlaşırlar (Zel, 2001: 39). İçe dönük tipler, diğer kişilerle zor ve olumsuz ilişkiler kurarlar (Köknel, 1995: 39). Bu tip kişiler neşelerini ve üzüntülerini diğer bireylerle paylaşmak istemezler. Duygusal tepkileri kendilerinedir. Duygularını diğer insanlara yansıtmazlar. Bu kişiler sosyal ilişki kurmaktan kaçarlar ve yalnız kalmayı isterler ve hayal kurmayı severler (Karamustafa, 2000). Bu tip bireyler endişeli, katı, içine kapanık, asosyal, aşırı kontrollü ve başkası ile ilgili olan sorunları kendisiyle ilgiliymiş gibi sanırlar. Bu tip kişiler genellikle stresli olurlar (Ercan ve Şar, 2004: 217-242). Dışa dönük özellikler gösteren bireyler ise, dış dünyayla kolay ve uyumlu ilişkilerde bulunur. Diğer bireylere ve nesnelere değer verir ve onları düşünür. Yapacaklarını dış dünyaya göre düzenler. Yaşadığı toplumun kurallarına ve değerlerine kolayca ve çabuk adapte olur (Köknel, 1995: 90). Diğer yandan bu tip 20 özelliklere sahip bireylerin stres düzeyleri daha düşüktür ve bu yüzden bu bireyler strese karşı daha dirençlidirler (Soysal, 2008: 4-19) .

Kişilik tipolojisinde bireylerin ruhsal işlevlerini Jung dört bölümde toplamıştır. Bunlar; düşünme, hissetme, duyu ve sezgidir.

- Düşünme: Düşünceler arasında ilişki kurarak genel kavrama ulaşmayı ya da bir soruna çözüm üretmeyi sağlar.
- Hissetme: Düşüncenin ortaya çıkarttığı duyguya göre düşünceyi kabul ya da reddeder.
- Duyu: Bireylerin duyu organlarının uyarılması sonucu algılanan duyuları içerir.
- Sezgi: Yargılama ve mantık kullanılmaksızın o andaki yaşantının duygu ve düşüncenin herhangi bir katkısı olmadan insanda oluşturduğu izlenimlerdir. Jung'a göre, herkesin kişisel bilinçaltı dışında birde ilksel imgelerden oluşan ortak bilinçaltı bulunmaktadır (Burger, 2006:156-157). Jung'un bu kuramı dışında kişilik tipolojileri hakkında bilgiler verdiği kuramıda bulunmaktadır. Dört işlev, yani düşünme, hissetme, duyu ve sezgi, Jung'a göre bireylerin bilinçli varlıklarına ve kişilik yapılarına anlam verebilmek üzere sekiz kişilik tipine ana kaynak olmaktadırlar. Bu tipler; Dışadönük düşünen tip, duygusal yönlerini bir tarafa itmiş nesnel düşünen bireylerdir. Tüm çabası nesnel dünya hakkında bilgi toplamaktır.

İçedönük düşünen tip, Düşünceleri kendine dönüktür. Duygularını bilinçdışına itmiştir. Kendi benliğinin gerçekliğini araştırır.

Dışadönük duygusal tip, düşüncelerden çok duygular rol oynar ve küçük bile olsa değişiklikler duygularda hızlı değişime yol açar.

İçedönük duygusal tip, duygularını dış dünyadan saklayan, gerçekte yoğun duygularla dolu bireylerdir.

Dışadönük duyusal tip, Dış dünya gerçekleriyle ilgilidirler, gerçekçi pratik ve aklına koyduğunu yapan kişilerdir. Zevk ve heyecan veren şeyleri sever fakat duyguları yüzeysel bireylerdir. İçedönük duyusal tip, bu kişiler, dış dünyadan uzak durur ve kendi duyularına yönelirler.

İçedönük sezgisel tip, Dünyadaki yenilikleri izlemeye çaba harcarlar, tüm dikkatleri bu yöndedir. Fazla düşünmeden hareket ettikleri için bir şeyi uzun süre devam ettiremezler.

İçe dönük sezgisel tip, dış gerçeklerle ilgisi olmayan kişilerdir. Kendinin de bilmediği bir imgeler dünyasında yaşar, ama bu imgelere ilgileri de uzun sürmez ve sürekli değişiklik gösterir (Geçtan, 1998, s. 198-201). Jung, yukarıda tanımlanmış olan karakter tiplerinin, fazla gelişmiş bilinçli tutumları ve bastırılmış bilinçdışı tutumları içerdiklerini, bundan dolayı en uç örnekler olduğunu ifade etmektedir (Yılmaz, 2018)

Farklı kişilik özelliğine sahip gezginlerin farklı destinasyon tercihlerine yönelik çalışmada destinayon kavramı da incelenmiştir.

Destinasyon Türk Dil Kurumu tarafından "varılacak olan yer" şeklinde tanımlanmaktadır. Hem soyut hem de somut unsurları temel alan bu kavram, Fransızca "la destination" sözcüğünden gelmektedir (Eker, 2022: 5).

Bir destinasyonun turizm kapsamında değerlendirilebilmesi için bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Turistik amaçla seyahat eden bireyler, bu özelliklerin oluşturduğu motivasyonla hareket etme eğiliminde olmaktadırlar (Türkay, 2014: 4).

Turizm destinasyonlarının sahip olması gereken özellikler Buhalise' e göre 6 unsurdan oluşmaktadır ve bu özellikler 6A'lar olarak tanımlanmıştır (Buhalis, 2000: 98):

- Çekicilikler (Attractions)
- Ulaşılabilirlik (Accessibility)
- Olanaklar (Amenities)
- Hazır Paketler – Paket Turlar (Available Packages)
- Aktiviteler (Activities)
- Destekleyici Hizmetler (Ancillary Services)

Destinasyonlar doğal ya da yapay şekilde çeşitli bileşenlerin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Farklı destinasyon türlerinden bahs ederken onların sahip olduğu özellikleri de dikkate almak gerekmektedir.

Çekim unsurları, çekim unsurlarının gücü, mevsimler, coğrafi büyüklükleri ve faaliyet süresi vb. birçok unsur bu özelliklere örnek olarak verilebilir.

Buhalis (2000: 102-103); Güler (2019: 27)' e göre destinasyon sınıflandırması aşağıdaki gibidir:

• Kentsel Destinasyonlar: Kentsel destinasyonlar, tarihin ilk zamanlarından beri turizm kapsamı içerisinde yerini almaktadır. Geçmiş dönemlerde insanlar, büyük şehirlere siyasetçilerle görüşmek veya işleri ile ilgili toplantıya katılmak amacıyla gitmişlerdir. Ayrıca Antik Yunan dönemimde "Olimpiyat Oyunları" gibi spor etkinlikleri de turizm tüketicilerinin büyük kentlere seyahat etmelerinde önemli etkenlerden biri olmuştur. Günümüzde ise iş amaçlı seyahatlerin haricinde hacı olmak, önemli cami, kilise ve tapınakların bulunduğu kentleri ziyaret etmek son derece yaygın bir turistik faaliyet halini almıştır. Birçok kentsel destinasyon; büyük etkinliklere ev sahipliği yapmaktadır. Bunun en önemli sebepleri arasında ulaşım ve konaklama alt yapısının iyi bir seviyede olması, ziyaretçilerin alışveriş, sinema, hastane gibi imkânlara kolay ve hızlı ulaşabilmesi vb. gibi gerekçeler gösterilmektedir.

•Deniz Kıyısı Destinasyonları: Deniz kıyısı destinasyonları, ziyaretçilere tatil dönemlerinde hizmet vermektedir. Özellikle Kuzey bölgelerinden gelen turistik tüketicilere ev sahipliği yapan bu destinasyonlar, ziyaretçilere deniz sporları, güneş ışığından faydalanma ve çeşitli aktivitelere katılma fırsatı sunmaktadır. Örneğin; tipik Avrupalı turistik tüketiciler, tatillerini Akdeniz destinasyonunda geçirmeyi tercih ederken, Kuzey Amerikalılar Florida, California ve Caribbean gibi Güney bölgelerini tercih etmektedirler.

•Dağ Destinasyonları: Dağ destinasyonları her mevsim turist çekebilme özelliğine sahiptir. Kış sporları ile ilgilenen ziyaretçilerin yanı sıra doğa bilimcilere keşif olanakları vermesi, doğa sporlarıyla uğraşan misafirlere otantik tecrübeler yaşatması sebebi ile çok farklı grupların ilgisini çekebilmektedir. Kent merkezlerinden özel ulaşım araçlarıyla kolay ulaşım sağlanması, tercih edilebilirlik noktasında önemli etkenlerden biri olmaktadır.

•Kırsal Destinasyonlar: Turistlerin ekoturizm bilincinin gelişmesiyle birlikte, doğaya dönme ve bazı tarım deneyimlerini yaşama istediği, bu turizm faaliyetlerinin popülerliğini gün geçtikçe arttırmıştır. Bu durumun yarattığı ekonomik ve sosyal gelişimin avantajları hem çiftçilere hem de yerel halka olumlu bir şekilde geri dönüş sağlamaktadır.

•Otantik Destinasyonlar: Otantik üçüncü dünya destinasyonları, turistik tüketicilerin macera ve otantik deneyim isteklerini karşılamak için üçüncü dünya ülkelerinin temel alındığı destinasyonlardır. Turistik tüketiciler turizmin sınırlı bir şekilde gelişim gösterdiği yerleri ziyaret etmekten hoşlanmaktadır. Örneğin; Asya, Güney Amerika ve Afrika'daki bazı destinasyonların bozulmamış bölgeleri, yerel halkın empoze olmamış kültürleri, konforlarından vazgeçmeye hazır maceracı turistlerin ilgisini çekmektedir. Ancak bu destinasyonlarda çoğunlukla alt yapı problemleri yaşanmaktadır. Otantik kaynakların sürdürülebilir bir şekilde devam etmesi için iyi bir turizm planlama sürecine ihtiyaç duyulmaktadır.

•Eşsiz (Egzotik) Destinasyonlar: Eşsiz destinasyonlar, diğer destinasyonlardan farklı olarak turistik tüketicilere "yaşam boyunca bir kez" yaşanacak deneyimler sunmaktadır ve buna bağlı olarak yüksek fiyat

stratejisi uygulanmaktadır. Bu tip destinasyonlar, turistlerin hayallerini gerçekleştirmelerine yönelik prestijli bir yapıya sahip olmalıdır.

2.Araştırmanın Amacı Ve Önemi

Araştırmanın amacı gezgin rehberlerin kişilik özelliklerinin turizm destinasyon tercihlerinde etkisini analiz etmektir. Kişilik özelliğine göre destinasyon tercihleri farklılık göstermektedir. Bu farklılık turizm pazarlamacılarına turizm destinasyonlarının tanıtımı, doğru turist çekiciliğinin artırılması stratejilerinin uygulamada yardımcı olacaktır. Gezgin rehberlerin blogları etkileyici pazarlama aracı olarak günümüzde oldukça yaygın pazarlama türüdür. Turizm işletmeleri doğru gezi bloglarına hitap ederek hem pazar payını korumada, hem de kar marjını artırmada avantaj elde edebilirler. Çalışma konusunun güncelliği, gezi bloglarının gittikçe yaygın hale gelmesi araştırmanın önemini bir az daha artırmaktadır.

Bundan başka geziblogları incelemesi turizm ürünü üreticilerini olumlu etkilemesinin yanısıra, tüketicilerin (potensiyel turistlerin) de ilgisini çeke, onları seyahat eylemine teşvik edebilir.

Turizmin bir hizmet sektörü olması, turistik ürünün somut özelliğe sahip olmaması destinasyon tanıtımında gezgin rehberlerin rolünü artırmaktadır.

Bu araştırmada elde edilen veriler doğrultusunda gezgin rehberlerle destinasyon tercihi arasında bir ilişki olduğu görülmüştür. Bu da destinasyon tanıtımında doğru hedef kitleyi belirlemede, hedef kitlenin istediği içeriği sunmada ve potensiyel turistlerin ilgisini çekmede önemli role sahiptir.

3.Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada nitel araştırma yönteminin en temel tekniklerden biri görüşme tekniği kullanılarak gezgin rehberlarına hem e-posta, hem instagram sosyal medya platforması üzerinden araştırma soruları yönlendirilmişdir. Çalışma erişim kolaylığının sağlanabilmesi sebebiyle dar kapsamda yapılmış, sadece Azerbaycan ve Türkiye'de yaşayan gezgin rehberları ile görüşülme yapılmıştır. Fakat konunun güncelliğini, gözönünde bulundurarak, gelecek dönemlerde çalışmanın uluslararsı çapta, dünyanın farklı ülkelerinde ikamet eden gezgin rehberleri ile de yapılması düşünülebilir.

Türkiye ve Azerbaycan'da ikamet eden gezgin rehberlarından geridönüşler alınmış ve onlara turizm destinasyon tercihlerine, kişilik özelliklerine ilişkin sorular sorulmuştur.

Görüşmeler e-posta, sosyal medya ve telefon aracılığıyla yapılmıştır. E-görüşmeler zaman ve mekansal olarak fiziki hareketlililiyi olmayan araştırmacılar açısından avantaj sağlayan bir yöntemdir. E-görüşme yöntemi ile aynı anda birçok kişiyle iletişime geçme imkanı elde edilir.

4.Bulgular

Görüşülen 15 gezginden 2-si *dışadönük düşünen tip* olduğunu belirtmişdir. Seyahat destinasyonu tercihine baktığımızda dışadönük düşünen tip kişiliğe sahip gezgin rehberlerinin doğa içi yerleri görmek istedikleri gözlemlenmiştir.

1 kişi hem *içedönük düşünen tip,* hem de *içedönük sezgisel tipin* özelliklerini taşıdığını, aynı zamanda sakin, kültürel ve dini turizm merkezlerini tercih ettiklerini belirtmiştir.

Araştırmanın örneklemi olan gezgin rehberlerinden 3-ü *dışadönük hisseden tip* olduğunu belirtmiştir.

Bu gezgin rehberlerinin seyahat tercihlerinde otantik, keşfedilmemiş yerleri seçtiklerini görebiliriz.

Kendini içedönük hisseden tip olarak gören 2 gezgin rehberiyle görüşme sonrasında elde edilen bilgilere göre bu grup kişiliğe sahip insanlar seyahat tercihlerinde tarihsel ve kültürel yerleri daha çok tercih etmektedirler.

Dışadönük duyumsayan tip kişiliğe sahip 3 gezgin rehberinin 2-si doğa ile iç-içe olmayı, doğanın güzelliklerini keşfetmeyi seçtiğini belirtmiştir. Bu gezgin rehberleri, diğer gezginlerin gitmediyi, ya da çok az bir kısmının gidip gördüyü doğa manzaralı yerleri tercih ederler.

Dışadönük duyumsayan tip kişilik tipine sahip 1 gezgin rehberi ise ekstrem sporlar yapabileceği, adrenalin yaşayacağı mekanları daha çok tercih etdiyini bildirmiştir. Baktığımızda bu spor faaliyetleri de doğa içinde gerçekleştiği için bu grup kişilerin doğayla ilgili destinasyonları seçtiklerini söyleyebiliriz.

Araştırmaya örneklem olan gezgin rehberleri arasından 3-ü *dışadönük sezgisel tip* kişiliğe sahip olduğunu belirtmiş, 2 gezgin rehberi farklı, benzersiz özelliğe sahip destinasyonlara öncelik verdiğini bildirmiştir.

1 gezgin rehberi ise hiking faaliyetleri için uygun, adrenalin dolu macera turizmi destinasyonlarının ilgi alanında olduğunu söylemiştir.

Görüşme yapılan gezgin rehberleri arasında *içedönük duyumsayan tip* kişiliğe sahip gezgin rehberine rastlanmamıştır. Bundan başka içedönük sezgisel tip kişilik özelliğine sahip bir gezgin rehberi ise bu tip kişiliğin tüm maddelerine sahip olmadığını da belirterek, sadece içedönük sezgisel tipin özelliklerini değil de, aynı zamanda içedönük düşünen tip kişilik özelliklerini de taşıdığını bildirmiştir.

Sonuc

İnternetin gelişen dünyanın bir parçası olması gerçeğini gözönünde bulundurduğumuzda, kişilerin bilgiye kolayca erişim sağlamak amacıyla kullandığı sosyal medya ve google arama motorları gittikce önem kazanmaktadır. Elde edilen bulgulara göre, seyahat destinasyonu tercihleri ile gezgin rehberlerinin kişilik özellikleri arasında bir ilişkinin olduğu söylenebilir. Ortak kişilik özelliklerine sahip gezgin rehberlerinin benzer turizm destinasyonlarını tercih ettikleri gözlemlenmiştir.

Bu bilgi turizm destinasyonu işletmecilerine doğru hedef kitleye yönelmede, etkileyici pazarlamanı doğru kullanmada yardım edecektir. Gezgin rehberleri seyahat alanında etkileyici pazarlamanın en iyi örnekleri olduğunu gözönünde bulundurarak, turistlerin ilgi alanına hitap eden doğru gezgin rehberiyle işbirliği yapmak turizm işletmeleri için daha doğru karar olabilir.

Araştırma sonucu elde edilen bulgura esasen, Jung'ın sınıflandırılmasına göre, kişilik özelliklerinden dışadönük hisseden tip kişilerin otantik destinasyonları tercih ettiği söylenebilir. Araştırmanın örneklemini oluşturan gezgin rehberlerinden dışadönük düşünen tip gezgin rehberlerin kırsal destinayon türünü tercih ettiği gözlemlenmiştir. İçedönük düşünen, sezgisel ve hisseden tipin özelliğini taşıdığını belirten gezgin rehberlerin kentsel destinasyonları tercih ettiği de araştırma sonucunda elde edilmiştir. Dışadönük duyumsayan tip kişilik özelliğine sahip gezgin rehberlerin doğa, kentsel destinasyonları tercih ettiği, fakat aynı kişilik özelliğine sahip (dışadönük duyumsayan tip) gezgin rehberi ise egzotik destinasyonu tercih ettiği görülmüştür. Dışadönük sezgisel tip kişilik özelliği olan gezgin rehberleri de otantik destinasyon tercihlerine üstünlük verdiklerini belirtmişler.

Araştırmanın zaman ve mekan açısından kısıtlılığını gözönünde bulundurursak, ilerleyen zamanda araştırmanın daha fazla kişiye ve daha fazla veriye ulaşılması sağlanabilir

Çalışmanın sonucu olarak elde edilen verilere göre kişilik tipleri gezgin rehberlerinin seyahat alışkanlıklarını, tercihlerini, blog yazı ve paylaşımlarını etkilemektedir. Çalışmanın devamı olarak farklı ülkelerdeki gezgin rehberlerini araştırmaya dahil ederek gezgin rehbelerin kişilik özelliklerinden kaynaklanan destinasyon seçimini dikkate almanın turizm işletmeleri açısından önemi araştırılabilir.

KAYNAKÇA

1.Aras, S. (2019). Seyahatin Toplumsal İzdüşümü: Ahmet Mithat Efendi'nin "Avrupa'da Bir Cevelan" Seyahatnamesine Sosyolojik Bir Bakış. Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya

2.Alver, Köksal (2011). Tebdil-i Mekân: Seyahatin Anlamı Üzerine. Hece Dergisi, (Gezi Özel Sayısı), 74-76

3.İpek, Selahattin (2011). Osmanlı Padişahları ve Seyahat. Hece Dergisi, (Gezi Özel Sayısı), 117-121

4.Akar, E. (2006). Pazarlamanın Yeni Silahı Blogla Pazarlama, İstanbul: Tiem Yayınları.

5.HypeAuditor (2021). Top travel influencers on instagram. [URL: https://hypeauditor.com/topinstagram-travel/] (Erişim 30 Nisan 2022)

6.BAYMUR, F. B.: Genel Psikoloji, İstanbul: İnkilap Kitapevi. 2017

7.BURGER, J. M.: Kişilik, (Çev: İ. D. Sarıoğlu), İstanbul: Kaknüs Yayınları. 2006

8.Erben, Ş., E., Balaban-Salı, J., (2015), "Blogalanda Blog Yazarlarının Etkileşim Biçimleri Ve Görsel Ögelerin Kullanımı". , Global Media Journal TR Edition, Vol.10, No.5, S.176- 207

9.Eker, S. (2022). Sosyal Medyanin Destinasyon Tercihine Etkisi: Kapadokya Örneği. Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir Haci Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

10.Gözler, Ö. (2006). "Blog Pazarlama" Nasıl Paraya Dönüşür? http://www.capital.com.tr/yonetim/pazarlama/blogpazarlama-nasil-paraya-donusur-haberdetay-3827

11.Kozak, N. (2014). Turizm Pazarlaması. Ankara: Detay Yayıncılık

12.Litvin, S. W., Goldsmith, R. E., & Pan, B. (2008). Electronic word-of-mouth in hospitality and tourism management. Tourism Management, 29(3), 458-468

13.Queensland, Australia (2014). What is an instameet?. [URL: https://www.youtube.com/watch?v=aC0dESsMquk] (Erişim 29 Nisan 2022).

14.Guinn, Lindsey. Global Influencer Advisory Board Brings Insights to California. https://industry.visitcalifornia.com/more/newsroom/globalinfluencer-advisory-board-2019

15.Cook, R.A. Hsu, C.H.C. ve Marqua, J.J. (2016). Turizm Konaklama ve Seyahat İşletmeciliği. (çev. M. Tuna). Ankara: Nobel Yayıncılık.

16.Memiş, S. (2016). Tatil Yeri Seçiminde Etkili Olan Faktörler: Yerli Turistler Üzerine Bir Araştırma. Kesit Akademi Dergisi, 2(4), 212-226.

17.Buluk, B. (2019). Destinasyonlarda Tüketici Davranışları. İçinde B. Suna (Editör), Destinasyon Yönetimi ve Pazarlaması, (s.207-227).Ankara: Detay Yayıncılık.

18.Parasuraman, Anantharanthan, Valarie A. Zeithaml, and Leonard L. Berry. 1985. A conceptual model of service quality and its implications for future research. Journal of Marketing. c.49 s.4: 41-50.

19.Kunt, S., Hassan, A. (2021). Seyahat ve Turizmde Yeni Bir Pazarlama Yaklaşımı: Etkileyici Pazarlama. AHBVÜ Turizm Fakültesi Dergisi, 24 (2), 216-240

20.Barbe, D., Neuburger, L., & Pennington-Gray, L. (2019) "Follow us on Instagram! Understanding the driving force behind following travel accounts on instagram", e-Review of Tourism Research, 17(4): 592-609.

21.Cholprasertsuk, A. Lawanwisut, C., & Thongrin, S. (2020). Social media influencers and Thai tourism industry: tourists' behavior, travel motivation, and influencing factors, Journal of Liberal Arts, Thammasat University, 20(2): 234-263

22.Han, J., & Chen, H. (2021, In press). Millennial social media users' intention to travel: the moderating role of social media influencer following behavior, International Hospitality Review, https://doi.org/10.1108/IHR-11-2020-0069

23.Gretzel, U. (2018). Influencer marketing in travel and tourism. In M. Sigala, & U. Gretzel, (Eds.), Advances in Social Media for Travel, Tourism and Hospitality: New Perspectives, Practice and Cases New York: Routledge.

24.Chen, Yu-Chen, Rong-An Shang, and Ming-Jin Li. 2014. The effects of perceived relevance of travel blogs' content on the behavioral intention to visit a tourist destination. Computers in Human Behavior. c.30: 787-799.

24.Ewen, Robert B. (2014). An Introduction To Theories Of Personality, New York and London, Psychology Press.

25.Ong Y.X., & Ito N. (2019) "I Want to Go There Too!" Evaluating Social Media Influencer Marketing Effectiveness: A Case Study of Hokkaido's DMO. In J. Pesonen, & J. Neidhardt (Eds.), Information and Communication Technologies in Tourism 2019 Springer: Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-05940-8_11

FƏLSƏFƏNİN TƏDRİSİ VƏ YENİ STANDARTLAR

Dosent Zeynəddin ŞABANOV [44]

Xülasə

Müasir dövrdə fəlsəfənin cəmiyyətdəki rolu nəinki azalmış, əksinə artmışdır. Təəssüf ki, bəzi ali məktəblərdə fəlsəfi fənlər ixtisar edilir, saatlar azaldılır. Bu onunla əlaqədardır ki, bəzi elm-təhsil müəssisələrinin rəhbərləri ya bu elmin gücünü, əhəmiyyətini, onun təbiət-cəmiyyət-insan münasibətlərindəki əhəmiyyətli rolunu dərindən dərk edə bilmirlər, ya da bunu nəzərə almaq iqtidarında deyillər. Bəlkə də bu onların təhsil alarkən fəlsəfəni tədris edən müəllimin mürəkkəb və çətin ifadələrdən istifadə edərək hadisə və proseslərin baş vermə səbəbini, əsl həqiqətin əldə olunması yollarını düzgün göstərə bilməməsi ilə bağlıdır. Belə ki, fəlsəfənin tədrisinin əhəmiyyətinin düzgün başa düşülməsi və tədrisin faydalılığı işində müəllimlərin rolu inkarolunmaz faktdır. Bu mənada ali məktəblərdə fəlsəfənin lazımlılığı və gərəkliliyi xeyli dərəcədə dərsi tədris edən müəllimlərdən asılıdır.

Azərbaycanda fəlsəfənin tədrisində məhz Azərbaycan xalqının tarixini, mədəniyyətini, düşüncə tərzini, mentalitetini, onun bugünki həyatını, nailiyyətlərini və qarşıda duran problemlərini, vəzifələrini özündə əks etdirən xüsusi cəhətləri olmalıdır. Burada ümumbəşəri, ümumelmi, ümumfəlsəfi prinsiplərlə məhz Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafına kömək ola biləcək başlıca prinsiplər vəhdət halında birləşməlidir. Bunun üçün dünya fəlsəfi fikri ilə yanaşı Azərbaycan fəlsəfi fikrinin inkişaf tarixi, onun ayrı-ayrı mərhələləri, hər bir mərhələnin özünəməxsus xüsusiyyətləri mümkün olduğu qədər dəqiqləşdirilməlidir və burada həmin dövrün dünya elmi və fəlsəfi fikrinin əsas məzmun və istiqamətləri də nəzərə alınmalıdır.

Müasir dövrdə Azərbaycanda fəlsəfi fənlər həm professional kadr hazırlığı istiqamətində Bakı Dövlət Universiteti, Qərbi Kaspi Universiteti, Azərbaycan Universitetində və həm də ali məktəblərdə ümumi fənlər blokunda tədris edilir. Fəlsəfənin tədrisi, tədqiqi və təbliği üzrə məlumatlar bu vaxta qədər müxtəlif Beynəlxalq və respublika səviyyəli konfrans, seminarlar və KİV vasitəsilə cəmiyyətimizdə öz əksini tapıb.

Son illərdə Azərbaycan ali məktəblərinin tədris planlarında fəlsəfəyə və ictimai-siyasi fənlərə ayrılan saatların azaldılması, bu fənlərin bir çoxunun ixtisar edilməsi, kütləvi informasiya vasitələrində fəlsəfi fikir tariximizə və ümumiyyətlə, mənəvi təkamülə, dünyagörüşünün genişlənməsinə xidmət edən verilişlərə çox az yer ayrılması, habelə, mədəniyyətşünaslıq və maarifçilik yönlü verilişlərin azlığı, mədəni-mənəvi dəyərlərin yetərincə təbliğ olunmaması böyük narahatlıq doğurur.

Açar sözlər: *fəlsəfə, düşüncə, tədris, müəllim, dəyərlər, yeni standartlar*

Teaching Philosophy And New Standards

Summary

In modern times, the role of philosophy in society has not only decreased, but on the contrary, it has increased. Unfortunately, in some universities, philosophical subjects are reduced, hours are reduced. This is related to the fact that the leaders of some scientific and educational institutions either cannot deeply understand the power and importance of this science, its important role in nature-society-human relations, or they are unable to take it into account. Perhaps this is due to the fact that the teacher who teaches philosophy during their education, using complex and difficult expressions, cannot correctly show the reason for the occurrence of events and processes, and the ways of obtaining the real truth. Thus, the role of teachers in the correct understanding of the importance of teaching philosophy and the usefulness of teaching is an undeniable fact. In this sense, the relevance and necessity of philosophy in higher schools largely depends on the teachers who teach the lesson.

The teaching of philosophy in Azerbaijan should have special features that reflect the history, culture, way of thinking, mentality of the Azerbaijani people, their current life, achievements and future problems and tasks. Here, universal, universal, universal philosophical principles and the main principles that can help the development of Azerbaijan society should be united. For this, along with the world philosophical thought, the history of the development of the Azerbaijani philosophical thought, its separate stages, the unique characteristics of each stage should be specified as much as possible, and here the main content and directions of the world scientific and philosophical thought of that period should also be taken into account.

Philosophical subjects are taught in modern Azerbaijan in the direction of professional staff training at Baku State University, Western Caspian University, Azerbaijan University, and also in the block of general subjects in higher schools. Until now, information on the teaching, research and promotion of philosophy has been reflected in our society through various international and national level conferences, seminars and mass media.

In recent years, the number of hours allocated to philosophy and socio-political subjects in the curricula of Azerbaijani higher schools has been reduced, many of these subjects have been shortened, and the mass media have focused on the history of philosophical thought and, in general, spiritual evolution, the world. It is a great concern that

[44] Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, şöbə müdiri

there is very little space allocated to programs that serve to expand the vision, for example, the lack of cultural studies and educational programs, and the insufficient promotion of cultural and spiritual values.

Keywords: *philosophy, thinking, teaching, teacher, values, new standards*

UOT 316

Giriş

Hazırda elmlər-elmi olan fəlsəfə öz problemlərinin həlli istiqamətində bir sıra çətinliklərlə, süni yaradılmış və heç bir məntiqə sığmayan problemlərlə üzləşir. Müxtəlif tipli və fərqli mahiyyətli hadisə və proseslərin cərəyan etdiyi müasir qloballaşan və dinamik inkişaf edən cəmiyyətdə problemlərin mənasını dərk etmək, düzgün qərar vermək, ilk səbəbi öyrənmək üçün dərin fəlsəfi biliklərin olması zərurətini əksəriyyət qəbul edir. Məhz buna görə də müxtəlif elm sahələrində problemlərin fəlsəfi izahına cəhd edirlər (riyaziyyatın fəlsəfəsi, fizikanın fəlsəfəsi, biologiyanın fəlsəfəsi, siyasətin fəlsəfəsi, idarəetmənin fəlsəfəsi, dövlətçilik fəlsəfəsi, tarixin fəlsəfəsi, iqtisadiyyatın fəlsəfəsi və s.). Fəlsəfi biliklərin köməyi ilə bütün sahələrdə uğurlar əldə etmək, həqiqəti üzə çıxarmaq mümkündür. Fəlsəfənin belə rolu haqqında qədim dövrdən bu günə kimi mütəfəkkirlər maraqlı fikirlər irəli sürüblər.

Hazırda, dünyada fəlsəfənin tədrisi yeni məlumat texnologiyalarının tədris prosesinə aktiv daxil olması sayəsində xeyli genişlənmişdir. Bu da tələbələrin ənənəvi metod və formalarla (mühazirələr və məşğələlər) bilik əldə etməklə bərabər, yeniliklərin fəal şəkildə tətbiq olunmasına imkan verir: müxtəlif növ işgüzar oyunlar, beyin həmləsi, təlimlər, problemli müzakirələr, diskussiyalar, sərbəst mövzular, yazılı və elektron oçerklər, esselər, referatlar, kuizlər, debatlar və s.

Müasir həyat cəmiyyətin hər bir üzvündən təbiətin, ətraf aləmin və sosial reallığın sirrlərinə dərindən bələd olmağı, əsl mahiyyəti öyrənməyi tələb edir. İnsanın dünyada yeri, onun dünyagörüşü, həyatın mənası, daxili mənəvi aləmi ilə bağlı nəzəri məsələlərə nüfuz etmək də eyni dərəcədə zəruridir. Həmin vəzifələrin həlli məhz fəlsəfi biliklərin dərinliyi ilə bağlıdır. Yalnız fəlsəfi dünyagörünüşünə yiyələnməklə dünyanın quruluşu haqqında, sosial inkişaf, onun qanunauyğunluqları və təfəkkür prosesləri haqqında həqiqi biliklər əldə etmək mümkündür.

Tədris prosesində mövcud çatışmamazlıqlar imkan daxilində bu sahədə olan problemlərin araşdırılması və həllini tələb edir. Hazırda dünya və ilk növbədə postsovet mədəni bölgə ədəbiyyatında fəlsəfə və fəlsəfə tarixinin təqdimi və dəyərləndirilməsində fərqli və ziddiyyətli mövqelərin qanunauyğun surətdə Azərbaycanda da fəlsəfə və fəlsəfə tarixinin həm tədqiqat, həm tədris sahəsində təqdim və şərhində təzahürünü və fəlsəfi təhsilin xalqın, xüsusən gənc nəslin özünü şəxsiyyət və millət kimi dərk və təsdiq etməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

1. Fəlsəfə Ona Sahib Çıxanındır

Cəmiyyətdə elmin, dinin, mədəniyyətin - hər birinin öz missiyası, yeri, funksiyası var. Fəlsəfənin missiyası düşüncəli, özünü dərk etməyə qadir İnsan yetişdirməkdir. Şübhəsiz ki, bu gün fəlsəfə bütün dünyada böhran keçirir. Əslində, bu gün insan özü də bir böhran halı yaşayır. Böhrandan çıxmaq üçün məhz insanın özü, təfəkkürü, şüuru böhrandan çıxmalıdır. Bu isə fəlsəfənin missiyasıdır. Fəlsəfə öz əzəməti ilə bu böhrandan çıxma yollarını göstərə bilər. Çünki belə hallar olub və dünya təcrübəsində böhranda çıxış yollarını göstərmək üçün fəlsəfəyə müraciət olunub.

Akademik R.Mehtiyev diqqəti bütün müasir elmlərin fəlsəfədən qaynaqlandığına, fəlsəfənin cəmiyyətdəki roluna çəkərək yazır: “Uzun müddət fəlsəfəni praktikadan uzaq, ifrat mücərrəd və metaelmi bir sahə kimi başa düşənlər ictimai hadisələrin gedişinə daha böyük tarixi zaman intervalında baxsalar, fəlsəfi təlimlərin də gec-tez praktik nəticələrə gətirdiyinə əmin ola bilərlər. Həm də bu nəticələr bütövlükdə dövrün ab-havasını müəyyən edir, tarixin gedişatına, strateji inkişaf istiqamətlərinə təsir göstərir. Məlum olduğuna görə, tarixən fəlsəfi fikir, ümumiyyətlə, insan düşüncəsinin, nəzəri idrakın sinkretik ifadəsi olmuşdur. Bütün elmlər zaman-zaman fəlsəfədən ayrılmışdır. Dəqiq elmlərin, təbiətşünaslığın müstəqil tədqiqat sahəsi kimi formalaşması, sosial müstəvidə institutlaşması və ictimai tərəqqinin strukturunda müstəqil yer tutması əslində Qərb sivilizasiyasının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Bütün müasir elmi-texniki nailiyyətlərin, innovasiyaların, nou-xauların təməlində məhz bu böyük ayrılma, bəlkə də daha dəqiq demiş olsaq, doğuluş prosesi dayanır. Qərb dünyasında bu doğuluşun tarixi XVII-XVIII əsrlər göstərilir. Məhz həmin dövrdə – Avropada elm dinin təsirindən azad olmaqla yanaşı, fəlsəfədən də ayrılmışdır. Orta əsrlərdən başlayaraq ilahiyyatın təsiri altına düşmüş fəlsəfənin özü də bundan sonra dinə nəzərən müstəqillik əldə etmiş, daha çox dünyəviləşmişdir. Sonrakı mərhələdə dinşünaslığın da nisbi müstəqil elm

sahəsi kimi ayrılması fəlsəfəni xeyli yüngülləşdirmiş və o, öz inkişafının daha azad bir mərhələsinə qədəm qoymuşdur (Mehtiyev, №4, 2009:9)

AMEA-nın müxbir üzvü, professor S.Xəlilov filosof və fəlsəfə anlayışlarına və bu anlayışlara münasibət haqqında fikirlərini irəli sürərərək yazır ki, biz hələ özümüz üçün həqiqi fəlsəfə ilə Azərbaycanda formalaşmış "fəlsəfə" anlayışı arasında fərqi aydınlaşdırmalıyıq. Çünki çağdaş ictimai şüurda və KİV-də fəlsəfə dünyada qəbul olunduğundan xeyli fərqli mənada işlədilir. El dilində fəlsəfə az qala müdrikliyin, hazırcavablığın ekvivalenti kimi başa düşülür. Aşıq, dərviş, ağsaqqal müdrikliyi... "Fəlsəfə" - nədir; bunu bilmədikdə onun bir bəzək kimi, epitet kimi, tərifli söz kimi istifadə edilməsi təbii haldır. Azərbaycanda, nə yazıq ki, "fəlsəfə" sözü uzun illərdən bəri məhz bu mənada işlədilir. Fəlsəfənin yoxluğu və ya "fəlsəfə yoxsulluğu" istər-istəməz onun quru adının bəzəkli əşya kimi bazara çıxarılmasına və gələnə-gedənə çox ucuz qiymətə satılmasına səbəb olur (Xəlilov,2009:4).

Müasir universitet təhsilinin bütün aspektlərinə təsir edən yenilikçi proseslər, gələcək məzunların kompetensiyaları olan konkret nəticələrin əldə edilməsinə yönəldilməsi kontekstində təhsil prosesinin yenidən qurulmasını əhatə edir. Ədəbiyyatda istənilən səviyyədə müasir mütəxəssis üçün lazım olan iki növ kompetensiyalar, yəni səriştələr mövcuddur: “xalis mövzu” və “mövzuya xas olan” (ümummədəni və peşəkar səriştələr kimi də müəyyən etmək olar). Peşəkar kompetensiyalara konkret bir peşəyə yiyələnmək üçün zəruri olan bilik və bacarıqlar daxildir; ümummədəni səriştələrə bir mütəxəssisin yaradıcı düşünmə qabiliyyəti, fərdi inkişaf, qərar qəbuletmə müstəqilliyi və s. kimi fərdi xüsusiyyətləri aiddir.Beləliklə, səriştəyə əsaslanan yanaşmaya görə, müasir bir universitetdə təhsil prosesi yalnız peşə hazırlığı ilə məhdudlaşa bilməz, ona görə ki, müasir təhsil tədqiqatçılarına görə bu hal "peşəkarlıq xəstəliyi"nə aparır. Bu termin bir mütəxəssisin öz peşəsindən başqa heç nə bilməməsini, dünyaya tam, əhatəli bir baxışının olmamasını, cəmiyyətdəki sosial dəyişiklikləri tənqidi təhlil edə bilməməsini ehtiva edir.

Müasir gerçəkliklər həm yeni fəlsəfəni (dünyagörüşü), həm də yeni metodologiyanı tələb edir, bütövlükdə isə onlar tarixi prosesin fəlsəfəsini yenidən nəzərdən keçirməyə aparır, çünki mövcud inkişaf prosesi gələcək üçün «açıq», gələcək isə keçmiş və indinin çərçivələri ilə sərt determinasiyalaşmış olmuşdur. Dünyanın yeni mənzərəsində sosial nizam və produktiv xaos bir-birinə qarşı durmayıb biri digərini qarşılıqlı tamamlayır, bu iki vəziyyət sosial sistemlərin dayanıqlığına yardımçı olan sintezə can atır. İqtisadi, siyasi və sosiomədəni qloballaşma proseslərinin inteqrasiya sferasında fəlsəfənin köhnə binasının təməlinin transformasiyasını tələb edən yeni ontoloji, qnoseoloji və aksioloji problemlər yaranır. Müasir vəziyyətin qısa icmalı onu göstərir ki, fəlsəfənin yeni cərəyanlarının sonrakı inkişafı və adekvat düşünülməsi, insanın ən köhnə fəaliyyətinə təkan verərək və metafəlsəfə adlandırılan hansısa yeni refleksiya layihəsinə ehtiyac duyur (Abasov, 2010:34).

AMEA-nın müxbir üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru K.Bünyadzadə cəmiyyətdə fəlsəfənin aparıcı roluna diqqəti çəkərək yazır: “2009-cu ildə akademik R. Mehdiyev "Fəlsəfə və onun ictimai həyatda yeri" adlı məqaləsində yazırdı ki, "Son illərdə Azərbaycan ali məktəblərinin tədris planlarında fəlsəfəyə və ictimai-siyasi fənlərə ayrılan saatların azaldılması, bu fənlərin bir çoxunun ixtisar edilməsi, orta məktəblərdə "İnsan və cəmiyyət" fənninin tədrisi üçün hələ də müəllim kadrlarının hazırlanmaması, kütləvi informasiya vasitələrində fəlsəfi fikir tariximizə və ümumiyyətlə, mənəvi təkamülə, dünyagörüşünün genişlənməsinə xidmət edən verilişlərə çox az yer ayrılması, habelə, mədəniyyətşünaslıq və maarifçilik yönlü verilişlərin azlığı, mədəni-mənəvi dəyərlərin yetərincə təbliğ olunmaması - bütün bunlar bizi narahat edir". Bir cümlədə problemin mahiyyəti üç istiqamətdə açılır: a) kadr hazırlığının olmaması, b) tədris proqramında lazımi materialların diqqətdən kənar qalması və c) fəlsəfənin kifayət qədər təbliğ olunmaması. O vaxt məsələ İTV-də "Açıq dərs" verilişində geniş müzakirəyə çıxarıldı və Səlahəddin Xəlilov öz mövqeyini "525-ci qəzet"də "Fəlsəfə bizə lazımdırmı?" məqaləsi ilə bildirdi: "Bu gün fəlsəfə mənim deyil, bizim deyil, çünki fəlsəfə onu yaradanın, ona sahib çıxanındır. "Fəlsəfə heç kimin deyil" fikri ilə də razılaşmaq olmaz. Çünki fəlsəfənin sükanı hələ də Qərbin əlindədir. Bəli, dünya onu anlayanındır. Fəlsəfə kimindirsə, dünya da onundur" (Bünyadzadə, 21.06.21)

2. Sağlam Məntiq Fəlsəfənin Rolunun Artdığını Bildirir

Fəlsəfə, onun zamanın müasir adlandırdığımız kəsiyində mövqeyi, statusu haqqında fikirlər, yanaşmalar rəngarəng olsa da, 2500 ildən çox yaşı olan bu müdriklik elmi əsrlərin sınaqlarından uğurla çıxıb, öz predmetinə daxil olan dünya, varlıq və təfəkkürün ümumi prinsipləri, insanın dünyada yeri, həyatının mənası kimi məsələləri nəinki qoruyub saxlayıb, həm də xeyli dərəcədə genişləndirib.

Bu genişlənmə qloballaşan bəşəriyyətin elmi-texniki tərəqqidən doğan nailiyyətləri və yaranan problemlərlə üzvi surətdə bağlıdır. Sülhə nail olma, aclıq, yoxsulluq, ekoloji problemlər, narkomaniya, terrorizm, milli-etnik münaqişələr, intiharların artması, pandemiya problemi və s. dövrümüzün reallıqlarıdır.

Professor Ə.Kərimov fəlsəfənin dünyada baş verənlərə tənqidi yanaşmaq, ümumbəşəri dəyər və prinsipləri qiymətləndirə bilmək bacarığı aşılamaqla özünü həm də azadlıq məktəbi kimi təqdim etməsinə münasibət bidirərək yazır ki, istər təbiətdə, istərsə də cəmiyyətdə mövcud olan problemlərin optimal həlli fəlsəfi təfəkkürə, müdriklik nuruna möhtacdır. İnsan təfəkkürü bu problemlərin ciddi təzyiqinə məruz qalıb, onun emosional-psixoloji durumu gərginləşib ki, bu da maddi nemətlər istehsalının əsasını təşkil edən praktiki fəaliyyətə öz təsirini göstərməyə bilməz. Müdriklik isə, Sokratın təbirincə desək, mühakimə yürütməyin, seçmə qabiliyyətinin və fəaliyyət göstərməyin düzgün prinsiplərinə, son nəticədə xeyirxahlığa nail olmaqdır. Xeyirxah insan isə adətən səbrli, qeyrətli və ədalətli olur. Beləliklə, sağlam məntiq fəlsəfənin rolunun azaldığını deyil, artdığını irəli sürür (**Kərimov,** 02.07.2021)

Hələ 1946-cı ildə BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət məsələləri üzrə təşkilatının (YUNESKO) ilk konfransının yaratdığı komissiya tərəfindən hazırlanmış təkliflərdə göstərilirdi ki, insan şəxsiyyətinə hörmət, sülhə məhəbbət, dar, məhdud millətçiliyə və zorakılığa əsaslanan idarəetməyə nifrət, mədəniyyət ideallarına sədaqət və həmrəyliyin formalaşması üçün ictimai şüurda bir sıra fəlsəfi və etik kateqoriyaların qərarlaşması zəruridir. Bu konteksdə fəlsəfəyə insanların birlik və həmrəylik məktəbi kimi baxmaq olar. Hadisə və proseslərə fəlsəfi yanaşma, onların fəlsəfi təfəkkür süzgəcindən keçirilməsi dünyada sülhün bərqərar olmasında və qorunmasında mühüm rol oynayır. Fəlsəfə "ədalət", "azadlıq", "xeyirxahlıq", "yaxşılıq və pislik", "həqiqət" və s. kimi cəmiyyət üçün xüsusi əhəmiyyətə malik anlayışları müstəqil şəkildə dərk etmək və təhlil etmək qabiliyyəti formalaşdırır. İnsanların maddidən mənəviyə doğru yüksəlməsində, mənəvi cəhətdən zəngin, düşüncə cəhətdən azad formalaşmasında da fəlsəfənin rolu danılmazdır. O, insanların yalnız hazır nəticələrdən istifadəsinə deyil, özlərinin düşünüb nəticə çıxarmasına, hər hansı qeyri-insani, bəşəriyyət üçün zərərli arqumentlərə qarşı dayana bilməsinə, opponentlərin fikrinə hörmət və dözümlülüklə yanaşmasına, yalnız zəkanın gücünə tabe olmasına, cəmiyyətdəki vəziyyətləri barədə mühakimə yürüdə bilmək qabiliyyətlərinin inkişafına kömək edir. (**Kərimov,** 02.07.2021)

Fəlsəfə dünyagörüşü olmaqla insanlarda dəyərlər kompleksi formalaşdırır ki, bu dəyərlər də bu və ya digər hadisə və ya prosesi qiymətləndirməkdə, müxtəlif vəziyyətlərdə fəaliyyət və ya fəaliyyətsizlik mövqeyi seçməkdə həlledici amil olur. Ona görə də ictimai şüurda fəlsəfənin rolu məqsədyönlü şəkildə artırılmalıdır ki, insanlar destruktiv qüvvələrin çaşdırıcı ideya və çağırışlarına qarşı müqavimətli olsunlar.

Milli birlik, ümumbəşəri həmrəylik də hər şeydən əvvəli fəlsəfi təfəkkür səviyyəsində, dayanıqlı ideya əsasında əldə oluna bilər.

Fəlsəfənin seçmə fənn kimi tədrisinə münasibət bildirən filosof K.Bünyadzadə yazır ki,fəlsəfəni seçən tələbə düşünməyi bacaran tələbədir. Çünki fəlsəfə düşünməyi tələb edir. Düşünə bilməyən tələbəyə zorən fəlsəfə tədris etməyin mənası varmı? "Əslində, cavab Ramiz müəllimin məqaləsində var idi: hələ orta məktəbdə gəncə düşünməyi öyrətmək lazımdır ki, sonra da universitetdə onun davamını axtarmaq istəsin. Təəssüf ki, o vaxt qoyulan problemlər həllini tapmadı, nəticədə fəlsəfə daha dərin bir böhrana girməkdə davam elədi və bu gün onun ümumiyyətlə, tədrisdən yığışdırılması söhbəti aktuallaşıb. Hətta bu sadəcə söz-söhbət olsa belə, fəlsəfənin "yiyəsiz yetim" kimi hər yerdən sıxışdırılması, haqqında artıq-əskik ifadələrin işlədilməsi heç xoş mənzərə deyil. Haradan gəldik bu vəziyyətə? Hara gedirik? "Elmlərin anasını" niyə ağlar günə qoyurlar?! Ali məktəblərdə fəlsəfənin tədrisinin sıxışdırılmasına bəzən siyasi rəng verib, "düşünmək qabiliyyətinin qarşısını almaq" kimi təqdim edirlər. Fəlsəfə inanmağı, öz inancın üçün hər təhlükəyə cəsarətlə sinə gərməyi, öz düşüncəni əsaslandırmaq üçün durmadan, davamlı şəkildə savadlanmağı, bilik toplamağı, ən vacibi isə özünün, öz düşüncənin, deməli, öz şəxsiyyətinin sahibi olmağı öyrədir. Qısa desək, fəlsəfə azad təfəkkürün bələdçisidir. Dövlət bunun əleyhinədirmi? Sanmıram. Avropa ölkələri artıq Boloniya prinsiplərinə "köhnə" kimi baxırlar. İndi ABŞ təhsil sisteminə meyllik artmış, İngiltərə isə Sovet təhsil sisteminə keçməyi hədəfləyib. İkincisi Avropa ölkələrində həm də orta məktəbin yuxarı siniflərində fəlsəfə əsaslı şəkildə (əsasən də milli fəlsəfə) öyrədilir. İnkişafına görə dünyanın bütün ölkələrini üstələyən Çində isə fəlsəfə bütün ali məktəblərdə nüfuz sahibidir. Postsovet məkanı ölkələrində də fəlsəfənin nüfuzuna elə bir xələl gətirilməyib.

Alimin fikrincə, dünyanın güclü dövlətləri, onların birlikləri inkişaf etməkdə olan ölkələrdə vətənpərvərliyin, milli-mənəvi dəyərlərin, milli özünüdərkin, milli mentalitetin qorunub saxlanılması və

inkişaf etdirilməsini qloballaşma üçün, özlərinin həmin ölkələrdə maddi və digər maraqları üçün təhlükə görürlər. Bu mərkəzlərə mükəmməl dünyagörüşə malik vətənpərvər insanlar deyil, müəyyən qədər "çox" məvacib müqabilində istənilən əmri yerinə yetirməyə hazır olan "kosmopolit"lər lazımdır. Təhsilə ayrılan xarici qrantların əsas hədəflərindən biri də məhz budur.

Fəlsəfənin saatlarını azaldıb, seçmə fənn qrupuna daxil edilməsi bugünkü fəlsəfə ictimaiyyətinin gözü qarşısında baş verir. Ayrı-ayrı istisnaları çıxsaq demək olar ki, elə bir ciddi reaksiya da yoxdur. Praqmatizmə meyilli olan indiki gənclər bu vəziyyəti (hamının gözü qarşısında fəlsəfənin qürub etdirilməsini) görür və istedadlarını başqa sahəyə yönəldirlər.

Aydındır ki, bu gün fəlsəfə dünənki halında qala bilməz. Bunu o fakt da təsdiqləyir ki, artıq XX əsrin ortalarına doğru bir çoxları "fəlsəfə" anlayışının özündən belə yan keçməyə, onu nəiləsə əvəz etməyə çalışırdılar. Beləcə, məşhur filosof J.Derrida ənənəvi fəlsəfəni tənqid edərək onu "qrammatologiya" ilə öz obyektinin axtarışlarında öz köklərinə, elmiliyin mənbəyinə müraciət etməli olacaq yeganə elm ilə əvəz etməyi təklif edirdi (Деррида Ж. О грамматологии / М.: Ad Marginem, 2000,173). Akademik anqlo-amerikan analitik fəlsəfənin tənqidi ilə məhşurlaşan XX əsrin digər böyük filosofu R.Rorti hesab edirdi ki, fəlsəfə və fəlsəfə tarixi "doksoqrafiya" – etibarsız mühakiməyə çevrilmişdir (Рорти, 1998:433). Professor İ.Məmmədzadənin fikrincə, dəyişikliklərin zərurəti ilə yanaşı fəlsəfə dəyərlər və maraqların, cəmiyyət və insanın dərki üçün əvəzolunmaz vasitə olaraq qalacaq və bununla da mədəniyyətin və şüurun transformasiyasına xidmət edəcəkdir. O, yenə əvvəlki kimi elmlə, mədəniyyətlə və dinlə qarşılıqlı əlaqələri barədə düşünəcək, fəlsəfi fənlərlə qarşılıqlı əlaqə yollarını arayacaqdır. İddia etmək olar ki, onun bu rolları əvvəlkilərindən daha əhəmiyyətli olacaqdır. Fəlsəfənin bu anlamının başlanğıcının XIX əsrin sonunda neokantçılar tərəfindən qoyulduğunu hesab etmək olar. Fikrimizcə, Q. Kogen – Marburq məktəbinin nümayəndəsi və Q.Rikkertlə V.Vindelband – Baden məktəbinin nümayəndələri fəlsəfə və təbii elmlərin fərqlərinin və bütün elmləri birləşdirən cəhətlərin mənalandırılması mövzusuna müraciət etdilər. Onların fikrincə, fəlsəfənin vəzifələri mədəniyyət yaratmaq istiqamətində yaradıcı işə, bu işin dərkinə və onun bu keyfiyyətdə təsbit olunmasına müncər edilməlidir. Bu konteksdə E.Kassirerin (Kogenin tələbəsi) və Vindelbandın mədəniyyətin fenomenologiyası konsepsiyası maraq kəsb edir. Burada fəlsəfə ümuməhəmiyyət kəsb edən dəyərlər haqqında təlim kimi təqdim olunur (Məmməmzadə, 2019:5).

Fuko hesab edir ki, fəlsəfə əbədi olana keçidin əsaslandırılmasından imtina etdiyi anda müasir oldu. Fəlsəfə "indi və hazırda" olana müraciət etməlidir. Onun fikrincə, "indi" – bizim tarixi aktuallığımız haqqındakı suala cavab vermə cəhdimizdir. V.Dekomb hesab edir ki, Fukodan sonra aydın olur ki, fəlsəfə qəzetdə tapa biləcəyimiz suallara cavab verməlidir. Müasirliyə maraq bütün filosofları birləşdirir, əsərlərini hansı dildə yazmalarından asılı olmayaraq. Qəribədir ki, indi müasirlik barədə hətta fəlsəfə tarixçiləri belə mühakimə yürüdürlər. Beləcə, R.Rorti "Tarixdə fəlsəfə" kitabının ön sözündə yazır ki, fəlsəfə tarixçisi həmişə özü barədə, içində yaşadığı zaman, onun üçün əhəmiyyətli olanlar, həmkarlarının rəyləri barədə refleksiya edir. Fəlsəfə subyektiv meyllər prizmasından qurulur (Рорти, 1998:435).

Professor İ.Məmmədzadə yazır ki, filosoflar üçün fəlsəfə ilk növbədə ona görə aktualdır ki, o, özünün tarixinə malik bir elm kimi qavranılır və ondan digər elmlər ayrılaraq yayılmışdır. Elmi ictimayyətdə müşahidələrimiz göstərir ki, fəlsəfənin zəruriliyi barədə dayanıqlı bir rəy formalaşmışdır. Təbii olaraq belə bir ifadə səslənməkdədir ki, əgər o, "elmlərin şahı"dırsa deməli, öz statusunda da qalmalıdır. Əgər elmlər ondan ayrılmışlarsa deməli, elmin fəlsəfəsi kimiona ehtiyac vardır. Lakin bununla yanaşı, o necədir və necə olmalıdır məsələsi ilə bağlı hər şey qulaq ardına vurulur (Məmməmzadə, 2019:7).

Fəlsəfənin elmlərlə mütənasibliyi məsələsi, onun qoyuluşu, elm dünyasında fəlsəfənin aktuallığından xəbər verir, fəlsəfənin elmlərlə qarşılıqlı münasibətləri məsələsi isə həm digər elm nümayəndələrinə, həm də filosoflara düşüncə üçün yeni üfüqlər açır. Eyni zamanda, unutmaq olmaz ki, elmlərin fəlsəfəsi ilə ən müxtəlif sahələrin alimləri məşğul ola bilərlər – fiziklər, kimyaçılar və s. Müasir dövrdə fəlsəfənin gücü ilk növbədə onda görünür ki, bir ictimai fənn kimi onsuz nə tarix, nə sosiologiya, nə də mədəniyyətşünaslıq inkişaf etməyəcəkdir. Onun müəyyən hissəsi humanitar xarakter daşıyır və özündə fəlsəfə tarixi, sosial fəlsəfə və s. bu kimi fəlsəfi fənləri ehtiva edir. Bəzən bu ona gətirib çıxarır ki, fəlsəfəni fənlər toplusu kimi təsəvvür edir və bu zaman fəlsəfi biliyin spesifikasını, fəlsəfi fənlərarası əlaqələrin əhəmiyyətini, onun humanitar-ictimai fənlərin inkişafındakı rolunu nəzərdən qaçırırlar. İndi təxminən belə bir vəziyyət yaranmışdır.Odur ki, fəlsəfənin ictimai elm kimi aktuallığı məsələsini aydınlaşdırmaq və onun fəlsəfədaxili əlaqələrini mənalandırmaq olduqca zəruridir. Azərbaycan fəlsəfəsinin inkişafı baxımından bu gün fəlsəfənin fəlsəfi fənlərlə, ictimai və humanitar elmlərlə mütənasibliyi məsələsi, fikrimizcə, daha önəmlidir.

Gənc filosof E.Hüseynovun fikrincə, yunan fəlsəfəsində insan iki deyil, üç substansiyanın kombinasiyası kimi nəzərdən keçirilir:

1. Soma (body-vücud)
2. Pneuma (Spirit- ruh)
3. Psyche (Soul - ruh)

Göründüyü kimi, ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində həm pneuma, həm də psyche analyışlarının qarşılığı kimi adətən ruh anlayışı işlədilir. Eyni şəkildə həm spirit, həm də soul anlayışları adətən eyni ruh anlayışı olaraq tərcümə edilir. Amma pneuma (spirit) və psyche (soul) anlayışları məzmun etibarilə eyni deyillər. Pneuma anlayışının məzmunu bizim dini konteksdə işlətdiyimiz ruh anlayışının məzmunu ilə daha çox uzlaşır və öz məzmununda (gizli və qeyri-müəyyən olanları) ruhən qavraya bilmə, tanrı(lar)dan vəhy ala bilmə, tanrı(lar) ilə bağlantı qura bilmə, ruhən rahatlıq tapa bilmə və bu qəbildən olan digər fenomenləri ehtiva edir. Psyche anlayışı isə öz məzmununda əsas etibarilə psixologiya elmi tərəfindən tədqiq oluna bilən fenomenləri (məsələn, zehin, şəxsiyyət, şüur, azad iradə və s.) ehtiva edir. Yeri gəlmişkən, psixologiya anlayışının etimologiyası elə "psyche" anlayışından yaranıb. Bu anlayışların fərqləndirilməsi zəruridir, çünki bizim dildə bu bəzən ruh ilə zehin anlayışlarının eyniləşdirilməsinə gətirib çıxarır: məsələn, bizə mühazirələr oxuyan ateist professor bu anlayışları eyniləşdirir, nəticə etibarilə insan təfəkküründə bir "məzmun labirinti" yaradırdı; o zaman nəyinsə düzgün olmadığını intuitiv olaraq hiss edirdim, amma səbəbini təbii ki, aydınlaşdırmaq qeyri-mümkün idi. İslam fəlsəfəsində bu kontekstdə "könül", "qəlb" və s. anlayışlar da mövcuddur, amma onları məsələn, psyche anlayışının ekvivalenti kimi qəbul etməyin nə qədər məqsədəuyğun olub olmadığını bilmirəm, çünki bu anlayışlar həm də məsələn, qismən poetik məzmun kəsb edirlər (Hüseynov,2022).

Tanınmış filosof Umberto Eko yazır ki, hər gün qəzetlərin ilk səhifələrində yer almasa da, lisey islahatı ilə bağlı müzakirələr aktuallığını hələ də qoruyur və bu müzakirələrin əsas mövzusu fəlsəfənin tədrisi ilə bağlı islahatdır. Söhbət fəlsəfə dərsinin reform olunmasından, ya da tamamilə ortadan qaldırılmasından gedir. Deyirlər ki, onsuz da digər sosial elmlər barədə dərslər tədris olunur. Bir neçə həftə əvvəl Bolonyada Fəlsəfə Dərnəyinin bir iclasına qatıldım və Gentile islahatını, təkcə Gentile (Giovanni Gentile: İtalyan filosof və siyasətçi. Mussolini hakimiyyəti dövründə iki il ərzində milli təhsil naziri olmuşdur) həyata keçirib deyə, ortadan qaldırmağımıza gərək olmadığını ifadə etməyə məcbur qaldım. Ən azından bu məsələ ilə bağlı irəli sürülən tənqidlər, fəlsəfənin bizim ölkəmizdə bu günədək davam edən tədris forması üzərinə fokuslanmamalıdır. Qənaətimə görə, İtaliya liseylərindəki fəlsəfə dərsləri, fəlsəfənin tədrisinə yer verən digər ölkələrdəki vəziyyətlə müqayisədə xeyli yüksək səviyyədədir. Əgər İtaliyadakı hadisələr fərqli formada inkişaf etsəydi və tutalım, Qremşinin islahatları cəmiyyətə tətbiq olunsaydı, elə sanıram ki, məktəblərimizdə yenə də fəlsəfə tarixi oxudulacaqdı. Fərqli formadamı tədris olunacaqdı? Mütləq: Abstrakt düşüncənin təkamülü ilə kultura və ictimai hadisələr tarixi arasındakı əlaqələri daha geniş şəkildə aydınlığa çıxararaq və tarix boyunca aparılan fəlsəfi müzakirələrin, demək olar həmişə gəlib çağdaş problemlər ətrafında fırlanmasının hansı yollarla baş tutduğunu göstərməyə çalışaraq. Sokratı bir yana qoysaq, görəsən, örnəyi, Parmenid haqqında müasir problemlərimiz baxımından söhbət etmək mümkündürmü? Qənaətimə görə, hə, mümkündür. Humanitar elmlər sferasında çalışmaq üçün detektiv romanlarını Parmenidi oxuyurmuşuq kimi mütaliə etmək kifayət deyil, gərək Parmenidi də detektiv romanını oxuduğumuz kimi oxuyaq. Nəyə görə gələcəyin tələbələrini bu cür aktual mövzulardan, mədəniyyət tarixi içində həyat qazandırıb yaşadacağımız fəlsəfə tarixindən məhrum etmək istəyirik ki? (Umberto,2020).

Yaşadığımız dövr, xüsusən onun son onillikləri və onların da son illərinin hədsiz mürəkkəbliyi, müasir cəmiyyətin, istər Şərq, istər Qərb olsun maarifə artan böyük ehtiyacından xəbər verir. Öz mədəni keçmişlərini bilmək və qlobal mədəniyyət tarixindən xəbərdarlıq, bu tarixdən nəticələr çıxararaq ayrı-ayrı xalqların həm özünüdərk və özünü bir xalq kimi təsdiqinə, həm də digər xalqlara tolerant yanaşmalarına kömək edə bilər.

3.Fəlsəfi Elmlərin Tədrisi Problemləri

Hazırda Azərbaycan Respublikasında dünyanın müxtəlif ölkələrində olduğu kimi, fəlsəfənin tədqiq, tədris və geniş təbliği dövlətin təhsil siyasətinin diqqət mərkəzindədir. Respublikada AMEA, Təhsil və Mədəniyyət nazirlikləri, universitetlərin fəaliyyət strategiyası bu siyasətlə vəhdət təşkil edir.

Müasir dövrdə respublikada fəlsəfi təhsilə mane olan obyektiv və subyektiv səbəbləri araşdırmaq olduqca əhəmiyyətlidir. Bu səbəblərin bəzisi qlobal və regional səciyyə daşıyır. Yeni dövrün elmi inkişafı

və bütövlükdə sosial mədəni şəraitində fəlsəfənin və fəlsəfə tarixi elminin qlobal miqyasda tədrisində mövcud əsas çətinlik fəlsəfənin bir təlim kimi predmeti, onun fundamental kateqorial anlamlarının məzmunu, əsas təsəvvürlər və dəyər meyarlarına yanaşmada müəyyən hərcmərcliyi Azərbaycanda da mövcuddur. Tədqiqat və tədris sahələrində fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin arasında qarşılıqlı əlaqələr də kafi dərəcədə deyil. Halbuki hazırda tədrislə məşğul olan müəllimlərin qarşısında fəlsəfə ilə bağlı mürəkkəb və ziddiyyətli məqamlara münasibət bildirmək, dinləyicilərini isə bu sahədə gedən mübahisələrlə tanış edərək düşündürməyə, mövqe seçiminə və seçdiklərini elmi-məntiqi dəlillərlə əsaslandırmağa sövq etmək kimi mürəkkəb vəzifələr durur.

Filosoflar hazırda fəlsəfənin nəinki metodologiyasına, eynilə onun əsas kateqorial anlamlarına da münasibətlərini müəyyən etməlidirlər ki, bu da müasir konkret elmin yeni ixtira və fərziyyələri ilə bağlı olmalıdır. Hələ tədqiqat sahəsində çözülməkdə olan bu anlamların tədrisə, dərsliklərə keçirilməsi, sözsüz ki, mürəkkəblik təşkil edir. Başqa sözlə, marksist fəlsəfənin sabitləşmiş təsəvvürlərindən radikal imtina, digər tərəfdən, yeni metodologiyanın müəyyən edilməməsi və fəlsəfənin əsas anlamlarının məzmununun hazırki dövrdə konkret elmi nailiyyətlərlə ciddi əsaslanmaması fəlsəfənin tədrisi qarşısında bir sıra çətin problemlər yaradır ki, onların həlli konkret və təcili addımlar tələb edir. İlk addım konkret elmlər və fəlsəfə üzrə mütəxəssislərin müştərək seminarlarında informasiya ilə bölüşməsi və bu informasiyanın müvafiq şəkildə tələbələrə çatdırılması ola bilər.

Fəlsəfənin ixtisas kimi tədrisində daha bir çətinlik yaradan səbəb orta məktəbdən ali fəlsəfə təhsili almağa gələn abituriyentlərin fəlsəfədən xəbərsizliyidir.

Son vaxtlar AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu Azərbaycan fəlsəfə tarixi dörd cildliyinin I və II cildini çapdan çıxararaq oxuculara təqdim etmişdir. Azərbaycan fəlsəfə tarixi Azərbaycan xalqı üçün əlamətdar bir dövrdə, Respublika müstəqil sosial-mədəni inkişaf yoluna çıxdığı dövrdə nəşr edilmişdir. Bu səbəbdən çap edilən əsərin aktuallığı elmi əhəmiyyəti ilə bərabər III minilliyin ərəfəsində Azərbaycan xalqının milli özünüdərkinin təşəkkülündə oynayacaq rolu ilə də bağlıdır.

Azərbaycanda fəlsəfənin tədrisində məhz Azərbaycan xalqının tarixini, mədəniyyətini, düşüncə tərzini, mentalitetini, onun bugünki həyatını, nailiyyətlərini və qarşıda duran problemlərini, vəzifələrini özündə əks etdirən xüsusi cəhətləri olmalıdır. Yəni burada zaman və məkan xaricində duran ümumbəşəri, ümumelmi, ümumfəlsəfi prinsiplərlə məhz Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafına köməkçi ola biləcək başlıca prinsiplər vəhdət halında birləşməlidir. Bunun üçün dünya fəlsəfi fikri ilə yanaşı Azərbaycan fəlsəfi fikrinin inkişaf tarixi, onun ayrı-ayrı mərhələləri, hər bir mərhələnin özünəməxsus xüsusiyyətləri mümkün olduğu qədər dəqiqləşdirilməlidir və bu dəqiqləşdirilmələrdə həmin dövrün dünya elmi və fəlsəfi fikrinin əsas məzmun və istiqamətləri də nəzərə alınmalıdır. Burada tədqiqat obyektinə aludə olaraq həmin obyektin hüdudlarından kənara çıxmaq istəməmək, bu və ya digər dərəcədə emosiyaya qapılmaq, salnaməçilik, narrativlik, eləcə də tarixi dövrün real gerçəkliyindən uzaq olan mücərrədçilik heç də arzu olunan, gözlənilən nəticəyə gətirib çıxarmır. Hər bir fəlsəfi, elmi axtarış dövrün real tarixi və düşüncə kontekstində tədqiq olunmalı və dəyərləndirilməlidir.

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun əməkdaşı, dos. F.Ələkbərov 3 cildlik "Azərbaycan Türk fəlsəfəsi" (XIX- XX əsrlər) kitabında Azərbaycan fəlsəfəsinin problemləri, mövcud vəziyyət, yol verilmiş qüsurlar haqqında ətraflı məlumat verir, yeni fikir və ideyalarını irəli sürərək onları elmi cəhətdən əsaslandırır.

Fəlsəfənin öyrənilməsi mövcud elmi biliklərə tənqidi baxış formalaşdırmağa və eyni zamanda inkişaf perspektivlərinə diqqət yetirməyə imkan verir. Fəlsəfi biliklərdə müzakirə olunan problemlərin həlli düşüncənin hərəkət amili kimi Dekartın "Hər şeyə şübhə et!" şüarına uyğun olan bir vərdişin meydana gəlməsi üçün əsas rolunu oynayır.

Lakin bu gün ali təhsil ənənəvi ixtisas təhsilindən tamamilə uzaqlaşmayaraq təbiətşünaslığın, xüsusi fənlərin və fəlsəfi biliklərin, zəmanəmizin tələblərinə cavab verən yüksək keyfiyyətli fəlsəfi hazırlığı çətinləşdirir. Fəlsəfi təlimin zəifliyi gələcək bir mütəxəssis üçün təhsil standartları tərəfindən təlimin bütün sahələrində tələb olunan yaradıcı düşünmək qabiliyyəti kimi əsas səriştənin formalaşmasına mane olur.

Beləliklə, yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq mütəxəssisin şəxsiyyətinin dəyər aspektləri sırf peşəkar biliklərdən az əhəmiyyət kəsb etmədiyi qənaətinə gələ bilərik. Ancaq səriştəlilik dedikdə, mütəxəssislər arasında bir fikir birliyi olmadığı üçün yeni bir təhsil keyfiyyətinə aparacaq novator fikirlərdə vəhdət yoxdur. Buradakı problem keyfiyyətcə yeni təhsilin nəticəsinin əldə edilməsinin tədris metodlarının tətbiqi ilə əlaqəli olmasıdır.

Ali təhsil müəssisələrində fəlsəfənin tədrisi Aristotelin "ilk fəlsəfə" adlandırdığı bilik sisteminin tələbələr tərəfindən dərindən öyrənilməsini, yəni ümumdünya prinsiplərini, dünyanı dərk etməyin əsaslarını ortaya qoymağı, lazımi əsas səriştələrin formalaşmasına yönəldilməsini nəzərdə tutur. Universitet məzunu, ilk növbədə - yaradıcı düşünmək bacarığı, həll yolları, müzakirə bacarıqlarına sahib olmalıdır. Müasir şəraitdə universitetlərdə fəlsəfənin tədrisinin spesifikliyi tələbələrin dərk etməsi çətin olan mücərrəd fikirlərdən çəkinmə zərurəti ilə əlaqədardır.

Bunun üçün nəticələrin konkretliyi tələb olunur. Müəllim tədris etdiyi fənnin məzmununu formalaşdırarkən onun tam açıqlanmasına imkan yaradan, stereotip standart düşüncədən kənara çıxaraq yaradıcı axtarış üçün şərait yaratmalı olan bir təhsil texnologiyası sistemi qurmalıdır. Bu kontekstdə qeyd edək ki, bütün yaradıcı yönümlü vəzifələrin həlli bu istiqamətdə irəliləməni nəzərdə tutur. Uzun müddətdir ki, fəlsəfə, insanın həqiqi elm sahəsinə qalxmasına imkan verən bir pilləkənlə müqayisə olunur.

İnformasiya texnologiyalarının istifadəsi müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər (portallarda və internet saytlarında məlumat axtarışı; kompyuter testləri; mühazirələrin elektron təqdimatı, elektron referatların hazırlanması və s.).

İT tədris vasitələrinə əsaslanan fəlsəfənin öyrənilməsi prosesində yaradıcı təfəkkürün formalaşmasına töhfə verən yenilikçi nümunələr verilməli və bu vasitələrin tətbiqi və istifadəsi zamanı mövzularda ortaya çıxan problemlər müəyyən edilməlidir.

Bu gün ali təhsildə kifayət qədər geniş yayılmış metodlardan biri situasiyalı öyrənmə metodu və ya keys-analiz metodudur. Keys-analiz metodologiyasını hazırlayan və istifadə edən müəllimin işi iki mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələdə keysin tərtibi və onun analizi üçün kifayət qədər mürəkkəb yaradıcılıq işləri aparılır. Bu iş dərsdən kənar vaxt aparılır və müəllimin tədqiqat, metodiki və konstruktiv fəaliyyətlərini əhatə edir. İkinci mərhələdə keysin ilkin təhlili aparılır və auditoriyada bu təhlilin effektiv təqdimat forması araşdırılır.

Əslində müəllim, müxtəlif informasiya texnologiyalarından istifadə edərək, müəyyən bir keys üçün problemləri tərtib edir və onların həllində dəyişikliklər axtarır. Auditoriyada və ya onlayn təhsildə tələbələr keysi təhlil etmək və yaradılan ümumiləşdirmələrin sonrakı müzakirəsində iştirak etmək üçün müəllim tərəfindən hazırlanan strategiyaya uyğun olaraq lazımi məlumatları axtarmağa başlayırlar. İnteraktiv tədris metodu olmaqla keys-təhlili onu yaradıcı oyun kimi qəbul edən, nəzəri mövqeləri mənimsəyən və məlumatla işləməkdə praktik vərdişlərə yiyələnən tələbələr arasında məşhurdur. Fəlsəfi materialları öyrənmək üçün bu metodun həm auditoriya iş, həm auditoriyadan xaric hazırlıq, həm dərsə hazırlaşmaq və ya bir mövzunu mənimsəmək üçün müstəqil iş üçün istifadə edilməsi vacibdir. Yeni metodlar tapşırıqları, fəlsəfi biliklərin əsaslarını düzgün təkmilləşdirmək üçün vacibdir. İnnovativ tədris matrisindəki fəlsəfə yeni biliklər və istiqamətlər yaratmaq üçün bir alətə çevrilir.

İnformasiya texnologiyalarının tədris prosesində istifadəsi genişləndikcə diskussiya (debatlar) kimi metodlar yeni bir nəfəs alır. Orta əsr universitetləri təhsil tarixinə tələbələrə mühazirələrin oxunduğu təhsil müəssisələri kimi daxil olmuşdu ki, (hərfi mənada, "mühazirə" sözü "kitab" deməkdir) burada müvafiq mətn müəllimlər tərəfindən şərh edilirdi. Maraqlıdır ki, Orta əsr tələbələri mətnə vərdiş etmək və müəllimlə mətni şərh etmək üçün oxunan kitabları daşımalı idilər. Ancaq tələbələr üçün daha populyar və sevimli təhsil forması həm müəyyən mövzular üzrə təşkil edilmiş, həm də sərbəst formada aparılan disputlar idi. Tələbələrə mübahisə sənətini öyrətmək, öz fikirlərini əsaslandırmaq və məntiqi təfəkkürünü formalaşdırmaq üçün disputlar xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Bu gün disskussiya ictimai-humanitar fənn müəllimlərinin metodik arsenalında daha tez-tez istifadə olunur və yanaşmanın yeniliyi yalnız diskussiyanın təşkilində informasiya texnologiyalarından istifadə imkanından ibarətdir.

Tələbə və magistrantlarla iş təcrübəsi onların fəlsəfi fənlər üzrə fəal təhsil formalarına cəlb olunmalarını, müzakirələrdə iştirak etmək istəklərini, bəzilərinin elektron esse yazmağı sevdiyini göstərdi. Ancaq, təəssüf ki, bu işdə hələ də müsbət nəticələrdən daha çox problemlərlə üzləşirik, belə ki, bütün tələbə və magistrantların bilik səviyyəsi və bacarıqları eyni deyildir.

İnteraktiv yaradıcı təlimə yönəlmiş və müasir informasiya texnologiyalarına əsaslanan fəlsəfənin tədrisi prosesində yenilikçi texnikaların tətbiqi təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi bir neçə problem qrupunu müəyyənləşdirməyə imkan verdi. Onları icmal şəkildə belə müəyyən etmək olar:

1.Təhsil və təşkilati problemlər:

- İT vasitələrindən istifadə etməklə konkret tapşırıqların icrası tələbələrin hazırlaşması üçün tədris planına daxil edilmədiyindən müvafiq olaraq bu tapşırıqlar müəllimin təşəbbüsü ilə hazırlanır və yerinə yetirilir;

- elektron formada yerinə yetirilmiş tapşırıqların yoxlanılması müddəti müəllimin dərs yükünə daxil deyil;

- yeni metodlardan aktiv istifadə edən müəllimlərin və bu kimi metodları inkişaf etdirməyən və istifadə etməyən müəllimlərin işi, fəaliyəti eyni şəkildə qiymətləndirilir, onların əmək haqqı arasında fərq qoyulmur.

2. Tədris və metodiki problemlər:

- məlumat almağın əsas mənbəyi internetdir, lakin bəzi auditoriyalar xüsusi avadanlıqla təchiz olunmadığı üçün hər dərsdə internet resurslarından onlayn istifadə imkanları məhduddur;

- müəllimin ayrı-ayrı tələbələrlə işləmək üçün elektron tapşırıqları düzəltmək (məzmunu sadələşdirmək və ya çətinləşdirmək) imkanının olmaması, bunun nəticəsində fərdi məsləhətlərin rolu artır;

- təlbələrin dərs qrafiki ilə əlaqədar olaraq dərs saatlarında onlayn seminarlar təşkil etməyin çətinliyi.

3. Təhsil səriştəsi problemləri:

- tələbələr internet mənbələri ilə işləməyi, materialın açar sözlərlə axtarışı və ümumiləşdirilməsi ilə bağlı yaradıcılıq işlərini yerinə yetirə bilmirlər;

- tələbələr müəyyən bir mövzuda yazılmış referat və elektron esse arasındakı fərqi başa düşmüşlər;

- elektron işlər hazırlanarkən əksər hallarda köçürmələrə yol verilir ki, bu da tədris prosesinə mənfi təsir edir.

Şübhəsiz ki, burada bütün problemlər əks olunmur. Tədris prosesinin aktiv informasiyalaşdırılması zamanı həmin problemlər aradan qaldırılacaq, müəllimə tədris prosesində daha çox müstəqillik veriləcək (onlayn tədris daxil olmaqla) tələbələrə bilik verən bir insana inamı gücləndirəcək. Bununla belə unutmamalıyıq ki, hər müəllimin məlumat, multimedia texnologiyalarından aktiv şəkildə istifadə edə bilməsi, vebinarlar təşkil etməsi və göndərilən esselərin onlayn fərqli versiyalarını müqayisə etməsi imkanları və yaxud səriştəsi yoxdur. Müasir təhsil tələbələrin fəlsəfi hazırlığı üçün tədris informasiya texnologiyalarına yaxşı bələd olan, tələbələrlə yalnız auditoriyada deyil, həm də onlayn əməkdaşlıq edən yeni hazırlıqlı müəllim tələb edir. Universitet auditoriyalarından təbaşir çıxarmaq və adi yazı lövhələrini mövcud təsvirləri və ya mətnləri artırmaq üçün deyil, həm də tələbələrin yaradıcı təfəkkürünün formalaşmasına töhfə verən dərsin yeni metodoloji təşkili üçün istifadə olunan interaktiv lövhələrlə əvəz etmək vaxtı çatmışdır.

Fəlsəfənin tədrisi üçün hər şeydən əvvəl, mükəmməl proqram tərtib olunmalı, geniş və ətrafı müzakirə olunaraq təsdiq edilməlidir. Əvvəlcə, fəlsəfə kursuna hansı mövzuları daxil edilməsini müəyyən edık. Sonra bu proqram əsasında mükəmməl dərslik və dərs vəsaitləri hazırlanmalıdır. Düzdür, son 20 il ərzində müxtəlif ali təhsil müəssisələri tərəfindən xeyli proqramlar hazırlanaraq nəşr olunmuş, dərslik və dərs vəsaitləri də yazılmışdır və bunların içərisində diqqətəlayiq olanları da vardır. Lakin bu dərslik və dərs vəsaitlərində xüsusilə dil baxımından çətinliklər vardır. Fəlsəfə kursu bakalavr səviyyəsində keçildiyi üçün və tələbələr əsasən 18-20 yaşlı gənclər olduğu və elmləri yenicə öyrənməyə başladığından onlar hələ mürəkkəb cümlələrlə, mücərrəd fəlsəfi keçidlərlə yazılan fəlsəfi dərslik və dərs vəsaitlərini oxuyub başa düşməkdə çətinliklərlə qarşılaşırlar. Belə dərslik və dərs vəsaitlərini yazan müəlliflər bəzən bunu tələbələr üçün yazdıqlarını yaddan çıxarırlar. Tələbələr üçün yazılan dərsliyə nümunə olaraq amerikalı professor P.Volfun «Fəlsəfə haqqında» kitabını nümunə göstərmək olar. Bu dərslik özünü dolğunluğu, həyatiliyi və sadəliyi baxımından rahatlıqla başa düşülür. İstər yazılan dərslik və dərs vəsaitləri, istərsə də müəllimlər tərəfindən oxunan mühazirələr anlaşıqlı və mümkün qədər asandilli olmalıdır. Fəlsəfi fikrin zərifliyi və məntiqi ona uyğun ifadələrin, anlayışların seçilməsini tələb edir. Fəlsəfə fikrin məntiq, düşüncə və daha çox müstəqil düşüncə vasitəsi ilə ötürülməsidir. Fikrin məntiqiliyi və incəliyidir. Əlbəttə, yeri gəldikdə müxtəlif hissi idrak vasitələrindən də istifadə etmək olar. Lakin bunlar mühakimənin idraki-məntiqi nizamını pozmamalı, məzmun və mahiyyətin açılmasına mane olmamalıdır. Bu gün Azərbaycanda Ramiz Mehtiyevin, Səlahəddin Xəlilovun, Ağayar Şükürovun, Fərrux Ramazanovun,Yusif Rüstəmovun, Zeynəddin Hacıyevin və başqalarının fəlsəfəyə aid dərslik və dərs vəsaitləri tələbələr və gənc tədqiqatçılar tərəfindən oxunur. Bu dərsliklərdə müxtəlif istiqamətli fəlsəfi məsələlər haqqınfa məlumat verilir, yeni biliklər öz əksini tapır.

Nəticə

Aparılan tədqiqata əsasən demək olar ki, müasir dövrdə fəlsəfənin rolu nəinki azalmış, əksinə artmışdır. Təəssüf ki, bəzi ali məktəblərdə fəlsəfi fənlər ixtisar edilir, saatlar azaldılır. Bu onunla əlaqədardır ki, bəzi rəhbərlər bu elmin gücünü,əhəmiyyətini, onun təbiət-cəmiyyət-insan münasibətlərindəki rolunu dərk

edə bilmirlər.Bu bəlkə də onlar təhsil alarkən fəlsəfi tədris edən müəllimin mürəkkəb və çətin ifadələrdən istifadə edərək hadisə və proseslərin baş vermə səbəbini, əsl həqiqətin əldə olunması yollarını düzgün göstərə bilməməsi ilə bağlıdır. Belə ki, fəlsəfənin tədrisinin əhəmiyyətinin düzgün başa düşülməsi və tədrisin faydalılığı işində müəllimlərin rolu inkarolunmaz faktdır. Fəlsəfə öz spesifikliyi ilə digər fənlərdən xeyli dərəcədə fərqlənir. Burada müəllimin özünün intellektual və mədəni səviyyəsi, onun işlətdiyi hər bir söz, hər bir ifadə düşüncəyə, dərketməyə doğru aparan vasitə olmalıdır. Auditoriyaya girən müəllim mühazirə oxuyacağı mövzunun bütün strukturunu, aparıcı ideyaları, bu mövzunun oxunmasından çıxarıla biləcək əqli nəticələri tamlığı ilə təsəvvür etməlidir. Bu mənada ali məktəblərdə fəlsəfə elminin də lazımlılığı və gərəkliliyi xeyli dərəcədə dərs deyən müəllimlərdən asılıdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, fəlsəfə informasiya predmetindən daha çox düşüncə perdemtidir. Onun vəzifə və funksiyası düşünməyi, müxtəlif sahələr arasındakı əlaqə və asılılığı öyrənməkdir. Belə halda dinləyicilər, yaxud oxucular başa düşərlər ki, fəlsəfəyə qarşı olan biganəlik düşüncə azadlığından və düşüncə mədəniyyətindən qaçma, varlığın, gerçəkliyin sirrlərini öyrənməkdən imtina etməkdir.

Zəmanəsinin elmi bilikləri ilə vəhdətdə varlıq haqqında ümumnəzəri təlim olan fəlsəfənin tarixən cəmiyyətin dünyagörüşünün təşəkkülü və istiqamətlənməsində özünəməxsus yeri və rolu olub, məhz buna görə qədim dövrlərdən bu günədək şəxsiyyət və millətlərin özünüdərk və özünütəsdiqində əhəmiyyətli dəstək olan fəlsəfi təhsil müxtəlif coğrafi və mədəni bölgələrdə yüksək dəyərləndirilmiş və dəyərləndirilməkdədir. Deyilənlərə fəlsəfi ideya və təlimlərin ümumdünya mədəni irsinin ayrılmaz üzvi hissəsi kimi tarixən mövcud olması və cəmiyyətin mədəni və dövlət qurumlarının fəlsəfi təhsilə fəal münasibəti sübutdur.

Bu gün bir çox fəlsəfə müəllimləri fəlsəfə dərslərini ateizm təlimi üzərində qururlar. Bu ilk növbədə milli-mənəvi fəlsəfi irsimizə, dövlətçilik ideyalarımıza zidd olduğu kimi, eyni zamanda da əksər tələbələr tərəfindən fəlsəfəyə ikrah hissinin artmasına, fəlsəfənin ateizm ilə eyniləşdirilməsinə şərait yaradır. Belə bir şəraitdə fəlsəfi təfəkkürün inkişafından söhbət gedə bilməz. Buna görə də, fəlsəfi tədqiqatların nəticələri uyğunlaşdırılmış, sadələşdirilmiş, ümumiləşdirilmiş formada orta məktəb dərsliklərinə salınmalıdır. Şagirdlərdə fəlsəfi bilikləri öyrətmək deyil, fəlsəfi düşüncə tərzini inkişaf etdirmək lazımdır. Bunun üçün ilk növbədə, fəlsəfə dili xalqın dilinə enməlidir. Fəlsəfə üçün əsas məsələ, ideyanın olduğu kimi çatdırılmasıdır. Bunun üçün xalq müdrikliyinin və milli dilin imkanların geniş istifadə etmək lazımdır.

Azərbaycanın inkişafı, onun təhlükəsizliyinin qorunması üçün əsas ideya azərbaycançılıq ideyasıdır. Bu ideyanın sistemli elmi konsepsiya şəklində hazırlanması isə fəlsəfə sahəsində mümkündür. Bütün ideolioji məsələlərin təməlində fəlsəfi biliklər dayanır. Fəlsəfənin tədrisi, fəlsəfi biliklərin geniş yayılması zamanın tələbi, inkişafın əsası və cəmiyyətin sifarişidir.

ƏDƏBİYYAT

1.Abasov Ə. Müasir Azərbaycana hansı fəlsəfə lazımdır/Müasir fəlsəfə və Azərbaycan: tarix, nəzəriyyə, tədris. AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu. Müasir fəlsəfə problemləri şöbəsi. Bakı, Avropa, 2010

2.Abbasov Ə. Fəlsəfə və müasirlik. Müasir Azərbaycana hansı fəlsəfə lazımdır/Müasir fəlsəfə və Azərbaycan:tarix, nəzəriyyə, tədris. AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu. Müasir fəlsəfə problemləri şöbəsi. Bakı, Avropa, 2010

3.Bünyadzadə K. https://525.az/news/170480-felsefenin-imtahani-esse?fN7JUihY 21.06.21

4.Hacıyev Z. Fəlsəfə. Bakı, "Turan evi" nəşriyyatı, Bakı, 2012

5. Hüseynov E. elmar.husseyn. 07.01.2020

6.Xəlilov S. Fəlsəfə bizə lazımdırmı? 525-ci qəzet. – 2009,- 22 may

7.Kərimov Ə. https://525.az/news/171164-ali-mekteblerde-felsefenin-tedrisi-zeruri-fenler-qrupuna-daxil-edilsin 02.07.2021

8.Quluzadə Z. İslam bölgəsi fəlsəfəsinin tədrisi və təbliği məsələləri/ Müasir Azərbaycana hansı fəlsəfə lazımdır/Müasir fəlsəfə və Azərbaycan:tarix, nəzəriyyə, tədris. AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu. Müasir fəlsəfə problemləri şöbəsi. Bakı, Avropa,2010

9.Mehtiyev R. Ön söz. "Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər" jurnalı, №4, 2009

10.Mehdiyev R. İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış. Bakı, 2010.

11.Məmməmzadə İ. Bir daha fəlsəfə haqqında. Müasir yanaşmalar. Təmayüllər.Perspektivlər. Tamamlanmış və yenidən işlənmiş ikinci nəşri. Bakı, Elm və təhsil, 2019

12.Məmmədov R. Azərbaycan fəlsəfəsinin inkişafı ilə bağlı düşüncələr. / Müasir Azərbaycana hansı fəlsəfə lazımdır/Müasir fəlsəfə və Azərbaycan:tarix, nəzəriyyə, tədris. AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu. Müasir fəlsəfə problemləri şöbəsi. Bakı, Avropa,2010

13.Şirinov A. Fəlsəfənin və onun tədrisinin əhəmiyyəti haqqında/ Müasir Azərbaycana hansı fəlsəfə lazımdır/Müasir fəlsəfə və Azərbaycan:tarix, nəzəriyyə, tədris. AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu. Müasir fəlsəfə problemləri şöbəsi. Bakı, Avropa,2010

14.Umberto Eko. Fəlsəfənin təsəllisi.http://www.bilge.az/article/76

15.Деррида Ж. О грамматологии / М.: Ad Marginem, 2000.

16.Гейдар Гусейнов – 100. Сборник трудов Института философии, социологии и права НАНА, посвященный юбилею выдающегося азербайджанского философа. Баку: Текнур, 2009; Кулизаде З. Концептуальные проблемы исследования социокультурного развития (конец XX – начало XXI вв.). В 2 тт. Баку: Текнур, 2009.

17.Рорти Р. Американская философия сегодня //Аналитическая философия: становление и развитие. Антология. М.: Дом интеллектуальной книги: Прогресс – Традиция, 1998, с.433-453.

OSMANLI İMPERİYASININ CƏNUB SLAVYAN ÖLKƏLƏRİNDƏ DAXİLİ SİYASƏTİ (XV-XVI ƏSRLƏRDƏ)

Əhmədli LEYLA[45]

Xülasə

Osmanlı İmperatorluğu 5 əsrdən çox cənub slavyan ölkələrində hakim olmuşdur. Osmanlı hökmranlığı müxtəlif sahələrə (siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət, din, cəmiyyət və s.) dərin təsir göstərdi. Bu təsirlər, qaçılmaz olaraq müxtəlif sahələrdə fərqli səviyyələrdə mirasa çevrildi: siyasi, iqtisadi, mədəni, demoqrafik miraslar...Sosial,iqtisadi, mədəni və hərbi cəhətdən Balkanlara təsir edən Osmanlı dövlətinin bu ərazilərdə qoyduğu maddi və mənəvi miras bu günə qədər qalmaqdadır. Osmanlı İmperiyası, cənub slavyanı ölkələrində özünüidarə qabiliyyəti baxımından da əhəmiyyətli bir dövlət ənənəsinin inkişafına böyük töhfə vermişdi. Cənub slavyanlarının Osmanlı imperatorluğundan asılı olduğu dövrün araşdırılması, bu dövrdə müsəlmanlar və xristianlar arasındakı sosial, mədəni və etnik əlaqələrin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli bir yer tutur. Məqalə Osmanlı imperiyasının Cənub slavyan ölkələrini fəthindən sonra bu ərazilərdə həyata keçirdiyi siyasətdən bəhs edir. Həyata keçirilən siyasətlərin əsas məqsədi Osmanlının bu ərazilərdə özünə dayaq yaratmaq, baş verə biləcək çıxışları qarşısını almaq idi. Köçürülmə siyasəti nəticəsində Cənub slavyan ölkələrində türk nüfusu artmış, türk mədəniyyəti yayılmışdır.

***Açar sözlər**: "İskan" siyasəti, Rumeli əyaləti, hərbi len, "rum" milləti, millət sistemi*

Internal Polıcy Of The Ottoman Empıre In The South Slavıc Countrıes (XV-XVI Centurıes)

Summary

The Ottoman Empire dominated the South Slavic countries for more than 5 centuries. Ottoman rule had a profound impact on various fields (politics, economy, culture, religion, society, etc.). These effects inevitably became legacies at different levels in different areas: political, economic, cultural, demographic legacies... The material and moral legacies of the Ottoman state, which influenced the Balkans socially, economically, culturally and militarily, remain to this day. The Ottoman Empire made a great contribution to the development of an important state tradition in the South Slavic countries in terms of self-governance. The study of the period in which the South Slavs depended on the Ottoman Empire is important in terms of studying the social, cultural and ethnic relations between Muslims and Christians. The article talks about the policy implemented by the Ottoman Empire in these territories after the conquest of the South Slavic countries. The main goal of the implemented policies was to create a support for the Ottomans in these areas and to prevent possible exits. As a result of the resettlement policy, the Turkish population has increased in the South Slavic countries, and Turkish culture has spread.

***Keywords:** "Iskan" politician, Rumelia, military land, "Rum" nation, nation system*

Giriş

XIV əsrin sonlarından başlayaraq Osmanlı imperiyası cənubi slavyan ölkələrini öz təsir dairəsinə almağa başladı. Osmanlı imperiyasının 1396-cı ildə Bolqarıstanı, 1459-cu ildə Serbiyanı, 1463-cü ildə Bosniya və Hersoqovinyanı, 1526-cı ildə isə Sloveniya və Dalmasiyanı fəth etməsi ilə cənub slavyanları yüzilliklər boyunca Osmanlı imperiyasından asılı vəziyyətə düşdülər. Cənub slavyanlarının Osmanlı hakimiyyəti altında olduğu dövrün araşdırılması, bu dövrdə müsəlmanlar və xristianlar arasındakı sosial, mədəni və etnik əlaqələrin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli bir yer tutur. Osmanlı imperiyası cənubi slavyanlar ölkələrini fəth etdikdən sonra burada Osmanlıya qədərki inzibati və maliyyə sistemində olan elementlər qismən saxlanıldı. XV əsrdə Balkanlarda edilən bütün Osmanlı fəthləri I Murad (1362-1389) adı altında qurulan və II Mehmed (1451-1481) dövründə müxtəlif ölçülü səkkiz sancağa bölünən Rumeliya bəylərbəyliyinə əlavə edilmişdi. Sancaqların hər birinin ərazisinə Osmanlıların Balkan ekspedisiyaları nəticəsində fəth edilmiş ərazilər daxil idi və əksəriyyətinin ana xətləri türklərin gəlişindən əvvəl Balkanlarda mövcud olan feodal mülklərinin sərhədlərinə uyğun idi. XV əsrin ortalarında Sultan II Mehmetin hakimiyyəti dövründə Rumeli əyaləti 8 sancağa bölündü. Əyalətə hərbi və inzibati hakimiyyətə sahib olan türk feodalı başçılıq edirdi. Bu ərazilər Osmanlı qanunları və İslam hüququna görə idarə edilirdi. Türk dövlət aparatı əsasən şəhərlərdə cəmlənmişdi. Kənd icmasına isə vergi yığılmasına nəzarət edən və xristian icma üzvləri arasındakı mübahisələrdə hakim kimi çıxış edən- kmets tərəfindən idarə olunurdu. (Stavrıanos,1958:63-65)

[45] **305 nömrəli tam orta məktəbin tarix müəllimi**

Osmanlı imperiyasının fəth etdikləri bu ərazilərdə möhkəmlənmək üçün istifadə etdikləri siyasət: “istilamət” və “iskan” siyasəti adlanırdı. “İstilamət” sözünün hərfi mənası “meyl etdirmə, cəzb etdirmə, könül alma” kimi tərcümə olunur. Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti altında olan qeyri-müsəlman əhalinin dinlərinə və adət ənənələrinə hörmət etmək mənasına gəlir. Osmanlı bu ərazilərdə özünə etibarlı dayaq yaratmaq və burada hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün isə xristian əhalinin müsəlmanlaşdırılması və türkləşməsi siyasətini həyata keçiridi. Osmanlının Balkan yarımadasında həyata keçirdiyi bu siyasət ”İskan” siyasəti adlanırdı (Stavrıanos,1958 :659-662).

“İskan” sözünün hərfi mənası “yerləşdirmə”, “məskunlaşdırma” kimi tərcümə olunur. Osmanlıların Rumelinə iskan etdirdikləri köçərilər Naldöken, Tanrı dağı, Selanik, Vize, Kocacık və Ofçabolu köçəriləri olaraq adlandırılmışdılar. Köçürülənlərin ən çox yerləşdirildikləri yerlər Makedoniyada Kavala, Drama, Dəmir Xisar və Bolqarıstanda Ruscuk (rusa), Tırnova və Nikopol tərəfləri idi. Rumelinə köçürülənlər içərisində ən geniş əraziyə yayılmış olanı Selanik köçəriləri olmuşdur. XVI əsr Osmanlı dövlətinin irəlilədiyi və fəthlərinin davam etdiyi bir dönəm idi. Bu dönəm əvvəlki qədər çox olmasa da Osmanlılar yeni fəth etdikləri ərazilərə iskan siyasətini davam etdirirdilər. Anadoludan bu ərazilərə köçəri türk tayfaları köçürüldü. Köçürülən türklər həm şəhərlərdə, həm də kəndlərdə məskunlaşdırılmışdı. Həmçinin buradakı slavyanlar da Kiçik Asiyaya köçürüldü. Bu köçürülmələr Balkanların türkləşməsi, türk mədəniyyətinin və islamın bu ərazilərdə yayılmasında xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. Bugün Bolgaristanda, Serbiyada, Makedoniyada, Bosniya ve Hersoqoviniyada yaşayan türklər “iskan” siyasəti ilə köçürülmüş türklərin nəsillərindəndir.(Kalaycı, Kızılkaya, 2012:364)

Türk fəthindən sonra cənub slavyan ölkələrinin torpaqlarının sosial-iqtisadi vəziyyyətindəki əhəmiyyətli dəyişikliklər Balkanlarda Osmanlı fəthindən əvvəl mövcud olan torpaq mülkiyyət sistemindən tamamilə fərqli bir torpaq mülkiyyət sisteminin qurulması ilə əlaqələndirilir. Türklər tərəfindən fəth edilən bütün ərazilərdəki torpaqlar əvvəlcə qeydiyyata alındı və dövlət mülkiyyəti statusu aldı. Bu ərazilərdə yeni feodal sistemi yarandı. Bu sistemin əsasını dövlət torpaqları təşkil edirdi. Torpaqların böyük hissəsi hərbi torpaqlara çevrildi, bu torpaqlar da lenlərə bölündü. Lenlər vəzifələrinə görə xass, ziyamət və timar olaraq üç kateqoriyaya bölünürdü.

Xass - bu torpaqlar sultan, sülalə üzvləri və vəzir kimi yüksək vəzifəli dövlət adamlarına verilirdi və illik gəliri 100 min akçədən çox idi.

Ziyamət - bu torpaqlar xəzinə və timar dəftərdarlarına, orduda çavuş və alaybəylərinə və s. verilirdi. Bu torpaqların illik gəliri 20 min akçə ilə 100 min akçə arasındadır.

Timar - bu torpaqlar Osmanlıya xidmət edən bəzi əsgər və məmurlara verilirdi. ən kiçik len növüdür. İllik gəliri 3 min ilə 20 min akçə arasındadır.

Len torpaqları müsəlman feodallarına Sipahilərə (Balkan dillərində Spahia) hərbi xidmət müqabilində verilirdi. Len torpaqlarının ən irisi isə xassə adlanırdı və bu torpaqlar sultan və ailəsinə, həmçinin yüksək vəzifəli əyanlara məxsus idi.

Hərbi len sistemi sultana istənilən zaman böyük bir ordu toplamağa imkan verirdi. Çünki lenlərdən gələn gəlir, siravi və atlı döyüşçülərə verilən maaşın əsasını təşkil edirdi. Öz vəzifəsini yerinə gətirməyən sipahi ciddi cəzaya məruz qalırdı və lenləri əllərindən alınıb başqasına verilirdi. Sipahilərin əsas gəlir mənbəyi, öz kəndlilərindən aldığı torpaq rentası və digər vergilər idi. Len torpaq sahibliyindən əlavə burada irsi olan torpaq mülkiyyət formaları var idi ki, bunlar da mülk torpaq sahibliyi və dini idarələrə məxsus vəqf torpaq sahibliyi idi.

Osmanlı fəthindən əvvəl Balkanlarda torpaqların böyük bir hissəsi xristian kilsəsinə aid idi. Fəthdən sonra xristian kilsələri ərazilərini tədricən itirdi və torpaqların çoxu müsəlman dini qurumlarının (vəqf), türk feodalları və vətəndaşlarını şəxsi mülkünə çevrildi. Keçmiş xristian feodallarının (xristian sipahilər olaraq da adlanırdılar) bəziləri də islamı qəbul etməklə torpaqlarını əldə saxlaya bilirdilər. Sipahi xristianlara daha kiçik və gəliri az olan timar verilirdi. Onların sayı az idi və XVI əsrdə xristian sipahilər müsəlman feodallar tərəfindən sıxışdırılıb aradan çıxarılır.

Hərbi len sistemi XVI əsrin sonlarında zəifləməyə başladı. Beləliklə, dövlətin qurulmasında və imperatorluğa çevrilməsində mühüm rol oynayan timar sistem XVII əsrdən bəri əhəmiyyətini itirdi, XIX əsrin birinci rübündə tamamilə ləğv edildi. Bunun nəticəsində böyük torpaq sahibkarları gücləndi, xırda və orta feodallar isə müflisləşməyə başladı. Bu sistemin zəifləməsi orduya ciddi zərbə vurdu. Bunun əsas

səbəblərindən biri XVI əsrdə Avropada odlu silahların istifadəsinin artması oldu. Ordunun əsasını xırda və orta len sahibləri təşkil etdiyi üçün odlu silahdan istifadənin artması ilə atlı suvarilərin və sipahilərin rolu azaldı. Bu vəziyyət əvvəldən odlu silahlardan istifadə edən yeniçərilərin rolunu daha da artırdı. Yeniçərilərin maaşları birbaşa xəzinədən ödənilirdi. Yeniçəri korpusu xristian uşaqlarının toplanaraq müsəlmanlaşdırılması və təlim keçməsi ilə yaranırdı. Cənub slavyan ölkələrində bu proses XV əsrdən XVIII əsrə qədər davam edən "qan vergisi" adı ilə aparılırdı. Slavyan ailələrində sağlam, 8-18 yaşlarında uşaqlar götürülərək İstanbul (Konstantinapol), İzmir (Smirna) və Ədirnədəki (Adrianapol) hərbi məktəblərə göndərilirdi, onlara islam dinini qəbul etdirirdilər. Burada onlar təlim aldıqdan sonra yeniçəri korpusunda xidmətə başlayırdılar. Bunun sayəsində sultan yeniçəri korpusunun sayını artırmışdı. Osmanlı mənbələrində bu siyasət "devşirme" adlanırdı və toplanan uşaqların bacarıqlarına görə: güclü və döyüşə uyğundursa yeniçəri, dövlət işlərinə uyğundursa saraya göndərilirdi. Cənub slavyan ölkələrindən, məsələn əslən serb olan Sokullu Mehmet paşa, Veli Mahmud paşa, bosniyalı Kuyucu Mehmet paşa Osmanlı tarixində mühüm yer tutmuş nüfuslu dövlət adamlarından idi.(Hacısalihoğlu, 2017:133)

Bosniya və Hersoqovinyada türklər fərqli siyasət yürüdürdülər. Burada yerli feodallara güzəştlər edilirdi. Bunun birinci səbəbi Bosniyanın Osmanlı imperiyasından kənarda, xristian əyalətləri ilə sərhəddə yerləşməsi idi. Osmanlı hakimiyyəti burada daha diqqətlə hərəkət edirdi. Digər bir səbəb isə Bosniya əhalisin (xüsusən də əyanların) əksəriyyətinin islam dinini könüllü qəbul etməsi idi. Onlar bu yolla öz adlarını və əmlaklarını qoruyurdular.(Симакова,2007:131)

Ümumiyətlə Osmanlı hakimiyyəti altında olan Cənubi slavyan ölkələrində əhalinin əksəriyyəti heç bir təzyiq altında qalmadan islamı qəbul edirdilər. Müsəlmanlara bir çox sahələrdə güzəştlər verilməsi bunun əsas səbəblərindən idi.

Osmanlı qeydlərində kəndlilərin dövlət xəzinəsinin xeyrinə ödəməli olduğu vergilər və mükəlləfiyyətlər qeyd olunmuşdu. Asılı kəndlilər və vergi verən bütün şəhər əhalisi ümumi adla rəiyyət adlanırdı. Dövlət kəndlilərindən fərqli olaraq sipahi torpaqlarında çalışan sahibkar kəndliləri dövlət vergilərindən əlavə sipahilərə vergi ödəməli və onların xeyrinə mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməli idilər. Müsəlmanlar xristianlardan alınan bir çox vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idi. 15 yaşından 75 yaşına çatmış qeyri müsəlman kişilər pulla ödənən can vergisi ödəməli idilər. Bu həm də hərbi xidmətə getməmək üçün ödənilirdi. Hərbi xidmətə yalnız müsəlmanlar aparılırdı, xristianlara silah gəzdirmək qadağan edilmişdi.(Матвеев və b., 2001:51)

XVI əsrdə Osmanlı İmperatorluğunun Avropa ərazilərində pravoslav xristianlar çoxluq təşkil edirdi. Bu vəziyyət "millət" sisteminin tətbiq olunmasını zəruri etdi. Osmanlı İmperiyasında millət "əxlaqi və dini əsaslara söykənən, ancaq imperatorluq qanunlarına zidd olmayan iyerarxiq liderlərinin məsuliyyəti altında özünü idarə edən dini bir cəmiyyətdir." (Tanıl, 1994:120). Hər millətə məktəblər, xəstəxanalar, məhkəmələr, yataqxanalar, fondlar yaratmaq və istismar etmək hüququ verilmişdir ki, özlərini idarə edə bilsinlər və problemlərini həll etsinlər. Osmanlı imperiyasının "Millət sistemi" daxilində qeyri-müsəlmanlara geniş azadlıqlar və hüquqlar verdiyini görürük. Bir çox görkəmli tarixçilər də belə düşünürlər: "Həqiqətən, Osmanlı İmperiyası tarixdə Roma İmperiyasından sonra dini tolerantlığın ən çox görüldüyü və tolerantlığın hökmdarın zamanından və şəxsiyyətindən asılı olmayaraq institusallaşdırıldığı bir dövlət idi. Yalnız dini deyil, cəmiyyətlərin iqtisadi, məhkəmə və təhsil işləri də onların öhdəsinə buraxıldı, hətta ruhani liderlərə və qurumlara rütbə və imtiyazlar verildi. (Kihtir, 2015:175) "Osmanlı İmperiyası misilsiz dini tolerantlıq səviyyəsində bənzərsiz idi. Katoliklərin və protestantların bir-birləri ilə savaşdığı və yəhudilərin bir xristian dövlətindən digərinə sürülsüyü dövrdə, sultanın təbəələri nisbətən az çatışmazlıqlarla istədikləri kimi ibadət etməkdə sərbəst idilər. " (Stavrianos, 1958: 89) Bununla yanaşı, qeyri-müsəlmanlarla müsəlmanlar arasında tam bir bərabərliyin olmadığını da qeyd etməliyik.

Əhali baxımından ən böyük millət; serblərin, bolqarların və qaradağlıların da daxil olduğu "Rum Milləti" idi. Ancaq burada "Rum" sözü etnik olaraq "Yunanlar (Yunanlar)" deyil, "Xristian Pravoslav" mənasını verirdi. İndiki Bosniya və Herseqovina torpaqları fəth edildikdə, Osmanlı İmperiyası üç böyük etno-dini icma ilə qarşılaşdı: Pravoslav slavyanlar (Serblər), Katolik slavyanlar (Xorvatlar) və Xristian slavyan boqomillər. İndiki Sancak bölgəsində, əsasən iki Pravoslav Slav bir icma var idi: Serblər və Monteneqrolar. (Stavrianos, 1958: 235-236) Pravoslav və katoliklərin və kilsələrin böyük təzyiqinə məruz qalan Bosniya və Herseqovinanın və Bulqarıstanın boqomilləri Osmanlı hakimiyyəti altında müsəlman oldular. Boqomilizm və İslam arasında mövcud olan oxşarlıqlar (bir ruhaninin olmaması, "günah çıxarmanın" tətbiqinin olmaması, "təslis" inancının rədd edilməsi, tanrı ilə qul arasında bir vasitəçi qurumun olmaması və s.) boqomillərin islamı könüllü qəbul etməsini asanlaşdırdı və sürətləndirdi.

Boqomillərin İslamı qəbul etməsində təhlükəsizlik amili də rol oynadı. Boqomillər üçün "İslamlaşma" Osmanlı İmperiyasının himayəsində olmaq və bununla da katolik və pravoslav hücumlarından və zülmlərindən qurtulmaq demək idi. 1453-ci ildə xristian pravoslavlara millət statusu İstanbulun fəthi ilə verildi. II. Mehmet İstanbulu fəth etdikdə, Fener Rum Patriarxlığının başındakı Patriarxı vəzifəsindən azad etdi və yerinə qatı bir anti-Katolik Gennadius gətirdi. Rum Millətinin mərkəzi Fener Yunan Patriarxlığı idi və onun başçısı (millət başı) Fener Yunan Patriarxı oldu. Osmanlı İmperiyasındakı Rum (Pravoslav) Millətinin ilk patriarxı Gennadius, birbaşa II. Mehmet tərəfindən təyin edildi. Növbəti patriarxlar kahinlərdən və tanınmışlardan ibarət olan dini işlər heyəti tərəfindən seçildi. Seçilən patriarx sultan sertifikatı ilə təsdiqləndi. Patriarx bütün vergilərdən azad idi və vəzifəsindən kənarlaşdırıla bilməzdi. Patriarxın səlahiyyətləri dini sahə ilə məhdudlaşmırdı, vergi və mühakimə kimi bəzi dünyəvi sahələri əhatə edirdi: dini məsələlərin həlli, kilsə üzvlərinə nəzarət və intizam, kilsə mülkiyyətinin idarə edilməsi, vergi toplamaq, evlilik, boşanma və miras qaydaları, məhkəmə işləri ilə məşğul olmaq kimi... Buna görə patriarx, pravoslavlar və pravoslav din adamları üzərində bir "Rum valisi" kimiydi. Bu "Roma valisi" Osmanlı dövlətinin rəsmi məmuru olaraq qəbul edildi. Patriarx, bir dövlət məmuru olaraq, Pravoslav Milləti ilə dövlət rəhbərliyi arasında vasitəçilik edirdi. Patriarxın geniş səlahiyyətləri və funksiyaları istər-istəməz geniş patriarx bürokratiyasına səbəb oldu. Bu, Fener Rum Patriarxlığının Pravoslav subyektləri üzərindəki hökmranlığını və təsirini gücləndirdi. (Stavrianos; 1958; 104) Çar Simon (893-927) dövründə qurulan Bolqar Patriarxlığı və Çar Duşan (1308-1355) dövründə yüksələn Peç Serb Patriarxlığı, 1393 və 1459-cu illərdə fəthdən sonra ləğv edildi. Osmanlı İmperiyası bu iki ölkəni fəth etdi. Bolqar və Serbiya Pravoslavları 1453-cü ildən etibarən Fener Rum Patriarxlığı və Patriarxı altında yaşamağa başladılar. Sonrakı əsrlərdə Balkan Slavyanlarının dini mərkəzi müəyyən bir muxtariyyətə sahib olan və Bolqarıstan Patriarxlığının bir növ davamı olan Ohrid (Oxrid) Başyepiskoposluğu oldu. Ancaq muxtar bir statusa sahib olmasına baxmayaraq, Ohrid Baş i yepiskopu Fener Rum Patriarxlığına və Ohrid Baş yepiskopu Rum Patriarxına tabe idi. Zamanla, ən böyük ruhanilər (metropoliten və yepiskoplar) arasındakı Serbiya və Bolqar ruhanilərinin sayı Yunan ruhanilərinin lehinə azaldı. Dini ayinlərdə bolqar, serb dillərini yunan əvəz etdi. Beləliklə, "Yunanlaşma" Balkan Pravoslavları arasında yaşandı. Bu vəziyyət, Bolqar, Serbiya və Rumıniya din xadimlərini son dərəcə narahat edirdi. Serbiya Pravoslav ruhanilərinə və subyektlərinə məmnun etmək üçün 1557-ci ildə Peç (İpek) də Serbiya Patriarxlığı quruldu. Serbiya Patriarxlığı, Böyük Vəzir Sokollu'nun (Sokoloviç) Bosniyada anadan olmuş bir serb Mehmet Paşanın təklifi ilə Qanuni Süleyman tərəfindən qurulmuşdur. Peç Serb Patriarxlığının başçısı Sokollu Mehmed Paşanın rahib qardaşı təyin edildi. Serbiya Patriarxlığının Osmanlı Suverenliyi və Siyasi İrsinin Balkanlardakı nüfuzu Serbiya, Bosniya və Macarıstan bölgələrini əhatə edirdi. Balkan yarımadasının Osmanlı türkləri tərəfindən işğalı Bolqarıstan, Serbiya, Bosniya və digər slavyan ölkələrində kilsənin müstəqilliyinin itirilməsinə səbəb oldu. Fəthlərdən sonra provaslav əhali Fənər Rum patrikliyinə tabe edildi.

Osmanlı işğalları zamanı zərərçəkən şəhərlər XVI əsrdən başlyaraq tədricən özünə gəlməyə başladı. Türk feodal və məmurlarının, islamı qəbul edən slavyanların və Kiçik Asiyadan köçürülənlərin şəhərdə məskunlaşması şəhərlərin demoqrafik vəziyyətinin kəskin dəyişməsinə səbəb oldu. Sənətkarlıq və ticarətdə müsəlmanlara bir çox güzəştlər verilirdi. Buna görə də, şəhər əhalisinin əksəriyyəti islam dinini qəbul etmişdi. Şəhərlər daxilində dinə görə məhəllərlərə bölünürdü: xristian məhəlləsi, müsəlman məhəlləsi və s. (Симакова; 2007; s.35-38)

Şəhərlərin görünüşündə də nəzərəçarpacaq dərəcədə dəyişikliklər vardı. Xüsusəndə Sarayevo, Sofiya, Vidin kimi şəhərlərdə şərq üslübu daha çox hakim idi. Şəhərlər türk ordusunda əsas dayaq nöqtəsi idi. Orduya lazım olan təchizatlar burada hazırlanırdı. İstehsal və ticarətin mərkəzi türklərində əsas dayaq nöqtəsi olan şəhərlərdən biridə Dunay ətrafındakı Belqrad şəhəri idi. Eyni zamanda, Osmanlı hakimiyyəti altında olan ərazilərdə Avropa və Asiya ölkələri ilə sənətkarlıq istehsalı və ticarət əlaqələri də inkişaf edirdi. Beş əsrdən çox davam edən Osmanlı hakimiyyəti Balkanlarda siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət və din sahələrində dərin izlər buraxdı. Osmanlı İmperiyası dövründə tikilən və əsrlər boyu sağ qalan məscidlər, mədrəsələr, saat qüllələri, hamamlar və körpülər Osmanlı hakimiyyəti mədəniyyətinin qoyduğu izlərin ən gözəl nümunələrindən biridir. Araşdırmalar Osmanlı İmperatorluğunun Balkanlarda 15.787 memarlıq quruluşu qurduğunu ortaya qoydu. Bu gün bu əsərlərin əksəriyyəti qalmamış və orijinal formasını qoruyan əsərlərin sayı çox azdır. Osmanlı memarlığının ilk dövrlərində ortaya çıxan bir anlayış olan "yerli ənənələrə açıqlıq" diqqət çəkir. Bu, fərqli coğrafi bölgələrdə tapılan türk memarlığının fərqli bir xüsusiyyətidir. Bu işəgötürənlər inşa etdikləri binaların inşasında, xarici, xristian və ya müsəlman memarlar, ustalar və

sənətkarlar işlədirlər. Nəticədə, bu praktikantların fərqli sənət üslubları mədəni bir qaynaşma əsəri olaraq bütün Balkan coğrafiyasına səpələnmişdir. Ekrem Hakkı Ayverdi, uzun araşdırmalar nəticəsində yayımlanan "Avropada Osmanlı Memarlığı" adlı əsərində Osmanlı İmperatorluğunun yalnız Balkanlarda 15.787 memarlıq quruluşu inşa etdiyini ortaya qoydu. Yalnız Bolqarıstanda Memarlıq əsərlərinin sayı 3399-dur. Osmanlı Dövləti Balkan torpaqlarındakı ənənələri ilə əlaqəli şəkildə sosial ehtiyaclarını ödəmək üçün karvansaralar, hamamlar və evlər tikərkən, iqtisadi ehtiyacları üçün örtülü körpülər və körpülər də tikdirirdilər. Osmanlı İmperatorluğunun Balkanlardakı ən əhəmiyyətli hərəkətlərindən biri də körpünün inşası idi. Osmanlı İmperatorluğunun Balkanlarda inşa etdiyi və on illərin əməyini daşıyan körpülər birlikdə yaşamaq mədəniyyətinin inkişafına əhəmiyyətli töhfələr verdi. Bu körpülər bu gün bir çox şəhərin simvoludur. Ayrıca ədəbi cəhətini nəzərə alsaq, roman, şeir və mahnılarla ictimai yaddaşa həkk olunmuş bir “Köprü ədəbiyyatı” bu şəkildə mövcud ola bilər. 1961-ci ildə Nobel Ədəbiyyat Mükafatına layiq görülən Ivo Andriçin bu mükafatı Sokullu Mehmet Paşanın inşa etdirdiyi Drina Köprüsü ilə eyni adda verilən romanına düşünməsi əlamətdardır. Sokullu Mehmet Paşa Körpüsü və ya Drina Körpüsü Memar Sinan tərəfindən 1577-ci ildə Drina Çayı üzərində Sokullu Mehmet Paşa adına inşa edilmiş 11 gözlü bir körpüdür. Körpü bu gün Bosniya-Herseqovinanın şərqindəki Vişeqraddadır və şimal-cənub istiqamətində Drina çayını keçir. 7 metrdən bir qədər artıq və uzunluğu 180 metrə yaxın olan Drina körpüsü böyük kəsikli daş bloklardan hazırlanıb. Xüsusilə 20-ci əsrin sonunda, Bosniya və Herseqovinadakı vətəndaş müharibəsi zamanı körpü ciddi şəkildə ziyan gördü.

Nəticə

Osmanlı İmperatorluğu əsrlər boyu cənub slavyan ölkələrində hakim olmuşdur. Osmanlı hökmranlığı müxtəlif sahələrə (siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət, din, cəmiyyət və s.) dərin təsir göstərmişdi. Bu təsirlər, qaçılmaz olaraq müxtəlif sahələrdə fərqli səviyyələrdə mirasa çevrildi: siyasi, iqtisadi, mədəni, demoqrafik miraslar... Osmanlı İmperatorluğunun Balkanlardakı siyasi irsi müstəqillik qazandıqdan sonra Balkan ölkələrində siyasi qurumların formalaşmasında zəif olsa da, Balkan dövlətləri arasındakı sərhədlərin qurulmasında və Balkan Provaslav kilsələrinin nüfuzlarının qorunmasında bir o qədər güclü olmuşdur. Həmçinin Osmanlı İmperiyası, cənub slavyanı ölkələrində özünüidarə qabiliyyəti baxımından əhəmiyyətli bir dövlət ənənəsinin inkişafına böyük töhfə vermişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Bora Tanıl, Bosna-Hersek: Yeni Dünya Düzeni’nin av sahası. İstanbul, 1994 341s

2. Матвеев Г.Ф. И Ненашевой З.С. История южных и западных славян. Том 1. Средние века и новое время

3.Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2012 Cilt9 Sayı 18, İsa Kalaycı, Oktay Kızılkaya “Osmanlı devletinin iskan siyaseti ve yerleşim birimleri üzerine bir değerlendirme”

4. Stavrıanos, L. S. The Balkans since 1453, New York, Holt, Rinehart and Winston 1958 222p

5.Симакова О.А. История южных славян древнеших времен до 1914 г Минск БГУ 2007; 164с

6. TDV İslam Ansiklopedisi EK-1 cild İstanbul 2016

7.Российская историческая энциклопедия. Т. 3. Москва., 2016

***8.*Tuğrul Kihtir. “Balkanlar'ın Osmanlı Tarihi 1352-1913.İstanbul. İnkılap Yayınevi, 2015) 504s**

9.Tarih dergisi sayı 66. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu “ Bulgarıstan tarihi algısında ve tarih ders kitablarında devşirme sistemi ve yeniçerilik” İstanbul 2017

10. https://tr.wikipedia.org/wiki/Rumeli_Eyaleti

11.https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C4%B1mar_(arazi)

12.http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000210/st027.shtml)

MÜASİR DÜNYADA İNSAN HÜQUQLARI

Doktorant Fəridə MÖVSÜMOVA[46]

Xülasə

İctimai münasibətlərin inkişafı ilə insan hüquqları tədricən ideal kateqoriyadan reallığa çevrildi, dövlət hüquqi və beynəlxalq hüquqi sənədlərdə təsbit olundu, konkret hüquq və dövlət quruluşu sisteminin demokratik mahiyyətinin meyarı kimi çıxış etdi. İnsan hüquqları fərdin təbii imkanlarıdır, onun həyatını, insan ləyaqətini və ictimai həyatın bütün sahələrində fəaliyyət azadlığını təmin edir. İnsan hüquqları təbii xarakter daşıyır və şəxsiyyətdən ayrılmazdır, qeyri-ərazi və qeyri-milli xarakter daşıyır, dövlətin qanunvericilik aktlarında təsbit olunmasından asılı olmayaraq mövcuddur, beynəlxalq hüquqi tənzimləmə və müdafiə obyektidir. Onlar insanı bəşər övladının nümayəndəsi kimi səciyyələndirir və bu mənada onun normal yaşaması üçün zəruri olan ən ümumi və eyni zamanda yalnız əsas (radikal) səlahiyyətlər kimi çıxış edir. Müəyyən bir dövlətin qanunvericilik aktlarında insan hüquqları təsbit olunduqda, onlar həm də bu dövlətin vətəndaşının hüquqlarına çevrilir.Əsas insan hüquq və azadlıqları - insanın və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqları beynəlxalq hüquqi aktlarda və konkret dövlətlərin konstitusiyalarında təsbit edilmişdir. Ümumi qəbul edilmiş meyar və təsnifatlardan biri də cəmiyyətin həyatının müəyyən maraq və ehtiyacların həyata keçirildiyi sahələrdir.

Açar sözlər: *insan hüquqları, sosial münasibətlər, müasir ideologiyalar, hüquqi doktrina, cəmiyyətin mənəvi vəziyyəti.*

Human Rights in the Modern World

Summary

With the development of social relations, human rights gradually turned from an ideal category into a reality, were fixed in state legal and international legal documents, acted as a criterion for the democratic nature of a particular system of legal and state structure. Human rights are the natural capabilities of the individual, ensuring his life, human dignity and freedom of action in all spheres of public life. Human rights are of a natural nature and inalienable from the individual, they non-territorial and non-national, exist regardless of the consolidation in legislative acts of the state, are the object of international legal regulation and protection. They characterize a person as a representative of the genus human and in this sense are the most general and at the same time only basic (radical) powers necessary for its normal existence. When human rights are established in the legislative acts of a certain state, they also become the rights of the citizen of this state. Basic human rights and freedoms - the basic rights and freedoms of a person and a citizen are established in international legal acts and the constitutions of specific states. One of the generally accepted criteria and classifications is the spheres of society's life in which certain interests and needs are realized.

Keywords:human rights, social relations, modern ideologies, legal doctrine, the moral state of society.

JEL 341.2; 341.231.14

İnsan hüquqları siyasətçilərin, ictimai xadimlərin, sosioloqların, filosofların və ictimai quruluşu və onun içindəki insanın yerini düşünən hər kəsin müraciət etdiyi ən ümumi kateqoriyalardan birinə çevrilib. Başqa sözlə, insan hüquqları kateqoriyası bütün sosial təbəqələrə nüfuz edib və sadəcə bir anlayış və ya siyasi prinsip olmaqdan çıxıb. Bu kateqoriyanın həddindən artıq yayılması və populyarlığı qaçılmaz idi və əslində onun çoxsaylı metamorfozalarının səbəbi idi. Bütün məşhur ideyaların taleyi belədir. Və ümumiyyətlə, insanların onları başa düşməyə və ya öz tərzlərində istifadə etməyə başlaması bu fikirlərin günahı deyil. Populyarlığına görə bir çox nəşrlər və versiyalar əldə edən, çox vaxt onun əsasında duran orijinal ideyalardan əhəmiyyətli dərəcədə yayınan insan hüquqları kateqoriyası ilə də məhz belə oldu. Fikrimcə və insan hüquqları kateqoriyasının tarixinə dair bir çox araşdırmalar bu fikri təsdiqləyir, bu kateqoriya doğulmasa da, heç olmasa İslamın özü ilə gətirdiyi yeni şəxsiyyətlərarası və ictimai münasibətlər modeli kontekstində özünü büruzə verirdi.

İslam köhnə insan obrazına daha bir mühüm yenilik gətirdi. Simasız insan kütləsini önə çıxaran, insan şəxsiyyətinin dəyərini göstərən də o idi. Beləliklə, İslam dini sayəsində insan antropoloji baxışlarda mərkəzi yer tutur. Buna görə də insan hüquqları nəzəriyyəsinin fərdi insan varlığının dəyəri, vicdan

[46] Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlətİdarəçilik Akademiyası, movsumova.farida94@gmail.com

azadlığı, öz əqidəsi hüququ kimi fundamental cəhətləri nəinki İslam tərəfindən boğulmadı, əksinə, İslam sayəsində özünü aşkar dəyərlərə çevirdi.

Şübhəsiz ki, bu dəyərlərin yalnız İslam tərəfindən yaradıldığını sadələşdirmək yolverilməz olardı - biz onların fərdi elementlərinə antik dövrdə də rast gəlirik. Amma İslam qədim fəlsəfə və hüququn yalnız planlaşdırdığını gücləndirdi. Qeyd etmək istərdim ki, müasir insan hüquqları nəzəriyyələrinin təməlində yatan intuisiya İslam mənşəlidir və bu nəzəriyyələrin nə qızğın tərəfdarları, nə də daha az qızğın əleyhdarları tərəfindən çox vaxt diqqətdən kənarda qalmır. Bu gün insan haqlarından təkcə ideoloji münasibətləri aydınlaşdırmaq vasitəsi kimi deyil, həm də siyasi qarşıdurmada büdrəmə kimi istifadə olunur.

Bir ölkə insan hüquqlarını siyasi şüara çevirərək ondan istifadə edərək dünyada nüfuzunu yaymağa və gücləndirməyə çalışırdı, bu təsirə müqavimət göstərməyə çalışan başqa bir ölkə və ya ölkələr insan hüquqlarına hücum etməyə, onları az qala yad bir modelin elementi kimi rədd etməyə başladılar. Nəticədə bəziləri insan haqlarını fetişə, bəziləri isə cəhənnəmə çeviriblər. Məncə, biz bu və ya digər formada ictimai-siyasi sistemin müxtəlif ölkələrə sırımaq üçün istifadə olunan insan hüquqlarının şərhinə görə apoloq ola bilmərik. Bu, səhv olardı, çünki insan hüquqlarının özü artıq böyük ölçüdə mənadan məhrum olub, başqa məqsədlərə çatmaq üçün alətə çevrilib.

Digər tərəfdən, sadəcə olaraq, siyasi məqsədlərinə çatmaq üçün kimsə onlardan sui-istifadə etdiyini əsas gətirərək, insan hüquqlarını rədd etməməli, qiymətləndirməməliyik. İnsan şəxsiyyətinin və insan həyatının özünün əhəmiyyətini qiymətləndirməmək üçün tarixi tendensiyanın mövcud olduğu yerdə bunu etmək xüsusilə təhlükəlidir.

Müasir ideologiyaların elementi kimi insan hüquqlarına gəlincə, mən hesab edirəm ki, bu, bizim dövrümüzdə öz islami kimliyini böyük ölçüdə itirmiş xüsusi dünyagörüşü sahəsidir. Bizim vəzifəmiz bu nəzəriyyə ilə mübarizə aparmaq deyil, onun ilkin İslami xarakterini bərpa etməkdir. İnsan hüquqlarının hər hansı təsnifatı müəyyən dərəcədə şərtidir, çünki bəzi hüquqlar təxminən eyni səbəblərlə müxtəlif növlərə təsnif edilə bilər və hətta bir-birini əhatə edə bilər. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını əsas (təxribatsız), əsas (konstitusiya) və hamılıqla tanınan (beynəlxalq hüquqi sənədlərdə təsbit olunmuş) bölmək olar. İctimai münasibətlər sferasının əsas təzahürləri haqqında hüquqi doktrinada insan hüquqları adətən şəxsi, siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlara bölünsə də, bu bölgü həm də əsasən simvolik xarakter daşıyır. Onların bəziləri üçün yalnız insan hüquqları ilə vətəndaş hüquqlarını ayırd etmək vacibdir.

Şəxsi hüquqlar hər bir insanın hüququdur və onlar çox vaxt vətəndaş hüquqları adlandırılsa da, onlar birbaşa vətəndaşlıqla əlaqəli deyil və ya ondan irəli gəlmir. Onlar milliyyətindən, cinsindən, yaşından, irqindən, etnik mənsubiyyətindən və dinindən asılı olmayaraq hər kəs üçün təbii və ayrılmaz hesab olunur. İnsan həyatının, ləyaqətinin və azadlığının qorunması üçün zəruridir. Vətəndaşların hüquq və qanuni mənafelərinə etinasız yanaşma cəmiyyətin sosial-psixoloji və mənəvi durumuna son dərəcə mənfi təsir göstərir, əhalidə hakimiyyətə və onun məmurlarına inamsızlıq yaradır, əlverişsiz hüquqi vəziyyət yaradır. **(Əliyev, 2009:18)**

Bərabərsizliklərin aradan qaldırılması ən aydın milli məqsədlərdən birinə və fərdi və ailə təhlükəsizliyinin gücləndirilməsində əsas amil ola bilər. İnsan hüquq və azadlıqları çox böyük ümumbəşəri dəyərə malikdir. İnsan hüquqlarına hörmət xalqlar arasında etimadın möhkəmlənməsinə töhfə verir, müxtəlif insan təmasları və əməkdaşlığı üçün əlverişli atmosfer yaradır, beynəlxalq münasibətlərə mənəvi miqyas verir.

Müəyyən bir dövlətin qanunvericilik aktlarında insan hüquqları təsbit olunduqda, onlar həm də bu dövlətin vətəndaşının hüquqlarına çevrilir.Əsas insan hüquq və azadlıqları - insanın və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqları beynəlxalq hüquqi aktlarda və konkret dövlətlərin konstitusiyalarında təsbit edilmişdir. Ümumi qəbul edilmiş meyar və təsnifatlardan biri də cəmiyyətin həyatının müəyyən maraq və ehtiyacların həyata keçirildiyi sahələrdir**. (Əliyev, 2008: 261)**

Çox vaxt elmdə ən ümumi sistemləşdirmə nə zaman istifadə olunur əsasların öyrənilməsi, yəni. konstitusiya hüquqları. Orijinaldan kənar insan hüquqları ilə vətəndaş hüquqlarının ümumən tanınmış ayrılması təklif edilir sistemləşdirmənin digər növləri. İnsan Hüquqları üzrə Beynəlxalq Pakt 1966 əsas hüquqları təsbit edən iki sənəddən (paktlardan) ibarətdir, Paktın qəbulundan əvvəl dövlətlərin bəzi konstitusiyalarında yer alan və sonra ona uyğun olaraq digər ölkələrə daxil edilir. Birinci sənəd həsr olunub "mülki və siyasi" hüquqlar. ilə bağlı hüquqları birləşdirir şəxsiyyət kimi (məsələn, şəxsiyyətin toxunulmazlığı, azadlıq hərəkat) və vətəndaşın dövlət üzvü kimi siyasi hüquqları mütəşəkkil siyasi icma (birləşmə azadlığı, səsvermə hüququ və s.), ikincisi isə "iqtisadi, sosial və mədəni" hüquqlar (işləmək, təhsil almaq hüququ və s.). **(Berejnov, 2019: 124)**

İnsan hüquqları şəxsin dövlət və digər hakimiyyət nümayəndələri ilə münasibətlərində ləyaqətini qoruyan əxlaqi və hüquqi normaların məcmusudur. İnsan hüquqları dövlətlə münasibətdə hər bir şəxsə məxsus olan fundamental xarakterli ümumbəşəri mənəvi hüquqlardır. İnsan hüquqları insan ləyaqətini və fərdi azadlığı dövlət qurumlarının və onların nümayəndələrinin özbaşınalığından qorumaq üçün nəzərdə tutulmuş əxlaqi və hüquqi normaların məcmusudur.

İnsan hüquqları hüquq, əxlaq, ideologiya, siyasət və din elementlərini özündə birləşdirən, insan və hökumət, vətəndaş və dövlət münasibətlərində insan ləyaqətini qorumaq üçün nəzərdə tutulmuş bir növ humanitar nəzəriyyə və praktikadır.

İnsan hüquqları yalnız insan və hakimiyyət münasibətlərinə aiddir və insanı hakimiyyətin özbaşınalığından qorumaq üçün nəzərdə tutulub. İnsan hüquqlarının mərkəzi anlayışı insan ləyaqətidir və insan hüquqlarının müdafiəsi məhz budur. **(Korelski, 2014: 46)**

İnsan ləyaqəti bütün insanlara eyni dərəcədə xasdır və ləyaqətdən, sosial statusdan, inancdan, milliyyətdən və s. Anlamaq lazımdır ki, yeni doğulmuş körpə də, qatı cinayətkar da, adi vətəndaş da, respublika prezidenti də eyni dərəcədə insan ləyaqətinə malikdir. Bu o deməkdir ki, heç kəsə işgəncə verilə, əsarət altına alına, özbaşına söz azadlığından məhrum edilə, şəxsi həyata müdaxilə edilə bilməz, yəni. insan ləyaqətini alçaltmaq. İnsan hüquqları adətən qanunlarda təsbit olunmuş mənəvi hüquqlardır.

İnsan hüquqları:

universal - bütün hallarda bütün insanlara aiddir;

təbii - yalnız insan olduqları üçün anadangəlmə insanlara aiddir;

ayrılmaz - bu hüquqlardan özbaşına məhrum edilə bilməz.

İnsan hüquqları yalnız qanunla və yalnız cəmiyyətin təhlükəsizliyini təmin etmək, mənəviyyatını, sağlamlığını və başqa insanların hüquqlarını qorumaq üçün lazım olan həddə məhdudlaşdırıla bilər. Mütləq ayrılmaz hüquqlar var: işgəncədən, qəddar və ləyaqəti alçaldan rəftar və cəzadan azad olmaq, köləlikdən azad olmaq, inanc azadlığı, Avropada da yaşamaq hüququ.

Hüquqi dövlət quruculuğu şəraitində insan hüquqlarının öyrənilməsi, onlara ciddi riayət edilməsi və inkişaf etdirilməsi, şəxsiyyətin və dövlətin maraqlarının daha da yaxınlaşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqlar insan həyatı üçün vacibdir. Bu hüquqlar qrupu öz məcmusunda insanın iqtisadi, sosial və mədəni sferalarda azadlığını təmin edir və ona həyati ehtiyaclarını müdafiə etmək imkanı verir.

İnsan hüquqları insan şəxsiyyətinin və insan varlığının ayrılmaz elementidir. Bütün insanların bərabərliyi ideyalarına erkən xristianlıqda rast gəlmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim Yunanıstanda və Roma dövlətində sinfi cəmiyyətdə qanunvericilikdə fəlsəfi fikirlər adekvat şəkildə əksini tapmamışdır. İnsanların bərabərliyi, doğulduğu gündən onlara bəxş edilmiş yaşamaq, azadlıq və təhlükəsizlik kimi hüquqların ayrılmazlığı haqqında fikirləri burjua inqilabları və burjua dövlətinin formalaşması dövrünün konstitusiya və digər qanunvericilik aktlarında öz əksini tapmışdır. dövlətlər. **(Grevtsov, 2018: 6)**

BMT Nizamnaməsi dövlətlərin üzərinə "BMT ilə əməkdaşlıqda insan hüquq və azadlıqlarına ümumbəşəri hörmət və riayət olunmasını təşviq etmək" vəzifələri qoyur. Hüquq və azadlıqların vahid sənəddə təsbit edilməsi insan hüquqları sahəsində təhsilə və təhsilə şərait yaradacaq, bununla da onlara hörmətlə yanaşılmasına, onların "ümumbəşəri və səmərəli şəkildə tanınması və həyata keçirilməsi" üçün milli və beynəlxalq tədbirlərin qəbul edilməsinə töhfə verəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2016.
2. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Bakı: Bakı Avrasiya hüquqşünaslar Assosiasiyası, 2009, 4909.
3. Əliyev Ş.İ. İnsan hüquqları sistemində sosial hüquqlar. Bakı: BDU, 2008, 368 s
4. Berejnov G.A. Siyasət və insan hüquqları. - Omsk, 2019.
5. Korelski V.M. Hökumət və Hüquqlar nəzəriyyəsi. - M.: NORMA-İNFRAM, 2014.
6. Grevtsov Y.I. Hüquq nəzəriyyəsi və sosiologiyası üzrə esselər. Sankt-Peterburq, 2018.

MÜHARİBƏDƏN ZƏRƏR ÇƏKƏN ŞƏXSLƏRİN EMOSİONAL VƏ PSİXİ SAĞLAMLIĞI

Doktorant Günay AĞAYEVA[47]

Xülasə

Tədqiqatda müharibənin insanların psixi və emosional sağlamlığına nə dərəcədə müsbət və mənfi təsirləri araşdırılır.Burada qeyd olunur ki,müharibə,ölüm,çətin hislər yaşamaq,yaxınlarını itirmək qorxusu,müharibə ilə bağlı xəbərlərin daima içində olmaq,yaralanma,xəstəlik,aclıq insanlarda fiziki və psixoloji problemlərin ortaya çıxmasına səbəb olur və zamanla bu insan sağlamlığına bərpa olunmaz və çətin travmatik izlər qoyur.Cəmiyyətin hər bir üzvünün emosional və psixi sağlamlığı ümumən cəmiyyət haqqında müəyyən qənaətə gəlməyə imkan verir. Cəmiyyətdə baş verən proseslərin proqnozlaşdırılması,sosial sabitliyin mühüm şərti onun hər bir üzvünün emosional və psixi sağlamlığından asılıdır.İnsanın psixi durumu,onun davranışlarının tənzimlənməsi,eyni zamanda sosial və bioloji amillərin təsiri ilə xarakterinin düzgün formalaşması psixi sağlamlıq ilə xarakterizə olunur. Psixi sağlamlıq insanın özünə və ətrafdakı insanlara olan münasibətində,ümumilikdə bütün həyatı boyu müxtəlif hadisələrə,sosial və iqtisadi çətinliklərə qarşı münasibətində özünü biruzə verir. Psixi sağlamlıq tək psixi pozuntuların olmaması demək deyil.Belə pozuntuları olmayan bir çox insanlarında psixi problemləri var. Psixi sağlamlıq insanın öz qabiliyyətlərini reallaşdıra bildiyi,adi həyat streslərinin öhdəsindən gəldiyi əmin-amanlıq vəziyyətidir.Bu mənada psixi sağlamlıq həm insanın firavanlığının,həm də cəmiyyətin effektiv fəaliyyətinin əsasıdır.

Açar sözlər: *psixi və emosional sağlamlıq, sağlam şəxsiyyət, müsbət və mənfi emosiyalar*

Emotional And Mental Health of War-Damaged Persons

Summary

The study examines the positive and negative effects of war on people's mental and emotional health. It is noted here that in life, war, death, experiencing difficult feelings, fear of losing loved ones, being constantly in the news about war, injury, illness, hunger cause the appearance of physical and psychological problems in people, and over time this causes irreparable and difficult traumatic effects on human health. leaves traces. The emotional and mental health of each member of society allows us to draw certain conclusions about society as a whole. Predicting the processes taking place in society, an important condition of social stability depends on the emotional and mental health of each of its members. Mental health is characterized by the mental state of a person, the regulation of his behavior, as well as the correct formation of his character under the influence of social and biological factors. Mental health manifests itself in a person's attitude towards himself and the people around him, in general, in his attitude towards various events, social and economic difficulties throughout his life. Mental health does not mean the absence of mental disorders alone. Many people without such disorders also have mental problems. Mental health is a state of peace in which a person can realize his abilities and cope with the stresses of ordinary life. In this sense, mental health is the basis of both human well-being and the effective functioning of society.

Keywords: *mental and emotional health, healthy personality, positive and negative emotions*

UOT: 159

Giriş

Sağlamlıq insan həyatı üçün ən böyük və dəyərli sərvətlərdən biri hesab olunur. Sağlamlığın əsasını isə insanın ruhi,emosional və psixoloji sağlamlığı təşkil edir.Fransız dilində həyəcan mənasını verən emosiya gündəlik həyatımızda rast gəldiyimiz bir amil olaraq,həyat tərzimizə öz təsirini göstərir. Qəzetdən, radiodan, televiziyadan, eləcə də digər informasiya mənbələrindən alınan məlumatlar insanda həm mənfi, həm də müsbət emosiyalar yaradır. Həyatımızı bunlarsız təsəvvür etmək olmaz. Müsbət emosiyalar sağlamlıq üçün faydalı, mənfi emosiyalar isə təhlükəlidir.Müsbət emosiyalar qələbə, sevinc, şad xəbər, uğur və s. kimi hadisələr nəticəsində yaranır. Yəqin ki, hər birimiz üçün sakit, rahat və estetik zövqü oxşayan bir mühit olduqca vacibdir. Mebelin üzərindəki naxışlar, xüsusi zövqlə açılmış süfrə, maraqlı bədii əsər, konsert, klassik bir musiqi, insanı nağıllar aləminə aparan bir film, həyətdə yağan qar əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdırır, müsbət emosiyaların yaranmasına səbəb olur.Mənfi emosiyalar orqanizmin fəaliyyətinə zərərli təsir göstərir. Belə emosiyalar bəd xəbər, qorxu, uğursuzluq, münaqişə, ümidsizlik və digər hallarda yaranır. Bu zaman yaranan ruh düşkünlüyü, həyəcan, əsəb gərginliyi, taqətsizlik gələcəkdə müxtəlif xəstəliklərə səbəb ola bilər. Sağlamlıq üçün mənfi emosiyalardan uzaq olmaq olduqca vacibdir.Bəzən həm mənfi, həm də müsbət emosiyalar stressə səbəb ola bilir. Psixoloqların fikrincə stresin əsasını çox vaxt onu

[47]Azərbaycan Əmək və Soisal Münasibətlər Akademiyası

doğuran hadisəyə münasibət təşkil edir.(Bayramov,2003:102).Təhlükənin obyektivliyinin necəliyi o qədər vacib deyil, başlıcası, onun necə qiymətləndirilməsidir. Ziqmund Freyd apardığı tədqiqatlara əsasən qeyd etmişdir ki,"sevmək və çalışmaq " sağlam ruhun təməl xüsusiyyətləridir. Məhz bizimdə bu haqq ədalət yolunda sevgimiz torpaq,çalışmağımızın məqsədi isə onu bütöv görmək arzusu idi. İnsan bir şeyi həyatda qəlbən sevi,diləyirsə onun öhdəsindən gəlməməsi mümkünsüzdür, gec və ya tez öz arzusuna çatacaqdır. Bu həyatda müharibə, ölüm, çətin hissləri yaşamaq,yaxınlarının yaşantılarını eşitmək, yaxınlarını itirmək, müharibə ilə bağlı xəbərlərin daima içində olmaq , yaralanma, xəstəlik, aclıq, itki,qorxu insanlarda fiziki və psixoloji problemlərin ortaya çıxmasına səbəb olur ki,zamanla bu insan sağlamlığına bərpa olunmaz və çətin travmatik izlər qoyur.

İnsanın yaradılışı onun vətəni ilə başlayır.Zamanla ailə və təlim tədris,ətraf mühitin əsasında torpağımıza,vətənimizə bağlılıq formalaşaraq qəlbimizin,ruhumuzun əsas sevgisinə çevrilir. Çünki bir insanın mənəvi dəyərlərinə,milli kimliyinə olan hörməti ailəsinə,böyüklərinə olan dəyəri ilk olaraq onun vətəni və torpağına olan sevgisindən başlayır. Vicdanı məsuliyyət kimi, müqəddəs olan vətən torpağını lazım gələrsə canın bahasına belə olursa olsun qorumaqdan çəkinməmək isə bu yolda bir ürək,şücaət,qəhrəmanlıq istəyir. Müharibə bizə illərin sevincini yaşatsada,xain düşmənin hiylə dolu planları qəhrəmanlarımıza, itki ilə üz-üzə qalan şəhid ailələrinə,xalqımıza sağlamlığın əsas sütununu təşkil edən ruhi, psixi və emosional halına təsirsiz ötüşmədi. Müharibə itki,göz yaşı və zorakılıq olaraq insanın bu gününə deyil, eyni zamanda gələcəyinədə ziyansız,təsirsiz ötüşməyən ən ağır bir travlamalardan hesab olunur. Bu çətinliyin uzaqdan şahidi olmaq bir başqadır,lakin onu yaşayaraq şahidi olan insanların keçirdiyi o mənəvi, emosional halları, travmaları yalnız yaşayanlar,onların acılarını duyanlar bilər. Bu dönəm ərzində hər an pis bir xəbər almaq qorxusu əsasən güvən hissini zədələyir və insanın təşviş,obsessiv kompulsiv pozuntu, depressiya, asılılıq, həyəcan pozuntusu yaşamağına səbəb olur. Əgər bu problemlərin dərinliklərinə varmış olsaq,o zaman bir müharibənin bizə ziyanlı tərəflərinin nə dərəcə yüksək olduğunu anlamış olarıq. Həssas kateqoriyadan olan qruplar var ki, məsələn yaşlılar, uşaqlar,qadınlar və psixi narahatlığı olan insanların sağlamlığı üçün müharibənin riskli təsirləri daha yüksəkdir. Bu riskli təsirlər gələcəkdə sağlam nəslin formalaşmasına mane olaraq,şiddət davranışlarının artması və insani dəyərlərin itirilməsinə gətirib çıxara bilər. Qarabağ zəfəri və bu ağır savaşda döyüş meydanında soyuq bilmədən əzmlə əli silahlı qəhramanlarımızla bərabər narahatçılıq, stress,travmatik hallarla üz-üzə qalan,sözlərlə ifadə olunmayacaq dərəcədə gərginlik yaşayan analar,bacılar,doğmalar və övladlar oldu.Qadınlar müharibə, terror hadisələri və cəmiyyətdə narahatlıq yaradan buna bənzər bütün mənfi situasiyalardan kişilərlə müqayisədə daha çox təsirlənirlər. Müharibə bitdikdən sonra isə çətin psixoloji vəziyyət şəhid ailələrinin bu itkini qəbul etməsidir. Şəhid ailələrinin üzvlərində fəsadlaşmış hüzn reaksiyaları baş verir. Onlar hüznün şok və inkar, güclü emosiyalar, depressiya və itkinin qəbul edilməsi mərhələlərini yaşayırlar. Şəhid ailələrinin üzvlərində itkinin qayıtmayacağının dərk olunması çıxılmazlıq, emosional boşluq, kəskin tənhalıq hissləri doğurur. Ana olaraq övlad itkisi,həyat yoldaşı olaraq bir ömür gün yoldaşı itkisi,qız olaraq bir ata itkisi bir xanım üçün olduqca çətin bir hissdir. Artıq qadının ailədə ,cəmiyyətdə, uşaqlarının həyatında məsuliyyət və öhdəlikləri iki qat artır.Bir göz qırpımında ailədə olan dəyişim,itki və uşaqlara bu durumların izahı olduqca çətin prosesdir.Qadınlara nisbətdə kişilər emosional reaksiyalarını daha yaxşı nəzarət altında saxlaya bilir.Bununla əlaqədar olaraq məhz kişilər müharibə zamanı mübarizəni daha güclü formada yaşanılan hər emosional,psixoloji gərginliyə baxmayaraq idarə edə bilirlər. Bunun əsas səbəbi kişilərin uşaqlıqda möhkəm struktur əsasında böyüməsi ilə bağlıdır. Cəmiyyət daxilində evini, həyat yoldaşını və ailəsini qoruyan, lazım olanda vətəni üçün canını verəcək bir gücə sahib olurlar. Müharibə zamanı kişilərin ən həssas cəhətlərindən biri onların emosiyalarını gizlətməsi ilə öz psixoloji,ruh halını sağlam formada əlində saxlamasıdır. Lakin bu o demək deyil ki,müharibə kişilərə ziyansız ötüşür.Müharibədə iştirak edən kişilərdə müharibə sindromu adı verilən və posttravmatik stress pozuntusuna səbəb olan psixoloji narahatlıq müşahidə olunur.(İsmayılov,2008:87)

Posttravmatik stress pozuntusu diaqnozu təyin edilmiş hərbçilərə və əsgərlərə həm klinik psixoloqlar tərəfindən, həm də psixiatrlar tərəfindən müxtəlif yardım növləri və dərman müalicəsi təyin olunur. Psixoloji yardımın növü və dərman müalicəsi psixi problemin ağırlıq dərəcəsinə əsasən təklif edilir. Bu özünü həm psixoloji, həm davranış dəyişikliyində göstərir. Psixoloji baxımdan başqasını günahlandırma, düşüncənin pozulması, çaşqınlıq, yüksək oyanıqlıq, ağla gələn neqativ və xoşagəlməyən fikirlər, yaddaş problemləri, diqqətin zəifləməsi, kabuslu yuxular, qərar qəbul etmədə çətinlik, davranış dəyişikliyi isə alkoqoldan istifadənin çoxalması, antisosial hərəkətlər, aktivliyin dəyişməsi, ünsiyyətdə dəyişiklik, nitqin dəyişməsi, güclü affektlər, iştahanın dəyişməsi, yerişin dəyişməsi, intensivləşmiş ritual hərəkətlər,

şübhəlilik ,sosial təcrid olunma və s. misal göstərmək olar.Müharibədən ən çox zərər görən digər bir qrup uşaqlardır. Müharibədən zərər görmüş uşaqlarda əsəb, kəkələmək,yuxu pozğunluğu, iştah pozğunluğu, inkişaf geriliyi, kabus görmə, günahkarlıq duyğusu, özünə qapılma, qaranlıqdan və ya xəyali varlıqlardan qorxma, səbəbsiz ağlama, ağrılar, səslərə qarşı həddindən artıq həssaslıq, məktəbə getməyi və dərs öyrənməyi rədd etmə, yoldaşları ilə əlaqələrdə pozulmalar müşahidə olunur. Yeniyetmələrdə isə asosial davranışlar artır və özünə güvən duyğusu azalır. Gələcəyə aid plan qura bilmirlər. Uşaqlar xüsusilə bu dövrdə nə baş verdiyini anlamadıqları üçün daha çox təsirlənirlər. Bütövlükdə güvən hissi zədələndiyi üçün uşaqların mümkün qədər bu xəbərlərə az məruz qalması, qorxuducu və yaşlarına uyğun olmayan şəkil və videoların göstərilməməsi, gördükləri vaxt isə ən azından mütləq hisslərini ifadə etmələrinə icazə verilməsi gərəklidir. Bir çox ailələrdə valideynlər bu dönəmdə gərgin olurlar.Çalışmaq lazımdır ki, bu gərginlik uşaqlara hiss olundurmasın. Bu halda nə qədər çətin belə olsa,uşaqlar sual verdiyi halda uşaqlara cavab verilməli, səmimi formada yaşa uyğun izahlar verilməlidir. Bunun üçün uşağın müharibə ilə bağlı düşüncələrini ilk öncə dinləmək, xətalı olanları düzəltmək və sonda təhlükədə olmadığını və onu qoruduğunuzu bildirmək faydalı olar. Əgər uşaq bu haqda danışmaq istəmirsə onu məcbur etmək və ya informasiya ilə yükləmək yerinə, istədiyi vaxt danışa biləcəyini bildirməyiniz yetərlidir. Müharibə uşaqların psixologiyasında ciddi travma izləri qoyur.

Psixoloqların tədqiqalarına əsasən qorunma instinki bu tip uşaqlarda çox olduğu üçün kriminal aləmə bağlılıq onlarda daha çox özünü biruzə verir.(Никифоров, 2002:56) Ona görə də hər bir mütəxəssis bilməlidir ki,digər uşaqlarla müqayisədə bu uşaqlarla işləmək peşakarlıq tələb edir. Valideynini itirmiş uşaqlarda yaş terapiyası və psixosomatik terapiyalar tətbiq olunur. Daha sonra normal uşaqlara tətbiq olunan artterapiya edilir ki, şüuraltı təmizlənə bilsin. İlk 6 ay ərzində həmin uşaqlar psixoloji dəstək alarlarsa, keçirdikləri travmanı atlada bilərlər. Bizim üçün daha həssas olan kateqoriyalardan biri silahı ürəyi ilə tutmağı bacaran şəhidlərimizin övladlarıdır. Heç bir Azərbaycan vətəndaşı unutmamalıdır ki,bu gün torpaqlarımızın bütövlüyünü şəhidlərimizə borcluyuq. Yardımın əsas istiqamətlərindən birini də psixoloji dəstək təşkil edir. Hərbiçilərə, əsgərlərə, onların ailələrinə və müharibədən xəsarət almış vətəndaşlara psixoloji problemlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq psixoloji yardım müxtəlif müddətlərdə göstərilir. Müddətindən asılı olaraq şəxslərə təcili, qısamüddətli və uzunmüddətli psixoloji yardım növləri göstərilir. Təcili psixoloji yardım – böhran vəziyyəti, neqativ psixoloji gərginliyin aradan qaldırılmasına istiqamətlənmiş ilkin psixoloji yardımın təxirəsalınmadan göstərilməsidir. Qısamüddətli psixoloji yardım psixoloji yardım alan şəxsin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla 3 ay müddətində ardıcıl şəkildə həyata keçirilir. Uzunmüddətli psixoloji yardım 12 məşğələdən çox müddət tələb edən psixoloji yardımın, o cümlədən psixoterapiya və ya psixoloji reabilitasiyanın həyata keçirilməsidir. Hər bir sosioloq və psixoloqun bu gün əsas vəzifəsidir ki, heç bir təmanna güdmədən belə istər TV-lərdə, istərsə də hər hansı toplantı zallarında bu mövzularda seminarlar,təlimlər,qrup terapiyaları verməli, insanlarda dözümlülüyü aşılamalı,onlara travmatik problemlərin öhdəsindən gəlmək yollarını öyrətməli,müharibə iştirakçılarının işə düzəlməsi ilə bağlı təlimlər verilməsində yaxından iştirak etsin. Əgər psixoloji yardımla psixoprafilaktika işini düzgün təşkil etsək, konkret psixoloji yardıma ehtiyacı olan vətəndaşların sayı bir o qədər azalar. Ona görə də bu gün görə biləcəyimiz vacib məqamlardan biri psixoloji maariflənmə və psixoprafilaktikaya daha geniş yer ayrılmasına şərait yaratmaqdır.

Nəticə

Mübarizəmizin qəhrəmanlarının yeni mühitə alışması,yaşananların unudulması,yenidən irəlləmək yolunda mütləq qabaqlayıcı tədbirlər görülməlidir. Sağlam ruh sağlam bədən formalaşdırır. Sağlam ruhun formalaşmasının əsasında bir sıra mühüm faktlar dayanır.Psixoloji nöqteyi nəzərdəm insanlar həm müsbət, həm də mənfi emosiyalara məruz qalırlar.Onlardan hansının bir şəxsdə üstünlük təşkil etməsi daha çox insanın həyat tərzindən, mühitindən və həyata münasibətindən asılıdır.Unutmaq olmaz ki, sağlam bir nəsil yetişdirə bilmək üçün həm müharibəylə qarşılaşan fərdlərimizə, həm də bilavasitə müharibədən təsirlənən hər kəsə, nizamlı bir şəkildə, psixososial dəstəklərin zamanında verilməsi mütləqdir. Çünki yaşananları, sarsıntı yaradacaq hadisələri qısa zaman ərzində atlatmaq, qavramaq asan bir şey deyil.

ƏDƏBİYYAT

1.Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003
2.İsmayılov N.V.,İsmayılov F.N. Tibbi psixologiya və psixoterapiya (dərslik) 2-ci nəşr, Bakı, 2008
3.Никифоров Г.С. Психология здоровья: Учебное пособие. – СПб., 2002.

ƏLİLLİKLƏ BAĞLI HƏYATA KEÇİRİLƏN SOSİAL SİYASƏTLƏR

i.f.d. Jalə ƏLİYEVA[48]

Xülasə

Əlillik insanlığın var olması ilə bərabər mövcud olsada, fərqli zamanlarda əlilliyi olan insanlara münasibət fərqli olub. Əlillərin şəxsi və sosial aspektdən bir çox problemləri var. Müasir dövrümüzdə əlilliyi olan insanların hüquqları tanınsada, onların sosial rifahının yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlər görülsədə, yetərli deyil. Əlilliyi olan şəxslər hər bir cəmiyyətdə ən təcrid olunan şəxslər olaraq qalmaqdadır.

Məqalədə əlilliyi olan şəxslərlə bağlı həyata keçirilən sosial siyasətlərin inkişaf dinamikasından, o cümlədən qədim dövrlərdə, orta əsrlərdə məhdud sağlamlıq imkanlarına malik olan insanlara qarşı dözümsüzlük və aqressiv münasibətlərdən bəhs edilir. Əlilliyin tibbi və sosial modellərindən söhbət açılır. Qeyd edilir ki, sosial modeldə cəmiyyətdə əlilliyi olan şəxslərin qarşılaşdıqları maneələrin aradan qaldırılmasına, ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına diqqət yetirilsə də onlara yanaşmada sağlamlıq vəziyyəti amilləri ilə yanaşı həm də ətraf mühit amilləri nəzərə alınmalı, daha balanslaşdırılmış yanaşmaya üstünlük verilməlidir. Məqalədə həmçinin, müxtəlif beynəlxalq təşkilatların o cümlədən, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının, Avropa İttifaqının əlillyi olan şəxlərlə bağlı həyata keçirdikləri sosial siyasətlərdən, qəbul etdikləri sənədlərdən və onların əlilliyi olan insanlar üçün sağlamlıq, rifah və insan hüquqlarına nail olunması istiqamətində əhəmiyyətindən söhbət açılır.

Açar sözlər: *əlilliyi olan şəxslər, sosial siyasət, tibbi və sosial model, Avropa Birliyi, BMT*

Socıal Polıcıes Related To Dısabılıty

Summary

Although disability has existed since humanity existed, people with disabilities have been treated differently at different times. Disabled people have many personal and social problems. In the modern age, even if the rights of the disabled are recognized and measures are taken to improve their social welfare, this is not enough. Disabled people continue to be the most isolated people in any society.

The article talks about the dynamics of development of social policies implemented in relation to the disabled, including intolerance and aggressive attitudes towards people with limited health opportunities in ancient times and the Middle Ages. Medical and social models of disability are discussed. Although care is taken to eliminate the barriers and discrimination faced by the disabled in society in the social model, a more balanced approach should be preferred in which environmental factors should be taken into account as well as health factors in approaching them. The article also mentions the social policies implemented by various international organizations such as the United Nations, the World Health Organization and the European Union and the documents they have adopted regarding the disabled and their importance in ensuring health. human rights for people with disabilities.

Keywords: *persons with disabilities, social policy, medical and social model, European Union, UN*

UOT: 316

Giriş

Cəmiyyətdə elə qrup insanlar var ki, onlara münasibət daha böyük diqqət və həssaslıq tələb edir. Bunlardan biri daim sosial və mənəvi qayğıya ehtiyacı olan əlillərdir. “Dünya əhalisinin təxminən 15%-i, yəni bir milyarddan çox insan əlilliklə yaşayır. Bu insanların 2-3%-i (təxminən 200 milyon) öz funksiyalarını yerinə yetirməkdə ciddi çətinliklər yaşayır” (Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı). Əlilliyi olan şəxslərin baxıma möhtac olmalarını və bu ehtiyacı qarşılayan ailələri də nəzərə alsaq dünyada ən azı 2 milyard insanın əlilliklə bağlı çətinliklərlə üzləşdiyini demək mümkündür.

Hazırda əlillərə qarşı hər cür ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması, onların sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması dünya ölkələrinin diqqətindədir. Əlilliyi olan şəxslərə lazımi imkanların yaradılması, qayğı və dəstək göstərilməsi, maddi rifahının yaxşılaşdırılması, onların cəmiyyətə inteqrasiya olunmaları istiqamətində işlər görülməkdədir.

[48] Azərbaycan Universiteti jale-2015@rambler.ru

1. Əlillik anlayışı

Əlillik irqindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq bütün dünyada müşahidə olunan bir vəziyyətdir. “Əlilik” anlayışının universal tərifi yoxdur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı “Funksionallıq, əlillik və sağlamlığın beynəlxalq təsnifatı”nda əlilliyin sosial aspektlərini nəzərə alır və onu yalnız "tibbi" və ya "bioloji" disfunksiya kimi qiymətləndirmir. ÜST “pozuntu” və “əlillik” kimi iki əsas konsepsiyanı fərqləndirir. Pozuntu bədən strukturunun və ya funksiyasının normasının əqli və fiziki itirilməsi və ya anormallığı (iflic və ya korluq kimi) kimi izah olunur. Əlillik insan üçün normal hesab edilən şəkildə və ya tezlikdə fəaliyyət göstərmək qabiliyyətinin məhdudlaşdırılması və ya olmamasıdır. O, pozuntu səbəbindən yaranan funksional məhdudiyyəti və ya fəaliyyəti təsvir edir” (WHO, International Classification of Functioning, Disability and Health).

Türkiyənin Əlillər haqqında qanununda əlillik “döğuşdan və ya sonradan hər hansı bir səbəblə fiziki, əqli, ruhi, duyğusal və sosial bacarıqları müxtəlif dərəcələrdə itirmə səbəbindən cəmiyyətə uyğunlaşma və gündəlik ehtiyaclarını qarşılamaqda çətinlikləri olan, qorunmaya, baxıma, reabilitasiya, psixoloji və dəstək xidmətlərinə ehtiyacı olan insan” kimi şərh olunur (Engelliler hakkında kanun, Türkiye).

BMT-nin "Əlilliyi olan Şəxslərin Hüquqları haqqında Konvensiya"sında "əlilliyin" inkişaf edən bir anlayış olduğu qeyd edilir. "Əlillik" zamanla və müxtəlif sosial-iqtisadi şəraitə uyğunlaşmaya imkan verən dinamik bir yanaşma kimi qəbul edilir. Başqa sözlə əlilliyin cəmiyyət tərəfindən yaradılan problem olduğu vurğulanır. Həm sözü gedən konvensiyada, həm də “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il 31 may tarixli qanununda "Əlilliyi olan şəxs" anlayışı - müxtəlif maneələrlə qarşılaşdığı zaman cəmiyyət həyatında tam iştirakına mane olan sabit fiziki, psixi, əqli və ya hissiyyat pozuntuları olan şəxslər” kimi müəyyən edilir (“Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu,).

Müxtəlif elmi ədəbiyyatlarda iqtisadçı alimlərin və beynəlxalq təşkilatların “əlillik” anlayışına verdikləri təriflərə əsaslanaraq demək olar ki, əlillik-fiziki və sosial maneələr səbəbilə ictimai həyatda digər fərdlərlə bərabər səviyyədə iştirak imkanları əskikliyinin olmasıdır. Bu kateqoriyadan olan şəxsin özünü təmin etmək qabiliyyəti və ehtiyaclarını təkbaşına qarşılamaqda çətinlikləri vardır. Buna görə də psixoloji və reabilitasiya xidmətlərinə və qayğıya ehtiyac duyurlar.

2. Əlilliyi olan şəxslərlə bağlı həyata keçirilən sosial siyasətlərin inkişaf dinamikası

Tarixən əlilliyi olan şəxslərə qarşı cəmiyyət və dövlət tərəfindən münasibət həmişə ürəkaçan olmayıb. Qədim dövrlərdə bu münasibət daha çox qadağalar, cəmiyyətdən təcrid olunma, baxımsızlıq, ağır yoxsulluq şərtləri və çətinliklərlə müşaiyət olunub. Əlilliyi olan şəxslərə daha çox aqressiv münasibət bəslənilirdi.

Qədim Yunan ve Romada xəstəliklərlə və zədələrlə doğulan uşaqlar günahlara görə tanrının insanlara göndərdiyi cəza və ya sınaq kimi qiymətləndirilirdi. *“Likurq və Spartanın qanunlarına əsasən,* əlilliklə doğulan uşaqlar təcrid və ya, ümumiyyətlə, fiziki məhv olunmalı idi. Antik dünyada əlilliyi olan şəxslər vətəndaş kimi deyil, hüquqi stastusuna görə kölələrə bərabər tutulurdu” (Əlillik məsələləri üzrə terminlərin izahli lüğəti. Azərbaycan respublikası əmək və əhalinin sosial müdafiəsi Nazirliyi). Qanunvericilikdə ali təbəqənin nümayəndələri əlilliyinə görə fərqləndirilir, dəyərli və ya dəyərsiz kimi kateqoriyalara ayrılırdı. Bu cür münasibət cəmiyyətdə əlilliyi olan şəxslərin təcridinin təməlinin qoyulmasına səbəb olmuşdur. Aristotel əlilliyi olan uşağın yaşamasını qadağan edən qanunun qəbul edilməsinin tərəfdarı idi (Yoair Blog, The world's anthropology blog).

Orta əsrlərdə əlilliyin səbəblərini daha çox xurafatla əlaqələndirirdilər. Əlilləri daha çox cadugərliklə ittiham edirdilər. Buna görə onlar ciddi təqiblərə məruz qalır bəzən isə ölümə məhkum edilirdilər. Əqli qüsurlu insanlar davranışlarına, fiziki qüsurlular isə görünüşlərinə görə qınağa məruz qalırdılar. Bəzi mənbələrdə qeyd edilir ki, 18-ci əsrə qədər Avropada təxminən 9 milyon əlil cadugər olmaqda günahlandırılıb və edam cəzasına məhkum edilib.

Cəmiyyətin inkişafının sonrakı mərhələlərində əlilliyə yanaşmalarda bəzi dəyişikliklər baş verdi. Xristianlığın və İslamın bərqərar olunması ilə bu insanlara qarşı münasibət aqressiya və dözümsüzlükdən şəfqətə doğru dəyişildi. Qərbi Avropada ilk sığınacaqlar yaradılmağa başlanıldı. Artıq əlilliyi olan şəxslər öldürülmür, əksinə onlara qida və tibbi müayinə və müalicə xidmətləri göstərilirdi. Əlilliyi olan şəxslər üçün fəaliyyət göstərən himayədar təsisatlar adətən dini qurumların nəzdində çalışırdı. Onlara qarşı müsbət

münasibət dəyişikliklərinin olmasına baxmayaraq, bu kateqoriyaya aid olan insanlar ictimai proseslərdə iştirak etmir, qərar qəbul etmək hüququna malik deyildilər,

Əlillik vəziyyəti adi vəziyyət kimi qarşılandıqdan sonra ölkələr özlərinin sosial-iqtisadi vəziyyətlərinə uyğun olaraq əlillərin hüquqlarının qorunması, onların rifahının yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirməyə başladılar. Xüsusilə son 20-30 ildə əlilliyə fərqli yanaşılır, əlilliyə qarşı ayrı-seçkiliyin qarşısının alınmasına cəhd göstərilməkdədir. Bu kontekstdə onların cəmiyyətə inteqrasiyasının vacibliyi fikri müdafiə olunmaqdadır.

3. Əlilliyin Tibbi və Sosial modelləri

Cəmiyyətdə əlilliyi olan şəxslərə yönəlik sosial siyasətin formalaşmasında nəzərə alınan əlillik modelləri tibbi və sosial olaraq iki yerə ayrılır. 1970-ci illərə qədər əlillik yalnız tibbi səbəblərlə məhdudlaşdırılırdı Bu isə məsələnin sosial ölçüsünün və məsuliyyətlərinin diqqətdən kənarda qalmasına səbəb olurdu. Tibbi modelə görə, əlillik fərdi qüsur növüdür və onun qarşısının alınması və ya həlli tibbi müdaxilələr, müalicələr və ya reabilitasiya üsulları ilə məhdudlaşır. “Tibbi model əlilliyi daha çox şəxsi “faciə” kimi görür və qiymətləndirir” (Barnes and others, 2004).

Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilmiş ən son yanaşmaya görə əlilliyi olmaq bir tərəfdən, şəxsin sağlamlığı ilə əlaqəlidirsə, digər tərəfdən, onları əhatə edən sosial və fiziki mühit arasında dinamik əlaqənin nəticəsidir. Bu yanaşma "əlilliyin sosial modeli" adlanır. Əlilliyin sosial modelinə əsasən şəxsi əlil edən onu digər fərdlərdən fərqləndirən bioloji quruluşa malik olması, sağlamlıq məhdudiyyəti deyil cəmiyyətin əliledici xarakteridir. Əlilliyi olan şəxslər qarşılarına qoyulmuş sosial, mədəni, iqtisadi və ətraf mühit maneələri ilə əlverişsiz vəziyyətə salınırlar. Cəmiyyətin bu cür tərzi sağlamlıq məhdudiyyəti olan şəxsləri diskriminasiya edir.

“Sosial model demək olar ki, tibbi modelin əksidir. Sosial model tibbi modeldəki qeyri-kafiliklər nəticəsində ortaya çıxan bir modeldir. Tibbi modelə reaksiya olaraq yaranan sosial model, əlilləri damğalanmaqdan xilas edən bir modeldir” (Atatürk Universitesi. Engelliliği ele alan modeller).

“Əlillik sağlamlıq məhdudiyyətinə düçar olmağın sosial nəticəsidir. Sağlamlıq məhdudiyyəti olan insanlar sosial münasibətlərdən, rəylərdən doğan maneələrlə; qanun və siyasətdən irəli gələn təşkilati maneələrlə; kənarlaşdıran və narahatlıq yaradan iqtisadi maneələrlə; fiziki əlçatımlılıq, məlumat və kommunikasiyanın təmin olunma tərzi, təşkilat və sistemlərin fəaliyyət göstərmə tərzi kimi ətraf mühit maneələri ilə cəmiyyət tərəfindən ikiqat “əlil edilirlər” (Müasir Təhsil və Tədrisə Yardım Mərkəzi).

Tibbi model bu gün də bir çox ölkələrdə üstünlük təşkil edir. Sosial modelin lazım olduğu qədər tətbiq edilmədiyi ölkələrin sayı az deyil. Sosial modeldə maneələrin aradan qaldırılmasına, müsbət münasibətin təşviqinə və ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasının dəstəklənməsinə diqqət yetirilsə də əlil insanların tez-tez hər hansı bir sağlamlıq vəziyyətinə görə problemlər yaşayırlar. Onlara yanşmada sağlamlıq vəziyyəti həm də ətraf mühitin amilləri nəzərə alınmalı, daha balanslaşdırılmış yanaşmaya üstünlük verilməlidir.

4. Avropa Birliyinin sosial siyasətində əlillərin yeri

Avropa Birliyi bir təşkilat kimi insan haqlarına böyük əhəmiyyət verir. 1993-cü ildən etibarən tətbiq edilən “Kopenhagen meyarları”* nın da ilk addımı məhz insan haqlarının əsasında əlillərin haqlarıdır. Qeyd edək ki, bu meyarlar namizəd ölkələrin ittifaqın bir hissəsi ola bilməsi üçün yerinə yetirməli olduqları şərtlərə istinad edir. İttifaq ayrı-seçkiliyə yol verməmək, öz müqəddəratını təyinetmə və digərləri ilə bərabər münasibətlərin təmin olunması kimi əsas prinsiplərə hörmət etməklə, əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə səmərəli daxil edilməsinə çalışır.

2021-ci ilin mart ayında Avropa Komissiyası 2021-2030-cu illər üçün əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarına dair yeni strategiya qəbul edib. 2010-2020-ci illərdə həyata keçirilmiş strategiyasının nəticələrinə əsaslanan sənəddə son illərdə əldə edilmiş irəliləyişlərə baxmayaraq, əlilliyi olan insanların hələ də əhəmiyyətli maneələrlə üzləşdiyi, yoxsulluq və sosial təcrid riskinin yüksək olduğu vurğulanır.

Avropa əhalisinin 25%-ni əlilliyi olan şəxslər təşkil edir. Strategiya bu kateqoriya insanların həyatını yaxşılaşdırmaq, cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda bərabər iştirak etmək imkanına malik olmaq, harada, necə və kiminlə yaşayacaqlarına qərar verə bilmək və dəstəksiz Aİ-də sərbəst hərəkət edə bilmələrini təmin etmək məqsədi daşıyır.

Komissiyasının həyata keçirdiyi “Avropa Əlillik Forumu”nda Avropada əlillərin gündəlik həyatlarında hələ də əhəmiyyətli maneələrlə üzləşdiklərindən bəhs edilmiş və bəzi faktlar gətirilmişdir:

- əlilliyi olan şəxslər, əlilliyi olmayanlara nisbətən 4 dəfə daha çox tibbi xidmətə ehtiyac olduğunu bildirir;
- əlilliyi olan şəxslərin yalnız 64%-nin evdə internet bağlantısı var, əlilliyi olmayanların isə 88%-nin;
- əlilliyi olan hər 5 gəncdən 1-dən çoxu məktəbi erkən tərk edir, əlilliyi olmayanların isə 10-dan 1-i" (15)

5. BMT-nin "Əlilliyi olan Şəxslərin Hüquqları haqqında Konvensiya"sı

2006-cı ildə qəbul edilmiş konvensiya məhdud sağlamlıq imkanları olan insanlar üçün ilk beynəlxalq müqavilədir. Konvensiya əlillərin hüquqlarının təsdiqi və ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasında son dərəcə əhəmiyyətlidir. Konvensiya əlillərin hüquqları sahəsində ümumdünya standartlarını müəyyən edir. Sözü gedən sənəd milli qanunvericilik və dövlət siyasəti üçün dayaq rolunu oynayır. Konvensiyanı ratifikasiya edən ölkələr əlillərə təkcə zərər çəkmiş ictimai azlıq kimi yox, dəqiq müəyyənləşdirilmiş hüquqlara malik olan hüquq subyektləri kimi davranmağa hüquqi məsuliyyət daşıyırlar.

Konvensiyanın 28-ci maddəsi qənaətbəxş həyat səviyyəsi və sosial müdafiə ilə bağlıdır və qeyd olunr ki: "Əlil insanlar, qidalanma, su, geyim və mənzil də daxil olmaqla, qənaətbəxş həyat səviyyəsi və yoxsulluğun azaldılması ilə əlaqədar proqramları daxil olmaqla səmərəli sosial müdafiə hüququna malikdir" .

2 oktyabr 2008-ci ildə "Əlillərin hüquqları haqqında" Konvensiyaya qoşulmaq barəsində Azərbaycan respublikasının qanunu qəbul edilib. Konvensiyanı ratifikasiya edən ölkəmiz üzərinə "ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi, şəxsi seçim etmək azadlığı və müstəqillik, insan ləyaqətinə hörmət olunması, cəmiyyətə tam və səmərəli cəlb olunma və daxil olma, əlilliyi olan şəxslərin xüsusiyyətlərinə hörmət olunması və onların insan müxtəlifliyinin komponenti və bəşəriyyətin bir hissəsi kimi qəbul olunması və s. kimi" prinsiplərin həyata keçirilməsi öhdəliyi götürmüşdür. (How to Design Disability-Inclusive Social Protection. Economic and Social Commission for Asia and the Pacific. United Nations)

6. BMT-nin Asiya və Sakit okean regionu üzrə İqtisadi və Sosial Komissiyası 2021-ci ildə "Əlilliyi əhatə edən sosial müdafiəni necə tərtib etmək olar" adlı sosial inkişaf siyasətinin təlimatlarını hazırlamışdır. Siyasət təlimatı sosial müdafiənin əlillər üçün nə üçün vacib olduğunu izah edir və əlilliyi əhatə edən sosial müdafiə üçün zəruri olan əsas anlayışları və təlimatları təqdim edir.

Təlimatda qeyd edilir ki, "Asiya və Sakit Okean regionunda 690 milyondan çox insan, o cümlədən əlilliyi olan qadınlar, kişilər və uşaqlar yaşayır. "Əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi onların cəmiyyətə səmərəli daxil edilməsinə və fəal iştirakına nail olmaq üçün əsasdır. Asiya və Sakit Okean regionunda ağır əlilliyi olan şəxslərin yalnız dörddə birinin sosial müdafiəyə çıxışı var. Əksər ölkələrdə əsas sosial müdafiə sistemi əlilliyi olan insanlar üçün yetərsiz və əlçatmazdır" (How to Design Disability-Inclusive Social Protection. Economic and Social Commission for Asia and the Pacific. United Nations).

Təlimatda sosial müdafiə proqramlarının əlilliyi olan şəxslər üçün əlçatan olmasını təmin etmək üçün xüsusi tədbirlərin görülməsi tövsiyə olunur: Bu tövsiyələrə İnformasiyanın görmə, eşitmə və koqnitiv qüsurları olan insanlar üçün əlçatan formatlarda olması; dövlət idarələrində müraciət və qeydiyyat prosedurlarının əlavə ödənişlər tələb etməməsi və qeydiyyatların fiziki olaraq əlçatan olması və s. aiddir.

7. ÜST əlillərin ÜST-ün "2014-2021-ci illər üçün əlillik üzrə qlobal fəaliyyət planı" əlilliyi olan insanlar üçün sağlamlıq və rifah və insan hüquqlarına nail olmaq istiqamətində mühüm addımdır.

Fəaliyyət planının məqsədlərinə nail olmaq əlilliyi olan insanlara həyatın bütün sahələrində öz istəklərini yerinə yetirmək imkanı verir. Fəaliyyət planı 3 əsas məqsədi daşıyır:

- səhiyyə xidmətləri və proqramlarına əlçatanlığın təmin edilməsi və maneələrin aradan qaldırılması;
- reabilitasiya, abilitasiya, köməkçi texnologiyalar, yardım və dəstək xidmətlərini, həmçinin icma əsaslı reabilitasiyanı gücləndirmək və genişləndirmək;
- əlilliyə dair müvafiq və beynəlxalq səviyyədə müqayisə oluna bilən məlumatların toplanması, əlilliklə və əlaqəli xidmətlər üzrə tədqiqatların gücləndirilməsi (WHO global action plan on disability).

ÜST-ə görə əlillərin qarşılaşdıqları maneələri aradan qaldırmaq olar. Bunun üçün dövlətlər:

- əlilliyi öz sağlamlıq planlarına daxil etməli;
- əlilliyi olan insanlar üçün xüsusi proqramlara investisiya qoymaq;
- milli strategiya və fəaliyyət planını qəbul etmək;

- kadrların təhsilini, təlimini və işə qəbulunu yaxşılaşdırmaq;
- adekvat maliyyələşdirməni təmin etmək;
- əlillik haqqında ictimaiyyətin məlumatlılığını və anlayışını artırmaq;
- əlilliyi olan insanların siyasət və proqramların həyata keçirilməsinə cəlb olunmasını təmin etməlidirlər.

ÜST vaxtaşırı olaraq Asambleyalar keçirir. 2021-ci ilin may ayında 74-cü Ümumdünya Səhiyyə Assambleyasında əlilliyə dair yeni mühüm qətnamə qəbul edilib. Qətnamə bir çox əlilliyi olan şəxslərin səhiyyə xidmətlərindən istifadə etməyə çalışarkən qarşılaşdıqları əhəmiyyətli maneələri aradan qaldırmaqla səhiyyə sektorunu daha inklüziv etmək məqsədi daşıyır.

Bunlara daxildir: "effektiv səhiyyə xidmətlərinə çıxış, səhiyyə sahəsində fövqəladə hallar zamanı qorunma, müxtəlif sektorlar üzrə ictimai səhiyyə müdaxilələrinə çıxış" (Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı). Qətnamə həmçinin sağlamlıq siyasəti və proqramlarını məlumatlandırmaq üçün əlilliyə dair etibarlı məlumatların toplanması və ayrışmasını təkmilləşdirmək məqsədi daşıyır.

Nəticə

Hazırda cəmiyyətlər əlilliyi faciə və ya qüsur kimi deyil daha çox insan müxtəlifliyinin bir hissəsi kimi görməyin daha uyğun olduğu fikrini müdafiə etməkdədirlər. Əlilliyi olan insanların vəziyyətlərinə görə məruz qaldıqları çətinlikləri insan hüquqlarının pozulması kimi dəyərləndirməyə çalışılır. Bu istiqamətdə işlər görülməkdədir. Beynəlxalq təşkilatlar, dövlətlər inkişaf planlarına əlilliyi olan insanların cəmiyyətə və əmək fəaliyyətinə uyğunlaşmasına, özlərini şəxsiyyət kimi təsdiqləməsinə, rifah vəziyyətlərinin yaxşılaşmasına, özlərini cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi hiss etməsinə səbəb olacaq məsələləri daxil edirlər. Hər bir sivil cəmiyyət əlillərə digərləri kimi bərabər iş, təhsil və digər hüquqların verilməsinə can atır.

ƏDƏBİYYAT

1. Atatürk Universitesi. Engelliliği ele alan modeller. Unite 2. file:///C:/Users/User/Downloads/Documents/334-3055371221867393172-Unite_02.pdf;
2. British Council və Avropa İttifaqının "Hökumətin qərar qəbulu prosesində vətəndaş cəmiyyətinin əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının təşviqatçısı kimi iştirakı" layihəsi çərçivəsində hazırladığı "Bizim üçün bizsiz heç nə" İnklüziv Qərar Qəbulu üzrə IDEAS Vasitələr Toplusu. Müasir Təhsil və Tədrisə Yardım Mərkəzi. British Council, 2015 https://www.britishcouncil.az/sites/default/files/ideas_toolkit_for_policymakers.pdf;
3. Engelliler hakkında kanun, Türkiye, 2005 https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5378.pdf;
4. "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu, 31 may 2018-ci il, https://e-qanun.az/framework/39591;
5. Əlillik məsələləri üzrə terminlərin izahli lüğəti. Azərbaycan respublikası əmək və əhalinin sosial müdafiəsi Nazirliyi. Əmək və sosial problemlər üzrə elmi tədqiqat və tədris mərkəzi. Baki-2016;
6. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/disability-and-health;
7. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, https://www.who.int/news/item/27-05-2021-a-new-landmark-resolution-on-disability-adopted-at-the-74th-world-health-assembly;
8. Convention on the Rights of Persons with Disabilities and Optional Protocol. Unıted Natıons.https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf;
9. How to Design Disability-Inclusive Social Protection. Economic and Social Commission for Asia and the Pacific. United Nations, 2021. https://www.unescap.org/sites/default/d8files/knowledge-products/Social_Protection_module_5_E.pdf;
10. Implementing the Social Model of Disability: Theory and Research. Colin Barnes and Geof Mercer, 2004, file:///C:/Users/User/Downloads/Documents/Barnes-implementing-the-social-model-chapter-1.pdf;
11. WHO, International Classification of Functioning, Disability and Health. Geneva, 2001. 311 page. http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42407/9241545429.pdf;jsessionid=34FFF7F64CA5796B0E225407F33374E0?sequence=1;
12. WHO global action plan on disability 2014-2021. Better health for all people with disabilities. file:///C:/Users/User/Downloads/9789241509619_eng%20(2).pdf;
13. Yoair Blog, The world's anthropology blog, https://www.yoair.com/az/blog/the-history-of-disability-and-its-representation-in-popular-culture/;
14. http://www.e-qanun.az/framework/15641;
15. European dısabılıty forum. https://www.edf-feph.org.

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİNDƏ MÖVCUD DİNİ MÜXTƏLİFLİK

t.ü.f.d. Məmmədova Aygün KAMANDARİ[49]

Xülasə

Əsrlər boyu Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqlar ölkənin ictimai siyasi həyatında mühüm rol oynamaqla yanaşı özlərinin etnik xüsusiyyətlərini, dinlərini, adət ənənələrini və dillərini qoruyub saxlayaraq bugünümüzədək yaşatmışlar. Azərbaycanın multikultural cəmiyyəti dini müxtəlifliyə malikdir. Belə ki, cəmiyyətimizdə çoxsaylı etnik, irqi, mədəni müxtəliflik mövcuddur. Cəmiyyətdəki etnik mədəni müxtəlifliyin qorunması çox vacibdir. Multikulturalizm siyasti də öz növbəsində cəmiyyətdə mövcud olan etniklərin mədəniyyətlərinin, hüquq və azdlıqlarının inkişafına yönəlmişdir. Çünki dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olur, belə halda onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir.

Din Allah tərəfindən insanları dünya və axirət səadətinə qovuşduran ilahi inanc sistemidir. Din dedikdə mənbəyi yaradana dayanan inanc sistemi nəzərdə tutulur. Dinləri səmavi və qeyri-səmavi olmaqla iki qrupa ayırırlar. Səmavi dinlər, adından bəlli olduğu kimi Allah tərəfindən mələklər vasitəsilə peyğəmbərlərə göndərilən inanc mənbəyidir. Bunlara haqq dinləri də deyilir. Bir sözlə, xristianlıq, yəhudilik və islam dini haqq dinləridir. İslam dininə görə ilk insan Həzrəti Adəm eyni zamanda ilk peyğəmbərdir. Həzrəti Adəmdən Həzrəti İsaya qədər bütün peyğəmbərlər insanlara Allahın birliyini və ona necə ibadət ediləcəyini təbliğ etmişlər.

Açar sözlər: *multikultural cəmiyyət, dünya dinləri, islam, xristianlıq, milli dinlər*

Religious Diversity in Azerbaijan Multiculturalism

Summary

Various peoples living in Azerbaijan for centuries have played an important role in the social and political life of the country and have preserved their ethnic characteristics, religions, customs and languages until today. Azerbaijan's multicultural society has religious diversity. So, there is a lot of ethnic, racial and cultural diversity in our society. It is very important to preserve ethnic cultural diversity in society. The policy of multiculturalism, in turn, is aimed at the development of the cultures, rights and minorities of the ethnicities existing in the society. Because the state, the country unites more people, the richer it becomes, and in this case, each of them contributes to the world culture and civilization.

Religion is a system of divine belief that God brings people to the happiness of this world and the hereafter. Religion refers to a belief system based on the Creator. Religions are divided into two groups, heavenly and non-heavenly. Heavenly religions, as the name suggests, are sources of faith sent by God through angels to prophets. These are also called true religions. In short, Christianity, Judaism and Islam are true religions. According to Islam, Adam, the first man, is also the first prophet. From Hazrat Adam to Hazrat Jesus, all the prophets preached to people the oneness of God and how to worship him.

Keywords: *multicultural society, world religions, Islam, Christianity, national religions*

UOT: 94

"Sivilizasiyalar toqquşmasının" hökm sürdüyü müasir dövrümüzdə ayrı-ayrı dinlərin mənsublarına tolerantlıq (dözümlülük) nümayiş etdirmək nəinki çox yüksək mənəvi dəyər, eləcə də demokratik rejimin zəruri göstəricisi kimi qəbul edilməkdədir. Dünya birliyi tərəfindən hər bir dinə hörmət bəsləmək kimi önəmli bir dəyər cəmiyyətin bütövlüyünün əsas şərtlərindən biri olaraq qəbul edilməklə yanaşı, praktikada bu dəyərin heç də hər zaman nəzərə alınmadığı görünməkdədir. Amma mövcud şəraiti düzəltmək, insanlara dini dözümlülük xüsusiyyətlərini aşılamaq nəinki ayrı-ayrı dövlətlərin, eləcə də beynəlxalq təşkilatların vəzifələrindən birinə çevrilmişdir.

Əlverişli iqlimə, münbit torpaqlara və gözəl təbiətə malik Azərbaycan bütün dövrlərdə cəlbedici və diqqət mərkəzində olub. Şübhəsiz ki, Azərbaycan ərazilərində müxtəlif tarixi dövrlərdə çoxsaylı etnik və dini qrupların məskunlaşmasında bu amil böyük rol oynayıb. Amma inkaredilməz faktdır ki, bu məsələdə

[49]Bakı Avrasiya Universiteti,kamandari_a@mail.ru

coğrafi şərait yeganə amil deyil. Müxtəlif xalqlara və dinlərə mənsub insanların Azərbaycana pənah gətirməsinin əsas səbəbi bu ölkədə yaşayan insanların mədəniyyəti və onların xarakterik keyfiyyətinə çevrilmiş tolerantlıq xüsusiyyətidir. Bu, elə bir sərvətdir ki, min illər boyu heç bir qüvvə onu Azərbaycan xalqından ala bilməyib, əksinə, əsrlər keçdikcə daha da zənginləşib və möhkəmlənib.

Səmavi dinlərə qədər Azərbaycan ərazilərində bütpərəstlik, atəşpərəstlik hökm sürmüşdür. Amma bu dövrdə bəzi inanclara, xüsusilə, oda, suya, ağaca və səma cisimlərinə inam daha güclü olmuşdur. Min illərin keçməsinə baxmayaraq, bu inamın əlamətləri insanların yaddaşında qalmış və bu gün də onların həyat tərzində özünü büruzə verir. Məsələn, ilk insandan üzü bəri oda bütün dövrlərdə qoruyucu, müqəddəs təmizləyici qüvvə kimi baxılmışdır. Odun hər cür çirkinliyi yox etdiyinə və insanlara təmizlik gətirdiyinə inam bəslənmişdir. Ümumiyyətlə, həyatın mövcudluğunu şərtləndirən əsas komponentlər kimi od, su, torpaq və hava İslamın yayılmasına qədər Azərbaycan ərazilərində yaşayan insanların etiqadında önəmli yer tutmuşdur. Atəşpərəstlik də bu təsəvvürlərlə bağlı inanclar zəminində meydana çıxmışdır. Azərbaycan ərazisində məskunlaşan əhalinin böyük bir qismi odu müqəddəsləşdirmiş, ona sitayiş etmişdir.

Novruz bayramı ilə günümüzədək gəlib çatan od ayin və mərasimləri Azərbaycanda atəşpərəstliyin güclü ənənələri olduğunu göstərir. Azərbaycan ərazisində Atropatenanın dini mərkəzi Qazakada, Bakı, Şamaxı, Salyan və Lənkəranda atəşgədələr olmuşdur. Suraxanıdakı atəşgah Hindistandan gələn atəşpərəstlərə xidmət üçün XVIII əsrdə tikilmişdir.

Çoxallahlılıqla bağlı inancların məcmusu kimi bütpərəstlik ibtidai dinlərin zəminində yaranmışdır. Azərbaycan əhalisinin bütpərəstlik təsəvvürlərinin kökləri çox qədimlərə gedib çıxır.

Bütpərəstliklə bağlı ayinçilik çox vaxt sintez halında təmsil olunmuşdur, yəni inanclar bir-birindən az fərqlənmiş, biri digərindən təsirlənmiş, bir-birini tamamlayaraq bölgə əhalisinin mənəvi dəyərlər sisteminin təşəkkülündə birgə iştirak etmişdir. Qədim Azərbaycan ərazisində ölmüş əcdadların ruhlarına, qayalara və ağaclara (qayın, palıd və s.), müxtəlif təbiət hadisələrinə və səma cisimlərinə pərəstiş güclü olmuşdur. Tanrı xan adı ilə tanınan palıd ağacına da pərəstiş edilir, at qurban kəsilirdi. Movses Kalankatvasi Alban hökmdarlarının xristianlığı yaymaq üçün bütpərəstliyə qarşı çağırışları, ağac bütləri kəsib atmaları barədə məlumat vermişdir.

Zərdüştilik tarixən Azərbaycan ərazilərində yaranaraq digər ərazilərə yayılmışdır. Adətən, atəşpərəstliyi zərdüştilik dini ilə eyniləşdirirlər. Əslində zərdüştilik atəşpərəstliyin içindən çıxsa da, müstəqil din kimi meydana gəlmişdir. Halbuki, hər iki inam müstəqil din sahələri kimi meydana gəlib və onların yaranması bilavasitə Azərbaycan əraziləri və xalqı ilə bağlıdır.

Zərdüştiliyə qədər dünyada müxtəlif dinlər və inanclar olub, amma onların hamısı məhəlli xarakter daşıyıb və demək olar ki, yarandığı bölgənin sərhədlərini aşa bilməyib. Üç böyük imperiyanın dövlət dini olmuş zərdüştilik nəinki məhəlli din anlayışının sərhədlərini aşmış, hətta ilk dəfə qədim dünyada mükəmməl din, dünyagörüşü, əxlaq və məişət, mənəviyyat prinsipləri toplusu yaratmışdır. Bu dinin özəlliyi ondadır ki, onun yaradıcısı sayılan Zərdüşt özünə qədər mövcud olan ilahların hamısını rədd edərək yeganə Allah - Hörmüzü kainatın və bütün canlı varlıqların yaradıcısı kimi irəli sürüb. Bu baxımdan, bütpərəstlikdən fərqlənən Zərdüştilik bütpərəst dinlərlə səmavi dinlər arasında ayrıca bir mərhələ təşkil edir.

Bu dinin əhatə dairəsi yalnız Azərbaycanın tarixi əraziləri və Yaxın Şərqlə məhdudlaşmamış, Qərbə, xüsusilə qədim yunan və Hind mədəniyyətinə ciddi təsir göstərmişdir. Tarixi faktlar, eləcə də bizə gəlib çatmış yunan tarixçi və filosoflarının əsərləri sübut edir ki, zərdüştiliyin müqəddəs kitabı olan Avesta, xüsusilə, bu kitabı yaradan maqlar, onların təlimində və atəşpərəstlik dinində islahat aparmış Zərdüşt yunan mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynayıb. Bəlkə, elə buna görədir ki, ingilis tədqiqatçısı Meri Boys Zərdüştiliyin bəşəriyyətə bütün digər etiqad növlərindən daha artıq dərəcədə təsir göstərdiyini iddia edir.

Azərbaycan xalqının bu zənginliyini təsdiqləyən və min illər ərzində ondan faydalanan xalqlardan biri də yəhudilərdir. Azərbaycanda məskunlaşmalarının tarixi 2600 il öncəyə gedib çıxan yəhudilərin bu böyük tarixi dövr ərzində azərbaycanlılar tərəfindən nə vaxtsa dini ayrı-seçkiliyə məruz qalmalarına dair heç bir fakt yoxdur.

Yəhudilər Azərbaycana gəlməmişdən əvvəl bu ərazilərdə müxtəlif dinlər və inanclar olub, lakin onların heç biri kənardan gəlməyib, burada formalaşıb. Bu baxımdan, Azərbaycana kənardan gəlmiş ilk din olan yəhudilik həm də bu ərazilərdə yayılan ilk səmavi dindir. Azərbaycanda ən qədim yəhudi icması sayılan dağ yəhudiləri bizim eradan əvvəl VI əsrdə Yerusəlimdə birinci xram adlanan məbədin sökülməsi nəticəsində vətənlərini tərk etmiş qədim yəhudi qəbilələrinin nəslindəndirlər.

Azərbaycanda üç yəhudi icması - dağ, əşkinazi və gürcü yəhudiləri icmaları mövcuddur. Bütövlükdə ölkədə yəhudilərin sayı təxminən 16.000-dir. Bunlardan 11.000-i dağ yəhudiləridir ki, təxminən 6.000-i Bakıda, 4.000-i Qubada, min nəfəri isə digər şəhərlərdə yaşayır. Dağ yəhudiləri hazırda ölkədəki bütün yəhudi diasporu arasında çoxluq təşkil edir. Əşkinazi yəhudilər 4,3 min nəfərdir. Onların əksəriyyəti Bakıda və Sumqayıtda yaşayır. Gürcü yəhudiləri təxminən 700 nəfərdir. Onların ölkəmizə gəlişi əsasən XIX əsrin sonuna, sənaye bumu dövrünə təsadüf edir.

Bir fikrə görə, ən qədim yəhudi icmalarından olan dağ yəhudiləri mənşəcə bir vaxtlar Assuriya və Babil şahları tərəfindən Fələstindən çıxarılmış və Midiyada məskunlaşdırılmış İsrail oğulları nəslindəndirlər.

Hər halda deyə bilərik ki, dağ yəhudiləri Azərbaycana sasanilərin siyasəti ilə bağlı olaraq 15 əsr bundan qabaq gəlmiş, imperiyanın təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə sərhəd məntəqələrində yerləşdirilmiş, yerli əhali ilə sıx təmasda olsalar da, dinlərini, adət-ənənələrini, həyat və düşüncə tərzlərini qoruyub saxlamışlar. Dağ yəhudiləri əqidə məsələlərində əşkinazi yəhudilərlə müqayisədə daha ortodoksaldırlar.

Hazırda Bakıda, Oğuzda, Qubada dağ yəhudilərinin bir neçə sinaqoqu fəaliyyət göstərir. Qubadakı Krasnaya Slobada qəsəbəsi bütün postsovet məkanında dağ yəhudilərinin kompakt yaşadıqları yeganə yerdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra buradakı yəhudi icmaları daha da fəallaşmış, beynəlxalq yəhudi təşkilatları ilə əlaqələrini möhkəmlətmiş, öz dini məktəblərini, mədəniyyət mərkəzlərini, cəmiyyətlərini, klublarını və qəzetlərini yaratmışlar. 2003-cü il martın 9-da Bakıda Avropada ən böyük yəhudi sinaqoq açılmışdır.

Xristianlıq Azərbaycan ərazisinə yeni eranın ilk əsrlərində, hələ İsa Məsihin həvariləri dövründə Qafqaz Albaniyası vasitəsilə nüfuz etmişdir.313-cü ildə Roma imperatoru Konstantin xristianlığa etiqad üzərindən qadağanı götürəndə Alban hökmdarı Urnayr xristianlığı dövlət dini elan edir. Bu vaxtdan etibarən Azərbaycanda xristianlığın yayılmasının *qrekofil dövrü* adlanan yeni dövrü başlanır. Akademik Z.Bünyadov göstərir ki, Urnayr, II Vaçe və III Vaçaqan ölkədə xristianlığı yaymaq üçün mübarizə aparmışlar. IV-V əsrlərdə ruhanilik və kilsə iyerarxiyası təşəkkül tapır. Katolikosun göstərişi ilə feodallar öz ərazilərində kilsə üçün xüsusi yerlər ayırırdılar. Bölgədə kilsələr tikilir, dini kitablar siryani, arami və yunan dillərindən Alban dilinə tərcümə edilirdi.

Azərbaycan tarixinin xristianlıqla bağlı məqamları təkcə İslamdan öncəki dövrə aid deyil, əksinə, İslam Azərbaycanda aparıcı dinə çevrildikdən sonra da bu ərazilərdə xristianlar yaşayıb və ümumi mədəniyyətimizin formalaşmasında yaxından iştirak ediblər. Üstəlik müəyyən tarixi dövrlərdən başlayaraq bu dinin müxtəlif qolları - pravoslavlıq, katoliklik və protestantlıq, eləcə də lüteranlıq ölkəmizdə yayılıb və yaşamaq hüququ qazanıb.

Tarixi faktlar təsdiqləyir ki, İslamın Azərbaycanda yayıldığı dövrdə xalqın narazılığını əks etdirən etirazlar və qiyamlar baş verib, amma bu etirazlar dinə yox, siyasi hakimiyyətə qarşı yönəlib. Digər tərəfdən, əgər İslam qılınc gücünə yayılsaydı, onun Azərbaycanda ömrü bu qədər uzun olmaz və ümumxalq dininə çevrilməzdi. Dini birlik şüuru etnik və ya milli birlik şüurundan daha güclü və əhatəli olduğundan İslam yeni müsəlman sivilizasiyasının təməlində durdu və türk xalqları bu dini qəbul etməklə nəinki daha əhatəli və zəngin bir sivilizasiyaya qoşuldular, həm də bu sivilizasiyanın təşəkkülündə, inkişafında, zənginləşməsində mühüm rol oynadılar.

Çünki on beş əsr boyunca bu coğrafiyada yaşamış və yaratmış insanlar İslam mədəniyyətinin çiçəklənməsi üçün əllərindən gələni əsirgəməmiş və bu mədəniyyətin layiqli və görkəmli nümayəndələrinə çevrilmişlər. İslam mədəniyyətini azərbaycanlılarsız təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, Azərbaycan mədəniyyətini də İslamsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Əgər mədəniyyətimizdən bir anlığa İslamı və onun izlərini silsək, bu zaman Azərbaycan tarixini və mədəniyyətini inkar etmiş olarıq. Azərbaycanda İslamla bağlı önəmli məqamlardan biri də odur ki, bu din Qafqazda ölkəmiz vasitəsilə yayılmışdır. Bunun məntiqi nəticəsidir ki, hazırda Azərbaycan Qafqaz regionunda yaşayan bütün müsəlmanlar üçün dini mərkəz rolunu oynayır və bu fakt istər elmi, istərsə də dini dairələr tərəfindən qəbul edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydın M. Dinler tarihine giriş. Konya: Din bilimleri yayınları. s. 203-204; 211-215.
2. Azərbaycan Respublikasında dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən rəsmi sənədlər. Bakı: “Elm və Təhsil”, 2015.
3. Azərbaycan multikulturalizmi. Ali məktəblər üçün dərslik. (AMEA-nın həqiqi üzvü K.M.Abdullayevin və prof. E.Ə.Nəcəfovun redaktəsi ilə), Bakı, 2017

4. Əlizadə A. Azərbaycanda xristianlıq keçmişdən bu günə. Bakı: "Elm və təhsil", 2018. s.270-282.
5. Nəcəfov E.Ə. Multikulturalizmin mahiyyətinə dair. Dövlət İdarəçiliyi. Nəzəriyyə və təcrübə, Jurnal, N3 (51), 2015, s.103-112
6. İsmayılov G. Azərbaycanda dini məsələ: təhdidlər və hədəflər. İdeoloji, milli, ictimai təhlükəsizlik müstəvisində. Bakı: "Nəşriyyat XXI" MMC, 2016. s. 58-65; 273-274.
7. Barry B. Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism, 2001

ARİSTOTELİ FƏRQLİ OXU

fəl.f.d, Mahrux **ABBAS**[50]

«Son» sözünün əski mənası elə yerini dəyişmək
kimidir: "bir sondan başqa sona": bir yerdən başqasına. Fəlsəfənin
sonu elə bir yerdir ki, orda bütöv fəlsəfə tarixi mümkün ən sıx şəkildə toplaşmışdır. Son tamamlanma kimi bu toplaşmağa işarədir(Haydegger)

Xülasə

Biliyin, informasiyanın sürətlə artdığı günümüzdə ən aktual məsələlərdən biri özünü bilməkdir. Süni intellekt və Biometrik data köməyi ilə insanlar bir bank, internet hesabı kimi hakerlər tərəfindən istilaya uğraya bilər. Kompyuterlər (alqoritmlər) texnologiyalar və biometrik data köməyi ilə adamları tanıya və özlərindən daha yaxşı bilə bilərlər. Texnologiyanın inkişafı ilə milyonlarla iş yeri və bir çox peşə gələcəkdə olmayacaq.

Bu səbəbdən tələbələr öz perspektivlərini genişlətməli və rəqəmsal eraya kritik münasibət bəsləməyi bacarmalıdırlar. "Aristoteli fərqli oxu" müasir elm və texnologiyanın kritik refleksiyası ehtiyacından xəbər verir. Haydeggerin təklif etdiyi bu variant günümüzdə fəlsəfənin nə qədər önəmli olmasından xəbər verir.

***Açar sözlər**: fenomenoloji interpretasiya, Aristoteli Haydegger oxusu, fəlsəfə təhsili*

Distinctive Reading of Aristotle

Summary

Self-knowing becomes more important issue due to growth of knowledge and information. Humans will become hack-able animals as bank or internet accounts with the help of technology, artificial intelligent and biometric data, computers (algorithms) will be able to recognize and know humans better than they know themselves.

With this perspective in mind millions of jobs and professions will no longer exist in the future. So students need to broaden their perspectives and be able to think critically about the digital era.

|"Distinctive reading of Aristotle" refers to need of critical reflection on contemporary science and technology. Heidegger's version of this new reading notes relevance of philosophy nowadays.

***Keywords:** phenomenological interpretation, Heidegger reading of Aristotle, philosophical education*

UOT 130.2

*1.*Fəlsəfə təhsili nəyə lazımdır?

Pozitivist maraqların ön plana çıxdığı günümüzdə bu sual hər yerdə səsləndirilir. Azərbaycanda ali məktəblərdə fəlsəfənin tədrisinə ayrılan saatlar ilbəil azaldılır, fəlsəfə seçmə fənnə çevrilib, yerini multikulturalizm nəzəriyyəsi kimi yeni sosial elmlərə verir. Fəlsəfəyə bu münasibət, əslində yeni deyil. Fəlsəfənin populyar olduğu ikinci dünya müharibəsi sonrası Haydegger fəlsəfəyə münasibətdən gileylənirdi: "Fəlsəfənin sonu elmi-texnoloji dünyanın manipulyativ razılaşması və sosial nizamın buna uymasıdır. Fəlsəfənin sonu bu deməkdir: Qərbi Avropa düşüncəsinə əsaslanan dünya sivilizsiyasının başlanğıcındayıq " **(**Heidegger, 1972:55)

Bəs günümüzdə Qərbdə fəlsəfə təhsili verən universitetlər fəlsəfə təhsilinin aktuallığını nəylə əlaqələndirir?

Geniş yayılmış fikrə görə, uğurlu karyera yolu biznes və ya STEM (Elm, Texnologiya, Mühəndislik və Riyaziyyat)-lə bağlı sahələrdən keçir. Amma araşdırmalar göstərir ki, iş verənlər getdikcə daha çox potensial işçilərdə geniş qabiliyyətlər, kreativlik və kritik mühakimə qabiliyyəti axtarışındadırlar.

Azərbaycanada fəlsəfə ali və orta ixtisas təhsili məktəblərində tədris olunub və son illər onun tədrisi ali məktəb rəhbərliyinin ixtiyarına buraxılıb. Fəlsəfə bizim tələbələrə lazımdırmı və ya hansı fəlsəfə lazımdır sualının cavabını Qərb məktəbi nümunəsində nəzərdən keçirək.

ABŞ, Dreksel universitetində Fəlsəfə proqramları üzrə direktor və fəlsəfə professoru Peter Amatonun fikrincə, universitetlərdə fəlsəfə öyrənmək üçün 10 əsas səbəb sıralaması belədir (Drexel University, College of Arts and Sciences. Top 10 Reasons to study Philosophy):

[50] **AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Müasir fəlsəfə problemləri şöbəsinin böyük elmi işçisi, mahru.abbas@gmail.com**

1.Geniş sahədə karyera uğurları üçün hazırlayır. Fəlsəfə təhsili yazı, oxuma, əsaslandırma, təkrar analiz, uyğunlaşma, öyrənmə, dialoq qurma kimi qabiliyyətləri inkişaf etdirir. Tez dəyişən biznes və texnoloji mühitdə bu qabiliyyətlərin böyük praktik əhəmiyyəti var.
2.Standartlaşdırılmış imtahanlarda başqa sahələri geridə qoyur. GRE, GMAT, MCAT, LSAT kimi standartlaşdırılmış imtahanlarda (xaricdə karyera qurmaq istəyən azərbaycanlı gənclər də bu imtahanlardan keçir- M.A.) analitik, məntiqi əsaslandırma və kritik düşüncə qabiliyyətləri yüksək qiymətləndirilir.
3.Daha yaxşı gəlir əldə etmə potensialına sahib olurlar. Karyeralarının əvvəlində daha çox qazanan sahələrdən arxada başlamalı olsalar da, zamanla, məslək həyatının ortalarında onları qabaqlayırlar.
4.Ciddi diskussiya partnyoru olmaq imkanı verir. Fəlsəfə bizim ideyalarımızın nəyə əsaslandığını, ideyalararası münasıbətləri aşkara çıxararaq kompleks problemlərin həllində yardımçı olur.
5.Hüquq sahəsində karyera qurmaq üçün hazırlayır. Fəlsəfə arqumentlər tapmaq, tənqid etmək, qarmaşıq mətnləri diqqətli oxumaq, aydın, tutarlı dəlillərlə yazmaq kimi qabiliyyətləri inkişaf etdirir.
6.Karyerada perspektiv vəd edir. Əsl yaxşı həkim, mühəndis, alim öz fəaliyyətinin başqa adamlara və bütövlükdə dünyaya təsiri haqda dərin düşünməyi bacarır. Fəlsəfə insanın düşünmə, yazma, müzakirə sahəsini genişlədər. “ Necə etməli?” sualıyla yanaşı, “niyə?”, “niyə yox?” suallarına da cavab axtarır.
7.Etik prinsipləri və onlardan necə yararlanmağı öyrədir. Fəlsəfə ailə, sosial və işlə bağlı anlayışlara aydınlıq gətirərək real dünyada etik məsələləri anlayıb, etik prinsiplərə görə davranmamıza kömək edir.
8.Daha məlumatlı vətəndaş olmamıza yardım edir. Günümüzdə media və başqa informasiya kanallarıyla ölçüyəgəlməz informasiya axınıyla üzbəüzük. Fəlsəfə reklamların təsiri, siyasi propoqanda və sosial diskurslardan baş açmağa vasitəçi olur.
9.Uğurun öz şəxsi tərifini verir. Fəlsəfə tələbələri öz-özünü sorğulamağa, dəyər və öz dünyalarından baş açmağa kömək edərək, uğurlu olmaq nədir, nə üçündür kimi suallara cavab verir.
10. Müti olmağın qarşısını alır. Fəlsəfə təhsili kritik fikirləşməyə ruhlandırır. Bu isə kreativlik və innovasiyanın vacib aspektidir. (https://drexel.edu>news>october/ Top 10 reasons to study Philosophy/ CoAS/ Drexel University)

2.Haydeggerin Aristotel marağı

Haydegger XX əsr fəlsəfəsində kilid fiqurdur. Hələ karyerasının ilk illərindən Aristotel fəlsəfəsi üzərində refleksiyalara dayanan məqalələr yazıb. Haydeggerin özünəməxsus, fenomenologiyanı unikal yozumu da Aristoteli interpretasiyadan qaynaqlanır. Elə bu əsasda fenomenologiyanın vəzifəsini də müəllimi Hüsserldən fərqli müəyyənləşdirir. “Mənim fenomenologiyaya yolum” essesində özü bu haqda yazır.

Bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində Almaniyada Aristotelçilərin araşdırmalarında, eləcə də bütövlükdə kontinental fəlsəfədə yunan fəlsəfəsinə yanaşma və yozumda Haydeggerin təsiri qaçılmazdır. Hətta ingilis-amerikan metodoloji yanaşmanın daha qabarıq olduğu ABŞ fəlsəfəsində belə Haydeggerin təsiri açıq-aşkardır. Əlbəttə, bu təsir birbaşa Haydeggerlə deyil, Leo Strausun fəaliyyəti ilə bağlıdır. Sonuncu zamanında Freyburqda Haydeggerin tələbəsi olmuşdu. Haydeggerin *Aristotel nahar klubu* səhər saatlarında fəaliyyət göstərirdi. Bu seminar və leksiyalarda Hans-Georq Qadamer, Hanna Arendt və Haydeggerin başqa tanınmış tələbələri də iştirak edirdilər.

Haydegger Marburqa getməzdən öncə Freyburqda Aristotel fəlsəfəsindən bir neçə kurs keçmişdi və onun tələbələri də bu yolda irəliləyərək Aristotelçiliyə ciddi töhfələr vermişlər. Onların öz etiraflarına görə, bu araşdırmalar birbaşa Haydeggerin təsiri və hətta başçılığı altında davam etdirilmişdir. Helen Veis, Volter Broker, Ernst Tuqendhat, Karl Ülmer, Fridolin Viplinger Haydeggerin Aristoteli revolyusion yozumundan açıq-aşkar təsirlənmişlər.

Haydegger özü də Aristotel fəlsəfəsindən ciddi şəkildə təsirlənmişdir və bunu “Mənim fenomenologiyaya yolum” essesində etiraf edir: “Fenomenoloji yanaşmayla tanışlıq artdıqcqa, bu, Aristotelin əsərlərini yozumda səmərəli alətə çevrilir və ən azı bu əsasda mən özümü Aristotel və digər antik yunan mütəfəkkirlərdən ayırd edə bilirəm. Əlbəttə, mən Aristotel üzərində araşdırmalarımın önəmli nəticələrini dərhal sezə bilməmişdim. ”(Хайдеггер, 2003:74)

Belə bir fikir geniş yayılıb ki, Haydegger fəlsəfəsi ilkin yunan fəlsəfəsində Aristoteldən başlayan varlığı unutma meylinin öhdəsindən gəlir. Bu fikrin yaranmasında «Varlıq və zaman»ın sonunda Aristotelin zaman anlayışı haqda söylədiklərinin də böyük rolu olub. Başqa səbəb Haydeggerin Platonun həqiqət anlayışı ilə bağlı essesindən qynaqlanır. Platona qarşı bu qədər kritik mövqedə duran Haydeggerin Aristotelə qarşı eyni mövqe sərgiləyəcəyi zənn edilib. Amma Haydegger Aristoteli ilk metafizik olaraq

tənqid əvəzinə, Aristotel əsərlərini inandırıcı və revolyusion şəkildə yenidən düşünməyə sövq edir və hətta iddialarında xeyli uzağa gedir: "Aristotelin əlində heç vaxt daha sonra "metafizika" anlayışı ilə ifadə ediləcək bir şey olmayıb. İllərlə ona aid edilən "metafizika" nı o axtarmayıb belə". Əslində, Haydegger öz fenomenologiya anlayışını birbaşa Aristotel fəlsəfəsi ilə assosiasiya edir. "Zaman anlayışının tarixi"ndə yazır: "fenomenologiya ən böyük ehtimalla Platon və Aristoteli geri həyata qaytarmağı sorğulayır: bizim elmi fəlsəfəmizin başlanğıcını təkrarlama və yenidən qaytarmağı."**(** Хайдеггер, 2003:25)

Haydeggerin Aistotelə həsr olunmuş başlıca esselərinin çoxu əslində Aristotelin genişləndirilmiş tərcümələridir. Bu, interpretativ fəlsəfi tərcümələr və şərhlər Aristoteli oxumaqda yeni cığır açmış, standart, daha yayğın tərcümələrə qarşı fəlsəfə nöqteyi-nəzərindən çağırış kimi səslənmişdi. Əslində fəlsəfənin bir çox mərkəzi anlayışı və sözləri Aristotelin latınlaşdırılmış versiyasından götürülmüşdü. Haydeggerin bu terminləri yeni tərcümələri Aristotel anlayışlarının metafizik köklərinə deyinirdi. O, Aristotel əsərlərindən kilid parçaları çevirməklə Qərb düşüncəsinin atası ilə bağlı ənənəvi fikirləri sorğulayan radikal yanaşma inkişaf etdirir. Haydeggeri qədim yunan fəlsəfəsinə münasibətdə "spekulyativ yanaşma"da günahlandıranlara qarşı da bu tərcümə-şərhlər tutarlı cavab olur. Haydeggerin Aristotel əsərlərindən kilid parçaları fenomenoloji oxusu yunan fəlsəfəsini anlama və yanaşmalarımızda radikal dəyişmələrə səbəb ola bilər. Bu interpretasiyalar Aristotel düşüncələrini açıq sərgiləməklə bərabər, gücünü də elə bu əsərlərdən alır. Bu yozumlar bizə nüfuzedici fəlsəfi oxu üsulunu da öyrədir. Aristotel metafizikasından kursda Haydegger bənzər sözlər istifadə edir: "Aristoteli ötmək zəruridir- amma irəli, proqres istiqamətdə yox, onun söylədiklərinin üstünü ən orijinal şəkildə açmaq istiqamətdə" **.**

Aristotel və Haydegger arasında dialoq Qərb mədəniyyəti üfüqləri boyunca davam edir və özü zəngin fəlsəfə cəhdiddir.

Haydeggerin bəzi Aristotel anlayışlarını fenomenoloji şərhindən əvvəl onun filosof kimliyinə- metafizikaya və fəlsəfəyə münasibətinə nəzər salmaqda fayda var.

2. Haydegger-metafizik

"Varlıq və zaman" Haydeggerin əsas, başlıca əsəridir və 1927-ci ildə nəşr olunub. Çap olunmuş əsər birinci hissədir, Haydegger ikinci hissəni çap etdirməyib. Amma ayrı-ayrı başlıqlar hələ o vaxt məlumdu və oxunurdu. Haydegger bu əsəri I Dünya müharibəsindən sonra- Avropa ruhu və varlığının böhranından sonra refleksiya edib yazmağa başlayır. O, sadəcə dövrün başlıca siyasi məsələlərinə səs verib, mənəvi situasiyanı dərindən dərk etməklə yetinmir, metafizika tarixini mərcək altına alır. Yəni Fəlsəfəni metafizika tarixi olaraq qədim yunan fəlsəfəsindən başlayaraq dilləndirir. Mövcudatın varlığının bu refleksiyası XX əsr fəlsəfə və mədəniyyətinin başlıca yeniliklərindən biridir. Haydegger Platon, Aristotel, Dekart, Kant, Şellinq, Hegel, Şopenhauer, Niitsşe yolunu davam etdirən böyük metafizikdir. Amma Haydeggerin bir fərqini xüsusi qeyd etməliyik: filosofların çoxu ideya tarixini qədim dövrdən başlayıb, müasir dövrə doğru irəliləyir. Haydegger fərqli yol tutur: müasirlikdən başlayıb mənbələrə, hətta fəlsəfədənəvvəlki mənbələrə qədər enir və nəticə çıxarır- Qədim yunanların fəlsəfəsi, düşüncəsi fəlsəfi mənada müasir düşüncə və fəlsəfədən daha dərindir! Haydegger özü üçün qədim metafizikanın dərinliyi və zənginliyini açdıqca, müasir metafizika ilə arasındakı uçurumun miqyasını da aşkar edir. Geriyə- şeylərə və mənbələrə dönmək qədim yunan fəlsəfə və mədəniyyətinin prinsiplərinə qayıtmaq anlamındadır. Müasir fəlsəfəyə belə bir korrektiv mümkündürmü?

Haydegger tarixi-fəlsəfi və metafizika ənənələrini öyrənərək nəticə çıxarır ki, köhnə fəlsəfə və mədəniyyətlərin intibahı və hətta müasir fəlsəfəyə hansısa korrektiv mümkün deyil. Problemin həlli yeni metod, yeni fəlsəfə və ya metafizika yaratmaqdan keçəcək. Bu məqsədlə qədim yunan fəlsəfəsinə müasir fəlsəfə "zirvəsindən" baxmaq yetərsizdir. Qədim fəlsəfəni elə qədim xalqlar, qədim yunanlar nöqteyi-nəzərindən başa düşmək lazımdır. Haydegger bu səbəbdən varlıq məsələsini öyrənməkdən başlayır və dərhal problemlə üzləşir: "Varlıq özünü bizə hansısa çoxşəkilli əksliklərlə bəlli edir ki, bu, təsadüfi ola bilməz, elə bu əksliklərin sadə sadlanması onların daxili əlaqəsinə işarət edir: varlıq eyni zamanda boş və zəngin, eyni zamanda universal və unikal olan, eyni zamanada ən aydın və hər cür anlayışa əks olan, eyni zamanda tətbiqdən yayınan və bununla belə ilk hücuma keçən, həm ən etibarlı və sonu bəlli olmayan, həm unudulan və ən çox yadda qalan, həm ən çox anılan və susulandır"**(** Хайдеггер, 2003:11). Haydeggerə görə, varlığın bu ziddiyyətliliyi "varlıq və mövcudatın fərqliliyi"ndən qaynaqlanır.

Filosof nə dünyanı ənənəvi xristian izah modeli, nə ideya və dəyərlərə dayalı izahla, nə də dünyanı, həyatı şərh üçün sadə alətlər və anlayışlarla qane olmur. "Varlığa münasibətdə bu biganəlik mövcud olana qarşı bu həddən ziyadə ehtiras fonunda bütövlükdə dövrün metafizik xarakterinə işarədir. Bu vəziyyətin

əsas təzahürü tarixi qərarların əvvəlki mədəniyyət sahələrindən- siyasət, elm, incəsənət və cəmiyyətdən- “dünyagörüşü” sahəsinə köçürülməsi şəklində üzə çıxır”.

“Dünyagörüşü” yeni avropa metafizikasının yeni simasıdır və onun başa çatdığı siyuasiyada qaçılmazdır. Bu vaxtadək fərqli Qərbi Avropa tarixlərinin vahid şəklə salınmasının nəticəsidir. “İdeya” və “dəyər”in dünyanı dünyagörüşü şəklində şərhin başlıca alətlərinə çevrilməsi bu vahid şəkləsalma istəyinin nəticəsidir. İdeya və dəyər ikilisinin qoşalaşması nəticəsində ideyanın mahiyyətindən varlığın xarakteri və onun mövcudatdan fərqləndirilməsi itir. Belə bir vəziyyətdə varlıqdan, “ontologiya”dan və metafizikadan danışmaq yersizdir, onlar tarixi formalaşdırmaq qabiliyyətlərini itirmişlər. Dünyagörüşü metafizikanı öz hakimiyyəti altına almışdır. Metafizikanın indiki xüsusiyyəti- varlıq və mövcudluğu fərqləndirə bilməmək və bu məsələyə münasibətdə biganəlik metafizikanın “dünyagörüşü” kimi fərqləndirən xüsusiyyətidir.

Martin Haydeggerin fundamental məsələsi də burda meydana çıxır. Metafizikanın başa çatması ilə ilk dəfə mövcudat üzərində tam, qeyd-şərtsiz, heçnəylə pozulmayacaq hakimiyyət bərqərar olur. “Metafizikanın ...başa çatması dövrü bizi vadar edir ki, varlıq tarixinə ən yaxın yolu necə tapaq, niyə biz bu tarixi öncə varlığı düzənləməyə (qaydaya salma- M.A.) buraxma (Machenschaft) kimi hiss etməliyik, varlıq özü necə bir buraxılışa rəvac verir ki, onun həqiqəti insanın varlığa aidliyi vasitəsilə insan üçün əhəmiyyətli olsun ”**(** Хайдеггер, 2003: 24).

Haydeggerin “Varlıq və zaman”, eləcə də bütövlükdə yaradıcılığında cavab axtardığı əsas sual budur.

4.Haydegger fəlsəfənin spesifikliyi haqda

1. Bu spesifiklik fəlsəfənin anlayış və kateqoriyalarının metafizik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Onlar ancaq bir-biri ilə əlaqəli izah oluna bilər və bu qapalı çevrədən çıxmaq mümkün deyil. Varlıq məsələsinin ontoloji ilkinliyi fəlsəfəni həm təbii-elmi, həm də humanitar elmlərdən fərqləndirən əsas məsələdir. Sonuncularda yeni anlayışların meydana çıxması köhnələri elmi dövriyyədən kənarda qoya və hətta sürətli şəkildə yeni məzmun qazanmasına səbəb ola bilər. Fəlsəfədə vəziyyət başqa cürdür: anlayış və kateqoriyalar tarixi məna və əhəmiyyət qazanır. “Fəlsəfi ilkinlik tarix anlayışını yaratma nəzəriyyəsində, eləcə də tarixin obyekti kimi tarixi idrak nəzəriyyəsində deyil, gerçəkdən tarixi mövcud olanın öz tarixiliyində interpretasiyasında üzə çıxır” **(**Хайдеггер,2003:10). Burda Haydegger Kantın “Saf əqlin tənqidi”ndə şərh etdiyi təlimə əsaslanır. Haydegger ontologiyanı ən geniş planda- əsas məsələsi varlığı şərh olan istiqamət və ya meyl kimi qiymətləndirir. “Ontoloji məsələ köklü pozitiv elmin optik sualına qarşı durur... İstnilən ontologiya, hətta zəngin və tamamlanmış kateqoriyalar sisteminə əsaslansa da, əvvəlcədən kifayət qədər aydın şəkildə varlığın mənasını izah etmədiyi və bu izahı fundamental məsələ olaraq qəbul etmədiyi təqdirdə yetərsiz və öz əsl niyyətindən uzaq düşmüş olacaq.”(yenə orda)

2. Haydegger varlığın həm ontoloji, həm də ontik ilkinliyi məsələsini əsaslandırır. Mövcudluq kateqoriyasını da bu əsasda müəyyənləşdirir. “Elm təklif əlaqələrinin tam əsaslandırılması kimi başa düşülə bilər... Elm bu mövcud olanın (insanın) varlıq üsulunu insanın münasibəti kimi görür. Biz terminoloji olaraq bu movcud olanı mövcudluq kimi anlayırıq... Mövcudluq mövcud olandır... Mövcudluq nəsə bir şəkildə başa düşülür və öz varlığında müəyyənləşir... Varlığın başa düşülməsi mövcudluğun varlığının müəyyənliyinin özüdür. Varlığın optik mövcudluğu onda ifadə olunur ki, o, ontolojidir. Varlıq özü, hansına ki mövcudluq həmişə aiddir və ya hansısa şəkildə aid ola bilər, biz ekzistensiya adlandırırıq... Mövcudluq hər zaman özünü ekzistensiya kimi, öz-özünün imkanı , öz-özü olmaq və ya belə olmamaq kimi anlayır” **(**Хайдеггер, 2003:11-12)

3. Yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi Haydegger mövcudluq deyəndə, ontoloji əsası nəzərdə tutur. Amma ontoloji olan optik olanla sıx bağlı olduğu üçün ekzistensiya ilə təyin olunn mövcudluq ontoloji-optik səciyyəlidir. Burda optik ekzistensial olana bərabərdir. Elə bu səbəbdən Haydeggerə görə, “fundamental ontologiyanı mövcudluğun ekzistensial analitikasında”**(**Хайдеггер, 2003:13) və ya ümumiyyətlə varlığın mənasını interpretasiya üfüqlərini açan mövcudluğun ontoloji analitikasında axtarmaq lazımdır. Təbii ki, Haydegger varlıq və zamanın əlaqəsinə işarə edir. Bu əlaqə dərindir, ilkindir, məntiqəqədərki və analyışaqədərkidir. “Zamanca olmaq mövcud olanın varlığının mənası kimi təzahür edir ki, biz onu mövcudluq adlandırırıq” **(**Хайдеггер,2003:17).

Zamanı ilkin eksplikasiya, varlığı anlamanın üfüqü kimi mövcudluğun varlığına çevrilmiş varlığın ötəriliyindən çıxarılır. “Zaman fenomeni hər cür ontologiyanın mərkəzi mövzusu kimi dərinliklərdədir” **(**Хайдеггер, 2003:18)

Haydegger hər şeydə məğzi və mənbələri axtarır. Onun üçün fenomenologiya hadisə və şeylərin dərinliyinə enməyə imkan verən sahədir. Məsələn, fenomenologiya mövcudluğun tarixiliyini başa düşməyə kömək edir.

5.Aristotelin fenomenoloji interpretasiyası və ya hermenevtik situasiyanın ekspozisiyası

1922-ci ildə fəlsəfə professoru vəzifəsinə iddiaçı olan Haydegger bu adda məruzə hazırlayır. Uzun müddət itmiş hesab olunan əlyazmalar aşkar edilərək çap olunub. "İnterpretasiyalar" "Varlıq və zaman"a gedən yolda mühüm addım olduğu kimi, Haydeggerin fəlsəfə proyektini aydın sərgiləyir. Hələ bu məruzədə Haydegger, fundamental ontologiyanın reallaşma yolunun ontologiya tarixini destruksiyadan keçməsi fikrini əsaslandırır.

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, "İnterpretasiyalar"da və ya qısa adı ilə "Natorp-Bericht"-də tam bir elmi fəlsəfi anlayış aparatı təqdim olunur.

«Varlıq və zaman»ın girişində olduğu kimi bu essedə də Haydegger istənilən ontoloji fundamental yanaşmanın fəlsəfə tarixini destruksiyadan başlanmasından söz açır. Haydeggerin dekonstruktiv oxusu, keçmişə qeyri-müəyyən münasibətdən qaynaqlanan stereotip və önyarğıları aradan qaldırmaqdan çox, dekonstruksiya və zamanı geri alma arasında hərəkatdır. Hermenevtika sadəcə ənənəni dağıtmır, ənənələri qeyri-kritik münasibətlə ötürmənin üstündən pərdəni qaldırmaqla autentik fəlsəfə ölçülərini də geri qaytarır. İkili destruksiya və geriyə dönmə hərəkatı fəlsəfi tədqiqatın ayrı-ayrı mərhələləri kimi başa düşülməməlidir. Bunlar iki ayrı vəzifə deyil və hər hansı biri o birindən öncə gəlmir. Bu iki vəzifə bir-birinə aiddir və Haydeggerin Aristotelə qayıdış yolu da onlar arasında qarşılıqlı əlaqədən keçir.

Bu da taleyin ironiyasıdır ki, Aristotel özü də Fizika və Metafizilanın I kitabında öz xələfləri ilə əlaqəsini sorğulamaqla öz fəlsəfə yapma yolunu müəyyənləşdirmişdi. Aristotel üçün bu sadəcə ilkin tədqiqat yox, onun öz proyektinə motivasiya verən sualları aşkar etmək və tapmaq demək idi.

Haydeggerin hermenevtikayla bağlı ilkin diskussiyalarının bütövlükdə məqsədi onun öz dövründə orijinal fəlsəfənin Aristotelə dönüşü tələb etməsini açıb göstərmək idi. "Biz üzümüzü Aristotelə dönməklə fəlsəfi sorğulamanı konstitutiv yapan xüsusiyyətləri bulmuş olarıq".

Haydegger özünün "Hegel və yunanlar" essesində Hegeldən sitat gətirir: "Nə vaxt ki Hegel deyir ki, əgər fəlsəfədə ciddi nəsə axtarırıqsa, Aristotellə bağlı leksiyalardan daha dəyərli bir şey ola bilməz."

Amma Aristotelə bu münasibət onun Varlığa çatmaqda hansısa üstünlükləri ilə yox, məhz müasir fəlsəfi vəziyyəti hermenevtik qiymətləndirmə ilə bağlıdır.

Bəs niyə *fəlsəfə hər zaman ikili dağıtma və qurtarma hərəkatıdır*? Haydeggerə görə, bu, fəlsəfənin ontologiya kimi fundamental şəkildə tarixi olması ilə bağlıdır. Fəlsəfədə varlıq məsələsini həqiqi izləmə varlıq anlayışına tarixən verilən mənaları izləməkdir. Varlığın mənasını geri qaytarmaq ənənənin hansı qaynağının davam etməsini axtarıb tapmaqdır. Haydegger hələ 1922-ci ildən əmindi ki, Aristotelə qayıdış zaman məsələsini daha radikal araşdırmalara rəvac verəcək.

Haydeggerə görə, ontoloji araşdırmalar əsasən tarixi xarakterlidir. Anlama situasiyası isə hermenevtikdir, tarixin dərinliklərində gömülüdür. Varlıq kateqoriyalarının hansısa sistemli, fəlsəfi vurğulanması tarixi olaraq qalmalıdır.

Haydegger fəlsəfəni orijinal düşüncə sahəsi kimi yenidən aşkar etmək, radikal suallar öhdəsinə buraxmaq istəyir. O iddia edir ki, Qərb metafizikası bu cür orijinallığa, radikal sorğulara rəğmən, bu sualları çox vaxt depoda saxlayır. O, "Fəlsəfənin sonu"nda yazır ki, "metafizika heç vaxt varlıq tarixinin özünü, əslini, mahiyyət işığını gətirə bilməmişdir " **(**Heidegger, 1972:25) .Ənənə doktrinalar saxlambacı kimidir, onlar özlüyündə inkişaf edir və varlıq anlayışının mənasından uzaq fəaliyyət göstərir. Aristotel və yunan fəlsəfəsi primitiv həqiqət ifadələrinə daxil edilir, və ya yüksək səviyyəli inkişaf sistemləşdirmənin arxasında qalır.

6.Bir daha Aristoteli fenomenoloji oxu haqda

Haydeggerin fenomenoloji oxusu Aristotel fələsfəsinin bütününü əhatə edir. Xüsusi vurğu Fizika, Metafizika, Etika və Metafizika üzərinə düşür. Əslində Haydeggerin Aristotel oxusunun məqsədi varlıq haqda öz düşüncələrini çatdırmaqdır. Xüsusən Fizika və Metafizikaya yazdığı yozumlar Aristotelin metafizikanı fizika olaraq anlaması yönündədir. Haydegger Aristotelin *physis* anlayışına yanaşmasında yunanlar üçün bu sözün ümumilikdə varlıq anlayışına işarət olmasını zənn edir. Aristotelin təbiət anlayışının hərəkət və dəyişmə ilə bağlı olmasını vurğulayaraq, Haydegger oxusu bir çox ənənəvi Aristotel oxusundan fərqli olaraq məhrumiyyəti Aristotelin *ousia* (Aristotelin varlıq anlayışı) sözünə yaxın yozur.

Haydegger Aristoteldə *dunamis*, güc anlayışlarını varlığı çoxyönlü hissetmənin təzahürü kimi təqdim edir. Haydeggerin *dunamis* və *energeia* –nı oxusu, varlığı substansiya kateqoriyasınadək kiçildən ənənəvi Aristotel Metafizika-sını oxusu qarşısında bir çox suallar qoyur.

Haydegger Aristotelin praktik fəlsəfəsini də fenomenoloji interpretasiya obyektinə çevirir, etika və ritorikaya ayrıca diqqət yetirir. Haydegger oxusunda Aristotelin etika anlayışı əvvəlcədən normativ suallara yox, belə demək mümkünsə, insan varlığı ontologiyasına yönəlidir. Haydeggerin Varlıq və Zamanda özünə aid orijinal insan mövcudluğu anlayışını təhlili göstərir ki, Aristotelin etika və ritorikasından nə dərəcədə çox təsirlənmişdir. Haydeggerin Aristotel oxusu dualistik paltonizmi aşaraq, Aristotellə dialoqa girir. Bu dialoqlardan görünür ki, Haydegger Aristoteli fenomenologiyaya yatqın mütəfəkkir görməklə yanaşı, öz unikal fenomenologiya anlayışını da bu dialoqlardan çıxarır.

Qeyd etmək lazçmdır ki, Haydeggerin Aristotel terminlərini spesifik yozumu xüsusən Metafizika və Fizika-dan xüsusi bölmələri tərcüməyə dayanır. Bu oxu revolyusion xarakterlidir və bütövlükdə Aristotel fəlsəfəsini anlamağı əhatə edir. Aristoteli ənənəvi yozumdan fərq hələ tərcümə səviyyəsində üzə çıxır. Əslində bunu bir çağırış olaraq qəbul etmək olar. Aristoteli Azərbaycan türkcəsinə alternativ tərcümə cəhdlərində bulunmaq olar. Standart tərcümələri sorğulamaq fəlsəfi fikrin özünü inkişaf etdirir. Haydeggerin xidmətlərindən biri də yunan sözlərinin özünə fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən yanaşma və Aristoteli yozuma latıncadan gələn təsir, yozumlardan azad etməsidir. *Subtance* kimi sözlər latıncadan alınma *substantia* anlayışına qarşı yunan sözü *oisa*-nı tərcümədən çox yozumdur və bu yanaşma üstündən keçiləcək məsələ deyil.

Haydegger Aristotel kimi fəlsəfədə metodun önəmini başa düşən filosofdur və metodoloji dəyərləndirmə Aristotel oxusunun xüsusiyyətlərindən biridir. Hələ 1922-ci ildə yazdığı "Aristoteli fenomenoloji oxu: Hermenevtik situasiyanın göstəriciləri" essesində Aristotelə giriş yazmağa niyyətlənmiş, amma belə bir kitab çap etdirməmişdir. Bununla belə aydındır ki, onu hələ gəncliyindən Aristotelə cəlb edən onun fenomenoloji interpretasiyaya yatqın olmasıdır. Əlbəttə, bu mübahisəli məsələdir ki, Haydeggerin Hüsserl fenomenologiyasını özününkünə transformasiyası, eləcə də varlıq anlayışı tarixinə marağı və bu tarixi destruksiya cəhdi elə Aristotel oxusundan qaynaqlanır. Haydegger Aristoteldə elə bir mütəfəkkir tapır ki, o, varlıq anlayışını varlıqlar əsasında izah etməyə çalışan xələflərini kəskin tənqid edir, ontoloji fərqliliyə meyl edir. Yunan fəlsəfəsində Aristotelin aporiyaları həll üsulu, xüsusən çətin anlaşılan mövzuları ontoloji səviyyəyə qaldırması, bu fərqliliyi bəyənməsi Aristoteli Haydeggerin diqqət nöqtəsinə çevirib. Digər tərəfdən, Haydeggirin fikrincə, Aristotelin metodoloji yanaşması yunanlar üçün varlığın əsas mənasından yan ötür, Aristotel ontoloji fərqlilik zəminində fikir yürütsə də, fərqin özünün fərqində deyil. Haydeggerin özünün məxsusi fəlsəfi məsələsi Aristotel düşüncəsinin limitlərini aşmaqdır.

Haydeggerin Aristoteldə tapdığı əsas məsələlərdən biri varlığın ikililiyi ideyasıdır. Aristotel fəlsəfəni varlığı öyrənmə sahəsi kimi müəyyənləşdirir. "Aristotel varlığın iki müxtəlif yolunu fərqləndirir və onlar varlıqların üzə çıxma yollarıdır. Varlıqlar birlikdə varlıq olmalarından fərqli varlığa malikdirlər. Sintez bu varlıqların birgə üzə çıxma yoludur" **(**Хайдеггер, 2012:199). Aristotel xələflərinin *arche*-nin ikiliyi ideyasına qarşı çıxır. Aristotelin ziddiyyətləri müzakirəsi, onun varlığın maddə və forması , potensiallıq və aktuallıq kimi konstitutiv prinsiplərə malik olmasını iddia etməsi ikili *arche* anlayışına işarətdir. Bu məsələlərin aşkarlığına rəğmən, Haydeggerin firincə, varlığın ikiliyi məsələsi ya danılmış, ya da yanlış anlaşılmışdır. Aristotel fəlsəfəsi *phusis*-in ikiliyini varlığı xarakterizə edən təkliyi danmadan refleksiya etməyə cəhd edir. İnsan varlıqları bu ikiliyi öz loqoslarının varlıq və varlıqların ikiliyi fəzası arasında dayanmış qavraya bilər. Haydeggerin Aristotel loqosunun ikili mövqeyini izahı xüsusən *epagoge*-nin şərhində üzə çıxır. Sonuncu adətən induksiya kimi tərcümə olunub, loqos və eydos arasında münasibət kimi təhlil olunub. Fəlsəfi dərk üçün varlığın ikiliyinin anlaşılması Aristotelə görə vacibdir. Haydegger bundan nəzəriyyə və praktikanı bir araya gətirmək üçün *sophia* və *phrones* anlayışlarının yozumu vasitəsilə istifadə edir.

Nəticə

Haydeggerin Aristoteli interpretasiyası bir neçə aspektdə önəmlidir. Əvvəla, fəlsəfə tarixində sxolastika ənənələrindən qaynaqlanan latın tərcüməsi əsasında yunan fəlsəfəsinə yeni, alternativ yanaşma təklif edir. Anlayışları yeni şərhlə bütövlükdə yunan fəlsəfəsini təzədən nəzərdən keçirmək məsələsi qaldırır.

Aristoteli interpretasiya Haydeggerin fəlsəfi baxışlarının formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Araşdırmaçıların çoxu Varlıq və Zamanın əsas ideyalarının bu interpretasiyalar əsasında formalaşması

qənaətindədirlər. Digər tərəfdən, Haydegger Aristotelin praktik fəlsəfəsində insan Dasein-in ontologiyasını görür.

Aristotel fəlsəfəsindəki terminlərin yenidən şərhi qədim yunan fəlsəfəsinin bir çox çətin anlaşılan mövzularına işıq tutur. Digər tərəfdən, Haydegger bu yolla öz dövrünün fəlsəfi müzakirələrinə töhfə vermiş oldu.

Haydeggerin Aristotel interpretasiyaları "fəlsəfənin sonu"nun elan olunduğu növbəti dəfə fəlsəfədə yeni başlanğıclara səsləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heidegger M. The End of Philosophy and the Task of Thinking //On Time and Being. Martin Heidegger, translated by Joan Stambaugh, 1972 by Harper &Row, Inc
2. (https://drexel.edu>news>october/ Top 10 reasons to study Philosophy/ CoAS/ Drexel University)
3. Хайдеггер М. Бытие и Время. Пер. с нем. В.В. Бибихина- Харьков: Фолио, 2003- 503 с. (philosophy)
4. Heidegger M. My Way to Phenomenology //On Time and Being. Martin Heidegger, translated by Joan Stambaugh, 1972 by Harper &Row, Inc
5. Heidegger M. The history of Time concept //On Time and Being. Martin Heidegger, translated by Joan Stambaugh, 1972 by Harper &Row, Inc
6. Хайдеггер М. Феноменологические интерпретации Аристотеля, перевод Артеменко Н.А., из. Гуманитарная академия, 2012
7. Phenomenological Interpretations of Aristotle: Initation into Phenomenological Research (1921-22), trans. Richard Rojcewicz, Indiana UP, 2008
8. Walter A. Brogan. Heidegger and Aristotle. The twofoldness of Being- SUNY series in contemporary continental philosophy, 2005 State University of New York

MƏDƏNİYYƏTDƏ ÜNSİYYƏT AMİLİ VƏ MİLLİ ÖZÜNÜDƏRKƏ SOSİAL İŞÇİ MÜNASİBƏTİ

Məhsəti CƏFƏROVA[51]

Xülasə

Müasir dövrdə digər sahələrlə yanaşı sosial işdə də yeni fəaliyyət proqramlarının, layihələrinin, modellərin hazırlanması və yerinə yetirilməsi zərurəti yaranmışdır. Bu isə sosial işçilərdən yeni, hərtərəfi biliklər, bacarıqlar, vərdişlərin foramalaşdırılmasını tələb edir. Sosial iş prosesinin elmi ardıcıllıqla, müvafiq mərhələlərlə, eyni zamanda yüksək keyfiyyətlə həyata keçirilməsi üçün həmçinin milli mədəniyyətimizin keçdiyi tarixi mərhələlər, qədim və zəngin çalarlara malik olması, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə dünya mədəniyyətinə təkan verməsi, onu zənginləşdirməsi kimi məsələlər sosial işçilər tərəfindən dərindən öyrənilməli, müqayisələr, təhlillər aparılmalı, müvafiq elmi nəticələr əldə olunmalıdır. Bütün bu proseslərdə ünsiyyət amilinin milli özünüdərkin əhəmiyyəti mühümdür. Əlbəttə, təqdim olunan materialda bu baxımdan ayrı-ayrı alim-tədqiqatçıların fikirlərinə də istinad edilmişdir, lakin gələcək tədqiqatçılıqda bu sahə daha dərindən araşdırılmalıdır.

Azərbaycan mədəniyyəti qədim və çox zəngin mədəniyyətdir. Milli mədə-niyyətimizin sürətli inkişaf prosesində olmasında ünsiyyətin səmərəli qurulması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, ünsiyyətsiz mədəniyyət ya mövcud olmaz, yaxud inteqrasiya etməz, sevilməz, təbliğ edilməz və s.

Bütün bu proseslərdə məqsədyönlü ünsiyyətin qurulması üçün ən vacib vasitə insandır. Məhz insan vasitəsilə əlaqələr, yaradıcı münasibətlər, bədii, elmi müqayisələr, dəyərləndirmələr, tətbiqlər və s. yerinə yetirilir. Bütün kommunika-siya vasitələrinin, texnologiyaların, internetin, radionun, televiziyanın, digər kom-munikativ texniki vasitələrin yaradıcısı da insandır. Buna görə də sosial işçilər də bütün bu proseslərdə öz münasib ünsiyyətləri ilə mədəniyyətimizin daha da inkişafına, onun tarixiliyinin və zənginliyinin öyrənilməsi, yayılması, bəşər mədə-niyyətinə inteqrasiyasında fəal iştirak etməkdədirlər.

Açar sözlər: *mədəniyyət, ünsiyyət, milli özünüdərk, yaradıcılıq, maddi və mənəvi dəyərlər, akkulturasiya,*

Communication Factor in the Cultural Complex and Social Worker Attitude in the Process of National Self-Awareness

Summary

In modern times, as in other fields, there is a need to develop and implement new activity programs, projects, and models in the social field. This, in turn, requires social workers to form new, all-round potential knowledge, skills, and habits. The implementation of the process of social activity in a scientific sequence, with relevant stages, and at the same time with high quality is extremely important, in principle, against the background of the historical stages of our national culture, especially when it is taken into account that it has ancient and rich shades.

Especially in this context, issues such as the promotion of national culture in different historical periods and its enrichment should be deeply studied by social workers, comparisons and analyzes should be made, and appropriate scientific results should be obtained. The importance of national self-awareness in this whole communication factor process is an extremely important reality. Of course, the presented material also referred to the opinions of individual scientists-researchers in this regard, but in the future research process, this area should be explored more deeply.

Azerbaijani culture is a very rich and ancient culture. Against the background of the current requirements of our national culture, in the process of interactive development, it is the effective establishment of communication that is of particular importance. Because the existence of culture without communication is impossible, and in this context, culture does not integrate, is not loved, is not propagated, etc.

In all these processes, the most important tool for building purposeful communication is the human factor. It is through human relations, creative relations, artistic, scientific comparisons, evaluations, applications, etc. the process of formation and transformation takes place. The creator of all means of communication, technologies, Internet, radio, television, and other communication technical means is a human being. Therefore, in all these processes, social workers actively participate in the further development of our culture, in the study, dissemination and integration of its history and richness into human culture with their appropriate communication.

Keywords: *culture, communication, national self-awareness, creativity, material and spiritual values,*

UOT-101.1:316

[51]**Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının müəllimi** mehseti.ceferova@inbox.ru

Giriş

Bütün tarixi dövrlərdə mədəniyyətlərin təşəkkülündə və inkişaf etməsində ünsiyyətin rolu olmuşdur. Məhz ünsiyyət vasitəsilə insanlar arasında məlumatlar ötürülür, ötürülən həmin informasiyalar bəşəriyyətin inkişafını təmin edir. Beləliklə, ünsiyyət bəşəriyyət üçün əvəzolunmaz bir əhəmiyyət kəsb etməklə ictimai həyatın bütün sferalarında insanların, cəmiyyətin digər üzvləri ilə münasibətlərini tənzimləməkdə və mədəni əlaqələrin yaradılmasında mühüm təsirə malikdir. Bu baxımdan sosial işçilərin ünsiyyətdən maksimum yararlanmaları, bu prosesin keyfiyyətli qurulmasında vacib prinsiplərə əməl etmələri danılmazdır.

Ümumiyyətlə, insanların məqsədyönlü qarşılıqlı əlaqəsi üçün bilavasitə sağlam ünsiyyətin vacibliyi özünü göstərir. "Hazırki dövrdə ictimaiyyətdə sağlam ünsiyyətin bərqərar edilməsi əsas prioritet istiqamətlərdən biri hesab olunur. Xüsusilə də, milli özünüdərk prosesində sağlam ünsiyyətin rolu əvəzsizdir. O, eyni zamanda ətrafında olan insanları da qavrayaraq onlarla qarşılıqlı əlaqəyə, sağlam insani münasibətlərə girməyə çalışır" (*İmanov,2008:*145).

Məlum olduğu kimi, ünsiyyət şifahi və yazılı formada mövcud ola bilər. Sosial işçi tərəfindən mədəniyyət prosesində ünsiyyətin etiket qaydaları arasında önəmli fərqlər mövcuddur. Adətən sosial işçilər etiket qaydalarına düzgün riayət etməyə çalışırlar. Mədəni fəaliyyətdə ünsiyyətin qurulmasında əsas məqsəd informasiyanın uzaq məsafələrə ötürülməsi və əhali qruplarına çatdırılmasıdır. Bu prosesdə sosial işçilər müxtəlif istiqamətli yaradıcılıq tələbatlarını ödəyir, ünsiyyət vasitəsilə əlaqə saxlayır, mədəniyyət və incəsənət xadimləri arasında əlaqə reallaşır. Sosial işçilərin özlərinin də mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərinin dəyişilməsində də ünsiyyət mühüm əhəmiyyət kəsb edir və sosial işçilər getdikcə formalaşırlar.

Qeyd edək ki, əgər sosial işçi mədəni əlaqələrin qurulmasında, yaradıcılığın daha da yayılmasında ünsiyyətdən istifadə etməlidirsə, bu zaman o, xalqın, mühitin tarix və mədəniyyətinə dərindən bələd olmalıdır.

Mədəniyyətdə, incəsənətdə, yaradıcılıqla bağlı ünsiyyətin qurulması ayrı-ayrı istedadlı fərdlərin qabiliyyəti və bacarıqlarının əlaqələndirilməsi nəticəsində olur. "Yaradıcılıq insanın ətraf dünyadakı real əlaqələrindən təcrid olunmuş halda deyil, onlarla sıx əlaqədə baş verir. Yaradıcılığın subyektinin tapdığı yenilik bir müddətdən sonra cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinə və ideyalarına qovuşur" (*Xəlilov,2006 :*267).

Sosial işçi bilməlidir ki, yaradıcılıq şəxsi və intellektual mədəni bacarıqlar, eyni zamanda özü-özünə tənqidi yanaşma halları prosesində mövcud olur. "Yaradıcılıq prosesində bir çox sosial və şəxsi amillər, o cümlədən də şəxsiyyətin psixoloji keyfiyyətləri, onun xarakteri, iradəsi, təcrübəsi, ehtirasları, intellekti və sair mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yeni ideyalara münasibətdə həssas olmaq, müstəqil problemlər irəli sürmək və həll etmək qabiliyyəti zəruridir. Öz əvvəlki baxışlarına tənqidi yanaşa bilmək, cəsarət və səbirlilik yaradıcılığın mühüm şərtidir" (*Xəlilov, 2006:26*7).

Hazırda kütləvi kommunikasiya vasitələri ilə xüsusi mədəni bacarıq və qabiliyyətə malik ünsiyyət qurulmaqdadır. Zaman etibarilə rabitə və ünsiyyət əvvəlcə dövri mətbuat, radio və televiziya, sonralar isə elektron kommunikasiya vasitəsilə yerinə yetirilmişdir. Müasir dövrdə bilavasitə sosial işçilərin də köməyi sayəsində kütləvi kommunikasiya vasitələrindən istifadə olunmaqla yayılan mədəniyyət nümunələri yaradıcı şüurun meydana gəlməsi və formalaşmasında aparıcı rola malikdir. "Müasir insanlar arasındakı ünsiyyət, səciyyəvi cizgilərin formalaşması şərtlərini ön plana çıxarır. İndi informasiya mübadiləsi kütləvi kommunikasiya vasitələri, xüsusilə mətbuat, radio, kino, televiziyanın köməyi ilə aparılır. Bunun özü də sosial-siyasi idarəçiliyin mühüm alətinə çevrilir. Kütləvi kommunikasiya vasitələri sosiomədəni informasiyaların yayılmasına deyil, eyni zamanda mövcud rəylərin sabitləşməsinə kömək edir və insanın sosiallaşması prosesinə mühüm təsir göstərir" (Abdullayeva,2006:119).

Hazırda internetin meydana gəlməsi isə kütləvi kommunikasiyanın imkanlarını kökündən dəyişdi. Müasir dövrdə qlobal fenomen kimi internetin fəaliyyəti və inkişafı sayəsində internet mədəniyyəti anlayışı yaranmışdır. Buna görə də hər bir sosial işçi yaranmaqda və sürətli inkişafda olan texniki vəsaiti dərindən öyrənməli, internet resurslarından tam istifadə etməlidir. Mədəni inkişaf və internet texnologiyası paralellik təşkil etməlidir.

1.**Mədəniyyətin Funksiyalılığının Dərkində Sosial İşçi Ünsiyyətinin Əhəmiyyəti**

Mədəni ünsiyyətdə sosial işçi qərəzsiz olmalı və digər insanlarla ünsiyyətdə obyektivlik sərgiləməlidir. Sosial işçi mədəniyyətdə etiket qaydalarına, yüksək davranış mədəniyyətinə xüsusi önəm verməli, həssaslıq göstərməlidir. Belə prosesdə sosial işçi özü də mədəniyyətin subyekti qismində çıxış edə bilər. Bu mənada

mənəvi dəyərlərin üstünlüyü ilə seçilən sosial işçi mədəniyyətin təmsilçisidir. Beləliklə, ünsiyyət vasitəsi ilə ifadə edilən məqsədyönlü fəaliyyətin kommunikasiya adlandırılması zəruri sayılır (Hacıyev, 2012:26).

Ayrı-ayrı xalqların, mədəniyyətlərin, müxtəlif mədəni, zəngin sərvətlərin yaranması və yayılması üsulları mahiyyət və kəmiyyət etibarilə fərqli xarakterə malikdir. Kütləvi mədəniyyətdə mədəniyyət nümunələrinin təşəkkülü və yayılması baxımından bu mədəniyyət formasında ünsiyyət də kütləvi şəkil alır.

Hər hansı mədəni proseslə bağlı informasiyanın ünsiyyətlə ötürülməsi üçün məlumatın əldə edilməsində yaradıcı mühit, cavab və göndərmə tərzi kimi mənbədən istifadə edilir. Ünsiyyət yalnız insanlar arasında deyil, həmçinin kompüterlə yaradıcı insan və yaradıcılıq nümunəsi ilə insan arasında da həyata keçirilə bilər. Beləliklə, ünsiyyət də maarifçilik xüsusiyyəti kəsb etməlidir. Mədəni tərəqqisi sayəsində ünsiyyət də zaman keçdikcə müvafiq təsir gücünə malik olur. Elmin inkişafı sayəsində yeni elmi anlayışlar ünsiyyət sferasına daxil oldu. Qeyd edək ki, bütün bu qəbildən olan proseslər elitar təbəqənin ünsiyyəti sayəsində zənginliyin yaranmasına səbəb oldu. Bütün bunlar da öz növbəsində yeni elmi, mədəni, dünyagörüşlü sosial işçi şüurunun formalaşmasını zəruri etmişdir.

Sosial işçinin davranış mədəniyyəti tələb edir ki, yaradıcı insanlara, onların zövqünə qayğıkeş və həssas olasan, başqalarına obyektiv münasibətinlə diqqəti cəlb edəsən. Sosial işçi insanın mədəni inkişafına "düşünülmüş" nəsihətçilik mövqeyindən yanaşmır, adamlara xeyirxahlığını, köməyini "nəzəri gücü" ilə yox, əməli işi ilə, vicdanlı fəaliyyəti ilə təsdiqləyir. Sosial işçinin danışıq mədəniyyəti ən əvvəl, öz fikrini dəqiq, aydın və yüksək mədəniyyətlə ifadə etməkdə özünü büruzə verir. Ümumiyyətlə, nəzakətli, mərifətli danışmaq qabiliyyəti insanın ümumi mədəniyyətinin göstəricisidir (Əmirxanov,2002: 25).

1832-ci ildə rəsmi bülleten xarakterli "Tiflis əxbarı" və 1845-ci ildə "Zaqafqazskiy vestnik" qəzetləri, "Qafqazın bu tərəfin xəbəri" adlı nəşrlər çap edilmişdir. 1875-ci il iyulun 22-də "Əkinçi" qəzetinin ilk nömrəsi nəşr edilmişdir.

XX-ci əsrin əvvəllərindən "Molla Nəsrəddin", "Dəvət – Qoç", "Dəbistan", "Bakinski raboçi", "Tuti", "Kəlniyyət", "Hilal", "Tərəqqi", "Babayi-Əmir", "Məzəli" və sair qəzetlər, jurnallar çap edildi. Daha sonralar "Həyat", "Şəlalə", "Təzə həyat", "Füyuzat" kimi qəzet və jurnallar işıq üzü gördü. Cümhuriyyət dövründə dahi Üzeyir bəy Hacıbəyov tərəfindən "Azərbaycan" qəzeti nəşr edildi.

Mətbuatın sovet dövründə Azərbaycanda nəşr edilən "Kommunist", "Bakinskiy raboçiy", "Vışka", "Azərbaycan gəncləri", "Bakı", "Baku", "Ədəbiyyat və incəsənət", "Şərq qadını", "Azərbaycan qadını", "Pioner", "Azərbaycan müəllimi", "İdman", "Kirpi" kimi qəzet və jurnallar vasitəsilə ittifaq dövrü olsa da, milli vətənpərvərliyimiz daha da yüksəlmiş, ziyalı kütlələri arasında sıx qarşılıqlı ünsiyyət yaranmış, adət-ənənələrimizin, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, incəsənətimizin qorunub saxlanılması və bəşər mədəniyyətində tanınması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

2.**Sosial Sferada Ünsiyyət Mədəniyyətinin İnkişafında Heydər Əliyev Mərhələsi**

Müstəqilliyimizin bərpasından sonrakı dövrdə digər sahələrlə bərabər milli mətbuatımızın dirçəliş dövrü başlamış, 1980-2000-ci illərdə "Azərbaycan", "Səhər", "Zerkalo", "Səs", "İki sahil", "525-ci qəzet", "Yeni Azərbaycan", "Respublika", "Xalq qəzeti" və sair qəzetlərin nəşrinə başlanılmışdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən 1988-ci ildə imzalanan xüsusi sərəncamla mətbuatdan senzura ləğv edilmiş, 1999-cu ildə isə "Kütləvi İnformasiya Vasitələri haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"nun, eləcə də bu istiqamətdə başqa normativ-hüquqi sənədlərin qəbulu ölkədə mətbuatın inkişaf əhatəsini daha da genişləndirmişdir. Hazırda Azərbaycanda 4500-ə qədər mətbu orqanı Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir.

Beləliklə, milli mətbuatımızın təşəkkülündən bu günə qədərki fəaliyyəti nəticəsində:

- milli mədəniyyətdə də elmi-bədii və yaradıcı ünsiyyət əlaqələri qurulmuş, maarifləndirmə işi ilə bərabər yeni yaradıcılıq imkanları əldə olunmuşdur;
- mədəniyyət nümayəndələrinin, ziyalılarımızın, alimlərimizin, şair-yazıçılarımızın, rəssamlarımızın, bəstəkarlarımızın, mədəniyyət və incəsənət xadimlərimizin və digər sənətkarlarımızın xalq arasında tanınması baş vermiş, onların elmi-yaradıcılıq nümunələri yayılmış, tətbiq edilmişdir. Niyazi, Fikrət Əmirov, Səid Rüstəmov, Cahangir Cahangirov, Süleyman Ələsgərov kimi bəstəkarlar yetişmiş, C.Cabbarlının, M.F.Axundovun, Ə.Haqverdiyevin, N.Nərimanovun, Ü.Hacıbəyovun, N.Hikmətin, S.Vurğunun və digər ustad yazıçı-mütəfəkkirlərimizin əsərlərinin səhnələşdirilmiş radio versiyaları efirdə səsləndirilmiş, 1941-1945-ci illərdə redaksiya əməkdaşlarının fədakarlığı, 1988-ci ildən I Qarabağ müharibəsi hadisələri, II Qarabağ müharibəsindəki möhtəşəm qələbəmiz Azərbaycan cəmiyyətinə sənədli və bədii formada təqdim edilmişdir.

Mədəniyyətdə ünsiyyət eyni zamanda Azərbayan milli televiziyası kanalları vasitəsilə yayımlanan müxtəlif səpkili elmi, bədii verilişlərlə də mühüm əhəmiyyətini göstərməkdədir.

Azərbaycan Dövlət Televiziyası vasitəsilə müxtəlif verilişlərlə yanaşı, yüzlərlə televiziya filmləri hazırlanır, çox sayda dublyajlar edilərək geniş tamaşaçı kütləsinə təqdim edilir.

Televiziya vasitəsilə operativ ünsiyyət qurulur və orta məktəb yaşlı təbəqədən tutmuş, ahıllar da daxil olmaqla mənən zənginləşmə baş verir. Təbii ki, canlı verlişlər vasitəsilə öz fikir və mülahizələri ilə qoşulmaq üçün də şərait yaradılır.

Azərbaycanda mövcud televiziya kanalları – AzTV, İTV, İdman TV, Mədəniyyət TV, Space TV, ATV, Xəzər TV və digər kanallar vasitəsilə əhali kütləsi ilə elmi-bədii yaradıcı, idman, ailə-məişət, səhiyyə, xəbərlər, mədəniyyət və incəsənətin ayrı-ayrı istiqamətləri üzrə sıx ünsiyyət yaradılmaqdadır. Məlum olmuşdur ki, televiziya kanalları vasitəsilə təkcə 2000-2011-ci illərdə 788 elm, tarix, mədəniyyət, incəsənət, idman, səhiyyə, tarixi-mədəni günlər, ailə-məişət mərasimləri, yubileylər, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri, yaradıcılıq tədbirləri və digər sahələri əhatə edən uzun metrajlı, qısa metrajlı sənədli və bədii filmlər nümayiş etdirilmişdir.

Sosial işçilər mədəniyyətimizin inkişafında milli kino sənətkarlığımızın ünsiyyət xarakterini zəruri hesab etməli, bu sənət sahəsinin dünya xalqları ilə qarşılıqlı yaradıcı əlaqə yaratmasını qiymətləndirməlidirlər. Ulu Öndər Heydər Əliyev ölkəmizə birinci rəhbərliyi dövründə digər sahələrlə yanaşı, milli kino sənətimizin də inkişafına diqqət və qayğı göstərmişdir. Bu dövrdə parlaq ekran nümunələri yaradılmış, sahə üzrə yeni nəsil yetişmişdir. Məhz həmin dövrdə, yəni 1970-1980-ci illərdə ölkəmizdə 110 bədii, 500 sənədli və elmi-kütləvi, 44 cizgi filmi, “Mozalan” satirik jurnalının 96 nömrəsi çəkilmişdir.

Müstəqilliyimizin bərpasından sonra da Ümummilli lider Heydər Əliyevin milli kino sənətimizin daha da inkişafında böyük əməyi olmuşdur. Ulu Öndərin 1998-ci il 19 avqust tarixli Fərmanı ilə ölkəmizdə “Kinomatoqrafiya haqqında” Qanun qəbul olunmuşdur. Ulu Öndərimizin layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən milli kinonun inkişafı uğurla davam etdirilmişdir. Ölkə prezidenti tərəfindən 2007-ci il fevralın 23-də “Kino sənətinin inkişafı haqqında”, 2008-ci il avqustun 4-də “Azərbaycan kinosunun 2008-2018-ci illər üçün inkişafına dair Dövlət Proqramı” haqqında sərəncamlar imzalanmışdır. Bu illərdə gənc kino sənətkarlarımız tərəfindən çəkilmiş qısametrajlı filmlərimiz Danimarka, ABŞ, Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Hindistan, Almaniya, Türkiyə və digər ölkələrdə təşkil edilən festivallarda uğurla nümayiş etdirilmişdir.

Bu illərdə Rusiya Federasiyası, Hindistan, ABŞ və başqa ölkələrdə çəkilmiş bədii və cizgi filmləri Azərbaycan dilinə dublyaj edilmişdir. Beləliklə, milli kinofilmlərimizin dünya ekranlarında, eləcə də dünya kinosu nümunələrinin ölkəmizdə nümayişi bədii yaradıcılıq əhəmiyyətli ünsiyyətin yaranması və inkişafına şərait yaratmışdır.Belə sürətli inkişaf sosial işçilər tərəfindən müvafiq fəaliyyət mühitində təbliğ, təşviq olunmalı, milli kino sənətkarlığımızın ünsiyyət əhəmiyyətli və yaradıcılığa həvəs və maraqlarının artırılmasında mühüm yeri vurğulanmalıdır. Milli adət-ənənələrimiz, tariximiz, bədii yaradıcılığımız bədii və sənədli filmlərimiz vasitəsilə dünya kinosuna inteqrasiya olunmuş və sevə-sevə izlənilmişdir.

Sosial işçilər teatrımızın keçdiyi yaradıcılıq yolunu dərindən bilməlidirlər. Apadığımız tədqiqatlar göstərmişdir ki, teatr sənəti vasitəsilə də mədəniyyətdə ünsiyyət yaradılmış, milli teatrımızın sürətli inkişafı və dünya teatr sənətkarlığının inteqrasiya prosesində yaradıcılıq, zənginləşdiricilik ünsiyyətinin əhəmiyyəti böyük olmuşdur. Əsası 1873-cü ildə M.F.Axundovun Bakıda səhnəyə qoyulan “Lənkəran xanının vəziri” və “Hacı Qara” tamaşaları ilə milli teatr inkişafını davam etdirmişdir (Təbriz Azərbaycan Teatrı, İstanbul Azərbaycan Teatrı, Tifis Azərbaycan Teatrı, İrəvan Azərbaycan Teatrı, Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı, Bakı şəhərində və bölgələrində fəaliyyət göstərən dövlət teatrları, dövlət kukla teatrları vasitəsilə bu günə qədərki dövr ərzində geniş tamaşaçı kütləsi ilə teatrlar, aktyorlar, tamaşalar, obrazlarla təmas, ünsiyyət yaranmış, tamaşalarda əks etdirilən müxtəlif tarixi dövr hadisələri, qəhrəmanlar haqqında təsəvvürlər yaradılmışdır). Məhz ünsiyyət vasitəsilə belə zənginliyin ötürülməsi canlı olduğundan inandırıcılıq daha səmərəli şəkildə təsirini göstərmişdir.

Təsviri sənət vasitəsilə ünsiyyətlə yaradıcı maraqların təşəkkülü, ayrı-ayrı dövrlərin bədii sənətkarlıq nümunələri üzərindəki təsvirlər, yazılar, tarixlər, müəllif adları, portretlər, avtoportretlər, təbiət mənzərələri, natürmortlar, eskizlər, hadisə təsvirləri və sair əsərlər sənətkarlıq nümunələri və onların müəllifləri sosial işçidə müvafiq münasibət yaradır, dünyagörüşləri genişləndirir, milli mədəniyyətlə bəşər mədəniyyəti yaradıcı qarşılıqlı əlaqələri daha da genişləndirir. Məlum olmuşdur ki, qədim antik, Orta əsrlər dövrü, XIX-XX və XXI əsrlərin təsviri sənətkarlığı hər dövrə öz təsirini göstərməklə yanaşı, sonrakı

dövrlərə tarixi hadisələrin mənəvi formada ötürülməsinə nail olmuşdur. Eramızdan əvvəl VIII-V əsrlərə aid Qobustan, Kəlbəcər və Ordubadın Gəmiqaya dağlarındakı qayaüstü təsvirlər, həkkaklıq, heykəltəraşlıq, dəzgah boyakarlığı, nəqqaşlıq, satirik qrafika, rəngkarlıq, səhnə tərtibatı eskizləri və digər təsviri sənət növləri üzrə yaradıcılıq işləri nəinki Azərbaycanda sərgi salonlarında, muzeylərdə, həmçinin beynəlxalq sərgilərdə və dünya muzeylərində uğurlar qazanmaqdadır.

Milli dekorativ-tətbiqi sənətimizin dünya mədəniyyətini zənginləşdirməsi sosial işçilər tərəfindən bu istiqamətli müvafiq elmi müqayisələrin aparılmasına səbəb olur. Bu sənətə "xalq sənəti" də deyirlər. Bu sənətin xalçaçılıq, batik (kəlağayı), qobelen, dulusçuluq (keramika), toxuma və bədii tikmə, zərgərlik, bədii şüşə, bədii oyma (ağac, metal, daş, sümük üzərində oyma) və digər növləri vardır. Azərbaycanda Qarabağ, Qazax, Gəncə, Şirvan, Təbriz, Abşeron, Quba kimi xalçaçılıq məktəbləri və xalça nümunələri, Şəki və Basqal kəlağayıları, süjetli xalçalar, Mingəçevir və Şamaxıdan tapılmış müxtəlif formalı və tipli bədii şüşə məmulatları, qayaüstü oyma təsvirləri qədim mədəniyyətimizin nümunələridir. Tədqiqatlar göstərir ki, məhz xalçaçılığın, dekorativ tətbiqi sənətkarlığın sosial işçilər tərəfindən mədəni ünsiyyət əhəmiyyətli olması hazırki şəraitdə ətraflı izah edilir, gəncləri bu sənətə həvəsləndirir.

3.**Müasir Dövrdə Ünsiyyətdə Sosial İşçilərin Vacib Metod Və Vasitələrdən İstifadə İmkanları**

Hazırda sosial işçilərə yaxşı bəllidir ki, mədəniyyətdə musiqi vasitəsilə də ünsiyyətin əhəmiyyəti mühümdür. Azərbaycan mədəniyyətinin bir qolu olan milli musiqimiz Azərbaycan milli folklorunu təmsil edən, xalq və ya ayrı-ayrı azərbaycanlı bəstəkarlar tərəfindən yaradılmışdır. Azərbaycan klassik musiqisi, milli opera, milli balet, xalq musiqisi, Azərbaycan musiqi alətləri, milli aşıq sənəti, meyxana, muğam, populyar musiqi, Azərbaycan sazı, milli rok, Azərbaycan hip-hopu, elektronik rəqs musiqisi, hərbi musiqimiz və dini musiqimiz vasitəsilə fərdlər, qruplar, kollektivlər, həmçinin kütlələrdə böyük zövqlər yaradır, bədii yaradıcılığa maraqlar oyadır, vətənpərvərliyi artırır, yeni-yeni musiqi növlərinin, janrlarının yaranmasına səbəb olur.

Ünsiyyət prosesində 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə yaradılmış Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzinin əhəmiyyəti böyükdür. Mərkəz öz fəaliyyətində həmçinin tərcümə olunan materiallarda dövlət dilindən düzgün istifadə, sahələr üzrə tərcümə olunan materiallarda dövlət dilindən düzgün istifadə, sahələr üzrə tərcümə işinin səmərəli təşkili və təkmilləşdirilməsi üzrə nəzarəti yerinə yetirir.

Muzeylər vasitəsilə həyata keçirilən tədbirlərdə ünsiyyət mühüm rola malikdir. Bu baxımdan sosial işçilər hazırda milli muzey fəaliyyətini dəyərləndirməli, milli maddi və mənəvi dəyərlərimizin tarixi-estetik zənginliyini həmişə təşviq etməlidirlər. Muzeylər vasitəsilə təşkil edilən sərgilərdə (muzeylərdə və muzeydənkənar səyyar) eksponat tamaşaçılar arasında yaranan ünsiyyət prosesində tamaşaçıda eksponatın aid olduğu tarixi dövr, mühit, əgər bədii sənətkarlıq nümunəsidirsə və yaxud əsərdirsə, onda onun müəllifi, aid olduğu xalq, ölkə və sair haqqında geniş biliklər əldə edilir. Yəni, nümunə kütləvi təsir gücünə malik olur. Erməni vandalları tərəfindən maddi və mənəvi xəzinəmiz olan muzeylərimiz, tarixi mədəniyyət abidələrimiz qarət edilmiş, dağıdılmış, məhv edilmişdir. İşğal olunmuş ərazilərdə 762 mədəniyyət abidəsi və 1431 mədəniyyət müəssisəsi qalıb. Erməni faşistləri tərəfindən 22 muzey, 4 rəsm qalereyası yoxa çıxarılmışdır. Lakin artıq Ali Baş Komandanımızın rəhbərliyi ilə müzəffər ordumuz tərəfindən muzeylərimiz, abidələrimiz, mədəniyyət müəssisələrimiz də azad edilmişdir.

Hazırda bütün sahələrin inkişafında rəqəmsallaşma mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İnternet digər sahələrlə bərabər, mədəniyyətin inkişafında ünsiyyət mənbəyi kimi əhəmiyyət kəsb edir. Elektron muzeylər, elektron ekskursiyalar, onlayn tədris, onlayn elmi konfranslar, tədbirlər, görüşlər, elmi simpoziumlar, müqavilə, məktublaşmalar və s. geniş yayılmışdır. Mədəniyyətlərin inteqrasiyası prosesində də rəqəmsallıqdan geniş istifadə olunur. Buna görə də hər bir sosial işçi tərəfindən hazırda yeni texnologiyadan istifadə etmək bacarığı, proqramlaşdırmaların həyata keçirilməsi vacibdir.

Sosial işçi nitq mədəniyyəti qaydalarına riayət etməli və ədəbi dilin bütün funksional üslublarına (rəsmi-işgüzar, elmi, publisistik, danışıq) sahib olmalıdır. Ünsiyyət mədəniyyətinin bütün vacib prinsiplərinə əməl olunmalıdır.

Mədəniyyətdə ünsiyyətin bədən dili vasitəsilə həyata keçirilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Bir neçə bədən dilinin mənaları vasitəsilə - barmaqlarla işarə etmək, qolları bağlamaq, qaşları qaldırmaq, səs tonunu dəyişmək, göz təması, ayaqların titrəməsi kimi jestlər vasitəsilə ünsiyyət yaradılır. Buna görə də sosial işçilər bədən dilindən səmərəli istifadəyə malik olmalıdır.

Təəssüflər olsun ki, müasir dövrdə bir sıra insanlar öz doğma dilində danışa bilmirlər. Öz doğma dilində ünsiyyət yarada bilməyən insanın bir neçə xarici dil bilməsi heç də sevindirici bir hal deyildir. Öz dilimizə laqeyd münasibət bəsləmək dilimizin unudulması məsələsini gündəmə gətirir. Müasir dövrdə televiziya və internet vasitəsilə yayımlanan əcnəbi seriallar tamaşaçıların ünsiyyətinə də təsir edir, dilimizə daxil olan sözlər nəticəsində dilimiz də erroziyaya məruz qalır. Bu hal əsasən kütləvi mədəniyyətin təmsilçiləri arasında özünü daha çox büruzə verir. Bu məsələ sosial işçilərin müasir üsul və vasitələrdən istifadəsini zəruri edir ki, belə üsul və vasitələr doğma dilimizin zənginliyinin qorunmasına xidmət etməlidi

Müasir dövrdə ünsiyyət mədəniyyətinə riayət etmək nəinki sosial işçilər, eləcə də hər birimizin mənəvi borcudur. Çünki, ünsiyyət mədəniyyəti əxlaqın mühüm bir hissəsini təşkil edir. Biz ünsiyyət zamanı kütləvi mədəniyyətdə ehtiva olunmuş kobud və bayağı ifadələr işlətməkdən çəkinməliyik. Ünsiyyət kütlədən və elitar təbəqədən asılı olmayaraq bütün insanların gündəlik və zəruri ehtiyacıdır. İnsan digər canlılardan həm də nitq və yazı vasitəsilə ünsiyyət qurması ilə seçilir. Ünsiyyət qurarkən doğma dilimizin zənginliyindən qaynaqlanmaqla yanaşı, etiket normalarına da düzgün riayət etmək lazımdır.

Hazırda ölkəmizdə mədəniyyətimizin milli özünüdərk mərhələsinin sürətli inkişafı dövrünü yaşadığı vaxtda bəstəkar, yazıçı, şair, rəssam, dramaturq, rejissor, aktyor, müğənni və digər mədəniyyət xadimlərinin bir qisminin nümunəsində bu məsələyə aydınlıq gətirə bilərik. Məsələn, bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən bəstələnmiş musiqi əsərləri kütləviləşərək populyar olur, illərlə yaşayır. Bu əsərlər milli musiqinin dünya musiqisinə inteqrasiyasını həyata keçirməklə dünyəvi xarakter alır, eyni zamanda dünya musiqisini və mədəniyyətini məhz kütləvilik vasitəsi ilə zənginləşdirir. Digər tərəfdən isə, Azərbaycan mədəniyyətinin dünya mədəniyyətindəki mövqeyinin dəyərləndirilməsinə imkan yaradır. Beləliklə, Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığı vasitəsi ilə həm Azərbaycanda, həm də beynəlxalq aləmdə “kütləvilik estetikası” öz inkişaf xəttini tutur və formalaşır. Digər bəstəkarlardan Tofiq Quliyevin, Şəfiqə Axundovanın, yazıçı və şairlərdən Anarın, Bəxtiyar Vahabzadənin, Qabilin, rəssamlardan Lətif Kərimovun, Kazım Kazımzadənin, Mikayıl Abdullayevin və digər yüzlərlə heykəltəraş, dramaturq, rejissor, müğənni və s. yaradıcıların tanınması, populyarlaşması zəminində Azərbaycan xalqının əsərlərinin kütləviləşməsi, bununla da fərdin yaradıcılığının həmin xalq tərəfindən kütləviləşməsi, sonuncunun isə dünyəviləşməsi baş verir. “Beləliklə, fərddən xalqa, xalqdan dünyaya “təsir” prosesi baş verir və tarixiləşir” (Əlibəyli, 2014:73). Əlbəttə bütün bu mərhələlətdə ünsiyyət amilinin də əhəmiyyəti mühümdür.

4.Mədəniyyətdə Milli Özünüdərkə Sosial İşçinin Yaradıcı Münasibəti

Mədəniyyətin fəaliyyət dairəsi geniş olduğundan kütlənin şüuruna təsir etmək məsələsində mühüm rol oynayır və önəmli amil kimi çıxış edir. Mədəniyyət nümunələri milli məzmunda təzahür edə bilər. Bəşəri çalarlarla yüklənmiş milli mədəniyyət milli məzmunlu olmaqla yanaşı, dünya mədəniyyətinin də mühüm elementlərini özündə ehtiva edir. Bütün belə proseslərin dinamikasına sosial işçilər yaradıcı yanaşmalıdırlar.

Beləliklə, apardığımız müqayisələrdən məlum olur ki, sosial işçinin mədəniyyətindəki mövqeyi, onun yaradıcı kimi təsiri üçün aşağıdakı məsələlərə əməl edilməsi vacibdir:

1. Mövcud təbii imkanlardan və məlumatlardan, nümunələrdən, materiallardan vaxtında və səmərəli istifadə etmək bacarığına malik olmaq;
2. Müxtəlif baxışları, əqidələri, həyat tərzlərini elmi və yaradıcı müqayisə etməyi, ümumi nəticə çıxarmağı, qiymətləndirməyi, ümumiləşdirmələr aparmağı bacarmaq;
3. Dövrün üzləşdiyi ən aktual problemləri dərk edərək onları elmi-yaradıcı dəyərləndirmək, qiymətləndirmək, bir sözlə, obyektiv yanaşma qabiliyyətinə malik olmaq;
4. Zamanın, dövrün ritmini tuta bilmək, baş verəcək hadisələri qabaqcadan sezmək üçün müvafiq informasiya və məlumatları əldə etmək bacarığına nail olmaq;
5. İnkişafda olan fərdi şüurla kütləvi şüurun fərqli cəhətlərini müəyyən etməyi bacarmaq;
6. İntellektual şəxsiyyətin yetişməsi üçün lazımi mühiti yaratma mexanizminə nail olmağın yollarını və vasitələrini bilmək;
7. Mövcud milli adət-ənənə, mənəvi və maddi dəyərlər zəminində fərdin inkişafı istiqamətlərinin təyini.

Sosial işçilərin nəzər-diqqətindən yayınmamalıdır ki, müasir qloballaşma dövründə elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı real həyatda yüksək nailiyyətlərə, mütərəqqi dəyişikliklərə yol açsa da, bu prosesin tarixi-mədəni irsə, əxlaqi-mədəni dəyərlərə müəyyən təhlükə meyilləri özünü qabarıq göstərir. Xalqın tarixən formalaşmış yüksək əxlaqi-mənəvi meyarlarını pak və sağlam niyyətlərlə qoruyaraq bütövlükdə cəmiyyətin pozitiv ruhda inkişafına təsir göstərmək, onun genetik yaddaşını, tarixi kimliyini,

milli irs və özünəməxsusluğunu gələcək nəsillərə ötürmək kimi çətin missiyanın həyata keçirilməsi zərurəti bizim hər birimizin, həmçinin sosial işçilərin də üzərində böyük məsuliyyət qoyur (Heydər Əliyev mədəni irsimizin keşiyində, *2001:*54).

Yaşadığımız müasir dövr mədəniyyətlərin eyniləşdirilməsinə, milli köklər və qaynaqlarından ayrılmasına qarşı çıxaraq onun gələcəyini mədəniyyətlərin dialoqunda, əməkdaşlığında, ünsiyyətində, bədii yaradıcılıq əlaqələrinin möhkəmlənməsində və qarşılıqlı fəaliyyətinin mütərəqqi prosesində görür (İmanov,2005:79).

Məlum olmuşdur ki, "bütün tarixi mərhələlərdə mədəniyyətlərin bu və ya digər səviyyədə qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində onların bir-birinə nüfuzu baş vermişdir. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı nüfuzu isə akkulturasiyadır və bu halda əvvəlki forma və məzmunda dəyişiklik baş verir. Ancaq akkulturasiya ilə assimilyasiya bir-birindən fərqləndirilməlidir. Akkulturasiya assimilyasiyanın birinci pilləsi hesab oluna bilər. Assimilyasiya, ümumiyyətlə, bir etnik əlamətin digər əlamətə bənzəməsi, oxşaması və həm də uyğunlaşması prosesidir. Hazırda akkulturasiya geniş mənada ayrı-ayrı mədəniyyətlərin yaxınlaşması sayəsində prinsipcə yeni mədəniyyətlərarası sintezlərin formalaşmasına səbəb olan mədəniyyətlərin əlaqəsidir" Sosial işçi tərəfindən mədəniyyətlərdəki belə əlaqəlilik elmi əsasla da dərindən öyrənilməlidir.

"İnkişaf prosesində şəxsiyyətdaxili ya da mədəniyyətlərarası ziddiyyətlər mütləqdir. Belə ziddiyyətlər həll edilmədikdə "mədəniyyətlərin toqquşması" və ya "qarşıdurma" yaranır. Mədəniyyətə daxil olma tədricən sosializasiya, enkulturasiya, inkulturasiya, assimilyasiya proseslərinə səbəb olur. Cəmiyyətdə baş verən belə proseslərə çevik münasibət isə ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsi olan siyasi mədəniyyətdən asılıdır" (Abbasov, 2009:56). Çünki siyasi mədəniyyət şəxsiyyətin siyasi şüurunun inkişafının əsasında durur. Şəxsiyyətin davranışı, siyasi şüuru yeni yaradılan mədəniyyət dəyərlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Məlumdur ki, hər bir ictimai-siyasi sistemə xas olan siyasi şüur tipi və siyasi mədəniyyət mövcuddur. Bunu milli mədəniyyət abidələrimizin timsalında da görmək olar. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından tutmuş Şah İsmayıl Xətai dövlətçilik ənənələri də daxil olmaqla bu günə qədərki milli dəyərlərə söykənmiş siyasi düşüncə və davranış tərzi bunun bariz nümunəsidir.

Siyasi şüurun formalaşmasında əsas məsələlərdən biri də fərd tərəfindən davranışın mədəniyyət nümunələrinin necə mənimsənilməsidir. Burada enkulturasiya prosesi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Enkulturasiya prosesi zamanı ideal şəxsiyyət – elit nümayəndə konkret mədəni dəyər daşıyıcısı olduğu üçün sosializasiyadan fərqli olaraq, enkulturasiya yalnız konkret-tarixi mədəni mühit dəyərlərinin mənimsənilməsi prosesidir. Beləliklə, enkulturasiya nəticəsində fərd konkret tarixi şəraitdəki mədəniyyət nümunələrini mənimsəyərək inkişaf edir.

İnkulturasiya isə enkulturasiyadan fərqli olaraq daha uzunmüddətli bir proses olmaqla, insanın həyat və fəaliyyətində mədəniyyətə daxil olur. Bu baxımdan ayrı-ayrı mədəniyyətlərdə müxtəlif şəxsiyyət növləri və onlara müvafiq düşüncə tərzləri yaranır ki, Şərq-Qərb mədəniyyət tipi və bunlara uyğun olaraq şəxsiyyət və təfəkkür növləri fərqləndirilir.

Xalqımızda milli özünüdərkin formalaşması üçün hər şeydən əvvəl milli xarakterin formalaşmasına diqqət yetirməliyik. Çünki, milli özünüdərk prosesi milli xarakterlə bilavasitə olaraq əlaqədardır.

Milli xarakter xalqın milli şüuru, özünümühafizəsi, özünütəsdiqi, milli adət-ənənələri, ideologiyası, mentaliteti, milli psixologiyası, milli özünüdərki ilə sıx bağlıdır. Həmçinin milli xarakterdə maddi və mənəvi mədəniyyət ünsürləri xalqın tarixi keçmişini və bu günə qədərki təcrübəsini əks etdirir. Milli xarakter vasitəsilə milliliklə ümumbəşərilik arasında qarşılıqlı əlaqəli şəkildə dialektik vəhdət yaradılır. Müstəqilliyimizin bərpasından sonra ölkəmizdə milli xarakter və milli mentalitetin təsirilə milli ideologiya və millətçilik psixologiyası milli şüurun daha da inkişafına, milli dirçəlişə xidmət edir. Milli xarakterin Vətən amalı ilə sıx bağlılığı nəticəsində 2020-ci ilin sentyabr ayının 27-dən başlayan və 44 gün davam edən İkinci Qarabağ – Vətən müharibəsində Ali Baş Komandanımızın – möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev cənablarının rəhbərliyi altında rəşadətli ordumuzun misilsiz və qəhrəmancasına əldə etdiyi qürurverici tarixi qələbə nəticəsində 30 illik dövrdə işğal altında qalan torpaqlarımız azad edilmiş, xalqımızın bu torpaqlarda "tarixi keçmişi", əsrlər ərzində bütün istiqamətlər, sahələr üzrə qazandıqları və erməni vandalları tərəfindən məhv edilən iqtisadiyyatının, sənayesinin, təsərrüfatının, həmçinin mədəniyyətinin – maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrinin, tarixi abidələrinin yenidən qurulması, bərpası üçün şərait yaradılmışdır. Milli və bəşər mədəniyyətinin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik 927 kitabxana, 808 mədəniyyət sarayı, klub və mədəniyyət evi, 85 musiqi və rəssamlıq məktəbi, 22 muzey və onların filialları, 4 rəsm qalereyası, 13 dünya əhəmiyyətli, 242 ölkə əhəmiyyətli, 434 yerli əhəmiyyətli tarix və mədəniyyət abidələri (Abbasov, 2009:163) yerlə yeksan edilmiş, onlardan əsər-əlamət qalmamışdır. Həmin abidələrin

bərpası və yenidən qurulmasına böyük ehtiyac vardır. Həmçinin “11 və 15 aşırımlı Xudafərin körpüləri (VII-XII əsrlər), Kəlbəcər rayonundakı Gəncəsar və Xudavənd məbədləri (hər ikisi XIII əsr), Ağdam rayonunun Xaçın Türbətli kəndindəki məqbərə (XIV əsr) kimi ümumdünya əhəmiyyətli 6 memarlıq və 7 arxeoloji abidə, eyni zamanda qədim Şuşa şəhər qoruğunun həm yenidən bərpası və dünya mədəniyyətinin inkişafındakı mühüm yerinin elmi təbliği və təsdiqinə nail olunmalıdır” (İmanov, 2005:163-164). Belə möhtəşəm qələbə məhz xalqımızın yüksək keyfiyyətli milli xarakterinin mübarizliyi nəticəsində əldə edilmişdir.

Nəticə

Beləliklə, mədəniyyətdə milli özünüdərkin əhəmiyyəti böyükdür və hər bir sosial işçi bu əhəmiyyətliliyi düzgün dəyərləndirməyi bacarmalıdır. Belə ki:
qədim və zəngin mədəniyyətə malik Azərbaycan xalqı öz maddi-mənəvi dəyərləri vasitəsilə dünya mədəniyyətini illərlə, əsrlərlə zənginləşdirmiş, milli özünüdərkin təsiri ilə bu gün də bu prosesi uğurla davam etdirməkdədir. Milli özünüdərkin müsbət nəticəsi olaraq 2000-2020-ci illər ərzində məhz Azərbaycanda təşkil edilən Beynəlxalq Humanitar Forumlar, Ümumdünya mədəniyyətlərarası dialoq forumları, dünya dini liderlərinin zirvə görüşləri, Qlobal Açıq Cəmiyyət, Cənubi Qafqaz, Qlobal Bakı forumları və digər tədbirlərdə mədəniyyətlərin qarşılıqlı mübadiləsinə nail olunmuş, dünyada baş verən münaqişələrin həlli, o cümlədən Dağlıq Qarabağdakı və bölgədəki münaqişələrin nizama salınması, təhsil, mədəniyyət, ekologiya, enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı ölkə əhəmiyyətli vacib qərarlar qəbul olunmuşdur.

Beləliklə, apardığımız araşdırmalarda aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Yaradıcı inkişaf prosesində şəxsiyyətin milli və bəşər mədəniyyətinə bəxş etdiyi töhfələr daha elmi şəkildə sosial işçilər tərəfindən dərindən araşdırılmalı, qiymətləndirilməlidir. Elm, mədəniyyət və incəsənətdə də tərəqqiyə nail olmaq yeniliyin inteqrasiyasına, təbliğinə daha ciddi diqqət, qayğı göstərilməsi istiqamətində ölkə və beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərdə sosial işçilərin fəallığı zəruridir.
2. Əsrlər ərzində milli elitar şüurun məhsulu olan maddi mədəniyyət nümunələrinin, milli-mənəvi dəyərlərimizin mühafizəsi, bərpası, o cümlədən işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdəki qədim tarixi dövrlər fəaliyyətimizin, inkişafımızın daşıyıcısı, ötürücüsü sayılan tarixi-memarlıq abidələrimizin, digər maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrimizin yenidən bərpası, kütləviləşdirilməsi, bəşər mədəniyyətinə inteqrasiyasına nail olunması məqsədilə müasir texnologiyanın gücündən, rəqəmsallaşmadan, ayrı-ayrı tədqiqat metodlarından, diaqnostik qiymətləndirmədən istifadəyə sosial işçilər tərəfindən önəm verilməlidir.
3. Hər bir sosial işçi elmi əsaslara istinad sayəsində bilməlidir ki, dövr üçün aktual elmi-mədəni məlumatların əldə edilməsi tələbatının ödənilməsi, informasiya mübadiləsinin yaradılması, elmi yeniliklər, bədii yaradıcılıq vərdişləri texnologiya və rəqəmsallığın köməyi ilə ünsiyyət vasitəsilə həyata keçirilmiş, geniş yayılmaya səbəb olmuşdur ki, bunun da sayəsində mədəniyyətin informasiyalılığı ilə kommunikativlik arasında yaranan qarşılıqlı əlaqəlilik milli mədəniyyətin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.
4. Milli mətbuatın, radio və televiziya kanalları ilə bu günə qədər yayımlanan müxtəlif səpkili elmi-bədii, yaradıcı verilişlərin, xəbərlərin, sənədli və bədii filmlərin, kino sənətkarlığının, teatr sənətinin, təsviri sənətin, dekotariv tətbiqi sənətkarlığın, musiqinin, muzey fəaliyyətinin, ayrı-ayrı elmi-tədqiqat müəssisələrinin, o cümlədən Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzinin fəaliyyətində ünsiyyət amilinin mühüm rolu olmuş, dinləyici, tamaşaçı, oxucu, ümumiyyətlə xalqla səmərəli elmi, yaradıcı əlaqələr yaranmış, inkişaf etmişdir. Belə inkişafın daha dərindən detallı şəkildə sosial işçilər tərəfindən tədqiqinə, dəyər verilməsinə zərurət yaranmışdır.
5. Ölkəmizdə internetdən istifadə yolu ilə də ünsiyyətin səmərəli təşkilinə xüsusi diqqət yetirilir və bu sahənin dünya standartları səviyyəsində qurulmasına daim qayğı göstərilməkdədir ki, bunun nəticəsində milli mədəniyyətin inkişafında ünsiyyət ötürücü əhəmiyyətə malikdir. Bununla əlaqədar hazırda sosial işçi fikirlərinin müqayisəli təhlilinə ehtiyac duyulur.
6. Müstəqilliyimizin əldə edilməsi Sovet İttifaqı dövründə, xüsusilə də XX əsrin 80-ci illərindən başlamış müstəqilliyimizin bərpasından sonrakı illərdə, əsas etibarilə də 1993-cü ildən sonra digər sahələrlə bərabər milli mədəniyyətimizin inkişafına qayğı göstərilmişdir. Təkcə 2000-2020-ci illərdə ölkə mədəniyyətinin inkişafı və inteqrasiyası naminə beynəlxalq forumların, Ümumdünya mədəniyyətlərarası dialoqların təşkili, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması, mədəniyyət fondlarının fəaliyyətə başlaması

və digər beynəlxalq tədbirlər milli şüurun, milli özünüdərkin məzmun, mahiyyət keyfiyyətinin səmərəliliyinə xidmətinin bariz nümunəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov N. "Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər". Bakı: "Təknur MMC", 2009, 444 səh.
2. Abdullayeva S.M. "Şəxsiyyət, mədəniyyət və sivilizasiya sistemində" mövzusunda fəlsəfə elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyası. Bakı, 2006, 155 səh.
3. Əfəndiyev M. "Siyasi elmin əsasları". Bakı: "Siyasət", 2004, 604 səh.
4. Əlibəyli E. "Teatr tamaşalarının televiziya yayımının yaradıcı xüsusiyyətləri". Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin Elmi Əsərləri - №18. Bakı: "ADMİU-nun nəşriyyatı", 2014.
5. Əmirxanov S. "Muzeyşünaslıq". Bakı: "Mars-Print", 2002, 448 səh.
6. Əmirxanov s. "Muzeyşünaslıq". Tədris-metodik vəsait. Bakı: "Bakı Biznes Universiteti", 2012, 112 səh.
7. Hacıyev Z. "Fəlsəfə". Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: "Turan evi", 2012, 488 səh.
8. "Heydər Əliyev mədəni irsimizin keşiyində". II kitab. Bakı, 2001, 547 səh.
9. Xəlilov S. "Fəlsəfə: tarix və müasirlik (fəlsəfə komparovistika)". Bakı: "Azərbaycan Universiteti", 2006, 420 s.
10. İmanov H. "Fəlsəfə". Bakı: "Turan evi", 2005, 420 səh.
11. İmanov H., Əhədov A. "Orta əsrlərdə ərəb-müsəlman fəlsəfi fikri". Bakı: "Ülvi-Həyat", 2008, 209 səh.

İDARƏETMƏ PROSESİNDƏ QƏBUL EDİLMİŞ QƏRARLARIN İCRASININ SOSİAL-PSİXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

p. f. d., Nəzakət SƏLİMOVA[52]

Xülasə

İdarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin və icrasının sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş məqalədə müasir idarəetmə nəzəriyyəsinin bir qolu kimi idarəetmə qərarlarının hazırlanması, qəbulu və icrasının sosial-psixoloji aspektləri, onların səmərəliliyinin artırılması və çevikliyinin təmin olunması məsələləri araşdırılır. Bunlar idarəetmə subyektinin fəaliyyətinin təzahürü, yaradıcı təfəkkürünün, mürəkkəb zehni prossesinin məhsulu olub, psixoloji cəhətdən idrak, fantaziya, bilik və təcrübə tələb edir.

Qeyd olunur ki, idarəetmənin mühüm elementi kimi sosil-psixoloji mühit, idarəetmə qərarlarının hazırlanması zamanı əldə edilmiş məlumatların obyektivliyi, zənginliyi ilə yanaşı, onlardan istifadə zamanı rəhbərin informasiya mədəniyyəti, onun yaradıcı təfəkkürünün səviyyəsi, qərarların verilməsi vaxtı da onun səmərəliliyinə təsir göstərən amillərdəndir. Qərarların qəbulunda insan amilinin rolu da göstərilir.

Sosial-psixoloji mühit işçilərin emosional-psixolji münasibətlərinin təzahür forması olmaqla, kollektivdə təşkilati-sərəncam və inzibati-təsərrüfat fəaliyyətinin düzgün həyata keçirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir şəraitdə idarəetmədə keyfiyyət dəyişiklikərinə, qəbul olunmuş qərarların icrası posesində əsas amillərdən biri olan işçi-rəhbər münasibətlərinə, adaptasiya proseslərinə, onlarin qanunvericilikdə tənzimlənməsi məsələlərinə diqqət yetirilir.

Açar sözlər: *idarəetmə, sosial-psixoloji, qərarların hazırlanması, qərarların qəbulu, sosial-psixoloji mühit, qərarların icrası.*

Social-Psychological Aspects of İmplementation of Decisions Made in the Administrative Process

Summary

In the article dedicated to the socio-psychological features of management decision-making and implementation, the socio-psychological aspects of the preparation, adoption and implementation of management decisions as a branch of modern management theory, as well as issues of increasing their efficiency and ensuring their flexibility, are investigated. These are the manifestation of the activity of the management subject, the product of creative thinking, complex mental process, psychologically they require cognition, fantasy, knowledge and experience.

It is noted that in addition to the socio-psychological environment as an important element of management, the objectivity and richness of the information obtained during the preparation of management decisions, the information culture of the leader during their use, the level of his creative thinking, and the time of making decisions are also factors that affect his efficiency. The role of the human factor in decision-making is also shown.

The socio-psychological environment is a form of manifestation of the emotional-psychological relations of employees, and it is especially important in the correct implementation of organizational-management and administrative-economic activities in the collective.

In modern conditions, attention is paid to quality changes in management, employee-manager relations, adaptation processes, and issues of their regulation in legislation, which are one of the main factors in the implementation of the adopted decisions.

Keywords*: management, socio-psychological, decision-making, decision-making, socio-psychological environment, implementation of decisions*

UOT (JEL): 159

Giriş

Ölkəmizin müasir inkişaf mərhələsində dövlət orqanlarında idarəetmə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və müasir standartlara uyğunlaşdırılması məsələlərinin müxtəlif aspektlərinin tədqiqi zəruriəti ilə əlaqədar idarəetmə prossesində qərarların hazırlanması, qəbulu və icrasının sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması daim diqqət mərkəzində olmuş və bu gün də öz aktuallığını saxlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə dövlət orqanlarında və digər qurumlarda qabaqcıl informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə olunması və rəqəmsal idarəçiliyin tətbiq edilməsi dövlət siyasətinin prioritetlərindən biridir və bu sahədə

[52] **Bakı Biznes Universiteti, e-mail:nezaketsalimova1@gmail.com**

mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bununla belə, həyata keçirilən tədbirlərin daha yüksək səviyyədə davam etdirilməsi və rəqəmsal hökumətə keçid prosesinin sürətləndirilməsi zərurəti ilə əlaqədar idarəetmə prosesində qərarların hazırlanması, qəbulu və icrasının sosial-psixoloji aspektlərinin araşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu mühüm amili nəzərə alaraq idarəetmə qərarlarının hazırlanması, qəbulu və icrasının hüquq, sosial-psixoloji və digər aspektlərinin elmi-nəzəri cəhətdən araşdırılması bu sahələrdə tədqiqat aparan alimlərin prioritet vəzifələrindən biri kimi daim diqqət mərkəzindədir. Bu məsələlərin praktiki aspektləri isə müasir idarəetmə təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qəbul etdiyi bir sıra fərman və sərəncamların, habelə onların icrası məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, digər mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının müvafiq idarəetmə qərarlarının hazırlanması, qəbulu və icrası prosesində özünü əyani şəkildə göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məqsədlə son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən bir sıra mühüm fərman və sərəncamlar qəbul edilmişdir. Dövlət orqanlarında (qurumlarında) rəqəmsal idarəçiliyin inkişafı, daxili idarəetmə proseslərinin (kargüzarlığın aparılması, sənədlərin icrasına nəzarət, arxiv, kadrların idarə olunması, maliyyə-uçot və mühasibat, təchizat və təminat) optimallaşdırılması və elektronlaşdırılması, bu sahədə çevik və effektiv idarəetmənin təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin "Dövlət orqanlarında (qurumlarında) daxili idarəetmə proseslərinin elektronlaşdırılması tədbirləri haqqında" 27 oktyabr 2018-ci il tarixli Fərmanı, habelə Təhsil Nazirliyinin strukturunda dəyişiklik edilməsi, Bakı Dövlət Universiteti, İqtisad Universiteti və digər qurumların publik hüquqi şəxsə çevrilməsi haqqında fərmanları idarəetmənin təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir.

Müasir idarəetmə nəzəriyyəsində sosial psixologiyanın bir qolu kimi idarəetmə qərarlarının qəbul olunmasının sosial-psixoloji aspektləri kompleks şəkildə tədqiq edilir ki, bu da idarəetmədə qərarların hazırlanması, qəbulu və icrasının bütün istiqamətlərdə səmərəliliyinin artırılmasına və onun çevikliyinin təmin olunmasına əlverişli şərait yaradır. Bütün sahələrdə, o cümlədən idarəetmə sahəsində qərarların hazırlanması, qəbulu və icrası idarəetmə subyektinin fəaliyyətinin təzahürü, yaradıcı təfəkkürünün, mürəkkəb zehni prossesinin məhsulu olub, psixoloji cəhətdən idrak, fantaziya, bilik və təcrübə tələb edir.

Qeyd olunanlar idarəetmə subyektinin şüurlu həyatının mühüm elementi olmaqla, onun sosial-psixoloji inkişaf səviyyəsini, idarəetmə bacarığını, qarşısına qoyduğu məqsədi özündə əks etdirir.

İdarəetmə zamanı qərarların hazırlanması, qəbulu və icrası proseslərinin təkmilləşdirilməsi bu fəaliyyəti həyata keçirən orqanların işinin səmərəliliyinin artırılmasına və çevikliyinin təmin olunmasına xidmət etməlidir. Psixoloji nöqteyi-nəzərdən bütün bu proseslər insanın yaradıcı təfəkkürünün məhsulu kimi qiymətləndirilir.

Psixoloji və sosioloji sədəbiyyatda qərarın qəbulu, bu fəaliyyəti həyata keçirən şubyektin yaradıcılq prossesi kimi qəbul edilir. Bu prosesdə əsas amil kimi yetərincə informasiyanın olması qarşıya çıxan problemlərin həllində, idarəetmə vəzifələrinin səmərəlliliyinin təmin olunmasında mühüm vasitə kimi göstərilir. Bu mərhələdə ilk növbədə məlumatların toplanması, ümumiləşdirilməsi və nəql olunması vacib məsələlərdən biri kimi ön plana çəkilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, düzgün qərarların qəbul olunmasının əsasını təşkil edən amillərdən biri də idarəetmə subyekti tərəfindən toıplanmış məlumatların obyektiv reallığı əks etdirməsi, həqiqi və qərəzsiz olmasıdır. Belə məlumatlar idarəetmənin real vəziyyətini dəqiq qiymtləndirməyə və düzgün qərarlar qəbul etməyə əlverişli şərait yaradır. Ona görə də qərarların qəbulu üçün zəruri olan informasiyaları qəbul edərkən onlar ciddi təhlil edilməklə dəqiqliyi bir daha yoxlanmalıdır ki, gələcəkdə qəbul olunmuş qərarların məzmununda qeyri-müəyyənlik və ziddiyyətlər yaranmasın.

Ümumiyyətlə, qərar qəbul etmək şəxsiyyətin şüurlu həyatının mühüm və vacib elementi olub, onun sosial-psixoloji inkişaf səviyyəsini, idarəetmə bacarığını, qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələri özündə əks etdirir. İdarəçilik prosesində qəbul olunmuş qərarları optimal və qeyri optimal olmaqla iki yerə bölmək olar. Optimal qərarlar idarəetmə subyektlərinin səmərəliliyini artırır, kollektivdə sağlam qarşılıqlı münasibətlərin və sağlam işgüzar mühitin formalaşmasina əlverişli şərait yaradır. Qeyri-optimal qərarlar isə onu qəbul edən şəxsin nüfuzuna mənfi təsir göstərməklə iş şəraitinin daha da çətinləşməsinə, işin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin azamasına və kollektivdə anlaşılmazlıqlara gətirib çıxarır.

İdarəetmə qərarları qəbul etmək zərurəti adətən kollektivdə problem yaradan halların həlli yollarının araşdırılması zamanı yaranır. Belə vəziyyət qərarı qəbul edəcək şəxsi həmin problemin tam, hərtərəfli və dərindən öyrənməyə, onun yaranması səbəblərini aydınlaşdırmağa və həlli zamanı qəbul ediləcək qərarın

kollektivin fəaliyyətinə nə dərəcədə müsbət təsir edəcəyini öyrənməyə sövq edir. Bu zaman qərarı qəbul edən şəxs öz fərdi üslubundan istifadə etməklə yanaşı, həm də idarəetmə bacarığını, idarəetmə mədəniyyətini ortaya qoyur.

Psixoloji ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi qərar qəbul edən zaman şəxsiyyətin fərdi təfəkkür üslubü, onun istifadə etdiyi metodlar, şəxsi təcrübəsi, verdiyi qərarların mövcud vəziyyətə uyğunluğu, təcrübəli mütəxəssislərlə məsləhətləşmələr, həmin qərarın düzgünlüyünün zəruri şərtləri kimi qiymətləndirilməlidir. Hətta qərar layihəsi hazırlanmazdan əvvəl həmin layihədə öz əksini tapacaq məsələlərlə bağlı əmək kollektivi və ya ayrı-ayrı fərdlərlə təmasların yaradılması, geniş diskussiya və müzakirələrin aparılması da düzgün qərar layihəsinin hazılanması və qəbulunda müstəsna əhəmiyyətə malik ola bilər. Qeyd olunanlar idarəetmə qərarınının qəbul olunacağı təqdirdə onun icra mexanizminin düzgün müəyyən edilməsində mühüm təminat yaradar.

İdarəçiliyin səmərəli həyata keçirilməsinin hüquqi təminatı olan düzgün qərarların layihəsinin hazırlanması, müzakirəsi və qəbulunun sosial-psixoloji əsaslarının, xüsusilə də, onun metodlararının düzgün seçilməsi, qiymətləndirilməsi və tətbiqi də qarşıya qoyulan məqsədə nail olunması üçün vacib şərtlərdəndir.

İdarəetmədə qərarların qəbulu mahiyyətcə ictimai xarakter daşıyır və bütöv bir kollektivin məqsəd və maraqlarının təmin edilməsinə xidmət edir. İdarəetmə qərarlarının xarakteri qərar verən subyektin təfəkkürünün məhsulu olmaqla, həm də təşkilatın fəaliyyətində yaranan problemlərin həllini nəzərdə tutur. İdarəetmə qərarları fəaliyyət prosesində qəbul olunur və kollektivin idarəetmə subyekti kimi iştirakını nəzərdə tutur. Həmin qərarlarda təşkilatın mənafeyi ilə yanaşı, kollektivin hər bir üzvünün mənafeyi də qorunmalıdır. Ona görə də qərar layihələri hazırlanarkən aşağıdakı proseslərin nəzərə alınması məqsədəuyğun hesab olunur:

-fəaliyyətin təhlil edilməsi, problemlərin aşkar olunması və bu poblemlərlə bağlı geniş infomasiyaların toplanması;

-əldə edilmiş informasiyalar əsasında kollektivdə vəziyyətin öyrənilməsi və qəbul olunacaq qərarların səmərəlilik dərəcəsinin müəyyən edilməsi ;

-optimal qərarların hazırlanmısı prosesində ixtisaslı və təcrübəli mütəxəssislərlə məsləhətləşmələrin aparılması;

-idarəetmə qərarlarının kollekiv tərəfindən qəbul olunması ;

-qərarlarının icrası prosesində ortaya çıxa bilən poblemlərin həlli məqsədi ilə alternativ layihələrin hazırlanması;

Qeyd etmək lazımdır ki, qərar layihəsi hazırlanarkən kollektivin təklifəri öyrənilməklə, icra prosesində ona müəyyən korrektələr də edilə bilər. Çünki problemli situasiyalar müxtəlif idarəetmə vəzifələri meydana çıxarır kı, bunların bir qismi fəaliyyət prosesində yaranır, digər qismi isə rəhbərlik tərəfindən verilir. İdarəetmə vəzifələri özlüyündə idarəetmə məqsədlərinin həyata keçirlməsinə kömək edir.

İdarəetmə vəzifələrini həyata keçirərkən yenilənmiş metodlar və üsullardan istifadə olunmaqla bərabər, rəhbər tərəfindən konkret strategiya seçilməlidir. Bu zaman idarəetmənin statistik quruluşu bir daha nəzərdən keçirilməli, idarəetmə posesinə uyğunlaşdırmaqla, kollektivin fəaliyyəti məqsədyönlü şəkildə idarə olunmalı, onların xüsusuyyətləri dəqiqləşdirilməli, bu xüsusiyyətlərdən irəli gələn tələblər nəzərə alınmalıdır. İdarəetmə funksiyaları yerinə yetirilərkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

-idarəetmə vəzifələri düzgün qiymətləndirilməli, bu vəzifələrdən irəli gələn posesləri tənzimləmək üçün situasiyaya uyğun qərarlar verilməlidir;

-kollektivə öz fəaliyyətini həyata keçirmək üçün əlverişli şərait yaradılmalı, səmərəli fəaliyyəti həyata keçirmək üçün ixtisaslı və bacarıqlı kadrlar seçilməli, fəaliyyətin düzgün istiqamətdə olduğu daim nəzarətdə saxlanılmalıdır;

-qərarların icrası prosesində icraçılara onların fəaliyyəti posesində məsuliyyətləri izah olunmalı, müxtəlif həvəsləndirmə üsullarından istifadə olunmalıdır .

Qəbul olunmuş qərarların səmərəliliyinin artırılması üçün rərbər tərəfindən yenilənmiş idarəetmə üsullarından istifdə edilməklə, kollektivin qarşısında qoyulmuş konkret məqsədlərə çatmaq üçün təsiretmə vasitələrindən istifadə olunmalıdır. Bu üsullar idarəetmədə yaranan qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaqla yanaşı, həm də kollektivin fəaliyyətini istiqamətləndirməklə, əməyin səmərəliliyini artırmalıdır. İdarəetmə üsulu məzmun, istiqamət və təşkilatçılıq formalarına uyğun olaraq qarşılıqlı əlaqələndirmə prosesidir. İdarəetmədə, bir qayda olaraq, aşağıdakı üsullardan istifadə olunur:

-direktiv göstərişlərlə əsaslandırılmaqla kollektiv maraqların iqtisadi həvəsləndirilməsinə istiqamətlənən və əməkdaşların sosial aktivliyinə arxalanan idarəetmə;
-müəssisədə sosial-psixoloji mühitə əsalanan idarəetmə fəaliyyətinin aparılması üçün işçi heyətinin yaradılması və s.

Təşkilatın gündəlik fəaliyyətinin idarə olunmasının forma və üsullarından obyektiv əsaslarla istifadə olunması təşkilatçılıq münasibətlərinə və idarəolunma mexanizminə hərtərəfli təsir edir. Bu zaman heyət üzvlərinin daxili əlaqələri vasitəsi ilə idarəetmənin funksiyalarından biri reallaşdırılır.(Yahudov, 2007:154)

Qərarların səmərəliliyini müəyyən etmək üçün onun həll olunma ehtimalını elmi cəhətdən araşdırmaq lazımdır. İdarəetmə orqanlarlarında qəbul olunmuş qərarların səmərəliliyi qərarların hazırlanması zamanı əldə edilmiş məlumatların obyektivliyi, zənginliyi ilə yanaşı, onlardan istifadə zamanı rəhbərin informasiya mədəniyyəti, onun yaradıcı təfəkkürünün səviyyəsindən də asılıdır. Qərarlarınn nə zaman verilməsi də onun səmərəliliyinə təsir göstərən amillərdəndir.Vaxtında verilməmiş qərar idarəetmə mexanizminə mənfi təsir göstərir. Düzgün və vaxtında verilmiş qərarlar o qərarlar hesab olunur ki, onlar həm rəhbərliyin, həm də kollektivin maraqlarına cavab veməklə qarşıya qoyulmuş problemin həllinə kömək etsin.

Qəbul olunmuş qərarların səmərəlililiyinin əsas amillərindən biri də insan amilidir. Bu proseslərdə insan amili dedikdə konkret kollektiv və kollektivin maraqları nəzərdə tutulur. Ona görə də kollektiv və fərdi maraqlar rərbərlik tərəfindən qəbul olunan qərarların hazırlanması prosesində daim diqqət mərkəzində olmalıdır.

Müasir idarəetmə prosesində qərarların hazırlanması və icrası posesi fərdi və kollektiv şəkildə həyata keşirilir. Kollektiv qərarlar analitik təfəkkürə və təcrübəyə əsalanır. Çünki bu qərarlar bir nəfərin deyil, bir neçə nəfərin təfəkkürünün məhsuludur. Qərarların hazırlanması zamanı müxtəlif metodlardan istifadə edilməli, problemli məsələlər kollektivin müzakirəsinə verilməli, problem barədə kollektiv davamlı məlumatlndırılmalı, problemin mahiyyəti onlar tərəfindən dərk olunmalıdır. Kolllektiv tərəfindən irəli sürülən təkliflər müzakirə olunduqdan sonra, konkret qərar layihəsi hazırlanmalıdır. Müzakirələr zamanı müxtəlif məzmunlu yanaşmalar meydana çıxa bilər. Bunlar qəbul ediləcək qərarı əsas məqsədindən uzaqlaşdırmamalıdır. Elə bu məqsədlə də işgüzar müzakirələr zamanı ixtisaslı və təcrübəli mütəxəssislərin iştirakı təmin olunmalı, onların arqumentləri ilə kollektiv də tanış olmalıdır. Aparılan müzakirələr ümumi məqsədə çatmağa xidmət etməli, kollektiv üzvlərinin bu istiqamətdə əməkdaşlığına xidmət etməlidir. İdarəetmə fəaliyyətində işin səmərəliliyini artırmaq üçün aparılmış müzakirələr zamanı altenativ qərar layihələri də hazırlanmalıdır.

İdarəetmə qərarlarının hazırlanması və icrası zamanı idarəetmə fəaliyyətində insanlar arasında yaranan münasibətlər, kollektivdə mövcud olan psixoloji mühit, rəhbər və işçilər arasında mənəvi-psixoloji münasibətlər, əmək kollektivi üzvlərinin maraq və meylləri, xarakterlərinin uyğunluğu mühüm rol oynayır. İdarəetmə fəaliyyətinin obyekti olan hər bir əmək kollektivinin üzvü və rəhbər müvafiq struktur elementləridir.

İdarə etmə prosesində qərarların icrası prosesinə əmək kollektivi də psixoloji cəhətdən hazır olmalıdır. Belə ki, qərarların icrası prosesində kollektiv üzvlərinin məsuliyyət hissinin artırılması, onlar tərəfindən qərarların mahiyyətinin dərk olunması, qəbul olunmuş qərarların yerinə yetirilməsində müsbət motivasiyanın yaradılması vacibdir. Kollektivdə yaradılan müsbət motivasiya idarəetmədə uğurların qazanılması üçün lazım olan əsas amillərdən sayılır. Kollektivdə yaradılan müsbət motivasiya məqsədə çatmaq üçün faydalı fəaliyətə yönəltmə prosesidir. Müsbət motivasiyanın yaradılması kollektivi daha əzmlə fəaliyyət göstərməyə sövq edir ki, bu da yüksək nəticələrə nail olmağa kömək edir. İdarəetmədə motivləşmə fizioloji tələbatdan irəli gəlir. Tələbatdan müvafiq davranışa sövq edir, şəxsdə bu istiqamətdə pozitiv hərəkətlər etmək qətiyyəti yaradır.

Ümumiyyətlə, motivasiya insanın daxili emosional hissləri ilə müşayət olunan motiv anlayışı ilə sıx bağlıdır. Motiv dedikdə, şəxsi konkret hərəkət və ya hərəkətsizliyi törətməyə vadar edən, onda bu hərəkətləri törətmək qətiyyəti yaradan, dərk olunan daxili emosional hisslər başa düşülür.Yüksək intellektual səviyyəyə malik olan təcrübəli rəhbər işçi öz tabeliyində olan şəxslər barəsində qərar qəbul edərkən onun daxilində pozitiv və ya neqativ hisslərin mübarizəsi gedir. İşçinin əmək fəaliyyətindən, davranışından, kollektivlə münasibətindən və bir sıra digər fərdi keyfiyyətlərindən asılı olaraq o, müsbət xarakterizə olunursa, onun barəsində həvəsləndirici, əks halda isə intizam tənbeh tədbirləri tətbiq edilir. Bu qərarın qəbul edilməsi sonda rəhbərin daxili emosional hisslərində yaranan motivlərdən hansının üstünlük

təşkil etməsindən asılı olur. Məsələn, işçinin fərdi keyfiyyətləri rəhbərdə rəğbət hisslərini artırırsa pozitiv, digər halda isə neqtiv qərar qəbul edilir. Son nəticədə qəbul edilmiş düzgün və ədalətli qərar işçidə də müsbət emosiyalar yaratmaqla əməyin məhsudarlığına səmərəli təsir göstərərir. Qəbul olunmuş qərarların icraçıların istəkləri ilə uyğunluğu da icra olunacaq işin keyfiyyətinə, fəaliyyətin səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir.

İdarəetmə psixologiyasında idarəetmə qərarları yuxarıda göstərilən amilləri nəzərə alınaraq üç qrupa bölünür :

-qadağan edən qərarlar;
-icazə verən qərarlar;
-konstruktiv qərarlar.

Müasir elmi-texniki tərəqqi şəraitində cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi artdıqca idarəetmədə daha yüksək təşkiatçılıq qabiliyyətinə malik, təcrübəli rəhbər işçilərə tələbat da artır. Belə bir rərbər qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün əzmkarlıq göstərməli, kollekyivin əməyinin effektivliyini artırmaq üçün idarəetmə strategiyası seçməlidir. Düzgün seçilmiş strategiya sonradan qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsində və bunun üçün taktiki üsul və vasitələrin seçilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Səriştəli rəhbər bu məqsədlərə nail olmaq üçün fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edən idarəetmə modeli quraraq təşkilati-sərəncamverici və inzibati-təsərüfat funksiyalarını müəyyən edir.

Rəhbər üçün mühüm keyfiyyətlərdən biri də kollektivin fəaliyyətinə müntəzəm nəzarət etməkdir. Lakin bu nəzarət avtoritar xarakterli olmamalı, avtoritarizmə və süni əngəllərin yaradılmasına gətirib çıxarmamalıdır.

Özünün idarəetmə strategiyasını düzgün seçmiş rəhbər düzgün qərarların qəbul edilməsi və icrasında da çətinlik çəkmir. Bəzən qərarların icra modelləri ilə kolektivin fəaliyyəti üst-üstə düşmür. Təcrübəli rəhbər başçılıq etdiyi əmək kollektivinin idarə olunmasında qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün qətiyyət göstərməli, təşkilatın potensialını nəzərə alaraq, öz idarəetmə mədəniyyətini nümayiş və təlqin edərək təfəkküründə qurduğu fəaliyyət mexanizminə idarə etdiyi kollektivi inandırmaqla məqsədini həyata keçirməlidir.

Qəbul olunmuş qərarların icrası prosesində əsas amillərdən biri də bu qərarlar haqqında düzgün informasiyaların çatdırılmasıdır. Düzgün çatdırılmış infomasiya qəbul olunmuş qərarların düzgün qavranılmasına xidmət edir. Qərarların düzgün çatdırılması qrup və fərdi tapşırıqlara bölünür. Qəbul olunmuş qərarlar icraçılara çatdırılarkən kollektivin hər bir üzvünün funksiyası, məsuliyyəti, səlahiyyətləri müəyyənləşdirilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki,verilən tapşırıqların icrası prosesində onun düzgün qavranılması üçün müxtəlif işgüzar müzakirələr aparılmalıdır. Bu zaman rəhbər çalışmalıdır ki, müzakirələrdə qeyri-inzibati xarakterli metodlardan istifadə etməklə (inandırma, şəxsi nümunə və s.) diqqəti əsas məsələyə yönəltsin, kollektivin bütün psixofizioloji keyfiyyətlərini nəzərə alaraq öz fəaliyyət strategiyasını həyata keçirsin.

Qərarların düzgün icrası üçün düzgün rəhbərlik üslubunun seçilməsi də önəmlidir. Rəhbər tərəfindən seçilən iş üslubu yalnız onun deyil, həmin təşkilatın fəliyyəti zamanı ortaya çıxan bütün sosial-psixoloji münasibətlərə də təsir edir. Rəhbər tərəfindən seçilən üsulu daim kollektiv tərəfindən izlənilir, kollektivdə müsbət və ya mənfi motivasiya yaradılmasına gətirib çıxarır.Verilən tapşırıqların icrası üçün nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi vacibdir.

Nəticələri qiymətləndirərkən rəhbər işçilərdə müsbət motivasiya yaratmaq üçün aşağıdakı həvəsləndiririci tədbirlərdən istifadə edə bilər:

-əmək haqqının artırlması;
-xüsusi mükafatlandırma;
-iş şəraitinin yaxşılaşdırılması;
-daha yüksək səlahiyyətlərin verilməsi;
-karyerasının yüksəldilməsi ;

Rəhbərlik üslubunu xarakterizə edən amillər aşağıdakılar hesab olunur:

-peşəkarlığa, təcrübəyə, yaradıcılığa, məsuliyyətliliyə, şəxsi keyfiyyətliliyə, əxlaqiliyə, tempramentliliyə və sairə olan münasibət;

-sistemin spesifikliyi, onun məqsədləri və vəzifələri, idarəetmə strukturları və idarəetmənin texnikası, rəhbərin fəaliyyətinin funksional məzmunu;

-idarə edilən kollektivin xüsusiyyətləri, onun strukturu və hazırlıq dərəcəsi, daxili xüsusiyyətləri, kollektivdə olan formal və qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri.

İdarəetmə obyektlərində sosial-psixoloji mühit də qərarların düzgün icrasına birbaşa təsir göstərir. Xüsusilə də sosial-psixoloji birlik və həmrəylik, yekdillik, kollektivdə ayrı-ayrı fərdlər arasında qarşılıqlı işgüzar münasibətlərin xarakteri, psixoloji uyğunluq, qarşılıqlı anlaşma, birgə işə pozitiv münasibət və sair də qərarların icrası prosesində mühüm rol oynayır. Ona görə də, hər bir əmək kollektivinin sosial-psixolji keyfiyyətlərinin, inkişaf istiqamətlərinin və səviyyəsinin, sosial münasibətlər sistemindəki yeri və rolunu düzgün qiymətləndirməyin başlıca meyarı olan sosial-psixoloji mühitin əsas elementlərinin qərarların icra prosesinə təsiri xüsusi aktuallıq kəsb edərək, psixoloqlar tərəfindən daim araşdırılır.

İdarəetmənin mühüm elementi olan sosil-psixoloji mühit işçilərin emosional-psixolji münasibətlərinin təzahür forması olmaqla, kollektivdə təşkilati-sərəncam və inzibati-təsərrüfat fəaliyyətinin düzgün həyata keçirilməsində xüsüsi əhəmiyyətə malik olur.

Mahiyyəti işçilərin kollektiv fəaliyyətə və kollektivdə baş verən proseslərə, hadisələrə, idarəetməyə emosional-psixoloji reaksiyasından ibarət olan sosial-psixoloji mühit idarə və təşkilatın funksiyalarına uyğun tənzimlənməlidir. Bunun üçün onun tərkib elementlərini təşkil edən ünsürlərin hər birinin bu mühitin yaranmasında iştirakını və xarakterini ətraflı öyrənmək və təhlil etmək lazımdır.

Psixoloji ədəbiyyatda sosial-psixoloji mühitin aşağıdakı parametrləri müəyyən olunmuşdur:

-qrupun sosial- psixoloji xarakteristikası;
-kollektivdə üstünlük təşkil edən davamlı psixoloji əhval-rühiyyə;
-kollektivdə şaquli münasibətlərin xarakteristikası;
-kollektivin mənəvi-psixoloji vəziyyətinin interaktiv xarakteristikası.(Haqvediyev, 2008:58)

Təşkilatda əlverişli mənəvi-psixoloji mühit, özünü aşağıdakı əlamətlərdə göstərir:

-kollektivdə optimist əhval-ruhiyyə, işindən kollektivdən işin xarakterindən, rəhbərliklə qarşılıqlı münasibətlərdən razılıq hissinin olması,

-yeniliklərə səy etmək və öz yaradıcı potensialını, peşəkarlığını daima təkmilləşdirmək, işinə yaradıcı yanaşmaq, məsuliyyət hissi, kollektiv və rəhbərlik tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmək, ədalətlilik, humanizm, kollektivə bağlılıq hissi və sair.(Haqvediyev,2008:14)

Kollektivdə yaranmış qeyri-sağlam mühit işin səmərililiyinə, keyfiyyətinə mənfi təsir etməklə, insanların sağlamlığına da zərər vurur. Belə bir mühit rəhbərliklə işçilər arasında inamsızlığa, konfiliktlərin yaranmasına, streslərə səbəb olur. Nəticədə işçiləri kollektivə bağlayan əlaqələr zəifləyir ki, bu da öz növbəsində kadr axınına səbəb olur. Şübrəsiz ki, təcrübəli və ixtisaslı kadrların kollektivi tərk etməsi fəaliyyətin səmərəliliiyinə və keyfiyyətinə mənfi təsir göstərərək, təşkilatın nüfuzunun aşağı düşməsinə səbəb olur.

Qəbul olunmuş qərarların icrası posesində əsas amillərdən biri də adaptasiya prosesidir. İşə daxil olan işçi adaptasiya prosesində kollektivdə mövcud olan sosial münasibətləri öyrənir və bu münasibətlərə uyğun olaraq öz mövqelərini də ortaya qoyur. Kollektivə yeni daxil olan işçi təşkilatdaxili münasibətlər sisteminə qoşulmaqla idarəedən və yaxud da tabeçilikdə olan funksiyasını daşıyır. Bu funksiyanı daşıyan hər bir şəxsdən fəaliyyətinə uyğun davranış gözlənilir. Kollektivin üzvünə çevrildikdən sonra onun kollektivə psixoloji cəhətdən uyğunluğu, kollektivə işgüzar adaptasiyası rəhbərlik tərəfindən verilmiş qərarların müsbət yönümdə yerinə yetirilməsinə təsir göstərir. Bu proses qanunvericilikdə də tənzimlənərək sınaq müddətinin müəyyən edilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

İşçinin fərdi keyfiyyətini, onun adaptasiya imkanlarını və sair halları nəzərə alaraq əmək qanunvericiliyində üç aylıq sınaq müddəti müəyyən olunur. Həmin müddət ərzində işçinin təhsil və ixtisası, əmək vərdişləri, peşəkar iş qabiliyyəti, tutduğu vəzifəyə uyğun olub-olmaması, onun kollektivlə qarşılqlı əlaqələrənin xarakteri nəzərə alınmaqla müvafiq qərar qəbul edilir. Məhz göstərilən şəxsi keyfiyyətlər və digər hallar qarşılıqlı əlaqədə qiymətləndirilərək işçi ilə əmək münasibətlərinin davam etdirilməsi və ya ondan imtina edilməsi barədə qərar qəbul edilir.

Müasir şəraitdə idarəetmə heyətinin tərkibində keyfiyyət dəyişiklikəri özünü göstərməkdədir. Bu da idarəetmə prosesinin səviyyəsində öz təzahürünü tapır. İdarəetmə sisteminin işinin səmərəliliyini artırmaq üçün idarəetmə quruluşu da düzgün formalaşdırılmalı, müasir elmi tərəqqinin nailiyyətlərindən, o cümlədən informasiya texnikasından yüksək səviyyədə istifadə olunmalıdır. Kollektivə yüksək ixtisaslı kadrlar cəlb edilməklə bərabər, həm də fəaliyyət göstərən təcrübəli işçilərin iş təcrübəsindən istifadə edilməli, əsas məqsədə çatmaq üçün bütün imkanlardan istifadə edilərək rəhbərin özünün və yaxud yuxarı təşkilatların qəbul etdiyi qərarların icrasını təmin olunmalıdır.

Ümumiyyətlə, kollektivdə sağlam işgüzar mühit yaratmaqla təşkilatın rəhbərliyi qəbul olunmuş qərarların uğurlu icrasına nail olur ki, bu da öz növbəsində idarəçilik proseslərinin sürətləndirilməsini, idarə etmənin daha səmərəli surətdə həyata keçməsini təmin edir.

Nəticə

Beləliklə, idarəetmə qırarlarının hazırlanması, qəbulu və icrası ilə bağlı qeyd olunanlar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir. Respublikamızda idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə dövlət orqanlarında və digər qurumlarda qabaqcıl informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə olunması və rəqəmsal idarəçiliyin tətbiq edilməsi dövlət siyasətinin prioritetlərindən biridir və bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin daha yüksək səviyyədə davam etdirilməsi və rəqəmsal hökumətə keçid prosesinin sürətləndirilməsi zəruridir.

Bu mühüm amili nəzərə alaraq idarəetmə qərarlarının hazırlanması, qəbulu və icrasının hüquq, sosial-psixoloji və digər aspektlərinin elmi-nəzəri cəhətdən araşdırılması və onun praktika ilə əlaqələndirilməsi daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Psixoloji və sosioloji sədəbiyyatda qərarın qəbulu, bu fəaliyyəti həyata keçirən subyektin yaradıcılq prossesi kimi qəbul edildiyindən, bu prosesdə əsas amil olan məlumatların toplanması, ümumiləşdirilməsi və nəql olunması vacib məsələlərdən biri kimi ön plana çəkilməlidir.

Düzgün qərarların qəbul olunmasının əsasını təşkil edən digər bir amil idarəetmə subyekti tərəfindən toıplanmış məlumatların obyektiv reallığı əks etdirməsi, həqiqi və qərəzsiz olmasıdır ki, bunlar da qərar qəbul edən zaman şəxsiyyətin fərdi təfəkkür üslubü, onun istifadə etdiyi metodlar, şəxsi təcrübəsi, verdiyi qərarların mövcud vəziyyətə uyğunluğu, təcrübəli mütəxəssislərlə məsləhətləşmələr, həmin qərarın düzgünlüyünün zəruri şərtləri kimi qiymətləndirilməlidir.

Qeyd olunanlardan həmçinin belə bir nəticə hasil olur ki, qərar layihəsi hazırlanmazdan əvvəl həmin layihədə öz əksini tapacaq məsələlərlə bağlı əmək kollektivi və ya ayrı-ayrı fərdlərlə təmasların yaradılması, geniş diskussiya və müzakirələrin aparılması da düzgün qərar layihəsinin hazılanması və qəbulunda müstəsna əhəmiyyətə malik olmaqla, idarəetmə qərarınının qəbul olunacağı təqdirdə onun icra mexanizminin düzgün müəyyən edilməsində mühüm təminat yaradar.

İdarəetmə qərarlarının hazırlanması və icrası zamanı kollektivdə mövcud olan psixoloji mühit, rəhbər və işçilər arasında mənəvi-psixoloji münasibətlər, əmək kollektivi üzvlərinin maraq və meylləri, xarakterlərinin uyğunluğu da mühüm amillər kimi nəzərə alınmalıdır.

Qəbul olunmuş qərarların icrası prosesində əsas amillərdən biri də bu qərarlar haqqında düzgün informasiyaların çatdırılmasıdır. Düzgün çatdırılmış infomasiya qəbul olunmuş qərarların düzgün qavranılmasına xidmət edir. Qəbul olunmuş qərarlar icraçılara çatdırılarkən kollektivin hər bir üzvünün funksiyası, məsuliyyəti, səlahiyyətləri müəyyənləşdirilmılı, verilən tapşırıqların icrası prosesində onun düzgün qavranılması üçün müxtəlif işgüzar müzakirələr aparılmalıdır.

Qərarların düzgün icrası üçün təşkilatın fəliyyəti zamanı ortaya çıxan bütün sosial-psixoloji münasibətlərə təsir göstərən və peşəkarlığa, təcrübəyə, yaradıcılığa, məsuliyyətliliyə, əxlaqiliyə, məqsəd və vəzifələrə, idarəetmə strukturları və texnikasına, rəhbərin fəaliyyətinin funksional məzmununa, habelə kollektivin xüsusiyyətlərinə, formal və qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlərin xarakterinə əsaslanan düzgün rəhbərlik üslubunun seçilməsi də önəmlidir.

Rəhbərlik üslubunu xarakterizə edən amillər aşağıdakılar hesab olunur:

İşçilərin emosional-psixolji münasibətlərinin təzahür forması kimi, birlik, həmrəylik, psixoloji uyğunluq, qarşılıqlı anlaşmada ifadə olunan, mahiyyəti işçilərin kollektiv fəaliyyətə və kollektivdə baş verən proseslərə, hadisələrə emosional-psixoloji reaksiyasından ibarət olan sosial-psixoloji mühit də qərarların icrası prosesində mühüm rol oynayır və kollektivdə təşkilati-sərəncam və inzibati-təsərrüfat fəaliyyətinin düzgün həyata keçirilməsində xüsüsi əhəmiyyətə malik olur.

Qəbul olunmuş qərarların icrası posesində əsas amillərdən biri də adaptasiya prosesidir. İşə daxil olan işçi adaptasiya prosesində kollektivdə mövcud olan sosial münasibətləri öyrənir və bu münasibətlərə uyğun olaraq öz mövqelərini də ortaya qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1.Yahudov H.M. Menecmentin əsasları. Bakı.Təhsil, 2007, 154 s.
2.Haqvediyev İ. İdarəetmə psixologiyası. Bakı. Elm, 2008, 247 s.
3.Bayramov Ə, Əlizadə Ə.Sosial psixologiya. Bakı. 2004, 324 s.
4.Əliyev R.Psixologiya. Bakı, 2007, 128 s.

ARİF ABDULLAZADƏNİN ŞUŞA MÖVZULU ƏSƏRLƏRİ

Pakizə ƏLİYEVA[53]

Xülasə

Məqalədə 60-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi Arif Abdullazdənin mövzusu mərdlik və alınmazlıq rəmzi Şuşa şəhəri ilə bağlı əsərləri araşdırılmışdır. Sözügedən dövrün əksər sənət adamları kimi A.Abdullazadənin yaradıcılığında da milli mənlik şüurunun ifadəsi əsas mövzulardan birini təşkil etmişdir. Sovet dönəmində Qarabağda bilərəkdən, sistemli şəkildə həyata keçirilən demoqrafik proseslər, qədim yaşayış məskənlərimizdə milliliyimizin sübutlarının, tariximizin təhrif olunması və s. ədibin istər poeziyası, istərsə nəsrində öz əksini tapmışdır. Onun poeziyasında bu mövzuyla bağlı xeyli nümunəyə rast gəlmək mümkündür ki, “Bu Şuşada” şeiri özünəməxsusluğu və problematikasının dərinliyi ilə seçilir. Bunlarla bərabər, A.Abdullazadənin “Qanlı yaddaş” romanında da Qarabağda başlanan hərəkat, Şuşanın təbiəti, tarixi və s. mövzular diqqəti çəkir. Romanda yaradılmış Adil obrazı xalqımızın tarixinin saxtalaşdırılmasına dözməyən təəssübkeş bir ziyalı kimi çox dəqiq işlənmişdir. Ümumilikdə tədqiqat prosesi A.Abdullazadənin Şuşa ilə bağlı orijinal rəmzləndirmə və obrazlar yaratdığını söyləməyimizə əsas verir. Göstərilən məsələlər əsərlərdən gətirilmə parçalarla əsaslandırılmış, yeri gəldikcə nəzəri ədəbiyyata müraciət olunmuşdur.

***Açar sözlər**: Arif Abdullazadə, Şuşa, milli kimlik, nağıl, tarix*

Arif Abdullazade's Works On Theme Shusha

Summary

The works of Arif Abdullazadeh, a well-known representative of Azerbaijani literature of the 60s, about Shusha, a symbol of courage and invincibility are studied in the article. Like most artists of the period, the expression of national self-consciousness was one of the main themes in the works of A.Abdullazadeh. The deliberate and systematic demographic processes in Karabakh during the Soviet period, the evidence of our nationality in our ancient settlements, the distortion of our history and other topics are reflected in both poetry and prose of the writer. In his poetry, one can find many examples on this topic, such as the poem "Bu Şuşada" is distinguished by its originality and depth of problem. At the same time, in A. Abdullazadeh's novel "Qanlı Yaddaş" the movement started in Karabakh, the nature, history and other topics of Shusha attract attention. The character of Adil created in the novel is very precisely developed as a fanatical intellectual who does not tolerate the falsification of the history of our people. In general, the research process gives us reason to say that A. Abdullazadeh created original symbols and characters related to Shusha. The mentioned issues are substantiated with excerpts from the works, and, if necessary, applied to the theoretical literature.

***Keywords:** Arif Abdullazadeh, Shusha, national identity, fairy tale, history*

Giriş

XX əsr Azərvaycan ədəbiyyatının tanınmış simalarından olan Arif Abdullazadənin (1940-2002) istər elmi, istər bədii irsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yetərincə tədqiq olunmamışdır. “Arzular”, “Könüllərin dünyası”, “Sevin Azərbaycanı!”, “Səninlə sənsiz”, “Bəxtimizin kitabı”, “Ulu Qorqud” və s. şeir kitablarının, “Şair Cəfər Cabbarlı”, “Şairlər və yollar”, “Od nə çəkdi...”, “Novatorluq və üslub” kimi monoqrafiyaların müəllifi kimi daha çox tanınan A.Abdullazdə həmçinin beş romanın müəllifidir. Ədəbi arenaya 60-cı illərdə qədəm basan Arif Abdullazadə poeziyasının əsasında həm çoxəsrlik Azərbaycan folkloru, həm klassik ədəbiyyat, həm də yeni dövrün sərbəst şeir ənənələri dayanır. Dövrün bir çox müəllifləri kimi onun poeziyası da mövzu rəngarəngliyi ilə seçilir. İnsan və cəmiyyət, həyat və ölüm, arzular, insan və Yaradan və digər mövzularla bərabər şair bütün yaradıcılığı boyu Vətən və onun taleyi məsələsini diqqətdə saxlayır. Təqdim olunan məruzədə müəllifin yaradıcılığında xalqımızın tarixində əhəmiyyətli yerlərdən birini tutan, qədim mədəniyyət beşiyi Şuşa ilə bağlı əsərləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu seçim Arif Abdullazadənin irsinin öyrənilməsinə töhfə verməklə bərabər, bütün ölkədə qeyd olunan “Şuşa ili” ilə də birbaşa bağlıdır.

1.Arif Abdullazadənin Yaradıcılığında Vətənpərvərliyin Əksi

XX əsr Azərbaycan xalqının taleyində bir əsrdə qismətinə iki dəfə müstəqil cümhuriyyət qurmaq, əsrin yarısından çoxunu əsarət altında yaşamaq, bir neçə soyqırıma məruz qalmaq, əzəli torpaqlarının böyük

[53] ADPU-nun Şəki filialı,;aliyeva.pakize.filolog@mail.ru

bir qismini itirmək, öz yurdunda qaçqınlıq həyatı yaşamaq kimi çoxsaylı mürəkkəb hadisələrlə yadda qalır. Bu qədər mürəkkəb hadisələr heç şübhəsiz, ədəbiyyatda yeni mövzulara müraciət etmək üçün şərait yaradırdı. 60-80-ci illər Azərbaycan poeziyasında milli oyanışın bünövrəsi qoyulur. 90-cı illərin əvvəllərində Qarabağ hadisələri və mənfur qonşuların torpaq iddiaları, eləcə də azadlıq hərəkatı baş qaldırdıqda əksər şairlərin əsərlərində artıq açıq şəkildə vətənpərvərlik çağırışları ön plana keçir.

A.Abdullazadənin poeziyasında vətənpərvərliyin əks olunduğu nümunələr janr və tematika baxımından da bir-birindən fərqlənir. Onlarda vətən təbiətinin vəsfi, milli-mənəvi dəyərlərin təbliği, bütöv Azərbaycan ideologiyası, vətənin taleyi, Qarabağ hadisələri və s. məsələlər ön plana çəkilir. Sadalanan məsələlər ədibin "Layla", "Son kişilər", "Dilsiz nə Vətən?!", "Sevin Azərbaycanı", "Ömrüm mənim – Vətənim!", "Odla su arasında", "Bənzərsiz bir hekayət", "Adım, soyum", "Şəhidlik andımız", "Daş yağışı", "Zamanın boyu", "Hələ ki...", "Çeçen olmaq istəyirəm", "Sevgilər" və başqa şeirlərində daha qabarıq şəkildə öz ifadəsini tapmışdır.

Mübaliğəsiz söyləyə bilərik ki, vətənpərvər ruhlu nümunələr şairin istər ilkin dövr yaradıcılığı, istərsə də qələminin artıq yetkinləşdiyi dövr üçün xarakterikdir. Arif Abdullazadənin ilk şeirlər kitabı "Arzular"a (1964) Bu kitaba daxil olan nümunələr daha çox kosmopolit düşüncəni və insan varlığının mahiyyətini açamağa istiqamətlənsə də, kitabdakı "Layla" (1962) şeiri başdan-başa Vətənin vəsfidir. Və o vətən o zamanlar üçün qəbul olunduğu kimi heç də 15 "müttəfiq" – "qardaş" respublikanın birləşdiyi SSRİ deyil, məhz doğma Vətən, əsil Vətən – Azərbaycandır. Ən vacibi isə budur ki, şair vətənə qayıtmağın, onu unutmamağın yolunu milli varlığımızın şah nəğməsi olan müqəddəs ana laylası ilə mümkünlüyünü vurğulayır [Abdullazadə, 1964:28].

Arif Abdullazadənin şeirlərində bütöv Vətən var - "kəsərsiz bir qılıncla yarıya bölünmüş" Vətən. Həmin şeirlərdə kənardan həsrətlə baxdığımız, adını ehtiyatla dilə gətirdiyimiz əldən getmiş torpaqlarla çağırışla bərabər, tamamillə eyni təəssübkeşliklə yerlibazlıq, məhəlliçilik, vətəni mahallara, bölgələrə bölməyə də qarşı çağırış da səslənir. "Sevin Azərbaycanı" (1970) və "Bənzərsiz bir hekayət" (1987), "Adım, soyum" (1989) kimi şeirləri məhz həmin çağırışların ifadə olunduğu nümunələrdəndir:

...Harda, nə vaxt soruşsalar haralısan,
cavabım bir, sözüm birdir:
Qarabağın dar günündə qarabağlı –
şuşalıyam,
ağdamlıyam,
xankəndliyəm,
bərdəliyəm,
yeri gəlsə bu torpağın hər parçası,
qarışıçün
əl-ayağı zəncirlərə can verməyən
bir dəliyəm.

...... Boy yaşımı, il yaşımı soruşsalar,
dünən, bu gün, sabah adlı
zamanların çaylarından
damla-damla axıb gedən,
tükənməyən bir anam mən,
milləti türk,
doğma yurdu Azərbaycan,
İnsan oğlu İnsanam mən. [Abdullazadə,2020:26]

Yaradıcılığının fərqli dövrlərində milli kimlik və vətən duyğusunu şair nəinki şeirlərində, həmçinin sonrakı müxtəlif janrlı əsərlərində dəfələrlə dilə gətirir. Şairin müxtəlif illərdə qələmə aldığı "Sevin Azərbaycanı", "Ömrüm mənim – Vətənim!", "Vətən", "Odla su arasında", "Bənzərsiz bir hekayət", "Adım, soyum", "Şəhidlik andımız", "Daş yağışı", "Qürbətdə darıxırıq", "Zamanın boyu", "Hələ ki...", "Çeçen olmaq istəyirəm", "Sevgilər" və başqa şeirlərində də şüarçılıqdan qaçmaq, pafoslu danışmaq tənqid olunur, Vətənə sevginin sığallı, ütülü sözlərdə yox, vətəndaş qəlbinin döyüntüsündə olmağın vacibliyi dönə-dönə dilə gətirilir. Azadlıq və müstəqillik çağırışları ədibin beynəlxalq mövzulu "Baham adaları", "Qaraçılar", "Azadlıq (Havanaya)", "Havanalı bir ana", "Bir qitə balladası (Amerika)" şeirlərində də qırmızı xətt kimi

keçir. O, eyni zamanda yaxşı başa düşür ki, vətən beynəlmiləlçilik və şüarçılıqla xilas ola bilməz, məhz damarlarda axan qanı coşduran ana laylası, öz nəğməmiz, milliliyimizdədir xilas.

2.A.Abdullazadənin Yaradıclığında Qarabağ Hadisələrin Əksi

90-cı illərin hadisələri, milli azadlıq hərəkatı, soydaşlarımızın doğma ata-baba torpaqlarından qovulması, Qarabağ hadisələri Arif Abdullazadənin şeirlərindəki vətənpərvərlik çağırışlarına yeni çalarlar gətirir. Gün keçdikcə torpaq itkisi, şəhid xəbərləri və didərginlik azalmır və şair yazır:

Torpağımız həmsərhəddi torpağımıza,
Torpağımız həm də səddi torpağımıza,
Torpağımız hələ dərddi torpağımıza,
Qoca dünya özbaşına fırlanır hələ. [Abdullazadə, 2003:46].

Arif Abdullazadənin vətənpərvərlik mövzusunda şeirlərindən söz düşərkən demək olar ki, bütün tədiqatçıların yada saldığı daha bir nümunə var. Bu, 1995-ci ildə qələmə alınmış "Çeçen olmaq istəyirəm" adlı şeirdir ki, ədib özündən qat-qat güclü Rusiyaya qarşı mübarizə aparan çeçenlərin cəsarətinə hardasa həsəd apararaq yazır:

..gözüm paxıl, sözüm nağıl,
bu şeytanlar dövrəsində,
bu nağıllar ölkəsində
nağıllardan düşüb qalan
bir qara div, bir əjdaha,
bir cin olmaq istəyirəm,
sən dövranın işinə bax...
Türk oğlu Türk ola-ola
Çeçen olmaq istəyirəm.

"Dilsiz nə Vətən?!", "Odla su arasında", "Şəhidlik andımız", "Sevgilər", "Oğul istəyir Vətən", "Belə olur", "Anamın kitabı", "Daş yağışı", "Ömürdən uzun ümid", "Hələ ki...", "Yad nəfəslər", "Zamanın boyu", "Yaxın üfüqlər", "Dərd bir olsa", "Şəhid ürəkləri", "Bu torpağın mayası" kimi əksəriyyəti 90-cı illərdə yazılmış nümunələr də tematikası baxımından vətənpərvərliyə dayanır. Həmin şeirlərin təhlilindən gəldiyimiz qənaət bundan ibarətdir ki, onlarda 60-80-ci illərdə yazdığı əsərlərdə olduğu kimi şair çağırışa və milli oyanışa yer ayrılsa da, əvvəlki mübarizlik hiss olunmur, onun yerini məğlub ölkənin vətəndaşının küskünlüyü və təəssüfü tutmuşdur. "Ulduzların karvan yolu" (1999) lirik-psixoloji poemasında (silsilə üslubunda yazılmış şeirlərdən ibarətdir) uzun yollardan sonra yorulmuş şair həyatın ziddiyyət dolu acı həqiqətlərini dilə gətirilmişdir. Həmin silsiləyə dünyada insanın yeri, insanlararası münasibətlər, dostluq, Yaradan və insan, tale və alınyazısı, şairlik və s. məsələlər kimi doğma yurdun taleyi məsələsinə də yer ayırmışdır. Həmin poemada Abdullazadə belə yazır:

Kiçilə-kiçilə "böyük" olmuşuq,
Hələ bizdə qalan torpağımıza
Çəkilməz, dözülməz bir yük olmuşuq,-
Yükləyən də bizik, daşıyan da biz.
Dağların köksünə qürbət əkən də ,
Daralan yollara daşlar tökən də,
Böyük sarayları qoyub qaçan da,
Mağara yolunda daş oyan da biz.
"Vətən, vətən" deyə nalə çəkdikcə,
Vətən çiçəkləri hər gün yumulur,
Kəndlər kiçildikcə,
                    şəhərlərimiz
Qürbət quşlarına yağlı yem olur.
Qıfıllı qapılar, quruyan evlər
Tüstüsüz-ocaqsız sıralandıqca
Çadırlar karvanı baş alıb gedir,
Ölən yurd yerindən aralandıqca
Zaman öz içində boşalıb gedir. [Abdullazadə, 2003:235]

Bu parçanı oxuduqca şairin ittihamını açıqca görmək mümkündür, şair "biz" deyərkən yaşanmış məğlubiyyətdə hamının payını görür, "dağların köksünə qürbət əkən", yurd yerlərini "qürbət quşlarına yem edən"lərin elə hamımız olduğunu dilə gətirir. 2002-ci ildə dünyasını dəyişən şairin son dövr şeirlərində bu və buna bənzər nümunələr yetərincədir. Bəlkə də yaşasaydı, xalqımızın mübarizə ruhunda baş verən dönüş, torpaqlarımızın böyük bir qisminin mübariz vətən oğulları tərəfindən azad olunması onun şeirindəki əvvəlki mübariz ruhu yenidən qaytara bilərdi.

3.Arif Abdullazadənin Bədii İrsində Şuşa

Sovet dönəmində Qarabağda bilərəkdən, sistemli şəkildə həyata keçirilən demoqrafik proseslər, qədim yaşayış məskənlərimizdə milliliyimizin sübutlarının, tariximizin təhrif olunması və s. mütərəqqi baxışlı vətənpərvər ziyalılarımızdan biri olan Arif Abdullazadəni də narahat edirdi. Həmin mövzular ədibin istər poeziyası, istərsə nəsrində müxtəlif janrlı ədəbi nümunələrdə mövzu olaraq seçilmiş, şair hələ Qarabağda məlum hadisələr – mənfur qonşuların ərazi iddiaları baş verməmişdən öncə bir neçə əsərində nigarançılığını üstüörtülü şəkildə qələmə almışdır. Onun poeziyasında bu mövzuyla bağlı xeyli nümunəyə rast gəlmək mümkündür ki, "Bu Şuşada" şeiri özünəməxsusluğu və problematikasının dərinliyi ilə seçilir. Şeirin yazılma tarixi Abdullazadənin "Səninlə sənsiz"(1983) kitabında 1981-ci il kimi qeyd olunur. [Abdullazadə,1983]. Bu kitabdan başqa şeir elə həmin ildə "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində və "Azərbaycan" jurnalında da ("Şuşada" adı ilə) çap olunmuş [Abdullazadə,1983:8], sonrakı illərdə bir neçə başqa kitaba da daxil edilmişdir.

Şeir iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Şuşanın təbiəti, tarixi abidə və şəxsiyyətləri və s. haqqında məlumat verilir, şair incə poetik bir dillə mükəmməl bir peyzaj yaradır:

Bu Şuşada hava da bol, duman da,
bu Şuşada dünənlərə həvəs də bol,
                    sabahlara güman da,
dərələrdə sular da bol,
təpələrdə muğam üstə dodaqları
                    cadar-cadar yanan da.
Bu Şuşanın küçələri sarmaşıq,
qapılara sarmaşıb,
tarixlərə sarmaşıb.
Düzlər zirvədən başlar,
dağlar düzlərdən keçib
                    yollara aşıb-daşar.
Uçurumlar
başaşağı dayanan dağa bənzər,
ömürlər zamanlara,
günlər bir çağa bənzər. [Abdullazadə,1983:14]

Misraları oxuduqca insanın gözü qarşısında gözəl təbiət mənzərəsi içində qədimlik simvolu Şuşa canlanır. O Şuşa ki, əzəmətlə dağların sinəsindən baş qaldırır, təmiz, saf havası kimi insanların ümidləri, gümanları da safdır. Lakin elə ilk misralardan diqqətimizi bir məqam çəkir, şair bu saflıq, bol hava içərisində bol duman da görür. Məlumdur ki, klassik poeziyada duman, çən bir yerin, bir məkanın və ya insanın başının üstünü alırsa bu qeylü-qaldan, cəncəldən xəbər verir. Şair "bu Şuşanın" rəmzi, bəlkə də əsrlər uzunu özündə nisgil daşıyan Xarı bülbülü yada salır:

Bu Şuşanın yağışı sel, doğuşu gül,
güllər içrə bir gü yaşar – "Xarı bülbül",
gül üstündə donub qalar,
gül üstündə coşub-çağlar,
səsi fəğan, eşqi tufan,
"köksü altı sarı bülbül". [Abdullazadə,1983:14]

Folklordan – məlum xalq mahnısından məqamında ustalıqla istifadə edən ədib uzaqdan-uzağa oxunan bu həsrət nəğməsini əbəs yerə mətnə daxil etmir. Mahnı xanlığın tarixindəki hadisələrin xatirə yaddaşı kimi səslənir. Daha sonra müəllif İbrahim xan, Natəvan, Ağaməhhəmməd şah Qacar, Üzüyir bəy, Qasım bəy Zakir, Molla Pənah Vaqif kimi Şuşanı yadımıza salan şəxsiyyətlərin adlarını çəkir, muğam, sənət beşiyi olan Şuşanı, doğma Qarabağımızı uzun illər boyunca yadımıza salan "Qarabağ bülbülləri"nə işarə ilə yazır:

Bu Şuşada İbrahim xan qalası da,
Natəvanın yarası da,
Qacarın son gecəsi də,
Üzeyirin ilk nəvası da,
Zakirin qübarı da,
Vaqifin məzarı da
yan-yana axıb gedər
zamanın sinəsindən.
Qayalar səf-səf durar,
uçurumlar titrəşər
əli sağ qulağında
“aman” deyib çağlayan
bir uşağın səsindən. [Abdullazadə, 1983:15]

Şeirin birinci hissəsi bununla tamamlanır. İkinci hissədə (qeyd edək ki, hissələr I və II şəklində müəllifin özü tərəfindən ayrılmışdır) artıq şairin Şuşada olarkən yaşadıqları və məlum proseslərdən öncəki nigarançılığını əks etdirir. Abdullazadənin bioqrafiyasından məlumdur ki, şair bir neçə dəfə istirahət məqsədi ilə Şuşada sanatoriyada olmuş, eyni zamanda ədəbiyyatşünas alim və Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının (o zamanın təbirincə) üzvü kimi Şuşada keçirilən mədəni-kütləvi tədbirlərin iştirakçısı olmuşdur (Vaqif poeziya günləri, Y.V.Çəmənzəminlinin yubileyi və s.). Onu da qeyd etməyi lazım bilirik ki, Arif Abdullazadə bir neçə il ardı-ardına vaxtı ilə Azərbaycan Pedaqoji İnstitunun filialı kimi Xankəndində fəaliyyət göstərən (1969-cu ildən) Pedaqoji İnstitutda Dövlət Buraxılış İmtahanlarında komissiya sədri olmuşdur (A.Abdullazadə 1966-cı ildən Filologiya üzrə eləmlər namizədi, 1977-ci ildən elmlər doktoru dərəcələrini almışdı). Həmin zamanlarda o çox vaxt Şuşadakı sanatoriyada qalmışdı. Ədibin xatirələrində bu günlərlə bağlı xeyli maraqlı müşahidələr, qeydlər yer almaqdadır. 1981-ci ildə yazılmış “Bu Şuşada” şeirində müəllif həmin xatirələrə isnad edir, gözəllik, mərhəmlik içində asanlıqla deyilməsi, dilə gətirilməsi mümkün olmayan sirlərlə dolu olan Şuşanı vəsf edir:

Bu Şuşada ömrümün
otuz doqquz günü qaldı,
yenə çarpaz duyğularım
nağıllara, dastanlara
                    yön aldı –
otuz doqquz qapı açdım
                    bu şəhərdə,
bu da qırxıncı qapı,
əl atdım,
                    donub qaldım,
sonra səssiz-sorğusuz
maraq dolu vahiməylə
geri qaçdım, [Abdullazadə,1983:15]

Bəs görəsən, şairi qorxuya, vahiməyə salan nədir? Bəlkə sirli keçmiş, bəlkə möhtəşəm təbiət, bəlkə zəngin mədəniyyət və mənəviyyat?...Şair təsadüfən bu qədim şəhəri sirli-sehirli nağıllardakı qırxıncı qapının simvolikası ilə yada salmır. Əlbəttə, folklor poetikasına və rəmzlər dünyasına dərindən bələd olan ədəbiyyatşünas alim yazdığı, dilə gətirdiyi fikirlərin fərqinə varır və arxasında həmişə ən əsas sirr olan, çox vaxt keçilməsi ən müşkül olan qapını yada salır:

Qorxdum,
qaçdım bu qapının
sirli-səsli arxasından,
bu balaca şəhərdəki
ömürlərdən keçib gedən
neçə nağıl dünyasından.
Bu Şuşanın son sirləri
dərələşən, qayalaşan, dağlaşan
                    neçə-neçə möcüzəsi,
bulaqlaşan, çeşmələşən, çaylaşan

neçə-neçə gur nəfəsi
bu qapının arxasında
düşüb qaldı,
həvəslərin dağ karvanı
bu qapının lal önündə
nəyəsə ilişib qaldı –
qorxdum onu açmağa.
Qorxdum Şuşa bu qapıyla
dünənlərin, bugünlərin, sabahların
sirlərini
başdan-başa aça bilər önümdə,
açılar, adiləşər,
marağım ürəyimdə
çalxalanıb ötüşər,
bu günəşli, dumanlı,
bu dünənli şəhərin
son sirləri önündə
son sözüm yerə düşər... [Abdullazadə,983:16]

Misralarda yer alan "son sirlər", "qapıların arxasında düşüb qalan gur nəfəslər" əslində bu qədim diyarın, mədəniyyət yurdunun tarixinin çox da uzaq olmayan qatlarından xəbər verir, şair deyir ki, çox şeyi bilir, amma ehtiyatlanır, bildiklərini dilə gətirməkdənsə, susmağı və sonuncu qapını açmamamğı lazım bilir. A.Abdullazadənin 1990-92-ci illərdə yazdığı son romanı "Qanlı yaddaş" ilk variantda "Azərbaycan" jurnalında hissələrlə çap olunmuş [Abdullazadə, 1992, № 5-6, səh.6-67], müəllifin vəfatından sonra ayrıca kitab halında yenidən oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Romanın yazıldığı vaxtda faciə hələ yeni idi və Azərbaycanın müstəqillik mübarizəsi hələ sözün birbaşa mənasında tamamlanmamışdı. Ümumiyyətlə,"Qanlı yaddaş" bu mövzulara Azərbaycan nəsrində ilk müraciət olunmuş əsərlərdən biridir.

Roman özlüyündə müəllifin əvvəlki romanlarında ötəri, epizodik halda müraciət etdiyi bütün mövzuların küll halında əks olunduğu əsərdir. Əsərdə Qarbağ hadisələri, həmvətənlərimizin dədə-baba yurdları olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarından qovulması, Meydan hərəkatı, müstəqillik uğrunda mübarizə, qanlı 20 Yanvar hadisəsilərinə yer verilmişdir. Məlumdur ki, ədəbiyyatımızda sonuncu hadisələrin əks olunduğu xeyli sayda bədii əsər yazılmışdır, A.Abdullazadənin romanını həmin əsərlərdən fərqləndirən burada hadisələrin birbaşa təsvirindən daha çox, həmin qanlı hadisələr üçün zəmin olan tarixi hadisələr, tarixin saxtalaşdırılması və s. məsələlərə önəm verilməsidir. Romanın qəhrəmanı Adilə (bəlkə də yazıçının özünə) elə gəlir ki, baş verən hər bir bəla və müsibətin kökündə illərlə düşünülmüş şəkildə tarixin saxtalaşdırılması durur, milli kimliyin təsdiqi meydanlara çıxmaqla bərabər, gerçək tarixin yazılması ilə mümkün ola bilər. Çünki əsərdəki Adil obrazı əsil ziyalı kimi faciəni çox-çox əvvəlcədən duya bilən, lakin ətrafdakıların nadanlığı ucbatından səsini kimsələrə çatdıran bilməyən tənha qəhrəmandır.

Tədqiqatımızın əsas mövzusuna uyğun olaraq romanda Şuşa ilə bağlı olan məqamlara diqqət yetirək. Abdullazadənin digər romanlarında da qəhrəmanların Şuşada keçirdikləri tətil və ya turist səfərləri barədə qeydlərə rast gəlirik. Maraqlıdır ki, müəllif Vətənimizin digər gəzməli-görməli yerlərinin adını çəkmir. Deməli, Şuşa ədib üçün ekzotik, sirli bir aləm, insanların ruhunun dincliyə ehtiyacı olduqda üz tutduqları Cənnət guşəsidir. Sonuncu romanın aparıcı surəti Adil bir neçə dəfə Şuşada olmuşdur. Adilin xatirələri içərisində ona heç cür dinclik verməyən bir məqam var. Hardasa Qarabağ hadisələri başlamamışdan bir az öncə Şuşada ezamiyyədə olarkən Şuşaya sonuncu səfər edir. Bu sonuncu səfər əslən Şuşadan olan Dəmirin dili ilə belə təsvir olunur: "Qarabağ səfəri düz otuz doqquz gün çəkdi – özü hesablamışdı bunu. Ancaq bu səfərdən daha da yorğun və əsəbi qayıtdı. Gətirdiyi xatirələrlə məni sarmaşıq kimi evlərə sarmaşan uşaqlıq cığırlarımı dolaşmaq imkanı verməməsi bir yana qalsın, heç əməlli-başlı bir söz də qoparmaq olmadı ondan. Bildiyim təkcə o oldu ki, həqiqətən də Şuşada turbazada qalırmış, həftədə iki dəfə onu Stepanakertə aparırlarmış və Qarabağın dünənindən sabahına gedən yolları əməlli-başlı duman bürüməyə başlayıbmış. Elə belə də dedi". [Abdullazadə,1992:18] Bu sətirlərin daha əvvəl adını çəkdiyimiz "Bu Şuşada" şeiri və müəllifin bioqrafiyası ilə necə səsləşdiyini əlavə şərh etməyə düşünürük ki, ehtiyac yoxdur.

Romanda müasir polifonik romanların üslubuna uyğun olaraq eyni hadisələr müxtəlif surətlərin dili ilə ayrı-ayrılıqda təqdim olunur. Yuxarıda misal gətirdiyimiz hadisə - Adilin Şuşaya son səfəri də belə parçalardandır. Adil güclü müşahidəsi ilə doğma torpaqlarda ayrı küləklərin əsdiyini, kimlərinsə dədə-

baba yurdumuz Şuşaya qədərindən çox sahiblənmə hallarını hiss edir: "...sən bir işə bax ki, heç Cıdır düzünə də qalxmadım, İsa bulağına da getmədim. Bəlkə şəhərə girər-girməz birbaşa üz tutduğum turbazada qarşımı kəsən ilk qadağan, ordenli qapıçının üzümə bağladığı qapı? Bəlkə də Adillə Rüstəmin turbazada (bəlkə də elə bütün Şuşada – Dağlıq Qarabağda) müdirdən də böyük sayılan sestra-xozyayka adı ilə əsil xozeyinlik eləyən Asyanın murdar sifəti, mənə öz doğma yurdumda bir-iki gecəlik yer verməyən acı dili, mənə qapını göstərən dəmir əlləri!" [Abdullazadə, 1992: 21] Alim, Azərbaycan ziyalısı Adil bir erməni - "sestra-xozyayka adı ilə əsil xozeyinlik eləyən Asya" kimilərin qarşısında acizdir. Burada ona qapını göstərən, turbazanın qapılarını üzünə bağlayan, öz doğma yurdunda "yersiz gəldi, yerli qaç" üsulu ilə davranan "Asyanın murdar sifəti" düşmənin ümumiləşmiş obrazıdır.

Adil (hardasa müəllifin özü) vətənini, millətini, onun tarixini sözün həqiqi mənasında sevən bir alimdir. Hamıya öz rəftarı ilə qəribə görünən bu "əhlikef" adam çiyinlərində bir millətin dərdini gəzdirən bir ziyalıdır. Onun ətrafında olan Səfər, Dəmir, Qorxmaz, Əsgər və başqaları isə böyük bir elmi müəssisədə çalışsalar da, əsil ziyalı keyfiyyətlərindən məhrumdurlar. Onlar nə millət dərdi, nə xalq dərdi çəkirlər, əksinə Adilin tariximizlə bağlı üzə çıxarmaq istədiyi faktlara nəinki inanmır, hətta ona "başını salamat saxlamaq üçün dərinə getməməyi" məsləhət bilirlər. Buna Adilin cavabı belə olur: "Bəs kim getsin dərinə? Mən getməyim, sən getmə, o getməsin, kim getsin, kim? Kənardan gəlib yazacaqlar sənin tarixini? Odeyy, yazırlar da. Ağızlarına gələni deyirlər haqqımızda, vururlar, söyürlər, üzümüzə tüpürürlər. Sənsə susursan. Buna görə də gündən-günə qudururlar, həyasızlaşırlar. Fikirləşirlər ki, balam, bunlar susursa, bizə cavab vermirsə, deməli, sözləri yoxdur da, deməli, biz düz deyirik..." [Abdullazadə, № 7-8:14] Özünə həmfikir tapmayan Adil tənhalıqdan əziyyət çəkir. Onu dünyanın ən qayğısız adamı hesab edənlərdən fərqli olaraq, Adilin dilindən verilmiş hissələrdə necə tənha olduğu göstərilir, şəxsi planda olan uğursuzluqlar isə əsla onu yolundan döndərmir, amalı, əqidəsi yolunda inamı və əzmini sarsıtmır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Adil əsər boyunca kitabın çap olunması üçün qarşısına çıxan maneələri yıxmağa çalışır. Lakin vətənpərvərlikdən uzaq vəzifəpərəstlər öz havadarlarına sədaqətlərini göstərmək üçün kitabın çapına imkan vermir. Gerçək tarixin əks olunduğu həmin kitab çap olunana qədər düşmən tərəf öz saxta tarixini yazmağa imkan tapır və orada Azərbaycan torpaqlarına olan iddialarını səsləndirir. Və gerçək tarix qanlı tarixə - qanlı yaddaşa çevrilir. Müəllif müxtəlif məqamlarda qanlı faciənin qalan vaxtı qeyd etməklə oxucuya sanki xəbərdarlıq edir, millətin ziyalısının faciəni əvvəlcədən necə duyduğunu göstərməyə çalışır. Adil üçün düşmən anlayışı bir deyil. Təbii ki, həmin anlayış daxilində sadəcə torpaqlarımıza soxulan, meydandakı əliyalın insanlara atəş açan, onları tanklar altında əzən sovet əsgəri və onun komandanı ilə bərabər öz içimizdən olan xain və ruhunu satmış, mənəviyyatını itirmiş kəslər də var. Başının salamat olmasından, qarnının tox, əyninin qalın olmasından başqa dərdi olmayan bu "ziyalılar" Adilin (yəqin elə müəllifin də) gözündə düşmənin ən pisidir. Arif Abdullazadənin "Qanlı yaddaş" romanı bir ziyalının simasında bütövlükdə xalqın milli oyanışının, gizlədilən tarixin üzə çıxarılması uğrunda çarpışmanın tarixçəsidir.

Şuşa mövzusuna müraciət olunan ən xarakterik əsərlərdən olan "Bu Şuşada" şeiri və "Qanlı yaddaş" romanları ümümi ruhu baxımından olduqca yaxındır, baxmayaraq ki, onların qələmə alındığı zamanlar çox fərqlidir. Əgər adından da göründüyü kmi, "Bu Şuşada" şeirinin mövzusu birbaşa Şuşa ilə bağlıdırsa, "Qanlı yaddaş" romanın mövzu dairəsi daha genişdir, şeirdə bəhs olunan əsas məsələ - milli müstəqilliyin bərpasıdır.

Nəticə

Beləliklə, "Arif Abdullazadənin Şuşa mövzulu əsərləri" adlı araşdırmanın nəticəsi olaraq fikirlərimizi ümumiləşmiş şəkildə aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:

- Vətənpərvərlik Arif Abdullazadə yaradıcılığının bütün dövrləri üçün xarakterikdir;
- Onun vətənpərvər ruhlu əsərləri xarakteri etibarilə çağırışçı pafoslu nümunələrdən olduqca uzaqdır;
- Vətənpərvərlik ədibin həm nəsri, həm də poeziyası üçün xarakterikdir;
- Vətənpərvərlik duyğularının əks olunduğu bir sıra əsərlərində Şuşa alınmazlıq rəmzi kimi təsvir olunur;
- Ədibin yaradıcılığında Şuşa rəmzi olaraq milliliyin təmsilçisidir və müəllif daim ona can atır;
- Şuşa mövzusuna müraciət olunan ən xarakterik əsərlərdən olan "Bu Şuşada" şeiri və "Qanlı yaddaş" romanları ümümi ruhu baxımından olduqca yaxındır;
- Ədib əsərlərində həm Şuşanın təbiətini, həm tarixi keçmişini, həm mədəni həyatını təsvir edir;

- Şuşanın taleyi (Vətənin taleyi) bədnam qonşuların ələ keçirməyə ilk başladığı yurd yerimiz kimi şairi narahat edir və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullazadə A. Arzular. Abdullazadə A. Arzular. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı,1964, 45 səh.
2. Abdullazadə A. Bu Şuşada. “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzeti, 12 avqust 1983-cü il, səh.4
3. Abdullazadə A. Qanlı yaddaş: roman. “Azərbaycan” jurnalı, 1992, № 5-6, səh.6-67
4. Abdullazadə A. Qanlı yaddaş: roman. “Azərbaycan” jurnalı, 1992, № 7-8, səh.3-71
5. Abdullazadə A. Qanlı yaddaş: roman. Bakı, “Elm və təhsil” nəş. 2010. 398 səh.
6. Abdullazadə A. Qatarla uçmaqdan yorulan durna. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020,164 səh.
7. Abdullazadə A. Səninlə sənsiz: şeirlər və poema. Bakı, Yazıçı, 1983, 134 səh.
8. Abdullazadə A. Şuşada. “Azərbaycan” jurnalı, 1983, № 8, səh.123-124
9. Abdullazadə A. Tövbə duaları: şeirlər. Bakı, Çaşıoğlu, 2003, 357 səh.

SAXURLARDA NİŞAN MƏRASİMİNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Doktorant Sahibə MUSAYEVA[54]

Xülasə

Etnoqrafik müşahidələrə əsaslanan məqalə saxurların toyqabağı mərasimlərindən olan nişan adətindən bəhs edir. Məlum olur ki, nişan mərasimi sözkəsmədən iki-üç həftə sonra keçirilir, bəy evindən gəlin evinə nümayəndələr - kişi və qadınlar müəyyən hədiyyələr, pul, nişan üzüyü ilə göndərilir. Adətə görə,bundan qabaq isə bəyin yaxın qohumları - kişilər və qadınlar ailə məclisinə dəvət olunur və onların gəlişi şərəfinə təntənəli şam yeməyi verilir, daha sonra gəlinin evinə böyük nimçə plov, ipək dəsmal və bahalı zinət əşyaları, pul göndərilir. Saxurlar arasında bu adət "hyadin kyab" və ya "böyük örtük" adlanır. Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, saxurlar bayram günlərində nişanlı qızın evinə hədiyyələrlə dolu xonçalar göndərirlər. Saxur ənənəsinə görə, nişan mərasimindən sonra gəlin artıq üzük qaytara bilməz, əks halda gəlinin valideynləri nişan mərasiminə bəy tərəfindən xərclənən maddi xərclər üçün ikiqat pul ödəməli idilər. Azərbaycanlılar, digər türk xalqlarında olduğu kimikimi saxurlar da nişan mərasimindən sonra bəyi gəlin evinə dəvət edirlər. Bu adət "ayaq açma" adlanır və toy gününə kimi bu davam edir. Nişan mərasiminin ilk günlərindən bəylə gəlinə rəsmi olaraq "deyikli" deyirlər.

Açar sözlər: *saxurlar, nişan, gəlin, bəy, saxurların adətləri*

Specific Features Of The Engagement Ceremony Of The Tsakhurs

Summary. The article, which is based on ethnographic observations, is about the custom of pre-wedding ceremony of the Tsakhurs. It turns out that the engagement ceremony is held after two or three weeks after the matchmaking, representatives - men and women with certain gifts, money, and an engagement ring are sent from the groom's house to the bride's house. By tradition, close relatives of the groom – men and women - are invited to the family council and a solemn dinner is served in honor of their arrival, after which a large plate of pilaf, a silk handkerchief and expensive jewelry, money are sent to the bride. Among the Tsakhurs, this custom is called "hyadin kyab" or "boyuk ortyuk". Ethnographic observations show that Tsakhurs send khonchas to the betrothed girl's house on holidays. According to the Tsakhur tradition, after the engagement ceremony, the bride cannot refuse the groom, otherwise the bride's parents pay double for the material expenses that were spent on the engagement ceremony on the part of the groom. Azerbaijanis, like other Turkic peoples, Tsakhurs also invite the groom to the bride's house after the engagement ceremony. This custom is called "ayag achma" and it continues until the wedding day. From the first days of the engagement ceremony, the bride and groom are officially called "dayikli".

Keywords: *tsakhurs, engagement, bride, bridegroom, customs of the Tsakhurs*

UOT :39

Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, saxurlar arasında da elçilikdən sonra nişan mərasimi icra edilərdi. Topladığımız məlumata əsasən, nişan mərasimi oğlanın ailə və tayfası üçün uğurlu, düşərli saydıqları bir gündə, "həm də elçilikdən bir-iki həftə sonra həyata keçirilərdi*"* (Соловьева , 1986: 105). Deyilənə və ədəbiyyat materialının sorağına görə, hətta bir çox saxur kəndlərində nişandan əvvəl cavanlar "nişanlanması şərəfinə kürəkənin evinə toplaşar və şənlik edərdilər. Həmin şənlik "Cil qibkara", daha doğrusu, "döşəmə örtmək" adlanırdı. Bu təntənəli mərasimlərdə saxurlar evinin döşəməsinə xüsusi gil sürtər, kosmetik təmir edər, yəni, evlərini qaydasına salardılar. Günorta saatlarında bəyin anası rəsmi olaraq gəlingilə gələr və üç çörək, üç dairəvi qoyun pendiri, bir nimçə halva və şirniyyat gətirərdi. Həmin gün axşam tərəfi isə bəyin böyük bacısı və ya bibisi nimçədə plov, ədviyyat, ipək və gəlin üçün şal aparardı"(Мусаев, 2009: 253).

Apardığımız tədqiqatlarda yaşlı adamların dediyinə görə, "döşəmə örtmək" şənliyindən sonra bəyin kişi və qadın qohumları ailə şurasına dəvət olunar və onların gəlişi münasibətilə süfrə açılardı. Adətə görə, dəvət olunanlar yeməkdən sonra pul və ya digər qiymətli əşyalar verərdilər. Yığılan pul və qiymətli əşyalar

[54] **Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun dissertantı, aliyarbeyova.s@mail.ru**

bir böyük məcməyi plov və bahalı ipək yaylıqla bərabər gəlin evinə göndərilərdi. Saxurlar arasında bu mərasimə “hədin kyab”, yəni “böyük örtük” deyilərdi.

Əlaqələri genişləndirmək, bir-birinin ailəsinə uyğunlaşmaq naminə bəy adamları yaxın müddət ərzində gəlin evini bir dəfə də ziyarət edərdilər. Bu gedişdə “5-6 kişi və 10-12 qadından ibarət nümayəndə heyəti gəlinə nişan üzüyü ("tucva"), Gəncə istehsalı olan ipək şal (kəlağayı), bir pud yun və müəyyən məbləğdə pul, həmçinin qohumlar tərəfindən hədiyyə olaraq alınan paltar aparardılar”(Мусаев, 2009: 254).

Saxurlar arasından topladığımız etnoqrafik materiallar göstərir ki, nişan mərasimi zamanı üzüyü gəlinin barmağına başıbütöv, oğullu-qızlı, el arasında deyildiyi kimi, bəxtindən yarımış bir qadın taxardı. O qadın, əsasən, bəyin qohumlarından olurdu. Özü də “paltarbiçdi” mərasimi elə həmin gün keçirilərdi və qızın paltarını həmin o qadın biçərdi. Bu barədə etnoqrafik ədəbiyyatda da məlumat verilir (Paşayeva, 2008: 125).

Etnoqrafik ədəbiyyatda qeyd olunur ki, “nişanda qız üçün gətirilən ən vacib əşya üzük, baş örtüyü və şirniyyat şeyləri olardı. Üzüyün rəmzi mənası əbədilikdir, baş örtüyü isə qızın başının məhz nişanlandığı adama bağlandığına işarədir. Şirniyyat da münasibətlərin şirin olması diləyidir.... Bundan sonra qız nişanlı hesab edilir və başqa bir ailənin onun adını tutmağa ixtiyarı olmurdu”(Bünyadova , 2012: səh.45). Özü də artıq nişanlı olduğunu bildirmək üçün nişan gününün səhərisi qız evdən kənara çıxdıqda başını örtməli və yaşınmalı idi (Qeybullayev ,1994: 167). Onu da deyək ki, Azərbaycan türklərində olduğu kimi, nişan zamanı saxurlarda qıza “darlıq” əlamətidir deyə, ayaqqabı, çəkmə aparılmazdı.

Yeri gəlmişkən deyək ki, qıza aparılan üzüklər içərisində nişan üzüyü öz formasına görə seçilirdi. Belə ki, “nişan üzüyünün altı düz, üstü isə qabarıq formada, həm də nisbətən qalın və ağır olurdu. Nişan üzüyü sol əlin “gəlin barmağı”na taxılırdı (Mustafayev, 1977: 98). Buna bəzən “nişan”, yaxud “xəzinə barmağı” da deyilərdi. Əvvəlki zamanların çətinliyindən danışan məlumatçı əlavə edir ki, “o vaxtı üzük də almağa imkan olmazdı üzük əvəsinə baş yaylığı, yüngül pal-paltar aparardılar” (16).

Materiallar göstərir ki, Suvagil kəndində yaşayan saxurlar nişan mərasimi zamanı qızın barmağına sadə və qaşsız üzük taxardılar. İnama görə, qaş və halqa bəzəklər gələcək ailə arasında söz-söhbət, dedi-qodu yaradardı. Bəzi kəndlərdəki saxurlar isə ümumiyyətlə nişan mərasiminin keçirilməsinə pis baxardılar. Məsələn, Qax bölgəsinin Ləkit kəndində yaşayan saxurlar bu qəbildən idi. Onlar qızın “hə”sini aldıqdan sonra nişan əvəzinə üç gün, üç gecə toy çaldırardılar (Musayeva, 2022).

Verilən məlumata görə, nişan mərasimi zamanı təkcə üzük deyil, gümüş kəmər, gümüş bilərzik, tana və digər qızıl əşyaları da gətirilərdi. Etnoqraflar yazır ki, “bölgənin hər yerində qıza kəmər aparılması zəruri idi. Görünür, bu adət də qızın nişanlanmasını təsdiq etmək (arxayın olmaq) baxımından özünəməxsus rəmzi məna daşıyırdı”(Paşayeva,2008:73). Yaşılıların dediyinə əsasən, XX əsrin 40-50-ci illərinə qədər Muxax və Yeni Suvagil kəndlərində nişan əşyalarının tərkibində əsas yeri qızıl sikkə tuturdu.

Azərbaycan türklərində olduğu kimi, saxurların adətinə görə də qızın barmağına üzük taxılan gündən o, oğlan ailəsinin üzvü hesab edilirdi. Bütün qohumlar, xüsusilə də oğlanın qadın qohumları onu qoruyurdular.

Suvagil kənd sakininin verdiyi məlumata görə, nişandan sonra bəyin kişi və qadın qohumları müxtəlif hədiyyələrlə (örpək, şal, parça, şirniyyat və s.) gəlingilə gələrdilər. Bu, “gəlingörmə” (saxurca “izdağ (istağ)qoyces”) adlanardı (17).

Etnoqrafik materiallardan bəlli olur ki, hər ay və bayramlarda nişanlı qızgilə oğlan evindən müxtəlif hədiyyələr göndərilərdi. Məsələn, adi vaxtlarda hədiyyə üç çörək, bir nimçə plov, bir dairə (baş) pendir və şirniyyatdan, “Novruz bayramında - 3 kq şirniyyat, 5-6 kq qoz, 5 kq qızardılmış buğda, bir şərf, donluq üçün parça və digər şeylərdən” ibarət olurdu (Мусаев , 2009: 254). Məlumat üçün deyək ki, hədiyyə məsələsində gəlinin valideynləri də unudulmurdu. Onlar üçün də paltarlıq parçalar, çörəklər, halva, pendir və şirniyyat təqdim olunurdu.

Onu da deyək ki, təkcə saxurlarda deyil, Azərbaycanın bütün bölgələrində qızın nişanlı vaxtı ona bayramlarda müxtəlif hədiyyələr və bayram payı aparardılar. Etnoqraf H.Q.Qədirzadə Naxçıvan materialları əsasında qələmə aldığı tədqiqat əsərində yazır ki, “...Novruz bayramında oğlanın qohumları qıza “bayram payı” aparırlar. Bunun üçün oğlan evi əvvəlcədən qohumlara xəbər verir ki, filan vaxt gəlin

evinə pay aparılacaq. İştirak etmək istəyən qohumlar müəyyən hədiyyələrlə deyilən vaxt oğlan evində toplaşırdılar... 20-30, bəzən daha çox xonça hazırlanırdı. Xonçalarda qız tərəfinin ailə üzvlərinə ayrıca paylar, eyni zamanda, bayram şirniyyatı, bir qab plov qoyulardı. ... "Gəlin tabağı" xüsusi bəzədilməklə, oğlanın bacısı və ya yaxın qız qohumlarından biri tərəfindən götürülərdi" (Qədirzadə, 2003: 58). Nişanlı qıza pay aparılması barədə H.Sarabski də məlumat vermişdir. O yazırdı ki, bahar, yay, payız dönüşü, Novruz bayramında qız üçün bayram xələti, nübar meyvə, yemiş, habelə, Qurban bayramında qoyun alıb göndərərdilər. Oğlan evinin borcu idi ki, qız nə qədər atası evindədir, onun paltarlarını alıb göndərsin (Sarabski, 1958: 93).

Azərbaycan türklərində olduğu kimi, saxurlar arasında da Qurban bayramı zamanı nişanlı qız üçün qoyun aparılmışdır. Lakin qıza aparılan qurbanlıq qoyunu xınalamaq adətinə onların içərisində rast gəlinməmişdir.

Topladığımız etnoqrafik və ədəbiyyat materiallarından bəlli olur ki, "saxurların adətlərinə görə, nişan mərasimindən sonra nışanlanan qızın artıq ondan imtina etmək hüququ yox idi. Əks halda, onun qohumları kürəkənin nişan üçün çəkdiyi bütün xərcləri ikiqat ödəməyə borclu idilər. Yox, əgər kürəkən imtina edərdisə,onda o, nişan üçün çəkilən xərcləri və gəlin üçün verilən hədiyyələri tələb etməməli idi"(Ихилов, 1967:186). Onu da deyək ki, saxurlar arasındakı bu adət Azərbaycan türkləri arasında da mövcud olmuşdur.

Saxur qocalarının dediyinə və tarixi – etnoqrafik araşdırmaya görə, "nişanlanmanın ilk günündən gəlinə "istəx" ("istəkli"), bəyə isə "yeznə" deyilərdi. Əhali içərisində bu dövr "qaçma" dövrü adlanırdı. Həmin dövrdə gənclər, valideynlər, eləcə də hər iki tərəfin qohumları arasında görüşlər məhdudlaşırdı. İstəkli, bəyin qohumlarının icazəsi ilə bir paltar dəsti geyinməliydi. Kürəkən isə (yazna) ev və təsərrüfat işlərində istəklisinin ata-anasına (əgər bunu tələb etsələr) kömək etməli idi"(Мусаев, 2009: 255).

Məlumatlara əsasən, nişandan sonra gəlinin "qaçma" dövrü başlayardı. Belə ki, o, "evdəki qonaqlarla, qohumlarla təsadüfi görüşdən "qaçmağa" çalışar və ümumiyyətlə, ictimaiyyətə az görünərdi. Nişandan sonra gəlinin saxlanması xərcləri Azərbaycanın əksər zonalarında olduğu kimi, saxurlarda da bəyin üzərinə düşərdi" (Константинов ,1847: 217).

Azərbaycan türklərində olduğu kimi, saxurlar arasında da nişandan sonra bəyi qonaq çağırmaq adəti mövcud olmuşdur (15). Buna xalq arasında bəyin nişanlısıgilə "ayaq açması" deyilərdi. Burada məqsəd böyüklərin razılığı ilə kürəkənin qayınatası evinə gediş-gəlişinə imkan yaratmaq idi. Yaşlı adamların dediyinə görə, kürəkən gələndə qayınatasıgildə çox oturmaz və digərilərinin yanında nişanlısı ilə danışmazdı. O, hər gəlişində nişanlısı üçün hədiyyələr də gətirərdi.

Saxurların qədim ənənəsinə görə nişanlılıq müddətində nəinki təkcə bəyin özü, eləcə də oğlan evinin digər üzvləri qız ailəsinin təsərrüfatında işləməli, ot çalımında, ev tikintisində və s. iştirak etməli idi. Azərbaycanlılardan fərqli olaraq saxurlarda nişanlı oğlanın özü deyil, onun yaxın dostları qız evinin təsərrüfatında müəyyən işlərin görülməsində yardımçı olardılar. Qızın atası və ya böyük qardaşı köməyə gələnlərin şərəfinə bir heyvan kəsərdilər. Nişanlı qız bəyin köməyə gələn dostlarına yemək hazırlanmasında iştirak etsə də, onların qarşısına çıxmazdı.

Nişanlılıq müddətində bəyin qız evinə müəyyən işlərdə köməklik göstərməsi Quba bölgəsində də qeydə alınmışdır. Bu xüsusda etnoqraf M.Paşayeva yazır ki, "nişanlılıq müddətində oğlanın qohumluq naminə qız evinin təsərrüfat işlərinə köməkliyi "qız əvrəzi" adlanırdı. Belə əvrəzdə nişanlı oğlan yaxın dostları, həmyaşıd qohumları ilə birgə işləyərdi və digər iştirakçılardan seçilmək üçün adətə görə biçin zamanı qoluna nişanlısı tərəfindən göndərilmiş qırmızı parça bağlayardı"(Paşayeva, 2008: 76).

Nişanlı olarkən oğlanın qızgilin ailəsinə kömək etməsi talışlar içərisində də yayılmışdır. Bu barədə bizi etnoqrafik ədəbiyyat da məlumatlandırır: "Qayınata nişanlı oğlanı evinə qonaq çağırdıqdan sonra, ona görülməsi vacib olan hər hansı bir iş üçün filan gün müəyyən qədər adamla işləməyə gəlməsi haqqında xəbər göndərərdi. Adət naminə təşkil edilmiş köməkliyin iştirakçılarına kürəkən özü yemək verərdi"(Cavadov , 1993: 62).

Məlumdur ki, nişan mərasimindən sonra oğlan və qız adamları arasında qohumluq əlaqəsi yaranırdı. Qız alış-verişindən sonra yaranmış qohumluq əlaqəsinin birləşdirdiyi şəxslər əhali arasında xüsusi terminlərlə ifadə edilirdi. Məsələn,"Oğlanın qohumları qıza "gəlin" deyirdilər. Qızın və oğlanın valideynləri bir-birini "quda" deyə çağırırdılar. Qız, oğlanın atasına "qayınata", anasına "qayınana",

qardaşına“qayın”, bacısına “baldız”, qardaşı arvadına isə “elti” deyirdi. Qızın valideynləri oğlana “kürəkən”, qardaşı isə “yeznə” deyə müraciət edirdi”(Əliyev ,2012: 46).

Azərbaycanın türk ailələrində olduğu kimi, saxurlarda da cehizlərin hazırlanmasında nişanlı qızların özləri də iştirak edirdi. Uzun əsrlər boyu qadınlar digər məişət işləri ilə yanaşı, xalça toxumaq və tikmə sənəti ilə də məşğul olurdular. Analar, nənələr bu sənət sahələrini qızlarına, nəvələrinə lap uşaq yaşlarından aşılayırdılar. Ona görə də qızların cehizlə bağlı əsas işləri əvvəlcədən görülürdü. Nişan qoyulduqdan sonra isə, bəzi çatışmayan toxuculuq məmulatlarını hazırlayırdılar. Bu işdə qızın qohumları və rəfiqələri də köməklik göstərərdilər. Gəlin “özü anasının köməkliyi ilə bir neçə xalça, kilim və palaz, 50-60 cüt corab toxumalı, şalvar üçün qaytan və iki dəst döşək, ədyal və yastıq düzəltməli idi (Константинов, 1847: 382). Yaşlı adamların dediyinə görə, toxuculuq bacarığı, məharəti olan qızlara oğlanın ailəsi xüsusi qiymət verirdi.

Nəticə

Beləliklə, saxurların nişan mərasimi ilə bağlı aparılan araşdırma göstərdi ki, bu şənliklə bağlı icra edilən adətlər Azərbaycan türkləri arasında olduğu kimi idi. Buna baxmayaraq, sözügedən mərasimlə əlaqədar bəzi spesifik xüsusiyyətlər (məs: “döşəmə örtmək”, “böyük örtük” adətləri, nişan günü “paltarbiçdi” olması və qayınata evinə bəyin özü deyil, dostlarının kömək etməsi və s.) də özünü göstərirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası.VI kitab. (Şəki folkloru.II cild) // Redaktoru AMEA müxbir üzvü Yaşar Qarayev.Bakı:Səda, 2002, 562 s.
2. Bünyadova Ş.Orta əsrlərdə ailə.//Ş.Bünyadova.Redaktoru tarix elmləri doktoru, professor Nərgiz Quliyeva. -Bakı: “Elm” nəşriyyatı, -2012, -384 s.
3. Cavadov Q.Azərbaycanda el köməyi adətləri.Bakı: Azərnəşr, 1993, 101 s.
4. Əliyev Ə.XIX-XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə məişəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat).// Ə. Əliyev. -Bakı: “Elm vətəhsil”, -2012,-156 s.
5. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nikah (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri).Tarixi-etnoqrafik tədqiqat.2 hissədə. I hissə./Q. Qeybullayev.-Bakı:Elm, 1994, - 274 s.
6. Qədirzadə Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər inamlar,etnoqenetik əlaqələr. B. “Elm”,2003,375 s
7. Musayeva T. Saxur etnik qrupunun folklor nümunələri Azərbaycan milli mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi | Konservatoriya//http:// konservatoriya.az/ ?p=34420 25.12.2017
8. Mustafayev A.Şirvanın maddi mədəniyyəti.Bakı: Elm,1977, 158 s.
9. Paşayeva M. Azərbaycanlıların ailə mərasimlərində etnik ənənələr (XIX-XX əsrin əvvəlləri. Şəki-Zaqatala bölgəsinin materialarlı üzrə)./ M.Paşayeva. Redaktoru Redaktoru tarix elmləri doktoru, professor Nərgiz Quliyeva.Baki: Azərnəşr, -2008, -308 s.
10. Sarabski H. Köhnə Bakı. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1958, 272
11. Ихилов М.М. Народности лезгинской группы. –Этнографическое исследование прошлого и настоящего лезгин, табасаранцев, рутулов, цахуров, агулов. Махачкала,1967,262 с.
12. Константинов О.И. Джаро-Белоканы до XIX столетия. Кавказ, 1847, 398 с.
13. Мусаев Г.М**.** Цахуры в XVIII–XIX вв.: историко-этнографическое исследование XVIII–XIX вв./ Г.М. Мусаев. Ответственный редактор: С.А. Лугуев, доктор исторических наук, заслуженный деятель РД. /–Махачкала: ИД “Эпоха”, 2009, -320 с.
14. Соловьева Л.Т. Современная свадьба цахуров Азербайджана / Полевые исследования Института этнографии 1982 г. М., 1986. С. 104–113.

Məlumatçılar:

15. İsmayılov Nüsrət Adil oğlu-Zaqatala rayonunun Suvagil kənd sakini, təvəllüdü-1949, milliyəti saxur
16. Təhməzov Xanməhəmməd Rəsul oğlu-Qax rayonunun Kötüklü kənd sakini,təvəllüd-1937, milliyəti saxur
17. Turacov Turac Musa oğlu-Zaqatala rayonunun Suvagil kənd sakini, təvəllüdü - 1961, milliyyəti saxur

FRANSADA GENDER SİYASƏTİNİN TARİXİ VƏ HÜQUQİ ƏSASLARI

Şəfa ƏBDÜRRƏHİMOVA[55]

Xülasə

Fransa qadınların öz hüquqları uğrunda mübarizə apardıqları ən əhəmiyyətli ölkələrdən biri hesab olunur. Təsadüfi deyil ki, ilk feminist hərəkatların başladığı ölkə Fransa və onların pionerləri arasında tarixə öz adını yazmağı bacarmış kifayət qədər fransız qadınlar olmuşdur.

Tarix boyu bütün cəmiyyətlərdə qadınlar ictimai həyatdan kənarlaşdırılmış, yalnız ailələri, habelə ev işləri ilə məşğul olmaları arzu olunan hesab olunmuş, bu azmış kimi, onlar cəmiyyətdə müstəqil bir fərd olaraq deyil, nəsil artırma və zövq aləti olaraq qəbul edilmişlər. Lakin qadınların maariflənmələri və ictimai mövqelərə qarşı çıxmaları ilə bu vəziyyət zamanla yaxşılaşmağa başlamışdır.

Məqalədə qadın hərəkatlarının ən aktiv olduğu ölkə sayılan Fransada tarixən qadınların geniş kütləvi aksiyalara qoşularaq öz sosial mövqelərini yaxşılaşdırmaları üçün apardıqları mübarizə yollarından bəhs olunur. Həmçinin müəllif oxucuların diqqətini Fransada tarixən mövcud olmuş ilk kütləvi qadın hərəkatlarına çəkir və qadınların bu dövrdə öz hüquqları uğrunda şüurlu şəkildə mübarizə aparmalarını xüsusi vurğulayır.

Məqalədə o dövrün inqilabçı qadınlarının qadın hüquqları uğrunda mübarizələri, qadınların ictimai həyatda iştirak haqqına sahib ola bilmələri üçün bir sıra çətinliklərə sinə gərmələri və zaman keçdikcə onların əldə etdikləri bir sıra azadlıq və məsuliyyətlərdən bəhs olunur.

Sonda müəllif bugünki qadın hüquqlarının qorunduğu demokratik Fransada hazırkı qadınların sosial həyatın müxtəlif sahələrindəki mövqelərini, o cümlədən siyasi arenada gender paritetinin ümumi vəziyyətini araşdıraraq təqdim edir.

Açar sözlər: *Fransa, gender, qadın hərəkatı, feminizm, gender pariteti*

Historical And Legal Foundations Of Gender Politics In France

Summary

France is considered one of the most important countries where women have fought for their rights. It is no coincidence that France, the country where the first feminist movements started, and among their pioneers, there were quite a few French women who managed to write their name in history.

Throughout history, in all societies, women have been excluded from public life, and it is considered desirable to deal only with their families, as well as household chores. However, with women's education and opposition to social positions, this situation has started to improve over time.

In France, which is considered the most active country of women's movements, the article talks about the ways in which women have historically fought to improve their social position by participating in large-scale mass actions. Also, the author draws readers' attention to the first mass women's movements that historically existed in France, and emphasizes women's conscious struggle for their rights during this period.

The article talks about the struggle of the revolutionary women of that time for women's rights, how they faced a number of difficulties in order for women to have the right to participate in public life, and the freedom and responsibilities they gained over time.

In the end, the author examines the current positions of women in various areas of social life in democratic France, where women's rights are protected, including the general situation of gender parity in the political arena.

Keywords: *France, gender, women's movement, feminism, gender parity*

UOT: 390 (JEL: J16)

Giriş

Fransa qadınların öz hüquqlarını əldə etmələri uğrunda mübarizə apardıqları əhəmiyyətli ölkələrdən biridir. Feminizm qadınların sosial hüquq və funksiyalarının inkişafına çalışan bir düşüncə cərəyanı olaraq xarakterizə edilə bilər. Qadın hərəkatlarında və feminizm dalğalarında müşahidə olunan inkişaflar, qadınların cəmiyyətdə üzərlərinə götürdükləri ənənəvi funksiyaların yenidən nəzərdən keçirilməsinə səbəb olmuşdur.

Fransada qadın hərəkatları həmişə siyasətlə üz-üzə gəlib. Siyasətçilərin bir çoxu qadınların səsini qazanmaq üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz əsas mövzularla bağlı vədlər vermiş, lakin çox vaxt bu vədləri yerinə yetirməmişlər. Bu səbəbdən də qadınlar öz aralarında belə ortaq fikrə gəliblər ki, onlar öz problemlərini elə özləri həll etməlidirlər.

[55] **Azərbaycan Dillər Universiteti, chafouniya85@yahoo.fr**

Tarix boyu bütün cəmiyyətlərdə qadınların ictimai həyatdan kənarlaşdırılması və ailələrinə bağlanması, evlə məşğul olması arzu olunan hesab olunmuş, onlar yalnız nəsil artırma və zövq aləti olaraq qəbul edilmiş, din pərdəsi altında sıxışdırılaraq bir çox hüquq və azadlıqlardan məhrum edilmişlər. Məsələn, vərəsəlik hüququ verilməmiş, alınıb satıla bilən bir varlıq hesab olunmuşdur. ...

Ancaq qadınların maariflənmələri və ictimai mövqelərinə qarşı çıxmaları ilə bu vəziyyət zamanla yaxşılaşmağa başladı. Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, qadın hərəkatlarının ən aktiv olduğu ölkələrdən biri də Fransa idi. Fransa inqilabı ilə Fransada qadınların geniş kütləvi aksiyalar həyata keçirdikləri və öz sosial mövqelərini yaxşılaşdırmaq üçün mübarizə apardıqları müşahidə olunur.

Feminizm adlandırılan qadın hüquq və azadlıqları uğrunda mübarizə, fransızca 'femme' (qadın) sözündən götürülmüşdür. Türk lüğətində "qadınların cəmiyyətdəki hüquqlarını artırmağı və onları kişilərlə bərabər etməyi hədəfləyən düşüncə cərəyanı" (Türkcə Sözlük, 1992: 493) olaraq təyin olunan feminizm sözü, fransız lüğətində "Qadınların sosial hüquq və funksiyalarının inkişafına çalışan düşüncə cərəyanı" (Petit Robert, 1990: 768) kimi təsvir olunur.

Bir çox ölkələrdə olduğu kimi Fransada da qadın araşdırmaları əhəmiyyətli bir elm sahəsi olaraq ali təhsil sisteminə daxil edilmişdir. Bu ölkədə qadın tədqiqatları üçün xüsusi bir şöbənin açılması ilə bağlı müzakirələr 1968-ci ildə başladı. Nəticədə, yaradılan ilk Qadın Araşdırmaları Şöbəsi Cənubi Fransadakı Provans Universiteti nəzdində fəaliyyətə başlayan Qadın Araşdırmaları Mərkəzi (Centre d'Etudes Féminines-CEFUP) oldu (Gönenç, 2012: 66).

1. Fransız İnqilabı

1789-cu ildə başlayan Fransa burjua inqilabı genişmiqyaslı siyasi təlatümlərə səbəb oldu. İnqilabın ilk mərhələsində 1789-cu il "İnsan və Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsi" qəbul olundu. Ancaq bu sənəddə elan edilən hüquqlar yalnız fəal kişi vətəndaşlara şamil edilirdi: 25 yaşdan yuxarı və müəyyən məbləğ vergi ödəyən fransız kişiləri (Elysée). Qadınlar, kölələr, əcnəbilər və başqaları bərabərlikdən kənarda qalırdı.

Bu, inqilabda fəal rol oynayan qadın əhalinin böyük qəzəbinə səbəb oldu. 1789-cu ilin oktyabrında bir neçə min qadın çörək qıtlığı və artan qiymətlərlə bağlı kral XVI Lüdoviki görmək üçün Parisə toplaşdı. İzdiham artdıqca siyasi islahat tələbləri və konstitusiyalı monarxiya çağırışları geniş vüsət alırdı . Mühasirə və şiddətli qarşıdurmadan sonra kral etirazçılarla birlikdə Parisə qayıtdı. Bu hadisəni islahatlar üçün əhəmiyyətli bir hadisə kimi qeyd etmək olar.

Oləmp dö Quj 1791-ci ildə "Qadın və Vətəndaş Qadın Hüquqları Bəyannaməsi"ni yazaraq etirazını rəsmi şəkildə bildirməyi öz öhdəsinə götürmüş oldu. Bu sənədlə o, Russonun qadınların həyatda yalnız ana və həyat yoldaşı rolunu oynaya bilməsi ilə bağlı fikrinə qarşı çıxmış oldu. Oləmp dö Quj qadın psixologiyası və anatomiyasını əsassız elan edən, qadınları siyasi qərarların qəbulunda iştirak edə bilməyən kütlə kimi sayan alimlərlə qarşı-qarşıya qaldı. Bundan əlavə, çox adam qadınların siyasətdə fikirlərinin kişilərlə eyni olacağını düşündüklərindən onların siyasətə girişini lazımsız hesab edirdi.

Bu fəallıq Napoleon dövründə əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədi. 1804-cü ildə qəbul olunan fransızların Vətəndaş Kodeksi qadınları bacarıqsız kimi qələmə verirdi.

Protofeminist əhval-ruhiyyə 1830 və 1848-ci illərin üsyanları zamanı və qadın qəzetlərinin ("La Fronde" məşhur nümunəsidir) və klubların yaradılması ilə paralel olaraq canlandı.

2. Fransada Tarixən Mövcud Olmuş Qadın Hərəkatları

Tarixdən bildiyimiz kimi qadınların ilk kütləvi hərəkatları Fransada meydana çıxmışdır. 1789-cu il fransız inqilabının əsas hərəkətverici qüvvələri arasında qadınlar xüsusi rola malik idilər. Bu dövrdə onlar ilk dəfə olaraq öz hüquqları uğrunda şüurlu şəkildə mübarizə aparmağa başlamışdılar və inqilabla birlikdə ölkədə geniş yayılan bərabərlik, qardaşlıq və azadlıq anlayışlarından da faydalanmaq istəyirdilər. Lakin onlara istəklərini həyata keçirmə imkanı verilmədi. Belə ki, qadınların yığıncaq keçirməsi və dərnəklər qurması qadağan edildi və fəal qadın klubları bağlandı.

Beləliklə, 'vətəndaş' olaraq xarakterizə olunan seqmentin kişilərdən ibarət olduğu bir daha müşahidə olundu. Halbuki inqilabın qalib gəlməsində qadınlar da kişilər qədər fəal rol oynamışdılar.

O dövrün inqilabçı qadınlarından olan Oləmp dö Quj 1791-ci ildə qadın hüquqları mövzusunda hazırladığı tezisdə bunları söyləmişdir:

“Qadınlar azad doğulur və kişilərlə bərabər hüquqlara malikdir. Əslində bu gün suverenlik prinsipi kişi və qadın birliyindən başqa bir şey olmayan millətdən ibarətdir. Qanun qarşısında bərabər olan bütün vətəndaşlar, kişilər və qadınlar, bütün yüksək mükafatlarda, yerlərdə və ictimai vəzifələrdə, məziyyət və qabiliyyətlərindən başqa heç bir fərq qoyulmadan bərabər tanınmalıdırlar. Qadın həm dar ağacına çıxmaq hüququna, həm də eyni zamanda hakimlər şurasında iştirak haqqına da sahib olmalıdır. Qadınlar, oyanın!” (Gönenç, 2012: 67).

Oləmp dö Quj "Qadınların və Vətəndaş Qadınların Hüquqları Bəyannaməsi" adlandırdığı bu mətni dövrün kraliçası Maria-Antuanetə həsr etmişdi. Lakin Oləmp dö Qujun bu cəhdi uğursuz oldu. Buna baxmayaraq, fransız qadınları təşkilatlanmanın vacibliyinin fərqinə vardılar.

Lakin kilsənin təsiri altında qadın hərəkatları məqsədlərinə çata bilmədi. Bir çox ölkələrdə olduğu kimi Fransada da qadınların arxa planda qalmasının əsas səbəbi din idi. Əslində isə xristianların müqəddəs kitabı olan İncildə kişi və qadın bərabərliyi müdafiə olunur. Bununla belə, göründüyü kimi, fransız qadınları daim sıxışdırılırdı.

Bu vəziyyət məşhur fransız mütəfəkkirlərinin əsərlərində təsirli şəkildə öz əksini tapmışdır. Məsələn, Bossüeyə görə:

“O (qadın) bədəninə görə Adəmin yalnız bir hissəsidir, onun kiçik bir hissəsindən meydana gəlmişdir. Ruh məsələsində də vəziyyət az-çox eyni nisbətləri əks etdirir. Çünki, yaratdığı əsərdə Allah hər şeyi öz yerində - müəyyən bir harmoniyada - yerləşdirmişdir (...) Bu yerləşdirmədə kişiyə həmişə üstünlük vermişdir. Təbiət qadının kişidən asılı olmasını istəyirdi” (Gönenç, 2012: 67).

"Sosial Müqavilə", "İnsanlar arasında bərabərsizliyin mənşəyi və əsasları" kimi əsərlərin müəllifi olan məşhur mütəfəkkir Jan-Jak Russo bu bərabərsizliyi daha da irəli apararaq bunları demişdir: "Bu bərabərsizlik ağılın bir zərurətidir. Asılılıq qadınlar üçün təbii bir vəziyyətdir" (Gönenç, 2012: 67).

Maarifçilik dövrü olaraq qəbul edilən XVIII əsrdə bu fikirlər kişilər arasında hakim olsa da, dövrün gətirdiyi sərbəst düşüncə mühiti evlilik və məhəbbət hüquqlarının bərabərliyi, qadınların təhsili və siyasi hüquqlarının müzakirəsinə səbəb oldu.

Ancaq qadınların ictimai həyatda iştirak edə biləcəyi dövr dünya müharibələri dövrünə təsadüf edir. Belə ki, kişilər döyüş meydanında olduqları üçün qadınlar iş sahələrində yerləşməyə başladılar. Müharibə qadınlara görünməmiş bir azadlıq və məsuliyyət verdi. Daha əvvəl alçatmaz peşələrdə ölkələrinə xidmət edən bir çox qadın, yeni alətlər və texnologiyalarla işləməkdən zövq alırdı. Müharibə qədim divarları yıxdı və bir çox nüfuzlu peşənin qapısını qadınlara açdı.

Bu vəziyyət İkinci dünya müharibəsi dövründə də davam etdi və qadınların bir çox hüquqları əldə edə bildikləri dövr məhz İkinci dünya müharibəsi dövrü olmuşdur. Müharibə illərində Fransa, İngiltərə və ABŞ-da qadınlar əvvəllər yalnız kişilərin çalışdığı iş sahələrində işləməyə başladılar. Qadınların iş həyatında iştirak etmə məcburiyyətində qalmaları, nəticə etibarilə, iqtisadiyyat sahəsində söz sahibi olmalarını mümkün etdi və bu da onların sosial hüquq və azadlıqlar əldə etmələrini asanlaşdırdı.

Beləliklə, 19-20-ci əsrlər Fransa başda olmaqla bütün Avropa ölkələrində qadınların fəal mübarizə apardığı bir dövr oldu. Bu dövrdə qadınlar bərabər təhsil, mülkiyyət, istədikləri işdə işləmək hüququna malik oldular, lakin səsvermə və seçilmə hüququndan hələ də məhrum idilər.

"1946-cı il Fransa konstitusiyasında qadınlara kişilərlə bərabər bütün sahələrdə bərabər hüquqlar verildiyi bildirilir" (Conseil Constitutionnel). Ancaq uzun illər davam edən mübarizədən sonra fransız qadınları 1947-ci ildə, Dördüncü Respublika dövründə seçmək və seçilmək hüququnu əldə etdilər.

Siyasi həyatda məqsədinə çatan fransız qadınları, nəticədə, parlamentdə problemlərini dilə gətirmək hüququnu qazandılar.

Qadınların səsvermə və seçilmə hüquqlarından başqa bütün digər hüquqlarını əldə edə bilmələrinin əsasında sənaye, ticarət və xidmət sahələrinin tədricən inkişafı və bunun təbii nəticəsi olaraq qadınların iş həyatına daxil olmasının zəruriliyi durur. Beləliklə, qadınlar öz çörək pullarını özləri qazandıqları bir mövqeyə gəlib çıxmışdılar. İnsan və Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsinin əsas təməlini liberalizm nəzəriyyəsi təşkil edirdi. Bu bəyannaməyə görə: “İnsan hörmət edilməli olan təbii hüquqlara malikdir. Bu

hüquqlar arasından hər zaman toxunulmaz və ayrılmaz olan azadlıq və bərabərlik hüquqlarını tapdı" (Elysée). Başqa sözlə, qadınların azad və bərabər olmaları fikri açıq şəkildə ifadə edilməsə belə, bütün hüquqi və nəzəri mətnlərə daxil edilmişdir. Ancaq ictimai həyatda tətbiq edilməsi uzun müddət çəkmişdir.

3. Fransada Feminizm Dalğaları

19-cu əsrin ikinci yarısı müasir dünyamızda fransız feminizminin birinci dalğasının başlanğıcı hesab olunur. 1871-ci ildə fəaliyyət göstərən Paris Kommunası qadınlara müəyyən haqlar vermişdir. Qadınlar əmək haqqı bərabərliyi, boşanma və təhsil hüququ, habelə qanuni və nikahdan kənar uşaqlar arasındakı fərqi aradan qaldırmaq kimi müxtəlif mövzularda mübarizə aparmaq üçün ittifaqlar və komitələr qurdular. Həmin dövrün görkəmli şəxsləri arasında Milli Qvardiyaya qoşulmuş müəllim Luis Mişel və jurnalist Andre Leo var idi (Krall, 2020).

Fransada qadınlara səsvermə hüququ verilməsi ilə bağlı cəhdlər 1944-cü ilə qədər uğursuz oldu. Buna görə də, Fransanı Avropanın qadın hüquqlarının tanındığı son ölkələrindən biri hesab edə bilərik. Fransız Əlcəzairinin "yerli müsəlman" qadınlarına yalnız 1958-ci ildə səsvermə hüququ verildi.

1960-cı illərdən başlayaraq bir sıra ölkələrdə feminizmin ikinci dalğası yarandı. Bu, Fransada 1968-ci il nümayişlərində özünü göstərməyə başladı. 1949-cu ildə məşhur "İkinci Cins" əsərini nəşr etdirən ekzistensialist filosof Simon dö Bovuar tanınmış feministlərdən idi. Evli qadınlara 1965-ci ildə ərinin icazəsi olmadan işləməyə icazə verildi və doğuma nəzarət 1967-ci ildə qanuniləşdirildi. Qadın Azadlıq Hərəkatı 1968-ci il etirazlarından sonra yaradıldı (Ağayeva, 2018: 43)

1970-ci ildə kişilərin ailələri üzərində səlahiyyətləri ləğv edildi, yəni uşaqlarla bağlı qanuni qərarlar artıq yalnız ata tərəfindən verilmirdi. 1985-ci ildəki islahat atanın uşaqların mülklərini idarə etmək səlahiyyətinə son qoydu.

Digər diqqətəlayiq hadisə, Jizel Halimi və Simon dö Bovuar tərəfindən birgə yazılan və 1971-ci ildə nəşr olunan abort etdirdiklərini iddia etməyə cəsarət göstərmiş 343 qadının Manifestidir. Veyl Aktı (o vaxtkı Səhiyyə Naziri Simon Veylin şərəfinə adlandırılıb) nəhayət, 1975-ci ildə kontrasepsiya və abortu qanuniləşdirdi (Krall, 2020).

Diqqətəlayiq başqa bir fenomen, fransız feminizminin başqa feminizm qollarından ayrılması idi. Fransız feminizmində artıq siyasi azadlıqlar yox, şəxsi azadlıqlar önə çıxırdı.

1990-cı illərdən başlayaraq feminizmin üçüncü dalğası hesab edilən dövr ərzində bir sıra hüquqi sıçrayışlar baş verdi. 1994-cü ildə nikahda təcavüz halı kriminallaşdırıldı. Son dəyişikliklərə Fransada 2012-ci ildə rəsmi sənədlərdə "Mademoiselle" müraciət formasının çıxarılmasını göstərmək olar (13e législature).

Siyasi təmsilçiliyə gəldikdə, 1944-cü ildə namizədliyinə icazə verildikdən sonra Fransada çox az sayda qadın nümayəndə var idi. 1946-cı ildə Milli Məclis 5% qadınlardan ibarət idi, təxminən 50 il sonra, 1993-cü ildə qadınlar 6 faiz təşkil edirdi (INSEE).

Lakin kişilərin üstünlük təşkil etdiyi bu hal 2017-ci ildə keçirilən parlament seçkilərində seçicilərin rekord sayda qadın seçməsi ilə dəyişdi. Hazırda Milli Assambleyanın 38,6%-ni qadınlar təşkil edir. Bu da Fransanı gender bərabərliyi statistikasında Aİ daxilində 6-cı yerə yüksəldib. Dünya qadın təmsilçiliyi reytinqində isə Fransa 64-cü yerdən 17-ci yerə yüksəlib (INSEE).

4. Müasir Fransada Qadın Hərəkatları

20-ci əsrdə Simon dö Bovuar Fransada qadın hüquqları mövzusunda ən təsirli ad idi. Qadınların qanuni olaraq bir çox hüquqları əldə etsələr də, kifayət qədər azad olmadıqlarını iddia edən feminist yazıçı "qadınlar öz talelərini özləri həll etməlidirlər" fikrini müdafiə edirdi. Əsərlərində qadın problemlərini araşdıran müəllif, qadın və kişiyə verdiyi təriflərlə bir çox müzakirələrə səbəb olmuşdur.

Simon dö Bovuarın "Qadın nədir" əsərindəki giriş bütün əsərlərinin əsas ideyasını ümumiləşdirir:

"İndiki qadınlar qadınlıq mifini qırmaq üzrədir. Müstəqilliklərini konkret ifadələrlə təsdiq etməyə başlayırlar. Ancaq insanlıqlarını bütöv yaşamaq onlar üçün o qədər də asan olmadı. Yalnız qadınların

dünyasında evlilik, onları gündəlik həyatda qadınlar tərəfindən tərbiyə edilmiş kişilərə tabe edir. Kişinin üstünlüyü davam etməkdədir; hələ də möhkəm iqtisadi və sosial əsaslara söykənir. Beləliklə, qadının ənənəvi taleyini diqqətlə araşdırmalıyıq ...” (Gönenç, 2012: 69).

Kişilər tərəfindən əzilən qadınların azadlıq əldə edə bilmələri üçün iş həyatına atılmaları, yəni ilk növbədə iqtisadi azadlıqlarını əldə etmələri vacibdir. Müəllif bu fikrini başqa bir əsərində bu sözlərlə ifadə etmişdir: “Qadınlar istehsalda daha çox iştirak etdikdə və daha az ev işləri ilə məşğul olduqda azadlıq qazanacaqlar” (Gönenç, 2012: 69).

Bovuarın düşüncələri cinsi sahədə də inqilaba səbəb oldu. Müəllif qadınları araşdırarkən 'Mən' və 'Digər' anlayışlarına diqqət yetirir. Kişi qadını digər varlıq kimi xarakterizə etməyə meyllidir:

“Bəşəriyyət yarandığı gündən bəri bioloji imtiyazlar kişilərə özünü ali varlıq kimi göstərməyə imkan vermişdir. O biri varlıq, başqa bir varlıq olmağa məhkum olan qadın, yalnız müvəqqəti bir gücə sahib olmağa məhkum edilmişidi. İstər qul, istər tanrıça, taleyini seçən o deyildi. "Kişilər tanrı yaradır, qadınlar ibadət edir" deyirdi Frazer, yaratdıqları tanrıların kişi və ya qadın olmasına belə kişilər qərar verirdi. Cəmiyyətdə qadınlar üçün ayrılmış yeri onlar müəyyən edərdi, qadınların heç vaxt öz şəxsi qanunları tətbiq edilməmişdir” (Gönenç, 2012: 69).

Başqa sözlə, kişilər tarixin ilk çağlarından bəri qadınları özləri üçün bir təhlükə olaraq görmüş və hər zaman onları idarə etməyə çalışmışlar. 1968-ci il Fransa üçün tələbə hadisələri və bir çox nümayişlərin baş verdiyi, siyasi baxımdan qarışıq bir dövr idi. Bu dövrdə qadınların tələbləri ən yüksək səviyyəyə çatdı.

1970-ci ildə qadınlar müəyyən hüquq və azadlıqlar əldə etmək üçün böyük müqavimət göstərdilər. “Elle” jurnalı da bu müqavimətə böyük töhfə verdi. Bu jurnal bir çox qadının iştirak etdiyi “Etats Généraux” (“Baş Ştatlar”) adlı görüşlər təşkil etdi. Bu görüşlər nəticəsində qadınların tələbləri belə ifadə edildi:

- Bədənimiz bizimdir.
- Kontrasepsiya və abort hüququ;
- Bərabər iş üçün bərabər əmək haqqı;
- Cinsə görə ayrı-seçkiliyə son;
- Ev işlərini bölüşmək üçün atanın birgə himayəsi (Gönenç, 2012: 69)

Fransada qadın hərəkatları həmişə siyasətlə bir-birinə qarışıb. Siyasətçilərin bir çoxu qadınların səslərini əldə etmək üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz əsas mövzularda vədlər vermiş, lakin çox vaxt bu vədləri yerinə yetirməmişlər. Bu səbəbdən qadınlar arasında ortaq düşüncə budur ki, öz problemlərini özləri həll etməlidirlər.

Bu gün Fransada qadınlar bir çox hüquqlarını əldə etmiş və hər sahədə azadlıq qazanmışlar. 1999-cu ilin məlumatlarına görə, Fransada işləyən qadınların sayı 11,5 milyon civarında olmuşdur, halbuki 1960-cı ildə bu göstərici 6,5 milyon idi. Mütəxəssislər 2040-cı ilə qədər işləyən qadınların nisbətinin 90%-ə çatacağını düşünürlər (Krall, 2020).

Bu da, bir vaxtlar yalnız ev işləri görən və ya fabriklərdə işləmək imkanı olan qadınların iqtisadi sahədə nə qədər gücə malik olduğunun göstəricisidir. Bununla belə, hətta Fransa kimi müasir bir ölkədə ictimai sahədə əhəmiyyətli bir nisbətə (59 %) malik olan qadınların yalnız 10%-nin yüksək vəzifələrə qalxa biləcəyi təxmin edilir. 109 validən yalnız 5-i və 150 səfirdən yalnız 11-i qadındır. 2004 -cü ilə qədər Fransada işləyən qadınların nisbəti 45,3% idi (INSEE).

Peşə	Qadın nisbəti
Bütün peşələr	45,3% (10,8 milyon)
Dövlət idarəçisi (bütün sahələr) 35 yaşdan aşağı	39,6% 45%
Uşaq baxıcısı	99%
Katibə	97%
Xəstə baxıcısı	91%

Tibb bacısı, mamaça	87%
Texnik	74%
Təlimatçı	64%
Hesablama mütəxəssisi (mühasib)	20%

Cədvəl 1: Fransada işləyən qadınların peşəyə görə bölgüsü (INSEE)

	Qadın	Kişi	Ümumi	Qadınların nisbəti	İşləyən qadınların əhaliyə nisbəti
Kənd təsərrüfatı və balıqçılıq	276	674	950	29,1	2,4
Kənd Təsərrüfatı Sənayesi	262	416	678	38,7	2,3
İstehlak Malları Sənayesi	320	371	691	46,3	2,8
Avtomobil Sənayesi	52	281	333	15,6	0,5
Avadanlıq Sənayesi	163	657	820	19,9	1,4
Enerji	44	190	234	18,9	0,4
Tikinti	142	1 455	1 597	8,9	1,2
Ticarət	1 545	1 747	3 292	46,9	13,5
Nəqliyyat	251	825	1 076	23,3	2,2
Maliyyə işləri	409	325	734	55,7	3,6
Daşınmaz əmlak	195	152	347	56,1	1,7
Şirkət Xidmətləri	1 292	1 923	3 215	40,2	11,3
Xüsusi Xidmətlər	1 298	829	2 127	61,0	11,4
Təhsil, Səhiyyə, Sosial Xidmətlər	3 475	1 227	4 702	73,9	30,4
İdarəetmə	1 335	1 328	2 663	50,1	11,7
Ümumi	11 425	13 496	24 921	45,8	100,0

Cədvəl 2: Peşə sahəsində qadın və kişilərin bölgüsü (milyon nəfərlə) (INSEE)

	Qadın	Kişi
1946	21 007	19 128
1954	22 236	20 664
1962	23 899	22 560
1968	25 458	24 197
1975	26 855	25 744
1982	27 808	26 488
1990	29 087	27 565
1999	30 101	28 419
2000	30 270	28 579
2001	30 473	28 776
2002	30 681	28 978
2003	30 886	29 180
2004	31 083	29 379
2005	31 270	29 555

2006	31 444	29 722
2007	31 631	29 907

Cədvəl 3: Fransada qadın əhalinin say göstəricisinin illərə görə bölünməsi (milyon nəfərlə) (INSEE)

Göründüyü kimi, Fransada qadın əhali həmişə kişi əhalidən çox olsa da, qadınların işləmə nisbəti kişilərdən xeyli aşağıdır. Həmçinin siyasi həyatda qadınların cəmi 5%-nin iştirak etdiyi görünür. Bu vəziyyətin siyasi arenada getdikcə genişlənən kilsənin təsirindən qaynaqlandığı deyilir.

Nəticə

Sonda belə nəticəyə gəlirik ki, Fransada kişi və qadın bərabərliyinin siyasi prioritetə çevrilməsinə baxmayaraq bu sahədə irəliləyiş hələ də ürəkaçan deyil. Hətta qadınlar kişilərlə eyni hüquqlara malik olsalar da, kişilərə təklif olunan imkanlar qadınlar üçün eyni dərəcədə əlçatan deyil və onların hüquqlarını tələb etmələri çox vaxt uğursuzluqla nəticələnir. Fransada müəyyən sahələrdə bu cür problemlər hələ də qalmaqdadır. Məsələn; daha mühüm göstəricilər qadınların seçkili siyasi vəzifəyə namizədliklərini vermək imkanlarına aiddir: qadınların belə hüququ var, amma bəzi istisnaları saymasaq, onların siyasi həyatdakı iştirakı hələ də cüzidir.

Son onilliklərdə ayrı-seçkilik xarakterli xeyli qanun və qanun qüvvəli aktlar dəyişdirilib və ya ləğv olunub. Bir çox siyasətlərə (qadınların xeyrinə olan pozitiv tədbirlər də daxil edilməklə) start verilib. Bununla belə, qadınlar hələ də struktur xarakterli və ictimai problemlər ucbatından, məsələn, zorakılıq və peşə həyatı ilə şəxsi həyatın uzlaşdırılmasında çətinlikər səbəbindən heç də həmişə kişilərlə eyni imkanlara malik olmurlar. Real gender bərabərliyi təkcə qanundakı bərabərliyi nəzərdə tutmur, bu həm də o deməkdir ki, ictimai və siyasi həyatın bütün sahələrində qadınlarla kişilər bərabər mövqeyə, bərabər səlahiyyətlərə və vəzifələrə və eyni dərəcədə iştiraka malikdirlər. Bərabərlik cinslər arasında eyni cür davranmanın hökmən olmasını nəzərdə tutmur, əksinə, məsələyə fərqli yanaşma başa düşülməlidir. Əslində kişilərlə qadınlar arasında bərabərsizlik problemi fərqləndirmə siyasətindən istifadə etməklə həll olunmalıdır. Son illərdə Fransada bu istiqamətdə bir çox siyasi islahatlar (kvotalar, qadınların konkret tələbatlarının ödənilməsinə dəstək proqramları, qadınların təhsilinin və qadınların idarə etdiyi biznes layihələrinin təşviq olunması) həyata keçirilib.

ƏDƏBİYYAT

1. 13e législature, 08/05/2012 Réponse publiée au JO le : 08/05/2012 page : 3633 https://questions.assemblee-nationale.fr/q13/13-121388QE.htm
2. Ağayeva K. C. Azərbaycanda gender məsələləri. Bakı: Qərb Universiteti, 2014.
3. Ağayeva K.C. ABŞ-da gender. Bakı: Elm və Təhsil, 2018.
4. Conseil Constitutionnel. Constitution de 1946, IVe République, https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1946-ive-republique
5. Elysée. Archives nationales (France), 30 septembre 1789, AE/II/1129, Déclaration des droits de l'homme et du citoyen https://www.elysee.fr/la-presidence/la-declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen
6. Əliyev Ə. Fransa və fransızlar. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
7. Gönenç A. Y. Fransada ve Türkiyede kadın hareketleri, İletişim Fakültesi Dergisi https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuifd/issue/22862/244118, 16.01.2012.
8. Institut National de la Statistique et des Etudes Economiques https://www.insee.fr/fr/accueil
9. Krall K. A brief history of French feminism. 21 avqust 2020 https://www.feministsinthecity.com/blog/a-brief-history-of-french-feminism
10. Mossuz-Lavau J. Femmes/Hommes pour la parité. Presses de Sciences PO, 1998.
11. Petit Robert Dictionnaire de la Langue Française. Paris: Robert yayınları, 1990.
12. Réglementation invitant à ne pas utiliser les appellations différenciées madame et mademoiselle. publiée dans le JO Sénat du 12/07/2007 - page 1251 https://www.senat.fr/questions/base/2007/qSEQ070700638.html
13. Türkçe sözlük. İstanbul:Milliyet yayınları, Cilt 1, 1992.

TƏHSİL VƏ HUMANİTAR ELMLƏR/ EĞİTİM VE BEŞERİ BİLİMLER

SÖMÜRGE MANTIĞINDA "DİL"İN ARAÇ OLARAK KULLANILMASI: FRANSA ÖRNEĞİ

Dr. Öğr. Üyesi Osman TEKİR[56]

Özet

Onbeş ve Onaltıncı yüzyıllarda Osmanlıların Anadolu topraklarını ve Akdeniz havzasını ele geçirip ticaret yollarına hakim olmasıyla birlikte, başta İspanyollar, İngilizler ve Fransızlar olmak üzere Batılı ülkeler farklı ticaret yollarını keşfetme arayışı içine girdiler. Farklı yolların keşfedilmesi farklı bölgelere ve kıtalara erişimi de beraberinde getirmiştir. Keşfedilen topraklardaki yeraltı ve yerüstü zenginliklerin farklı ekonomik ve ticari sistemlerle ülkeye getirilmesi ve bunun sürekliliğinin sağlanması yönündeki anlayış ve rekabet sömürgeciliğin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu sömürgeci güçlerden biri şüphesiz Fransa'ydı. Amerika'dan Doğu Asya'ya, Çin Hindinden Afrika'ya kadar geniş bir alanda İkinci Dünya Savaşı sonlarına kadar devam eden bir sömürge imparatorluğu kurdu. İmparatorluğunu devam ettirmek için de terörizmden lrkçılığa, "din"den "dil"e kadar birçok sömürgeleştirme aracı kullandı.

Sömürgecilik, dünyanın siyasi ve kültürel coğrafyasını sonsuza kadar değiştirmiş ve bunun en görünür olduğu alanlardan biri de "dil" olmuştur. Bu çalışma Fransızca temelinde, "dil"in bir sömürge aracı olarak nasıl kullanıldığını ve sömürge ülkeleri üzerindeki etkilerini ortaya koymayı amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Sömürgecilik, Sömürü araçları, Fransa, Fransızca, Dil ve Asimilasyon*

Usıng "Language" as a Tool in Colonial Logic: The Case of France

Abstract

In the fifteenth and sixteenth centuries, with the Ottomans taking over the Anatolian lands and the Mediterranean basin and dominating the trade routes, so Western countries, especially the Spaniards, the English and the French, sought to explore different trade routes. The discovery of different roads has brought access to different regions and continents. The understanding and competition to bring the underground and aboveground goods in the discovered lands to the country through different economic and commercial systems and to ensure the continuity of this has also led to the emergence of colonialism. One of these colonial powers was undoubtedly France. He established a colonial empire that lasted until the end of the Second World War in a wide area from America to East Asia, from Indochina to Africa. It used many means of colonization to maintain his empire, such as terrorism and racism, and such as "religion" and "language".

Colonialism has forever changed the world's political and cultural geography, and one of the areas where this is most visible has been "language". This study aimed to reveal how "language" was used as a colonial tool on the basis of French and its effects on colonial countries.

Keywords: *Colonialism, Colonial tools, France, French, Language and Assimilation*

Giriş

Sömürgecilik hareketleri ilk defa onbeşinci yüzyılda keşifler çağı ile başladı. Bu süre içinde İngiltere, İspanya, Portekiz gibi Avrupa ülkeleri Kuzey ve Güney Amerika'daki toprakları kolonileştirdiler. Daha sonra başta İngiltere, Fransa ve Portekiz olmak üzere diğer Batı ülkeleri Afrika'nın büyük bir kesimini kolonileştirdi. Kolonyal genişlemenin ilk motivasyonları Hristiyanlığın yayılması, ekonomi (altın ve gümüş) ve şan şöhret olarak özetlenebilir.

Yaklaşık beşyüz yıl boyunca Batılı ülkeler, kolonileştirdikleri topraklarda, özellikle Afrika'da insan mülkiyeti, keşif, Evangelizmin yayılması yoluyla para kazanmak için farklı stratejiler ve yöntemler kullandılar. Bazı Afrikalıların ticaretini yapma, ticarete hakim olma ve kontrol etme, Afrika kültürlerini ve

[56] İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İ.İ.B.F. Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: osmantekir1@gmail.com, Orcid No: 0000-0002-0471-0013.

dinlerini tahrip etme, Hristiyanlığı dayatma, sömürge hükümetleri kurarak Afrika egemenliğini ve liderliğini yok etme, toprakları ve diğer ekonomik kaynakları mülksüzleştirme ve Afrikalıları zorla işçilere dönüştürme süreçlerinde, başta şiddet ve terörizm olmak üzere ırkçılık, asimilasyon gibi yöntemlerin uygulanmasını yöntem olarak benimsediler.

Uygulanan bu yöntemler, sömürgeci ülkeler olarak kendilerinin ve işbirlikçilerinin Afrika nezdinde zenginleşmelerini beraberinde getirdi. Bunun sonucunda, ülke olarak güçlendiler ve büyük imparatorluklar kurdular, ırksal üstünlük iddia ettiler ve kültürlerini ve Hristiyan dinini Afrikalılara empoze ettiler. Öyle ki, sömürge dönemindeki ve daha sonraki dönemdeki post-kolonyal dönemde zenginliklerinin kaynağı sömürgeleştirdikleri ülkelerden gelen yerüstü ve yeraltı kaynaklarına borçluydular.

Şüphesiz sömürgeci ülkelerin modern dünya üzerinde, özellikle de sonsuza kadar değişmiş olan "dil" alanında uzun süreli bir etkisi olmuştur. Yerli halkların dilleri üzerinde uygulanan politikalar: sömürgecilik dilleri nasıl değiştirdi ve sildi? Sömürgeciliğin dil üzerindeki etkisi hangi tür çatışmalara yol açtı ve hangi sorunlara yol açtı? Sömürgecilik, dildeki değişiklikler yoluyla sömürgeleştirilmiş halkların eğitimini ve kültürünü nasıl etkiledi? Sorularının da sorulmasını gerektirmiştir. Bu çalışma yukarıdaki sorular çerçevesinde Fransa'nın Afrika'daki sömürgeleştirme politikaları ekseninde Fransız dilinin sömürge ülkelerinde nasıl uygulandığını ve yarattığı etkiler analiz edilmeye çalışılacaktır.

1-Fransız Sömürge İmparatorluğu

Sömürgecilik bir halkın diğerine boyun eğdirilmesini içeren bir tahakküm pratiğidir. Sömürgeciliği tanımlamanın zorluklarından biri onu emperyalizmden ayırmanın zor olmasıdır. Bu nedenle her iki kavram sıklıkla birbirine karıştırılır. Sömürgecilik gibi, emperyalizm de bağımlı bir bölge üzerinde siyasi ve ekonomik kontrolü içerir. Bununla birlikte, her iki terimin etimolojisi, anlamları arasındaki farklılıklar konusunda bazı ipuçları vermektedir. Koloni terimi, çiftçi anlamına gelen Latince "colonus" kelimesinden gelir. Bu bize, sömürgecilik pratiğinin genellikle nüfusun yeni bir bölgeye transferini içerdiğini, gelenlerin daimi yerleşimciler olarak yaşadıkları ve menşe ülkelerine siyasi bağlılıklarını koruduklarını anlatır. Emperyalizm ise komuta etmek anlamına gelen Latince "imperium" teriminden gelir. Bu nedenle emperyalizm terimi, bir ülkenin yerleşim, egemenlik veya dolaylı kontrol mekanizmaları yoluyla bir başka ülke üzerinde güç kullanma biçimine dikkat çeker (Kohn & O'Neill, 2017).

Emperyalizm, büyük, güçlü bir ulusun sömürge olarak bilinen daha küçük uluslara hükmettiği ve sömürdüğü bir sistemdir. Bununla birlikte, emperyal güç ve kolonileri bir imparatorluk olarak bilinir. Çoğu durumda, emperyal ülke, kukla hükümet ya da yerel işbirlikçiler tarafından yönetilir. Düzeni korumak, muhalefeti ve olası ayaklanmaları bastırmak ve emperyal rakipleri caydırmak için kolonilerde genellikle askeri bir varlık bulundurulur. Emperyalizmin askeri veya jeopolitik avantajları bulunmasına rağmen, asıl cazibesi ekonomiktir. Koloniler esas olarak emperyal gücü zenginleştirmek için vardırlar (Llewellyn & Thompson, 2020). Bir başka yaklaşım da emperyalizm teriminin, illa doğrudan otoritenin uygulanması yoluyla değil, zengin ve güçlüler tarafından zayıfların kontrol edilmesi anlamına gelmesidir(Stone, 1987:57).

Britanya'nın Amerika, Asya, Avustralya ve Afrika'ya yayılan küresel bir imparatorluğu vardı. 1920 ve 1930'larda dünya nüfusunun beşte birini ve dünya topraklarının dörtte birini kapsıyordu ve oran Amerika'daki kolonileri içermiyordu. Ölçeği modern zamanlarda benzersizdi ve küresel olarak İspanya ve Portekiz imparatorluklarından daha geniş bir alana yayılmıştı. Fransız emperyalizmi Asya ve Afrika'da etkili olmasına rağmen İngilizler kadar yaygın değildi (Martell, 2008). Fransa'nın ondokuzuncu yüzyılda Afrika ve Asya'ya yayılması, dünyanın uzak köşelerinde daha az medeni olan insanları eğitmeyi amaçlayan "uygarlaştırma misyonu" temelinde meşrulaştırıldı. Uygarlaştırma misyonunu destekleyen sömürgeci söylem, ulusal gurura, Fransız uygarlığının görkemine ve Hristiyanlığın İslam üzerindeki üstünlüğüne hitap ediyordu (Ware, 2015:189). Fransa, bu anlayışla modern tarihin en önemli sömürgeci güçlerinden biri olarak, 1960'larda ulusal kurtuluş hareketlerinin oluşumuna kadar Sahra Altı Afrika'nın geniş bir alanını ele geçirdi ve hükmetti (Kristina Krupova & Cech, 2020:291).

Avrupa, Afrika'yı sömürgeleştirmesini, Afrikalıları ilkel durumlarından "kurtarmanın" ahlaki görevi olduğu gerekçesiyle bir meşruiyet oluşturdu. Fransızlar Afrikalılara ve Afrika kültürüne tepeden baktılar. "Asimilasyon politikası" olarak bilinen, Afrika'daki sömürge yönetimlerini desteklemek için sosyal politikaları vardı. Bu politika, Fransız egemenliği altında yürütülüyordu. Afrikalılar tarihi olmayan, adına

yakışır hiçbir medeniyet geçmişi olmayan, sürekli birbirleriyle savaş halinde olan ve Fransız medeniyetinin meyveleri ile temasa geçtiği için şanslı bir halk olarak kabul edildi (Kapoya, 2012:108).

İkinci Dünya Savaşının ardından, İngiltere ve Fransa'nın geniş Afrika imparatorlukları, sömürgecilerin siyasi iradesine meydan okur gibi görünen şekillerde parçalanmaya başladı. 1966 yılına gelindiğinde Afrika kıtasının çoğu bağımsızlığını kazanmıştı ve yeni ulus devletler kuruluş standartlarını yükselttiler. Bu dönemin siyasal olarak yeniden yapılanmalarına bakıldığında, 1950'lerin sonlarında ve 1960'ların başlarında Afrika kıtasını durdurulamaz bir fırtınanın kasıp kavurduğu görülebilir (Smith & Jeppesen, 2017: 1).

Her ne kadar Afrika ülkeleri İkinci Dünya Savaşı sonrası bağımsızlıklarına kavuşmuş olsalar da sömürge sonrası yapbozun önemli bir parçası, Fransa'nın önemli askeri varlığıydı. Bu, Afrika devletlerinin neredeyse yarısıyla savunma antlaşmaları yoluyla müdahale etme yetkisine ek olarak, hepsi Fransa'nın Afrika'daki jandarması olarak tanınmasına yardımcı oldu. Aslen Senegal, Fildişi Sahili, Çad, Cibuti, Gabon, Kamerun ve Orta Afrika Cumhuriyeti'nde bulunan kalıcı askeri üsler ile Soğuk Savaş sırasında Afrika'yı "Komünizmden koruma" sorumluluğu, bölgesel hegemonyayı sürdürmede Fransız çıkarlarıyla örtüşüyordu (Benneyworth, 2011).

1960'lı yıllardan sonraki bağımsızlık hareketleri sonucunda bağımsızlıklarını kazanan eski sömürge ülkeleri Fransa ile bağlarını hemen koparamadılar. Bir taraftan işbirliği antlaşmaları, Fransız ürünleri için açık bir tercihi ima ediyordu. Örneğin, ekonomik işbirliği anlaşmaları, Fransa ile eski sömürgeleri arasındaki ticari tercihleri sürdürdü. "Antlaşmalar" olarak adlandırılan diğer antlaşmalar, özellikle hammadde ve stratejik ürünlerin ticaretiyle ilgiliydi. Fransa, eski sömürgelerinin ürünlerine ve pazarlarına ayrıcalıklı erişim sağladı (Lavallée & Lochard, 2018:393).

Ancak günümüzde bazı eski Afrika kolonilerinde meydana gelen siyasi olaylar, Fransa'nın eski 'zoraki' ortakları ve müşterileri üzerindeki kontrolünü kaybettiği yeni bir gerçekliği gündeme getirmiştir. Fransa'nın (eski) sömürgesi durumundaki Afrika ülkelerinde düzenlenen seçim sürecine dahil olan sözde Fransız adaylar, özellikle eski metropolle doğrudan ve dolaylı olarak bağlantılı oldukları için kaybetmeye başladılar. Dahası, sömürgecilik karşıtı söylem halk arasında destek kazanmaya başladı ve giderek değişimin itici bir faktörü haline geldiler (Lupulescu, 2021).

Fransa'nın önce 1500'lü yıllarda, daha sonra ikinci sömürge dalgası olarak nitelenen 1830'lu yıllardan itibaren oluşturduğu sömürge düzeninin günümüze kadar gelebilmiş olmasının elbette birçok nedeni vardır. Yukarıda sözü edildiği gibi şiddet ve terör, misyonerlik, ticaret, asimilasyon benzeri uygulanan politikalar Fransa'nın sömürgeleştirdiği ülkeler üzerindeki etkisinin uzun süreli olmasını beraberinde getirdi. Bunlardan, çalışma konusu edindiğimiz asimilasyon politikalarının önemli bir aracı olan "dil"in önemi ve kolonileştirme aracı olarak "dil" uygulamaları konuları üzerinde durmak gerekir.

2.Toplumlar İçin "Dil"in Önemi

Dil, postkolonyal çalışmalarda genellikle merkezde yer alan bir soru(n)dur. Sömürgeleştirme sırasında, sömürgeciler genellikle kendi dillerini sömürgeleştirdikleri halklara empoze ederek yerlilerin ana dillerini konuşmalarını yasakladı. Bazı durumlarda sömürgeciler ana dilleri sistematik olarak yasakladılar. Sömürgecilik altında eğitim görmüş pek çok yazar, öğrencilerin sömürgecilikte ana dillerini konuştukları için nasıl aşağılandıklarını, küçük düşürüldüklerini ve hatta dövüldüklerini anlatan literatür oldukça zengindir.

İletişim ve kültür olarak dil, birbirlerinin ürünleridir. Dil kültürü taşır ve kültür, özellikle hitabet ve edebiyat yoluyla toplumların kendisini ve algılanan özelliklerinin tüm değerler bütününü taşır. Bu nedenle dil, belirli bir biçim ve karaktere, belirli bir tarihe, dünyayla belirli bir ilişkiye sahip bir insan toplulukları olarak ülkeleri birleştirir. İnsanların çoğu "dil"in ulusal bir kültüre kimlik kazandırmak için kullanılan temel araç olduğuna inanır. Anadilinde konuşanların zihin, ruh, kimlik ve düşünce ile olan dil ilişkisi, sömürgeci toplumların çoğunu sömürülen diğer toplumların dil ve dil kimliğine odaklanmasına sebep olur. Sömürgeciler, dil ve kültürel egemenliğin öneminin bilincinde olarak, sömürgecilikleri sırasında düşünce, inanç ve geleneklerini bir kültür aracı olarak dil aracılığıyla görünmez ve algılanamaz bir şekilde aktarmaya çalışırlar. Bu politika kullanılarak, başkalarına nüfuz etme ve sömürgecilik sürecini tamamlayabilir ve güçlendirebilirler. Üzerinde hakimiyet kurulan toplumlar, dil ve kültür zaaflarının bir sonucu olarak sömürgecilerin egemenliğine teslim olmuşlar ve zaman zaman kültürel ve dilsel egemenliklerinin tüm yönlerini kabul etmişlerdir (Shakib, 2011:117).

Dil kaçınılmaz bir iletişim aracıdır ve kelimeler de ifade araçlarından biridir. Dil ve kültürü birbirinden ayırmak mümkün olmasa da bir milleti dilinden ayırmak zor da olsa mümkündür (Élongué, 2021). Bu, özellikle Fransız dilinin sömürgelerde zorla kullanılmasının insanların kültürel yabancılaşmasının araçlarından biri olduğu Afrika'daki ülkeler için de geçerlidir. Birçoğu, medeniyet dili olarak sunulan sömürgecinin dilini benimsemeye ve aşağılayıcı bir şekilde "yerel diller" olarak tanımlanan ulusal dillerini terk etmeye zorlandı.

Sömürgecilik konusunda son yıllarda yoğun bir literatür gözlemlenmektedir. Bu yapılan çalışmalarda Avrupa'nın dünyadaki birçok bölge ve halk üzerindeki ekonomik sömürüsüne ve Avrupalıların sömürülen ülke toplumlara karşı aşırı güç kullanmasına odaklandığı görülmektedir. Şüphesiz bu konular elbette önemlidir. Ancak, kültürel ve özellikle Avrupa sömürge yönetimiyle ilişkilendirilen dilsel ve söylemsel uygulamaları anlamak da aynı derecede önemlidir. Bu uygulamalar, Avrupa'nın sömürgeci genişlemesi nedeniyle ortaya çıkan kültürel ve dilsel biçimler dahil olmak üzere Avrupa dışındaki dillere ve kültürlere düşük prestij verilmesinde ve sömürgecinin dil ve kültürünün üstünlüğünün tesis edilmesinde araçsal bir rol oynadı. Resmi olarak sömürgeleştirilmiş halkların çoğu günümüzde genellikle siyasi bağımsızlık olarak adlandırılan statüyü kazanmış olsalar da hem Avrupa hem de Avrupa dışı kültürlerin kültürel ve dilsel dekolonizasyonu henüz tamamlanmamıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan bu tarafa, toplumlardaki dalgalanmayı ortadan kaldırmaya çalışan mücadele devam etmektedir (Migge & Léglise, 2007:297).

Sömürgeci devlet tarafından dilin sömürülen ülkeye dayatılması kültürel egemenlik amacıyla gerçekleşmekte ve azınlık, toplumu başkalaştırmaktadır. Bir taraftan egemen toplumların düşünce, inanç, kültür, mit ve tarih, kısaca bütün sembol ve düşünce görünümlerini içeren "seçkin dil" genişletilerek bu düşünce ve kültürleri enjekte etme ve aktarma yöntemleri bulunmaktadır. Bir taraftan da kültür ve seçkin dil yavaş yavaş empoze edilerek azınlık milletlerinde dil ve kültür erozyonu gerçekleştirilemeye çalışılmaktadır. Kültürel ve dilsel egemenliğin önemini bilerek, ele geçirdikleri ülkelerdeki askeri egemenliklerini ve milli zenginliklerini genişlettikleri oranda kültürlerini, düşüncelerini, inançlarını ve geleneklerini dil aracılığıyla aktarmaya çalışırlar. Bu nedenle doğal kaynakları talan etmenin yanı sıra kültürel kaynakları da ıssızlaştırmaktadırlar (Shakib, 2011:118).

Sömürgeci düşünce ve modeller, Afrika kıtasında belirleyici faktörler olarak birçok miras bırakmıştır. Hem İngiliz hem Fransız sömürge modelleri kıtayı şu veya bu şekilde etkilemiştir.

Birçok tanım arasında asimilasyon, asimile etme veya asimile olma eylemi olarak tanımlanabilir. Bir azınlık grubun ana kültürel yapı içinde kültürel olarak özümsenmesidir. Yani asimilasyon bir kültüre ait bir kişi veya grubun benimsediği bir süreçtir. Bir başkasının uygulamaları nedeniyle o kültürün bir parçası veya üyesi olmaktır. Kültürel asimilasyon, bir kişinin veya grubun dilinin ve/veya kültürünün başka bir grubunkine benzemesi süreci olarak tanımlanabilir (Chidozie, 2013:15). Asimile olmuş Afrikalıların (Fransız vatandaşları) Fransızlar gibi düşünmeleri ve davranmaları bunu doğrulamaktadır. Dil politikası Afrika yerlilerini tam teşekküllü Fransız vatandaşlarına dönüştürme politikasıdır.

3-Kolonileştirme Aracı Olarak "Dil"

Sömürgecilik ister eski modelinde ister modern modelde sömürge kültürünün bazı cazibelerinden oluşan farklı yönlerini farklı ve üstün bir dil kullanarak alışılmadık ancak önemli ve yansıtıcı bir kavram kullanarak temsil etmeye çalışır (Shakib, 2011, s. 120). Bu şekilde egemen söylemler gerçekleştiren sömürgeciler, güç ilişkilerini dengeleyen bilgi alanları yaratmaya çalışmakta ve saldırgan alanı pozitif, bilgelik, ideal olarak göstermeye ve zayıf kutbu duygusal, akılsız ve aptal kutup olarak göstermeye yönelik temel karşılıklılık girişimleri hazırlamaya çalışmaktadırlar. Ayrıca, çeşitli çalışma kurumları oluşturmak ve sinema, resim, mimari, edebiyat ve diğerleri gibi tüm medya olanaklarını kullanmak, tabi kılınmış ulusların ve onların kültür ve dillerinin dikkat dağıtıcı ve belirsiz bir görünümünü resmetmeye çalışmaktadır (Shakib, 2011:117).

Avrupa emperyalizmi ve sömürgeciliğin amacı, Avrupa uluslarının ekonomik ve güç tabanını genişletmek ve üstünlüklerini ortaya koymaktı. Bu, kısmen yerel nüfusa boyun eğdirilerek sağlandı. Örneğin, şu anda Kuzey Amerika ve Avustralya'da yerli nüfus, daha sonra Avrupalı göçmenler tarafından ele geçirilen tarımsal açıdan değerli topraklardan zorla çıkarıldı. Karayipler'de yerli halklar ayrıca, milyonlarca Kızılderili'nin ölümüne yol açan sömürgeciler için ağır fiziksel şartlarda çalışmaya zorlandı. Avrupalılar ekonomik faaliyetlerini geliştirmek için Afrikalıları köle olarak Karayipler'e ve Amerika'ya

taşıdı ve onları ağır koşullar altında (şeker, pamuk, kahve vb.) tarlalarda çalışmaya zorladı. Köle ticareti, Avrupa uluslarının ve buna doğrudan dahil olan bireylerin ekonomik güçlerini önemli ölçüde genişletmelerine izin verdi. Ancak bu uygulamanın milyonlarca Afrikalının ölümüne yol açması ve Batı Afrika nüfusunun önemli ölçüde azalması, farklı nüfus grupları arasında savaşlar da dahil olmak üzere büyük gerilimlere yol açtı (Migge & Léglise, 2007:201).

Dilsel kolonizasyonla ilgili iki farklı uygulamanın olduğu kabul edilir. Bunlardan birincisi "dikey adım" olarak adlandırılır ve dilin sosyal yayılmasını ifade eder. Yatay adım olarak adlandırılan ikincisi de coğrafi yayılımı, yani, başkentten küçük şehirlere, köylere yayılmasını ifade eder.

Sömürgeci güçlerin hepsi şüphesiz aynı politikaları uygulamadılar. İngiltere, "böl-yönet" politikası gereğince yerel dilleri destekledi. Fransa ise Devrim ile bağlantılı "evrensel" değerleri aktarmaya benzersiz bir şekilde uygun bir kültür ve dile erişim sağladığını iddia ederek kendisini diğer sömürgecilerden ayırdı. Bu iddia, Fransız sözdiziminin sözde açıklığına ve doğrusallığına ve Aydınlanma dili olan Fransızcanın aynı zamanda evrensel dil Latincenin halefi olduğu inancına dayanıyordu (Cumming, 2005, s. 234). Fransızcaya yapılan bu vurgu Afrikalı öğrencilere Fransız üniversitelerine gitmeleri için verilen binlerce bursa ve Afrika'ya gönderilen olağanüstü sayıda Fransız öğretmenine yansıdı: 1985 yılında yaklaşık 11.000 Fransız öğretmenden yaklaşık 3000'i Fildişi Sahili'nde bulunuyordu (Cumming, 2005:239).

Buradan da anlaşılacağı gibi, dilin Fransız kültüründe muazzam bir önemi vardı, bu da sömürge arenasına taşınan bir önemdi. Cumhuriyetçi sömürge ideolojisi, özellikle Fransız dilinin kullanımında yerlileri eğitmenin, özne popülasyonlarını canlandırmak için Fransa'nın "medenileştirme misyonu"nun bir parçası olduğunu savunuyordu (Fegarty, 2016:45). "Uygarlaştırma misyonu"nun önde gelen savunucularından Kamu Eğitim Bakanı Jules Ferry Fransız Temsilciler Meclisi'nde yaptığı konuşmada şunları söylemişti:

Beyler, daha yüksek sesle ve daha dürüst konuşmalıyız. Açıkça söylemeliyiz ki gerçekten de yüksek ırkların alt ırklar üzerinde bir hakkı vardır. …Tekrar ediyorum, üstün ırkların hakları vardır çünkü görevleri vardır. Aşağı ırkları uygarlaştırma görevleri vardır. Daha önceki yüzyıllarda bu görevler, beyler, çoğu zaman yanlış anlaşılmıştır; ve kesinlikle İspanyol askerleri ve kaşifler Orta Amerika'ya köleliği getirdiklerinde, daha yüksek bir ırkın insanları olarak görevlerini yerine getirmediler" (Halsall, 1998).

1880'lerin en önde gelen başbakanlarından biri olan Jules Ferry, "uygarlaştırma misyonu" ifadesini 1885 yılında kamuoyunda tartışmaya açan ilk lider politikacıydı. Bilimin ilerlemeyle özdeşleştirilmesini bağlantıya toplumsal bir ağırlık kazandırdı ve birçok bilim insanının paylaştığı sömürge değerleri üzerinde yeni ve genişlemiş bir fikir birliğine izin verdi. "Uygarlaştırma misyonu" aracılığıyla fedakarlık, sömürgeleştirmenin görünürdeki ahlaki temeli haline geldi. Ekonomik sömürü, fedakarlık tarafından mazur görüldü. Bu fikir, sömürge halkların oynadığı rolün geniş çapta kabul edildiği Birinci Dünya Savaşından sonra daha geniş bir kitleye ulaştı (Petıtjan, 2005:116-117). Şüphesiz uygarlaştırma misyonu hedeflerine ulaşmak için Fransız dili önemli bir işlev görecekti.

Fransızcanın sömürge Frankofon Afrika'sında tek dil olarak dayatılması, onaltıncı yüzyılda kabul edilen Fransız tek dil politikasının bir uzantısıydı ve 1950'lerde Afrika dillerinin aleyhine devam etmesi kısmen Afrikalı entelektüellerin dile Fransız temelli sistemde öğrenim aracı olarak Fransızcayı kullanma arzusundan kaynaklanıyordu.

Fransız sömürgeci mülkiyeti, 1884'te Avrupalı güçlerin Berlin'de oturup, çeşitli insan ve kültürleri ve dilleri ile bütün bir kıtayı farklı kolonilere kazıdıklarında başladı. 1884'te Berlin, Afrika'nın Avrupalı güçlerinin farklı dillerine bölündüğünü gördü. Sömürgeciliğin gerçek amacı, insanların zenginliğini kontrol etmekti. Sömürgecilik, askeri işgal ve ardından gelen siyasi diktatörlük yoluyla sosyal servet üretimi üzerindeki kontrolünü dayattı. Ancak, en önemli hakimiyet alanı, sömürgeleştirilen zihinsel evrendi (Bawa, 2013:3).

Fransız asimilasyon politikası, Fransız kültürünü Fransa dışındaki kolonilere genişletme fikrine dayanıyordu. Bu kolonilerin yerlileri, kültür ve gelenekler benimsendiği sürece Fransız vatandaşı olarak kabul edildi. Bu aynı zamanda Fransız vatandaşlarının haklarına ve görevlerine sahip oldukları anlamına geliyordu. Bu politikanın uygulanması o kadar katıydı ki "köy okullarında" kullanılmak üzere Afrika dilinde kitapların basılması veya yayınlanması %12.8 vergiye tabi tutuldu. Diğer dillerde (örneğin İngilizce, Almanca) ithal edilen kitaplar, gümrük hizmetleri tarafından aynı vergiye tabiydi.

Fransızlaştırılan yerliler Fransa'nın ihtişamına hizmet edecek ve gelecekte tamamen Fransız olarak kabul edilecek kadar "uygar" olacaklardı. Ancak bu hiçbir zaman gerçekleşmedi.

Fransız dili sömürge politikası, sömürgelerdeki sömürge yöneticileri tarafından alınan kararnameler, tebliğler ve pratik kararlar dizisi geliştirdi. Afrika'daki Fransız sömürge dili politikasının evrimini şekillendiren en önemli yasa parçası, 1539'da Kral François1 tarafından yayınlanan büyükşehir kararıydı. Bu kararname Fransızcayı Fransız Krallığının özel resmi dili haline getirdi ve böylece Breton, Baskça, Flemisch, Oksitanca, Almanca gibi dillerin resmi dilde kullanılmasına izin vermedi (Bawa, 2013, s. 4-5). 1539 yılında kabul edilen bu kararname yasal Latinceyi Fransızca ile değiştirmeye odaklanmış olsa da François zaten çevre toprakları ülkeye dahil etmek için çalışıyordu; ve Fransız Devrimi sırasında hem kardinal Richelieu hem de Jakobenler bu merkezileştirme politikasını yeniden onayladılar (Spolsky, 2018:240).

Bütün bu uygulamalar gözönünde bulundurulduğunda Fransa'nın Afrika'daki asimilasyon politikalarının bazı amaç ve hedeflerine bakmayı gerektirir.

Afrika'daki Fransız asimilasyon politikasının hedefleri;

-Afrika yerlilerini Fransız vatandaşı olmaları için Fransız dili ve kültürü ile eğiterek "Fransız'a" dönüştürmek

-Afrika kültürünü, medeniyetini ve tarihini, Fransız dili, kültürü ve medeniyeti ile değiştirerek, var olmayan veya değersiz olarak reddetmek ve geleneksel güç ağlarını, kurumlarını ve sosyal gelenekleri ortadan kaldırmak,

-Afrikalıların (Afrikalı yerliler/Fransız tebaası) "barbar" olduklarına, Fransızların dünyayı medenileştirmeyi amaçladığı fikri, Fransız kültürünün üstünlüğü ve insanların mükemmellleştirilebileceği varsayımına dayanıyordu

-Ve Afrikalıları, Fransız kültürünün üstün ve tüm kültürlerin en iyisi olduğuna inandırmak (Chidozie, 2013:15).

Fransız medeniyetinin üstünlüğüne olan sömürge inancı, yargı sistemine, yerli hukuka, yerli otoritelere, yerlilerin toprak haklarına ve eğitim programına karşı tutumlara yansıdı. Afrika'daki her şeyi ilkel ve barbar olarak kınadılar.

4-Sonuç

İnsanlar soykırım kavramıyla karşılaştıklarında, akılları genellikle toplu katliamların ve insanları aç bırakarak ölümlerine sebep olmanın görüntülerine gider. Ancak toplumları dillerinden uzaklaştırmak, dillerini ortadan kaldırmak geleneksel bir soykırıma benzer hedeflere ulaşmak için kullanılabilir.

Uygarlaştırma misyonunun etkinliği, gerekli okulları ve kurumları inşa etmek kaynakların mevcudiyetine bağlıydı. Ancak bu uygulamalar pratikten daha çok ideolojik bir anlayışı yansıtıyordu. Eğitim sisteminden yararlananlar ayrıcalıklı azınlıkla sınırlı kaldı. Bununla birlikte, bunlar aynı zamanda bağımsızlık hareketlerinin liderleri ve yeni bağımsız halef devletlerin yöneticileri oldukları ortaya çıktığı için, ideoloji korundu ve standart bir Fransız dilinin hegemonyası fikri, çoğu eski kolonilerde sürdürüldü.

Fransızlar, Afrikalılara ve Afrika kültürüne tepeden baktılar. Dillerini ve kültürlerini küçümsediler. Asimilasyon politikası, Afrikalıları Fransızlara dönüştürecek bir eğitim sistemini gerektiriyordu. 1902 yılında Senegal'in bir vali yardımcısı şunları ifade etmişti:

"Fransızca tüm dünyanın dilidir ve Fransızca konuşmayı bilmiyorsanız, ırkınız ne olursa olsun, eğitimli veya seçkin bir insan değilsiniz. Fransızca konuşmak, Fransızca düşünmektir….Sıradan bir insandan öte bir şey olmak, ülkemizin asaleti ve kaderi ile ilişkilendirilmektir. Fransa'yı tüm gücünle sev, çünkü seni çok seviyor." (Kapoya, 2012:108)

Bütün bunlara rağmen son yıllarda Fransızcaya karşı kitlesel bir tepki olmasa da tartışmaların da başladığını görmek mümkündür. Örneğin Fas'ta bir gencin, Fransız dil modelini artık eskisi kadar arzu etmediğini, Fransızcanın zemin kaybettiğini (Khabbachi, 2021), eski Fransız kolonisi Cezayir'de Cezayir Cumhurbaşkanı Abdelmadjid Tebboune'nun "Fransızca bir savaş ganimetidir, ancak İngilizce uluslararası bir dildir" (Rouaba, 2022) diyerek 2022-2023 eğitim-öğretim yılı itibariyle ilkokullarda İngilizce öğretime başlayacağını açıklaması sömürge dönemindeki uygulamalara bir tepki niteliği taşıdığı açıktır. Ancak uzun bir geçmişe sahip dil kolonizasyonunun izlerini kısa sürede silmek, ortadan kaldırmak mümkün gözükmemektedir.

KAYNAKÇA

1-Bawa, A. B. (2013). From Imperıalism to Dıplomacy: A Historical Analysis of French. Contemporary International Dialogue: Art-Based Developments and Culture shared, (s. 1-9). Londra. https://culturaldiplomacy.org/academy/content/pdf/participant-papers/2013-08-acd/Aisha_Bawa_-_From_Imperialism_To_Diplomacy-_An_Historical_Analysis_ , (Erişim Tarihi:25.05.2022)
2-Benneyworth, I. J. (2011). The Ongoing Relationship Between France and its Former African Colonies. https://www.e-ir.info/: https://www.e-ir.info/2011/06/11/the-ongoing-relationship-between-france-and-its-former-african-colonies/, (Erişim Tarihi:24.04.2021).
3-Chidozie, F. C. (2013). Globalising the French Language: Neo-Colonialism or Development? İnternational Affairs and Global Strategy, 16, 11-22.
4-Cumming, G. D. (2005). Transposing the 'Republican' Model? A Critical Appraisal of France's Historic Mission in Africa. Journal of Contemporary African Studies, 23(2), 233-252.
5-Élongué, C. (2021). Africa: To the Conquest of the French Language, All Languages Are Colonial, as soon as You Use Them! https://cursus.edu/: https://cursus.edu/en/23080/africa-to-the-6-conquest-of-the-french-language, (Erişim Tarihi:20.03.2022).
7-Fegarty, R. S. (2016). "We did Not Speak a Common Language" African Soldiers and Communication in the French Army, 1914-1018. J. Walker, & C. Declecq içinde, Languages and the First World War: Communication in a Transnational War (s. 44-61). Londra: Palgrave macmillan.
8-From Imperialism to Diplomacy: A Historical Analysis of French. (2013). Contemporary International Dialogue: Art-Based Developments and Culture shared, (s. 1-9). Londra. https://culturaldiplomacy.org/academy/content/pdf/participant-papers/2013-08-acd/Aisha_Bawa_-_From_Imperialism_To_Diplomacy-_An_Historical_Analysis_, (Erişim Tarihi:12.03.2022)
9-Halsall, P. (1998). Modern History Sourcebook: Jules Ferry (1832-1893): On French Colonial Expansion. https://sourcebooks.fordham.edu/: https://sourcebooks.fordham.edu/mod/1884ferry.asp, (Erişim Tarihi:15.04.2022).
10-Kapoya, V. (2012). Colonialism and the African Experience. Routledge.
11-Khabbachi, S. (2021). Morocco: Will English Replace French as the New primary Language. https://www.theafricareport.com: https://www.theafricareport.com/142297/morocco-will-engilsh-replace-french-as-the-new-primary-official-language, (Erişim Tarihi: 22.12.2021).
12-Kohn, M., & O'Neill, D. (2017). Colonialism. https://plato.stanford.edu: https://plato.stanford.edu/entries/colonialism, (Erişim Tarihi: 09.03.2022).
13-Kristina Krupova, & Cech, L. (2020). A Neo-colonialist French Foreign Policy in Africa? Insights from Côte d'Ivoire. Romanian Political Science Review, xx(2), 291-318.
14-Lavallée, E., & Lochard, J. (2018). The empire strikes back: French-African trade after independence. Wiley, 390-404. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/roie.12381, (Erişim Tarihi:10.10.2021).
15-Llewellyn, J., & Thompson, S. (2020). Imperialism as a cause of World War I. Alpha History: https://alphahistory.com/worldwar1/imperialism/, 20 Mayıs. (Erişim tarihi: 08.03.2022).
16-Lupulescu, G.-I. (2021). The End Of Françafrıque? A Study Case On Benin's 2016 Presıdentıal Electıons. Studia UBB, Europaea, LXV1(1), 25-39.
17-Martell, L. (2008). Britain and Globalization. Globalization, 5(3), 449-466.
18-Migge, B., & Léglise, I. (2007). Language and Colonialism (Applied linguistics in the context of creole communities) . M. H. Pauwels içinde, Language and Communication : Diversity and Change Handbook of Applied Linguistics (s. 297-338). Berlin: Mouton de Gruyter.
19-Petıtjan, P. (2005). Science and the 'Civilizing Mission': France and the. Colonial Enterprise . B. Stuchtey içinde, Science across the European Empires, 1800-1950 (s. 107-128). Oxford: Oxford University Press.
20-Rouaba, A. (2022). Algerian leader in bold move to promote English at junior school. https://www.bbc.com/: https://www.bbc.com/news/world-africa-62368931, , Temmuz 31 (Erişim Tarihi:25.03.2022)
21-Shakib, M. K. (2011). The Position of Language in Development of Colonization. Journal of Languages and Culture, 2(7), 117-123.
22-Smith, A. W., & Jeppesen, C. (2017). Introduction: development, contingency and entanglement: decolonization in the conditional. A. W. Smith, & C. Jeppesen içinde, Britain, France and the Decolonization of Africa: Future Imperfect? (s. 1-14). UCL Press.
23-Spolsky, B. (2018). Language Policy in French Colonies and İndependence. Current Issues in Language Planning, 19(3), 231-315.
24-Stone, J. C. (1987). İmperialism, Colonialism and Cartograph. The Royal Geografical Society, 13(1), 57-64.
25-Ware, L. (2015). Color-blind Racism in France: Bias Against Ethnic Minority Immigrants. Washington Üniversity Journal of Law and Policy, 46, 184-244.

STARBUCKS MÜŞTERİLERİNİN MEMNUNİYETİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN BELİRLENMESİ

Merve İŞSEVEN[57]
Aynur İNCEKIRIK

Özet

Faktör analizi genel olarak sosyal bilimler alanında yapılan çalışmalarda ölçümlerin geçerliğini ve kalitesini belirlemek amacıyla kullanılan çok değişkenli istatistiksel yöntemlerden birisidir. Faktör analizi, Doğrulayıcı Faktör Analizi ve Açıklayıcı Faktör Analizi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Faktör analizinin temel amacı boyut indirgemedir. Bu çalışmada kullanılan veri seti yüz yüze anket yöntemi kullanılarak elde edilmiş ve Starbucks'ın yurt dışındaki bir şubesinden alışveriş yapan rastgele seçilmiş 150 farklı müşteriye uygulanmıştır. Çalışmamızın amacı, müşteri memnuniyetini etkileyen faktör gruplarının belirlenmesi ve en etkili faktör grubunun tespit edilmesidir. Ankette demografik sorular dahil 20 adet soruya cevap aranmıştır. Analiz sonucunda müşteri memnuniyetine etki eden faktörlerin belirlenmesi amaçlanmıştır. Veri setine uygulanan Açıklayıcı faktör analizi SPSS 22 paket programı ile gerçekleştirilmiştir. Çalışmada kullanılan hazır veri seti Kaggle veri tabanından alınmıştır. Uygulama aşamasında, faktör analizi gerçekleştirilirken dikkat edilmesi gereken bölümler ve analiz sonucunda elde edilecek çıktı ve tabloların yorumlanması detaylandırılmıştır. Elde edilen çıktı ve tablolarda yer alan değerlerin anlamları ve yorumlamaları üzerinde durulmuştur.

***Anahtar Kelimeler**: Faktör Analizi, Açıklayıcı Faktör Analizi, Anket, Müşteri Memnuniyeti, Starbucks*

Determınıng The Factors Affectıng The Satısfactıon Of Starbucks Customers

Summary

Factor analysis is one of the multivariate statistical methods used to determine the validity and quality of measurements in studies conducted in the field of social sciences. Factor analysis is divided into two as Confirmatory Factor Analysis and Explanatory Factor Analysis. The main purpose of factor analysis is dimension reduction. The data set used in this study was obtained using the face-to-face survey method and applied to 150 randomly selected customers who shopped from a branch of Starbucks abroad. The aim of our study is to determine the factor groups that affect customer satisfaction and to determine the most effective factor group. In the survey, answers were sought to 20 questions, including demographic questions. As a result of the analysis, it is aimed to determine the factors affecting customer satisfaction. Explanatory factor analysis applied to the data set was carried out with the SPSS 22 package program. The ready data set used in the study was taken from the Kaggle database. In the application phase, the sections to be considered while performing the factor analysis and the interpretation of the output and tables to be obtained as a result of the analysis are detailed. The meanings and interpretations of the output and the values in the tables are emphasized.

***Keywords**: Factor Analysis, Explanatory Factor Analysis, Survey, Customer Satisfaction, Starbucks*

UOT(JEL): C38, M30, M31

1.Faktör Analizi

Faktör analizi, ilk olarak 20.yy'ın başlarında Karl Pearson ve Charles Spearman tarafından zekâ testleri ile ilgili yapılan bir çalışma sonucunda geliştirilmiştir. Öncelikle sosyal bilimler de olmak üzere çoğu alanda sıklıkla kullanılan çok değişkenli analiz tekniklerinden birisidir (İncekırık vd., 2017: 2016). Faktör analizi, aralarında ilişki bulunduğu varsayılan çok sayıda değişkenin daha az sayıda gözlemlenemeyen değişkene dönüştürülmesi ve elde edilen bu değişkenlerin yorumlanmasının sağlanmasına olanak sağlayan çok değişkenli analiz tekniğidir. (Hair vd., 2014). Başka bir deyişle, kendi aralarında ilişkili p tane değişkenle açıklanan bir yapıyı, kendi içinde korelasyon bulunan ama aralarında korelasyon bulunmayan daha az sayıdaki (k<p) yeni faktörle tanımlamaya yarayan bir yöntem türüdür (Alpar; 202: 257).

[1] [57]**Manisa Celal Bayar Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü – Ekonometri Bölümü – Ekonometri Yüksek Lisans Öğrencisi, merve_issvn@hotmail.com**

[2] **Manisa Celal Bayar Üniversitesi – İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi – Ekonometri Bölümü - Dr. Öğr. Üyesi, aynur.incekirik@cbu.edu.tr**

Faktör analizi, açıklayıcı ve doğrulayıcı olmak üzere iki çeşide ayrılmaktadır. Açıklayıcı faktör analizindeki temel amaç, ilişkili değişkenleri bir araya toplayarak verileri tanımlamaya ve özetlemeye çalışmasıdır. Açıklayıcı faktör analizinde değişkenler, potansiyel temel süreçler göz önünde bulundurularak seçilmiş olabilir veya olmayabilir. Açıklayıcı faktör analizi araştırmanın ilk aşamalarında gerçekleşmektedir. Bunun sebebi genellikle, değişkenleri birleştirmek ve altta yatan süreçler hakkında hipotezler oluşturmak için bir araç sağladığındandır. Doğrulayıcı faktör analizinde ise gözlenen değerler ile gözlenmeyen değerler arasındaki ilişki incelenmektedir. Doğrulayıcı faktör analizi yapısal eşitlik modeli çeşididir. Temel olarak gizil süreçlerle alakalı bir teoriyi test etmek için araştırma sürecinin ileri aşamalarında kullanılan çok daha karmaşık bir tekniktir. Değişkenler, altta yatan süreçleri ortaya çıkarmak amacıyla dikkatli ve özel olarak seçilir (Tabachnick vd, 1996: 616).

Faktör analizinin uygulanabilmesi için bazı varsayımlar bulunmaktadır. Bunlardan en temeli veri setinin çok değişkenli normal dağılım gösteren bir popülasyona ait olmasıdır. Veri setinde aykırı değer bulunmamalı, değişkenler arasındaki ilişki doğrusal olmalı, faktörler bağımlı olmamalı ve son olarak ölçümler ordinal yapıda olmalıdır.

Faktör analizi sonucunda elde edilen ilk faktörlerin yorumlanmaya elverişli olmamasından dolayı, elde edilmiş ilk faktörleri daha iyi yorumlamak ve daha basit bir yapıya ulaştırabilmek adına faktör döndürme yapılır (İşseven, vd. 2022). Kısaca asıl amaç, faktör döndürmeyle birlikte faktörlerin yorumlanabilir hale gelmesi sağlanır. “Kaiser ‘Second Little Jiffy’ isimli faktör döndürme yöntemine sahiptir. Bu yüzden Kaiser’in yöntemi haricindeki bütün faktörleştirme yöntemleri rotasyona ihtiyaç duyar (Tabachnick vd, 1996: 617).” Döndürme yöntemleri dik ve eğik olarak iki şekilde gruplanmaktadır. Dik döndürmede genellikle varimax, equimax ve quartimax kullanılırken, eğik döndürmede promax ve oblimin döndürme yöntemleri kullanılmaktadır. “Faktör döndürme aşamasında genellikle tercih edilen; ilk olarak faktör sayısının da dikkate alınarak eğik döndürme yönteminin uygulanması ve ulaşılan faktör skorları arasında bulunan korelasyonların 0,32 değerini aşmadığı durumda ise dik döndürme yöntemlerinden birinin seçilerek uygulanmasıdır. Faktör skorları arasında bulunan korelasyonların 0,32 veya daha fazla olması durumunda uygulanacak olan yöntemin eğik döndürme yöntemlerinden seçilmesi tavsiye edilir. Değer olarak 0,32’nin dikkate alınma sebebi; bu noktadaki faktörler arası açıklanan varyans yüzdesinin 0,10 civarında olmasıdır. Ayrıca bu yüzde miktarının, kanıtlanmış başka bir nedeni yoksa eğik döndürme için yeterli görülmesidir. Önerilen durum, döndürme yönteminin seçilme aşamasının faktör yük değerlerinin dikkate alınarak yapılmasıdır. Bu noktada yükler 0,30 değerinde ve yüksekse eğik döndürme yöntemi, 0,19 değerinde ve altındaysa da dik döndürme yöntemlerinden birinin seçilmesi uygun görülmektedir. Bu yük değerlerini sağlamayarak nokta dışında kalınan durumlarda ise belirtilen herhangi bir öneri bulunmamaktadır (Alpar, 2021: 288).”

2.Veri Seti ve Uygulama

Faktör Analizindeki temel amaç, veri setinin daha az sayıda ve anlamlı faktörlere indirgenmesidir. Uygulama da kullanılan veri seti, Kaggle veri tabanından elde edilmiştir. Starbucks’ın Malezya’daki bir şubesinden alışveriş yapan rastgele seçilmiş 150 farklı müşterinin memnuniyetini etkileyen faktör gruplarının belirlenmesi ve en etkili faktör grubunun tespit edilmesi amaçlanmıştır. Ankette demografik sorular dahil 20 adet soru yer almaktadır. Uygulamada demografik soru maddelerinin grafiksel gösterimlerine de yer verilmiştir. Analiz için SPSS 22.0 paket programı kullanılarak Açıklayıcı Faktör Analizi uygulanmış ve işlem aşamaları ekran görüntüleri ile detaylı olarak gösterilmiştir.

Analize başlayabilmek için öncelikle, veri setini SPSS 22.0 paket programına aktarmak gereklidir. Program açıldığında “File” kısmından aktarılacak verinin uzantısı seçilerek veri aktarımı tamamlanır. Bu aşamadan sonra faktör analizi penceresi Şekil 1.’de bulunan komut yoluyla açılır.

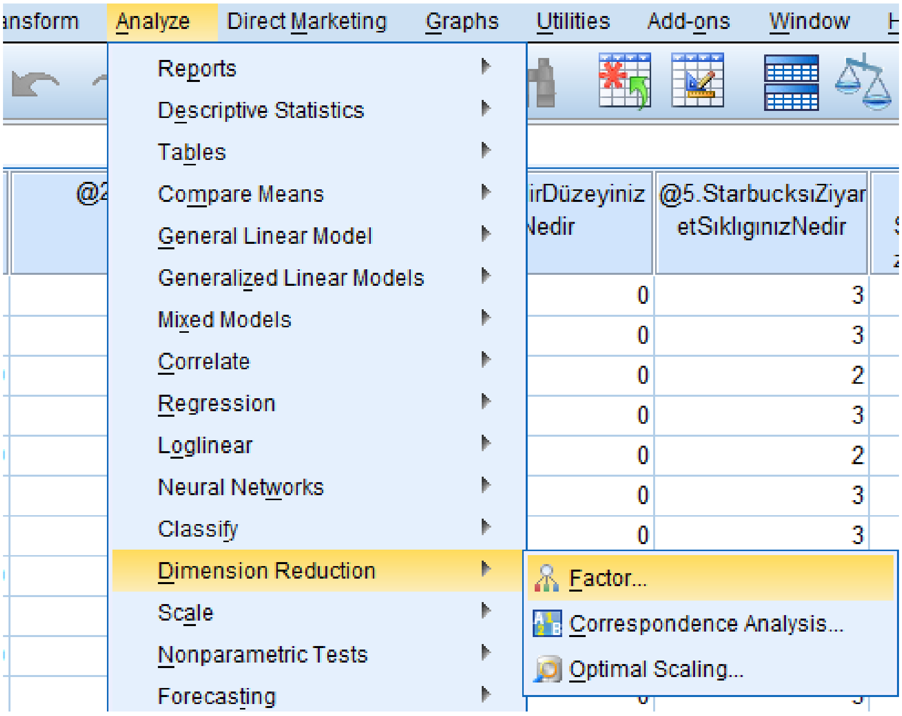

Şekil 1. Faktör Analizi Penceresinin Açılması

Şekil 1.'deki işlemden sonra, açılan pencerede analize dahil edilecek soru maddeleri Şekil 2.'de gösterilen "Variables" kutucuğuna atanır.

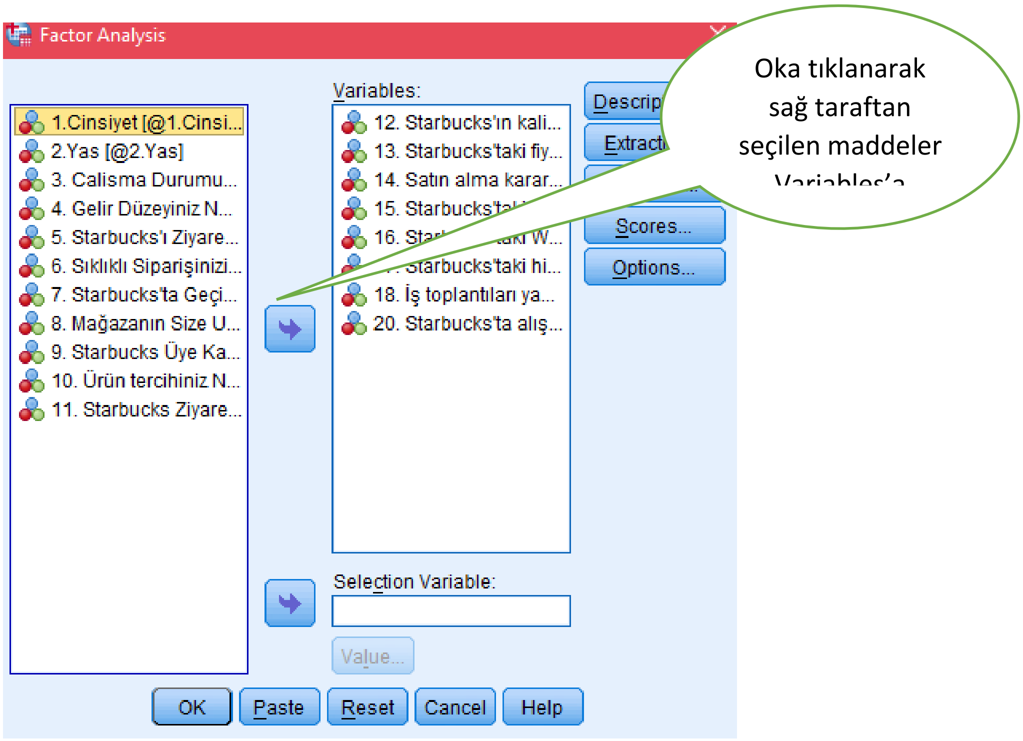

Şekil 2. Analize Dahil Edilecek Maddelerin Seçilmesi

Verilerin "Variables" kısmına atanmasından sonra, veri yapısının faktör analizi içi uygun olup olmadığını test etmek amacıyla "Descriptives" kısmında KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) testleri işaretlenir. İlgili görüntü Şekil 3.'de gösterilmiştir.

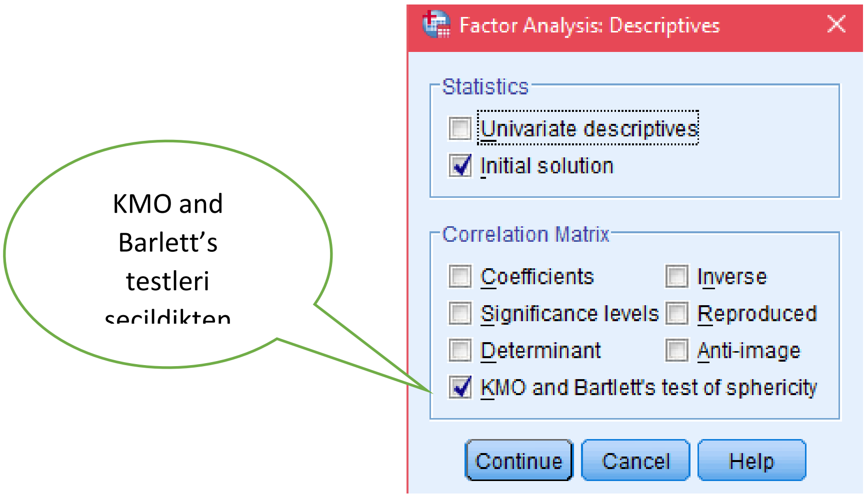

Şekil 3. Descriptives Pencere Görünümü

Uygulanan aşama sonrasında tekrar Faktör Analizi penceresine dönülür. Bu aşamada ise faktör çıkartma tekniği seçmek ve yamaç grafiği seçeneğini işaretlemek adına "Extraction" tıklanır. Bu pencereye ilişkin görüntü Şekil 4.'de gösterilmiştir. Yöntem için bir seçenek seçilmediği sürece SPSS'de varsayılan analiz yöntemi Temel Bileşenler Analizi 'dir (Principal Components). Temel bileşenler analizi yönteminde, değişkenler arasındaki maksimum varyansı açıklayan birinci faktör hesaplanmaktadır. Geriye kalan maksimum miktarda varyansın açıklanabilmesi adına ikinci faktör hesaplanır. Bu durum bu şekilde devam etmektedir. Bu noktada önemli olan konu analiz sonucu elde edilmiş faktörlerin arasında korelasyon bulunmaması, yani başka bir deyişle elde edilmiş faktörlerin dik olmasıdır (İncekırık vd., 2017: 218). "Analyze" kısmında yapılacak olan seçim ise bu yöntemin hangi matris üzerinde gerçekleşeceğini belirlemektedir. Herhangi bir belirlenme olmadığı sürece yapılacak analiz, Correlation Matrix (korelasyon matrisi) üzerinde gerçekleşir. Scree-Plot ise baskın faktörleri ortaya çıkararak faktör sayısına karar vermeye yarayacak olan yardımcı bir grafiktir. Grafikte bulunan Y ekseninde öz değer miktarları, X ekseninde ise bileşenler yer almaktadır. Her bir nokta arası bir faktörü temsil etmektedir.

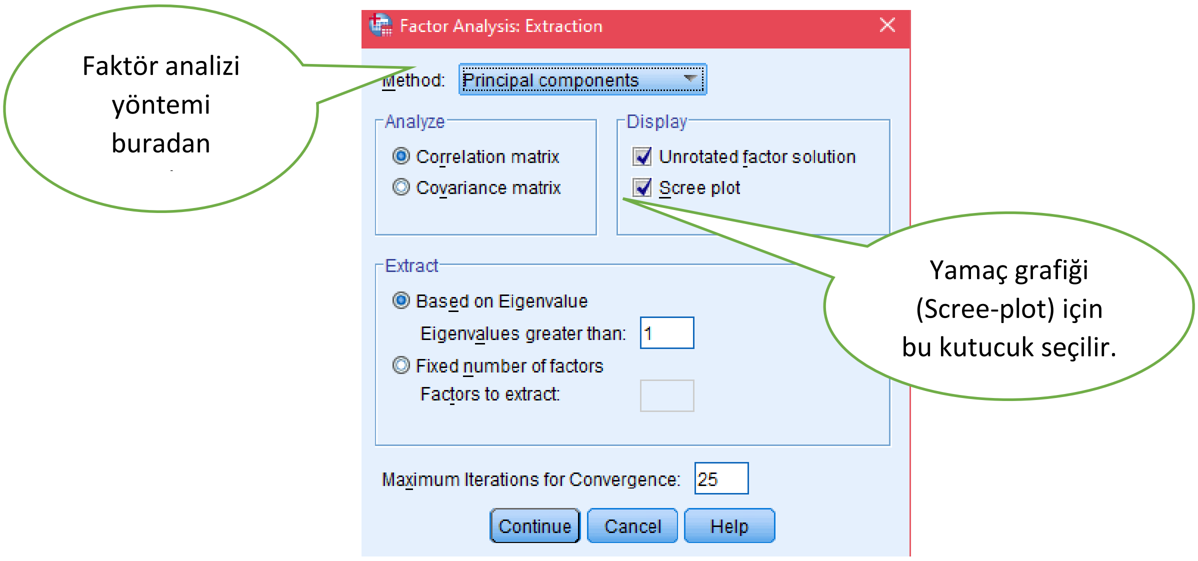

Şekil 4. Extraction Penceresi

Bir sonraki işlem aşamasında, ölçme aracının çok faktörlü olması ile döndürme (Rotation) yöntemi seçilir. Tek faktörlü modeller için döndürme işleminin yapılmasına gerek yoktur. Buradaki amaç faktörlerin indirgenmesidir. Dik döndürme yapılacaksa sosyal bilimlerde genelde varimax yöntemi, eğik döndürme de ise promax yöntemi kullanılır. "Rotation" kısmında yapılan gerekli işaretlemeler Şekil 5.'de gösterilmiştir.

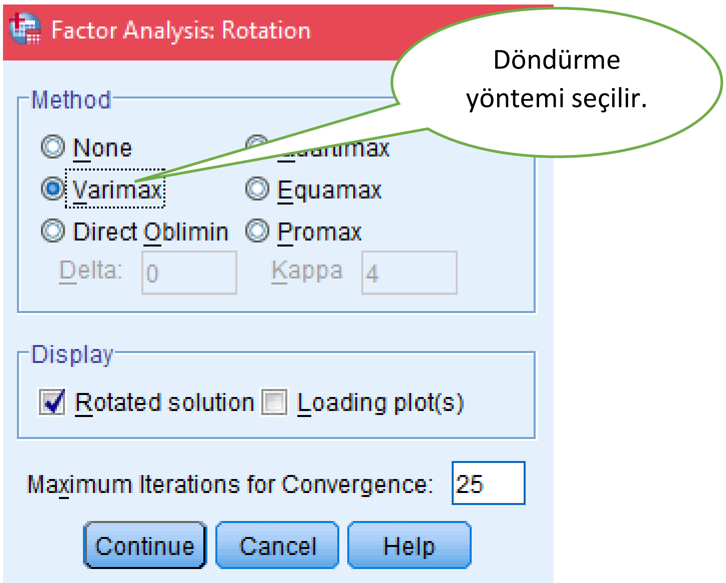

Şekil 5. Rotation Penceresi

Döndürme yöntemi de seçildikten sonra son aşama olarak "Options" kısmı tıklanır. Bu pencerede katsayıları görüntüleme biçimi (Coefficient Display Format) ile ilgili tercihler seçilir. Şekil 6.'da gösterilmektedir.

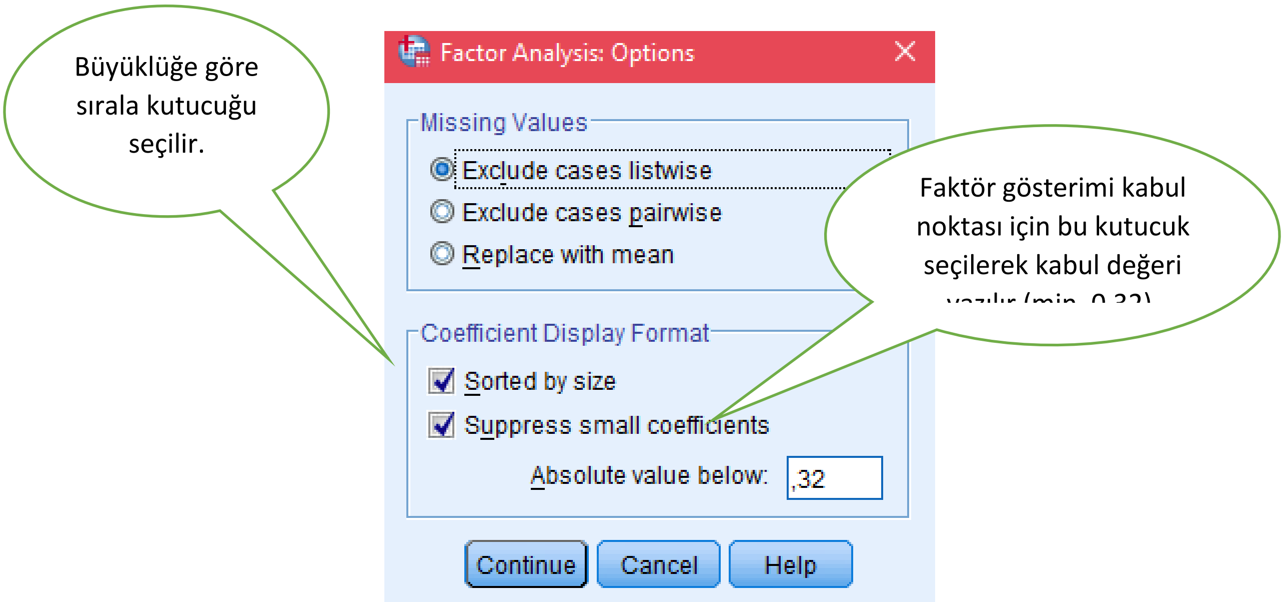

Şekil 6. Options Penceresi

Tüm işaretlemelerin yapılması sonucunda Faktör Analizi penceresinde "OK" butonuna tıklanır. Analiz başlamış olur. Elde edilen çıktı sonuçların değerlendirilmesi aşağıdaki şekilde yapılacaktır.

KMO and Bartlett's Test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		,730
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	170,548
	df	28
	Sig.	,000

Tablo 1. KMO ve Bartlett Küresellik Testi Sonucu

150 adet cevaplanmış anketten oluşan veri seti yapısının faktör analizine uygunluğunun test edilmesi amacıyla yapılan KMO test değeri 0,730 olarak bulunmuştur. Bulunan değerin faktör analizi için orta düzeyde yeterli olduğu söylenerek veri setimizin analize uygun olduğu görülmüştür. KMO Test Değeri Aralıkları şu şekilde verilmektedir;

a.) 0,50 – 0,60 arasında ise "kötü" ,
b.) 0,60 – 0,70 arasında ise "zayıf" ,
c.) 0,70 – 0,80 arasında ise "orta" ,
d.) 0,80 – 0,90 arasında ise "iyi" ,
e.) 0,90 üzerinde ise "mükemmel" olarak yorumlanır (Büyüköztürk vd. 2016: 207).

Bu varsayımın karşılanmasıyla beraber açıklayıcı faktör analizi aşamalarına devam edilmiştir. Program çıktısındaki ikinci tablo ortak varyans sonuçlarıyla ilgilidir. "Communalities" değerleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Tablo 2).

Communalities

	Initial	Extraction
12. Starbucks'ın kalitesini diğer markalara (Coffee Bean, Old Town White Coffee..) kıyasla nasıl değerlendirirsiniz?	1,000	,609
13. Starbucks'taki fiyat aralığını nasıl değerlendirirsiniz?	1,000	,417
14. Satın alma kararınızda satış ve promosyonlar ne kadar önemlidir?	1,000	,646
15. Starbucks'taki ortamı nasıl değerlendirirsiniz? (ışıklandırma, müzik vb.)	1,000	,606
16. Starbucks'taki WiFi kalitesini şu şekilde değerlendiriyorsunuz..	1,000	,689
17. Starbucks'taki hizmeti nasıl değerlendirirsiniz? (Hızlılık, samimiyet vb.)	1,000	,552
18. İş toplantıları yapmak veya arkadaşlarla takılmak için Starbucks'ı seçme olasılığınız nedir?	1,000	,547
19. Starbucks'ta alışverişe devam edecek misiniz?	1,000	,703

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Tablo 2. Communalities Tablosu

Ortak varyans (communalities) tablosunda her bir soru maddesinin bir faktördeki varyansı açıklama oranları yer almaktadır. Tabloya bakıldığında, 13. Maddeye ait değerin bir miktar düşük olması hariç geri kalan maddelerin varyanslarının genellikle yüksek olduğu görülmektedir. Bu tabloya bakılarak maddeler hakkında kesin karar verilememektedir. Bunun için analizin sonraki aşamalarında yer alan tablolara bakmak yararlı olacaktır. Bir sonraki tablo olan "Açıklanan Toplam Varyans" tablosu, faktör grupları hakkında bilgi vermeye olanak sağlayacak ilk tablodur.

Total Variance Explained

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	2,539	31,732	31,732	2,539	31,732	31,732	2,079	25,986	25,986
2	1,136	14,198	45,930	1,136	14,198	45,930	1,345	16,814	42,800
3	1,095	13,682	59,612	1,095	13,682	59,612	1,345	16,812	59,612
4	,912	11,400	71,012						
5	,699	8,735	79,747						
6	,648	8,105	87,852						
7	,510	6,370	94,222						
8	,462	5,778	100,000						

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Tablo 3. Total Variance Explained Tablosu

Bu tablonun ilk sütununda madde sayısı kadar bileşen sayısı yer almaktadır. Başlangıç özdeğerleri (Initial Eigenvalues) bulunan sütunda, her bir faktörün toplam varyansa sağladıkları katkı açısından öz değerleri (total), varyansa katkı yüzdesi (% of Variance) ve varyansa katkısının birikimli yüzdesi (Cumulative %) bulunmaktadır. Diğer bir sütün olan “Extractions Sums of Squared Loadings” ‘de ise faktör sayısının belirlenebilmesi adına değerler yer almaktadır. Tablonun “Extractions Sums of Squared Loadings” sütununda görüldüğü üzere açıklayıcı faktör analizi için üç faktörlü yapı önerilmektedir. Üç faktör olarak önerilmesinin sebebi, üç faktörün de öz değerlerinin 1’den büyük çıkmasıdır. Bu üç faktörün toplam varyansa yaptığı katkı ise %59,612 olarak görülmektedir. Faktör sayısına karar verirken dikkate alınacak önemli nokta ise her bir faktörün toplam varyansa yaptığı katkıdır. “% of Variance” sütununa baktığımızda üç faktöründe yaptığı katkı önemli düzeydedir. Bu nedenle üç faktörlü yapıya karar verebilmek üzere Scree – Plot’tan destek alınır.

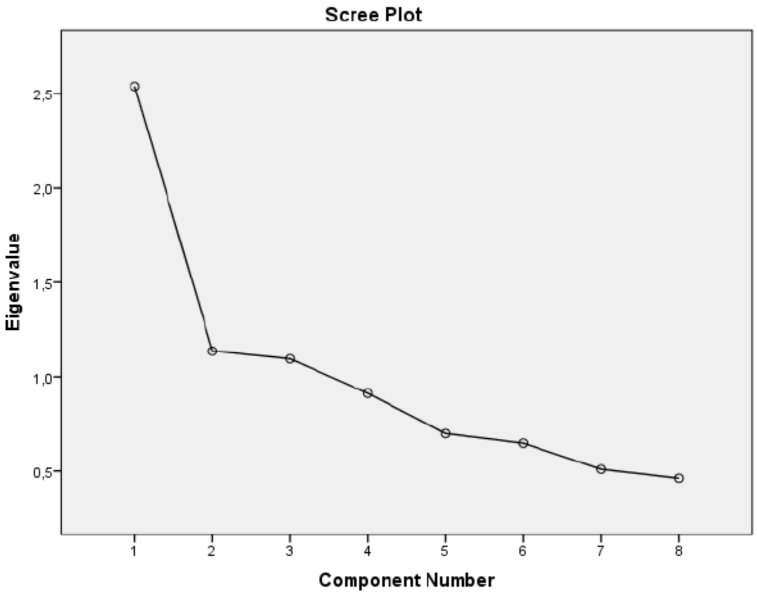

Şekil 7. Yamaç Grafiği

Scree – plot’ta görüldüğü üzere Y ekseninden, X eksenine doğru bir iniş gerçekleşmektedir ve bu iniş her bir faktörün varyansa yaptığı katkıya göre şekillenmektedir. İki nokta arasındaki her bir aralık bir faktörü temsil etmektedir. (Büyüköztürk vd., 2016: 193). Şekil 7’de bulunan grafikte görüldüğü üzere dördüncü noktadan sonraki bileşenlerin varyansa sağladıkları katkı ilk noktalara oranla daha düşüktür, diğer bir deyişle sağlanan katkı yaklaşık olarak aynı düzeydedir. Bu sonuç doğrultusunda faktör sayısının üç olacağına karar verilmiş ve 8 değişken üç faktöre indirgenerek ölçekler elde edilmiştir. Elde edilen bu üç faktörlü yapı , toplam açıklanan varyans tablosundaki beklenen karara uygun ve anlamlıdır. Bu üç faktörün yorumlanabilmesi adına faktör döndürme aşamasına geçilecektir. Yapılacak döndürmede, kullanılacak olan

döndürme yöntemi belirtilmediği için araştırmacı tarafından seçilmiş ve varimax döndürme yöntemi kullanılmıştır. Döndürme sonucunda elde edilen çıktı Tablo 4’te verilmiştir.

Rotated Component Matrix[a]

	Component		
	1	2	3
14. Satın alma kararınızda satış ve promosyonlar ne kadar önemlidir?	,753		
15. Starbucks'taki ortamı nasıl değerlendirirsiniz? (ışıklandırma, müzik vb.)	,729		
17. Starbucks'taki hizmeti nasıl değerlendirirsiniz? (Hızlılık, samimiyet vb.)	,704		
20. Starbucks'ta alışverişe devam edecek misiniz?		-,831	
18. İş toplantıları yapmak veya arkadaşlarla takılmak için Starbucks'ı seçme olasılığınız nedir?	,426	,604	
16. Starbucks'taki WiFi kalitesini şu şekilde değerlendiriyorsunuz..			,795
12. Starbucks'ın kalitesini diğer markalara (Coffee Bean, Old Town White Coffee..) kıyasla nasıl değerlendirirsiniz?	,416		,631
13. Starbucks'taki fiyat aralığını nasıl değerlendirirsiniz?			,512

Extraction Method: Principal Component Analysis.
Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 6 iterations.

Tablo 4. Rotated Component Matrix

Döndürülmüş bileşenler matrisinde her bir maddenin faktörlere göre ayrımı görülmektedir. Buradaki amaç, kabul değeri olan 0,32’nin altında kalan değerlerin ve binişik maddelerin analizden çıkarılarak sorunlu madde kalmayana dek aynı işlemin tekrar edilmesidir. Binişik madde, bir maddenin birden fazla faktörde değerinin bulunması ve bu değerler arasındaki farkın 0,1’den küçük olmasıdır. Bu tanım doğrultusunda elde edilen çıktıya bakıldığında, kullanılan veri setinde bu gibi bir durumun gerçekleşmediği yani her bir maddenin tek bir faktörde dağılım gösterdiği ve binişiklik olmadığı görülmektedir. Bu durumda analizin tekrar edilmesine gerek yoktur. Uygulanacak bir sonraki aşama faktörlere isim verme aşaması olmaktadır. Son olarak elde ettiğimiz faktör gruplarını, faktör isimlendirmesini, faktör maddelerini ve her bir maddeye ait faktör oranlarını gösteren tablo aşağıda yer almaktadır (Tablo 5).

Faktör İsimleri	Soru Maddeleri	Boyut		
		1	2	3
Marka Çeşitliliği	14. Satın alma kararınızda satış ve promosyonlar ne kadar önemlidir?	0,753		
	15. Starbucks'taki ortamı nasıl değerlendirirsiniz? (ışıklandırma, müzik vb.)	0,729		
	17. Starbucks'taki hizmeti nasıl değerlendirirsiniz? (Hızlılık, samimiyet vb.)	0,704		

Marka Sadakati	18. İş toplantıları yapmak veya arkadaşlarla takılmak için Starbucks'ı seçme olasılığınız nedir?		0,604	
	19. Starbucks'ta alışverişe devam edecek misiniz?		0,831	
Marka Memnuniyeti	12. Starbucks'ın kalitesini diğer markalara (Coffee Bean, Old Town White Coffee..) kıyasla nasıl değerlendirirsiniz:			0,631
	13. Starbucks'taki fiyat aralığını nasıl değerlendirirsiniz?			0,512
	16. Starbucks'taki Wi-Fi kalitesini ne şekilde değerlendiriyorsunuz?			0,795

Tablo 5. İsimlendirilmiş Faktör Grupları

Faktör isimlendirme aşamasına "etiketleme" ismi de verilmektedir. Faktör isimlendirmesi oldukça kolay gerçekleşirken, bazı durumlarda ise oldukça zorlayıcı bir aşama olabilmektedir. Karar verilen faktör ismi, faktör gruplarında yer alan maddelere uygun olmak zorundadır. Faktör isimlendirmesi, her bir faktördeki en yüksek yük değeri bulunan madde ele alınarak ve maddelerin gruplanmasına neden olan ortak özelliklerle birlikte yazarın kelime haznesiyle orantılı yapılır.

Sonuç: Malezya'da yer alan Starbucks şubesinin 150 müşterisi üzerinde uygulanmış müşteri memnuniyetini ölçmeyi hedefleyen 11'i demografik, 8'i likert tipi sorulardan oluşan anketin faktör desenini ortaya çıkarmak için açıklayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Uygulamada ilk adımında 11 adet demografik değişken için oluşturulan pasta grafikleri çizilerek bu grafikler ile her bir anket maddesinin oransal dağılımı /ortaya çıkartılmıştır. Oluşturulan bu grafikler ve açıklamaları aşağıda yer almaktadır.

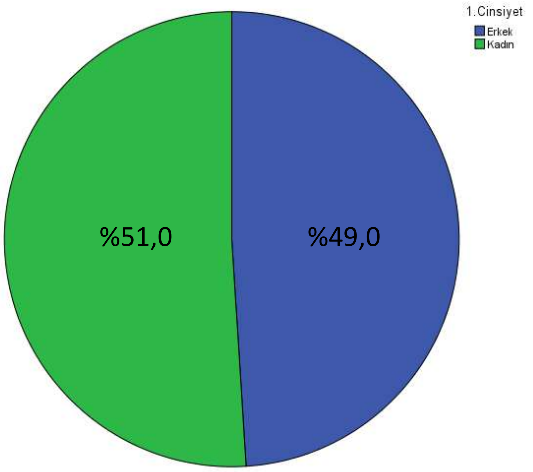

Grafik 1. Cinsiyet Dağılımı

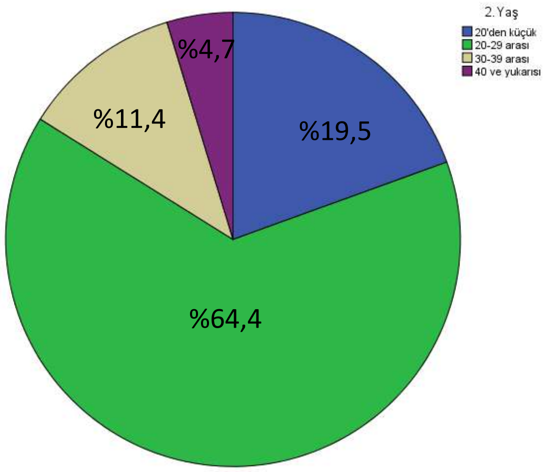

Grafik 2. Yaş Dağılımı

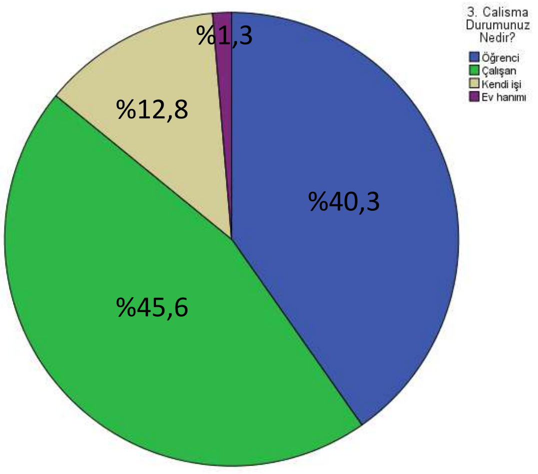

Grafik 3. Çalışma Durumu Dağılımı

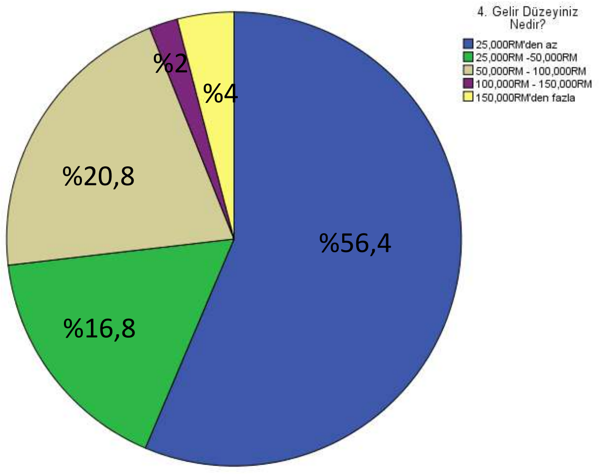

Grafik 4. Gelir Düzeyi Dağılımı

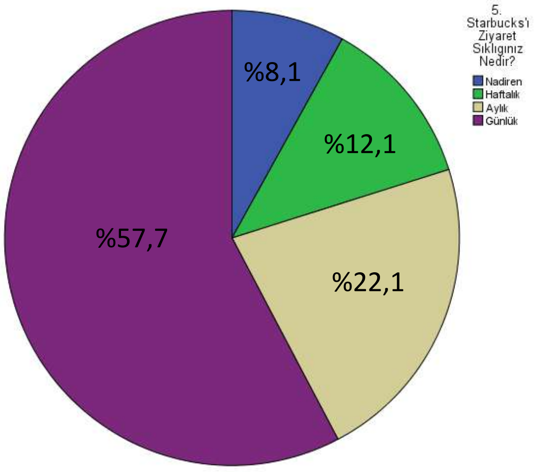

Grafik 5. Ziyaret Sıklığı Dağılımı

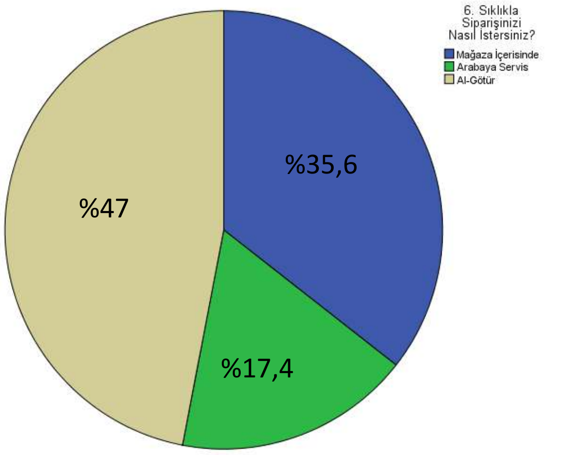

Grafik 6. Sipariş Verme Şeklinin Dağılımı

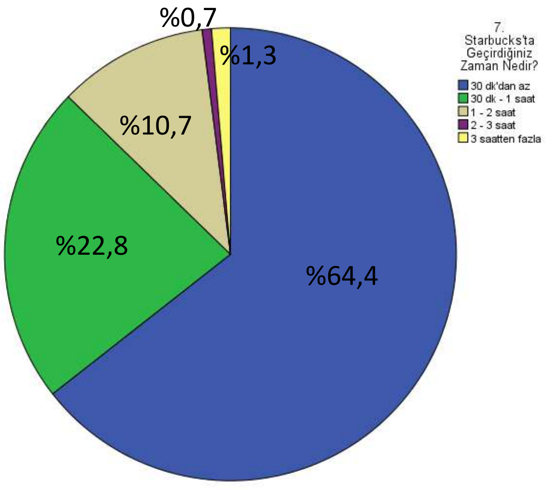

Grafik 7. Geçirilen Zaman Dağılımı

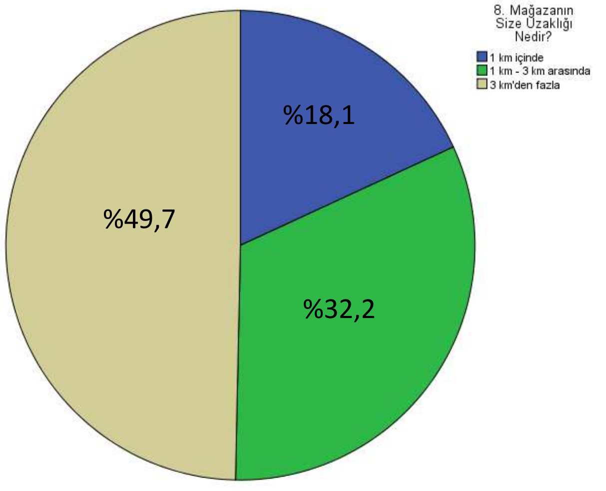

Grafik 8. Mağaza Uzaklığı Dağılımı

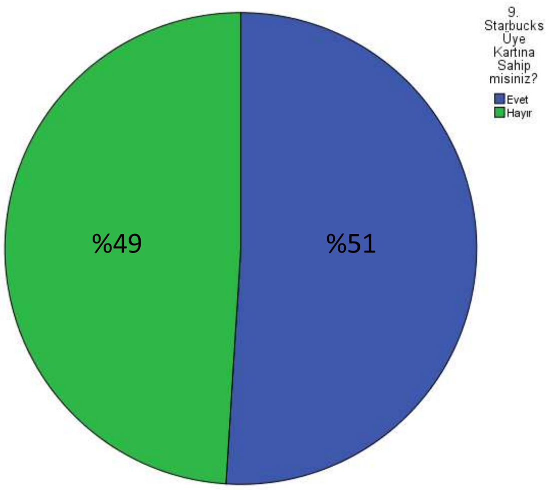

Grafik 9. Üye Kartı Dağılımı

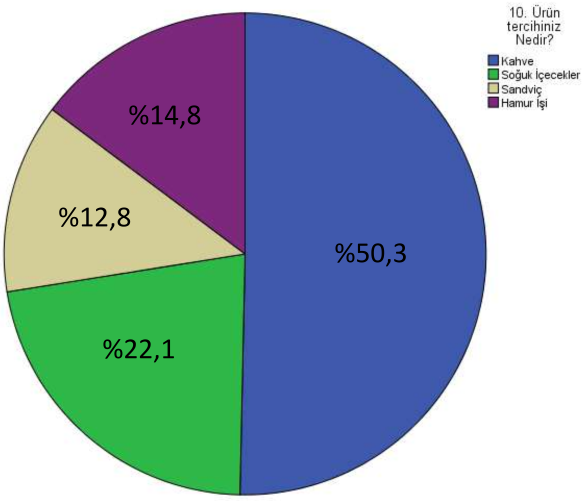

Grafik 10. Ürün Tercihi Dağılımı

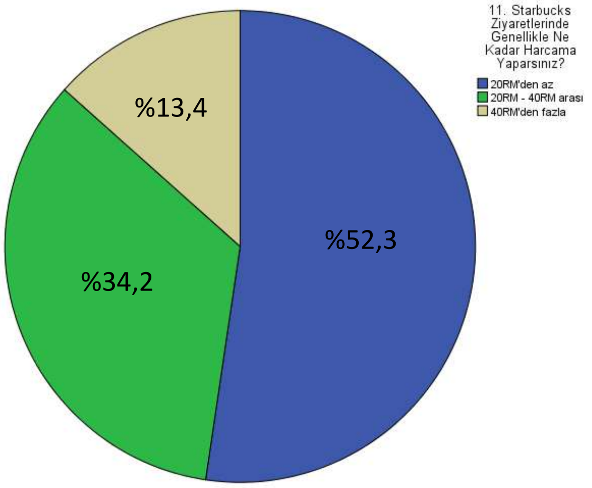

Grafik 11. Harcama Dağılımı

Grafikleri yorumladığımızda, anket çalışmasına katılan müşterilerin %49'unun erkek, %51'inin ise kadın olduğunu göstermektedir. Çalışmaya katılan müşterilerin yaş aralıkları çoğunluk sırasına göre; 20 - 29 arası, 20 yaşından küçük, 30 – 39 arası ve 40 yaş üstü şeklindedir. Müşterilerin %40,3'ü öğrenci, %45,6'sı çalışan, %12,8'i kendi işine sahip ve son olarak %1,3'ü ev hanımıdır. Müşterilerin çoğunluğunun gelir seviyesi 25000 Malezya Ringiti'nden azdır (%56,4), 25000 – 50000 arası %16,8 kişi, 50000 – 100000 arası %20,8 kişi, 100000 – 150000 arası %2 ve 150000 Malezya Ringiti'nden fazla gelire sahip kişi yüzdesi ise %4'tür. Müşterilerin %8,1'i Starbucks'ı nadir ziyaret etmekte iken bunun %12,1'i haftalık, %22,1'i aylık ve %57,7'si olan büyük çoğunluğu ise günlük ziyaret etmektedir. Siparişler %47 oranla Al-Götür şeklinde alınırken, %17,4 arabaya servis, %35,6 oranındaysa mağaza içerisinde servis edilmektedir. Müşterilerin %64,4'lük büyük bir kısmı Starbucks'ta 30 dk'dan az zaman geçirmektedir, yine müşterilerin sırayla zaman geçirme oranlarının %22,8'i 30 dk – 1 saat aralığında, %10,7'si 1 – 2 saat aralığında, %0,7'si 2 – 3 saat aralığında ve %1,3'ü ise 3 saatten fazladır. Anketin yapıldığı Starbucks şubesi, müşterilerin ikamet ettiği noktaya %18,1 oranla 1 km yakınlıktayken, %32,2'sine 1 km – 3 km uzaklıkta ve %49,7'sine 3 km'den daha uzaktır. Müşterilerin %51'i üye kartına sahipken %49'u sahip değildir. Sipariş edilen ürün tercihleri yoğunluk sırasına göre; %50,3 ile kahve, %22,1 ile soğuk içecek, %14,8 ile hamur işi, %12,8 ile sandviçtir. Müşterilerin genelde yaptığı harcama tutarları ise; %52,3 ile 20 Malezya Ringiti'nden az, %34,2 ile 20 – 40 Malezya Ringiti arasında, %13,4 ile ise 40 Malezya Ringiti'nden fazladır.

Uygulamanın İkinci adımında, Açıklayıcı faktör analizi öncesinde, örneklem büyüklüğünün faktör analizi için uygun olup olmadığının belirlenmesi adına KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) testi uygulanmıştır. Bu test sonucunda KMO değeri 0,73 olarak elde edilmiştir. Bu sonuç doğrultusunda örneklemin faktör analizi yapmak için orta seviyede yeterli olduğu kararına varılmıştır. Bartlett küresellik test sonucu ki-kare değerinin 170,55 bulunmasıyla da verilerin çok değişkenli normal dağılım gösterdiği kabul edilmiştir.

Faktör desenini tahminlemek için faktörleştirme yöntemlerinden temel bileşenler analizi kullanılmıştır. Döndürme yöntemi olarak ise dik döndürme yöntemlerinden biri olan varimax seçilmiştir.

Açıklayıcı faktör analizi sonucunda toplam varyans tablosunda öz değeri 1'in üzerinde olan üç bileşen bulunmuştur. Bu üç bileşenin toplam varyansa sağladığı katkı ise %59,612 olarak elde edilmiştir. yamaç birikinti (Scree-plot) grafiğinin de incelenmesiyle bu üç bileşenin toplam varyansa sağladığı önemli katkı sayesinde analizin üç faktöre indirgenmesi uygun görülmüştür. Üç faktörlü çözümlemenin son aşamasında, faktörlerin toplam varyansa sağladıkları katkı; 1.faktör için %31,732, 2.faktör için 14,198, 3.faktör için ise 13,682'dir.

Müşteri memnuniyeti ölçeğinin faktörlenebilirliğini ortaya koymak amacıyla yapılan açıklayıcı faktör analizi için faktör yük değerleri kabul düzeyi 0,32 olarak belirlenmiştir ve analizde kabul düzeyinin altında kalan maddeye rastlanmamıştır. Maddeler, varimax döndürme yöntemi sonucunda binişiklik açısından değerlendirildiğinde ise binişik maddeye rastlanmamıştır. Elde edilen %59,612 toplam varyansa sağlanan katkı, %40-%60 arasında olduğu için yeterli düzeyde kabul edilmektedir. Faktör döndürme sonucunda, elde edilen faktör grupları isimlendirilmiştir. Bu isimlendirme aşamasında her bir faktör grubunda toplanan soru maddeleri dikkate alınmıştır. Birinci faktör grubuna "Marka Çeşitliliği", ikinci faktör grubuna "Marka Sadakati" ve üçüncü faktör grubuna "Marka Memnuniyeti" isimleri verilmiştir.

Analiz sonucunda, teorik yapıda tanımlanmış maddelerin kendi faktör grupları altında toplandığı Tablo 5.'de gösterilmektedir. Tablo 5.'te görüldüğü üzere, faktör gruplarının yük değerleri a) Marka Çeşitliliği alt ölçeği için 0,75 ve 0,70 arasında, b) Marka Sadakati alt ölçeği için 0,83 ve 0,60 arasında, c) Marka Memnuniyeti için 0,79 ve 0,51 arasında değişmektedir. Bu faktörler yük değerleri büyüklük ve yeterlilik açısından tek tek ele alındığında ise bir madde haricinde (13. Madde) yük değerlerinin "iyiden mükemmele" doğru nitelendirilebilir olduğu görülmektedir. 13. Maddenin yük değerini ise "vasat" olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Starbucks müşteri memnuniyetinde en etkin olan faktör grubunun "Marka Çeşitliliği" olduğu görülmektedir. Birinci faktör grubunda bulunan maddelerin yük değerlerine bakıldığında, müşterilerin Starbucks'tan alışveriş yapma kararlarında şubenin uyguladığı promosyonların etkin rol oynadığı görülmektedir. Şube müşterileri marka sadakati açısından değerlendirildiğinde, müşteriler için satış fiyatlarının çok da önemli olmadığı ve alışverişlerine devam edecekleri söylenebilir.

Kaynakça

1. Alpar, R. (2021). Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemler. 6. Baskı. Ankara: Detay Yayınevi, 257-317.
2. Büyüköztürk, Ş. (2007) Sosyal Bilimler için Veri Analizi El Kitabı: İstatistik, Araştırma Deseni, SPSS Uygulamaları ve Yorum. (Yedinci Baskı). Ankara: PEGEM A Yayıncılık, 177-246.
3. Hair, J. K., Black, W.C., Babin, B.J. ve Anderson, R.E. (2014). Multivariate data analysis. (7th edition). Harlow, UK.: Pearson Education Limited, 90-150.
4. İşseven, M., Bulut B. Ve İncekırık, A. (2022). Üniversite Öğrencilerinin İngilizce Yeterlilik Düzeylerinin Karşılaştırılması: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Örneği. 360 DEGREES WITH YOUTH INTERNATIONAL STUDENT CONGRESS PROCEEDINGS BOOK, (8).
5. Kaggle, "Kaggle Datasets", erişim: 10 Eyl 2022, Starbucks Customer Survey [Starbucks satisfactory survey.csv]. https://www.kaggle.com/datasets/mahirahmzh/starbucks-customer-retention-malaysia-survey?select=Starbucks+satisfactory+survey.csv adresinden elde edilmiştir.
6. Keskin, R. & İncekırık, A. (2017). Determination of The Factors Affecting The Success of The Students of Econometry Department: Manisa Celal Bayar University Sample . Alphanumeric Journal , 5 (2) , 215-228 .
7. Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (1996). Multivariate analysis of variance and covariance. Using multivariate statistics, 3, 612-681.

QARABAĞIN YENİDƏN QURULMASINDA MARŞAL PLANININ TƏTBİQİ İMKANLARI

Dosent Nurəngiz MİKAYILOVA[58]
doktorant Hikmət MİRZƏYEV

Xülasə

Məqalədə post-konflikt ərazilərin yenidən qurulmasının və onun iqtisadi əhəmiyyəti dünya təcrübəsində araşdırılmış, Marşal Planının yaranma zəruriliyi, siyasi, sosial-iqtisadi tərəfləri tədqiq edilmiş, tətbiq imkanları müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda məqalədə inkişaf etmiş ölkələrin inkişaf etməkdə olan ölkələrə humanitar yardım və kreditləşmə mexanizmləri, Dünya Bankı və Avropa Yenidən Qurma və İnkişaf Bankının post-münaqişə ərazilərə etdiyi yardımlara diqqət yetirilmişdir. Məqalədə post-konflikt ərazilərin necə qurulmasında Marşal Planının zəruriliyi və tətbiqi xüsusiyyətləri ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsində araşdırılmış və Azərbaycanda tətbiqi imkanları müəyyən edilmişdir.

Azərbaycanda mövcud olan siyasi, iqtisadi və sosial sabitlik, dövlətdə iradəli və cəsarətli idarəçilik bacarığının təşəkkül tapması xarici dövlətlərin diqqət mərkəzindədir və dünyanın bir çox dövləti Qarabağa investisiya yatırtmaq marağındadır. Xüsusilə 30 il davam edən Qarabağ münaqişəsi öz həllini tapdıqdan sonra regional inkişaf, regional əməkdaşlıq üçün yeni imkanların yaranması və Azərbaycanın buna hərtərəfli hazırlığı xüsusi vurğulanmışdır.

Acar sözlər: *post-konflikt ərazilər, Qarabağ, Marşal Planı, investisiya imkanları*

Possibilities Of İmplementing The Marshall Plan İn The Reconstruction Of Karabakh

Summary

In the article, the reconstruction of post-conflict territories and its economic importance are examined in the world experience, the necessity of the Marshall Plan, its political, socio-economic aspects are studied, and the possibilities of application are determined. At the same time, the article focuses on humanitarian aid and lending mechanisms of developed countries to developing countries, World Bank and European Bank for Reconstruction and Development assistance to post-conflict areas. In the article, the necessity and application features of the Marshall Plan in the construction of post-conflict territories were examined in the experience of individual countries, and the possibilities of its application in Azerbaijan were determined.

The political, economic and social stability that exists in Azerbaijan, the formation of a willful and courageous management skill in the state is the focus of attention of foreign countries, and many countries of the world are interested in investing in Karabakh. Especially after the settlement of the 30-year-long Karabakh conflict, the creation of new opportunities for regional development, regional cooperation, and Azerbaijan's comprehensive preparation for this were specially emphasized.

Keywords: *post-conflict territories, Karabakh, Marshall Plan, investment opportunities*

UOT(JEL):327;33;338

Giriş

İkinci Dünya Müharibəsi dünyanın ən dağıdıcı hadisələrindən biri kimi dünya tarixinə düşdü. 27 milyondan artıq hərbi qulluqcu və 25 milyondan artıq dinc əhalinin həyatına son qoyan bu müharibə özündən sonraya xarabalığa çevrilmiş şəhərlər, iqtisadi cəhətdən tamamilə zəifləmiş ölkələri miras qoydu. Müharibədən əvvəl mövcud olan bir çox xarici holdinqlər Avropa ölkələri tərəfindən müharibə zamanı xərcləri ödəmək üçün satıldı. Avropanın idxal qabiliyyəti müharibədən əvvəlki səviyyələrin 40%-nə qədər azaldı. Problemlərin ciddiliyinə varan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ərzaq çatdırmaq üçün xidmət edən Yardım və Reabilitasiya İdarəsini (UNRRA) yaratdı və geyim, tibbi ləvazimatlar və digər ehtiyacların qismən qarşılanmasına nail olundu. Lakin bütün cəhdlərə baxmayaraq yardım və yenidənqurma üçün bu çoxtərəfli yanaşma tez bir zamanda dağıldı. Lakin cəhdlər davam edirdi. Avropa ökləlchanged ərinin, xüsusilə də Almaniyanın yenidən qurulması və problemləri həll etmək üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Beynəlxalq Bank yaratdı. Yardımın məbləği, onun şərtləri və çatdırılma sürəti kritik dərəcədə uğursuz idi. Dünyanın siyasi xəritəsi dəyişmiş, müharibə illərində sovetlərlə müttəfiq olan Amerika Birləşmiş Ştatları birdən-birə dönüb onun düşməninə çevrilmişdir. Həmin dövrdən başlayaraq ABŞ və Rusiya arasında Söyuq Müharibə çövlan eləməyə başladı. Amerika Birləşmiş Ştatları "İxrac-İdxal" Bankını yaradaraq qısa müddətdə kapitalı 750 milyon dollardan 3,75 milyard dollara qədər qaldırdı. Eyni zamanda ABŞ artıq birbaşa olaraq

[58]Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, kafedra müdiri
[58]Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, şöbə müdiri

birtərəfli yardım göstərirdi. 1945-ci ilin iyulundan 1947-ci ilə qədər işğal olunmuş ərazilərdə hökumət yardımı 13 milyard ABŞ dollar civarında idi. Müharibə nəticəsində ölənlərin hamısı hesaba alındıqdan sonra belə Avropa ərzaq ehtiyatının yalnız 80%-nə sahib idi. Avropanın, xüsusilə də Almaniyanin iri sənaye müəssisələri tamamilə iflasa ugramış, əhalinin gündəlik tələbat mallarına olan ehtiyacları kəskin şəkildə artmışdır. Kəndli-fermer təsərrüfatlarında istehsal olunan məhsullar fermerlər tərəfindən satıla bilinmədiyindən (şəhər əhalisinin alıcılıq qabiliyyəti minimuma enmişdi) bu fəaliyyət növünə maraq azalmışdır. Əkin sahələri otlaq sahələrinə çevrilir, xüsusilə də şəhər əhalisinin ərzağa olan tələbatı kəskin artırdı. Yanacaq və maliyyə azlığı sənayenin inkişafina ciddi əngəllər yaradırdı.

Sovet İttifaqının rəqibi olan dövlətlər, xüsusilə də ABŞ onun nüfuz dairəsini məhdudlaşdırmaq məqsədilə Harri Trumən tərəfindən düşünülmuş "cilovlama" siyasətinə söykənərək Sovet İttifaqını Şərqi Avropadan irəli buraxmaq istəmirdilər və hətta bu dairəni daha da daraltmağı düşünürdülər. (https://www.britannica.com/event/Marshall-Plan) Hətta müharibə zamanı ölüm və dəyən zərər baxımından Sovetlər də Birinci Dünya Müharibəsindən sonra olduğu kimi təzminat tələb edirdilər. Avstriya, Finlandiya, Macarıstan, Rumıniya və xüsusən də Şərqi Almaniya böyük məbləğdə pul ödəməli və SSRİ-yə böyük həcmdə kompensasiya göndərməli oldular. Bu təzminat ödənişləri Sovet İttifaqının özünün Marşal Planı yardımından ümumilikdə 16 Avropa ölkəsinin aldığı ilə eyni olduğunu nəzərdə tuturdu (Zwass, Adam, 1989:44).

1. Marşal Planı Və İcra Mexanizmləri

1947-ci ilin iyununda ABŞ dövlət katibi Corc Marşal Avropanın, xüsusilə Almaniyanın iqtisadi çətinliklər səbəbindən Sovetlər Birliyinin təsiri altına düşəcəyini qey edərək deyirdi: "Həqiqət burasındadır ki, son illər Avropanin əcnəbi mallarına, xüsusilə də Amerika məhsullarına tələbatı o dərəcədə artıb ki, tələbat Avropanın bugünkü ödəmə qabiliyyətini qat-qat üstələyir. Bu minvalla Avropanın əməlli-başlı əlavə yardıma ehtiyacı var, yoxsa çox dərin iqtisadi, sosial və siyasi böhrandan yan keçə bilməyəcək. Biz bu əlverişsiz dairəni sındırmalı, Avropa xalqlarının öz ölkələrində, eləcə də, bütövlükdə qitədə iqtisadi yüksəlişə nail olmaq ümidini yenidən dogrultmalıyıq. ...Birləşmiş Ştatalar bütün planetin iqtisadi saglamlığını bərpa etmək üçün əlindən gələni əsirgəməməlidir. Çünki bunsuz dünyanın əmin-amanlığı, eləcə də siyasi sabitliyi mümkün sayılmaz". (Frankenfeld 2012).

İşin əsli budur ki, Avropa növbəti üç-dörd il tamamilə idxaldan asılı olacaqdır. Xarici ərzaq və digər zəruri məhsullar əsasən Amerikadan idxal olunması zərurəti meydana çıxırdı. Daha önəmlisi isə Avropanın inamını bərpa etmək, insanların öz ölkələrinin iqtisadi gələcəyinə inandırmaq idi. İqtisadi sabitliyə nail olmadan siyasi sabitlik əldə olmadığını bilən ABŞ digər kapitalist ölkələrini də Marşal planına cəlb etməyə çalışırdı.

Beləliklə, Marşal Planı ("Avropanın Bərpası Proqramı") 1948-ci ilin aprelindən qüvvəyə mindi. Planın həyata keçirilməsində 17 Avropa ölkəsi, o cümlədən Qərbi Almaniya iştirak edirdi. Marşal planı Qərbi Avropada müharibədən sonra sülhün bərqərar olmasına töhfə verdi. ABŞ-ın elan etdiyi planın məqsədi Avropanın müharibə nəticəsində dağılmış iqtisadiyyatını bərpa etmək, ticarət maneələrini aradan qaldırmaq, Avropa ölkələrinin sənayesini modernləşdirmək, kommunistləri güc strukturlarından sıxışdırıb çıxarmaq və bütövlükdə Avropanı inkişaf etdirmək idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Marşal planı SSRİ iqtisadiyyatının müharibədən sonrakı yenidən qurulmasına yardımı da əhatə edirdi, lakin Sovet İttifaqının rəhbərliyi Plan çərçivəsində hər hansı formada yardımdan imtina etdi. 1946-cı ilin martında SSRİ Ali Soveti 1946-1950-ci illər üçün xalq təsərrüfatının bərpası və inkişafı planını təsdiq etdi. İqtisadiyyatın dirçəliş və daha da inkişaf etdirilməsi yollarını müəyyənləşdirdi. Beşillik planın əsas vəzifəsi ölkənin işğal olunmuş ərazilərini bərpa etmək, sənayenin və kənd təsərrüfatının müharibədən əvvəlki inkişaf səviyyəsinə çatmaq ötmək idi. Plan ağır və müdafiə sənayesinin prioritet inkişafını nəzərdə tuturdu. Buraya xeyli maliyyə resursları, maddi və əmək resursları yönəldildi. Yeni kömür rayonlarının inkişafı, ölkənin şərqində metallurgiya bazasının genişləndirilməsi nəzərdə tutulurdu. Plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin şərtlərindən biri elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən maksimum istifadə etmək idi.

Marşal Planın məqsədlərindən biri də Avropanın "birləşdirilməsini", yəni həm Avropanın özündə, həm də Avropa ilə ABŞ arasında bütün valyuta və gömrük maneələrinin məhv edilməsini öz üzərinə götürərək vahid Avropa bazarının yaradılması ehtiva edirdi.

1950-ci ilin mayında bu plan konkret formada - Avropa Kömür və Polad Birliyində (Şuman Planı adlanır) təcəssüm olundu. Belə assosiasiyaya üzv olmaq istəyən ölkələr bir sıra tədbirlər görməli oldular:

1) Bu ölkələr 1949-cu ilin dekabrında gömrük tariflərinin azaldılmasına və “çoxtərəfli” ticarət haqqında Cenevrə və Havana konvensiyalarını imzaladıqdan sonra idxal sistemini qismən ləğv etməli oldular.

2) İngiltərə və Fransanın üçüncü dəfə valyuta məzənnələrini aşağı salmasından sonra 1949-cu ilin sentyabrında daha 28 ölkə öz valyutalarını yenidən devalvasiya etmək məcburiyyətində qaldı. Bütün bu tədbirlər Amerika kapitalına bu ölkələrdə aşağı qiymətə xammal almaq və Avropanın müxtəlif müəssisələrinə daha sərfəli şərtlərlə sərmayə qoymağa imkan vermək məqsədi daşıyırdı.

Post-konflikt ərazilərin yenidən qurulmasında beynəlxalq təcrübəni arasdırdıqda məlum olur ki, Qərbi Avropa və Yaponiyada Marşal planından istifadə edilərək ərzaq və başqa ehtiyacların ödənilməsində əhəmiyyətli nəaliyyətlər əldə olmuşdur. 1948-ci ildə Böyük Britaniya, Belçika, Fransa, İtaliya kimi ölkələrin dağılmış sənaye və infrastrukturunu bərpa etmək üçün Marşal planını qəbul etdi və ümumilikdə 16 Avropa dövlətinə 15 milyarddan çox vəsait ayrıldı və paylanıldı. Dağıdıcı müharibədən çıxmış ölkələr iqtisadi böhrandan çıxmaq üçün çıxış yolları axtararaq iqtisadi inkişafa dəstək verə biləcək maliyyə, xammal, logistika, əsas istehsal fondlarının alınması üçün ABŞ-dan yardım almaga məcbur oldular. Bu yardımlar kredit, qrant və ərzaq yardımı formasında həyata keçirilirdi. O zaman ən böyük yardımlar Almaniyaya (8.135 milyard) və Yaponiyaya (4.401 milyard) edildi.

Marşal planı ABŞ tərəfindın ortalığa gətirilsə də sonradan Yunanıstan, İspaniya, Böyük Britaniya, Misir, Fransa kimi ölkələr də sazişlər bağlayaraq yenidənqurma prosesində kredit verərək iştiraka daxil oldular. Bu proseslərə ən böyük dəstək verən Dünya Bankı oldu. Dünya Bankı kapital layihələrini həyata keçirmək məqsədilə aşağı və orta gəlirli ölkələrin hökumətlərinə kreditlər və qrantlar verən beynəlxalq maliyyə institutu olaraq yaradılmışdır. 1944-cü ildə Bretton Woods Konfransında Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə birlikdə yaradılmış, ilk krediti 1947-ci ildə Fransaya verilmişdir. Kredit tələb olunan məbləğin yarısı olmaqla 250 milyon ABŞ dolları idi və ciddi şərtlərlə verilmişdi (https://history.state.gov/milestones/1945-1952/marshall-plan). Fransa balanslaşdırılmış büdcə hazırlamağa və borcun ödənilməsinə digər hökumətlərə nisbətən Dünya Bankına üstünlük verməyə razı olmalı idi. Dünya Bankının əməkdaşları Fransa hökumətinin şərtləri yerinə yetirməsini təmin etmək üçün vəsaitlərin istifadəsini diqqətlə incələdilər. Bundan əlavə, kredit təsdiqlənməmişdən əvvəl ABŞ Dövlət Departamenti Fransa hökumətinə bildirib ki, onun Kommunist Partiyası ilə əlaqəsi olan üzvləri ilk növbədə idarəetmədən kənarlaşdırılmalıdır. Fransa hökuməti bu tələbi yerinə yetirdikdən sonra kredit təsdiq olundu.

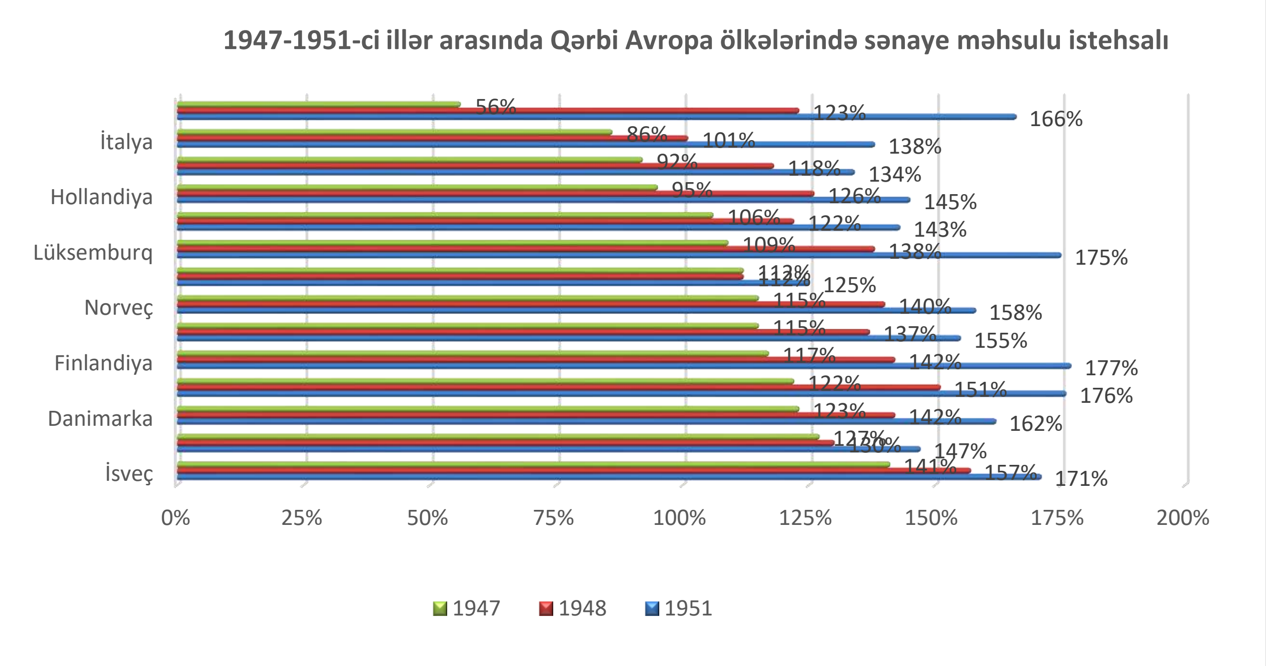

Şəkil1: 1947-1951-ci illər arasında Qərbi Avropa Ölkələrində sənaye məhsulu istehsalı
Mənbə: Şəkil https://www.statista.com/statistics/524305/industria əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

Həm ölkələrin ciddi səyi, həm də Marşal Planının nəticəsi olaraq, 1947-51-ci illərdə Qərbi Avropa ölkələrində sənaye istehsalı sürətlə artmış, sənayenin inkişafı ümumdaxili məhsulun artımına, yeni iş yerlərinin açılmasına və əhalinin həyat səviyyəsinin artmasına səbəb oldu.

1947-ci ildə Marşal Planı qüvvəyə minəndə bir çox Avropa ölkələri başqa mənbələrdən yardım almağa başladı. Bu rəqabətlə üzləşən Dünya Bankı diqqətini avropalı olmayan müttəfiqlərə yönəltdi. Bundan ən çox qazanan Yaponiya oldu. 1953-1964-cü illərdə 34 inkişaf layihəsini maliyyələşdirmək üçün 860 milyon məbləğində vəsait ayrılmışdır. Bu vəsaitdən istifadə edən Yaponiya logistika kimi infrastruktur layihələrini uğurla icra etdi.

XX əsrin sonlarına dögru kommunist rejimi dağılmaga başladı və bu işi sürətləndirmək və planlı təsərrüfat sistemini tamamilə ləğv etmək məqsədilə yenə Marşal Planı içə düşdü. Bütün possovet dövlətlərinə yardım edilməsi, hərbi münaqişələrə məruz qalmış ərazilərə daha çox yardımlar edilməsi məqsədilə 61 ölkə və 2 beynəlxalq təşkilatın dəstəyi ilə Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı yaradıldı.

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) termini 1991-ci ildə yaradılmış maliyyə institutuna aiddir. Təşkilat kommunizmin süqutundan sonra azad bazar iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirməklə Şərqi Avropa və keçmiş Sovet ölkələrinə demokratiyaya keçidə kömək etmək üçün hazırlanmışdır.

Hazırda mənzil-qərargahı Londonda yerləşən AYİB Mərkəzi Avropadan Mərkəzi Asiyaya kimi iyirmidən çox ölkədə öz işini davam etdirir, əsasən özəl banklara və bizneslərə, o cümlədən yeni müəssisələrə və mövcud şirkətlərə sərmayə qoyur. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı Cənubi və Şərqi Aralıq dənizi, Mərkəzi və Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiyada 38 müxtəlif ölkədə fəaliyyət göstərir.

70 ildən çox keçməsinə baxmayaraq post-konflikt ərazilərin bərbasında Marşal planı yenə də aktual olaraq qalır. Dünya Bankının 2011-ci ilin hesabatında qeyd olmuşdur ki, XX əsrin sonunda müharibəyə və dağıntıya məruz qalan ölkələrin yenidən qurulmasına vəsait ayrılmış (ümümi ayrilan vəsaitin 29 % civarında), eyni zamanda ərzaq yardımları da edilmişdir, yəni maliyyələşdirmə aşağıdakı kimi qurulmuşdur:

- kapitalın maliyyələşdirilməsi və kreditlər
- lizinq obyektləri
- ticarətin maliyyələşdirilməsi
- peşəkar inkişaf və digər dəstək proqramları.

2018-ci ilə olan məlumata görə, bank 1991-ci ildən bəri ümumi iş həcmi 119,6 milyard avro olan 5035 layihəni maliyyələşdirib. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı keçmiş Şərq Bloku ölkələrinə diqqət yetirərək Mərkəzi Avropadan Mərkəzi Asiyaya qədər 30-dan çox ölkədə inkişafı dəstəkləmək üçün genişlənərək fəaliyyət göstərdiyi ölkələrdə regional kreditlər verir. Bu gün AYİB-in də dünyanın hər yerindən üzvləri var (Şimali Amerika, Afrika, Asiya və Avstraliya), ən böyük səhmdarı isə ABŞ-dır. 2021-ci ilin oktyabrından son səhmdar Əlcəzairdir.

AYİB keçmiş kommunist və Şərq Bloku ölkələrinin özəl sektorlarının yaradılması və inkişafını dəstəkləmək üçün nəzərdə tutulan maliyyələşdirmə təklif edir, o cümlədən əvvəllər dövlətə məxsus olan şirkətlərin özəlləşdirilməsinə kömək edir.

İkinci Dünya Müharibəsi illərində Türkiyənin neytral siyasəti onu beynəlxalq münasibətlərdə təcrid etdi. Sovet İttifaqının Şərqdə və Turkiyəyə məxsus boğazlarda israrlı torpaq tələbləri ilə üzləşdiyi bir dövrdə Türkiyə özünü qorumaq üçün Qərb dünyasına çevrdi və həm iqtisadi, həm də siyasi müttəfiqlər axtarışına çıxdı. Turkiyənin Sovetlərin təsir və təzyiqindən qorumaq məqsədilə Türkiyəyə kömək qərarı verildi. Türkiyə hökuməti ilə ABŞ arasında 4 iyul 1948-ci ildə iqtisadi əməkdaşlığa (Marşal Planı) təkan verildi. Müvafiq olaraq, 1949-cu Turkiyəyə ərzaq və digər texniki xidmətlər göstərilməyə başlanıldı. Burada əsas məqsəd həm Marşalın əhatə dairəsini, metodunu və təcrübələrini tanıtmaq, həm iqtisadi gücləri birləşdirmək və siyasi motivlər təşkil edirdi. Türkiyəyə humanitar yardımlar edilir və kənd təsərrüfatı sektoruna investisiyalar yatırılırdı. Sürətlə kənd təsərrüfatı inkişaf edir, adambaşına düşən gəlir, ticarət kimi bəzi makroiqtisadi göstəricilər artırdı.

Turkiyədə Marşal Planı tərəfindən təmin edilən yardımlar, ümumiyyətlə, iki səviyyədə işləyirdi - birbaşa və dolayı. Birbaşa olanlar qrant və kredit formasında olanlardır. Qrant kimi alınan yardımlar Mərkəzi Bankın nəzarətində olan 95% (xərclənəsi) və 5% (ECA-nın sabit xərcləri) üçün adlı iki hesabda türk lirəsi olaraq nağd pul idi. Kredit kimi yardımlar isə uzunmüddətli və 2,5% faizli borc kimi idi. Digər tərəfdən, dolayı yardımlar "tədavül hüququ" adlanan, təminatlı yardımlar idi.

Türkiyə, Marşal Yardımları çərçivəsində cəmi 184,5 milyon dollar aldı. Təəssüf ki, bu, planın ümumi yardımlarının cəmi 1,4%-ni qrantlar təşkil edirdi. Digər ölkələrin aldığı qrant məbləğləri ilə müqayisə edildikdə, bu məbləğin Türkiyədə çox aşağı olduğu görünür.

Ölkələr	Cəmi	%	Qrant	%
Cəmi	12.992.5	100	9.290.2	100
İngiltərə	3.165.8	24.4	1.956.9	21
Fransa	2.629.80	20.2	2.21211	32.8
İtaliya	1.434.60	11	1.174.40	12.6
Qərbi Almaniya	1.317.3	10.1	1.07870	11.6
Hollandiya	1.07870	8.3	796.40	8.6
Avstriya	653.80	5	556.10	6
Yunanıstan	628.00	4.8	34.40	5.5
Belçika	546.60	4.2	217.30	03.
Danimarka	266.40	2.1	196.00	2.3
Norvec	241.90	1.9	62.40	2.1
Turkiyə	**184.50**	**1.4**	**18.00**	**0.7**
Irlandiya	146.20	1.1	-	0.2
Isvec	107.10	0.8	5.50	-
Portuqaliya	50.50	0.4	15.90	0.1
İspaniya	26.8	0.2	-	0.2

Cədvəl: Müxtəlif ölkələrdə birbaşa və dolayı yardımların məbləği

Mənbə: istinad Erhan, Ç. (1996), Ortaya Çıkışı ve Uygulanışıyla Marshall Planı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

Marşal Planı əsasən kənd təssərüfatının inkişafina yönəlmişdir. Lakin kənd təsərrüfatı ilə yanaşı ağır və yüngül sənayeni inkişaf etdirmək Türkiyənin strateji planına daxil edilmişdir. 1947-ci ildə kənd təsərrüfatı sektorunun Türkiyənin ümumi milli məhsulunda payı 38,4%, 1953-cü ildə 45%-ə qədər yüksəlmişdir. 1950-1951-ci illər arasında Türkiyə iqtisadiyyatı orta hesabla 11% inkişaf etmişdir. Eyni zamanda kənd təsərrüfatı sektorunda baş verən inkişaflar sayəsində adambaşına düşən gəlir 28% artdı.

Yaxın keçmişdə Afrika və Şərq ölkələrində baş verən münaqişə və müharibələr zamanı və müharibələrdən sonra yardım göstərən qurum və dövlətlərin sayı artmaqdadır. 2011-ci ildə "Ərəb Baharı"nın başlamasından sonra Səudiyyə Ərəbistanı və digərləri tərəfindən bölgədə, xüsusən də Misir və Tunisdə yayılan iğtişaşlar, qeyri-sabitlik və inamsızlığı aradan qaldırmaq üçün Yaxın Şərqdə Marşal Planı çağırışları oldu. Lakin bu o qədər də effektli natıcə vermədi. Çünki, qərbdəki bir çox potensial donorlar 2008-ci ilin qlobal iqtisadi böhranından yalnız tədricən çıxırdı buna görə onlar bu çağırışlara o qədər də müsbət reaksiya vermədilər. ABŞ-ın keçmiş dövlət katibi Henri Kissincerin 2012-ci ildə dediyi kimi, "humanitar narahatlıqlar milli maraqların dünya nizamı konsepsiyası ilə əlaqələndirilməsi ehtiyacını aradan qaldırmır. ABŞ üçün Yaxın Şərq inqilablarına ümumi humanitar müdaxilə doktrinası ABŞ-ın milli təhlükəsizlik konsepsiyası ilə əlaqələndirilmədikcə dayanıqsız olacaq" (https://www.loc. gov/marshall). Beləliklə, terrorla mübarizə sahəsində əməkdaşlıq Misir kimi dövlətlərlə güclü hərbi əlaqələri davam etdirməklə təmin oluna bildiyi müddətcə, Yaxın Şərq Marşal Planının siyasətçilər tərəfindən zəruri sayılmayacağı ehtimalı azdır.

Körfəz dövlətlərinin əksəriyyəti mərkəzi bankları dəstəkləmək, iş yerləri yaratmaq və regionda enerji tələbatını həll etmək üçün lazım olan iqtisadi resurslara və siyasi iradəyə malikdir. Bu, xüsusilə Səudiyyə Ərəbistanı və BƏƏ-nin Misirə verdiyi dəstəkdə özünü büruzə verdi. 2014-cü ilin iyununda Misirdə Səudiyyə hökuməti Misir və Tunis üçün donor konfransı çağırmağa qədər irəlilədı. Dünya Bankı kimi beynəlxalq qurumlar da onilliklər boyu həyata keçirilən dünya miqyasında həyata keçirilən inkişaf layihələri vasitəsilə dəyərli dərslər öyrənmişlər və buna görə də yoxsulluğun azaldılmasına, Yaxın Şərqdə iş proqramlarının artırılmasına kömək etmək üçün hərəkətə keçdilər (https://www.dictionary.com/browse/marshall-plan). Çoxmillətli korporasiyalar tərəfindən həyata keçirilən korporativ sosial məsuliyyət layihələrin dəstəklənməsində özəl sahibkarlığın da rolu nəzərə çarpırdı. Lakin bu kimi humanitar və iqtisadi təşəbbüslər o qədər də əhəmiyyət kəsb eləmirdi. Belə ki, təkcə

Misirdə 2011-ci ildə əhalinin 25%-i yoxsulluq həddində idi, əhalinin 17%-i də qida çatışmazlığından əziyyət çəkirdı.

2. Azərbaycanda Post-Konflikt Ərazilərin Yenidən Qurulması Problemləri

Müasir dövrdə münaqişəli regionlar qalmaqdadır. Suriya, Ukrayna kimi dövlətlərdə hələ də döyüşlər gedir, millərlə insan həyatını itirir, ölkələrə milyon dollarla maddi ziyan vurulur, infrastruktur dağılır. Bu kimi hallar bizim Azərbaycandan da yan keçməmişdir. Sovet rejiminin dagılması ölkədə idarəetmə sistemini iflic vəziyyətinə saldı. Hərbi infrastrukturun olmaması, maliyyə azlığı, aclıq, qitlıq, işsizlik və müharibə... Erməni və Rusiya hərbi birləşmələri sosial, iqtisadi və siyası zəifliklərdən istifadə edərək Azərbaycana işğalçılıq siyasəti irəli sürdü. Azərbaycan dövləti və xalq 6 il mübarizə aparsa da nəticədə ölkə ərazinin 20%-i işğal olundu. 30 ilə yaxın erməni işğalçılarının əsarətində qalan torpaqlarımız 2020-ci ildə 44 günlük müharibə sayəsində azad oldu. Azərbycan xalqının xəyallarında olan abad, güllü-çiçəkli Qarabağın yerində tamamilə dağıdılmış, talan edilmiş, təbiəti məhv edilmiş, bir sözlə, xarabalığa çevrilmiş bir mənzərə açıldı: uzsuz- bucaqsız talan edilmiş meşələr, daşı-daş üstündə qalmayan kəndlər, şəhərlər, yüzlərlə dağılmış məktəb, kitabxana, məscid, zavod-fabriklər, kol-kos basmış minlərlə hektar əkin sahələri və minalanmış Qarabağ.

Nəhayət, müharibə başa çatdı, münaqişə tarixdə qaldı. Yeni imkanlar yarandı: "Artıq tam əminliklə demək olar ki, Dağlıq Qarabağ məsələsi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi öz həllini tapmışdır. Dağlıq Qarabağ adında hazırda hər hansı bir ərazi vahidi yoxdur. Azərbaycan bu məsələni həll edib, tarixi Zəfər əldə edib və dağıdılmış ərazilərdə bərpa işləri başlayıb" (videokonfrans, https://ikisahil.az).

Azərbaycan Respublikası ərazilərinin işğalı nəticəsində itki və tələfatların qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupunun indiyə qədər apardığı hesablamalara əsasən, bu işğal nəticəsində əhaliyə 147,8 milyard, dövlətə isə 126,46 milyard dollar ziyan dəyib. Təbii sərvətlərə, maddi irsə və digər sahələrə dəyən ziyan da əlavə edilərsə, Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğalı nəticəsində ölkəmizə ümumilikdə 818,88 milyard dollar ziyan vurulub (https://baku.ws/politics/4112).

Dövlət büdcəsindən Qarabağın yenidən qurulması məqsədilə 2021 və 2022- ci illərdə hər il ayrılıqda 2,2 milyard manat vəsait ayrılmışdır. Digər daxili mənbələrdən də vəsaitin cəlb edilməsi istiqamətində işlər görülür. Bütövlükdə, bu gün Qarabağda, eləcə də Şərqi Zəngəzurda reallaşdırılan işlər ancaq daxili mənbələr hesabına həyata keçirilir. Azərbaycan xaricdən hər hansı bir borc almadan, heç bir asılılıq olmadan öz daxili imkanları hesabına Şərqi Zəngəzuru və Qarabağı yenidən qurur və müasir, beynəlxalq standartlara uyğun infrastruktur formalaşdırır. "Biz Qarabağı, Zəngəzuru yenidən qururuq, yenidən qurmalıyıq. Buna nə qədər vəsait lazımdır. Hamısını öz hesabımıza edirik, 1 il 8 ay ərzində hələ bir dənə də kömək görməmişik. Heç bir yerdən heç kim bizə bir manat yardım etməyib, hamısını özümüz edirik" (https://sputnik).Qarabağda əlverişli investisiya mühiti mövcuddur. Artıq İqtisadiyyat Nazirliyində yaradılan "Front Office" vasitəsilə işğaldan azad edilmiş ərazilərə sərmayə qoyuluşu ilə bağlı 1200-ə yaxın müraciət daxil olub. "Əlbəttə biz bu rəqəmlərin daha çox olmasını istəyirik" (https://azertag.az).

Azərbaycanın öz torpaqlarını işğaldan azad etməsi Türkiyə və Azərbaycan arasında iqtisadi əməkdaşlıq və investisiyalar üçün çoxlu imkanlar yaratdı. Torpaqların məhsuldarlığını, eləcə də xammal və təbii sərvətlərin zənginliyini nəzərə alsaq, yaxın gələcəkdə bu rayonlarda məhsul istehsalı dəfələrlə artması gözlənilir. Bundan əlavə, bu bölgə turizm baxımından çox önəmlidir. Azərbaycan bu ərazilərin yenidən yaşayış mühitinə çevrilməsi üçün qoyulacaq investisiyalarla bağlı dost ölkələrlə danışıqlar mərhələsindədir. Hələlik bu ölkələr müvafiq olaraq Türkiyə və İtaliyadır. İlk müqavilələr türk şirkətləri ilə imzalanıb. Bu da çox təbiidir; Çünki Türkiyə qardaş ölkədir. Azərbaycanla "Bir millət bir araya gələcək" devizi ilə hərəkət edən Türkiyə işğaldan azad olmuş Qarabağ bölgəsinin də bərpasına böyük dəstək verməyə başlayıb. Belə ki, bölgədə 27 milyard dollarlıq sərmayə ilə 1,5 milyon insanın evinə qaytarılması planlaşdırılır.

Yaxın vaxtlarda bu bölgələr üçün təşviq və dəstək proqramlarının elan olunmasını gözlənilir. Bütövlükdə Azərbaycanın bərpa olunan enerji sektoruna, xüsusən də Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinə artan xarici sərmayələr Azərbaycanın yeni yaranan regional nizamda mövqeyinə ciddi təsir göstərir. Bu, ilk növbədə, Bakının erməni işğalı zamanı geniş miqyaslı dağıntılara və infrastruktura ziyan vurmuş işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına xarici investisiyaların cəlb edilməsində uğurunu göstərir. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan hökuməti bərpa layihələri üçün ümumilikdə 2,5 milyard

ABŞ dolları ayırdı və dost ölkələri prosesdə fəal iştiraka dəvət etdi. İndiyədək İtaliya, Türkiyə, İsrail, Çin və digər tərəfdaş ölkələrin şirkətləri yenidənqurma işlərinə öz töhfələrini verirlər.

Bu gün Azərbaycanın haqq işinə dəstək olan ölkələr bu prosesdə iştirak edirlər. Təbii ki, Azərbaycan şirkətləri də bu prosesdə fəallıq nümayiş etdirirlər, infrastruktur layihələrinin formalaşmasında və icrasında yaxından iştirak edirlər. Qardaş Türkiyəni təmsil edən şirkətlər bu prosesin fəal üzvüdür. İtaliya şirkətləri isə enerji şəbəkəsinin formalaşmasında iştirak edirlər. Bu baxımdan Azərbaycan elan etdiyi kimi, məhz birmənalı şəkildə savaş zamanı haqq işinə dəstək olan ölkələrin bərpa və yenidənqurma prosesinin daha fəal şəkildə iştirakında maraqlıdır və bu istiqamətdə intensiv işlər həyata keçirilir.

İqtisadi baxımdan da Qarabağda kifayət qədər investisiya qoymaq üçün səbəblər var. Belə ki, burada bol miqdarda enerji mənbələri, yeraltı qiymətli dəmir filizləri, tikinti materialları üçün xammal yataqlar və sair mövcuddur. Elə bu və digər sadalanmayan üstünlüklər səbəbindəndir ki, artıq bir neçə xarici ölkə- Türkiyə, İran, Pakistan və sair kimi ölkələrlə yanaşı, yerli şirkətlər, nəhəng korporasiyalar Qarabağa investisiya qoymaqda maraqlıdır.

Bu gün əsas məqsəd işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasıdır. Artıq böyük tikinti-quruculuq işlərinə start verilib. Hazırda Qarabağda beynəlxalq hava limanı, avtomagistrallar tikilir, dəmir yolu xətləri inşa edilir. Bu ilin sonuna kimi bütün Qarabağ ərazisi üçün enerji təchizatı 100 faiz tamamlanması gözlənilir. Digər əhəmiyyətli layihələr də gerçəkləşdiriləcək. Azərbaycan bu məsələlərdə də Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı ilə əməkdaşlığa güvənir. "Bərpaolunan enerji mənbələri baxımından orada böyük potensial var. Başqa sözlə, bu, Azərbaycanın və regionun inkişafında yeni bir dövr və ya hətta yeni bir eradır. Demək olar ki, 30 il davam edən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi öz həllini tapdıqdan sonra regional inkişaf, regional əməkdaşlıq, bağlılıq üçün yeni imkanlar var və Azərbaycan bunlara hazırdır" (Prezident.az).

Özəl sahibkarlığın inkişafı, o cümlədən azad edilmiş torpaqlarda bütün işlərin planlı şəkildə aparılması, investisiyalar üçün imtiyazların müəyyən edilməsi təlimatı da verilib. Tezliklə xarici investorlar azad edilmiş torpaqlara böyük həvəslə gəlib yeni-yeni layihələrə sərmayə yatıracaqlar. Bu da əlbəttə ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının yüksəlişini və saxələnməsini şərtləndirəcək.

1995-2018-ci illər ərzində Azərbaycana ortalama olaraq 140 milyard ABŞ dolları həcmində xarici investisiya cəlb olunmuşdur. Bu sərmayələrin 30%-i Azərbaycan hökumətinin və eləcə də, ölkə sərhədləri içərisində fəaliyyət göstərən müxtəlif özəl qurumların beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından aldığı kreditlərin payına düşür. İnvestisiyaların digər qismi isə birbaşa xarici sərmayələr olaraq qeydə alınmışdır. Belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, Qarabağ münaqişəsinin həll olunması ölkəyə olan investisiya marağını daha da artıracaq, yaxın bir neçə il ərzində regiona yatırılması planlanan sərmayələrin həcmi bir neçə dəfə böyüyəcəkdir. Onu da qeyd edim ki, regionun siyasi, coğrafi mövqeyi və eyni zamanda potensial resursları da həm yerli, həm də xarici investorların marağını çəkməkdədir. Bu gün bir çox beynəlxalq təşkilatlar və bizneslər, öz fəaliyyət sahəsinə uyğun olaraq, azad edilmiş ərazilərə sərmayə yatırmağa hazırdır. İlkin mərhələdə, kiçik və orta biznes səviyyəsində ediləcək sərmayələr növbəti mərhələdə böyük həcmli investisiyalar üçün xüsusi təşviq rolunu oynayacaqdır. Lakin bir məsələ də var ki, investisiyaların cəlb edilməsindən öncə region üzrə prioritet yatırım planı və sahələri çərçivəsində xüsusi strategiyaların hazırlanması lazımdır. Belə ki, regionun potensial resursları yenidən araşdırılmalı, rayonların mövcud istehsal faktorları diqqətə alınmalı, investisiyalar üçün dövlət və özəl qurumlar tərəfindən təkliflər paketi formalaşdırılmalı və investorlara təqdim olunmalıdır.

Qarabağda külək və günəş elektrik stansiyalarının qurulması məsələləri bu gün daha aktual problemlərdən birinə çevrilib. Azərbaycan hökuməti bu istiqamətdə əməli addımlar atmaqdadır. Birləşmiş Ərəb Əmirlikl "Masdar" şirkətinin bu sahədə çox böyük təcrübəsi var, bir çox ölkələrdə uzun illər uğurla fəaliyyət göstərir. Əlbəttə ki, bu şirkətin Azərbaycana sərmayə qoyması çox təqdiredici bir haldır. Bu, bir daha onu göstərir ki, Azərbaycan xarici sərmayə üçün çox cəlbedici ölkədir, açıq ölkədir. Azərbaycanda çox gözəl investisiya iqlimi vardır və eyni zamanda, Azərbaycan xarici tərəfdaşlar qarşısında üzərinə düşən bütün öhdəliklərini yerinə yetirir. Xarici sərmayənin Azərbaycana böyük həcmdə qeyri-neft sektoruna qoyulması bizim əsas prioritetlərimizdən biridir" (https://president).

2021-ci ildə 230 meqavat gücündə Qaradağ Günəş Elektrik Stansiyasına 225 milyon dollar investisiya qoyulduqdan sonra Masdarın Qarabağın yaşıl enerji potensialının inkişaf etdirilməsində iştirakı Azərbaycanın ümumi enerji siyasəti üçün mühüm inkişafdır.

Azərbaycan Respublikası ərazilərinin Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı nəticəsində itki və tələfatların qiymətləndirilməsi üzrə İşçi Qrupunun indiyə qədər apardığı hesablamalara əsasən, bu işğal

nəticəsində əhaliyə 147,8 milyard, dövlətə isə 126,46 milyard dollar ziyan dəyib. Təbii sərvətlərə, maddi irsə və digər sahələrə dəyən ziyan da əlavə edilərsə, Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğalı nəticəsində ölkəmizə ümumilikdə 818,88 milyard dollar ziyan vurulub. İşçi qrup dəymiş ziyanın hesablanması istiqamətində işi davam etdirir (https://baku.ws).

Nəticə

Marşal Planının nəticəsi olaraq bütün Avropada investisiya tələb edən sənaye sahələri qısa müddətdə yenidən quruldu. Amerika aktivlərinin payı kifayət qədər yüksək olduğundan, bu, ölkələrin milli iqtisadi siyasətlərinin dəyişməsinə səbəb oldu və həm iqtisadi, həm də siyasi qloballaşmanın inkişafı üçün ilkin şərtlər yaratdı. Avropa iqtisadiyyatları müharibənin təsirindən gözlənildiyindən daha tez - cəmi 20 il ərzində tam bərpa olsa da, siyasi və iqtisadi cəhətdən ABŞ-ın təsirinə düşdü. Sovet İttifaqi bu təsirdən müharibənin vurduğu ziyanın kompensasiya edilməsi, çətin şəraitdə yaşasalar da kommunist rejiminin "uğurlu" təbliğatı nəticəsində "canı" hesabına qurtula bildi. İqtisadiyyatı zəif inkişaf etsə belə, siyasi cəhətdən öz bütövlüyünü qoruyub saxlaya bildi.

Azərbaycan torpaqları 30 il erməni işğalçılarının təsiri altında qaldı və bu işğal nəticəsində əhaliyə 147,8 milyard, dövlətə isə 126,46 milyard dollar ziyanın dıydiyi müəyyənləşdirildi. Təbii sərvətlərə, maddi irsə və digər sahələrə dəyən ziyan da əlavə edilərsə, Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğalı nəticəsində ölkəmizə ümumilikdə 818,88 milyard dollar ziyan vurulub. Qarabağa vurulan zərərə görə Ermənistan hökumətindən təzminat ödənilməsi tələbi prioritet olmalı, alınmış təzminat bütünlüklə Qarabağın bərpasına yönəldilməlidir.

Azərbaycanın 2022-ci il yanvarın 1-i vəziyyətinə Azərbaycanın xarici dövlət borcu 8 milyard 135,7 milyon ABŞ dolları (13 milyard 830,7 milyon manat) və ya 2021-ci il üzrə Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) 14,9 %-ini təşkil edib. Xarici borcun olmasına baxmayaraq bu gün Azərbaycan hökuməti sərfəli şərtlətlə dünyanın donor banklarından kreditlər almağı planlaşdırır. Lakin bu günə kimi hələ hec bir dövlətdən yardım, yaxud kredit alınmamış, görülən işlər daxili maliyyə mənbələri hesabına edilmişdir.

Bu gün Türkiyənin Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində 30 şirkəti fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə İtaliya, İzrail və Çin dövlətləri ilə danışıqlar aparılmaqdadır. Marşal Planına bənzər təşkilatlar və onların yardımları milli və regional sabitliyə töhfə verə bilər. Yardımlar iqtisadi və siyasi sahəyə əhəmiyyətli təsir göstərdiyindən bunun mənfi təsirlərindən maksimum yayınmaq, gələcək nəsilləri borclarla "yükləməmək" daim dövlətin diqqət mərkəzində olmalıdır.

İlkin mərhələdə, kiçik və orta biznes səviyyəsində ediləcək sərmayələr növbəti mərhələdə böyük həcmli investisiyalar üçün xüsusi təşviq rolunu oynamalı, investisiyaların cəlb edilməsindən öncə region üzrə prioritet yatırım planı və sahələri çərçivəsində xüsusi strategiyaların hazırlanması həyata keçirilməlidir. Belə ki, regionun potensial resursları yenidən araşdırılmalı, rayonların mövcud istehsal faktorları diqqətə alınmalı, investisiyalar üçün dövlət və özəl qurumlar tərəfindən təkliflər paketi formalaşdırılmalı və investorlara təqdim olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (AYİB) prezidenti Odil Reno-Bassonu və bankın rəhbərliyinin digər nümayəndələrinin videoformatda görüşü. president.az
2. De Long & Eichengreen, The Marshall Plan: History's Most Successful Structural Adjustment Program, 1991
3. Erhan, Ç. Ortaya Çıkışı ve Uygulanışıyla Marshall Planı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (1996)
4. Frankenfeld, Peter (2012). "A Marshall Plan for Greece? The European Union and the Financial Crisis in Greece. .Prace i Materiały Instytutu Handlu Zagranicznego Uniwersytetu Gdańskiego (31/1): 69. ISSN 2300-
5. İlham Əliyev "Qaradağ Günəş Elektrik Stansiyasının təməlqoyma mərasimində" cıxışı, https://president.az/az/articles/view/55623İlham
6. Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının videokonfrans formatında keçirilən qeyri-formal Zirvə görüşü, https://ikisahil.az/post/208308-muharibe-basha-chatdi-munaqishe-tarixde-qaldi
7. Zwass, Adam The Council for Mutual Economic Assistance: the thorny path from political to economic integration. M.E. Sharpe., (1989).
8. https://www.statista.com/statistics/524305/industria
9. https://baku.ws/politics/4112

10. https://sputnik.az/20220715/qarabagi-zengezuru-oz-vesaitimiz-hesabina-yeniden-qururuq---prezident-444048601.html
11. https://azertag.az/xeber/Qarabaga
12. https://president.az/az/articles/view/55623
13. https://baku.ws/politics/4112
14. (https://www.britannica.com/event/Marshall-Plan
15. https://history.state.gov/milestones/1945-1952/marshall-plan

AZƏRBAYCAN NEFTİNİN MÜXTƏLİF İSTİQAMƏTDƏ İXRAC EDİLMƏSİNİN MÜHÜM XƏTTİ

Gülşən XALIQOVA[59]

Xülasə

Bakı – Tibilisi - Ceyhan boru kəmərinin müəyyənləşdirən Ankara "Bəyannaməsi" dünyaya bəyan etdi ki, Azərbaycan neftinin müxtəlif istiqamətdə ixrac edilməsinin mühüm xəttinin təməli qoyulur "Tikintisi 2,4 milyard dollar qiymətləndirilən Bakı-Tibilisi-Ceyhan boru xətti ölkənin bölgədə neft hasilatının artması beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafını, enerji resurslarının dünya bazarlarına nəqlinin təmin edilməsi demək idi.. Xəzər dəniz hövzəsində böyük həcmli enerji layihələrinin reallaşması yalnız Azərbaycanın deyil, Güney Qafqaz bölgəsinin, ümumilikdə Avrasiya dünyasının enerji təhlükəsizliyinə müsbət təsir etmiş, neft-qaz nəqli sahəsində səmərəli beynəlxalq əməkdaşlıq münasibətlərinin yaradılmasına geniş imkanlar açmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın həyata keçirdiyi enerji siyasəti nəticəsində aparıcı mövqeyə sahib olan TANAP, TAP və "Şahdəniz-2" enerji layihələrinin əsasının qoyulması Azərbaycan və Türkiyənin sosial-mədəni inteqrasiyasını gücləndirməklə bərabər, Azərbaycanın Avropa ölkələri arasında nüfuzunun artmasına və Avropa İttifaqına inteqrasiya prosesinin sürətlənməsinə mühüm zəmin yaradır. Beynəlxaq elkspertlər dəfələrlə qeyd etmişlər ki, Xəzər regionunda aparıcı enerji şirkətləri ilə yüksək səviyyəli əməkdaşlıq münasibətləri aparan ölkə Azərbaycandır və Qərb ölkələrinin enerji daşıyıcılarının istismar edilməsində Azərbaycanla əməkdaşlıq olduqca önəmlidir.

***Açar sözlər**: BTC, TAP, TANAP, ARDNŞ, enerji bazarları.*

An Important Line For The Export Of Azerbaijani Oil In Various Directions.

Summary

The Ankara "Declaration" defining the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline clearly declared to the world that the foundation of an important line for the export of Azerbaijani oil in various directions is being laid. the realization of large-scale energy projects in the Caspian Sea basin had a positive effect on the energy security not only of Azerbaijan, but also of the South Caucasus region and the Eurasian world in general, and opened wide opportunities for the creation of effective international cooperation relations in the field of oil and gas transportation.

n general, the foundation of TANAP, TAP and "Shah Deniz-2" energy projects, which have a leading position as a result of Azerbaijan's energy policy, strengthens the socio-cultural integration of Azerbaijan and Turkey, and creates an important basis for increasing Azerbaijan's reputation among European countries and accelerating the process of integration into the European Union. . International experts have repeatedly noted that Azerbaijan is a country that maintains high-level cooperative relations with leading energy companies in the Caspian region, and cooperation with Azerbaijan is very important in exploiting the energy carriers of Western countries.

***Key words**: important pipeline, different direction, foreign companies, international energy markets.*

UOT(JEL):33, 339.5, 553.9

Giriş

90-cı illərin əvvəllərində regionda baş verən geosiyasi proseslər gündəmdə olan iqtisadi əhəmiyyətli enerji layihələrinin reallaşmasına ciddi problemlər törədirdi. Belə bir mürəkkəb geosiyasi vəziyyətdə Azərbaycan hökumətinin mövqeyinin və siyasi iradəsinin əhəmiyyəti böyük idi. Ümummilli lider Heydər Əliyev müdrik siyasəti ilə neft ixracının çoxşaxəlik variantları üzərində dayanaraq boru kəmərlərinin marşurut istiqamətlərində yeni reallıqlara zəmin yaratdı. [1, 168]

Bakı - Tbilisi - Ceyhan neft marşurutunun çəkilməsi haqqında ilkin fikirlərin meydana gəlməsi Azərbaycan neftinin müxtəlif istiqamətdə ixrac edilməsi istəyindən doğmuşdu. Bu enerji layihəsində təmsil olunan dövlətlərin böyük əksəriyyəti bu məsələdə Azərbaycana öz dəstəklərini ifadə etmişlər. Belə ki, Xəzər dənizinin enerji qaynaqlarının istismar edilməsinin həyata keçirilməsində Azərbaycan nə qədər maraqlı tərəf idisə, layihələrdə iştirak payına sahib olan dövlətlər də bir o qədər maraqlı idi

1998 - ci il 29 oktyabr tarixində Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl, Azərbaycanın dövlət başçısı Heydər Əliyev, Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze, Qazaxıstanın dövlət başçısı Nursultan Nazarbayev, Tacikistan Prezidenti İslam Kərimov, həmçinin ABŞ - ın Energetika Naziri Riçardson Xəzər

[59] **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, xaliqova.gulshen@mail.ru**

dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının beynəlxalq enerji bazarlarına nəql edilməsi üçün Bakı – Tbilisi - Ceyhan boru kəmərinin müəyyənləşdirilməsini təsbit edilməsini nəzərdə tutan Ankara "Bəyannaməsi"ni imzaladılar. Bu "Bəyannamə" ilə iştirakçı dövlətlər və şirkətlər Bakı – Tbilisi - Ceyhan neft boru xəttini çəkmək istəklərini açıq şəkildə dünyaya bəyan etmiş oldular

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, bu tarixi sənədin imzalanması ilə bir tərəfdən BTC enerji magistral layihəsinin reallaşmasının hüquqi əsasları təşkil edildi, digər tərəfdən isə bölgədə yeni geosiyasi və geoiqtisadi reallıqlar yaranmağa başladı. [2,704]

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru xəttinin tikintisinin iştirakçıları "BP [30%], ARDNŞ [25%], UNOCAL [8,9%], Statoil [8,7%], TKAO [6,5%], EN [5%], , İtochu [13,4%], Conocofilliphs [2,5%], İnpex [2,5%], Total [5%], Amerikada Hess [2,36%], payla layihədə iştirak edirdilər

Regionun geosiyasi vəziyyətində yeni bir mərhələ olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan enerji layihəsinin, 2005-ci ilin 25 may tarixində Azərbaycan hissəsi 12 oktyabr 2005-ci ildə isə ixrac boru kəmərinin Gürcüstana aid olan hissəsi istifadəyə verildi. 2006-cı ilin may ayının 28 – də isə Azərbaycan nefti Türkiyənin Ceyhan terminalına çatdırıldı [3]

BTC boru xəttinin ststistik göstəricilərinə görə, "1768 km. uzunluğa malik olan Bakı – Tbilisi - Ceyhan boru xətti başlanğıcını Bakının Səngəçal limanından götürərək Gürcüstanın paytaxtı Tbilisi üzərindən keçərək Türkiyəyə hüdudlarına daxil olur. Boru kəmərinin 443 km – lik hissəsi Azərbaycan, 249 km - i Gürcüstan, və 1076 km - isə Türkiyə ərazisindən keçməklə Ərdəhan, Ərzurum, Sivas, Kayseri, Osmaniyə və Adana üzərindən Ceyhanda inşa edilmiş neft terminala bağlanır"

Təməlini Ulu Heydər Əliyevin qoyduğu Azərbaycanda yeni neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində, xarici şirkətlər tərəfindən ölkəmizin neft sənayesinə böyük həcimdə sərmayə qoyulmuş neft əməliyyatlarında müasir texnika və texnologiyanın tətbiqi nəticəsində isə 1999-cu ildə nəhəng "Şahdəniz" qaz -kondensat yatağı kəşf edilmişdir. Bunun nəticəsində XXI əsrdə ölkəmiz "Neft səltənəti " olmaqla yanaşı, qaz ixrac edən öıkə status da əldə etmişdir. [4]

Azərbaycanın neft strategiyasının tərkib hissəsi olan təbii qaz ixrac siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi və bu istiqamətdə konkret strateji məqsədlər istiqamətində addımlar atması, Avropa İttifaqı ilə münasibətlərində müsbət dinamika yaratmış və Azərbaycanın təkcə strateji baxımdan deyil, enerji ehtiyyatlarının mənbəyi və nəqli mərkəzi kimi Avropa qarşısında cəlbediciliyini ön plana çıxarmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan bölgədə beynəlxalq enerji bazarlarına (Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan) qaz ixrac edən yeganə ölkədir. Azərbaycanın Aİ tərəfindən Cənub qaz dəhlizinin "təchizatçısı və iştirakçısı" olaraq qəbul edilməkdədir. Məlumdur ki, Azərbaycanın enerji ehtiyyatlarının Avropa bazarına çıxarılması ilə bağlı məsələlər öz müsbət həllini tapdıqdan və 2006-cı ildən etibarən Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəməri istifadəyə verildikdən sonra Azərbaycan qazının Avropa qitəsinə çatdırılması ciddi müzakirə mövzusuna çevrilmişdi. [5, 426]

Azərbaycan qazının Avropa bazarlarına çatdırılmasında və ölkəmizin enerji xətlərinin şaxələndirilməsi və nəqli siyasətinin tərkib hissəsi olaraq Trans Adriatik Boru xəttinin əhəmiyyəti böyükdür.

TANAP boru xəttinin davamı olaraq Azərbaycan qazının Avropaya çatdırılmasında TAP qaz boru xəttinin böyük rolu vardır. Trans Adriatik Boru Xətti (TAP) adlanan bu kəmər Türkiyə - Yunanıstan sərhəddində TANAP boru xətti ilə birləşərək Yunanıstan və Albaniya ərazilərindən keçməklə Adriatik dənizi üzərindən təbii qazı İtaliyaya çatdıracaqdır. Azərbaycan qazının Avropanın enerji bazarlarına birbaşa nəqlini həyata keçirdiyi üçün TAP boru xəttinin AB-nin enerji təhlükəsizliyi və enerji mənbələrinin şaxələndirilməsi siyasətində əsas rol oynayacağı şübhəsizdir. [5]

XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın enerji nəqlinin genişlənməsi ümumilikdə ölkənin ixracının və xarıcı ticarət dövriyyəsinin yüksələn dinamika ilə artmasına səbəb olmuşdur.

Məlumdur ki, Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatının dinamik inkişafında, böyük iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsində enerji sazişləri nəticəsində əldə olunan gəlirlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu gəlirlər nəticəsində ölkəmiz bir tərəfdən özünün iqtisadi yüksəlişini təmin edir, digər tərəfdən isə siyasi sabitliyin təmin edərək bölgədə geosiyasi dvidentlər qazanır. [6]

Azərbaycan Güney Qafqazın yeganə dövlətidir ki, zəngin enerji qaynaqlarına, inkişaf etmiş energetika sisteminə və müasir avadanlıqlarla təmin edilmiş enerji infrastrukturuna malikdir. Ölkəmizin bir tərəfdən regional səviyyədə aparıcı dövlətə çevrilməsi, digər tərəfdən beynəlxalq enerji sistemində həlledici rola malik olması, həmçinin Avropa qitəsinin enerji təhlükəsizliyi sistemində oynadığı rol, onun bölgədə

və beynəlxalq aləmdə geosiyasi və iqtisadi mövqeyinin güclənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməkdədir. Azərbaycanın enerji ehtiyatları eyni zamanda iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının davamlı inkişafının, ümumi daxili məhsulunun, maliyyə - iqtisadi göstəricilərinin formalaşmasında əsas rola malikdir. Bu baxımdan mövcud və perspektiv vəd edən təbii enerji ehtiyatlardan səmərəli şəkildə istifadə edilməsi siyasəti ölkəmizin davamlı iqtisadi inkişafının və iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas təminatlarından birini yaradır [7]

Azərbaycan Respublikasının enerji təhlükəsizliyi siyasətinin hüquqi və iqtisadi təməlləri özünü "Əsrin müqaviləsi" ilə başlanan yeni neft strategiyasında tapmışdır.

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Xəzər dənizində Azərbaycana aid olan zəngin enerji ehtiyatlarının çoxşaxəli ixrac boru xətləri ilə beynəlxalq arenaya çıxarılması ölkəmizin enerji təhlükəsizliyi sisteminə dəstəyi artırmış, beynəlxalq enerji sferasında rolunu daha da yüksəltmişdir. Bakı – Tbilisi - Ceyhan neft bou xətti və Bakı - Tbilisi - Ərzurum qaz kəməri, həmçinin TANAP, TAP qaz boru kəməri marşrutları beynəlxalq aləmlə ölkəmiz arasında müxtəlif sahələrdə strateji əməkdaşlıq münasibətlərinin yaranmasına və iqtisadi cəhətdən inkişaf etməsinə ciddi təkan vermişdir. Xəzər dənizi hövzəsində qlobal xarakterli neft-qaz layihələrinin həyata keçirilməsi Azərbaycanla yanaşı, Güney Qafqaz bölgəsinin, ümumilikdə Avrasiya dünyasının enerji təhlükəsizliyi sisteminə müsbət təsir göstərmiş, bütövlükdə enerji nəqli sahəsində səmərəli beynəlxalq əməkdaşlıq münasibətlərinin yaradılmasına geniş imkanlar açmışdır. [8]

Nəticə

Azərbaycanın həyata keçirdiyi uğurlu enerji ixracı siyasəti, bölgəyə istər region ölkələrinin, istərsə də beynəlxalq müstəvidə marağı artırmışdır. Ölkəmizin çoxşaxəli enerji ixracı siyasəti Cənubi Qafqaz regionunda yeni geoiqtisadi maraqlar yaratmış, böyük siyasi və iqtisadi güclərin bölgədə fəallaşmasına səbəb olmuşdur.

Geosiyasi baxımdan Rusiya ilə əlaqələrin qurulması və bu əlaqələrin formalaşması şimaldan Rusiya ilə qonşu olan Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin Rusiyanın Azərbaycan üçün əhəmiyyəti eyni coğrafi müstəvidə yerləşməsi, yüz illər boyu ortaq tarixi keçmişə malik olması ilə xarakterizə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев Н.А. ОЭТ Баку-Тбилиси-Джейхан: от видения к реальности. Баку: Азербайджан, 2001. – 168 с.
2. Султанов Ч.А. Нефтегазовые стратегии и политика в XXI веке. Баку: Нурлан, 2008 – 704 с.
3. Vəliyev D. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası. Bakı: Adiloğlu, 2008, - 426 s.
4. Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin əsasları. Bakı, "Zərdabi LTD", 2016, 700 s. s.133].
5. Azərbaycan sənayesi -2001. Statistik məcmüə. Bakı, DSK, 2002.
6. Respublika qəzeti №118(856) 28 may 2000-ci il s.1.
7. Respublika qəzeti 13 iyul 2006-cı il № 153 (2698) s.1,5,7.
8. Xalq qəzeti № 269 (22665)26 noyabr 1997-ci il. S.1.
9. Azərbaycan qəzeti № 54 (2767) 8 mart 2001-ci il s.1.
10. Зерколо № 127 (3571) 16 июль 2011- стр. 16.

YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQİN GEOSTRATEJİ VƏ GEOİQTİSADİ ÖNƏMİ

Doktorant Leyla NAĞIYEVA[60]

Xülasə

Müasir dövrdə Yaxın Şərqin geosiyasətində əsas diqqət bu əsrin əvvəllərindən region dövlətlərinin bir-biri ilə və bütün dünya ilə münasibətlərinin təsviri və təhlilinə verilir. Bu təsvir onlara təsir edən siyasi, coğrafi, iqtisadi, demoqrafik və mədəni amilləri nəzərə alır. Geostrategiya termini də geosiyasiyə yaxın mənada işlədilir.

Yaxın Şərq Avropa, Asiya və Afrika arasında mərkəzi mövqe tutur. Ərəbistan yarımadası onun dəqiq müəyyən edilmiş sərhədləri olan coğrafi mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də regionun və dünyanın tarixini, mədəniyyətini və geosiyasətini dərindən qeyd edən ərəb xalqının və İslamın beşiyidir. Qədim dövrlərdən Yaxın Şərqdən quru və dəniz yolları keçib, Avropa ilə Asiya arasında ticarət yolları keçib; Bu strateji vəziyyəti hazırda iqtisadiyyatın qloballaşması nəticəsində dəniz ticarətinin artması daha da təsdiq edir. Onun fövqəladə karbohidrogen sərvəti də 20-ci əsrin ortalarından bəri Yaxın Şərqi dünyanın bütün əsas iqtisadiyyatları üçün ən mühüm strateji məsələyə çevirmişdir.

Region dövlətləri arasında mövcud olan çoxsaylı uyğunsuzluqlar və fikir ayrılıqları çox vaxt uzun müddətdir davam edən, lakin artan bərabərsizlik və ekstremizmlə daha da kəskinləşən gərginlik mənbəyidir. Bu əsrin əvvəlindən Yaxın Şərq terrorizmin ən çox insan həyatını itirdiyi dünya regionu olub. Bölgə xaricindəki ölkələrin apardığı Əfqanıstan və İraqdakı müharibələr cəlb olunan resurslar və itkilər baxımından ən vacib ikisidir. Üstəlik, 1948-ci ildə Fələstində İsrail Dövlətinin elan edilməsi indiyə qədər 21-ci əsrdə dövri böhranlara səbəb olmuş və keçən əsrdə baş verən üç hadisədən sonra yeni müharibə riski bütün regional dövlətləri əhatə edən sülh yolu ilə həll edilməmişdir.

***Açar sözlər**: Yaxın Şərq, geostrategiya, geoiqtisadiyyat, önəm, dünya*

Geostrategic and Geoeconomic Importance of Near and Middle East

Summary

In the geopolitics of the Middle East in the 21st century, the main attention is paid to the description and analysis of the relations of states in the region with each other and with the rest of the world since the beginning of this century. This description takes into account the political, geographic, economic, demographic and cultural factors that influence them. The term geostrategy is also used in a sense close to geopolitical.

The Middle East occupies a central position between Europe, Asia and Africa. The Arabian Peninsula is its geographical center with well-defined boundaries, but also the cradle of the Arab people and Islam, which deeply mark the history, culture and geopolitics of the region and the world. Since ancient times, the Near East was crossed by land and sea routes, along which trade routes between Europe and Asia passed. This strategic situation is now even more confirmed by the growth of maritime trade as a result of the globalization of the economy. Its extraordinary wealth of hydrocarbons has also made the Middle East the most important strategic issue for all the major economies of the world since the middle of the 20th century.

The many disparities and disagreements that exist among the states of the region are sources of tension, which is often long-standing, but exacerbated by growing inequality and extremism. Since the beginning of this century, the Middle East has been the region of the world where terrorism has claimed the most lives. The wars in Afghanistan and Iraq, fought by countries outside the region, are the two most important in terms of resources involved and casualties. Moreover, the proclamation of the State of Israel in 1948 in Palestine until now the 21st century caused periodic crises and the risk of a new war, after three that took place in the last century, remains in the absence of a peaceful settlement involving all regional players.

***Keywords**: Middle East, geostrategy, geoeconomy, importance, world*

UOT(JEL):338, 39, 398

1. Giriş

Geosiyasət dövlət ağlı ilə coğrafiya arasındakı əlaqəni tənzimləyir. Ölkənin rifah və təhlükəsizlik maraqlarını inkişaf etdirmək üçün coğrafiya adlı məkanda "baxış" hazırlayır və coğrafi reallıqlara əsaslanaraq dövlətlə gələcək arasında körpü qurur. Coğrafiya mövzusunda "geniş" düşünmək bacarığı tələb edən geosiyasət maraqları inkişaf etdirmək və ya coğrafiya üzrə rəqib güclərlə mübarizə aparmaq üçün siyasi-diplomatik əlaqələrlə əlverişli coğrafi tarazlıqlar qurmağı hədəfləyir.

---

[60] **Bakı Dövlət Universitetinin Doktorantı, nleyla592@gmail.com**

Geosiyasi mühit, bugünkü universal və regional güc mərkəzlərinin coğrafi yerlərinin və bu mərkəzlərin imkan və qabiliyyətlərinin güclərinə əsaslanaraq qiymətləndirilməsidir. Geosiyasi mövqedə universal səviyyədə baş verən dəyişikliklər regional və milli geosiyasi mövqeləri də fərqləndirir. Coğrafi strukturlar və coğrafi amillər siyasi fəaliyyətlərdə və qərarlarda çox təsirlidir. Ölkələrin yer üzündə yerləşməsi, genişliyi (əhatə etdikləri ərazi), fiziki xüsusiyyətləri, siyasi sərhədləri, iqlimi, yeraltı və yerüstü sərvətləri onların siyasətlərini formalaşdırır və fərqləndirir. Eyni zamanda, dövlətlərarası münasibətlərin, siyasi formasiyaların müəyyənləşməsində ölkələrin qüdrətini üzə çıxaran amillər kimi iqtisadi, sosial-mədəni və hərbi elementlər mühüm yer tutur. Dünyada baş verən bütün iqtisadi və siyasi proseslərin əsasında ölkələrin öz coğrafiyalarındakı yeraltı sərvətləri və onlar haqqında söz sahibi olmaq istəyi dayanır. Sənaye inqilabından əvvəl dünya gücləri və regional güclər müxtəlif yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik ölkələrə çatmaq və bu ölkələrin sərvətlərinə nəzarət etmək üçün mübarizə aparırdılar. Əvvəlki dövrlərdə ən böyük müharibələr ticarət yollarında aparılırdı.

2. Konseptual Çərçivə

Keçmişdən bu günə qədər olan tarixi dövrlər dəyərləndirildikdə ən böyük mübarizənin ticarət yolları və enerji qaynaqları üzərində olduğu görünür. Bu gün enerji resursları, ehtiyatları, istehsal və bazar sahələri uğrunda mübarizə ölkələrin ən əsas siyasətlərini təşkil edir. Sənaye inqilabı dövründən bu günə qədər texnologiya və elmdə başgicəlləndirici artım sənaye və enerjiyə tələbatı sürətlə artırdı. Tələbatın bu artması xüsusilə karbohidrogen ehtiyatları olan neft və təbii qazın tədarükünü də gətirib. Yaxın Şərq regionu dünyanın ən mühüm enerji hövzələrindən və nəqliyyat üstünlüklərinə malik yerlərdən biridir. Karbohidrogen ehtiyatları üzərində hökmranlıq uğrunda rəqabət son illərdə xüsusilə Yaxın Şərqdə böyük münaqişənin əsasını təşkil etmişdir.

Ən geniş şəkildə Pakistandan Mərakeşə, başqa sözlə, Atlantik okeanından Qanq çayı hövzəsinə qədər uzanan bölgəni nəzərdə tutan Yaxın Şərq, tarixi dini çərçivədə İbrahim ənənəsinə diqqət yetirir. Yaxın Şərq qədim insan yığımını, sivilizasiya mənsubiyyətini, geomədəni hövzə kimi islam mədəniyyətini, geoiqtisadi resurs kimi nefti, fiziki coğrafiya kimi quraq çöl və səhra iqlimini və Rimlandın (Sərhəd bölgəsi) mərkəzi xəttini xatırladan elementləri ehtiva edir. Avrasiyanı strateji cəhətdən əhatə edən kəmər. Dünyanın ən mühüm magistral və su yollarına nəzarət etməklə əldə edilən bənzərsiz geosiyasi dəyər, Yaxın Şərqi tarixin ilk dövrlərindən bəri dünyaya hökmranlıq etmək istəyən güclərin əsas hədəfinə çevirmişdir.

Üç qitənin kəsişməsində yerləşən Yaxın Şərqdə keçmişdən bu günə qədər davam edən prosesdə dünyanın hər yerindən daha böyük güc mübarizəsi gedir. Süveyş kanalının açılması və zəngin neft ehtiyatlarının olması bölgənin münaqişə bölgəsinə çevrilməsinə səbəb oldu. Dünya əhalisinin davamlı artması nəticəsində hər bir barel neftə altı barel neft sərf olunur. Əhalinin artması dünyanın enerji resurslarında böhranlara səbəb olur. Son 150 ildə neft sənayesi çox geniş ərazilərə yayılmış, yeni neft yataqları və ölkələr kəşf edilmişdir. Enerji istehlakının son dərəcə sürətli reallaşması enerji müharibələrinə gətirib çıxarır (Stern, 2001: 334). Sənaye inqilabının başa çatması ilə region təkcə nəqliyyat yollarının kəsişmə nöqtəsi deyil, həm də sənaye xammalı və enerji mənbəyi üçün əvəzedilməz ərazi, istehsal artıqlığı baxımından böyük istehlak potensialına malik bazar kimi yeni geoiqtisadi məna qazanmışdır. Bu yeni geoiqtisadi məna regionda davam edən rəqabətin mahiyyətini, ölçüsünü və istiqamətini dəyişdirmişdir. Yeni qlobal geosiyasi şəraitdə enerji resurslarına və enerji marşrutlarına nəzarət edən coğrafi yerlərə nəzarət vacib və prioritetdir. Dünya yenidən formalaşdırılarkən, yüksələn güclər Çin, Rusiya və Hindistan ABŞ-ın maraqları qarşısında dünyanı yeni çoxqütblü nizama çevirir. Digər tərəfdən, qloballaşmaya can atanlarla qloballaşmaya qarşı çıxanlar arasında mübarizədə dünyanı qütbləşdirir (Eslen, 2008: 162).

3. Metedologiya

Zəngin enerji qaynaqlarına malik Yaxın Şərq tarix boyu bir çox dövlətin hökmranlıq etmək istədiyi coğrafiyadır (Soltanova H.B., Məmmədov C.A, 2008: 64). Yaxın Şərqin həm zəngin enerji ehtiyatlarına, həm də enerji nəqli marşrutuna malik olması regionun geosiyasi əhəmiyyətini hədsiz dərəcədə artırıb. Bu araşdırmada Yaxın Şərqin geosiyasəti və qlobal güclərin bölgədəki enerji üzərində güc mübarizəsi müzakirə edilir. Bu məqsədlə hərtərəfli ədəbiyyat araşdırması aparılıb, əldə edilən məlumatlar mövcud inkişaflar nəzərə alınmaqla tarixi təhlil yanaşması ilə təsviri şəkildə qiymətləndirilib.

3. Tapıntılar

3.1. Yaxın Şərqin Geosiyasi Əhəmiyyəti

Geosiyasət iki elementə malikdir: Onlardan biri; Coğrafi elementlər (coğrafi yer, sərhədlər, coğrafi bütövlük, sahənin eni və strateji resurslar, coğrafi xüsusiyyət) digər insan elementləridir (sosial, iqtisadi, siyasi, hərbi, mədəniyyət). Sivilizasiya münaqişəsi, qloballaşma və neft; Onlar geosiyasi elementlərdən bəşəri dəyərləri təşkil edən sosial, iqtisadi, siyasi və hərbi elementləri formalaşdırırlar. Bu gün qərblilər (ABŞ, Aİ) və digər güc mərkəzləri (Çin, Rusiya, Hindistan) dövlətləri universal geosiyasi mühitin əsas elementləridir. Ölkələrin coğrafiyası mühüm xüsusiyyət olmaqla yanaşı, coğrafi yerləşmələrinin geostrateji və geosiyasi xüsusiyyətləri də ölkələrin təhlükələrə açıq olmasının səbəbidir. Dövlətlərin coğrafiyası xalqların siyasətini, sosial-iqtisadi-hərbi strukturlarını, mədəniyyətlərini formalaşdırır və eyni zamanda istiqamətləndirir (Balaghi, L; Mojthedzade, P; Ezati, E, 2016: 205).

Ölkələrin üzləşdiyi təhlükələrdən ən çox təsirlənəcək cəhətlər onların coğrafi elementləridir. Coğrafi mövqe, coğrafi bütövlük, sahə və coğrafi xüsusiyyətlər kimi geosiyasətin dəyişməz elementlərindən birinin qeyri-kafiliyi həssaslığa səbəb olur. Həssaslıq təhlükəyə açıq situasiya yaratdığı üçün təhlükə mənbəyidir. Quru hövzəsi baxımından Yaxın Şərq Asiyanın qərbini, Afrikanın şimalını və Avropanın şərq sərhədlərini əhatə edir. Dəniz hövzələri baxımından Aralıq dənizinin cənubu və şərqi, Qara dənizin cənub sahilləri və Xəzər dənizi bu bölgənin dəniz xətti sərhədlərini təşkil edir. Qırmızı dəniz və Bəsrə kimi mühüm daxili dənizlər və körfəzlər tamamilə bu bölgədədir. Bütün bu sahələri əhatə edən Yaxın Şərq, Afro-Avrasiya dünyası əsas qitəsinin kəsişmə sahəsini təşkil edir. Dünyanın ən əhəmiyyətli doqquz dəniz yolu keçidindən beşi (Qara dənizi Aralıq dənizinə birləşdirən İstanbul və Dardanel boğazları, Aralıq dənizi ilə Hind okeanını birləşdirən Süveyş kanalı və Ədən boğazı, Fars körfəzini birləşdirən Hörmüz boğazı) Hind Okeanına qədər) bütünlüklə bu bölgə daxilində yerləşir, Cəbəllütariq isə bu coğrafiyada bir sahillədir. Strateji əhəmiyyəti artan neft və təbii qaz kimi enerji resurslarının geosiyasəti təkcə enerji ehtiyatlarının yerləşdiyi əraziləri deyil, həm də enerji ilə bağlı tələb-təklif münasibətini əhatə edən bütün coğrafi elementləri əhatə edir. Ona görə də enerji geosiyasəti qlobal geosiyasətin bütün inkişaflarını ehtiva edir. Sözügedən geosiyasi mübarizənin mərkəzində zəngin enerji ehtiyatlarına malik Avrasiya və Yaxın Şərq və bu resursları almaq üçün iqtisadi gücə malik olan Qərb ölkələri dayanıb (Sevim, 2012:21). Yaxın Şərqin geoiqtisadi xüsusiyyəti bu ərazinin müstəmləkə rəqabətindən ən çox təsirlənən bölgələrdən biri olmasına səbəb olmuşdur. İş o yerə çatıb ki, neft müasir dövrdə beynəlxalq siyasətin iki mühüm münaqişə sahəsi olan geosiyasətlə iqtisadiyyat-siyasətin kəsişməsini əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edən rol oynamağa başlayıb. Əvvəllər boş və əhəmiyyətsiz ərazilər kimi görünən coğrafi ərazilər, neftin kəşfindən sonra klassik geosiyasi yanaşmaları dəyişdirərək mərkəzi geostrateji əhəmiyyət qazanmışdır. İqtisadi-siyasi güc rəqabətində neftin rolunun fövqəladə artması ilə bu yeni geostrateji əhəmiyyət beynəlxalq münasibətlər arenasının əsas parametrlərindən birinə çevrildi.

Demək olar ki, iqtisadi və siyasi gücün ilkin enerji mənbəyi olan neft uğrunda beynəlxalq mübarizənin nəzəri infrastrukturu geosiyasi nəzəriyyələrlə yaradılmışdır. Geosiyasi nəzəriyyələr neftin əsas beynəlxalq güc elementi olduğu XIX əsrin sonu və XX əsrin birinci yarısında sistemləşdirildi. Geosiyasi nəzəriyyələrdə neft və digər enerji mənbələrinə istinad edilməsə də, bu nəzəriyyələrin neftin geosiyasi xəritəsi və neftə gedən yoldakı nöqtələrə əhəmiyyət verməsi diqqət çəkir.Geosiyasi boşluqlar var. Yaxın Şərq, Qafqaz və Orta Asiyada formalaşmışdır (İlhan, 2006: 120). Hantinqton sivilizasiyaların toqquşması tezisində bu boşluq sahələrindəki "inteqrasiya" və "fərqləndirici" elementləri vurğulamışdır. Hantinqtonun problemli ərazilər kimi gördükləri Qafqaz, Yaxın Şərq, Cənubi Amerika və Afrika kimi neft və təbii qazla zəngin coğrafi yerlərdir. Bu bölgələr böyük dövlətlər tərəfindən sərhədləri çəkilmiş, xalqları bir-birinə qarışmış və bu səbəbdən bir çox münaqişə mühitləri yaradılmış yerlərdir.

Regionlar	1994	2004	2013	2014	Ümumi Pay %	R/P nisbəti
Şimali Amerika	127.6	223.7	232.5	232.5	13.7	34.0
Mərkəzi Amerika	81.5	103.4	323.8	330.2	19.4	*
Avropa Və Avrasiya	141.2	140.8	157.2	154.8	9.1	24.7
orta Şərq	663.6	750.1	808.7	810.7	47.7	77.8
Afrika	65.0	107.6	130.1	129.2	7.6	42.8
Asiya və Sakit Okean	39.2	40.6	42.7	42.7	2.5	14.1
Ümumi	1118.0	1366.2	1701.0	1700.1	100.0	52.5

Cədvəl 1: Yaxın Şərqin dünya neft ehtiyatlarında yeri (min milyon barel**)**

Mənbə: BP, 2015

Bu gün Sivilizasiyaların Toqquşması və Qloballaşma ilə daxili-xarici siyasətlərin dəyişəni, daxili inkişafın əsas vasitələrindən biri olan neft, həm də, xarici əlaqələrin və xarici fəaliyyətin əvəzsiz mənbəyidir. Neft bütün ölkələrin xarici siyasətinin elementlərindən biri olmaq dəyərini qazanmışdır. Neft ehtiyatları Yaxın Şərq, Mərkəzi Asiya və Xəzər dənizi hövzələrində tapılır və hasil edilir. 2003-cü ildə dünyanın təsdiqlənmiş neft ehtiyatlarının 63,3%-i (BP, 2004) Yaxın Şərq ölkələrində olduğu halda, bu nisbət 2012-ci ildə 48,4%-ə (BP, 2013), 2014-cü ildə isə 47,7%-ə (BP, 2015) düşmüşdür. Bununla belə, dünyanın ən böyük neft ehtiyatları hələ də bu regionda yerləşir (Cədvəl 1) (BP, 2015)

Bugünkü enerji geosiyasətinin formalaşmasında Çinin sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyatı, artan enerji tələbatı və ABŞ ilə birlikdə həyata keçirdiyi beynəlxalq strategiyalarla lider rol alacağı gözlənilir (Sevim, 2012: 22). Digər tərəfdən, Aİ, ABŞ, Çin və Yaponiya günümüzün ən böyük enerji istehlak mərkəzləridir. Neft uğrunda mübarizənin başqa bir sahəsi paylama marşrutlarıdır. Bu baxımdan, Xəzər dənizi və Orta Asiya neft və təbii qazının Qara dəniz üzərindən Aralıq dənizi (Bakı-Ceyhan), Hind okeanı, Sakit okean və ya Rusiya vasitəsilə Avropaya axını bugünkü rəqabət və mübarizə meydanlarını yaradır (Konrad-Adenauer-Stiftung, 2014:11-22). 1994-2014-cü illər arasında dünya təbii qaz ehtiyatları qiymətləndirildikdə, ən böyük ehtiyatların Yaxın Şərq regionunda olması diqqət çəkir (Şəkil 3) (BP, 2015).

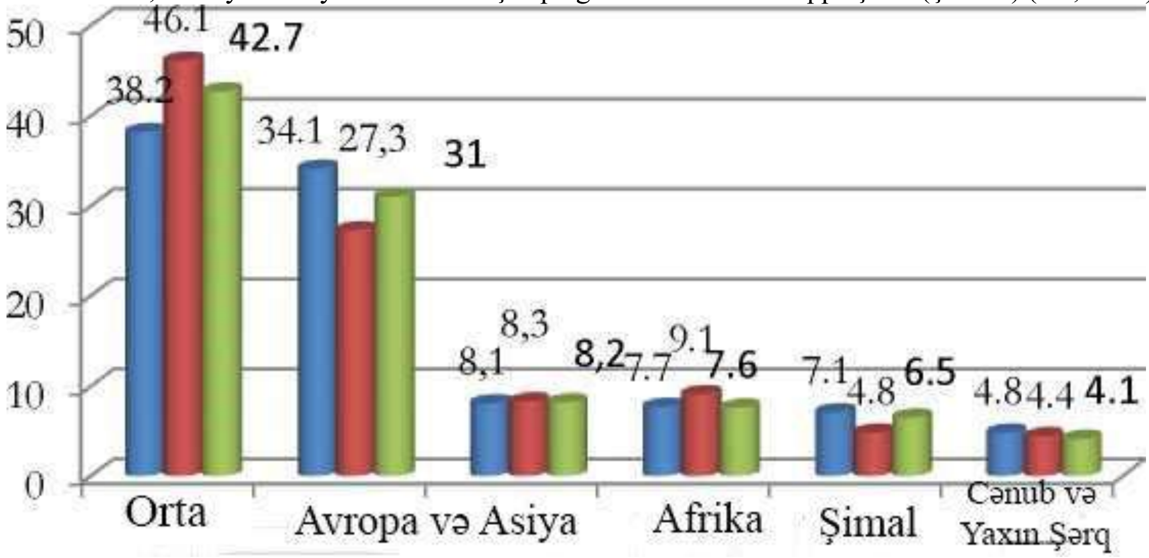

Şəkil 3: Təsdiqlənmiş Təbii Qaz Ehtiyatlarının Regional Bölgüsü (1994, 2004, 2014-cü illər %).
Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

3.2. Yaxın Şərqdə Enerji Mübarizəsi

XIX əsrdən etibarən enerji ehtiyatlarına sahib olmaq, hasilatı saxlamaq, nəqliyyat yollarına nəzarət etmək və bu məqsədlə beynəlxalq mübarizədə uğur qazanmaq dövlətlərin əsas məqsədlərindən olmuşdur. Bu baxımdan, tarixi prosesdə baş verən bir çox mühüm ictimai-siyasi hadisələrin arxasında enerji resurslarının istifadəsi, əldə edilməsi və ya ötürülməsi ilə bağlı maraqlar toqquşmasının dayandığı görünür.Zəngin neft yataqlarının aşkarlanmasından sonra Yaxın Şərq torpaqları birdən-birə inkişaf etmiş qərb ölkələrinin gözündə dəyər qazanaraq, siyasi kozırların ən çox oynandığı sahə kimi dünya coğrafiyasının əsas nöqtəsinə çevrilib. Texnoloji inkişafın sürətlə yaşandığı və neftə ehtiyacın sürətlə artdığı XX əsrdə baş verən neft müharibələri hələ də davam edir. Dünyanın neft ehtiyatları və din xəritəsi müqayisə edildikdə, zəngin neft yataqları və müsəlmanların yaşadığı coğrafiya üst-üstə düşür. Neft daha çox Yaxın Şərq ölkələrində hasil edilsə də, ən az bu bölgədə istehlak edilir. Mövcud neft yataqlarına keyfiyyət baxımından nəzər salındıqda, dünyanın ən keyfiyyətli neftinin Fars körfəzi və onun yaxın ətraflarında olduğu görünür. Bu səbəbdən Fars körfəzi və ətrafı "Dünya neft istismar sahəsi" kimi qələmə verilmiş və supergüclərin maraqlarının toqquşma nöqtəsi olmuşdur.

Qərb dövlətlərinin Yaxın Şərqə marağı Birinci Dünya Müharibəsindən sonra başlayıb. İngilislər bölgədə hakim güc olan Osmanlı İmperatorluğuna qarşı müxtəlif ölkələrlə əməkdaşlıq edərək bölgədə böyük imtiyazlar əldə etdilər. 20-ci əsrdən etibarən Yaxın Şərq enerji resurslarına ehtiyacı olan bütün dövlətlərin iqtisadiyyatlarına, siyasətlərinə və təhlükəsizliyinə təsir edən bir bölgə olmuşdur. Birinci Dünya

Müharibəsindən sonra neftin əsas enerji mənbəyinə çevrilməsi ABŞ-ın Yaxın Şərqə marağını artırdı. İkinci Dünya Müharibəsi ilə bu maraq faktiki müdaxiləyə çevrildi. Bölgənin geosiyasi və geoiqtisadi aspektləri onu ABŞ üçün "vacibsiz" edir. ABŞ-ın strateji tərəfdaşı olan İsrailin bölgədə mövcudluğu, Səudiyyə Ərəbistanı, Bəhreyn, Qətər, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Oman, Küveyt, İordaniya, Misir, Tunis və Yəmən kimi dövlətlərlə qarşılıqlı maraq əlaqələri olması ABŞ, ABŞ-ın bölgə ilə sıx əlaqədə olmasını təmin etdi.

Enerji ehtiyatları kifayət qədər olmayan inkişaf etmiş ölkələr inkişafının davamlı olması üçün neftdən asılı struktur yaratmışlar. Qlobal neft tələbatı ildə orta hesabla 2% artır. Mövcud sənaye meyllərini nəzərə alsaq, 2030-cu ilə qədər gündəlik neft tələbatının 105 milyon barrelə çatacağı gözlənilir. Bu tələbatın böyük bir hissəsini paylaşaraq, tükənmiş neft ehtiyatları ilə bağlı ABŞ, Aİ, sənayeləşmə sürəti çox yüksək olan Çin və Hindistan arasında ciddi yarış başlayacaq. Neft ehtiyatları sürətlə tükənsə də, qlobal ehtiyatlarda pik həddə çatmışdır. Bununla belə, neftə tələbat günü-gündən artır. Bu səbəbdən neft yaxın 50 il ərzində enerji təhlükəsizliyi sahəsində əhəmiyyətini qoruyub saxlayacaqdır. Tükənmiş neft ehtiyatlarına qarşı tədbir görmək üçün Aİ ölkələri və ABŞ regional resursların diversifikasiyasına mühüm investisiyalar qoyur və enerji siyasətlərində yeni geosiyasi strategiyalar hazırlayır (Sevim, 2012: 19). Dünyada dünyanın iki mühüm güc mərkəzini təşkil edən ABŞ və Rusiyanı, eləcə də Avropa, Çin və Yaponiyanı dünya dövlətləri saymaq və bütün qiymətləndirmələrdə bu ölkələri nəzərə almaq lazımdır. Dünya güc mərkəzləri bütün dünyada baş verən hadisələrə və əksər regional hadisələrə təsir göstərir. Dünya güc mərkəzləri hadisələri öz maraqları və siyasətləri istiqamətində istiqamətləndirmək üçün müdaxilə edirlər.

Öz neft ehtiyatlarının tükənməsi ilə üzləşən ABŞ 1945-ci ildən sonra Yaxın Şərqdəki ehtiyatlara müraciət etməyə başladı. Bu yeni strategiyaya görə ABŞ Fars körfəzində həm iqtisadi, həm də hərbi baxımdan daha fəal rol almağa başladı (Sevim, 2012). II. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra qlobal aktor kimi ortaya çıxan ABŞ tezliklə Yaxın Şərqin əsas qeyri-regional aktyoruna çevrildi. Soyuq Müharibə dövründə ABŞ-SSRİ rəqabəti və mübarizəsi Yaxın Şərq siyasətlərinə də təsir etdi. Bu dövrdə ABŞ-ın ən mühüm regional siyasətlərindən biri SSRİ-nin Yaxın Şərqdə mümkün fəaliyyətinin qarşısını almaq, xüsusən də bu kontekstdə Körfəz neftinin Qərbə təhlükəsiz və sərfəli şəkildə nəqlini təmin etmək olmuşdur. ABŞ-ın nisbi üstünlüyünə baxmayaraq, SSRİ 1960-cı illərdən sonra ərəb-İsrail münaqişəsində ərəbpərəst mövqeyi ilə zamanla bölgədə müttəfiqliklər qurmuş və regionda təsirini müəyyən qədər artıra bilmişdir.

Soyuq Müharibə dövrünün rəqabət mühitinin aradan qalxmasından və Körfəz Müharibəsi nəticəsində ABŞ-ın ərəb neft ehtiyatlarına daha əlçatan olmasından sonra neftin gələcəyinin keçmişdən fərqli olacağı başa düşülür. Tapıldığı gündən bəri strateji əhəmiyyəti davamlı olaraq artan bir əmtəə olan neft, malik olduğu iqtisadi ölçü ilə bu maddəyə çatmaq və saxlamaq üçün istifadə edilən siyasi alətlər arasında əlaqənin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Neft daha çox sənayeləşmiş ölkələrin iqtisadi şəraitinə və müxtəlif dövrlərdə qlobal güclərin siyasi münasibətlərinə uyğun olaraq ön plana çıxmışdır. Neftin çıxarılması və istismarında mühüm yer tutan və Amerikanın nəhəng neft sənayesini təşkil edən iri Amerika neft şirkətləri güclü siyasi lobbilər və siyasi genişlənmələr vasitəsilə hökumətlərin siyasətlərinə təsir göstərə bilmiş, lazımi siyasətləri həyata keçirə bilmişlər. Dünya neft ehtiyatlarının 50%-dən çoxuna sahib olan Körfəz ölkələri sənayenin təkərlərini döndərmək üçün davamlı və təhlükəsiz neft ehtiyatlarına ehtiyacı olan sənayeləşmiş ölkələrin diqqətini çəkmişdir (İzzeti, 2006, s. 117). ABŞ-ın Yaxın Şərqdə maraqlarının mərkəzində olan ölkə olan İraqı ABŞ-ın nəzarətə götürmək cəhdləri bu dövlətin işğalına səbəb oldu. ABŞ-ın "Böyük Yaxın Şərq" layihəsi çərçivəsində İraqa müdaxiləsinin əsası regionu Qərbi təhdid edə biləcək potensial təhlükələrdən təmizləmək, enerji resurslarına və enerji ötürücü xətlərə nəzarət etmək, İsrailin təhlükəsizliyini təmin etməkdir (Engdahl, 2008). 11 sentyabr hücumlarından sonra, 2002-ci ildə ABŞ "önləyici müharibə" doktrinasını hazırladı. ABŞ-ın yeni xarici və təhlükəsizlik anlayışı və siyasətləri baxımından Yaxın Şərq regionu neft ehtiyatları ilə ABŞ-ın qlobal hegemonluğu üçün əsas əhəmiyyət kəsb edirdi. Aİ və Yaponiyanın Yaxın Şərq neftindən hədsiz asılı olması üçün ABŞ-ın effektivliyi lazım idisə, indi əlavə olundu ki, ABŞ regiondan getdikcə daha çox asılı olacaq. ABŞ-ın idxal olunan neftə ehtiyacının artacağı və Körfəz neftinin mühüm mənbələrdən biri olacağı proqnozlaşdırılır. Bundan əlavə, İsrailin bölgədəki təhlükəsizliyini qorumaq, İraq və İranın İsrailə qarşı təsirini azaltmaq zərurətə çevrildi. ABŞ-ın əsas maraqları İsrailin suverenliyini qorumaq, onun hüquqi və ərazi təhlükəsizliyini təmin etmək, neft və təbii qaz ehtiyatlarını problemsiz olaraq Aİ ölkələrinə çatdırmaq, enerji nəqlinin arzuolunmaz güclərin əlinə keçməsinin qarşısını almaqdır. Bununla belə, ABŞ-ın bölgədəki hökmranlığına zərər verə və ya məhv edə bilən regional və qeyri-regional güclərin qarşısının alınmasıdır.

Nəticə

Dünya əhalisinin rahatlıq istəyinin artması, ölkələrin sənaye sahələrinin sürətli inkişafı enerji resurslarına tələbatı artırır. Xüsusilə neft və təbii qaz dünya dövlətləri üçün əvəzolunmaz sərvətdir. Bir çox ölkənin hökmranlıq qurmaq üçün yarışdığı bir coğrafiya olan Yaxın Şərq zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik olduğu müddətcə dünya dövlətlərinin döyüş meydanı olmağa davam edəcək.

Körfəz regionu Avropanın ehtiyac duyduğu enerjinin 50%-ni, Yaponiyanın isə 70%-dən çoxunu təmin edir, dünya neft ehtiyatlarının 65%-dən çoxu Körfəzdə yerləşən 7 ölkənin ərazilərində yerləşir və bu ölkələrin ixracatı Körfəzdən həyata keçirilir. Bölgənin geosiyasi əhəmiyyətini yetərincə ortaya qoyur. Fars körfəzi dünyada enerji istehsalı artıqlığı olan yeganə bölgə olduğu üçün fövqəladə hallarda tətbiq oluna biləcək enerji qaynağı olma xüsusiyyətinə malikdir. Odur ki, ABŞ-ın regionda daimi mövcudluğu bu ölkənin uzunmüddətli perspektivdə Avropa və Yaponiyaya qarşı iqtisadi hədəflərinin reallaşmasında əsas rol oynaya bilər. Bu səbəbdən Yaponiya və AB kimi ən mühüm iqtisadi rəqibləri olan sənaye nəhənglərinin enerji qaynaqlarına nəzarət etmək ABŞ-ın uzunmüddətli hədəflərindən biridir və Körfəz müharibəsi ABŞ-ı buna əhəmiyyətli dərəcədə yaxınlaşdırmışdır. Bu məqsədlə ABŞ dünya iqtisadi tarazlığı ilə istədiyi kimi oynaya bilmək və lazım gəldikdə rəqiblərinə təzyiq göstərmək üçün neft klapanını ələ keçirməyi hədəfləyir. Beləliklə, bu ölkələr sənayeləri üçün tələb olunan enerjiyə problemsiz çatmaq üçün ABŞ-dan daha çox asılı olacaqlar.

Xəzər regionu enerji ehtiyatlarının Qərbə ötürülməsi, eləcə də Yaxın Şərq, Yaxın Şərq və Şərqi Aralıq dənizinin nəzarətini təmin etmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. İraq və Suriya kimi regional güclərin yenidən fəallaşmasının qarşısını almaq üçün ABŞ regionda parçalanmış suverenliyin bərqərar olmasını öz maraqları baxımından daha məqsədəuyğun hesab edir. Avropa ölkələrinin Yaxın Şərqdə hökmranlığı ABŞ üçün arzuolunmazdır. ABŞ Aİ-nin regionda daha effektiv olması üçün hazırladığı siyasətləri bəyənmir və Aİ-nin regionda effektivliyini artırmasına imkan verməyəcək siyasətlər hazırlayır. Rusiya isti dənizlərə çıxmaq, neft marşrutunu nəzarətdə saxlamaq və enerji sahəsində effektivliyini qorumaq üçün Yaxın Şərqdə öz maraqlarına uyğun siyasətlər qurur və bu bölgədəki mübarizədə mühüm rol oynayır. Yaxın Şərqdəki karbohidrogen ehtiyatları tükənmə həddinə çatana, alternativ enerji resurslarının inkişafı və bu resurslardan tam istifadə olunmayana qədər Yaxın Şərqdə hakimiyyət mübarizəsi davam edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Balaghi, L; Mojthedzade, P; Ezati, E (2016). "The Pattern of Intervention by Global players in the Eastern Mediterranean Crisis", Geopolitics Quarterly, Volume 11, Issue 39, pp. 205-231.
2. Engdahl, W. (2008). Oil Money Ruling Anglo-American Policy and the New World Order, p. 356
3. Eslen, N. (2008). Çok Kutuplu Düzene Doğru. İstanbul: Truva yayınları.256 s.
4. İlhan, S. (2006). Türklerin Jeopolitiği ve Avrasyacılık, İstanbul. Bilgi yayınevi., 220 s.
5. Konrad-Adenauer-Stiftung e.V. Geosiyasi Rəqabət və Geoiqtisadi Maraqlar Zəminində Xəzər Hövzəsinin „Qordi Düyünü", 2014, s. 47
6. Sevim, C. (2012). Küresel Enerji Stratejileri ve Jeopolitik, Ankara: Seçkin Yayıncılık. 242 s.
7. Soltanova H.B., Məmmədov C.A. «Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin iqtisadi və sosial coğrafiyası» (dərslik). Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008, 304 s
8. Stern, A. (2001). Dünden Bugüne Petrol Savaşları Hırs-Rekabet-Şiddet. (Çev. Sabri Kaliç). İstanbul: Neden Kitap Yayınevi, 324 s.
9. BP (2013). Statistical Review of World energy, https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html
10. BP (2015). Statistical Review of World Energy June, 64th Edition, https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html

SERALI LAPIN: AND ACTIVITIES

Elmira AZERETBERGENOVA[61]

Summary

This article tells about the work of S. Lapin, who took part in the IV Regional Congress of Muslims in Kokand on November 26, 1917. S. Lapin initially supported the Turkestan Autonomy, which was announced at the IV Extraordinary Congress of Muslims of Turkestan region, and after his active involvement in its activities, he severed ties with it and acted independently, because he was concerned that the dual government in Turkestan would soon lead to bloodshed. Lapin sought to prevent bloodshed between the national forces and the Soviet government, but did not take into account the dangers of the Bolsheviks' full-blown exploitation of the divisions between Muslim political movements. His subsequent actions to liberate Turkestan from Bolshevik domination were also steps taken by the nation's independence. All this is analyzed in detail in this article, and the way of life is studied in depth.

Keywoods: *life , political movements, participants, Turkestan*

Serali Lapin: Həyat Və Fəaliyyəti

Xülasə

Bu məqalə 1917-ci il noyabrın 26-da Kokandda keçirilən IV Vilayət Müsəlmanlar Qurultayında iştirak edən S.Lapinin işindən bəhs edir. S.Lapin Türküstan vilayəti Müsəlmanlarının IV Fövqəladə Qurultayında elan edilmiş Türküstan Muxtariyyətini ilkin olaraq dəstəkləmiş və onun fəaliyyətində fəal iştirak etdikdən sonra onunla əlaqəni kəsərək müstəqil fəaliyyət göstərmişdir. Türküstan tezliklə qan tökülməsinə səbəb olacaqdı. Lapin milli qüvvələrlə sovet hökuməti arasında qan tökülməsinin qarşısını almağa çalışırdı, lakin bolşeviklərin müsəlman siyasi hərəkatları arasındakı parçalanmalardan tam şəkildə istifadə etməsinin təhlükəsini nəzərə almırdı. Türküstanı bolşevik hökmranlığından azad etmək üçün onun sonrakı hərəkətləri də millətin istiqlalı üçün atılan addımlar idi. Bütün bunlar bu məqalədə ətraflı təhlil edilir, həyat tərzi dərindən öyrənilir.

Açar sözlər*: həyat , siyasi hərəkatlar , iştirakçılar , Türküstan*

Serali Munaitpasovich Lapin, a translator for the military governor of the Samarkand region, was born in March 1869 of the Mohammedan religion, had silver medals: in memory of the reign of Emperor Alexander, crowning their majesties on May 14, 1896, and a dark bronze medal for works on the first general census of the Russian Empire. Bukhara orders the Gold Star, 3rd degree and Silver 1st degree. I received a salary of 500 rubles a year, and 500 rubles for canteens. Only 1000 rubles. He came from the Kazakhs of the Perovsk district of the Syrdarya region. Serali was brought up at the Perovsk city school, then at the Turkestan teacher's seminary. In the Turkestan Teachers' Seminary in 1889 – 1892 was a tutor of local languages. At the same time, Serali Lapin passed the full test at the Pedagogical Council of the Tashkent Men's Gymnasium for the title of a home teacher in the subject of the Russian language.

His service career was promoted on the rise. On February 1, 1892, he was approved as a translator of the Samarkand regional court. Exactly one year later, day after day, Lapin was appointed by the order of the Samarkand region as an interpreter under the military governor of the Samarkand region. On January 27, 1894, the Russian Emperor Alexander III gave the highest permission to Serali Lapin to accept and wear the Bukhara Order of the Rising Silver Star of the 1st degree. On May 14, 1896 Lapin was awarded the Silver Medal in connection with the coronation of Nicholas II. By order of the Samarkand region of August 28, 1896, the translator was sent to the disposal of the chief chief of the region to accompany the commander of the troops of the Turkestan military district, governor-general, Baron A.B. Vrevsky to Kerki and Bukhara. Emperor Nicholas II on the 3rd day of February 1897 deigned to command him to accept and wear the Bukhara Order of the Golden Star of the 3rd degree. From June 21 to July 23, 1897, by the military governor of the Samarkand region, he was sent to the Iskander volost of the Samarkand district to study the Yagnob language. From May 26 to June 8, 1898, he was sent to the Fergana and Syrdarya regions to accompany the Minister of Railways of Russia as an interpreter.

On the personal order of the chairman of the imperially approved commission on measures to prevent and combat the plague infection, His Highness Prince of Oldenburg, Lapin was sent to the Iskander volost of the Samarkand district with instructions known to His Highness from 3 to 30 November 1898. In

[61] **KazNPU is named after Abai, Qazağıstan Qızlar Universitetı, eazret@mail.ru**

August - September 1899 he was sent to accompany his Excellency S.M. Dukhovsky as his personal translator when traveling to the Trans-Caspian and Fergana regions and Bukhara possessions.

It should not be forgotten that Serali Lapin is a graduate of the Turkestan Teachers' Seminary, opened in Tashkent in August 1879, at the initiative of Governor General K.P. von Kaufman, who proclaimed that ***"Only public education is capable of conquering the people spiritually: neither weapons nor legislation can do this, but schools and only schools can"*** **[1]**. In 1877, the administration of the Turkestan General Government invited N.P. Ostroumov, for the organization of the public education system in the region. First of all, for the organization of the Turkestan Teachers' Seminary. It was here that the national intellectual and political elite loyal to the empire should have formed.

On November 19, 1894, a full member of the Samarkand Regional Statistical Committee S.M. Lapin wrote in "Instead of a preface to the first edition" to the Pocket Russian-Uzbek dictionary compiled by him: "This work is an attempt to answer the long-overdue need of the local Russian population for a" public "dictionary of the Uzbek language" [2].

It is noteworthy that the "Grammar of the Uzbek language" was attached to the Dictionary. Earlier and much later, in general, there was no talk about Uzbek dictionaries, Uzbek grammar, the concepts of Sart dictionary, Sart grammar, etc. were used. For example, V.P. Nalivkin and his famous "Russian-Sart and Sart-Russian dictionary. - Tashkent, 1912. ". This approach was by no means accidental; it resulted in a large discussion, which Lapin will also lead with N.P. Ostroumov [3], and with V.V. Barthold.

In 1900, an excursion of Turkestan youth to Moscow and St. Petersburg was organized in the summer; 19 young people traveled from almost the same cities of the Turkestan region; 13 participants of the excursion were sent at the expense of the state and 6 at the expense of their parents. By nationality they were 2 Kazakhs, 2 Karakalpaks, Uzbeks and Tajiks. Of the 19 people, 10 are students of Russian-native schools in different cities, and 7 are those who graduated from these schools. This excursion was attended by teenagers and young people aged 13 to 22 years. The leader of the trip of the young people was an interpreter under the military governor of the Samarkand region, Lapin. This group of sightseers was also introduced to the king and his family. The Minister of War received them and gave 400 rubles. for a stay in St. Petersburg "over the route". This made it possible for the excursionists to live in St. Petersburg for a week longer and to visit the surrounding towns and villages of St. Petersburg. In Kazan, on the way back, sightseers examined the university and its research institutions [4].

Excursions of student youth of Turkestan to Russia were carried out annually in 1899-1902. The main core of their participants consisted of students of Russian-native schools.

Among them were Uzbeks, Tajiks, Kazakhs and Kyrgyz. A significant part of the excursionists came from the working strata of the population, who did not have their own means to pay the relatively large travel expenses at that time. Funds for their trip were allocated by the Turkestan educational district, or, what was more often collected by subscription lists in those places where the excursionists lived [5].

The route of the excursion ran through the following points: Samarkand - Krasnovodsk - Baku - Moscow - Petersburg - Moscow - Nizhny Novgorod - Kazan - Tashkent. The duration of the excursions was up to two months. The excursions were led by teachers of the Turkestan "Russian-native schools".

During their stay in St. Petersburg, the participants of the excursion examined palaces and buildings, visited Peterhof and Peter and Paul Cathedral, the Winter Palace, as well as the Kazan and St. Isaac's Cathedrals, got acquainted with the treasures of the Hermitage and the Russian Museum, and visited opera and drama theaters.

Participants of the 1901 excursion in St. Petersburg examined the cruiser Varyag, which was preparing to sail to the Pacific Ocean at that time.

In Moscow, the excursionists visited the Kremlin, examined the Grand Kremlin Palace, the Armory, the Tsar Bell and Tsar Cannon. They also visited the Polytechnic Russian Museum and the Tretyakov Gallery, where they got acquainted with the immortal creations of Russian fine art.

The most important and valuable element in all excursions was to familiarize the participants with Russian industry, with the working conditions of Russian workers.

Visiting industrial enterprises, in the opinion of the leaders of the excursions, gave the most positive result, since the excursionists communicated with the simple classes of Russian society. The colonial authorities sought to reduce the purpose of the excursions only to instilling in the student youth of the local indigenous population of the Turkestan Territory the idea of "the power of the Russian state." However, the

Turkestan Governor-General, General of the Cavalry N.N.Tevyashev said that he did not see "any benefit in such excursions" [6].

Four years after his retirement, Sherali Lapin passed the exams for the law faculty of St. Petersburg University, begins a career as a sworn attorney and plunges headlong into political activities. By February 1917, Lapin was a fully formed politician. In an atmosphere of growing tension in Tashkent from April 16 to April 21, 1917, the First All-Turkestan Congress of Muslims was held, convened at the initiative of Shuroi Islamia. Serali Lapin was elected to the congress presidium. The agenda included along with other issues related to the attitude towards the Provisional Government, the form of government in Russia, and preparations for the convocation of the Constituent Assembly [7].

The different understanding of the ultimate goals of the national liberation movement by the leaders of the liberal-democratic (Jadid), Kadimist (headed by "Shuroi Ulamo" and the still nascent radical socialist direction complicated the consolidation process, giving rise to centrifugal and centripetal tendencies [8].

The leader of the Shura Ulamo, Serali Lapin, who has repeatedly spoken at the congress, insisted on the recognition of the priority and supremacy in the social structure of the region of Sharia law and the bodies administering them. The congress supported the position of Serali Lapin, and it managed to hold its own list of candidates [9]. On October 18, the newspaper "Ulug Turkiston", analyzing the results of the work of the congress, bitterly stated that, according to the ideas of its participants, the future power in Turkestan can only be the power of "Ulamo" [10].

On November 15, 1917, the III Regional Congress of Soviets of Workers 'and Soldiers' Deputies opened in Tashkent [11]. At the congress, two diametrically opposed speeches were made by representatives of the indigenous population, who expressed different directions of the national liberation movement of the peoples of the region: the leader of the Shuro-i-Ulamo Serali Lapin and the delegate from the Khojent Council of Muslim Workers' Deputies Abdulla Rakhimbaev. The first was not a delegate to the III Regional Congress of Soviets, attended it on behalf of the regional conference of Muslims and spoke on his behalf.

Serali Lapin on November 18, 1917 announced at the congress the resolution of the Muslim conference on the organization of regional power. Then he said that Muslims should be given 3/4 seats in its organs. "Based on the principle of self-determination ... Muslims could demand for themselves and all power," said Serali Lapin, "but it makes concessions to the newcomers, allowing their representatives to come to power ... The path of Muslims is independent ... therefore they cannot join any of the Russian political parties, but they will support the power that, relying on all the people's organizations, will lead to the Constituent Assembly ... " [12].

Not receiving understanding and support, Serali Lapin left the congress.

The decisions of the congress finally dispelled the illusions of those who had hoped to create a coalition government before it.

These moods affected the work of the IV Extraordinary Regional Muslim Congress. It began work on November 26, 1917 in Kokand. When forming the working bodies of the congress, the delegates spoke in favor of including representatives of all peoples living in the region in their composition. The congress focused on the question of the form of government in Turkestan. Everyone supported the idea of declaring autonomy and independence. For three days of work, the participants of the congress finally defined their vision of the future political structure of the Turkestan region. In the resolution adopted on November 27, 1917 at 12 o'clock at night, it was indicated that the congress, "expressing the will of the nationalities inhabiting Turkestan for self-determination on the basis announced by the great Russian revolution, declares Turkestan territorially autonomous in unity with the Federal Russian republic, providing the establishment of forms of autonomy to the Turkestan Constituent Assembly. " In fact, the proposed state structure was supposed to be based on the principle of proportional representation of the largest ethnic groups.

The leader of "Shuro-i-Ulame", Serali Lapin, was initially included in the National Assembly elected by the congress, but he rejected his candidacy [13]. The Turkestan autonomy, which arrived from Tashkent, was outlawed, and general arrests began. Some of those arrested were shot without trial or investigation [14].

After the defeat of the Kokand autonomy, Serali Lapin, with the help of the German Consul General, took Turkish citizenship and left for St. Petersburg, and from there he went through Pskov to Germany and on September 20, 1918 arrived in Berlin [15].

Serali Lapin linked the further development of Turkestan with Germany, with its interests throughout the Middle East. However, an attack of mental illness that occurred to Serali Lapin on December 17, 1918, as a result of which he was hospitalized at the Edel Institute, finally undermined his confidence in him.

He died in 1919 in Samarkand and is buried in the Shah-i Zinda cemetery. [16]

REFERENCES

1. To the history of public education in the Turkestan region. Konstantin Petrovich von Kaufman. Organizer of the Turkestan Territory. Personal memoirs of N. Ostroumov (1877-1881). Tashkent: Typo-Lithography etc. F. and G. Br. Kamensky, 1899, pp. 54-55.
2. See, for example, Pocket Russian-Uzbek Dictionary. 4000 words for an everyday conversation with the sedentary natives of the Turkestan region. With the attachment of a concise grammar of the Uzbek language. Publication of the Samarkand Regional Statistical Committee. Compiled by a Full Member of the Statistical Committee. S.A. Lapin. Samarkand: Printing house of the newspaper "Russian Okraina", 1907. 63 p.
3. Ostroumov N.P. Russians did not invent the word "sart" (Regarding the note "The origin of the word" sart ") // Turkestanskie vedomosti. 1912. # 241.
4. Bendrikov K.E. Essays on the history of public education in Turkestan (1865-1924). Moscow: Publishing House of the Academy of Pedagogical Sciences of the RSFSR, 1960.512 p. P.219.
5. Central State Archives of the Republic of Uzbekistan (hereinafter CSA RU), f. R-2866 (Personal fund of G.L.Dmitriv), op. 1, d.35, l.11.
6. TsGA RU, f. R-2866, op. 1, d.35, l.10-14 ..
7. Turkestan at the beginning of the 20th century: Towards the history of the origins of national independence // Team of authors: R. M. Abdullaev, S. S. Agzamkhodzhaev, I. A. Alimov and others /.- T .: "Shark", 2000 .- p.30.
8. Turkestan at the beginning of the 20th century: Towards the history of the origins of national independence // Team of authors: R. M. Abdullaev, S. S. Agzamkhodzhaev, I. A. Alimov and others /.- T .: "Shark", 2000 .- S. 57.
9.Ulug Turkiston, 1917, October 18.
10. Ulug Turkiston, 1917, October 18.
11. Our newspaper, 1917, November 18.
12. Archive of the Office of the President of the Republic of Uzbekistan (AAP RU), f. 60, op. 1, d. 1, ll. 1-2.
13. Ulug Turkiston, 1917, December 13.
14. Turkestan at the beginning of the 20th century: Towards the history of the origins of national independence // Team of authors: R. M. Abdullaev, S. S. Agzamkhodzhaev, I. A. Alimov and others /.- T .: "Shark", 2000 .- 672 p.
15. Vorobyov P.P. Economic and political interests of Germany in Central Asia (early XX century - 40-ies. XX century). - Typescript of the historian Petr Petrovich Vorobyov (1964-1994). - 121 l. Personal archive of the historian V.A. Germanov.
16. Kakhramon Radjabov, Murodilla Khaidarov. Lapin Sherali (Serali) Munaitpasovich (1868, Okmachit - 1919, Samarkand). Uzbekiston milli encyclopedias. T.5. Konimeh - Mirzokush. Toshkent: "Uzbekiston Milliy Encyclopedia". Davlat Ilmiy Nashriyoty, 2003.B. 227

MÜASİR İNFORMASİYA CƏMİYYƏTİNDƏ GƏNCLƏRİN ÜNSİYYƏT PROBLEMLƏRİ

Doktorant Arzu NADİRZADƏ[62]

Xülasə

Məqalə müasir gənclərin həyatında aktual mövzu olan ünsiyyət problemlərinə həsr edilmişdir. İnsanın şəxsi keyfiyyətlərini formalaşdıran canlı ünsiyyətin cəmiyyətin həyatında tutduğu rol məqalənin başlıca mövzusudur.

Məqalənin məqsədi müasir tələbə gənclər arasında ünsiyyət problemlərinin öyrənilməsidir. Müəllif ünsiyyəti gənclər, cəmiyyət və ətraf mühit arasında qurulmuş münasibətlər sistemi kimi qəbul edərək gənclər arasındakı ünsiyyətinin kommunikativ, interaktiv və perseptual tərəflərinin xüsusiyyətlərini təhlil edir.

Tədqiqat işinin metodoloji əsasını aşağıdakılar təşkil edir: sosioloji sorğu, təhlil və sintez, ümumiləşdirmə, müqayisəli təhlil. Müəllif Azərbaycanın bir neçə universitetlərinin tələbələri arasında apardığı anonim təşkil olunmuş sosioloji tədqiqatın nəticələrini də məqalənin əsas hissəsinə əlavə edir. Eyni zamanda sözügedən sosioloji sorğu əsasında müəllif əvvəlki sosial nəzəriyyələrlə öz gəldiyi qənaətləri müqayisəli şəkildə qarşılaşdırmışdır. Məqalənin yazılmasında son illərin aktual məsələlərindən biri olan pandemiya şəraiti də nəzərə alınaraq onun insanların sosial həyatlarına vurduğu zərbədən söz açılır.

Tədqiqat müasir tələbə gənclər arasında ünsiyyətin müxtəlif aspektləri haqqında hərtərəfli məlumat əldə etməyə və insanların bir-biri ilə, cəmiyyətlə və ətraf mühitlə qurduğu ünsiyyətlər sisteminin yaxşılaşdırılması üçün praktiki tövsiyələri özündə ehtiva edir.

Məqalə giriş, əsas hissə, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla, sosiologiya, sosial psixologiya elm sahələrinə aid olunur.

***Açar sözlər**: informasiya, ünsiyyət, gənc nəsil, informasiya cəmiyyəti, ünsiyyət problemləri*

Communication Problems Of Young People In The Modern Informatıon Socıety

Summary

The article is dedicated to communication problems, which are a topical issue in the lives of modern youth. The main topic of the article is the role of live communication, which forms the personal qualities of a person, in the life of society.

The purpose of the article is to study communication problems among modern student youth. The author considers communication as a system of relationships established between young people, society and the environment and analyses the characteristics of communicative, interactive and perceptual aspects of communication between young people.

The following are the methodological basis of the research work: sociological survey, analysis and synthesis, generalization, comparative analysis. The author added the results of an anonymous sociological research conducted among students of several universities of Azerbaijan to the main part of the article. At the same time, on the basis of the mentioned sociological survey, the author compares his conclusions with previous social theories. The impact of the pandemic on people's social lives is also taken into account during the writing of the article, which is one of the pressing issues of recent years.

The study aims to provide comprehensive information on various aspects of communication among modern students and youth and includes practical recommendations for improving the system of communication between people, society and the environment.

The article is related to the fields of sociology and social psychology, consisting of introduction, main part, conclusion and list of used literature.

***Keywords:** information, communication, young generation, information society, communication problems;*

UOT(JEL):80, 81, 811, 323, 37, 342.7

Giriş

Hal-hazırda insanların digər insanlar və ətraf mühitlə olan münasibətlərində yaranan problemlər getdikcə aktuallaşır. Biz şəxsiyyətin ətraf aləmdən uzaqlaşmasının, virtual reallıq aləminə qərq olmasının şahidi oluruq. Məlumdur ki, yalnız canlı ünsiyyət insanın şəxsi keyfiyyətlərini formalaşdırmağa qadirdir.

[62] **AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya institutu, arzumutellibova@gmail.com**

Bu tədqiqatın məqsədi müasir tələbə gənclər arasında ünsiyyətin müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur: - ünsiyyət hadisəsinin mahiyyətini açmaq; - tələbə ünsiyyətinin kommunikativ, interaktiv və perseptual aspektlərinin təhlil edilməsi; - insanların bir-biri ilə, toplum və ətraf mühitlə qurduğu münasibətlər sisteminin yaxşılaşdırılması üçün şərait və amillərin müəyyənləşdirilməsi;

Tədqiqatın obyekti sosial münasibətlərin qurulmasının zəruri forması kimi ünsiyyət hadisəsidir.

1.Ünsiyyət Anlayışı

Ünsiyyət problemi sosioloqlar, psixoloqlar və filosoflar tərəfindən tez-tez və müxtəlif aspektlərdən nəzərdən keçirilir. Bu səbəbdən də müxtəlif aspektlərdən yanaşılan "kommunikasiya" anlayışının bu günə kimi vahid tərifi yoxdur. "Ünsiyyət" anlayışı sözün geniş mənasında şəxslərarası və cəmiyyətlərarası sosial münasibətlərin məcmusu, sözün dar mənasında isə informasiya mübadiləsi ifadəsi kimi istifadə olunur. Pançenko hesab edir ki, "ünsiyyət" termini insanların bir-biri ilə, cəmiyyət və ətraf mühitlə inkişaf etdirdiyi ümumi münasibətlər sisteminin təyinatıdır [5, s.86]. Bu tərifə əsasən ünsiyyətin üç tərəfini müəyyən etmək olar: a) informasiya mübadiləsi ilə bağlı ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirən kommunikativ tərəf; b) birgə fəaliyyətin təşkili ilə bağlı tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirən interaktiv tərəf; c) başqa şəxsin və ətraf mühitin qavranılması prosesi ilə bağlı emosional funksiyanı yerinə yetirən qavrayış tərəfi.

Biz Azərbaycandakı bir universitetin tələbələri arasında keçirtdiyimiz sorğuda müasir tələbə gənclərin ünsiyyətinin üç aspektini araşdırmağa cəhd etdik. Belə ki, bu sosioloji sorğu göstərdi ki, universitetdə ünsiyyətin kommunikativ tərəfi həm müəllimlə tələbə arasında, həm də tələbə mühitinin özündə məlumat mübadiləsini özündə ehtiva edir. Ünsiyyət prosesinin mahiyyəti sadə qarşılıqlı məlumatdan daha dərindir və praktiki qarşılıqlı əlaqədir ki, bu zaman informasiya daha da zənginləşir. Bunun üçün ötürülmüş məlumatın məzmunu müəyyən tələblərə cavab verməlidir: 1) məlumatın ünvanlandığı şəxs üçün sözügedən informasiyanın yeniliyi; 2) məlumatın onu ötürən şəxs üçün əhəmiyyəti; 3) həmçinin məlumatın onu ötürən şəxs üçün aydınlığı.

Universitetdə ünsiyyətin kommunikativ tərəfinin öz xüsusiyyəti vardır. Müəllim və tələbə ünsiyyətə "açıq" olmalı və eyni münasibət, dəyərlər və motivlərə malik olmalıdırlar. Sorğumuzdan məlum oldu ki, respondentlərin 95%-i ünsiyyətin kommunikativ aspektində heç bir çətinlik çəkmir. Bu tələbələr informasiya əldə etməyə yönəliblər, lakin təəssüf ki, bütün məlumatlar onlar tərəfindən mənimsənilmir və yenidən "emal" edilmir. Güman etmək olar ki, məlumat mübadiləsinə can atmayan respondentlərin 5%-i sadəcə olaraq ali təhsil almaq istəmir və ailələrinin təkidi ilə universitetdə oxuyurlar.

Universitetdə ünsiyyətin interaktiv tərəfi də böyük çətinliklər yaratmır: qarşılıqlı fəaliyyətin ümumi strategiyası, fəaliyyətlərin mübadiləsi yolu universitet təhsilinin inkişaf tarixi ərzində baş vermişdir. Keçmiş tələbənin ali təhsilin fəaliyyət formalarına uyğunlaşması, bir qayda olaraq, təhsilin ilk illərində baş verir və uyğunlaşma prosesi adlanır [4, s.149-153].

Qruplarda ünsiyyətin interaktiv tərəfi tələbələrin birgə fəaliyyətinin təşkili zamanı, məsələn, işgüzar oyunlar, kollokviumlar, konfranslar və s. zamanı ən aydın şəkildə özünü göstərir. Bu fəaliyyətdə bir çox insanın eyni vaxtda qarşılıqlı əlaqəsi o deməkdir ki, hər bir iştirakçı özünün xüsusi nəticəsinin əldə edilməsinə töhfə vermək istəyir. Tədris prosesinin təşkili zamanı hər bir şagird homo informativusa ("məlumatlı insan") çevrilməlidir. Ancaq bu hadisə həmin homoinformatus ("informasiyanı ehtiva edən, onu paylaşan şəxs"), müəllimlə ünsiyyətdə olarkən baş verir [3].

Universitetdə tələbələrə elektron dəstək sisteminin olması məlumat əldə etmək və tədris fəaliyyətini təşkil etmək imkanlarını daha əlçatan edir. Tədris prosesində ünsiyyəti yaradan şəxslər qeyd edirlər ki, tələbələr arasındakı kommunikativ və interaktiv maneələr, bir qayda olaraq, əhəmiyyətsizdir və daha çox istisna hal kimi yaranır. Ünsiyyətin kommunikativ və interaktiv aspektləri tələbə gənclərin əksəriyyəti üçün fəsad yaratmır. Gənclər ünsiyyətin qavrayış tərəfinə aid olan şəxslərlərarası və qruplararası ünsiyyətdə çətinlik çəkirlər. Ünsiyyətin qavrayış tərəfi başqa bir insanın imicinin formalaşması, onun anlayışı və idrakı ilə bağlıdır.

2.Şəxsiyyətlərarası Və Qruplararası Ünsiyyətin Formalaşmasına Mane Olan Məqamlar

Müasir cəmiyyətdə fərdin dəyəri anlayışında dəyişiklik var. Bir insanın başqa bir insan tərəfindən qiymətləndirilməsi getdikcə onun mənəvi dünyası ilə deyil, sahib olduğu məlumatların miqdarından asılı olur. Bu barədə filosoflar çoxdan həyəcan təbili çalıblar, çünki informasiya bilik anlayışı ilə üst-üstə

düşmür. Bilik əldə etmək yaradıcı bir prosesdir. Məlumat həmişə bir maşın tərəfindən istifadə üçün hazırlanmış, formallaşdırılmış bilikdir, yəni biliyin proyeksiyası, onun mühafizə formasıdır.

Gəncin özünün kifayət qədər informasiyaya malik olduğuna dair yaşadığı qeyri-müəyyənlik və ya bu məlumatın başqaları üçün maraqlı olmaya biləcəyi barədə fikri ünsiyyətə mane olur. Ünsiyyət həm də onunla bağlıdır ki, bu gün şəxsiyyətlərarası ünsiyyət həmişə məlumat mənbəyi deyil. Gənclərin əksəriyyəti üçün informasiya mənbəyi onları maraqlandıran problemlə bağlı hazır məlumatları axtaran kompüterdir. Şəxslərarası və qruplararası ünsiyyətdən istifadə etmədən məlumat əldə etmək fikri gənclər mühitində ünsiyyətin qavrayış tərəfinin dəyərinin azalmasına gətirib çıxarır. Virtual aləmin daşıdığı ünsiyyətdə olan tərəflər artıq bir-birini "oxumağa" can atmır, insanın fiziki xüsusiyyətlərinin arxasında onun psixoloji və davranış xüsusiyyətlərini görmək imkanlarına malik deyillər. Cəmiyyətimiz belə bir nəticəyə gəlməyəcəkmi ki, ünsiyyətin emosional funksiyası sıfıra enəcək, ünsiyyətin yalnız kommunikativ (informasiya mübadiləsi) və tənzimləyici (birgə fəaliyyətin təşkili) tərəfləri qalacaq?

Bu gün biz bəzi gənclərin könüllü olaraq ətraf aləm ilə real ünsiyyətdən virtual ünsiyyət dünyasına necə daxil olduğunu müşahidə edə bilərik. Kompüter istifadəçilərinin virtual aləmdə ünsiyyəti yalnız şəxslərlərarası və qruplararası ünsiyyətə geniş şəkildə aid edilə bilər. Ünsiyyət qurmaq qabiliyyəti şifahi (nitq) və qeyri-verbal (qeyri-nitq) ünsiyyət vasitələrinə bölünən müxtəlif vasitələrin istifadəsi ilə əlaqələndirilir. Şifahi olmayan ünsiyyətə jestlər, mimikalar, simvollar və s. aiddir. Şifahi ünsiyyət vasitələrinə həm monoloq, həm də dialoq nitqi daxildir. Məhz dil ünsiyyətinin müxtəlifliyi ilə də gənclərimiz çətinlik çəkirlər.

Aparılan sorğular nəticəsində tələbələrə belə bir sual verdik: "Tədris materialını təkrar danışarkən nə daha asandır – hazır mətni xatırlamaq, yoxsa öz sözlərinizlə ifadə edib danışmaq?". Məlum oldu ki, tələbələrin 35%-nin zəngin söz bazası var. Digərləri isə (65%) mətni olduğu kimi öyrənməyə çalışırlar. Bunun müxtəlif izahları var: Respondentlərin 30%-i güclü yaddaşa malik olduğundan tədris materialını məktəb vərdişindən kənar əzbərləyir; Respondentlərin 15%-i hesab edir ki, hərfi şəkildə - kitabdakı kimi verilən cavab daha çox müəllimin izahına bənzəyir; Respondentlərin 14%-i hesab edir ki, "öz sözləri ilə" təkrar danışmaq o qədər də "gözəl" deyil; Respondentlərin 6%-i isə kifayət qədər "öz sözlərinin" olmamasından şikayətlənib. Əldə edilmiş məlumatlara əsasən, belə nəticəyə gələ bilərik ki, respondentlərimiz (80%) informasiya mübadiləsi ilə bağlı ünsiyyətin kommunikativ tərəfi ilə kifayət qədər yaxşı işləyirlər. Şəxslərarası münasibətlərin formalaşmasına yönəlmiş ünsiyyətin qavrayış aspekti isə narahatlıq doğurur.

Şifahi ünsiyyətin müxtəlifliyi insanın psixoloji həyatının zənginliyinin birbaşa davamıdır. Nitq ən çox yönlü ünsiyyət vasitəsidir. O, insanın daxili, mənəvi həyatının simvolu kimi çıxış edir. İnsan üçün şifahi dil aprior quruluşdur, çünki insana cəmiyyət tərəfindən verilir. Əgər dil ünsiyyətə imkan verən hər hansı işarə sistemi kimi mövcuddursa, nitq sözlərin işarə olunduğu xüsusi bir dil növüdür. Sözlərlə ünsiyyət sırf insan fəaliyyətidir. İnsan şifahi dildə sərəncam verməkdə azaddır, lakin nitq aktının həyata keçirilməsi şərtlərini dəyişdirməkdə azad deyil. Dilin sosial mahiyyəti olduğundan, hər bir insanın başa düşülməsi üçün ümumi etibarlı formada ifadə edilməlidir. Yalnız belə şəraitdə insanlar arasında ünsiyyət mümkündür. Şifahi dil təfəkkürlə sıx bağlıdır. Fikrin aydınlığının olmaması onun şifahi ifadəsində çaşqınlığa səbəb olur və ya əksinə, sözlərin aydınlığı aydın düşüncəyə kömək edir.

Dili əlamətlər baxımından obyektlər haqqında məlumatı emal etməyin mümkün olduğunu göstərən əvəzsiz bir ixtira kimi qəbul etmək olar. Maddi xarakter daşıyan işarələr maşınla işləmək üçün əlverişlidir ki, bu da məlumatı yığcam formada qəbul etməyə və vaxta qənaət etməyə imkan verir. Bununla belə, formal dillər insanın mənəvi həyatının həssas və emosional tərəfini ifadə etmək üçün uyğun deyil. Bu gün biz insanın maşın dilinə uyğunlaşmasının necə getdiyini, insan ünsiyyətində mənəvi komponentlərin yuyulmasının necə baş verdiyini müşahidə edirik.

Hazır informasiyanın istehlakı böyük zehni əmək tələb etmir. Real dünya getdikcə daha çox informasiya modeli ilə əvəz olunur və gənc insan reallıqla birbaşa əlaqəni itirir. Real dünya ilə birbaşa ünsiyyətin azalması şəxsiyyətlərarası münasibətlərin transformasiyasına gətirib çıxarır: insanın insana diqqəti azalır və nəticədə ünsiyyət problemi yaranır. İstifadəçilərin əksəriyyəti üçün kompüterlə işləmək bir sıra müəyyən, o qədər də mürəkkəb olmayan əməliyyatları yadda saxlamaqdan ibarətdir. Bu, öz növbəsində, hesablama üsullarının mədəniyyətin bütün sahələrinə nüfuz etməsinə səbəb olur, çünki hesablana bilən şey gələcəkdə satıla və ya alına bilər. İnformasiya sahəsində də istehlakçılar cəmiyyətinin formalaşması baş verir (insan təkcə maddi nemətləri deyil, həm də informasiyanı istehlak etməyə çalışır). İnsan sosial çarxda kiçik bir dişliyə çevrilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir cəmiyyətdə əməyin də xarakteri dəyişir. İş şəraitinin daha rahat olmasına baxmayaraq, bacarıq və yaradıcılıq bundan kənarlaşdırılır. İnformasiya texnologiyalarına olan heyranlıq insan bədəninin maşına çevrilməsinə səbəb olur. Həyat bir fəaliyyət kimi insanın mənəvi dünyasını şikəst edir. Müasir cəmiyyət şəxsiyyətin birtərəfli inkişafından, insanın istehsal çarxlarından birinə çevrilməsindən qaçmaq üçün hər cür səy göstərməlidir.

Dostluq şəxsiyyətlərarası ünsiyyət zamanı formalaşır. Sorğu zamanı məlum oldu ki, respondentlərin 99%-i həyatda əsl dostluqla qarşılaşmağı xəyal edir. Universitetdə təhsilin ilk iki ili ərzində respondentlərin 70%-i ünsiyyət dairəsini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirib və yeni dostlar qazanıb. Respondentlərin 27%-i məktəb yoldaşlarını saxlamağa üstünlük verib və dostluq əlaqələrini genişləndirməyə ehtiyac görmür. Respondentlərin 3%-i dostluqdan məyus olur və yeni dostlar qazanmaq istəmir. Düşünə bilərsiniz ki, 3% gənclərin sayı çox deyil. Ancaq digər insanlarla ünsiyyətin məhdudlaşdırılması fərdin rifahına və inkişafına mənfi təsir göstərir. Yalnızlıq və başqa insanlardan təcrid olmaq şəxsiyyətin mahiyyətinə ziddir. Məhz bu səbəbdən ünsiyyətin məhdudlaşdırılması fərdin cəmiyyətdən təcrid edilməsi insan üçün ən ağır cəza hesab olunur. Pandemiya ilə bağlı özünütəcrid yaşayan cəmiyyətimiz nə qədər çətinliklər və problemlərlə üzləşdi! İnsanlar arasında ünsiyyətdə emosional təcrübələr bu qədər vacibdirmi? Müasir gənclər praqmatik, işgüzar və rasionaldırlar. Bununla belə, ünsiyyət zamanı emosional təcrübələrin olmaması mənfi nəticələrə gətirib çıxarır ki, bu da emosional cəhətdən yetişməmiş bir şəxsiyyətin formalaşmasında və nəticədə emosionallığın gəncin sosial rolu ilə zəif əlaqələndirilməsi ilə ifadə edilir. Emosional cəhətdən yetkin olmayan insan heç bir məhdudiyyət tanımır, emosional yetkin insan isə onların zəruriliyini başa düşür. Emosional təcrübələr insanın inanclarının formalaşmasına təsir göstərir, çünki "inamlar təkcə intellektual mövqe deyil, həm də emosional vəziyyətdə hissləri özünə tabe edən ideallarının, prinsiplərinin, ideyalarının, baxışlarının düzgünlüyünə inam, insanın vicdanı, iradəsi və əməlləri sabit" psixoloji münasibətdir; [7].

3.Texnologiyanın İnkişafı Və Cəmiyyətin Əxlaq Problemi

Jan-Jak Russo hələ 1750-ci ildə bu haqda yazırdı: "Elmlərimiz kamilliyə doğru getdikcə ruhumuz pozuldu...". Kompüter texnologiyalarının inkişafı bütün sivilizasiyanın simasını dəyişdi: informasiyanın emalının sürəti və həcmi artdı və s. Amma yeni dünyada şəxsiyyətlərarası ünsiyyət yoxdur ki, bu da insanların özgələşməsinin artmasına, təhsilin və əməyin insanlıqdan kənarlaşmasına gətirib çıxarır [6].

Ünsiyyət sosial münasibətlərin həyata keçirilməsi formasıdır. Sosial davranışın müəyyən xüsusiyyətləri gənc nəsil tərəfindən cəmiyyətin təsiri ilə əldə edilir, çünki fərd genetik material (DNT) ilə yanaşı, başqa bir irsiyyət sisteminə - sosiallığa malikdir. Ünsiyyət olmadan sosial varisliyin formalaşması mümkün deyil. Şəxsiyyətin ictimailəşməsi bir gəncin müəyyən bir bilik, norma və dəyərlər sistemini mənimsəməsi zamanı, yəni sosial təcrübəni mənimsədiyiniz zaman baş verir. Şəxsiyyətin sosiallaşması ilk növbədə ünsiyyət yolu ilə həyata keçirilir. İnsanın sosiallaşması və fərdiləşməsi prosesində mühüm rolu insanın ətraf mühitin qavranılması prosesi ilə əlaqəli emosional funksiyanı yerinə yetirən ünsiyyətin perseptual tərəfinə aid edilə bilən təbii dünya ilə ünsiyyəti oynayır. Təbiətlə təmas çox şey verir: təbiət sizə özünüzü eşitməyi öyrədir, toxunulmazlığı artırır, canlılığı bərpa edir, enerji verir və ruhlandırır. "Journal of Environmental Psychology" jurnalında dərc edilən araşdırmada insanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsinin aşağıdakı üstünlükləri qeyd olunur: stress səviyyəsinin azalması; rahatlama; zehni və fiziki bərpa (depressiya, hipertoniya, iltihabın effektiv müalicəsi); sosial əlaqələrin gücləndirilməsi; ətraf aləm haqqında məlumat əldə etmək. Alimlər vurğulayırlar ki, hətta həftədə yarım saat təbiətlə ünsiyyət insanın həyatını daha zəngin və xoşbəxt edir. "Təbiətlə təmas nə verir?" sualına "Daha yaxşı həyat!" kimi cavab verə bilərik [2]. Təbiət obyektləri ilə ünsiyyət arzusu insanın həyatının kritik dövrlərində, xəstəlik, tənhalıq, münaqişə vəziyyətində daha da güclənir. Bəşəriyyət öz tarixi inkişafında həmişə təbiət mövzusuna, onunla ünsiyyətə, onun sağlam psixikanın, insanın bütün həyat tərzinin formalaşmasına faydalı təsir imkanlarına müraciət etmişdir. Sentimentalizm, klassiklik, romantizm, realizm - təbiətə yaxınlaşmağı tövsiyə edən ədəbi və fəlsəfi cərəyanların tam siyahısı deyil. Ancaq təbiətlə real ünsiyyət hər insana verilmir. Mənəvi cəhətdən qeyri-kamil insanlar təbiət səltənətinə girə bilməzlər. Amerika transsendental mütəfəkkirlərinə görə, insan mənəviyyatını itirən kimi təbiət dərhal ondan ayrılır, dostdan düşmənə, soyuq fiziki bədənə, məkrli sfinksə çevrilir [2]. Bu fikirlər digər mütəfəkkir alman klassik fəlsəfəsinin nümayəndəsi F.Şellinqin fikri ilə bağlıdır. Filosof hesab edir ki, təbiəti yalnız azad ruh dərk edə və sevə bilər. Əsarətə düşmüş şüur təbiətdə materiyadan başqa heç nə görə bilməz – o, sadəcə mənəvi şər mənbəyidir [2]. Təbiətlə ünsiyyət

vasitəsi ilə insanın dünyaya emosional münasibətini vurğulayaraq demək lazımdır ki, o, insanın ətraf mühitə sevgi və yaradıcı münasibətlə zəngin vətənpərvərlik mədəniyyətini formalaşdırır.

Tələbələr arasında aparılan araşdırmamızın nəticələrinə görə, respondentlərin 81%-i "ana torpağı", "vətən"i sevir, onlar vətənpərvərdir. Bununla belə, respondentlərin 52%-i imkan yaranarsa, ölkəni tərk etməyə hazırdır. Respondentlərin 62%-i öz ruhuna görə qərbçilərə daha yaxın olub, lakin həyata demokratik yanaşma onlara yaraşmır.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəhər insanında təbiətlə təmas arzusu boş bir həyat tərəfindən bir qədər boğulur, həyat praktikasında bu o qədər də tələb olunmur. Kənd mədəniyyəti nümayəndələrinin, xüsusən də fəaliyyətlərinin mahiyyətinə görə təbiət fonunda olanların təbiətlə ünsiyyət arzusu göz qabağındadır. Təkcə Azərbaycanda yox, bütün dünyada kəndli ruhunun tarixi keçmişinin təbiətlə əlaqəsini öz sosioloji tədqiqatımızın nəticələri ilə izləyək. Kəndli həyatının bütün sahələrinə sirayət edən əsas ideya mifoloji şüur və dinin primitiv formaları ilə doymuş vahid üzvi bütövlük kimi "İnsan-Kosmos", "İnsan-Təbiət" obrazının formalaşmasıdır. Mif yaratmaq, animizm, magiya, totemizm və fetişizm insanın təbiətlə bilavasitə ünsiyyəti nəticəsində meydana gəlmişdir. Təqvim ritual mədəniyyəti təkcə gözəl mənzərə deyil, həm də təbiət həyatı ilə ahəngdar uyğunluq yolu ilə insana layiqli həyat təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş təbiətlə xüsusi əlaqə formasıdır. Axı onda insan öz işinə və bu işi işıqlandıran rituallarına təbii sərvətlər və hədiyyələr şəklində cavab gözləyərək sülh və harmoniya içində yaşamaq istəyir [2].

Hər bir ritual, bayram hər fəslin böyüklüyünü, insanla təbiətin bərabər tərəfdaşlığını xatırladır. Rituallarda təbiət dünyası, sanki, insanla həm firavanlığını, həm də dincliyini qeyd edir. Kult sistemi insanda sevgi, hörmət, təbii sərvətlər qarşısında məsuliyyət hissini formalaşdıran və onun elementar qüvvələrinə pərəstiş etmək istəyini formalaşdıran təbii obyektlərin ilahiləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi, canlandırılması və mənəviləşdirilməsinə əsaslanır.

Ritual bayramlarla doymuş kənd həyatı açıq şəkildə göstərir ki, təbiət həyatın əsasını təşkil edir, buna görə də insan təkcə öz xeyri üçün deyil, ümumi mənafe üçün çalışmağa can atmalıdır. Bir sıra alimlərin şəxsi sosioloji tədqiqatlarının nəticələri göstərir ki, tələbə gənclər aid olduqları etnosunun bayram və mərasim mədəniyyətinə o qədər də maraqlı deyillər. Respondentlərin 70%-dən çoxu bunu qeyd edib. Üstəlik, onlar belə bayramlarda iştirakını vacib hesab etmirlər (63%). İnsanın və təbiətin üzvi bütövlüyü sənət elementləri - balladalar, nağıllar, mahnılar vasitəsilə ən aydın şəkildə təzahür edir, burada insanın təbiətlə təmasda olması, aktual məsələlərdə şəriki, köməkçisi, tərəfdaşı olur.

Ekoloji həyatı birgə narahat etməklə, sosial-təbii həyata fərdi yanaşmanın aradan qalxdığı "kollektiv ruh" adlanan bir növ mənəvi birlik formalaşır. Bu birlikdə şüursuzluq üstünlük təşkil edir, bütün insanlar üçün şərtlər bərabərdir, buna kütlə, izdiham deyilir. Kütlə çox şey edə bilər. İstənilən birləşdirici ideyaya məftun olub, bu ideyanı həyata keçirmək üçün fədakarlığa, maraqsızlığa, nəcibliyə, qəhrəmanlığa, özünü inkar etməyə qadirdir. Öz tədqiqatlarının nəticələrinə görə, tələbə gənclər ekoloji vəziyyəti optimallaşdırmaq üçün hərtərəfli ideyadan ilhamlanmırlar. Burada iki səbəb meydana çıxır - bu fikrin belə olmaması və digər daha vacib məsələlərin olması səbəbindən bu məsələyə diqqət yetirmək istəməməsi (74%). Eyni zamanda, bu gün tələbələrin yalnız 5%-i ekoloji vəziyyəti qənaətbəxş kimi qiymətləndirir və 97%-i son 5 ildə vəziyyətin pisləşməsi tendensiyası haqqında danışır ki, bu da gənclərdə qorxu, qeyri-müəyyənlik və narahatlıq hissi yaradır (91%).). Gənclər arasında ən böyük narahatlıq havanın çirklənməsi (71%), radiasiya fonu (66%), suyun çirklənməsidir (51%). Respondentlərin yaşayış yerlərində ekoloji vəziyyəti qənaətbəxş kimi qiymətləndirmələri paradoksaldır. Üstəlik, 56% son beş ildə onun praktiki olaraq dəyişmədiyinə inanır. Yaşayış yerində təbii mühitlə təmasın təsiri və gecikmiş reaksiyanın təsiri nəzərə çarpır: "evdə hər şey hələ də yaxşıdır". Buna baxmayaraq, tələbələr yaşadıqları ərazilərin bəzilərinin tərk edilməsi (64%), çirklənmə (66%), səs-küy (51%), monotonluq (44%), abadlıq işlərinin qeyri-kafi (43%) olmasından narahatdırlar. Güman etmək olar ki, tələbə gənclərin təbiət obrazının onunla ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə nəticəsində formalaşması ilə bağlıdır, lakin zaman keçdikcə tələbə gənclər tərəfindən təbiət obrazının formalaşmasının ümumi tendensiyası bu gün də davam edir. İlk növbədə, təbiət obrazı "insan tərəfindən istismar və tabeçilik obyekti" (45%) kimi "daha yaxşı gələcək" uğrunda amansız yarışa görə təyin olunur. İkinci yeri birinci obrazla əlaqələndirilən, lakin ekoloji yönümlü dünyagörüşü ilə yumşalmış təbiətin "ətraf mühit" obrazı (35%) tutur. Təbiətin üçüncü obrazı təbiətlə insan arasındakı harmoniyanı, ona sevgi və yaradıcı münasibəti tanıyan "doğma yurd"dur (15%). Dördüncü obraz elmi-texniki tərəqqinin məhdudlaşdırılmasının zəruriliyini nümayiş etdirən və təbiətin insan həyatı üçün hərtərəfli əhəmiyyətini vurğulayan "ali model" kimi müəyyən edilir. Nəticə gəncin təbiətlə emosional münasibətlər qurmağa meylli olmadığını göstərir. Bu hal tələbə gənclərin təbii mühitə münasibətdə ünsiyyətinin qavrayış tərəfinin

zəif təzahürünü vurğulayır. Müasir şəraitdə gənclərin dəyər münasibətlərinin maddiləşdirilməsi və fərdiləşdirilməsi tendensiyası nəzərə çarpır.

Nəticə

Məqalənin yuxarıdakı hissələrində topladığımız biliklərdən belə bir qənaətə gəldik ki, tələbə gənclərin bir-biri ilə, cəmiyyətlə və təbiətlə ünsiyyətinin kommunikativ, interaktiv və perseptual aspektlərinin təhlil edilməsi nəticəsində ünsiyyətin kommunikativ və interaktiv aspektləri tələbə gənclərə heç də mənfi təsir göstərmir. Bu gənclər ünsiyyətin koqnitiv aspektinə aid edilən şəxslərarası və qruplararası ünsiyyətdə problem yaşayırlar. Burada vacib məqamlardan biri odur ki, ünsiyyətin koqnitiv aspektlərinin inkişaf etdirilməsi insanın fərdi imicinin formalaşmasının və intellektual səviyyəsinin inikasıdır. Bu baxımdan gənc nəslin kiber ünsiyyətdən çox, canlı ünsiyyətə üstünlük verməsinin əhəmiyyətli olduğunu vurğulamaq lazımdır[1] .

Hazırda Elmi Texniki Tərəqqi inkişafının pik nöqtəsindədir. Bu inkişaf insanların istər iş, istərsə də məişət həyatındakı işləri asanlaşdırmaqla bərabər, eyni zamanda onların daxili dünyalarına da bilavasitə daxil olmağı bacarır. Olduğu məkanı tərk etmədən bir çox əməliyyatları eyni anda icra edə bilmək artıq insanları təəccübləndirmir. Bank, kommunal, alış-veriş kimi əməliyyatları evdən çıxmadan həll etmək bəşər övladına həzz verir. Bütün bunlar canlı ünsiyyətin qarşısını kəsən çox vacib amillərdir.

Tələbə gənclər arasında apardığımız sorğulardan belə bir nəticəyə gəldik ki, gənclər biliyin mənbəyi ilə maraqlanmır, sadəcə onu daha sürətli əldə etməyə çalışırlar. Onların ev tapşırıqlarını harada etdiklərini öyrənmək istədikdə, əksəriyyətinin cavabı, evdə və ya nəqliyyatda hərəkət edərkən oldu. Buradan da müəyyənləşdirmək olar ki, kiber məlumat bazası yazı mədəniyyətinə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Ötən əsrin tələbələri məlumatı əldə etmək üçün onun mənbəyini araşdırıb tapmaq üçün kitabxanalara üz tutardılar. Lakin müasir gənclər məlumatı tez tapmaq və onu nüsxələməyi üstün tuturlar. Bu internetin gətirdiyi bir “rahatlıq”dır.

Gənclərin asudə vaxtlarını necə keçirtdikləri ilə bağlı sorğu isə heç də ürəkaçan olmadı. Gənclərin 80%-i telefon aludəsi olduğu üçün onların kiber dünyadan kənarda, canlı ünsiyyət qura biləcəyi məkanlara üz tutması da absurd məsələdir.

Düşünürük ki, bu mövzuda orta məktəblərdən başlayaraq maarifləndirmə işlərinə başlanılmalıdır. Şagirdlərin ailə üzvləri və müəllimləri, eyni zamanda sinif yoldaşları ilə olan ünsiyyətləri mənfi və müsbət yöndə irəliləyərək onların yetkinlik dönəmində daha qabarıq şəkildə üzə çıxır.

ƏDƏBİYYAT

1. Antonovsky A.Yu. (2016). Communication as an epistemic problem. Epistemology & Philosophy of Science, 1(47).
2. Castells M & P Himanen (2002). The information society and the welfare state. The Finnish model. 200 p. Oxford University Press, Oxford.
3. Gruzdev, A.A. (2017). Models of the development of social communication: philosophical and methodological analysis. Manuscript, 10-1(84).
4. Gruzdev, A.A. (2015). Social communication and communicative reality. Socio-economic and humanitarian journal of the Krasnoyarsk State Agrarian University
5. Panchenko, I.M. (2018). Social networks as a new form of communication: benefit or danger for society? Sociology of Science and Technology, 9(2).
6. Богомолова М.Н. Роль коммуникации в современном гражданском обществе // Гуманитарные научные исследования. 2012. № 9.
7. С.А. Давыдов, А.А. Юдина. Социальные сети и сетевой подход к анализу социальной структуры. Теория и практика сервиса: экономика, социальная сфера, технологии. № 4 (22). 2014.

DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF SPORTS TOURISM IN AZERBAIJAN

Matanat **HASANOVA**[63]

Development Perspectıves Of Sports Tourısm In Azerbaıjan

Summary

The article describes the quality and characteristics of sports tourism. The importance and importance of developing sports tourism as an alternative type of tourism is justified. The development potential of sports tourism in the country is evaluated and real problems in this field are analyzed. In addition to the economic importance of sports tourism, the author mainly notes its healing and restorative effect on human life. As a result of the research, the work to be done in the direction of the development of sports tourism is determined.

Keywords: *sports tourism, sports tours, sports-health tourism, sports infrastructure, European Games*

Azərbaycanda İdman Turizminin İnkişaf Perspektivləri

Xülasə

Məqalədə idman turizminin keyfiyyəti və xüsusiyyətləri təsvir edilmişdir. Əhəmiyyəti və əhəmiyyəti idman turizminin alternativ turizm növü kimi inkişaf etdirilməsi özünü doğruldur. İdman turizminin inkişaf potensialı

ölkədəki vəziyyət qiymətləndirilir və bu sahədə real problemlər təhlil edilir. İqtisadi əhəmiyyəti ilə yanaşı idman turizmi, müəllif əsasən onun insan həyatına müalicəvi və bərpaedici təsirini qeyd edir. Araşdırmalar nəticəsində, idman turizminin inkişafı istiqamətində görüləcək işlər müəyyən edilir.

Açar sözlər*: idman turizmi, idman turları, idman-sağlamlıq turizmi, idman infrastrukturu, Avropa Oyunları*

UOT(JEL):333, 37.01, 379.85

Rapid urbanization, population growth, and technology dev elopment with the increase in education and income levels of individuals have changed international tourism movements and trends and created new elements in tourism. Currently, sport has become an important tool that benefits every segment based on the universal values defined by international organizations. Sport is an element that ensures social solidarity and integration, allows people and different cultures to get to know each other better. In the universal values of sports, race, nationality, religion, sect, social position, education, culture and economic differences etc. that separate people into groups in societies. the position of equal approach to everyone, regardless of their aspects, can be established. Currently, tourism products have already gone beyond traditional tour packages, gained a different dimension, and in order to organize successful tourism products of the future, it is necessary to conduct accurate market research and correctly analyze the components of the market and switch to alternative products prepared according to the wishes of customers. In this regard, among the developing and changing tourism trends, the type of tourism known as "sports tourism" has come to the fore in recent years not only in our republic, but all over the world and has become an important part of life in today's society.

Nowadays, the strong connection between tourism and sports in terms of time, space and functionality, as well as the continuously growing importance of sports for tourism, have given rise to the importance of developing a separate concept of "sports tourism". Hans Stoessel, a well-known expert in the field of tourism management, said about sports tourism: "sports tourism is the whole of events and relationships that arise from the participation of people who are interested in sports." Stoessel defined people who are passionate about sports as active athletes, spectators, managers and supporters. Well-known experts of the world, people who play various sports, are interested in sports and are related to sports; they consider the tourism movement that arises from the purpose of personally participating in or watching sports matches, Olympics and similar events as "sports tourism". Summarizing the definitions of the concept of sports tourism: sports tourism is a system of relationships that emerges from the participation

[63]**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, matanat.hasanova.f@mail.ru**

of people who are interested in sports, actively playing sports, groups or teams and their managers and spectators.

Sports tourism can appear in different forms. The first of these is sports within the tourism event. Any kind of physical sport that is done outside of the permanent place of residence and that contributes to development in the field of recreation, entertainment or sports is considered a sport activity within the scope of tourism. For example, participating in weekend sports, competitions and tournaments, etc.

The second case is sports events. Sports events whose participants go beyond the borders of the country or whose spectators come from different places constitute sports tourism. Here, active athletes from other countries and regions, spectators, administrators, members of the press form the participants of sports tourism. Examples of this include Olympic games, international football tournaments (World Cup, European Cup, etc.), Formula 1 competitions.

Sports tourism includes various types of sports:
- Mountaineering - to conquer mountain peaks with difficult passage on certain routes;
- Mountain tourism - trekking in mountains with a height higher than 3000 meters;
- Pedestrian tourism - travel to mountainous and other interesting areas with a height of up to 3000 meters;
- Water sports tourism - includes interesting features such as diving, water scootering, canyoning and rafting;
- Auto tourism - racing on routes with rally and other categories of obstacles and travel by private car;
- Skiing tourism - skiing on mountain slopes, moving over natural obstacles, skiing competition;
- Cycle tourism - participation in bicycle races of various complexity, bicycle team competitions.

Consumers of sports tourism are often in groups and consist of ordinary people (non-professional athletes), the group includes 5-10 people [3, p. 272].

In a number of economic literatures, the concept of "sports tourism" is used as the expression "sports-health tourism" [2, 4, 5]. This is related to the healthy and restorative effect of sports tourism on human life. Sports tourism plays the role of an effective provider of healthy lifestyle of the population. Thus, sports tourism acts as a means of increasing the quality of people's physical and spiritual health. Formation of habits of regular physical education and sanitary-hygienic fulfillment of young people forms their negative attitude to bad habits (alcohol, smoking, etc.) [5, p. 32]. At this time, people have a closer relationship with nature. In this regard, state authorities pay special attention and care to this area [2, p. 92]. According to socio-demographic characteristics, sports tourism can be divided into the following groups:Youth tourism; Elderly tourism; Family tourism; Tourism for disabled people.

Child and youth tourism plays the role of the main base groups for the development of sports tourism. They, in turn, are divided into school, club and commercial tourism [2, p. 99]. In the process of sports tourism, young people's historical knowledge about the socio-cultural and natural-geographical environment is formed and provides an opportunity for self-affirmation and self-realization of the personality [4, p. 51].

Since the end of the 20th century, people prefer active recreation, as a result of which tourism includes different types of sports (extreme). The development of extreme tourism is closely related to the history of these sports. Although there are certain risks and dangers involved in extreme tourism, it is ultimately a wonderful recreation. Extreme tourism accounts for 10 percent of the world tourism market.

Extreme tourism is to lead an active lifestyle and love to travel, to test the extreme possibilities of nature and the world. Currently, this sport is developing rapidly and there is a huge infrastructure around it. The Federation of Air and Extreme Sports of Azerbaijan includes various types of extreme tourism - hiking tourism, mountain tourism, speleo tourism and winter sports. The Federation was founded in 2005. Despite the fact that it started its activity in a short time, the number of clubs in the federation has reached 50, and the number of athletes has exceeded 5 thousand. It organizes regular expeditions and marches through the clubs united in the federation. The Federation can also assist in obtaining information about routes, caves, mountains, rivers, and necessary equipment.

Mountain sports are the most widespread form of extreme sports in the world. For hundreds of years, the mountains have been the testing ground for the most extreme and adventurous adventures. Azerbaijan's mountains also have a great history and brilliance in terms of mountain sports. The Federation of Air and Extreme Sports of Azerbaijan carries out active activities in mountaineering, rock climbing, ice climbing and other areas of this sport. Organized and participated in various expeditions, competitions, the Mountain Training School operating in the Federation, the services offered for this sport are aimed at the development

of mountain sports in our republic. The Federation is capable of professional experts and technical base in the field of mountain sports.

As a result of the study of the Kam mountain massif near the village of Galaykhudat of the Guba region, rock walls (200) with a perspective for bouldering (rock climbing) were identified on the northern slope. The wide, wide rock wall on the side of the road connecting the villages of Gryz and Galaykhudat is also of great importance. The height of the rocks is 15-20 m- near, there are places for tent camps in the foothills. It is possible to find routes of various difficulty levels. Those places are excellent places not only for training, but also for bouldering competitions, including international competitions. In general, the Great Caucasus Mountains are suitable for alpinism, and the Gobustan rocks are suitable for rock climbing. There are comprehensive opportunities for the development of this species. In addition, in winter, the mountain waterfalls located in Gusar region turn into large ice ridges, which means an opportunity to engage in ice climbing. The most favorable waterfalls for this type of tourism and sport are high-mountainous (1700 m) near the village of Leza, Gusar region.) field located in the husband. The waterfalls located at the foot of the Shahdag massif at a height of 3000 m are also interesting. Training and competitions for ice climbers are mainly held in those places.
Air sports are one of the developing divisions in the Azerbaijan Air and Extreme Sports Federation. Currently, the technical base of this sport is covered by the federation. The federation, which plans to hold various trainings and competitions in the airspace of our republic, has established cooperation with international and specialized air sports organizations. For the first time in the republic, the Federation provides information and provision of any equipment required for air sports. The Federation plans to hold trainings and competitions in parachute, paragliding, motor paragliding, hang gliding, and motor hang gliding.

Parasailing (eng. Papacailing: parachute + swimming under the sail) is an active type of recreation. Here, a person is attached to a moving vehicle with the help of a long rope (usually a boat) and floats in the air thanks to a special parachute. If the TV engine is powerful enough, then 2-3 people can be under the parachute at the same time. Parasailing is one of the popular entertainment options in many resorts around the world. Pierre Marcel made the first parachute in 1961. In 1971, Brian Gaskin invented the first parasailing under the name Waterbird.

Water sports are on the verge of development in Azerbaijan, where a large part of its borders is covered by the sea and rich in watery mountain rivers. Marine tourism has already gained an important share in the country's tourism sector. Interesting types such as diving, water scootering, water tourism, canyoning and body rafting attract more and more attention every day.
The winter-summer tourism complex built in Shahdag creates important opportunities for the development of this area. It will be a complex that can accommodate 10,000 people: "One of the important factors for attracting more tourists to the region is the organization of mountain tourism opportunities. Today, some services are provided in the complex. But these services are still not enough. Because it is very important to take all measures for safety in extreme tourism. In addition, as you know, such a ski complex is organized in Gabala. The infrastructure in both Gabala and Gusar allows us to develop extreme mountain tourism in Azerbaijan at a high level and in a form that meets modern standards. The participation of both the state and the private sector in this work is very important. In order to ensure the safety of tourists, special instructors should be trained and their professional training level should be raised. In this regard, the purchase of certain technical tools, their correct use, etc. are important issues to be resolved.
It should be noted that there are favorable conditions for the development of mountain tourism in other areas of the country, including Gadabey, Gazakh, Shamkir, Goygol suburbs, and Nakhchivan. In order to use these natural resources, it is important to create appropriate infrastructure in those areas.

One of the main issues of tourism development in our republic is to increase the number of tourism days and remove tourism from seasonality: "The main direction is to develop both winter, summer and alternative types of tourism. Mountaineering, adventure, alpinism, trekking hiking routes, horsing horse routes, etc., which have great development opportunities in our country. can be presented in a more organized way, with scientific approaches. Taking advantage of the country's history, geographical and favorable climatic conditions, important works have been done in the direction of developing the tourism industry. Thus, in 2013, hotel complexes were commissioned in Baku, Guba, Gusar, Gabala, Shamkir. The commissioning of the "Shahdag" and "Pik Palas" hotels in the "Shahdag" winter-summer tourism complex is a great gift to the rapidly developing tourism sector, creating comprehensive opportunities for the

development of mountain-skiing and other winter sports in Azerbaijan.

The National Olympic Committee (NOC) of Azerbaijan was established in 1992. In 1997, the next session of Azerbaijan NOC was held. At the session, the first vice-president of the State Oil Company of Azerbaijan, Ilham Aliyev, was elected the president of the NOC. 1997 has gone down in history as a major turning point in the activity of NOC. Mr. Jack Rog, the president of the International Olympic Committee (IOC), gave the most important assessment of the activity of the NOC: "The Azerbaijani NOC should have been an example for other Olympic Committees, you should take an example from the Azerbaijani NOC." It should be noted that the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev has signed a number of Orders and Decrees in the field of physical education and sports in a short period of time - 10 years. Thus, in the history of the movement of physical education and sports in the Republic of Azerbaijan, Milli Majlis adopted the law "On physical education and sports" (23.XII.1997) for the first time. On April 18, 2001, the Ministry of Youth, Sports and Tourism (ARGITN) was established in the Republic of Azerbaijan. The state program for the development of physical education and sports in the Republic of Azerbaijan during the years 2004-2008 was approved by Order No. 181 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan (30.08.2004). The Ministry of Youth, Sports and Tourism was abolished on January 30, 2006, according to Article 109, Clause 7 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, by order of the President of the Republic of Azerbaijan. According to that article of the Constitution, a new Ministry of Culture and Tourism, Ministry of Sports and Youth was established.

The rapid development of sports is also observed with the creation of current sports infrastructure. In addition to the capital, Olympic centers and buildings are being erected in the regions to engage in different types of sports. This, in addition to sports, creates a stable foundation for the development of physical education. At the same time, the further acceleration of the development of physical education and sports in the Republic of Azerbaijan necessitates the continuation of continuous measures in this field.

In order to further improve the existing infrastructure for the international competitions to be held in our country, to bring the normative legal basis of sports and physical education to the level of current requirements, to organize further massification of physical education, to organize the organization, financial and legal measures to be implemented in this field in accordance with advanced standards, the Republic of Azerbaijan In the "Azerbaijan 2020: Vision of the Future" Development Concept approved by the President's Decree No. 800 dated December 29, 2012, it is envisaged to prepare and implement the "State Program for Physical Education and Sports Development in the Republic of Azerbaijan in 2015-2018". This program covers the following directions:

-Improving the process of managing physical education and sports movement in the Republic, increasing the number of sports-oriented institutions, revitalizing and coordinating the activities of municipalities, regional and local non-governmental, public and private organizations in this section;

- Expansion of propaganda and promotion work in the field of physical education and sports, organization in a more effective and modern form;

-Expanding and organizing more effective and modern promotion activities in the physical education and sports section;

- Planning and construction of modern sports facilities in accordance with the Investment Program, regional socio-economic development programs, especially training-sports bases for sports identified as traditional and priority sports for the respective cities and regions.

The problems faced by sports tourism in Azerbaijan are gradually being solved and confident steps are being taken towards the future. A number of projects have already been implemented in this direction. One of the grandest of such projects is hosting the 1st European Games held between June 12-28, 2015. More than 6,000 athletes from 50 countries in 20 sports took part in the Games. It goes without saying how important this event, hosted by Azerbaijan for the first time, is in the world of sports. At the same time, the European Games have created important opportunities for the tourism sector of Azerbaijan. On the eve of the Olympic Games, 10 thousand foreign guests came to our country. Considering the number and importance of the participants, the 1st European Games was one of the biggest events ever held in Azerbaijan.

"The European Games are an indicator of our country's international reputation, level of development, especially its economic opportunities, and at the same time, it is a celebration of sports and friendship that brings Europe together under the hosting of Azerbaijan," President of the Republic of Azerbaijan, head of the National Olympic Committee Ilham Aliyev rightly called the first European Games exactly like this.

evaluated.

18 sports facilities intended for holding sports competitions at the 1st European Games were built or reconstructed on time and with high quality, in accordance with the requirements of modern international standards, and were fully ready for the competitions. Of the 18 sports facilities, 12 are permanent (including 5 new facilities - National Gymnastics Arena, Baku Olympic Stadium, Water Sports Palace, Baku Shooting Center, BMX Velopark), and 6 are temporary competition facilities (Water Polo Arena, Beach Arena, 3x3 basketball Arena, Mountain bike Velopark, facilities for Triathlon and road bike competitions), the European Games Park, which includes Water Polo, Beach and 3x3 Basketball arena, is being built and installed at a very high level, so it is intended to be used as a permanent sports facility in the future.

Azerbaijan won 56 medals, including 21 gold, 15 silver and 20 bronze medals, and took the second place after the Russian Federation in the medal table in this great event, which was attended by athletes from 50 European countries. A comparison with the successes of Azerbaijani athletes at the previous Summer Olympic Games shows that our national team rose to a new level of quality at the 1st European Games. If the Azerbaijani national team rose to 15th place among European countries at the London Summer Olympic Games, in Baku 2015 they managed to maintain their place in the 2nd place in a tough fight.

Combining all this, the already completed first European Games are a source of pride for Azerbaijan and a business card for the future. By organizing these Games, we increased our self-confidence and invested in our sports infrastructure. We seriously engaged in the promotion of our country, and we also achieved a great experience. This experience may give us additional opportunities to host the 2024 Summer Olympics. Taking into account that the Chess Olympiad, Islamic Solidarity Games, Formula 1 competitions, and the European Football Championship will be held in Baku in the near future, it can be said that Azerbaijan is becoming an important place where major sports events are held.

In addition to all this, despite its rapid expansion in the world, the volume of sports tourism in Azerbaijan is still not at the desired level. Although successes have been achieved in this direction in recent years, there is still much work to be done. These works should be continued in the following directions:

- For the development of sports tourism, important sports facilities and projects should be developed outside Baku and the northern region of Azerbaijan;
- The marketing of special sports tourism destinations in the world should be investigated;
- Tours to sports tourism destinations in Azerbaijan should be organized individually, if necessary, as a package tour;
- Azerbaijan should be presented as a country of sport and healthy life in promotions;
- Direct flights from outside the country to cities designated as sports destinations should be implemented;
- An attractive tour package that meets the requirements of tourists coming to Azerbaijan for sports purposes should be organized;
- In some countries, sports tourism can generate up to 25 percent of total tourism revenues. Work should be done to increase the income of our country from sports tourism. In this direction, the number of events organized at the international level should be increased and appropriate infrastructure should be organized.

One of the biggest problems of tourism in Azerbaijan and entrepreneurs operating in this field is the small number of tourism days. High prices are also more related to this issue. Because tourism companies only work for 2-3 months. Inevitably, because the company is also a private sector company that maintains a large facility, its costs are high. The company, the entrepreneur puts all of the year-round budget expenses on one chapter. This leads to high prices. It is these circumstances that create conditions for high prices. Both with the support of the state and with the help of entrepreneurs, tourism infrastructure suitable for all seasons of the year should be organized.

One of the problems faced by sports tourism and tourism in general in our country is the low level of service. Since the level of tourism services in Azerbaijan is not high, tourists come not for recreation, but mainly for travel tours to get to know our country. The main reason why tourists mainly choose our republic only for travel tours is due to the non-compliance of the level of service in our country with world standards, as well as the non-compliance with ecological cleanliness. The low level of tourism services in the republic is due to weak competition. In general, in all developed countries, tourist companies, hotels, entrepreneurs compete with each other in the field of increasing the level of service.

One of the problems faced by Azerbaijani sports tourism is that marketing support and the organization of events require high investment. Organizing and presenting international competitions

requires a huge amount of funds. There are also some difficulties in attracting potential travelers. One of the main reasons for this is the current visa regulations. International tourists come to our country and face some difficulties due to visa issues. Some steps are already being taken to facilitate visa regulations. Proper coordination should be organized between sports, tourism and the private sector. The inability of these areas to fully coordinate with each other creates some problems in sports tourism. One of the main problems in the development of sports tourism is the issue of protecting the safety of tourists. This is the issue that tourists care more about [1, p. 76]. Therefore, the state's activities in this direction should be strengthened.

REFERENCE

1.Здоров А. В. Экономика туризма: Учебник – М.: Финанс и статистика, 2007 г.
2.Квартальнов В. А. Теория и практика туризма: Учебник – М.:Финанс и статистика, 2003 г.
3.Менеджмент туризма. «Туризм как вид деятельности»: Учебник - М.: Финансы и статистика, 2005 г.
4.Учебное пособие "Теория и практика спортивно-оздоровительного туризма". Автор Константинов Ю.С. Москва, издательство "Советский спорт", 2009 год.
5.Федотов Ю.Н., Востоков И.Е. Спортивно-оздоровительный туризм. М.: Советский спорт, 2003. - 364 с.

AZƏRBAYCANIN MADDİ- MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİNİN QORUNMASINDA VƏ TƏBLİĞİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV FONDUNUN ROLU

Səba Hüseynova[64]

Xülasə

Heydər Əliyev irsinin davamçısı: İlham Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO- nun və İSESCO- nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın tarix və mədəniyyət abidlərinin tanınması, qorunması, bərpası sahəsində ölkə daxilində və xaricində həyata keçirdikləri böyük işlər hər kəs üçün ən gözəl örnəkdir. Qeyd etmək mütləqdir ki, Heydər Əliyev Fondu daha çox gələcəyə hesablanmış addımlar atmaqla cəmiyyətin həyatında sosial, iqtisadi, eləcə də mədəni baxımdan çox böyük rol oynayır.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev Fondu, maddi- mədəniyyət abidələri, arxeoturizm, qoruq, muzey*

The Role Of The Haydar Aliyev Fondation In The Protection And Promotion Of The Material And Cultural Monuments Of Azerbaijan.

Abstract

The successor of Heydar Aliyev's legacy : İlham Aliyev, and the first vice- president of the Republic of Azerbaijan, president of the Heydar Aliyev Foundation, goodwill ambassador of UNESCO and ISESCO: Mehriban Aliyeva, in the field of recognition, protection and restoration of historical and cultural monuments in the country and outside the country is the best example for anyone. The Heydar Aliyev Foundation plays a very important role in the life of society from the social, economic, as well as a cultural point of view, by taking more forward- looking steps.

Keywords*: Heydar Aliyev Foundation, material- cultural monuments, archetourism, reserve, museum*

UOT(JEL):008.391/393,719,730,

Giriş

Prezident İlham Əliyevin ölkəmizə rəhbərliyə başladığı dövrdən etibarən demək olar ki, Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiya elminin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Ulu Öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu maddi- mədəniyyət abidələrinin araşdırılması, qorunması, təbliği istiqamətində aparılan siyasət İlham Əliyev tərəfindən böyük uğurla davam etdirilir. Qədim tariximizin arxeoloji tədqiqinin, etnoqrafıq araşdırmaların nəticələri daha geniş xarakterdə dövlətimizin azərbaycançılıq ideologiyasının əsaslarından birinə çevrildi. Azərbaycan dövlətinin tədricən möhkəmlənməsi ilə yanaşı maddi- mədəni irsimizə diqqət daha da artırıldı, abidələrimizin tədqiqi və təbliği istiqamətində beynəlxalq əlaqələr daha da genişləndi.

Prezidentin milli-mənəvi dəyərlərimizə, bütövlükdə mədəniyyətimizə göstərdiyi qayğı müstəqil Azərbaycanın dünyada tanıdılmasına və xalqımızın mədəni həyatında əsaslı yüksəlişə səbəb olmuşdur. Qədim tariximizin və mədəni irsimizin təbliği abidələrə dövlət tərəfindən dəyər verilmiş, onların qorunub saxlanılması məqsədi ilə müvafiq dövlət qurumları yaradılmışdır. Məhz ölkə rəhbərliyinin böyük diqqət və qayğısı sayəsində ölkəmizdə tarixi abidələrin tədqiqi, mühafizəsi və bərpası, mədəniyyət nümunələrinin beynəlxalq aləmdə təbliği istiqamətində böyük işlər görülmüşdür.

Xalqımıza məxsus mədəni irsinin qorunmasında Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti YUNESKO və ISESKO-nun Xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərliyi altında Heydər Əliyev fondu (2004- cü ildə təsis edilmişdir) tərəfindən də çox böyük işlərə imza atılmışdır. Ulu öndərin ideyalarını əsas tutan Fond Azərbaycan tarixinin qədimliyinin öyrənilməsində, madii-mədəni irsinin qorunmasında müstəsna rola malikdir.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, sabahuseynova08@gmail.com

Hələ əsası 1995- ci ildə Mehriban Əliyeva tərəfindən qoyulmuş “Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları” Fondu Azərbaycana məxsus maddi- mədəniyyət abidələrinin dünyada tanıdılması sahəsində böyük işlər görmüşdür. (Heydər Əliyev Fondu Milli yaddaşın keşiyində II cild 2022. S 7)

Heydər Əliyev Fondunun YUNESCO çərçivəsində keçirilən tədbirlərdə tez-tez iştirakı, Azərbaycan mədəniyyətinin qədimliyinin dünyada tanıdılması üçün mühüm addımdır. Mehriban Əliyevanın təşəbbüs və qayğısının nəticəsində 2006- cı ilin yayında Litvada keçirilən illik toplantıda dünyada analoqu olmayan Qobustan Dövlət Tarixi- Bədii Qoruğu YUNESCO-nun Ümumdünya irs siyahısına daxil edilmişdir. Heydər Əliyev Fondunun həyata keçirdiyi layihələr əsasında “Qala” tarix-etnoqrafiya və “Atəşgah” tarix memarlıq qoruqlarında maddi-mədəni irsimizin sərgilənməsi, ölkə və xarici turizm məqsədilə istifadəsi üçün ən müasir tələblərə cavab verən infrastruktur yaradılmışdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, Qobustan, İçərişəhər, Qala və Atəşgah abidələri ölkəmizdə səfərdə olan xarici qonaqların və turistlərinə böyük marağına səbəb olmuşdur. (Heydər Əliyev Fondu- Milli Mədəni İrsimizin Hamisi. Səs qəzeti. 9 may. S. 6).

2008- ci ildə Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Qala Tarix-Etnoqrafiya qoruğunun ərazisində “Açıq səma altında ilk Arxeoloji Etnoqrafik Muzey kompleksi” yaradılıb.

Azərbaycanda Regional Muzeylərin yaradılması Fondun əsas layihələrindən biridir. Bu layihənin həyata keçirilməsində dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərində olan mütəxəssislərdən ibarət işçi qrupları ilə yaxın əməkdaşlıq edilir.

Qalanın tarixi hissəsi hesab olunan Balaverdi məhəlləsində, 1,2 ha sahədə yerləşmiş muzey kompleksində Azərbaycanın tarixi incilərini seyr etmək üçün gözəl şərait yaradılıb. Burada e. ə. III-II minilliklərə aid kurqanlar, yaşayış və digər memarlıq abidələri ilk görünüşdə olduğu kimi qurulub. Bu məlumatlar Fondun təşəbbüsü ilə çapdan çıxan və Milli Kitabxananın Arxivində saxlanılan “Qala qoruğu” adlı kitabda öz əksini tapıb. (Qala Qoruğu / Heydər Əliyev Fondu ; 6.)

Azərbaycanı birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva 2014-cü il iyunun 2- də Roma Papasının Müqəddəs Arxeologiya üzrə Şurasının sədri, kardinal Can-Franko Ravazi ilə görüşmüşdür. Görüş zamanı birgə layihələrin uğurla reallaşdırıldığını bildirən Heydər Əliyev Fondunun prezidenti ümumilikdə fondun dünyanın müxtəlif ölkələrində ümumbəşəri əhəmiyyət daşıyan abidələrin bərpası işinə töhfələr verdiyini diqqətə çatdırmışdır. Vurğulanmışdır ki, Müqəddəs Roma katakombalarının bərpası ilə yanaşı, digər layihələr də həyata keçirilə bilər. (Azərbaycan, 2014 3 iyun, 4.) Eyni zamanda Fondun dünya əhəmiyyətli işlərində danışaraq 2007- ci ildə Versal sarayının parkındakı ümumbəşəri abidələrin bərpası, 2008- ci ildə Luvr Muzeyinin bərpasını və s. neçə- neçə belə işləri misal göstərmək olar. (Azvizion “Mədəni irsə fərqli yanaşma” 20. 04. 2021)

2019- cu il noyabrın 28-də Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü, “BP Azerbaijan”, “İçərişəhər” Dövlət Tarix- Memarlıq Qoruğu İdarəsi, “Azer Gold” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti və Avstriyanın “Atelier Erich Pummer” şrkətinin təşkilatçılığı ilə Daş Salnamə Muzeyində “Sənaye öhdəlikləri: arxeologiya və mədəni irsə töhfə” mövzusunda beynəlxalq simpozium keçirilmişdir.

Simpoziumun keçirilməsində məqsəd müxtəlif müəssisə və təşkilatların mədəni irsin qorunması istiqamətində həyata keçirdikləri layihələri ictimaiyyətə təqdim etmək idi. Bu sahədə görülən işlərə dair təcrübə mübadiləsi, eyni zamanda qazıntı işləri zamanı üzə çıxarılan arxeoloji tapıntıların daha dərindən tədqiq edilməsi və təbliğidir.

Simpoziumda “Azərbaycanda ixrac boru kəmərlərinin marşrutu boyu arxeoloji abidələri araşdırılması”, “Gürcüstan Milli Muzeyində həyata keçirilən layihələrin icmalı”, “Çovdar nekropolu”, “Ətraf arxeologiyasının xilas olunması və İçərişəhərdə arxeoloji turizmin inkişaf etdirilməsinə dair tədqiqat” və digər mövzularda məsələlər müzakirə edilmişdir. (Justice.Gov.az/category. Məqalələr).

Məlum olduğu kimi, UNESCO-nun Dünya İrsi Mərkəzinin məşvərətçi orqanı olan və 100-dən çox milli komitəni, 30-dək beynəlxalq elmi komitəni və 12 min nəfərə yaxın fərdi üzvü özündə birləşdirən İCOMOS memarlıq və arxeoloji abidələrin mühafizəsi sahəsində elmi-metodoloji yanaşmanın tətbiqi üzrə ixtisaslaşmış yeganə dünya miqyaslı qeyri- hökumət təşkilatıdır.

Şübhəsiz ki, 2019- cu ilin 30 iyun - 10 iyulunda ölkəmizin mədəni həyatında UNESCO-nun Dünya İrs Komitəsinin 43- cü sessiyasının Bakıda keçirilməsi və Şəki şəhərinin tarixi hissəsinin (Xan sarayı ilə birgə) UNESCO- nun Dünya irs siyahısına daxil edilməsi böyük uğur kimi tarixə düşdü.

Ötən il ərzində mədəni irsimizin təbliği məqsədilə silsilə tədbirlər keçirilib, tarix və mədəniyyət abidələrinə ekskursiyalar təşkil olunub, tarix-mədəniyyət qoruqlarında “açıq qapı” günləri gerçəkləşib.

Azərbaycan mədəni irsinin, adət-ənənələrinin, çoxsaylı abidələrinin beynəlxalq miqyasda tanıdılması və təbliği məqsədilə "İrs" silsiləsi layihəsi çərçivəsində "Azərbaycan inciləri", "Gəncə - Nizami yurdu" və "Qədim və gözəl Qarabağ" adlı kitablar işıq üzü görüb və təqdimatı keçirilib. (Sosial Tədqiqatlar mərkəzi "XIX əsrdən dövrümüzə qədər Azərbaycanda daşınmaz mədəni irsin qorunmasına varislik konteksindən baxış-III hissə". 06. 05. 2021)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci vitse-prezident xanım Mehriban Əliyeva 2 oktyabr 2017- ci ildə Şamaxı rayonuna səfərləri zamanı rayonun Dəmirçi kəndində Gəgəli nekropolunda aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkara çıxarılmış madii mədəniyyət nümunələri ilə yaxından tanış olmuşdular. 2018- ci il avqustun 26- da isə Prezident və brinci xanım Mehriban Əliyeva Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə inşa olunan Dəmirçi Arxeologiya Muzeyinin açılışında iştirak ediblər. Muzeyin sərgi zalında Dəmirçi kəndində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri nümayiş olunur. Bu eksponatlar həm də, ölkəmizə gələn turistlərə Azərbaycanın qədim tarixi ilə yaxından tanış olmağa imkan yaradır. (Xalq qəzeti, 2018, 28 avqust ; 1- 2).

İşğal altında yerləşən torpaqlardakı tarix-mədəniyyət abidələrinin yeni siyahısının hazırlanması, dəymiş ziyanın müəyyən olunması, bu istiqamətdə təbliğat və tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən "Azərbaycanın İşğal Olunmuş Ərazilərindəki Tarix və Mədəniyyət Abidələrini Müdafiə Təşkilatı" İctimai Birliyi ilə birgə "Azərbaycanın işğal altındakı mədəni irs nümunələrinin beynəlxalq hüququn tələblərinə uyğun qorunmasının təşkili, Ermənistan Respublikası tərəfindən abidələrin dağıdılmasının və ya mənimsənilməsinin qarşısının alınması tədbirlərinin gücləndirilməsinə dair 2020- 2030- cu illər üzrə Dövlət Proqramı"nın layihəsi hazırlanıb.

Heydər Əliyev Fondunun rəhbəri Mehriban Əliyeva 2020- ci dekabrın 8- də fondun işğaldan azad olunan ərazilərdəki maddi-mədəni, dini abidələrin bərpası üzrə layihə başlatmışdır ki, bu layihədə yerli ekspertlərlə yanaşı Avstriya, Böyük Britaniya, Bolqarıstan, İtaliya, Latviya, Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan və s. ölkələrdən mütəxəssislər iştirak edirlər.

Fondun təşəbbüsü ilə hazırlanan Müharibə və tarixi mədəniyyət abidələrimiz","Əbədi imzalar", "Qarabağın mədəni irsi" adlı nəşrlər toplusu Azərbaycan xalqının tarixi, mədəni irsinin dünyada tanıdılmasına, bu ənənələrin qorunaraq gələcək nəsillərə ötürülməsində dəyərli mənbədir. (Xalq qəzeti. Heydər Əliyev Fondu talan edilmiş abidələrimizin bərpasını həyata keçirir. 19 dekabr, 2021. S 1- 2.)

Qeyd edək ki, Fondun təşəbbüsü ilə yaradılan "Azərbaycan" internet portalı da xalqımıza məxsus zəngin irsin təbliğində mühüm addımdır.

Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə arxeologiya elminin ən aktual istiqamətlərində biri də dövlətin, xalqın mənsub olduğu tarixi- arxeoloji abidələrin qorunmasına qayğı göstərmək və həmin yerləri turist marşrutuna cəlb etməkdir. Respublikamızda yaranan əlverişli şərait nəticəsində ölkəmizin qədim tarixi keçmişinə olan diqqət istər ölkə daxilində, istərsə də onun hüdudlarından kənarda xeyli artmış, bu da öz növbəsində arxeoloji abidələrin tədqiqinə yeni stimul yaratmışdır.

Son illər Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan tarixinə və arxeologiyasına qayğısı və diqqəti nəticəsində bu sahədə yeni fakltar toplanmışdır. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində, xalqımızın bu ərazidə yerli köklərə malik xalq kimi formalaşmasının təbliğində, nadir arxeoloji abidələrin yaşadılmasında və s. kimi faktorların araşdırılmasında bu qazıntılardan əldə edilən tapıntıların qiyməti ölçüyəgəlməzdir. Hazırda arxeoloji abidələrimizin təbliği sahəsində mühüm işlər görülür. Bəzi arxeoloji- tarixi abidələr turizm marşrutlarına cəlb edilir.

Bu istiqamətdə Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban Əliyevanın şəxsi təşəbbüsü ilə yüksək addım kimi qiymətləndirilə bilən bir sıra layihələr həyata keçirilməyə başlanmışdır, Azərbaycanda arxeoturizmin inkişafı ilə bağlı yeni sahə yaranması və formalaşması Azərbaycan iqtisadiyyatına da müsbət mənada təsirsiz ötüşməyəcək. Xalqımıza məxsus abidələrin beynəlxalq aləmdə tanıdılması üçün görülən bu işlər sayəsində, Azərbaycana gələn turistlərə ölkəmizin qədim tarixinə dair maddi- mədəniyyət nümunələri çox maraqlı olacaq və hətta qazıntı bölgələrinə səyahət edə bilmək fürsətləri marağı daha da artıracaq. Bir sözlə, bugünki reallıqla səsləşən və tam aktual bir problem olan arxeoturizmlə bağlı layihələrin gerçəkləşməsi həm elmimiz, hə də iqtisadiyyatımız üçün gözəl fürsətdir. (Mustafayev A. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı. 2009 ; 225)

Heydər Əliyev irsinin davamçısı İlham Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO-nun və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri

Mehriban xanım Əliyevanın tarix və mədəniyyət abidlərinin tanınması, qorunması, bərpası sahəsində ölkə daxilində və xaricində həyata keçirdikləri böyük işlər hər kəs üçün ən gözəl örnəkdir.

Nəticə: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyeva tərəfindən zəngin mədəni irsimizin qorunması, eyni zamanda da dünyada tanıdılması istiqamətində çox böyük işlər görülür. Son illər arxeoloji ekspedisiyaların maddi- texniki şəraiti və maliyyə təchizatı da əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafayev A. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı. 2009, 420 səh.
2. Sosial Tədqiqatlar mərkəzi “XIX əsrdən dövrümüzə qədər Azərbaycanda daşınmaz mədəni irsin qorunmasına varislik konteksindən baxış-III hissə”. 06. 05. 2021.
3. Justice.Gov.az/category. Məqalələr.
4. Azərbaycan 2014 3 iyun. Səh 4.
5. Xalq qəzeti 2018 28 avqust s 1- 2.
6. Qala Qoruğu / Heydər Əliyev Fondu s 6. Bakı 2016.
7. Heydər Əliyev Fondu Milli yaddaşın keşiyində II cild 2022. S 7.
8. Heydər Əliyev Fondu- Milli Mədəni İrsimizin Hamisi. Səs qəzeti. 9 may. S. 6- 7.
9. Xalq qəzeti. Heydər Əliyev Fondu talan edilmiş abidələrimizin bərpasını həyata keçirir. 19 dekabr, 2021. S 1- 2.
10. Azvizion “Mədəni irsə fərqli yanaşma” 20. 04. 2021.

AZERBAIJAN'S WIND ENERGY CONTRACT AND ITS EFFECT ON ENERGY SECURITY

Nihad GARİBOV[65]

Summary

A contract between the Ministry of Energy of Azerbaijan and Masdar company allows Azerbaijan to increase alternative energy supply and electricity generation in offshore wind energy. The Caspian Sea is the second most suitable region for offshore wind energy after the North Sea. According to Azerbaijan's new renewable energy roadmap, it is reported that Azerbaijan will be able to 37% supply the nation's energy demand by 2040 if the most optimistic and high growth scenarios are applied. The new contract will also help Azerbaijan to reach decarbonization goals by reducing carbon emissions. Azerbaijan's energy security and diversification seem to improve with this project. It can eliminate some risk factors related to energy security, such as high dependence on natural gas for electricity generation, protection of oil pipelines, their economic significance, and price fluctuations. Reaching energy independence and its essence is discussed in the Russia-Ukraine conflict. One of the most promising renewable energy auctions, which was held in July 2022 in the UK, will be the turning point of the transition to renewable energy. With 67% cheaper wind energy costs compared to the last decade, it became more accessible to residents and affordable than conventional energy sources. The role of governments and their approach to subsidizing such projects will significantly impact the rate of transition.

Keywords: *offshore wind energy, energy security, energy diversification, energy independence, sustainability*

Azerbaycan'ın Rüzgar Enerjisi Sözleşmesi Ve Enerji Güvenliğine Etkisi

Özet

Azerbaycan Enerji Bakanlığı ile Masdar şirketi arasında imzalanan sözleşme, Azerbaycan'ın açık deniz rüzgar enerjisinde alternatif enerji tedarikini ve elektrik üretimini artırmasını sağlıyor. Hazar Denizi, Kuzey Denizi'nden sonra açık deniz rüzgar enerjisi için en uygun ikinci bölgedir. Azerbaycan'ın yeni yenilenebilir enerji yol haritasına göre, en iyimser ve yüksek büyüme senaryolarının uygulanması halinde Azerbaycan'ın 2040 yılına kadar ülkenin enerji ihtiyacının %37'sini karşılayabileceği bildiriliyor. Yeni sözleşme aynı zamanda Azerbaycan'ın karbon emisyonlarını azaltarak dekarbonizasyon hedeflerine ulaşmasına yardımcı olacak. Azerbaycan'ın enerji güvenliği ve çeşitlendirilmesi bu proje ile düzelecek gibi görünüyor. Elektrik üretimi için doğal gaza yüksek bağımlılık, petrol boru hatlarının korunması, ekonomik önemi ve fiyat dalgalanmaları gibi enerji güvenliği ile ilgili bazı risk faktörlerini ortadan kaldırabilir. Rusya-Ukrayna savaşında enerji bağımsızlığına ulaşmak ve mahiyeti tartışılmaktadır. Temmuz 2022'de İngiltere'de düzenlenen en umut verici yenilenebilir enerji ihalelerinden biri, yenilenebilir enerjiye geçişin dönüm noktası olacak. Son on yıla kıyasla %67 daha ucuz rüzgar enerjisi maliyetleriyle, konut sakinleri için geleneksel enerji kaynaklarına göre daha erişilebilir ve uygun fiyatlı hale geldi. Hükümetlerin rolü ve bu tür projeleri sübvanse etme yaklaşımları, geçiş oranını önemli ölçüde etkileyecektir.

Anahtar sözler: *offshore rüzgar enerjisi, enerji güvenliği, enerji çeşitlendirilmesi, enerji bağımsızlığı, sürdürülebilirlik*

UOT(JEL):33, 504.062, 553, 338, 621.1

Introduction

For several years, the energy transition of countries has resulted in the application of newly developed means of energy, investing in various sources, and diversifying. Approvements of new investments may arise from environmental, economic, strategic, and other reasons. While it is generally expected that newly developed power generation technologies are invested in by developed, and resourcefully absent countries, such as EU countries, developing countries rich in fossil fuels invest in green energy, predominantly offshore wind and solar energy. Figure 1 illustrates developing and developed countries investments in billion US Dollars (Statista, 2018).

Middle East Technical University, nihad.garibov@metu.edu.tr, Ankara

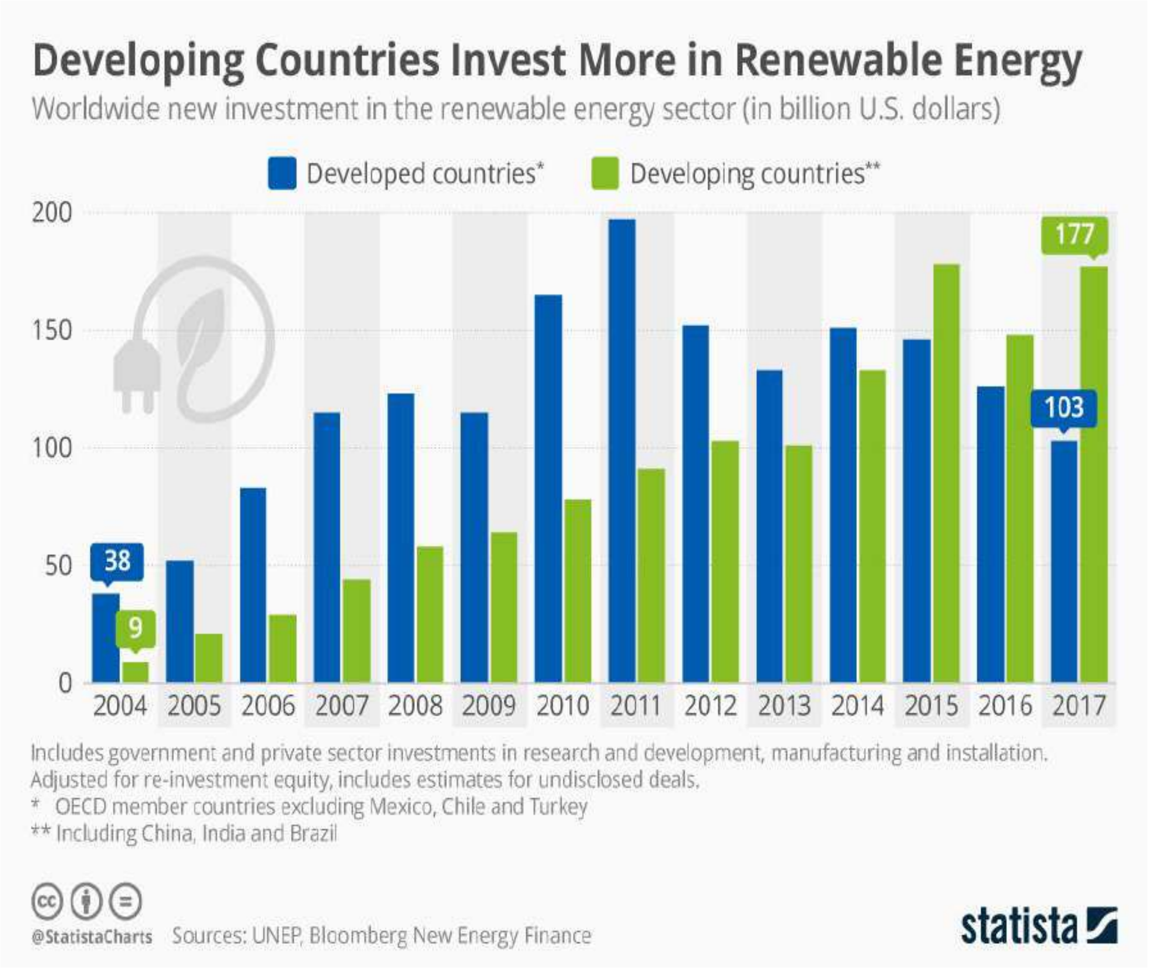

Figure 1: investments in renewable energy by developed and developing countries

Geological features play a fundamental role when installing those energy-generating sources, such as wind velocity, sun irradiation, and ambient temperature.

1.Caspian Sea Wind Energy Potential and Azerbaijan's Goals

Scientific research on the Caspian Sea wind potential has been done intensively lately, and it was concluded that it has considerable potential, second after the North Sea (Lmahamad, 2022). Overall Caspian Sea offshore wind potential is shown in figure 2 by the World Bank Group. It has been reported that the Caspian Sea has technical offshore wind energy potential as enormous as 509 GW in fixed and 336 GW in floating modes, which yields to 845 GW (World Bank, 2020).

After the legal status of the Caspian sea was completed in 2018, coastal states, territories, and international waters were determined, Azerbaijan could fully scale its renewable energy potential in terms of offshore wind energy. Although the country is rich in fossil fuels, which still generate most of its power, Azerbaijan plans to increase its share of renewable energy from 16.5 percent to 30 percent by 2030 (Lmahamad, 2022). Azerbaijan and International Finance Corporation signed a memorandum on developing offshore wind energy resources, so Azerbaijan could develop a roadmap to use offshore wind energy's potential for the first time. In June 2022, Azerbaijan's Ministry of Energy and Masdar company signed an agreement on exploring renewable energy sources, implementing and installing those at the size of 2 GW. This agreement contains both offshore wind and hydrogen energy.

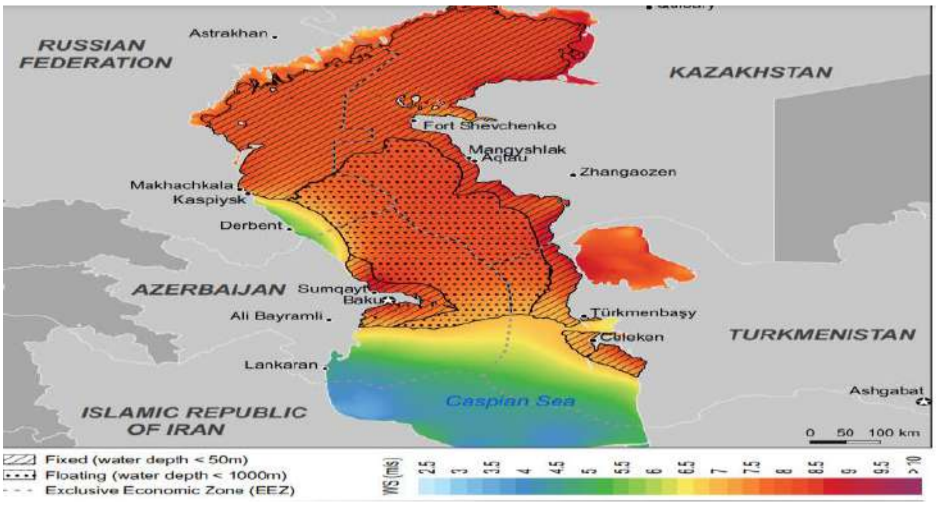

Figure 2: Caspian Sea technical wind energy potential

Further development of Azerbaijan's energy goal is to increase energy output to 7 GW of offshore wind energy by 2040 (World Bank, 2022). Development of offshore wind energy in Azerbaijan goes under two possible scenarios: low and high growth (World Bank, 2022). The decision-making process of scenarios depends on regulations, infrastructure, potential energy markets, and frameworks (World Bank, 2022). Low growth scenario projects the development of 1.5 GW of offshore wind energy by 2040, which contains 7 percent of Azerbaijan's electricity supply, while for high growth scenario, energy supply can be expanded to 7.2 GW of offshore wind, which is 37 percent of nation's energy supply by 2040 (World Bank, 2022). High growth scenario will lead to rapid energy transformation in the country, creating thousands of jobs, further decrease in carbon emission, more energy security, diversification, and more return of investment (World Bank, 2022). Implementing a high-growth scenario will enable Azerbaijan to demonstrate itself in the larger global energy market. However, it requires early action as soon as possible to catch rapidly changing energy trends (World Bank, 2022). Azerbaijan's offshore wind energy roadmap includes intermediate goals in 2030 and 2036, which aims to explore renewable energy sources further, improve infrastructure and use them more effectively and efficiently. Sarah G. Michael, World Bank Country Manager of Azerbaijan, claims that developing renewable energy sources in Azerbaijan will not only create jobs and benefit billions of GDP, but also facilitate Azerbaijan to reach one of its national goals, reaching net zero emissions in 2030.

2.Energy Security in Azerbaijan

Energy security, one of the main concerns of countries in the 21st century, will be affected by implementing renewable energy sources. International Energy Agency, IEA defines energy security as "ensuring uninterrupted availability of energy sources at an affordable price" (IEA, 2019). Countries reach energy security in two distinctive ways, short and long-term energy security. Short-term security enables countries to meet energy demands in a sudden change of supply-demand, and long-term energy security goals to supply energy in the most economically feasible and environmentally friendly manner (IEA, 2019). Countries' approaches to energy security may differ in some ways since they have different energy sources of varying amounts. Some countries have oil, which is still the primary energy supply, significantly affecting the energy mix. Azerbaijan's energy mix is dominated by fossil fuels, oil, and natural gas with 98 percent, and electricity generation is mainly supplied by natural gas with 90 percent (IEA, n.d). Since the country can supply itself with oil and gas, the main concerns regarded fossil fuel dominance are being vulnerable to sudden changes in oil and gas prices and increased greenhouse gas emissions. Hydrocarbon resources in Azerbaijan have resulted in producing those resources, using them as an energy source, and exporting to other countries. That way of conventional trade has played a significant role in Azerbaijan's economy for the last 20 years. However, developed countries and some undeveloped countries remodify their economy to be sustainable, and energy security is one of the factors that should be considered in the sustainability scope. Alternative energy resources will create jobs in those countries; countries will be less dependent on imported energy sources. A shift in supply-demand will cause fluctuations in crude oil and

natural gas prices, resulting in unstable economies in countries whose economies vastly depend on hydrocarbon exports.

Moreover, oil and natural gas are not sustainable, which means oil and gas reservoir volumes will deplete or become economically unfeasible to produce. "Contract of Century" had a natural effect on global energy supply, reliability, and energy diversification, from which Azerbaijan has only benefited (Jamalov, Alizada, 2015). Energy security principles define energy security risks for Azerbaijan as given (Jamalov, Alizada, 2015):

1. Azerbaijan has both fossil and alternative energy potential; however, fossil fuel has a significantly higher share of energy. With decreasing oil production rates in Azerbaijan, both Azerbaijan's economy and energy sector will be affected negatively. Worldwide decreased production rates will change demand-supply, which seems to increase prices, and unit prices for energy to be increased. Even with increased prices, Azerbaijan's export will decrease, which will negatively impact the economy. The oil production trend of Azerbaijan has shown a gradual decrease in the past five years due to economic and geological reasons.
2. Oil and gas are transported mainly through pipelines in Azerbaijan. Pipelines are exclusively constructed to transport oil and gas and are frequently regulated and monitored. With decreased production rates in oil and gas, those pipelines will lose their economic and political influence on the country. They can still be used for transit purposes for neighboring oil and gas exporting companies, but they are not still effectively sustainable (Jamalov, Alizada, 2015). Using domestic pipelines for transit may cause logistical problems for petrochemical products (Jamalov, Alizada, 2015). Also, it is essential to mention that security of pipelines against terrorist attacks or sabotages must be made at any time to prevent undesirable consequences.
3. Stability and resource usage efficiency are integral parts of energy security and management (Jamalov, Alizada, 2015). Diversification of the energy sector and increasing share of energy coming from non-oil resources will lead to less dependence on unsustainable conventional energy and electricity generation methods, which secures future energy generation. Share of renewable energy sources must be high enough to outweigh and compensate for oil and gas problems associated with economic and energy security aspects.

Azerbaijan's new offshore wind energy roadmap meets all the criteria, which increases energy security of the country. With 2040 goals, which can increase share of renewable energy by 7 and 37 percent conservatively and optimistically respectively. With improving technology, the unit price for renewable energy will be lower than fossil fuels which will have two possible results. First, countries will rapidly transform their energy generation to reduce costs and greenhouse gas emissions. Secondly, oil and gas exporting countries will profit less from exports, shrinking economies if no other primary sector exists.

By installing offshore wind turbines and creating wind farms, Azerbaijan will be able to compensate for the unsustainability of pipelines which can lose their significance in the future. Also, the geopolitics of the Caucasus plays a vital role in the security of pipelines and offshore wind turbines. Locations of pipelines are relatively more hazardous than offshore wind turbines because pipelines are more vulnerable to being attacked by terrorists. One example could be periodic attacks on the Turkey side of the BTC pipeline. Because of the sustainability of offshore wind energy, its transportation will also be sustainable, considering all the remaining political and social factors to be unchanged.

3.Energy Diversification And Impact Of the Russia-Ukraine War On It

Energy diversification is increasing modes of energy sources so that countries can depend on one source as little as possible. Increasing wind energy share in Azerbaijan will allow being less dependent on natural gas to generate electricity, and electricity prices will be less dependent on gas prices overall; hence can easily be regulated by the government.

One example of energy diversification and use of resources could be Norway. Norway’s energy supply is given in figure 3 and 4 (IEA)

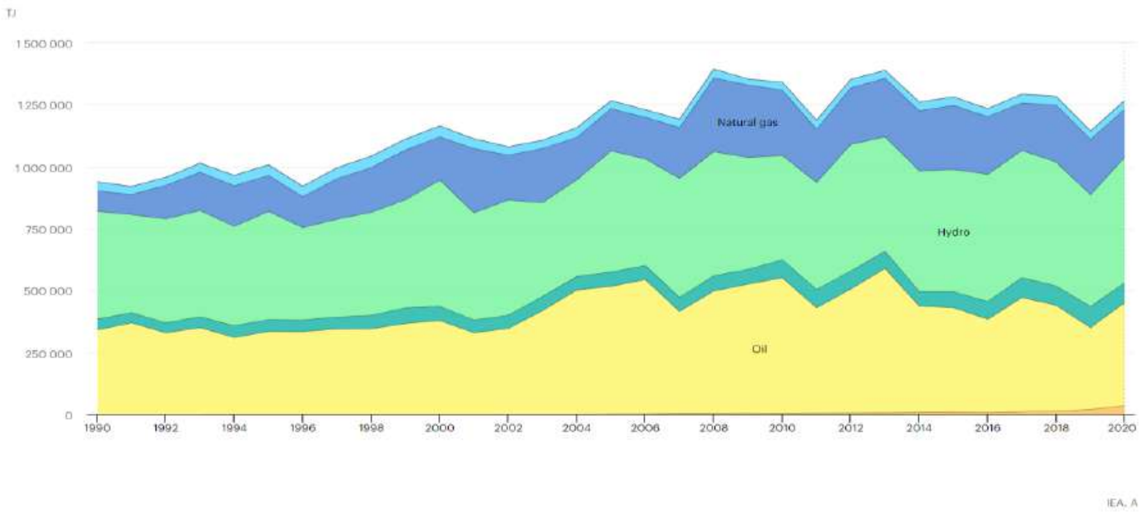

Figure 3: Total energy supply by source in Norway

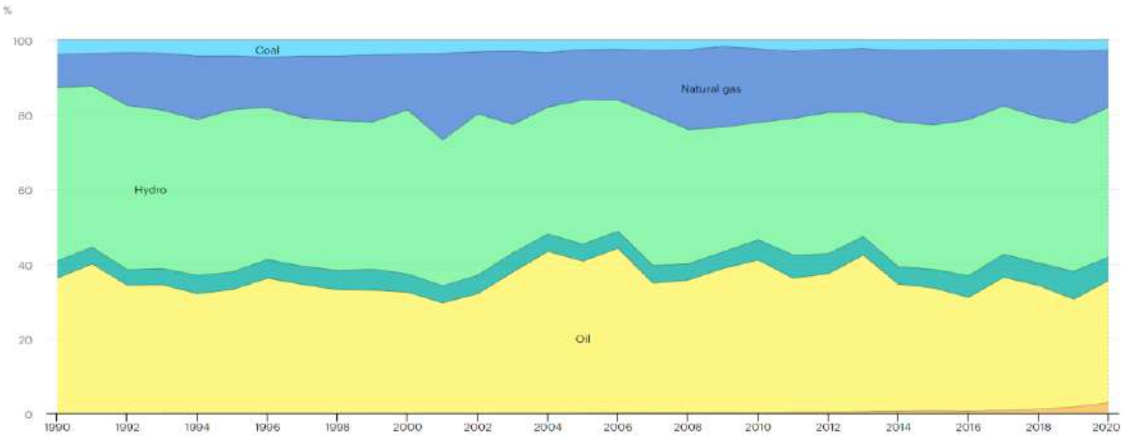

Figure 4: Total energy supply share of Norway

Norway is a major oil and gas exporting country, but a significant amount of energy comes from hydro and biofuel sources. For electricity generation, hydro is dominant (99%), which shows less oil dependence (figure 5)

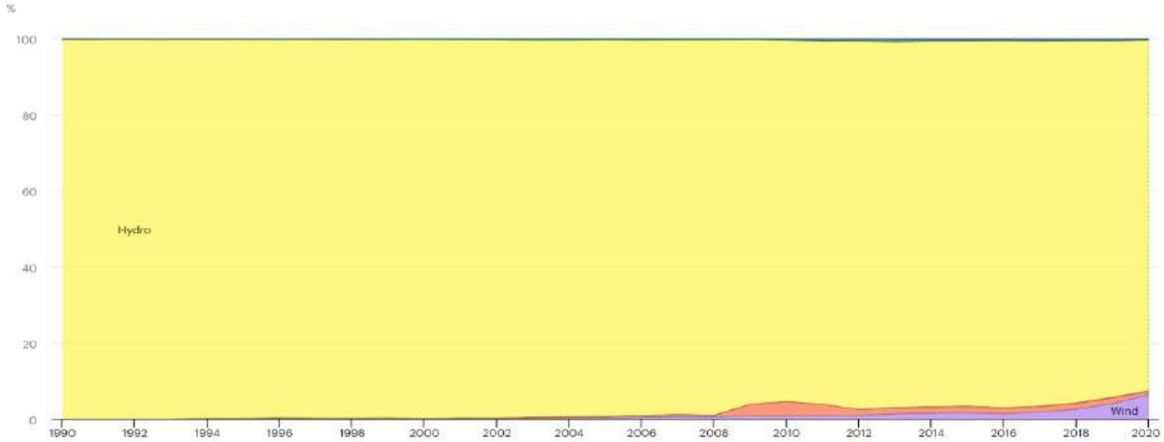

Figure 5: Electricity generation of Norway by source

Contrary to Norway, Azerbaijan has vast potential in wind energy, especially in the Caspian Sea. The energy potential of the Caspian Sea is more than all remaining renewable energy potentials combined. By this method, Norway succeeded not only in 99 percent renewable electricity generation but also in the overall supply of oil in energy.

One potential risk of not diversifying energy sources is problems during sudden changes in supply and demand in oil and gas. One typical example could be wars and sanctions, which change all supply-demand trends. The Russia-Ukraine war, which started in 2022, caused an energy crisis. Some EU countries invest in renewable and green energy, but the intensity of investments did not enable them to rapid transition. Russia is the world's leading natural gas exporter, the majority exported to the EU. The primary energy sources, oil, natural gas, and coal are imported from Russia, 40% of natural gas and 50% of coal (Nevett, 2022). Germany suffered most from increased prices, one of the EU's major economic powerhouse. Lack of energy independence in countries in which there exists none of the fossil fuels will negatively affect their policies and economies. This war has accelerated the transition to renewable energy, with Netherlands and United Kingdom installing wind turbines. With the ongoing war and energy crisis causing economic problems even in most sustainable countries, the energy independence term is more trendy than ever due to the country's vast and increasing energy demands.

Energy independence can be defined as being able to generate enough energy or more than consumed amount. European Union countries face several challenges in total energy independence, focusing on independence from Russia. EU spent more than 100 billion euros on Russian gas, which was 27 billion before the war (Liboreiro, 2022). LNG, which stands for liquified natural gas, is considered an alternative to Russian gas proposed by the USA; it also seems the easiest and the most readily available resource (Liboreiro, 2022). LNG has several drawbacks, such as being expensive, hard to transport, and unavailability in landlocked countries (Liboreiro, 2022). Several countries try to diversify energy in terms of both energy mix and countries imported. EU plans to increase natural gas imports from Norway, Azerbaijan, and Algeria and LNG imports from the USA and other countries (Liboreiro, 2022).

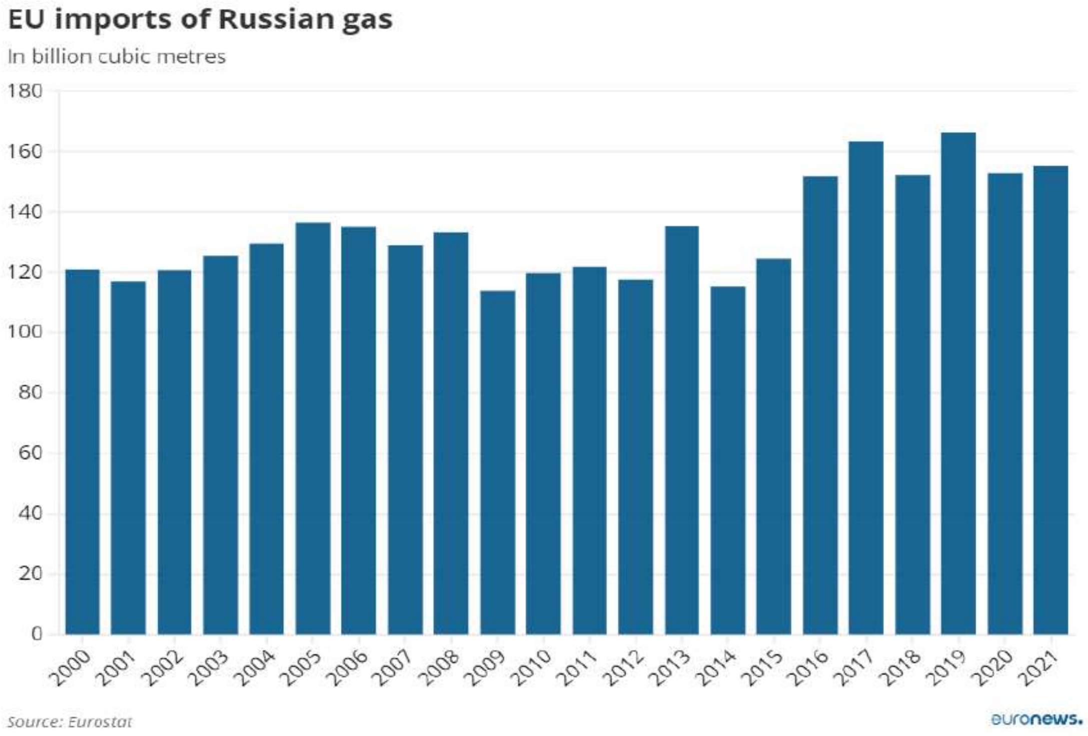

Figure 6: EU imports of Russian gas

Several attempts were made to encourage further development of renewable energy sources to succeed in energy independence during the EU's energy crisis. However, countries see this as a long-term solution due to technological, time, and financial limitations. It takes nine years to build a wind farm and five years for wind farms (Liboreiro, 2022). The other problem is bureaucratic constraints, which lengthen permitting time. The main goal of the EU in terms of renewable energy is to catch deadlines and improve

them from 40 to 45 percent renewable by 2030 and make solar panels mandatory in commercial and residential buildings by 2025 and 2029, respectively (Liboreiro, 2022).

The other method the EU applied is to decrease energy consumption by saving energy by cutting public expenses and encouraging public transport. Brussels aims to save 13 billion standard cubic meters of gas by effectively using energy (Liboreiro, 2022).

4.UK's Strategy On Renewable Energy

Several countries invest in renewables which are advantageous due to their geographical locations. North Sea countries, such as the United Kingdom, Norway, can benefit from this sea's huge offshore wind energy potential. In July 2022, UK had its most significant renewable energy auction on offshore wind energy, which will accelerate the transition from fossil to renewable energy at a higher pace in more economically stable way. Installation of 11 GW of offshore wind energy, which is enough to power 12 million homes, will be UK's biggest step in reaching its net zero carbon emission goal (Gov UK, 2022). With this auction, energy prices will be independent of volatile fluctuations of oil and gas since the energy supply is constantly replenished. Currently, a total of 7 GW of capable wind farms are under construction, and it is projected to be 50 GW in 2030 (Gov UK, 2022). Wind energy will be 67% cheaper than last decade (Mathis, 2022). Figure 7 shows offshore wind energy unit prices from 2015 to 2022

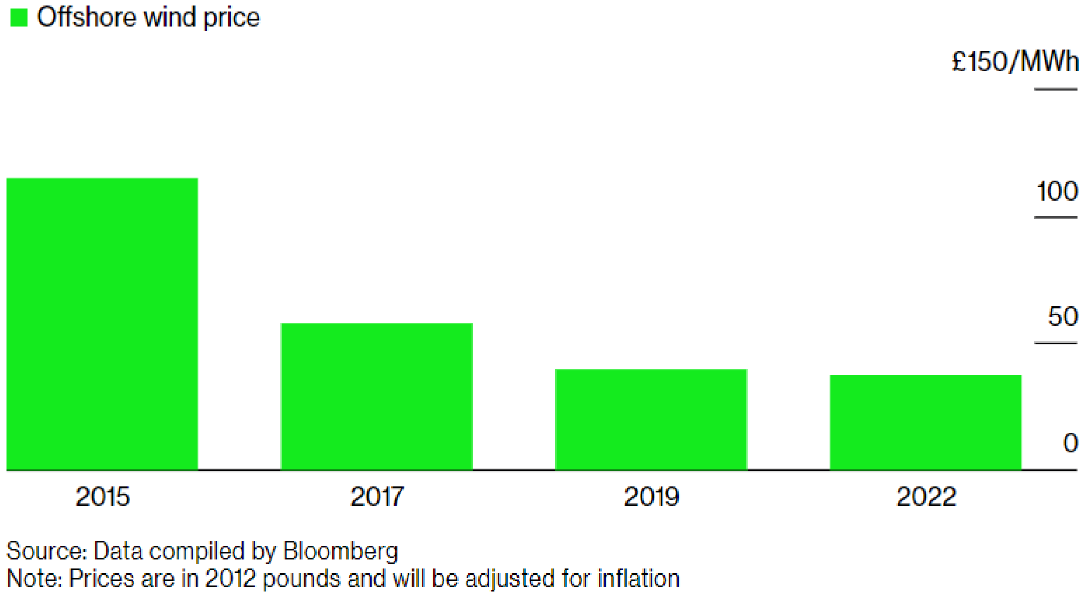

Figure 7: Offshore wind prices in UK

Unit energy prices for offshore wind energy fall annually due to government support and technological improvements. When adjusted to inflation, it is 45.41 pounds per megawatt hour (Mathis, 2022). The decrease in offshore wind energy mainly comes from government support, which the government will subsidize if there is a difference. Britain's government has fixed prices for 15 years, even though turbine installation is costlier due to increased metal prices and inflation (Mathis, 2022). By 2021, companies were subsidized by the government; now, due to increased supply, energy companies pay back to the government (Mathis, 2022). The ultimate goal of the UK's rapid transition to wind energy is to use the vast potential of the North Sea, reaching energy independence and decreasing carbon emissions to net zero. The auction announces not only the use of wind energy but also tidal energy, which diversifies in a multi-branched way. By 2045, the United Kingdom aims to increase the energy generated by floating offshore wind farms to 24 GW, contributing 59 billion pounds to economy and tens of thousands of jobs (Wind Europe, 2022). Currently, UK can generate 12.7 GW from wind farms and intends to increase it to 50 GW by 2030 (Wind Europe, 2022). The main benefit of extensive wind energy usage is the lower unit cost of energy, which positively impacts the population from a socio-economic perspective, and governments are not obliged to pay subsidies. In EU, where energy prices are climbing more than ever, governments have to subsidize energy prices for residents, which will eventually result in increasing taxes,

and negatively impact residents under all circumstances. UK's new renewable energy program is significantly cheaper than EU's current situation, which is 150 euros/MWh.

BIBLIOGRAPHY

1. Azerbaijan Energy Security, n.d, International Energy Agency. Retrieved from https://www.iea.org/reports/azerbaijan-energy-profile/energy-security
2. Biggest renewables auction accelerates move away from fossil fuels, Gov Uk. Retrieved from https://www.gov.uk/government/news/biggest-renewables-auction-accelerates-move-away-from-fossil-fuels
3. Energy Security, International Energy Agency, 2019. Retrieved from https://www.iea.org/areas- of-work/ensuring-energy-security
4. Jamalov R., Alizada T., 2015. Energy Security and Energy Union Perspectives for Azerbaijan. CESD Azerbaijan. Retrieved from https://cesd.az/new/wp-content/uploads/2015/11/Energy_security_and_Energy_union_perspectives_for_Azerbaijan_CESD_Policy_Paper.p
5. Liboreiro J., Five things to know about the EU's big plan to become independent from Russian fossil fuels, 2022. Euronews. Retrieved from https://www.euronews.com/my- europe/2022/05/18/five-things-to-know-about-the-eu-s-big-plan-to-become-independent- from-russian-fossil-fuel.
6. Lmahamad A., Caspian sea ranks second in world for its wind energy potential, 2022. Azernews, Retrieved from https://www.azernews.az/business/195782.html
7. Mathis W., 2022. UK’s biggest-ever renewables auction is also the cheapest. Bloomberg Europe Edition. Retrieved from https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-07-07/uk-support-price- for-offshore-wind-falls-to-record-low?leadSource=uverify%20wall
8. Nevitt M., Climate security, Energy Security, and the Russia-Ukraine war, 2022. Just Security. Retrieved from https://www.justsecurity.org/81440/climate-security-energy-security-and-the-russia-ukraine-war/
9. New Roadmap to help unlock 7 GW of offshore wind potential in Azerbaijan by 2040, The World Bank, 2022. Retrieved from https://www.worldbank.org/en/news/press- release/2022/06/03/new-roadmap-to-help-unlock-7gw-of-offshore-wind-potential-in- azerbaijan-by-2040
10. Russia’s war on Ukraine, n.d, International Energy Agency. Retrieved from https://www.iea.org/topics/russia-s-war-on-ukraine
11. The World Bank, Offshore Wind Technical Potential in the Caspian Sea, 2020. Retrieved from https://documents1.worldbank.org/curated/en/802421586850648405/pdf/Technical-Potential-for-Offshore-Wind-in-Caspian-Sea-Map.pdf
12. Tollefson J., What the war in Ukraine means for energy, climate and food, 2022. Nature. Retrieved from https://www.nature.com/articles/d41586-022-00969-9
13. UK awards almost 11 GW in biggest-ever national renewables auction, 2022. Wind Europe. Retrieved from https://windeurope.org/newsroom/news/uk-awards-almost-11-gw-in-biggest-ever-national-renewables-auction/

AZERBAYCAN'IN KURTARILMIŞ TOPRAKLARININ EKONOMİK POTANSİYELİNİN STRATEJİK ÖNCELİKLERİ

Doktorant Ruhiyya HACIYEVA[66]

Özet

Makalede, Azerbaycan'ın kurtarılmış topraklarının ekonomik potansiyelinin stratejik öncelikleri ele alınmaktadır. Kaynak fırsatları, ekonomik tehditlerin üstesinden gelmek ve finansal faaliyetleri genişletmek için önemlidir. Kapsamlı ve bütünleşik bir etkin kullanım yolu olan yapısal yaklaşım içinde mevcut kaynaklar ve ekonomik potansiyel, ülke genelinde ekonomik güvenliği artırmakta ve yeni etkin katma değer kaynakları yaratmaktadır. O dönemde işgalden kurtarılan topraklarda sürekli istihdam, dengeli gelir, apartman ve müstakil ev, elektrik, içilebilir sıvı ve doğalgaz temini için koşullar yaratıldı. Kurtarılan bölgelerde bol miktarda tarım ürünü yetiştirildi ve tarımsal sanayi kompleksleri geliştirildi. Başkomutanımız İlham Aliyev'in uyguladığı başarılı politika sonucunda, işgalden kurtarılan toprakların restorasyonu ve ihyası, doğal ve ekonomik imkanlarının etkin kullanımı, işgal altındaki Azerbaycan'ın kurtuluşundan sonra Azerbaycan'ın stratejik görevlerinden biri haline geldi. Ermeni gaspçılardan topraklar. İşgalden kurtarılan topraklarımız büyük ekonomik fırsatlara sahiptir.

Anahtar Kelimeler: *ekonomik güvenlik, ekonomik potansiyel, tarım, yenilikçi, sosyo-ekonomik kalkınma.*

Azərbaycanın İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilərinin İqtisadi Potensialının Strateji Prioritetləri

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin iqtisadi potensialının strateji prioritetləri haqqında məqalədə nəzərdən keçirilir. Resurs imkanları iqtisadi təhdidlərin aradan qalxması və maliyyə fəaliyyətini genişləndirmək üçün vacib xarakter daşıyır. Səmərəli istifadənin hərtərəfli və inteqrasiya olunmuş yolu olan struktur yanaşma çərçivəsində mövcud resurslar və iqtisadi potensialı ümumilikdə ölkədə iqtisadi təhlükəsizliyini artırır və yeni səmərəli əlavə dəyər mənbələri yaradır. Həmin dövrdə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə məşğulluq, tarazlı gəlirləri, mənzillər və fərdi yaşayış evləri, elektrik enerjisi,içməli maye və təbii qaz ilə davamlı təmin olunması məqsədilə şərait yaradılmışdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə bol əkinçilik məhsulları yetişdirilmiş və aqrosənaye kompleksləri irəliləd ilmişdir. Ali baş komandanımız İlham Əliyevin yeritdiyi uğurlu siyasət nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və dirçəldilməsi, onun təbii və iqtisadi imkanlarından səmərəli istifadə edilməsi işğal olunmuş ərazilərin erməni qəsbkarlarından azad edilməsindən sonra Azərbaycanın strateji vəzifələrindən birinə çevrildi. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarımızın çox böyük iqtisadi imkanları mövcuddur.

Açar sözlər: *iqtisadi təhlükəsizlik, iqtisadi potensialı, kənd təsərrüfatı, innovativ,sosial-iqtisadi inkişaf*

UOT(JEL):33.323, 553

1.Azerbaycan'ın Kurtarılmış Topraklarının Stratejik Önemi

İşgalin ekonomiye verdiği ciddi zarar nedeniyle Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün yeniden sağlanması ekonomik açıdan büyük önem taşımaktadır. 30 yıldır Azerbaycan'ın bu bölgelerinde bulunan kaynaklarımız Ermeni işgalciler tarafından tahrip edildi. İşgal altındaki toprakların kaynak potansiyeli, ekonomik tehditlerin ortadan kaldırılması ve finansal faaliyetlerin genişletilmesi için önemlidir. Kapsamlı ve bütünleşik bir verimli kullanım yolu olan yapısal yaklaşım çerçevesinde mevcut kaynaklar ve ekonomik potansiyel, ülke genelinde ekonomik güvenliği artırmakta ve yeni etkin katma değer kaynakları yaratmaktadır. Belirtilmelidir, Azerbaycan, eski SSCB'nin bir parçası olduğu zamanlarda bile ekonomik kaynakları nedeniyle önde gelen cumhuriyetlerden biriydi. Sovyet döneminden bu yana, işgalden kurtulmuş topraklarda yaşam standardı ve girişimcilik faaliyetleri yüksek oranda kapsanmıştır. Bu dönemde işgalden kurtarılan topraklarda sürekli istihdam, dengeli gelir, apartman ve özel konut, elektrik, içilebilir sıvı ve doğal gaz temini amacıyla koşullar yaratıldı . Kurtarılan bölgelerde bol miktarda tarım ürünü yetiştirildi ve tarımsal sanayi kompleksleri geliştirildi. Sovyet döneminde, eski SSCB'nin her yerinden ve dünyanın diğer ülkelerinden turistlerin kurtarılmış toprakların sanatoryumlarına gelmesi

[66] **Azerbaycan Devlet Agrar Üniversitesi, E-posta: ruhiyya.haciyeva.30160@adau.edu.az**

Azerbaycan'da turizm ve rekreasyonun gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Ancak 1990'ların başında eski SSCB'nin dağılmasından sonra Ermenistan, Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının %20'sini dış desteğiyle işgal etmiş ve işgal altındaki topraklarımız Karabağ'a maruz kalmıştır [1]. Karabağ'ın doğal kaynakları acımasızca ve tamamen yok edildi. Bölge yaklaşık 30 yıldır çöle çevrilmiş. Başkomutanımız İlham Aliyev'in uyguladığı başarılı politika sonucunda, işgalden kurtarılan toprakların restorasyonu ve ihyası, doğal ve ekonomik imkanlarının etkin kullanımı, işgal altındaki Azerbaycan'ın kurtuluşundan sonra Azerbaycan'ın stratejik görevlerinden biri haline geldi. Ermeni gaspçılardan topraklar. İşgalden kurtarılan topraklarımız büyük ekonomik fırsatlara sahiptir.

Bu topraklar tarımın gelişmesi için önemli bir sektör olarak kabul edilmektedir. Mevcut potansiyeli, hammaddeleri ve doğal kaynakları ile işgalden arındırılmış topraklarımız, kalan bölgelerde hacmini 8 kat artıracak ve bu ortamda üretimi en az 10 kat artıracaktır. 1980'lerde Azerbaycan'ın bu bölgesi tahıl ve üzüm üretiminde önde gelen ülkelerden biriydi. Cebrail ve Zengilan gibi bölgeler bu dönemde güçlü bir tarıma sahipti. Gubadlı, Ağdam, Kelbecer, Laçın bölgeleri de verimlidir. Tarım Bakanlığı zaten bölgeyi değerlendirmeye başladığı için, bu toprakların verimliliğini geri kazanma potansiyeli var. Yakında kurtarılacak topraklar Azerbaycan'da tarımsal üretime önemli katkı sağlayacak, gıda ürünleri birçok insan için daha uygun olacak ve toprağın kalitesi en iyi seviyede kalacaktır. İşgal altındaki topraklar Azerbaycan'ın orman kuşağının %25'ini kapsıyor[2] ve su kaynaklarımızın yaklaşık yarısı bulunuyor. Bu yerlerde tarıma uygun araziler de bulunmaktadır. Topraklarımızın işgalden kurtarılması, Azerbaycan'dan tarım ürünleri ve petrol dışı ihracatın artması, gıda güvenliğinin artırılmasında önemli bir etkiye sahip olacaktır. Bu, Azerbaycan'ın mali durumunun düzelmesini sağlar. Öncelikle bütçe, bir kısmı restorasyon çalışmalarına ayrılacak olan altyapı ve yatırım maliyetlerini kapsamaktadır. İkincisi, onarım süreci yavaş olacaktır. Özel sektör de bu çabaya katkıda bulunacaktır. Nisan 2016'daki askeri zaferin ardından Cebrail ilçesine bağlı Cojug Mercanlı köyü Büyük Dönüş'ün başlangıç noktası oldu. Devletin dikkati ve özeni, Cojug Marjanlı köyünün kısa sürede başarılı bir modern topluluk haline gelmesine yardımcı oldu. Kısa süre önce kurtarılan Sugovuşan ve Talysh Tarter yerleşimlerini birbirine bağlayan 29 kilometrelik güzergahın restorasyonu devam ediyor . Bunun için önce kurtarılan bölgelerden mayınlar çıkarılır, ardından çeşitli nötralizasyon işlemleri, iletişimin inşası ve son olarak barınma ve üretim yapılır. Uluslararası kuruluşların da buna dahil olması bekleniyor.

Doğu Zengezur ve Karabağ'da uygulanan girişimlere dış ticaret de büyük ilgi gösteriyor. Birçok ülke, liberalleştirdiğimiz alanlara şimdiden yatırım yaptı. Bunda son yıllarda ülkemizde ekonomiyi çeşitlendirmek ve yatırımları teşvik etmek amacıyla gerçekleştirilen önemli reformların etkisi olmuştur. COVID-19 pandemisinin yol açtığı küresel ekonomik krize rağmen Azerbaycan ekonomisi büyüme hızını korumuş ve bu felaketten çok az hasarla çıkmayı başarmıştır[10]. Karabağ'da Ağdam Sanayi Parkı ve Araz Vadisi Ekonomik Bölgesi yatırım potansiyelini daha da artırıyor. Diğer ülkelerin tecrübesi, uluslararası kuruluşların bu tür savaş sonrası rehabilitasyon çabalarına katılmaya istekli olduğunu göstermektedir.Şirketler kurtarma sürecine katılacak ve ihaleler kanuna uygun olarak yapılacaktır. Hem yerli hem de yabancı yatırımı çekmek için uygun bir vergi yapısının getirilmesini öneriyoruz.Bu süreçte faydalı olabilecek adımlar arasında vergi oranlarının belirli bir süre düşürülmesi ve bu bölgelerdeki işletme sahiplerinin faizsiz finansmana erişimlerinin sağlanması yer alıyor. Uluslararası yatırımcıları daha uygun koşullarda çekmek için Azerbaycan'ın bu alanlarda iş ortamını güçlendirmeye öncelik vermesi gerektiğini düşünüyorum. Dost ülkelerle olan bu işbirliği halihazırda uygulanmaktadır. İtalya ve Türkiye hala bunun bir parçası. Ön anlaşmalara varıldı ve daha önce de belirttiğim gibi, kurtarılmış topraklarda dost ulusların şirketleriyle işbirliği yapılacak. İlk sözleşmelerin Türk işadamları ile yapıldığını belirtmek gerekir. 2022'de Azerbaycan Yatırım Şirketi'nin İsrailli şirket OurCrowd ile yaptığı yatırım anlaşması, ekonomik potansiyelin bir göstergesidir.

Azerbaycan'ın şansının Ermenistan ekonomisi için ne kadar önemli olduğu göz önüne alındığında, işgalci Ermenilerin ülkemizin potansiyeline göz diktiği tüm dünya tarafından anlaşıldı. Bazı tahminlere göre Azerbaycan, Ermenistan'ın işgal ettiği topraklardaki doğal kaynakları kullanarak gayri safi yurtiçi hasılasının %30'una kadar ekleyebilecek. Bu kaynaklar şimdi Azerbaycan ekonomisini önemli ölçüde güçlendirecek ve yerel nüfusun (eski ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin) kendi ülkelerine erken geri dönüşlerine yardımcı olacaktır. "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 2022-2026 Sosyo-Ekonomik Kalkınma Stratejisi" kabul edildi ve bununla ülkenin niteliksel olarak farklı bir kalkınma aşamasına geçmesi için başlangıç koşulları belirlendi. Örneğin, bu ve diğer sektörlerde özelleştirmenin uygulanması, küçük ve orta

ölçekli şirketler için finansman olanaklarının artması, bunların ve diğer yapıların geliştirilmesi, paranın "Büyük Getiri" gibi belirli amaçlara tahsis edilmesi anlamına gelmektedir. Tüm bu faktörler, Azerbaycan enerji sektörünün Karabağ ve Doğu Zengezur ile başlayan yeni bir çağa girdiğini ima etmektedir. Bu bölgelerin ekonomilerinin gelişimi için stratejik önceliklerden biri, endüstriyel parklar ve hizmet alanları, "akıllı şehir", "akıllı köy", tarım parkları, ortak girişimler, kümeler, teknoloji parkları, serbest ekonomik bölgeler ve diğerleri inşa ediliyor. Bu tesisler, ekonomik ve coğrafi özellikleri dikkate alınarak, İdari Bölge Kalkınma Planına göre inşa edilmiştir. Bu bölgelerin işgalinden kurtulanların nihai olarak kaldırılmasının ardından, yeni endüstriyel işletmelerin ve sosyal altyapı tesislerinin aşamalı olarak geliştirilmesi yoluyla eski mültecilerin evlerine sistemli olarak yeniden yerleştirilmesi başlayacaktır. Bunu takiben, her idari bölgenin ekonomik ve coğrafi özellikleri dikkate alınarak, ekonomik faaliyetin kilit sektörlerinde geniş bir yenilikçi şirket yapıları ağı gerekli olacaktır. Bu yapıların çağdaş teknoloji, BİT ile donatılacağı ve güçlü hammadde ve enerji kaynaklarının akılcı kullanımına dayalı olarak her bölgenin hızlı sosyo-ekonomik genişlemesi ile destekleneceğine şüphe yoktur. Kurtarılan bölgeler artık devasa bir şantiye görünümündedir. Bir yandan yeni altyapı projelerinin geliştirilmesi için sağlam temeller atılıyor, diğer yandan uluslararası standartlara uygun modern projeler hayata geçiriliyor. Bu bölgelerin ekonomilerinin aşağıda sıralanan altı ana sektörde kamu-özel sektör ortaklıkları yoluyla gelişeceğini belirtmek gerekir:

- Madencilik;
- hafif ve gıda endüstrisi;
- Tarım işletmesi;
- "Yeşil güç";
- Nakliye ve depolarda lojistik;
- Gezi ve Turizm.

2022-2026 yılları arasında Azerbaycan ekonomisinin yıllık ortalama yüzde 34, ülkenin petrol ve gaz dışı sektörünün GSYİH'sinin yıllık ortalama yüzde 5 ve özel sektörün ekonomideki payının artması bekleniyor. yüzde 88'e çıkması bekleniyor.

2.Kurtarılmış Alanların Doğal Kaynakları

Dağlık Karabağ bölgesi ve ona bitişik bir dizi bölge, Azerbaycan'ın zengin doğal kaynaklarına sahiptir ve geliştirilmektedir. Bu, Azerbaycan'ın ekonomisini güçlendirmesine ve halkının refahını iyileştirmesine yardımcı olacaktır. İşgal sonucunda 647.9 bin hektar tarım arazisi tahrip olmuştur [57]. Bu toprakların çoğu, çeşitli tarım ürünleri yetiştirmek için idealdir. Savaştan önce 199.000 hektar arazi tarıma elverişliydi.[4] Toplamda 1,7 milyon hektar arazi işgal edildi. Halihazırda bu devasa alan Azerbaycan tarımı için inşa edilebilir ve mahsul ekiminden işleme, ticaret ve bahçecilik üretimine kadar tüm üretim zinciri yeniden inşa edilebilir. Azerbaycan'ın ülke içinde yerinden edilmiş insanlar için evlerine döndükten sonra yeni işler anlamına geliyor **.** Örneğin Sovyet döneminde Cebrayil ve Fuzuli yörelerinde yerel halk bağcılık, hayvancılık, yem, ipekçilik, sebze ve meyvecilikle uğraşmaktaydı. Unutulmamalıdır ki, işgal sırasında Ermenistan, tarım ve ekonomik potansiyeli olan alanlarımızı yasadışı olarak kullandı. Aralık 2020'de Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev yaptığı konuşmada Ermenistan'ın Ağdam'ın Fuzuli, Cebrail ve Zengilan ilçelerinde yüzlerce hektarlık arazide buğday yetiştirdiğini duyurdu. Ermenistan, daha önce işgal edilen topraklarda 12 ayda 90.000 tona kadar buğday topluyor, Ermenistan'da sadece biraz daha fazla buğday üretiliyor, 12 ayda sadece 100.000 ton.Ayrıca birçok bağın zarar görmesine rağmen üzüm yetiştiriciliğine devam edildi. önceden işgal edilmiş bölgelerin bazı bölgelerinde [5].

Ek olarak, Küçük Kafkas sıradağlarının işgal altındaki bölgesi, 13-14.197 hektarlık değerli ormanlar dahil olmak üzere yaklaşık 246.7 yüz hektar geniş ormanlık alana sahiptir. Bu faktör Azerbaycan için inanılmaz derecede önemlidir, çünkü ülke topraklarının sadece %12'si ormanlarla kaplıdır. Zengilan ve Laçın (sırasıyla Basitchay ve Laçın) işgalden arındırılmış bölgelerin topraklarındaki kutsal alanları keşfedeceksiniz. Basitçay rezervimizde (Azerbaycan'ın Mor Kitabında listelenmiştir) 500 yıldan eski birkaç ağaçtan oluşan bir çınar ormanı bulunmaktadır. Ne yazık ki Ermenistan, mobilya üretimi için asırlık ağaçları yok etti ve büyük bir kesim işlemi gerçekleştirdi. Ayrıca , kurtarılmış topraklar minerallerle doludur. 155 maden yatağı büyük önem taşımaktadır. Maden yatakları beş altın yatağını içermektedir (işgal öncesi tahminlere göre bu yatakların tamamında 132 ton altın bulunmaktadır). Zod-Soyudlu, Azerbaycan'ın Ermenistan sınırına yakın, Kelbecer ilçesinde önemli bir altın yatağıdır (%74 ve 219 hektarlık tarlalar

Ermeni tarafında, %26'sı Ermeni sınırının içindedir).[9] Kelbecer bölgesindeki Zod Soyudlu sahasındaki toplam ticari rezerv seviyesinin 112 ton olduğu tahmin ediliyor. Ayrıca, mayınlı yataktan minimum cevher ekstraksiyonunun gram başına 0,8 ton olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca, Kelbecer bölgesi iade edilmeden önce Ermeni işgalcilerin çeşitli yabancı şirketlerle altın kaynaklarımızla ilgili yasadışı sözleşmeler imzaladığını ve ülkemiz kaynaklarına tecavüz ederek yasadışı bir finans kaynağı elde ettiğini de göz önünde bulundurmak gerekir. Rusya'nın GeoPro Mining Limited şirketinin bir yan kuruluşu olan GPMGold, cevher madenciliği veya ihracatı ile uğraşmaktadır. 2007'den beri, Kanada'nın First Dynasty Madenleri, Soyudlu'da yasa dışı olarak benzer faaliyetler yürütüyor. Ermeni Ararat Sarı Metal Geri Kazanım Şirketi'nde %50 hisse, böylece hisse bloğu %100'e ulaştı. GPMGold'un bu yatırımdan elde ettiği toplam nadir metal üretimi 145.000 ons oldu.[6] Ermeniler, servetlerinin 13 tondan fazla olduğu Kelbecer bölgesinde bulunan Ağduzdağ ve Tuthun'daki altın birikiminden de yararlandı. Ayrıca kurtarılmış bölgelerde çok miktarda cıva yatağı var. Burada Bakır (1.000 ton), kurşun (40.000 ton) ve çinko. Geçmiş yılların hesaplamalarına göre sadece Kelbecer ilçesindeki Ağyataq, Levçay ve Çorbulak'taki mevcut cıva yataklarının tam toplam oranları 850 ton idi. Gamişli ve Ağak'tan 200 tondan fazla yük var. Laçın bölgesinde Çılgazçay ve Narzanlı'da büyük cıva rezervleri bulunmaktadır. Ermeniler bu kaynakların birçoğunu yasadışı olarak kullandılar. Azerbaycan hükümetinin Ermenistan'dan tazminat talepleri için uluslararası mahkemelere sunabileceği toplam kullanım ve zararları hesaplamaya uluslararası denetim şirketlerini davet etmek için uygun çalışmalar yapılıyor.

İşgalden kurtarılan bölgelerin adı	Minerallerin sınıflandırılması
Ağdam	Kil, kum, çakıl, testere taşı, kesme taşı ve ham çimento
Ağdara	Kurşun, çinko, bakır, testere taşı, altın, kurşun, kil ve alçı
Kelbecer	Yapı taşları, kesme taşlar, renkli taşlar (obsidiyen, listvenit, pefritoid, oniks), altın, cıva, testere taşı, kil, perlit, kum ve çakıl
Laçin	Kil, kumtaşı, pomza, vermikülit, volkanik kül, akik, yeşim, cıva, testere taşı, kesme taşı, yapı taşı,
Cebrail	Kil, kum, yapı taşı, çimento, kil sıva, anhidrit, pomza, volkanik kül ve renkli taşlar (yeşim, kalsedon)
Fuzuli	Kum, çakıl, kil ve testere taşı
Aranan	Gümüş, altın, kum, çakıl, kil, yapı taşı, kalker ve kesme taşı
Kubadlı	Kil, renkli taş, yapı taşı, kaplama taşı ve testere taşı
Hocalı	Yüzey taşı, kum, çakıl ve kil
Şuşa	Kil, kaplama ve yapı taşı
Hocavend	Bina ve cephe taşı

Cədvəl 1. Karabağ ve Doğu Zengezur ekonomik bölgelerindeki maden kaynakları

Mənbə: https://interfax.az/print/817974/ru

Azerbaycan'ın kurtarılmış topraklarında inşaat malzemesi yatakları var. Örneğin, Cebrail ilçesinde urbisitlere maruz kalan inşaat malzemeleri rezervi var ve rezervlerinin 2.296 milyon olduğu tahmin ediliyor m^3. Toulouse sahasında küp taş rezervleri mevcuttur. Garajali'de 4.672 milyon kil m^3ve Gayarchyn-Veysalli'de 6.644 m^3milyon kil ile en az dört çimento hammadde rezervi bulunmaktadır.[7] Cebrail bölgesinde kum, çakıl, alçı ve diğer inşaat malzemelerinin bulunabileceği belirtilmelidir. Bütün bunlar, işgalden kurtarılan bölgelerin tamamen restorasyonu döneminde özellikle önemlidir. Yapı malzemelerinin imar projelerinde yaygın olarak kullanılması bölgede üretilen yapı malzemelerinin maliyetini düşürecek ve ihraç edilebilecektir. Sanayilerin ve yeni işlerin yaratılması için gerekli yapı malzemeleri kaynaklarının çıkarılması, kurtarılmış bölgelerin ekonomik potansiyelini ortaya koymaktadır.Yerel yapı malzemelerinin kullanılmasının, kurtarılmış topraklarımızın eşsiz mimari tarzının yeniden inşasına izin vereceği dikkate alınmalıdır. Ermenistan, kuvvetlerini Hocalı ve diğer yakın bölgelerdeki Hankendi'nden çekecek ve bu yerlerde üç renkli ulusal bayrak dalgalanacak. Bu şehirlere barış geldiğinde, ANAS Bölgesel Bilim Merkezi

faaliyetlerine yeniden başlayabilecek. Sanayi firmalarının bilim ve eğitim kurumlarının kaynaklarını tam olarak kullanabilmek için Hankendi'de modern bir sanayi parkının geliştirilmesi gerekmektedir.

Yürütülen sistem analizine dayanarak, işgal altındaki topraklarda yeni, modern ticari kuruluşların oluşturulmasıyla aşağıdaki örgütsel, teknolojik ve sosyo-ekonomik faydaların kolaylaştırılacağına inanıyorum:

- ❖ Uzun vadeli rekabet gücü bağlamında konular ve ortak çıkarlar üzerinde işbirliği;
- ❖ Özel yenilikçi girişimlerin ortak uygulaması;
- ❖ Mülkün doğru kullanımı;
- ❖ Belediyelerin bu alanlara, üretime ve hizmetlere daha fazla katılımı;
- ❖ Yeni araçların, teknolojilerin ve BİT'in asimilasyonunu kolaylaştıracak koşulların yaratılması;
- ❖ Yenilik yönetimi yöntemlerinin geniş uygulaması;
- ❖ Üretim, enerji ve nakliye maliyetlerinin azaltılması;
- ❖ Ekonomi, üretim yöntemi ve lojistik ilkesinin uygulanması;
- ❖ Finansal fırsatların ve ihracat kapasitesinin artırılması;
- ❖ Tarım teknolojileri, sıhhi hizmetler ve bitki sağlığı hizmetlerinin tek bir alanda uygulanması;
- ❖ Ürün üretimi, işlenmesi ve satışının nihai sonucunu dikkate alarak işgücünü harekete geçirmek;

Uluslararası ve ortak girişimlerin, bölgesel iş birliklerinin, finansal ve endüstriyel grupların, bölgesel kümelenmelerin, iş kuluçka merkezlerinin, yeni başlayanların ve diğerlerinin yanı sıra kadın girişimciliğinin geliştirilmesi, çok çeşitli markalı ürünlerin üretimini artırma fırsatları ve sivil toplum kuruluşlarının oluşturulması bölgelerde ticaret alışverişi yapılabilir.

Açıkçası, yeni ekonomik bölgelerin alanlarının ekonomik potansiyeline ulaşmak için sürdürülebilir ulaşım altyapısı gereklidir. Sonuç olarak, meslek sonrası rehabilitasyon programının temel hedeflerinden biri entegre bir ulaşım altyapısı oluşturmaktır. Karabağ Fuzuli Uluslararası Havalimanı'nın ilk hava durumu tamamlandı ve test uçuşları yapıldı. Bu havaalanından ayrıl. Şerit 3000 metre uzunluğunda ve 60 metre genişliğindedir. Ayrıca Zengilan ve Laçın bölgelerinde iki yeni uluslararası havalimanının temeli atıldı. Bu havalimanlarına ek olarak, yerel araç ve tren ağının rehabilitasyonu ve genişletilmesine başlandı ve şu anda birçok karayolu hizmete açıldı.

Büyük finans kurumlarının tahminlerine göre, işgalden kurtarılan toprakların restorasyonu, özellikle 2020-2021 yıllarında Azerbaycan'ın ekonomik büyümesi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. İşgalden kurtarılan topraklarda tarımı geliştirmek için önemli çalışmalar yapılıyor. Bu bölgeler tatlı su kaynaklarımızın %20'sini içermektedir. Savaştan önce bu bölgelerde tahılın yüzde 14,3'ü, pamuğun yüzde 3,3'ü, üzümün yüzde 31,5'i, patatesin yüzde 6,3'ü, sığır etinin yüzde 14,5'i, sütün yüzde 17,1'i, yumurtanın yüzde 3,6'sı ve yününün yüzde 19'u üretiliyordu. %3 [8]. "Akıllı Köy" kavramının, arazinin stratejik kullanımı ve elde edilen ürünlerin işlenmesi için gerekli altyapının geliştirilmesini de içermesi tesadüf değildir. Örnek olarak, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Ulu Önder'in değerli takipçisi First Lady Mehriban Aliyeva tarafından "Akıllı Köy" projesinin 27 Mayıs 2022'de Zengilan ilçesine bağlı Ağali köyünde açılışı , modern ileri teknolojilere dayalı projenin temeli olarak gösterilebilir. Bana bu bölgelere dönme ve memleketim Şuşam'ı inceleme, kurtarılan bölgelerin ekonomik güvenlik üzerindeki etkisini belirleme ve ampirik araştırmalar yapmak için elimizden gelenin en iyisini yapma fırsatı verdiği için Başkomutan'a ve ordumuza minnettarım. Biz muzaffer bir ulusun vatandaşlarıyız. Her Azerbaycanlı bu önemli zaferi görmekten mutludur. Artık Karabağ hakkında çok şey konuşabiliriz. "Zafer her zaman Azerbaycan'a nasip olsun!", "Karabağ Azerbaycan'dır!" diye büyük bir sevinçle ilan ediyorum.

Referans listesi

1. İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri.Xalq qəzeti. 09.12.2020.
2. Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri" Bakı "Azərbaycan" qəzeti, 2022-ci il.
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın regionları. Statistik məcmuə. Bakı. 2020. 828 s.
4. Azərbaycan Milli İqtisadiyyatı Perspektivinin Strateji Yol Xəritəsi Respublika. Bakı, 2016.125 s.
5. Preslib.az, Armyano-Azerbaycanskiy Nagorno-Karabaxskiy Konflikt, ibid, p.57.

6 Report.az, 27 years passed since occupation of Fuzuli and Jabrayil, August 23, 2020, Available at: https://report.az/en/karabakh/27-years-passed-since-occupation-of-fuzuli-and-jabrayil/, (Accessed: December 17, 2020).

7 Youtube.com, President Ilham Aliyev addresses the people, (translation from Azerbaijani), December 1, 2020, Available at: https://www.youtube.com/watch?v=ZGiynYxJXvs&t=1492s, (Accessed: December 18, 2020).

8. Ecoreform.az, Chto Predveshaet Osvobojdeniye Okkupirovannix Territoriy dlya Ekonomiki Azerbaycana, Available at: http://www.ecoreform.az/contact-us, (Accessed: December 18, 2020).

9.Omarov V., “Cruel exploitation of Karabakh and adjacent regions occupied by Armenia,” Sia.az, August 24, 2020, available at: https://sia.az/az/news/social/822274.html (accessed: December 22, 2020).

10. Nuriyev Q., “Azerbaijanskiy Klondayk: Armyane Doljni Vozmestit Usherb ot Ekspluatasii Mestorojdeniy v Karabakhe,” Report.az, October 10, 2020, available at: https://report.az/ru/energetika/azerbajdzhanskij-

BÖYÜK QAFQAZ TƏBİİ VİLAYƏTİNİN LANDŞAFT DİFFERENSİYASI

Dosent Sirac Məmmədov[67]
c.ü.f.d Cahan MƏMMƏDOVA[68]

Xülasə

Ərazinin müasir landşaftlarının diferensiasiya xüsusiyyətlərinin dəqiq tədqiqi üçün ilk növbədə onun sel ocaqlarının qidasını təşkil edən ovuntu materiallarının əmələ gəlməsində rolu olan geoloji-coğrafi şərait ilə torpaq əmələgəlmə şəraitinin qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi zəruridir.

Tədqiqat işini ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Böyük Qafqazın cənub yamacında müasir landşaftların diferensiasiyasında təbii amillə yanaşı antropogen amil də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, yuxarıda şərh etdiyimiz bütün məlumatlara əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, tərəfimizdən Böyük Qafqazın cənub yamacı ərazilərinin relyef xüsusiyyətləri, geoloji, geomorfoloji quruluşu, ərazinin müasir relyefi, tektonik strukturları və landşaftlarının formalaşmasında neotektonik hərəkətlərin rolu, mövcud morfometrik göstəricilər tədqiq olunmuş, eləcə də selli çay hövzələrinin yüksəklik qurşaqları üzrə paylanması qanunauyğunluqları müəyyənləşdirilmiş, ekzogen relyef əmələgətirici proseslər qiymətləndirilmişdir.Cənub – şərqi Qafqaz landşaft differensasiyası tektonik hərəkətlərin intensivliyindən asılıdır.Ərazi pliosen – dördüncü dövrdə olan hərəkətlər nəticəsində çay və dəniz terrasların əmələ gəlməsinə imkan yaratmışdır.

Çay terralarının aşağı səviyyəsində akkumulyativ, orta və yuxarı səviyyələrdə erozion-akkumulyativ və erozion mənşəlidirlər.Xəzərin pliosen-dördüncü terrasları əsasən Böyük Qafqazın şimal-şərq yamaclarında geniş yayılmışdır.İqlim şəraiti temperaturun, yağıntıların paylanması relyef parçalanmasından qeyri-bərabər paylanır.Eyni en dairəsində, eyni yüksəklikdə, lakin müxtəlif ekspozisiyada fərqli təbii-ərazi komplekslər formalaşır.Çay terraslarında xüsusi torpaq-bitki örtüyü yayılmışdır və bu cəhətdən ayrı-ayrı landşaft kompleksləri inkişaf etmişdir.

Açar sözlər *: Landşaft diferensiyasiyası, antropogen təsir, potensial.*

Landscape Differentiation of the Greater Caucasus Natural Region

Summary

In order to accurately study the features of differentiation of modern landscapes of the territory, first of all, it is necessary to determine the interaction of geological-geographical conditions and soil formation conditions, which play a role in the formation of the ground materials that make up the food of the floodplains.Summarizing the research work, it is possible to conclude that along with the natural factor, the anthropogenic factor is of great importance in the differentiation of modern landscapes on the southern slope of the Greater Caucasus.

In general, based on all the above information, we can note that the relief features of the southern slope of the Greater Caucasus, the geological, geomorphological structure, the modern relief of the territory, the role of neotectonic movements in the formation of tectonic structures and landscapes, existing morphometric indicators have been studied, as well as the regularities of distribution of floodplain river basinsSouth – East Caucasian landscape differentiation depends on the intensity of tectonic movements.

The Pliocene – as a result of the movements in the fourth period, the river and sea allowed the formation of terraces.They have accumulative origin at the lower level of river terraces, erosion-accumulative and erosion origin at the middle and upper levels.The Pliocene-quaternary terraces of the Caspian Sea are widespread mainly on the northeastern slopes of the Greater Caucasus.Climatic conditions the distribution of temperature, precipitation is unevenly distributed from the relief decomposition.At the same latitude, at the same altitude, however, different natural-territorial complexes are formed in different expositions.Special soil-vegetation is spread on the river terraces, and in this respect, separate landscape complexes have developed.

Key words *: Landscape differentiation, ecological potential of the landscape, potential.*

UOT(JEL):553, 504.062

Tədqiq olunan ərazi Cənub-Şərqi Qafqaz, Alp-Himalay qırışıqlığının geomorfoloji cəhətdən ən maraqlı sahələrindən biridir. Mövzunun seçilməsində məqsəd və qarşıya qoyulan tələb ondan ibarət olmuşdur ki, geniş ədəbiyyat materialına əsaslanaraq ərazidə çay və dəniz terraslarının müqayisəli səciyyəsi

[67] **Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, sirac.memmedov54@mail.ru**
[68] **Azərbaycan Pedaqoji Universiteti**

verilsin. Çay və dəniz terraslarının müqayisəli səciyyəsi bu rayonda öz əksini daha çox göstərir. Bu onunla əlaqədardır ki, Cənub – Şərqi Qafqazın alçaq dağlıq hissəsinə də çay və dəniz terrasları bir – birilə kəsilmişlər. Dəniz terraslarında fauna qalıqlarının tapılması onların yaşlarının dəqiq təyin olunması çay terraslarının yaşlarının dəqiq təyin olunmasına imkan yaratmışdır. Belə bir hal respublikanın başqa dağlıq bölgələrində az rast gəlinir ki, bu da çay terraslarının yaşlarının təyin edilməsi işində böyük çətinliklər əmələ gətirir.(İsmayılova A.A.,2015:26s)

Azərbaycanın dağlıq vilayətləri arasında sahəsinin böyüklüyü və geomorfoloji müxtəlifliyinə görə Böyük Qafqaz cənub-şərq hissəsi xüsusi yer tutur. Sahəsi 4415 km2.dir. Bu dağlar Azərbaycan ərazisinə Tinov-Rosso zirvəsindən (3385 m daxil olur və 350 km məsafədə) Xəzər dənizi sahillərinə qədər uzanır. onun tektonik davamı isə Abşeron yarımadası ilə Krasnovadsk arasında yüksək sualtı silsilə şəklində uzanır və Cənubi Xəzər çökəkliyini Orta Xəzər çökəkliyindən ayırır.

Böyük Qafqaz dağları cənubda Alazan - Əyriçay vadisi, cənub-şərqdə Şamaxı yaylası və Qobustan alçaq dağlığı, şimal-şərqdə Qusar maili düzənliyi və ensiz Boğaz düzənliyi ilə həmsərhəddir. Lakin ərazi vahidliyini nəzərə alaraq bəzi tədqiqatçılar bu adları çəkilən geomorfoloji sahələri də Böyük Qafqaza aid edirlər. Biz də Alazan - Əyriçay vadisi müstəsna olmaqla sadalanan sahələri Böyük Qafqaz geomorfoloji vilayəti ilə birlikdə nəzərdən keçirəcəyik.

Baş Qafqazın cənub-şərq künbəzvari qalxması hələ neotektonik mərhələdən xeyli əvvəllər, alp qırışıqlığı zamanı yaranmış strukturların mürəkkəb kompleksindən ibarətdir. Neotektonik mərhələdən əvvəl yaranmış uzununa və bir neçə eninə tektonik qırılmalar sahənin strukturunu çox mürəkkəbləşdirir.

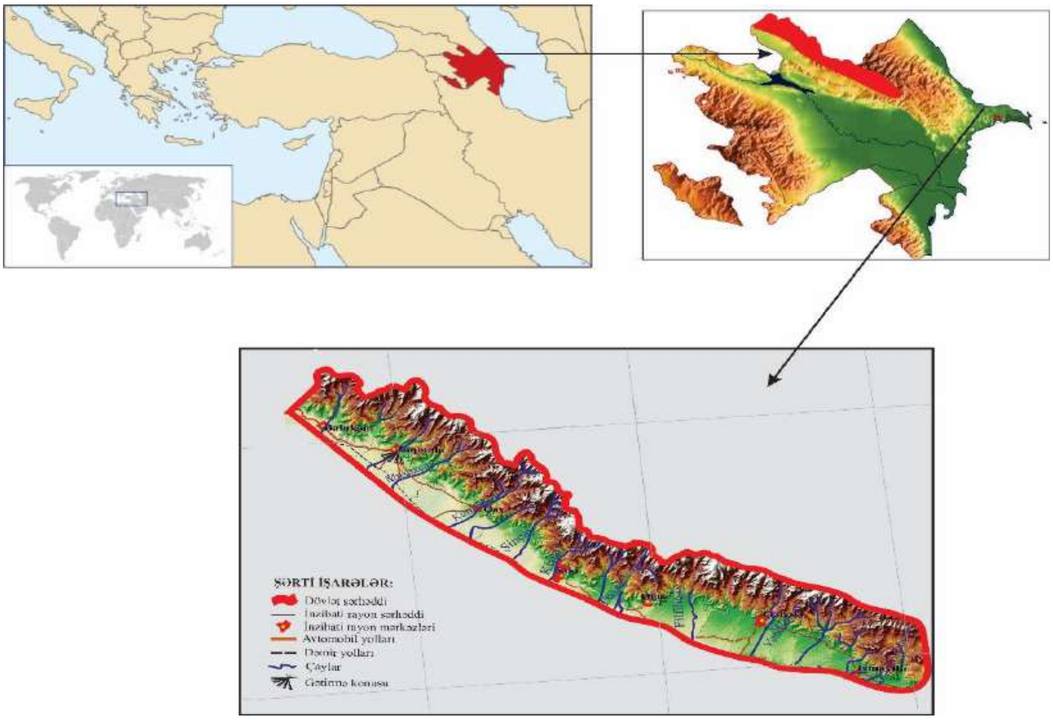

Şəkil 1:Tədqiqat ərazisinin coğrafi mövqeyi

Neotektonik mərhələnin başlanğıcında (Sarmat əsrinin sonunda) hələ Baş Qafqazın suayırıcı, yəni ən yüksək sahəsi dəniz səviyyəsindən cəmi 500-600 m yüksəklikdə yerləşirdi. Qalan ərazi Sarmat dənizi suları altında idi. Həmin dənizin çöküntüləri Şahdağda 3500 m yüksəkdə (B.Ə.Budaqov1969:177s.), cənub yamacın sıldırımlıqlarından isə 1000 m yüksəkdə (Dlamı kəndi yaxınlığında, tapılmışdır.(.R.M.Məmmədov 2009:142s)

Sarmat əsrindən sonra Baş Qafqaz dağları çox güclü tektonik qalxmaya məruz qalır, alt və orta pliosendə qısamüddətli fasilələrlə akçaqıl əsrinin başlanğıcına qədər davam edir. Bu müddət ərzində Baş Qafqazın ox hissəsi 1500-2000 m yüksəyə qalxır, ərazidə tipik orta dağlıq suayırıcı silsilə zonasında isə yüksək dağlığın aşağı pilləsi yaranır. Dağlarda eroziya prosesləri şiddətlənir, çayların eroziya fəaliyyəti güclənir, dağlardan yuyulan qırıntı məhsullar Baş Qafqazdan şimalda, şərqdə və cənubda əyilməkdə davam edən tektonik depressiyalarda və dəniz hövzələrində çöküntü qatlarını yaradır. Bu müddətdə Baş Qafqaz

terrigen çöküntülərlə orta Kür çökəyində qalınlığı 2000 m-ə çatan şirək qatını, cənub-şərq periklinal əyilmələrdə (Abşeron, Qobustan və s.) və eləcə də şimal-şərqdə Qusar sinklinoriumunda neotis, kont məhsuldar qat hövzələrini məhsullarla təmin edir. Balaxanı hövzəsi səviyyəsinin dəniz səviyyəsindən 600-700 m-ə qədər aşağıda olması relyefin kontrastını daha da artırır, eroziya və denudasiyanı xeyli gücləndirir.(Müseyibov M.A;1998:399s)

Ağcaqıl əsrinin əvvəllərində Baş Qafqazda tektonik zəifləmə baş verir, dağları eroziya və denudasiya xeyli alçaldır. Dağətəyi sahələr böyük akçaqıl transqressiyası suları ilə örtülür. Lakin akçaqılın axırından etibarən və xüsusilə Abşeron əsrinin ikinci yarısından Baş Qafqazda və onu əhatə edən tektonik zonalarda tektonik qalxa özünü yenidən böyük bir güclə göstərir. Dağların şimal yamacında akçaqıl çöküntüləri həmin hərəkətlər nəticəsində 1600-1800 m, cənub ətəyində 1000m yüksəyə qalxmışdır, cənub-şərq yamacda akcaqıl əsrində sahil zonasında yaranmış hamar səthlər isə ciddi diferensiasiaya məruz qalmış və 800-1000 m-dən 1500-1600 m-ə qədər yüksəyə qalxmışdır. Cənub yamac çox dik olduğundan burada cavan dövrlərin çöküntüləri və hamar səthləri yaxşı saxlanmamışdır. Bu məlumatların təhlili göstərir ki, Baş Qafqazın suayrıcı zonasında tektonik qalxmanın böyüklüyü yuxarı pliosen və dördüncü dövrdə 2000m-dən artıq olmuşdur. Bu rəqəm şimal yamacda orta dağlıqda 1800-1900 m-ə qədər, cənub-şərq yamacda 1400-1600 m- qədər azalır və dağlıq zonanın ətəklərində əyilmə ilə əvəz olunur. Beləliklə, Baş Qafqazın Azərbaycan ərazisində yerləşən cənub-şərq hissəsi geotektonik mərhələdə özünü iki əsas fəallaşma dövrü ilə göstərən güclü tektonik qalxmaya məruz qalmış və qalxmanın ümumi maksimal böyüklüyü suayırıcı zonada 3500-4500 m olmuşdur. Bu göstərir ki, Baş Qafqaz dağlarının böyük bir dağlıq morfostruktur kimi yaranması əsasən pliosen və dördüncü dövrü əhatə edən neotektonik mərhələdə olmuş güclü qalxmalarla bağlıdır. Dağların yamaclarını kəsən dərin çay dərələri, qədim dərələri çayların ”atıb getməsi”, hamar səthlərin yaranması və deformasiyası, müasir relyefin başqa xüsusiyyətləri də bu dövrdən yaranmağa başlamış və müasir formasını almışdır.

Baş Qafqaz cənub-şərq pereklinalında Qobustan-Abşeron geotektonik sahəsi yerləşir. Neotektonik mərhələdən əvvəl sahə intensiv çökməyə məruz qalmışdır. Ayrı-ayrı sinklinal zonalarda tək məhsuldar qat çöküntülərin qalınlığı 2000-3000 m-ə çatır. Yuxarı pliosen və dördüncü dövrdə Qobustan-Abşeron sahəsində diferensial qırışıqlı tektonik hərəkətlər güclənir. Sinklinal zonalarda çöküntü toplanır, antiklinal zonalar isə qalxmaya, abraziya və denudasiyaya məruz qalır. Qalxma sahənin qərbində daha üstün olur, tektonik çökmə isə şərqində üstün olur. Yuxarı pliosen-dördüncü dövrdə əyilmənin böyüklüyü cənub-şərqi Qobustanda və Bakı arxipelağında 1000-3000 m arasında, qalxmanın böyüklüyü cənubi və mərkəzi Qobustanda 200-500 m, qərbdə isə 600-800 m-ə qədərdir. Qobustan və Abşeronun müasir strukturları və relyefi bilavasitə neotektonik hərəkətlərlə bağlıdır. Ərazinin ən əlamətdar cəhətlərindən biri burada yuxarı pliosendə və dördüncü dövrdə palçıq vulkanlarının fəaliyyətinin güclənməsidir. Bununla əlaqədar morfoloji cəhətdən özünü aydın göstərən palçıq vulkanı relyef formaları yaranmışdır. Palçıq vulkanlarının əksəriyyəti neotektonik dövrdə fəal olan, yaxud bu dövrdə yaranmış tektonik qırılmalar zonasında yerləşir.

Baş Qafqaz dağları ilə Xəzər dənizi arasında yerləşən Qusar-Dəvəçi tektonik əyilməsi neotektonikasına görə 2 əsas hissəyə ayrılır:

1. Şimal-şərq (Xəzəryanı)
2. Cənub – qərb.

Əsasən Samur-Dəvəçi ovalığını tutan şimal-şərq sahə bütün neotektonik mərhələ ərzində müxtəlif sürətlə əyilməyə məruz qalmışdır və burada 2000-3000 m-dən artıq qalınlığı olan dəniz və kontinental çöküntü qatı toplanmışdır.

Akkumulyasiya prosesinin sürəti tektonik əyilmənin sürətindən geri qalmadığı üçün əyilmə relyefdə özünü yalnız birtərəfli, ümumiyyətlə ərazinin ovalıq relyefi olması və şimal-şərq kənarının dəniz suları ilə örtülməsində göstərmiş, səthdə aydın seçilən tektonik çökəklik yarada bilməmişdir. Lakin bu çökəklik, ikinci dərəcəli gömülmüş qırışıqlarla mürəkkəbləşmişdir. Çökəklik yuxarı pliosendə, yaxud ümumiyyətlə pliosen çöküntülərinin dabanı vəziyyətində özünü yaxşı göstərir. Akçaqılın əvvəlindən etibarən ərazidə əyilmə 1000 m-ə çatır.

1.Relyefi

Baş Qafqaz sıra dağları Azərbaycan ərazisinə Gürcüstanla sərhəddə yerləşən Tinov Rossa zirvəsindən (3385 m) daxil olur və cənub-şərqdə yelpikvari şaxələnərək Abşeron yarımadasına və

Qobustana uzanır. Bu dağlar bir neçə böyük və bir-birindən fərqlənən oroqrafik vahidlərdən, dağ silsilələrindən, dağarası çökəklərdən, dağətəyi yayla və maili düzənlikdən ibarətdir.

Baş Qafqaz dağları Azərbaycan ərazisində iki əsas silsilə yaradır: Baş Suayırıcı silsilə və Yan silsilə. Baş Suayırıcı silsilə əsasən yüksək dağlıq olub alp tipli relyefə malikdir. Ən yüksək zirvələri Bazardüzü (4480 m), Tufan (4191 m), Məlkəmüd (3875 m), Babadağ (3632 m) və s.-dir. O, heç yerdə çaylarla kəsilmir. Yüksək zirvələrində kiçik buzlaqlar var. Pirsaatçay və Qozluçayın mənbəyindən cənub-şərqə Baş Suayırıcı silsilə şaxələnir və alçalaraq Abşerona keçir. Burada Baş Suayırıcının birbaşa şərqə davamında Dübrar (2206 m) və Gədi (1223 m) dağları, bunlardan bir qədər cənubda Aladaş tirəsi və İlxıdağ (336 m) yerləşir. Baş Suayırıcı silsilədən cənubs dağlar Alazan – Əyriçay vadisinə çox dik enir. Burada çay dərələri çox dərin kəsilmişdir (1000-1900 m-ə qədər). Çay dərələri dağların istiqamətinə əsasən perpendikulyar uzandığına görə bir çox köndələn erozion tirələr yaranmışdır. B.Ə.Budaqovun (1969) verdiyi məlumata görə burada 20-yə qədər iri köndələn tirə uzanır (Murovdağ, Qonzaqar, Qumbaşı, Qaflan yaylaq, Qızıl qaya və s.). Köndələn tirələrin yüksəkliyi 20-30 km məsafədə 3500-3600 m-dən 600-800 m-ə qədər alçalır. Səthin alçalma qradiyenti cənub yamacda 100-150 m/km-ə çatır. Baş Suayırıcıya paralel uzanan tirələr qısa olub, cənub yamac çaylarının qollarının erozion fəaliyyəti nəticəsində yaranmışdır. Bunların əksəriyyəti möhkəm süxur qatlarına uyğun gəlir. Cənub yamacda tektonik mənşəli qısa, asimmetrik quruluşlu tirələr də müşahidə edilir.

Göyçay çayının yuxarı axınından şərqə cənub yamacın oroqrafik xüsusiyyətləri xeyli dəyişir. Beləliklə, burada əvvəllər olduğu kimi Baş Suayırıcı silsilə birdən-birə alçalmır. Ondan cənubda bir neçə görkəmli oroqrafik vahidlər meydana çıxır, köndələn tirələrsə artıq aradan çıxır. Burada Baş Suayırıcı silsilənin sıldırımlı dik cənub yamacına paralel Göyçayın və Girdimançayın mənsəblərinin dərələri, ondan cənubda asimmetrik quruluşlu Qovdağ (2435 m) və Matur (2300 m) tirələri uzanır. Bu dağlar öz növbəsində cənubdan Müdrü və Lahıc (1400-1700 m) orta dağlıq çökəkləri ilə əhatələnir. Bu sahənin ən görkəmli oroqrafik elementi Niyaldağ silsiləsidir (2310 m). Girdimançay bu silsiləni dərin (1000-1200 m) andesedent dərə ilə 2 hissəyə bölür. Ağsu çayının mənsəbində dağlar artıq gömülür və ondan şərqdə hamar səthlərin geniş yayıldığı platoya keçir.

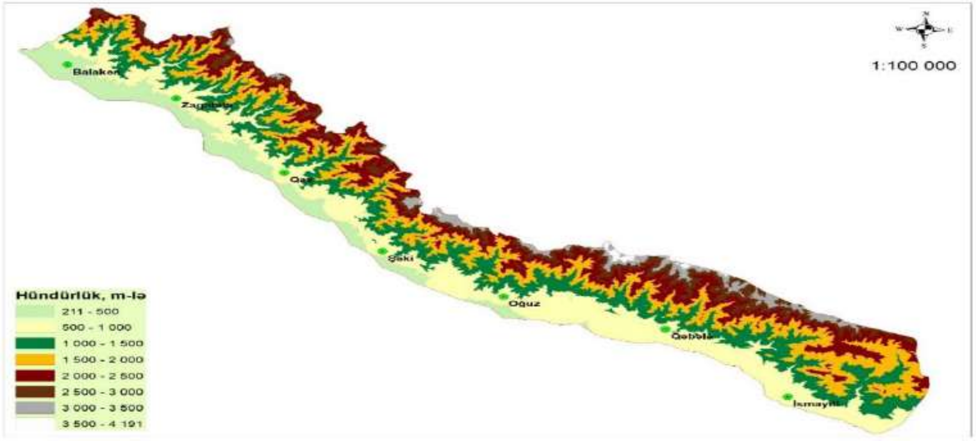

Şəkil 2: Böyük Qafqazın cənub yamacının hipsometrik xəritəsi

Böyük Qafqaz sıra dağlarının şimal (şimal-şərq) yamacı oroqrafiyası xüsusiyyətlərinə görə cənub (cənub-qərb) yamacdan çox fərqlənir. Burada cənub yamacdan fərqli olaraq Baş Suayırıcı silsiləyə paralel bir neçə yan silsilə və dağ tirələri uzanır. Bunlardan ən böyüyü Yan silsilədir. Bu, şimal-qərbdə Şahdağ massivindən (4250 m) başlayıb cənub-şərqdə Beşbarmaq dağına qədər (549 m) uzanır və bu istiqamətdə alçalır. Şahdağ və ondan şərqdə yerləşən Qızılqaya massivləri dik yamaclı olub, səthi hamardır. Baş Suayırıcı ilə Yan silsilə arasında Qoytar-Qoca sıra dağı və Yerfi monoklinal tirəsi, Yan silsilədən şimalda Şuduq, Şimal-şərqdə isə Qaynarça tirəsi uzanır. Sadalanan sıra dağlarla köndələn erozion dağların kəsişməsi ərazinin oroqrafik quruluşunu xeyli mürəkkəbləşdirir. (İsmaılova L.A;2012:46,52s)

Sıra dağlar arasında bir çox çökəkliklər yerləşir. Bunlardan ən görkəmlisi Xalton, Gilgilçay, Yerfi, Tuğçay çökəklikləridir. Baş Qafqaz dağlarının cənub-şərq vilayəti oroqrafiyasının əsas elementləri geniş sahə tutan hamar səthlər (yaylalar), antiklinal, monoklinal tirələr (şimal və qərbi Qobustanda) terraslı çay

dərələri, çökəklər, sinklinal quruluşlu yaylalar (cənub-şərqi Qobustanda) və palçıq vulkanı dağlarından ibarətdir. Ərazinin dəniz sahili rayonlarında sol çökəkləri, dəniz terrasları düzənlikləri də geniş yer tutur.

Baş Qafqaz dağlarının şimal ətəyində geniş Qusar maili düzənliyi və Xəzəryanı (Samur-Dəvəçi) ovalığı yerləşir. Qusar maili düzənliyi dəniz səviyyəsindən 2000 m-ə qədər yüksəlir və qutuvari terraslı çay dərələri ilə kəsilmişdir. Xəzəryanı ovalıqda çaylar əksərən ensiz yarğanvari dərələrə axır.

2.İqlimi

Azərbaycan ərazisi mürəkkəb təbii şəraitə malikdir. Əsas iqlimyaradıcı amillərin – günəş radiasiyası, atmosfer dövranı və səth örtüyü xarakterinin mürəkkəb qarşılıqlı təsiri respublikamızın kiçik ərazisində müxtəlif iqlim növlərinin əmələ gəlməsində səbəb olur. Ərazinin çox hissəsi dağlıq olan Azərbaycan şəraitində oroqrafik quruluşun iqlimə təsiri böyükdür. Məsələn, Qafqaz dağları şimal rayonlarından gələn soyuq hava kütlələrinin qarşısını bir "divar" kimi alaraq soyuq havaların respublika ərazisinə maneəsiz daxil olmasının qarşısını alır.

Nəticədə Azərbaycanın iqlimi ondan bir neçə dərəcə şimalda yerləşən və soyuq hava kütlələrinə açıq olan Şimali Qafqazın iqlimindən kəskin surətdə fərqlənir.

Şimaldan gələn soyuq hava kütlələrindən müdafiə olunma dərəcəsinə, ayrı-ayrı rayonların Xəzər dənizindən uzaqlığına, mürəkkəb relyef quruluşuna və dəniz səviyyəsindən olan müxtəlif hündürlüyünə görə Azərbaycan ərazisində havanın temperaturu qeyri-bərabər paylanır.

Eyni en dairəsində, eyni yüksəklikdə, lakin müxtəlif ekspazisiyaya malik olan iki məntəqənin temperatur şəraitində böyük fərq vardır. Məsələn, Böyük Qafqazın cənub yamacında yerləşən Şəkidə (634 m) yanvar ayının orta temperaturu onunla təxminən eyni en dairəsi və eyni hündürlükdə şimal-şərq yamaclarında yerləşən və şimaldan gələn soyuq hava kütlələrinin bilavasitə təsirinə məruz qalan Qubadakından (615 m) yüksəkdir. Şəki-Zaqatala massivində istiqaməti az bir meyilliklə cənuba doğru yenilənmiş amfiteatra bənzər relyef formaları vardır ki, burada günəşli ilin fəsillərindən asılı olmayaraq havanın temperaturu ətrafındakından bir neçə dərəcə yüksək olur. Xəzər dənizindən müxtəlif uzaqlıqda yerləşən məntəqələrin də temperaturu fərqlidir. Yüksəkliyin iqlimə olan təsiri havanın temperaturunun gedişində daha aydın nəzərə çarpır. Düzən rayonlardan dağlara qalxdıqca hər 100 m-də havanın temperaturu orta hesabla 0,6° düşür.

Yanvarın orta temperaturu orta dağlıq zonada -2 və -3, yüksək dağlıq zonada isə -4 və -5 və daha aşağı olur. Birinci şaxta oktyabrda, yüksək dağlıq zonada isə sentyabrın axırlarından başlayır. Şaxtalı günlərin sayı Qırızda (Quba-Xaçmaz massivində) 250-300 arasında tərəddüd edir.(Müseyibov M.A;1998:399s)

Atmosfer dövranı prosesləri qış tipindən yay tipinə keçid şəraitində olduğuna görə martda havalar çox dəyişkən keçir. Martın axırında dağətəyi və dağlıq zonada qar örtüyü əriməyə başlayır. Apreldə havalar istiləşir, dağətəyi zonada 11-14, yüksəyə qalxdıqca bu kəmiyyət azalır.

Dağətəyi rayonlar temperatur rejiminə görə Kür-Araz ovalığında az fərqlənir. Belə ki, bu rayonlar ilin isti dövründə isti Kür-Araz ovalığın təsirinə məruz qalır. Orta və yüksək dağ zonasında isə hündürlüyün temperaturaya təsiri nəticəsində yay mülayim və sərin keçir.

Orta aylıq temperaturun ən yüksək kəmiyyəti dağətəyi və orta dağlıqda iyulda, yüksək dağ zonasında isə qar örtüyünün gec əriməsi ilə əlaqədar olaraq, avqustda düşür.

Temperaturun sutkalıq gedişi belədir: səhər tezdən günəş torpağı qızdırması ilə bərabər havanın temperaturu qalxır və saat 14-15-də maksimuma çatır. Saat 15-dən başlayaraq hava tədricən soyuyur və havanın sutkalıq minimumu səhər tezdən günəş çıxmamışdan qabaq müşahidə edilir.

Müxtəlif fiziki-coğrafi şəraitə malik olduğuna görə Azərbaycan ərazisinə düşən yağıntıların miqdarı və rejimi müxtəlifdir.

İl ərzində yağıntıların miqdarı Abşeron yarımadası rayonunda 102 mm-dən (Puta) Lənkəran təbii vilayətində 1700 mm-ə qədər (Astara rayonu) tərəddüd edir.

Kür – Araz ovalığında düşən yağıntıların miqdarı 150 - 400 mm-dir. Buradan dağlara doğru getdikcə bir qayda olaraq yağıntı çoxalır. Dağlıq rayonlarda bu artım müəyyən hündürlüyə qədər davam edir və sonra azalır. Respublika ərazisində illik yağıntıların miqdarı aşağıdakı kimi paylanır. Böyük Qafqazın cənub yamaclarında 400-1300 mm, şimal-şərq yamaclarında (Quba-Xaçmaz massivi) 300-700 mm,

Qobustanda 200-400 mm, Kiçik Qafqazın şimal rayonlarında 400-700 mm, cənub rayonlarında isə 400-800 mm, Naxçıvan MR-da 200-700 mm olur.

Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsində yağıntıların rejimi dənizsahili və düzənlik rayonlarda fərqlidir. Burada maksimum ildə bir dəfə olur. Hündürlükdən asılı olaraq yazın axırı, yay aylarına düşür. Məsələn, dağətəyi zonada yerləşən Qutqaşen yağıntılarının rejimi Kür-Araz ovalığındakına yaxındır, yəni maksimum yazın axırında (may) müşahidə edilir. Yüksəyə qalxdıqca maksimum yağıntıların düşmə vaxtı dəyişilir. 2000 m yüksəklikdə yerləşən Qrızda bu iyuna düşür. İlin soyuq yarısında ərazinin dağlıq rayonlarında yağıntılar sülb halında düşür. Düzənlik və dənizsahili rayonlarında isə qar seyrək hallarda yağır. Birinci qar adətən düzənlik və dağətəyi rayonlarda noyabrın axırı və dekabrın əvvəllərində, axırıncı qar isə martın birinci yarısında müşahidə edilir. Dağlıq rayonlarda yüksəyə qalxdıqca ilk qar daha tez (sentyabr-oktyabr), axırıncı qar isə daha gec (aprel-may) yağır.

Düzənlik rayonlarda isə qar örtüyü seyrək hallarda əmələ gəlir və qısa müddətli olur. Dağlıq rayonlarda isə bu davamlı olub, bütün qış uzunu qalır. Qar örtüyünün orta qalınlığı adətən dağətəyi zonada 5-7 sm, dağlarda isə hündürlükdən asılı olaraq 10-50 sm arasında tərəddüd edir. Güclü soyuq hava axınlarının respublika ərazisinə daxil olması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın bəzi rayonlarına bol qar yağır. Belə hallarda qar örütüyünün maksimal qalınlığı 75 sm və daha çox olur. .(Müseyibov M.A;1998:399s)

Çay şəbəkəsi. Cənub-şərqi Qafqaz dağlarından öz başlanğıcını götürən çaylar tipik dağ çaylarıdır. Bu çaylar öz başlanğıclarını 1500-4000 m-ə qədər yüksəkliyi olan sahələrdən götürür və səviyyəsi -28 m olan Xəzər dənizinə tökülür.

Ərazinin çay şəbəkəsi müxtəlif sıxlığa malikdir. Belə ki, çay şəbəkə sıxlığı Xəzərsahili ovalığından dağlıq zonaya doğru çoxları 0,10-0,30 km^2-dən 0,80-0,90 km^2-ə qədər dəyişir. Bütün ərazinin orta çay şəbəkə sıxlığı isə 0,54 km^2-dir.

Dağlıq zonaya tərəf çay şəbəkə sıxlığının artması, həmin istiqamətdə kiçik çayların sayının çoxalması ilə izah edilir. Şimal-şərqi Azərbaycan çaylarının bəziləri öz başlanğıcını Baş suayırıcıdan, bəziləri isə Yan silsilədən götürür. Baş Suayırıcıdan başlayan çayların mənbələri 2500 m-dən yüksəkdə, Yan silsilədən başlayan çayların mənbələri isə əksəri 2000 m-dən alçaqdadır.

Baş Suayırıcıdan başlayan çaylar öz yollarında Yan silsiləni kəsərək kanyonvari dərələr əmələ gətirmişlər. Bunlardan Qusarçayda Ləzə, Qudyalçayda Qrız, Qaraçayda Buduq və Vəlvələçayda Təngə kanyonlarını göstərmək olar. Ərazinin çayları yuxarı axanda böyük meyilliyə malik olduğundan çox sürətlə axır və öz yataqlarını qüvvətli yuyaraq dərin dərələr əmələ gətirirlər. Ümumiyyətlə, ərazi çaylarının orta meyillikləri 0,0234-0,0324 arasında dəyişir.

Orta dağlıq zonada və Qusar maili düzənliyində çayların sürəti azalır və onların dərələri təknəvari şəkil alır. Düzənlik zonaya çıxdıqda çaylar öz sularını gətirmə konuslarına yayırlar. Xəzərsahili ovalığında çaylar bir neçə qola ayrılaraq dayaz dərələrdə axırlar.

Şimal-şərqi Azərbaycan çaylarında sel hadisələri də müşahidə edilir. Qusarçaydan Şabrana qədər olan sahədəki çaylarda selin əsas kütləsini iri qırıntılı materiallar təşkil edir, çünki bu sahədə süxurlar nisbətən möhkəmdir və eyni zamanda yer səthi bitki örtüyü ilə mühafizə olunur. Şabrançaydan cənuba olan çaylarda isə sel palçıq axını şəklində olur. Bu sahə əsasən yumşaq gilli süxurlardan ibarət olub, bitki örtüyü ilə zəif mühafizə olunur. Dəvəçiçay və Şobrançayda tez-tez qüvvətli sellər baş verir.

Sahənin kiçik olmasına baxmayaraq, buradakı çaylar su rejiminə görə bir-birindən fərqlənir. Vəlvələçaydan şimalda olan çayların qidasını əsasən qar suları təşkil edir. Buna görə də aprel ayından başlayaraq qarların əriməsi nəticəsində həmin çaylarda su çoxalır və bu vəziyyət mayın axırına qədər davam edir. Mayın axırında alçaq zonada çayların əriyib qurtardığı zaman bu çaylarda suyun artması, buzlaqların və daimi qarların əriməsi hesabına əmələ gəlir. Bu daşqınlar iyundan sentyabra qədər davam etməklə, ən yüksək qiymətinə iyun-iyul aylarında çatır. Qusarçay və Qudyalçayda illik axımın 35- 45 % qədəri iyun-iyul aylarına düşür. Noyabrdan başlayaraq temperaturun düşməsi ilə əlaqədar olaraq, daimi qarların və buzların əriməsi zəifləyir və bu daşqınlar payız yağışlarından əmələ gələn kiçik qaşqınlarla əvəz olunur. Çayların azsulu dövrü qışda olur, bu zaman çayın qidasının əsas hissəsini yeraltı sular təşkil edir.

Vəlvələçaydan cənub-şərqdə olan çayların qidasının əsas hissəsini yağış suları təşkil edir. Bu çayların qidalanmasında yeraltı suların və əriyən qarların rolu azdır. Həmin çaylarda daşqınlar əsasən mart-aprel aylarında düşən yağışlar nəticəsində əmələ gəlir.

Cənub-Şərqi Qafqazdan baş götürən əsas çaylar Samur, Qusarçay, Qudyalçay, Vəlvələçay, Qaraçay, Şabrançay, Gilgilçay, Ataçay, Tuğçay, Sulaq, Arqun, Rubas və başqalarını göstərmək olar.

Abşeron – Qobustan sahəsinin çayları yağış suyu ilə qidalanmaqla öz mənbələrini Cənub-Şərqi Qafqazın qurtaracağından alıb, şərq və cənub-şərq istiqamətində axaraq Xəzər dənizinə tökülür. Yağmurlar az düşdüyündən (400 mm-ə qədər) burada çay şəbəkəsi çox zəif inkişaf etmişdir (0,18 km^2-dən 0,47 km^2 arasında dəyişir).

Yay daşqınları mart ayından başlayaraq may və iyunda maksimum dərəcəsinə çatır. Ən az su sərfi iyul-avqust və yanvar-fevral aylarında olur. Əsas çayları Sumqayıt, Pirsaat və Ceyrankeçməz hesab olunur.

3. Torpaq örtüyü

Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsinin özünəməxsus müxtəlif torpaq örtüyü vardır. Burada çəmən, dağ-meşə, qonur, dağ-meşə qəhvəyi, dağ qara torpaq, şabalıdı, açıq və boz şabalıdı, səhra, yarımsəhra qonur və boz-qonur, boz aran-meşə, çəmən, şoran torpaq tiplərinə rast gəlmək mümkündür. Əsas torpaq tipləri də ayrı-ayrı yarımtip və növlərdən ibarətdir.

Dağ-çəmən torflu torpaqlar alp zonası üçün xarakterikdir. Bu torpaqlarda yarımparçalanmış üzvi qalıqlar toplanır, torflu qatın qalınlığı 3-5 sm, humusun miqdarı 16-18%-ə qədər olur. Cənub yamaclarda torflu qat 15-20 sm, nisbətən düz yerlərdə isə 50-60 sm-dir. Bu torpaqlara Bazardüzü, Babadağın şimal yamaclarında çox təsadüf edilir. Dağ-çəmən çimli torpaqlar ən çox subalp zona üçün xarakterikdir. Bu torpaqların üst qatı çimli olmaqla humus 11,0-15,0%-dir. Dağ-çəmən torpaqlarından otlaq yerləri kimi istifadə edilir.

Dağ-meşə qonur torpaqlarının açıq və tünd növləri vardır. Bu növlər alp və subalp qurşaqlarından aşağıda yayılaraq, dağların şimal və cənub yamaclarında inkişaf etmişdir. Dağ-meşə qəhvəyi torpaqları Böyük Qafqazda nisbətən azdır. Bu torpaqlar ən çox dağların cənub-şərq və qismən də şimal-şərq hissəsində yayılmışdır. Humusun miqdarı 12-14 %-dir. Bu torpaqlara Quba, Şamaxı, Qonaqkənd, Xızı, Qusar rayonlarında daha çox təsadüf edilir.

Dağ-qara torpaqları dağ-meşə torpaqları qurşağından aşağıda yayılaraq, az humuslu dağ-qara torpaqlara və yuyulmuş dağ-qara torpaqlarına bölünür. Humusun miqdarı 5-10%-dir. Dağ-qara torpaqlarından aşağıda şabalıdı torpaqlar geniş yayılmışdır. Bu torpaqların tünd, adi və açıq şabalıdı növləri vardır və onlar bir-birindən fərqlənir. Şabalıdı torpaqlar şərqdə Mərəzə, Xızı, Şamaxı, Quba, Qusar rayonlarına qədər, qərbdə Alazan, Qabırrı çaylarına qədər uzanır.

Boz-şabalıdı torpaqlara ən çox Quba-Qusar rayonları meşələrinin ən aşağı kənarlarında təsadüf edilir. Səhra, yarımsəhra qonur və boz-qonur torpaqlar şabalıdı torpaqlarla boz torpaqlar arasında Bozdağın bütün yamaclarında yayılmışdır. Boz torpaqlara Abşeronda, Qobustanda təsadüf edilir. Şəki-Zaqatala massivində, torpaqlar şərq hissəsinə nisbətən daha çox rütubətlənməyə məruz qalır .

Alazan-Həftəran vadisi üçün aran boz meşə torpaqları xarakterikdir. Bu torpaqların rəngi göyümtül-boz olub, yura şistlərinin aşınma məhsulları və təbaşir yığınları üzərində əmələ gəlmişdir.

4.Bitki Örtüyü Və Heyvanlar Aləmi

Azərbaycanın bitki örtüyü 4000-dən artıq növü birləşdirən bir çox müxtəlif bitki qruplaşmalarından ibarətdir. Buranın heyvanlar aləmi də çox zəngindir. Bitki örtüyünün və heyvanlar aləminin zənginliyinə səbəb fiziki-coğrafi şəraitin müxtəlif olmasıdır.

Ovalıqdan başlamış yüksək dağ zirvələrinə qədər müxtəlif bitki qurşaqları bir-birini əvəz edir. Heyvanlar aləmi də buna uyğun olaraq dəyişir. Abşeron yarımadasında boz torpaqlar üzərində yarımsəhra sünbüllü ot bitkiləri yayılmışdır. Bu torpaqlarda həmçinin üzüm, əncir, nar və başqa meyvələr də yetişir. Abşeronda geniş zeytun plantasiyaları salınmışdır. Respublikada zəfəran yalnız burada yetişir.

Samur-Dəvəçi ovalığının bitki örtüyü əsasən yovşanlı yarımsəhra bitkilərindən çox az sahədə isə bataqlıq bitkilərindən ibarətdir. Qobustan ilk baxışda çılpaq görünsə də, bitki növünün miqdarına görə çox zəngindir. Burada 1470 növ bitkidən 600 növü çiçəkli bitki olması müəyyən edilmişdir. Yarımsəhra və şoranlıq tipinə aid olan yovşan, kəngiz, tupil, xoruzgülü, qayıqçiçək, qanqal, öldürkən və s. daha çox yayılmışdır. Qobustanda quraqlığa davam gətirən kollardan nar, iydə, əncir, murdarça kolları vardır.

Heyvanlar aləmi yoxsuldur. Ceyran, canavar, tülkü, çaqqal, dovşan, porsuq və sürünənlər vardır.

Dağ meşələri zonasının (500-700 m-dən 2000-2200 m-ə kimi) aşağı hissəsində seyrək və xırda ağaclar vardır. Yuxarı qalxdıqca meşə sıxlaşır və quraqlığa davamlı ağac növləri bir qədər rütubət sevən ağac növləri ilə əvəz olunur. Bu meşələrin aşağı hissəsində palıd vardır. Yuxarı hissədə buna vələs, daha yuxarıda buna fıstıq qarışır. Burada yemişan, əzgil, yərməşov, zoğal, alça, cıralma, fındıq, dəmirqara vardır. Orta dağ yamacları (1000-1900 m) qurşağında fıstıq meşələri üçün səciyyəvi olan Qafqaz maralı, cüyür və dağ keçiləri eynilə burada da vardır. Orta dağ yamacında qaban, porsuq, dələ, boz ayı, vaşaq, quşlardan Qafqaz sertisi, ağacdələn, adi sitta, ardıc quşu, şərq bülbülü, qırğı vardır.

Seyrək meşəli yüksək dağ qurşağında (1700-1800 m-dən2000-2200 m-ə qədər) palıd ağacları yayılıbdır. Çəmənli, hündür otlu yerlər qurşaqda xeyli sahə tutur. Qabarıq və dik yamacda isə alçaq boylu toz ağacları bitir.

Subalp qurşağında olan heyvanların çoxuna burada təsadüf etmək olar. Orta dağ meşələri üçün səciyyəvi olan heyvanlar da vardır.

Subalp çəmənlikləri qurşağında (2000-2200 m-dən 2400-2600 m arasında) taxıl, paxlalı və başqa bitkilər, biçənəklər, dərman bitkiləri mövcuddur. Çəmənliklər arasında bir neçə yerdə həmişə yaşıl Qafqaz rodo-dendronu cəngəlliklərinə təsadüf edilir. Burada Dağıstan turları və bir çox quşlar vardır.

2400-3200 m yüksəkliyinə alp çəmənlikləri və yüksək qayalıqlar qurşağı yerləşir. Burada "alp xanıları" çəmənlikləri vardır. Hündürlüyü 1-4 sm arasında olur. Bəzi bitki növləri 7-10 sm-ə çatır. Burada daşlıq və qayalıq bitkiləri də çox yayılmışdır.

Alp çəmənliklərində Dağıstan turları (dağ keçisi), quşlardan keçəl kərpəz, subalp qurşağında olan bəzi qum və heyvan növləri vardır.

Subnival və nival sahələr (3100-3200 m-dək qar xəttinə kimi) əsasən bitkisiz çılpaq qayalıqlardan ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılova A.A. Böyük Qafqazın cənub-şərq əyilmə zonasının cənub yamacının landşaft-ekoliji sistemlərinin ərazi differensiasiyası və antropogen transformasiyası / Coğ. üzrə fəlsəfə dok... dis. avtoreferat. Bakı, 2015, 26 s.
2. İsmayılova L.A. Böyük Qafqazın cənub yamacının müasir landşaftlarının differensiasiyası və landşaft-ekoloji xüsusiyyətləri // Müasir geosistemlərin regional-coğrafi problemləri, ACCƏ, Bakı 2012, s.46-52.
3. Məmmədov R.M. Azərbaycanda landşaft planlaşdırılması (ilk təcrübə və tətbiq), Bakı 2009, 142 s.
4. Müseyibov M.A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı 1998, 399 s.
5. Алиев Г.А. Почвы Большого Кавказа. Баку, «Элм». 1994.
6. Будагов Б.А. Геоморфология южного склона Большого Кавказа. // Баку 1969, 177 с.
7. Будагов Б.А., Мусеибов М.А. Особенности горизонтальной и высотной дифференциации ландшафтов Азербайджана и их использование / Комплексное географическое изучение и освоение горных территорий. Л. 1980, с. 120-130.

SOSYAL-MEDENI ALANDA İNSAN İLIŞKILERININ PSIKOLOJIDE ROLU VE KÜLTÜREL FAKTÖRLER

Güldeniz METİN HASANOV[69]

Özet

Ülkemizde de yaygın olarak kabul gören Batı kültürü kaynaklı psikolojik kuramlar ve uygulamaları doğal olarak içinde geliştiği toplumun tarihsel gelişim sureciyle degismis ve Batılı kuramcılar, kanitlanmis ve dogrulanmis dusuncelerini ister istemez kendi kültürlerinin değer yargılarını ve düşünüş tarzlarını yansıtmışlardır. Bu çalışmada Psikoloji alanının dayandığı kuramsal temeller, psikolojik danışma uygulamaları, terapötik ilişki konuları Kültürel ve sosyal Psikoloji alanındaki gelişmelerin ışığında gözden geçirilerek ülkemizdeki uygulamalar için bazı öneriler sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: *kültür, psikolojik danışma, toplum*

The Role Of Human Relatıons In Psychology And Cultural Factors In The Socıal-Cıvılıan Area

Abstract

Psychological theories and practices originating from Western culture, which are widely accepted in our country, have naturally changed with the historical development of the society in which they developed, and Western theorists have reflected their proven and verified thoughts, inevitably, the value judgments and ways of thinking of their own cultures. In this study, the theoretical foundations on which the field of Psychology is based, psychological counseling practices, therapeutic relationship issues were reviewed in the light of the developments in the field of Cultural and Social Psychology, and some suggestions were tried to be presented for the practices in our country

Key words: *culture, counseling, society*

JEL:Z00

Giriş

Feminist psikolojik yaklaşımlar ile beraber bu alanda psikodinamik, davranışcı ve humanistik yaklaşımlardan sonra gelen etken olarak anlatilan (Ponterotto, Casas, Suzuki ve Alexander, 1995; Cheung, 2000) kültüre duyarlı psikolojik yaklaşımlar yogunlukla Batı kültürü odaklı psikolojik kuram ve uygulamalara tepki olarak doğmuştur. Fakat kültüre duyarlı psikolojik yaklaşımların dogmasinda ilginçtirki bu yaklaşımların yine çoğunlukla Batılı bilim insanlarınca yaratilmis ve geliştirilmiş olmasıdır.

Şu an tum dunyada kültüre yonelik hassas psikolojik yaklaşımlar ile ilgili dersler, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde psikoterapist ve psikologlarin cesitli kulturlere ozverili olmasi ve farklı etnik kültürlerden gelen danışanlar ile çalışabilmeleri için yeterli becerilere sahip olarak yetişmeleri hedefi ile zorunlu olarak ders olarak gecilmekte ve psikolojik yardım hizmeti sunan profesyonellerin bu alanda bilgiye ve donanima sahip olmaları etiksel bir zorunluluk olarak kabul edilmektedir (APA, 2002).

Bu makalenin savundugu fikir , ülkemizde de Batı modelini savunan psikologlar , kültürel psikoloji alanındaki gelişmelerin ışığında kuramsal temeller, psikolojik terapi uygulamaları, danışan ve psikolog arasındaki terapötik ilişki başlıkları altında gözden geçirerek ülkemizdeki uygulamalar için bazı öneriler sunmaktir.

Bu makalenin amacı, ülkemizde de kabul gören Batı modeline dayalı psikolojik danışma alanını, kültürel psikoloji alanındaki gelişmelerin ışığında kuramsal temeller, psikolojik danışma uygulamaları, danışan ve psikolojik danışman arasındaki terapötik ilişki başlıkları altında gözden geçirerek ülkemizdeki uygulamalar için bazı öneriler sunmaktır.

Toplum icerisinde cikacak sorunlarin dogru belirlenmesi baska bir deyisle dogru teshis surecin basarisi olarak cokca etkilidir.

Kültürel ortamın bu süreç içerisindeki öneminin yanı sıra, olumlu terapötik ilişkinin oluşmasında ve gelişmesinde psikolojik danışman ve danışanın ortak kültürel değerleri, inançları, değer yargıları ve yaşantısal geçmişlerinin büyük rolü vardır. Aşağıda Psikolojik danışma sürecinin bu aşamalarındaki kültürel faktörlerin etkisi incelenmeye çalışılmıştır.

[69] **AƏSMA, psixoloq, guldenizmetin@outlook.com**

2.Psikolojik Fonksiyonellik ve Kultur

Psikolojik işlevler sosyal, kültürel ve fiziksel bir ortam içerisinde oluşur ki, bu ortam yaşantıların tanımlanmasını, anlamlandırılmasını ve sorunlarla başa çıkılmasını kolaylaştırabilir ya da zorlaştırabilir (Creamer, 1995). Bu sosyal/kültürel ortamın etkisini doğal afete maruz kalanlar ile tecavüze uğramış kişilerin yaşantı farklılıklarında açıkça görmek mümkündür. Doğal afete maruz kalanlara sosyal çevre olabildiğince maddi ve manevi destek sunarken, tecavüze uğramış kadın ya da erkeğe aynı anlayışı göstermeyebileceği gibi, birey ailesi ve/veya sosyal ortam tarafından tamamen dışlanabilir de (Herman, 1997). Başka bir deyişle, kişilerin sorunlarını anlamlandırmasını ve bu olayla baş etmesini toplumlardaki sosyal ve kültürel atmosfer yakından etkiler.

Pedersen (1987) psikolojik danışma alanında çokça rastlanan ve genel kabul görmüş bazı kuramsal varsayımlardan söz eder ve sorgulanmadan diğer kültürlere genellenen bu varsayımların doğurduğu hataları sıralar. Bunlardan birincisi "normal davranış" ile ilgili varsayımdır. Bu varsayım normal ve anormal davranışın evrensel olduğuna ilişkindir. Oysa normal ya da anormal davranış toplumdan topluma, durumdan duruma, yaşanan çağdan çağa değişen bir olgudur

Normal ve normal dışı davranışın ölçülmesinde kullanılan standart ölçek ve yargılara dayanmak, çoğu zaman araştırma ve psikolojik danışma uygulamalarında yanlışlara yol açabilecektir. İkinci varsayım bireyselliğe yapılan vurgudur. Pedersen'e göre (1987) psikolojik danışmada genel doğru olarak kabul edilen olgu grup, aile ve toplumdan soyutlanmış bireysel gelişimdir. Oysa bireyler mutluluğu bazen içinde yaşadıkları topluma yaptıkları katkılar ile elde edebilirler ve böylece kendini gerçekleştirme sürecini tamamlayabilirler.

Bir diğer hatalı varsayım DSM-IV'de tanımlanan "bağımlı kişilik bozukluğu" olarak sınıflanan psikolojik sorunda kendini bulur. Bireylerin bağımsızlığı, kendi ayakları üzerinde durması Batı toplumlarında büyük önem taşırken bizim toplumumuz gibi toplumlarda bireyler kendilerini diğer insanlar ile olan ilişkiler ile tanımlar. Oysa zaman zaman güçlü aile bağları Batı normlarınca sınırları belli olmayan, iç içe geçmiş sorunlu ilişkiler olarak tanımlanabilir (Kağıtçıbaşı, 1996). Benzer olarak "bağımlı kişilik bozukluğu" tanılamasını eleştiren Caplan (1996) kişiler arası ilişkilerin ve başkalarının iyiliğini düşünmenin kadınların sosyalleşme sürecindeki etkilerinden söz eder. Bu sosyalleşme nedeni ile kadınların bu tanıyı daha fazla aldığını belirtir. Oysa DSM-de "bağımsız kişilik" bozukluğundan söz edilmez. Yani bireyler aşırı bağımsızlık gibi bir sorun yaşamazlar. Bireylerin kendilerini kurdukları ilişkilerde ifade etmeleri olgusu Kağıtçıbaşı (1996) tarafından "ilişkisel benlik" ve "ayrışmış benlik" kavramlarında yerini bulmuş ve geliştirmiş olduğu aile/ aile değişim modelleri de Türk toplumundan örneklerle açıklanmıştır.

3.Psikolojik sorunların dışavurumu ve kültür: Psikolojik sorunların ve ruhsal olaylarin ic gercegin belirgin gostergelerle ve anlatimlarla disa vurulmasi toplumdan topluma degisiklik göstermektedir. Kültürel etkenler ile psikolojik sorunlara karşı geliştirilen direnç ve koruyucu faktörlerin geliştirilmesi arasında yakın ilişki vardır (Draguns, 1990). İnsanların olaylara hangi tepkileri, hangi yollarla ortaya koyacaklarını, genetik yapılarının yanı sıra, kültürel normların ve toplumsal degerlerini de oldukca yakından alakali olduğunu ve insanlarin duyguların belli etmesinde ile kültür ibaglantisini ortaya koyan çalışmalar çarpıcıdır. Roberts (1999), boylamsal araştırmasında duyguların ifade edilmesinin, özellikle özgeci davranışların, aile tarafından biçimlendiğini dolayısı ile de toplumdan topluma değişebileceğini ortaya koymuştur. Benzer şekilde, kültür, duygu ve psikopatoloji ilişkisini inceleyen antropolojik araştırmaları derleyen Jenkins (1994) duyguları ifade etmede kültürlerarası farklılık olduğunu vurgulamıştır. Doğu ve Latin Amerika ülkelerinde insanların çoğunlukla bedensel belirtiler ile uzmanlara başvurduğu ve Batı kültürlerinde ise duygusal küntlük gibi belirtilerin çokça ifade edildiği belirtilmiştir (Marsella, Friedman, Gerrity ve Scurfield, 1996; Jenkins,1996). Bireyselliğin ön planda olduğu kültürlerde psikolojik sorunlar içselleştirilmiş kaygı ve suçluluk duyguları şeklinde açığa vurulurken, toplumun ön planda olduğu kültürlerde daha çok sosyal uyum bozukluğu gibi kişiler arası sorunlarda kendini bulmaktadır. Benzer şekilde, Türkiye bağlamında gerçekleştirilen araştırmaları derleyerek kültür ve depresyon ilişkisini inceleyen Cimilli (2003), Türk insanında depresyon belirtisi olarak bedenselleştirmeye ve hipokondriyaza çok sık rastlandığını belirtir. Özetlemek gerekirse, bireyin ön planda olduğu toplumlarda psikolojik sorunların dışavurumu ve anlamlandırılması ile toplumun ön planda olduğu kültürlerdeki

dışavurum ve anlamlandırma farklılık göstermektedir. Bu nedenle, psikolojik sorunların belirtilerin türü ve dışavurumu kültür bağlamında incelenmelidir.

Problemin tanımlanmasında kültürün etkisi: Bir psikolojik sorunu tanılama ve çözüm yolları için neler yapılmalı sorunu, belirli bir kuram çerçevesinde oluşturulur. Diğer bir deyişle vaka kavramlaştırması (case conceptualization) gerçekleştirilir. Psikolojik danışma kuramları tarihsel süreç içerisinde incelendiğinde birey odaklı, belirleyici ve indirgemeci bakış açısından daha sosyal ve kültürel bağlam içerisinde insan doğasını ele alan, bireylerin fenomonolojik bakış açılarını ve göreceliliği vurgulayan kuramlara doğru evrimleştiğini görüyoruz (Slife ve Williams, 1999). Başlangıçta "psikolojik danışmanın objektif olması" hedeflenirken sonagelinen noktada bunun mümkün olamayacağı Kabul edilerek psikolojik danışmanın "kendisi hakkında farkındalık" kazanması yani kendisinin, geldiği yaşam koşullarının ve aile yapısının, kısacası içselleştirdiği kültürün farkında olması gereği üzerinde durulmaktadır (Sue, 1998). Bu farkındalık psikolojik danışmana kendini sürekli gözlemleme imkanı tanıdığından içselleştirdiği değer, yargı ve inançlarının psikolojik danışmacsürecine yansımalarını çok daha kolay yakalayabilecek ve gerekirse önlem alacaktır. Oysa, nesnel olma kaygısındaki psikolojik danışman için nesnelliğini nerede kaybettiğini bularak kabul etmesi ve gerektiğinde bu konuda süpervizyon alması zorlaşacaktır. Çünkü, nesnel olamamak bu anlayışa göre "bir zayıflık ve Kabul edilemez bir durumdur" ve bu durumu kabul ederek yardım istemeleri yani başkalarına itiraf etmeleri güçtür.

Psikolojik danışmanın kendi değer yargılarını, inançlarını, sosyo-kültürel geçmişini, kuramsal yaklaşımını ve benimsediği kuramın kültüre duyarlılık açısından sınırlılıklarını iyi bilmesi gerekir. Çünkü psikolojik danışman büyük bir olasılıkla kendine yakın hissettiği kuramı benimseyecek ve danışan ile danışanın sorununu kavramlaştırırken kendi bakış açısını yansıtacaktır. Bu noktada vurgulanmak istenen, psikolojik danışmanın kendi farkındalığı sayesinde danışanlarının fenomonolojik dünyasını çok daha iyi anlayabileceği olgusudur. Kültürel psikolojinin psikolojik danışma alanine getirdiği en önemli katkılardan birisi tek genel geçer doğrudan ziyade bağlam içerisinde bireylerin yaşantıları ve bu yaşantıları nasıl anlamlandırdığının anlaşılması gerekliliğinin altını çizmesidir.

Iyileşme sürecine kültürün etkisi: Psikolojik danışma süreci açısından incelendiğinde yerel normlar ve inanışlar her zaman bireylerin baş etmelerini kolaylaştırmayacağı gibi bu kişilere yardım etmeyi zorlaştırabilir. Bu konuda Dyregrov, Gupta, Gjestad ve Raundalen'in (2002) ortak çalışmaları oldukça çarpıcıdır. Bu yazarlar bazı toplumların travmanın, özellikle de travmaya maruz kalan çocukların yaşantılarının inkar edilmesinin ve hatta bu sorunun aile içinde sır olarak kalması gerektiğine inanmanın yarattığı sorunlardan söz ederler. Birleşmiş Milletler bünyesinde yer alan bazı organlar bile belki de travmatik olayların yaşanmasını önleyememenin yarattığı çaresizlik, suçluluk ve yetersizlik duyguları nedeniyle, yaşanan acıların özellikle de çocukların mağduriyetlerinin görmezlikten gelindiğine ilişkin yorumlarda bulunurlar. İçinde yaşanılan toplumdaki sosyal, kültürel ve politik atmosferin, bireylerin psikolojik yaşantılarının o toplum tarafından nasıl anlamlandırılıp yorumlandığı, bireylerin ürettiği baş etme yolları, psikolojik sorun yaşayan bireylere bakış açısı ve ilgili kalıp yargılar psikolojik danışman tarafından çok iyi bilinmelidi

Sonuç

Psikolojik danışma uygulamalarında ise ülkemiz içerisinde yaşayan baskın ve alt grup kültürlerin sözel ya da sözsüz iletişim biçimleri incelenmeli ve psikolojik danışma modelleri ile harmanlanarak danışma sürecine yansıtılmalıdır. Benzer olarak toplumumuz içerisindeki özgün normlar, alışkanlıklar, kullandığımız semboller ödül/cezalar ve danışanın kişilik yapısı ve gösterdiği belirtiler kültürel bağlar çerçevesinde tanımlanıp anlamlandırılarak, sorun tanılama ve sağaltım sürecine gidilmelidir. Psikoloji lisans ve yüksek lisans programlarında yer alan öğrencilere, eğitimleri sırasında kendi inanç ve değer sistemlerini degerlendirip bunların süreci nasıl etkileyecegi kendi inanç sistemleri ve dünya görüşleri ile danışanın gorusleri arasındaki farklılıklar ile nasıl çalışacakları, bu başa çıkacakları konusunda gerekli tecrubelerin kazandırılmasında buyuk fayda vardır. Gorusme sirasinda danışanların beklentilerinin, hayat tecrubelerini ve kendilerini anlatmada etkili olabilecek kültürel farklılıkların farkında olacak ve bu farklılıkları kültürel zenginliğimiz olarak kabul edecek şekilde yetiştirilmeleri için lisans ve yüksek lisans programlarında gerekli düzenlemelerin yapılması önem taşımaktadır. Bu bağlamda, öğrencilerin farklılıkların ve bu farklılıklardan ortaya çıkarabilecek sorunların önemini de kavramaları sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

1. Draguns, J.G. (1990). Kültürler arası psikolojinin ruh sağlığı alanındaki uygulamaları. RW Brislin'de (Ed.), Uygulamalı kültürler arası psikoloji (302-324). Newbury Parkı: Adaçayı. Dworkin, R.J. ve Adams, G.L. (1987).
2. Hispaniklerin kamu hizmeti ruh sağlığı hizmetlerinde. Toplum Ruh Sağlığı Dergisi, 23, 204-216.Dyregrov, A. Gupta, L., Gjestad, R., ve Raundalen, M.(2002). Kültür her zaman doğru mudur? travmatoloji,
3. 8.[http://www.fsu.edu/%7Etrauma/v8/v8i3/htm.23 Temmuz 2003].
4. Erdur, Ö., Rude, S. ve Baron, A. (2003). Symptom Improvement and Length of Treatment in Ethnically Similar and Dissimilar Client- Therapist Pairings. *Journal of Counseling Psychology*, *50*, 52-58.
5. Gergen, K. J., Gülerce, A., Lock, A. ve Misra, G. (1996). Psychological sciences in cultural context. *American Psychologist*, *51*, 496-503.

HEDIYE DIPLOMASISI: SULTAN II. ABDÜLHAMIT'IN ROMANYA KRALI I. CAROL'A GÖNDERDIĞI BIR HEDIYE'NIN TAKDIMI VE KABULÜ

Dr. Öğr. Üyesi M. Fatih SANSAR[70]

Özet

Romanya'nın 1878 Berlin Antlaşması ile Romanya'nın bağımsızlığını kazanmasından sonra, Osmanlı Devleti ile Romanya arasında yakınlaşma ve iyi ilişkiler dönemi başlamıştır. Bu dostluk döneminin oluşmasında özellikle II. Abdülhamit'in dış politikadaki mahareti ve genel olarak Balkan devletleri ile iyi ilişkiler kurma siyaseti etkili olmuştur. Aynı şekilde Romanya Kralı I. Carol, Rusya'ya karşı duyduğu endişe nedeniyle Osmanlı Devleti ile ilişkilerini iyi tutmak istemiştir. Dolayısıyla olarak geliştirmek istenen bu dostluk siyaseti, iki tarafın attığı adımlarla kendini göstermiştir. İlk olarak Romanya Kralı Karol, Türk esirleri serbest bırakmış ve ardından İstanbul'a elçi göndermiştir. Bu adıma karşılık olarak II. Abdülhamit, Bükreş'e elçi tayin ederek diplomatik ilişkileri başlatmıştır.

Sonraki yıllarda padişah ve kral arasında karşılıklı bir takım jestler yapılarak ilişkilerin geliştirildiği görülmektedir. Bu bağlamda Sultan II. Abdülhamit, iki cins Arap atını Romanya Kralı Karol'a hediye olarak göndermiştir. Hediyelerin teslimi için Yâver-i Şehriyari Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Ahmed Tevfik Bey görevlendirilmiştir. Ahmed Tevfik Bey, İstanbul'dan gemi ile Kalas'a, oradan Kralın yazlık sarayının bulunduğu Sinaia'ya giderek hediyeleri krala takdim etmiştir. Ahmed Tevfik Bey, görevini tamamladıktan sonra ayrıntılı bir rapor yazarak Sultan II. Abdülhamit'e göndermiştir. Bükreş'ten 1 Eylül 1878'de gönderilen raporda, yolculuğunu, Romanya Kralı tarafından sarayda nasıl karşılandığını anlatmış, ayrıca Romanya ahvali hakkında bilgiler vermiştir. Bildirimizde Sultan II. Abdülhamit'in Romanya Kralına gönderdiği hediye örneğinden yola çıkarak, devletlerarası ilişkilerde hediye, diplomasi ve protokol uygulamaları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *II. Abdülhamit, I. Carol, Romanya, hediye diplomasisi, Ahmet Tevfik Bey*

Gift Diplomacy: Sultan Abdulhamid II's King of Romania II. Presenting and Accepting a Gift to Carol

Summary

After Romania gained independence with the Treaty of Berlin in 1878, a period of rapprochement and good relations began between the Ottoman Empire and Romania. In the formation of this friendship period, especially II. Abdulhamid's skill in foreign policy and his policy of establishing good relations with the Balkan states in general were effective. Likewise, Romanian King Carol I wanted to keep good relations with the Ottoman Empire due to his concern for Russia. Therefore, this policy of friendship, which was desired to be developed, showed itself with the steps taken by both sides. First, the King of Romania Karol released the Turkish prisoners and then sent an ambassador to Istanbul. In response to this step II. Abdülhamit started diplomatic relations by appointing an ambassador to Bucharest.

In the following years, it is seen that the relations were improved by making some mutual gestures between the sultan and the king. In this context, Sultan II. Abdülhamit sent two breeds of Arabian horses to the Romanian King Karol as a gift. Commander-in-Chief of the Military Staff Ahmed Tevfik Bey was assigned to deliver the gifts. Ahmed Tevfik Bey went to Kalas by ship from Istanbul, and from there to Sinaia, where the king's summer palace is located, and presented the gifts to the king. Ahmed Tevfik Bey, after completing his duty, wrote a detailed report to Sultan II. He sent it to Abdülhamit. In the report sent from Bucharest on September 1, 1878, he explained his journey and how he was welcomed by the King of Romania in the palace, and also gave information about the Romanian situation. In our statement, Sultan II. Starting from the example of the gift Abdulhamid sent to the King of Romania, the applications of gift, diplomacy and protocol in interstate relations will be emphasized.

Keywords: II. Abdülhamit, Carol I, Romania, gift diplomacy, Ahmet Tevfik Bey

[70] *Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, mfatihsansar@gmail.com*

İKT və TEXNİKİ ELMLƏR /BİT VE TEKNİK BİLİMLER

SOSİAL İŞİN TƏŞKİLİNDƏ RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALAR: PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Köçərli YALÇIN[71]
Köçərli LEYLA

Xülasə

Məqalədə sosial işin təşkilində rəqəmsallaşmanın əsas məsələləri, o cümlədən problemlər və perspektivlər qiymətləndirilmişdir. Rəqəmsallaşmanın təsiri nəzərə alınmaqla sosial işdə milli səviyyədə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, innovativ layihələrinin reallaşdırılması üçün dövlət siyasətinin formalaşdırılması, sosial işin inkişaf hədəflərinin rəqəmsal əsaslandırılması məqsədilə alternativ konsepsiyalar təqdim edilmişdir. Azərbaycanın sosil müdafiə sistemində sosial işin idarə edilməsi məqsədilə rəqəmsal texnologiyaların rolu, onun ölkə reallığında həyata keçirilmə şərtləri, inkişaf hədəflərinin rəqəmsal əsaslandırılması, zəruri tədbirlərin qısa müddətdə reallaşdırılması və tətbiqi istisamətində tövsiyyələr təqdim olunmuşdur. Sosial işçilərin müəyyən şərtlər çərçivəsində rəqəmsal imkanlarını inkişaf etdirmələri üçün istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Sosial işçilərin texnologiyadan istifadəsinin spesifik nümunələri təsnifləşdirilmişdir. Sosial iş apararkən və texnologiyanı tətbiq edərkən nəzərə alınması zəruri olan bəzi problemlər şərh edilmişdir. Sosial iş karyerasında texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı etik problemlərin aradan qaldırılması istiqamətləri göstərilmişdir. Tədqiqat zamanı texnologiya standartlarına geniş yanaşmalar həyata keçirilmişdir. Sosial işdə rəqəmsal texnologiyadan istifadə etmənin müsbət yolları göstərilmişdir.

Açar sözləri: *Sosial işin rəqəmsallaşdırılması, rəqəmsal transformasiya, sosial xidmətlər, texnoloji standartlar, məlumatların təhlükəsizliyi*

Dıgıtal Technologıes In The Organızatıon Of Socıal Work: Problems And Perspectıves

Annotation

The article evaluates the main issues of digitalization in the organization of social work, including problems and perspectives. Taking into account the impact of digitization, alternative concepts have been presented for the purpose of applying digital technologies at the national level in social work, formulating state policy for the realization of innovative projects, and digitally justifying the development goals of social work. The role of digital technologies for managing social work in Azerbaijan's social protection system, the conditions for its implementation in the country's reality, the digital justification of development goals, the implementation and application of necessary measures in a short period of time have been presented. Directions have been defined for social workers to develop their digital capabilities within certain conditions. Specific examples of social workers' use of technology are classified. Some issues that need to be considered when conducting social work and applying technology are explained. Directions for overcoming ethical problems related to the application of technologies in the social work career are indicated. During the research, extensive approaches to technology standards were implemented. Positive ways of using digital technology in social work are shown.

Keywords: *Digitization of social work, digital transformation, social services, technological standards, data security*

JEL: *O33; O53; L96*

Azərbaycanın sosial müdafiə sistemində rəqəmsal transformasiya və texnoloji innovasiyalar bir çox xidmətlərə sürətli, asan və effektiv çıxış əldə etməyə imkan verir. Rəqəmsal transformasiya kimi problemlərin əhatəsində innovativ həlləri tətbiq etməklə "nəticə əsaslı peşəkar idarəetmə" formatına keçid əsas prioritetlərdən biri hesab edilir. Nəzərdə tutulan proqramların uğurla həyata keçirilməsi və proqramdan kənarlaşmaların vaxtında müəyyən edilməsi üçün əvvəlcədən bütün səviyyələr üzrə indikatorların təsbit edilməsi zəruridir. Sosial işin təşkilində monitorinq və qiymətləndirmə modellərinin tətbiqi zamanı fəaliyyətdən əvvəl problemlərin təsviri, təxirəsalınmaz nəticələrə dair məlumatların toplanması və müqayisəli göstəricilər, hesabatların sistematik təqdimatı və hesabatlar, inzibati, icra və idarəetmə

[71]**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), yalcinkocharli4@gmail.com, leylaraisqizi@gmail.com**

məsələləri barədə hesabatların hazırlanması daxil edilir. Sosial işdə rəqəmsallaşma fəaliyyətinin çevik, innovativ, müasir günün reallıqlarına uyğunlaşdırılması və inkişaf etməkdə olan rəqəmsal dünyada rəqabətə davamlı olması üçün tələb olunan mexanizmdir. Rəqəmsallaşdırılma proqnozlaşdırılan nəticələri əldə etmək üçün innovativ vasitə kimi dövlət orqanları ilə əhali arasında rabitə rolu oynamaqla, onların qarşılıqlı əlaqə vasitəsidir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı sosial işin idarəetmə paradiqmanı əsaslı şəkildə dəyişdirir. Rəqəmsallaşma kontekstində sosial işin fərqli xüsusiyyətlərindən biri də informasiya komponentinin xüsusi əhəmiyyəti, çoxsaylı informasiya axınlarının daim yenilənməsi, mübadilə məlumat əməliyyatlarının yüksək süräti ilə müşayət etməsidir. Makrosəviyyədə sosial işin təşkilində rəqəmsallaşdırılmasının nəticələrinin elmi araşdırılması təqdim edilən sosial xidmətlərin əhəmiyyətinin öyrənilməsi ilə əlaqədardır. Sosial müdafiə sistemində monitorinq və qiymətləndirmə bu sahədə nəticələrin əldə olunub-olunmadığını, fəaliyyətlərin baş verib-vermədiyini və nəticədə nə baş verdiyini yoxlayır. “Ünvanlı yardım” altsisteminə (VEMTAS-a) daxil olaraq məlumatların “Elektron hökumət” portalı üzərindən müvafiq qurumların informasiya sistemləri və ehtiyatları ilə xüsusi proqram təminatı vasitəsilə uzlaşdırılaraq yoxlanılması əsas uğurlardan hesab edilməlidir. Bu sistem hesabatlılıq, şəffaflıq, çeviklik, obyektivlik, qanunun aliliyi, səmərəli qərar qəbuletmə və peşəkar idarəetmə prinsiplərinə əsaslanmaqla monitorinq və qiymətləndirmə prosesinin koordinasiyasına imkan yaradır. Belə idarəetmə ədalətli təmsilçiliyə, bürokratik prosedurların azalmasına, cəmiyyətin sosial ehtiyaclarının nəzərə alınmasına xidmət edir. Müasir idarəetmə sistemləri elektron platforma vasitəsilə təqdim olunan məlumatların həqiqiliyinin, tamlığının, etibarlılığının və sərbəst əldə olunmasının təmin edilməsi, məlumat mübadiləsinə sərf olunan vaxtın maksimum azaldılmasına şərait yaradır. Yüksək peşəkar standartlara riayət etmək, etik normalara əməl etmək, monitorinq və qiymətləndirmə prosesinin aparılmasında sifarişçi inamlarını qorumaq, dövlətçilik maraqlarını üstün tutmaq, çevik koordinasiya və kommunikasiyanı təmin etmək, monitorinq və qiymətləndirmə prosesinin şəffaflığını təmin etmək, hesabatlılığı gücləndirməklə sosial xidmətlər sahəsində dayanıqlı inkişafa nail olmaq mümkün olacaq.

Sosial işin idarə olunmasında rəqəmsal, onlayn və digər elektron texnologiylardan istifadəyə zərurət vardır. Müasir sosial işçilər müştərilərinə onlayn məsləhət, telefonla məsləhət, video məsləhət, kiberterapiya (avatar terapiyası), veb-əsaslı müdaxilələr, elektron sosial şəbəkələr, elektron poçt və mətn mesajları vasitəsilə xidmətlər göstərə bilərlər. Texnologiyadan istifadə sosial işdə yeni metodologiya deyil. Sosial işdə rəqəmsal texnologiyadan istifadə etməyin bir çox müsbət yolları var. Rabitə texnologiyası sosial işçilərin ucqar, kənd yerlərindəki müştərilərə çatmasını da asanlaşdırır. Ancaq bir çox sosial işçilər müştərilərlə birbaşa ünsiyyət qurarkən texnologiyaya çox güvənməyin potensial etik tələlərini düşünmür. Azərbaycanın sosil müdafiə sistemində sosial işin idarə edilməsi məqsədi ilə rəqəmsal texnalogiyaların rolu onun ölkə reallığında həyata keçirilmə şərtləri, mexanizmləri təhlil olunmalıdır. Bu məqsədlə mövcud fəaliyyət növlərinə paralel olaraq bu sahədə inkişaf etmiş Qərbi Avrpa ölkələrinin təcrübəsinə istinad etmək məqsədəuyğun olardı. Sosial dövlət quruculuğu və təməli iqtisadi inkişaf uğrunda inkişaf edən Azərbaycan dövlətinin əsas məqsədlərindən biri sosial işin idarə edilməsində sosial ehtiyacı olan hər bir vətəndaşa arzu olunan səviyyədə sosial xidmətlərin təşkilidir. Bu xidmətlərin rəqəmsal texnalogiyalardan istifadə etməklə reallaşdırılması sosial işin idarə edilməsində müştəri məmunluğu və xidmətlərin operativ olması ilə şərtlənir. Peşəkar standartlar sosial işçilərin normativ standartlara cavab verməlirini və onlara riayət etmələrini dəstəkləyir (Попов М.В., Коблова Ю.А., Мурыгина Н.В., 2018: 56). Rəqəmsal imkanlar haqqında yanaşmalar İngiltərədə böyüklər, uşaqlar və ailələrlə praktik olaraq rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etmək üçün sosial işçilərin malik olması lazım olan bilik, bacarıq və dəyərləri ifadə edən çərçivədir. Bu yanaşmalar aşağıdakı dəstək proqramlarını özündə birləşdirir:

. praktiki qərarları və qərar qəbuletmə işlərində sosial işçilərə dəstək;
- rəqəmsal texnologiyadan istifadə edən və ya faydalana bilən yetkinlərin, uşaqların və ya ailələrin ehtiyaclarını ödəmək üçün sosial işçiləri dəstəkləmək;
- sosial işçilərin rəqəmsal texnologiyanın sosial işdəki rolu barədə anlayışını necə gücləndirəcəyini düşünmək məqsədilə təlimçiləri və müəllimləri dəstəkləmək.

Sosial işdə rəqəmsal texnologiyalara aşağıdakılar aiddir:

1.Sosial işçilərin gündəlik işlərini asanlaşdırmaq üçün elektron sistemlər (proqram təminatı).
2.Sosial iş xidmətlərindən istifadə edən mütəxəssislər və insanlar üçün onlayn mənbələr (internet resurslar).
3.Xidmətlərdən istifadə edən insanlar üçün yardımçı texnologiyalar.
4.Sosial media və sosial şəbəkə interfeysləri.

5.İnformatika – böyük məlumat dəstləri də daxil olmaqla məlumaların hesablama yolu ilə təhlil edilməsi, həmçinin məlumatların strateji olaraq ümumi ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək və xidmətlərin monitorinqi və təkmilləşdirilməsi üçün istifadə olunması (məsələn, sosial iş menecerləri tərəfindən istifadə olunan səmərəliliyin idarə olunması üçün proqram təminatı).
6.Xidmətə müraciət edən insanlar haqqında şəxsi məlumatlara giriş və identifikasiya.
7.Məlumatın idarə edilməsi (məsələn, axtarış, çıxarış, məlumatların qorunması və onlara giriş)
8.Təchizat (məsələn, smartfonlar, mobil qurğular və internet dəstəyi olan Noutbuklar).
9.Onlayn öyrənmə (məsələn, peşəkar e-təhsil, onlayn kurslar, veb seminarlar, onlayn təcrübə icmaları).
10.Süni intellekt və maşın təlimi ehtiyaclarını proqnozlaşdırmaq üçün əhali haqqında çoxsaylı məlumatların işlənməsi.

Sosial işçilər aşağıdakı şərtlərə görə rəqəmsal imkanlarını inkişaf etdirməlidirlər:

•Peşəkar standartlara cavab vermək.

•İstifadəçi və xidmətçinin iştirakını təbliğ etmək. Rəqəmsal texnologiya sosial işçilərin böyüklər və uşaqların qayğıları ilə bağlı qərarlarda iştirakına və iştirakının artırılmasına imkan yarada bilər.

•Sosial iş dəyərlərini və etikasını təbliğ etmək: Məsləhətlərə, güzəştlərə və xidmətlərə çıxış tədricən onlayn rejimdə həyata keçirilir. Geniş məlumatlar qərəzli vəziyyət yarada bilər. Bu baxımdan sosial işçilər rəqəmsal texnologiyalarla bağlı risklər və faydalar, eləcə də etik məsələlər barədə bilgili olmalıdırlar.

•Münasibətlərə əsaslanan təcrübələri aktivləşdirmək: Sosial işçilər üz-üzə təmas qurmaq üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edə bilərlər. Uyğun və etibarlı istifadə edildiyi təqdirdə, peşəkar münasibətlərin qurulmasına və davam etdirilməsinə yardım göstərə bilərlər.

•İnsanları dəstək üçün onlayn qruplara cəlb etmək: Sosial işçilər insanları təhlükəsiz onlayn xidmətlərə və şəbəkələrə yönəltməklə, tənhalarla işi təşkil edə bilər, terapevtik müdaxilələr etməklə və icma şəbəkələrini inkişaf etdirmık gücünə malik olmalıdırlar (Мордашов Алексей, 2017: 24).

Sosial işçilər rəqəmsal imkanlarını inkişaf etdirmək üçün lazım olan bilik və bacarıqlarını aşağıdakılarla əlaqəli inkişaf etdirməlidirlər:

•Xidmətlərdən istifadə edən insanların onlayn istifadəsini və texnoloji ehtiyaclarını başa düşmək: Sosial işçilər fərqli ehtiyacları olan fərqli qrup insanlarının rifahlarını dəstəkləmək üçün fərqli onlayn xidmətlər və texnologiyalardan necə istifadə etdiklərini anlamalıdırlar.

•Xidmətləri aşağıdakı vasitələrlə təqdim etmə: İnsanlar bir çox qanuni xidmətlərdən istifadə etmək üçün internetdən istifadə edirlər. Məsləhətləşmə kimi bir sıra fəaliyyətlər də onlayn formada mövcuddur.

•Etik qərarların qəbul edilməsi: Sosial işçilərin çoxsaylı şəxsi məlumat əldə etməsi nəzərə alınmaqla məlumat təhlükəsizliyini qorumaq üçün artan etik vəzifə və şəxsi həyatın sosial mediada daha çox ictimailəşməsi ilə "sərhəd məsələləri" riski kimi əlavə etik məsələlər mövcuddur.

•Onlayn müdafiə: Sosial işçilər rəqəmsal texnologiyanın faydalarını və risklərini müəyyənləşdirməli və tarazlaya bilməlidirlər və bu risklərin necə azaldılması yollarını müəyyənləşdirməlidirlər. Qeyd edək ki, risklər arasında onlayn cinsi istismar, qulluq, saxtakarlıq və maliyyə istismarı da mövcuddur.

•Qanunvericiliyi və qaydaları anlamaq: Sosial işçilər tətbiq olunan qanunvericiliyi və qaydaları anlamalı və onlara riayət etməlidirlər. İnkişaf edən siyasət və yanaşmalarla ayaqlaşmalıdırlar.

Sosial işçilər sistemlərə, xidmətlərə və təşkilatlara müsbət təsir göstərmək üçün rəqəmsal texnologiyadan necə istifadə edə bilər? Sosial işçilər rəqəmsal texnologiyadan istifadə edərək keyfiyyət baxımından müsbət dəyişiklik yaratmağa çalışmalıdırlar ki, bu zaman iki yanaşma mövcuddur:

• Rəqəmsal peşəkarlığın inkişafı və qorunması: Rəqəmsal imkanlar sosial iş təcrübəsi və peşəkarlıq səviyyəsinin ayrılmaz bir hissəsidir, o cümlədən internetdə sosial işçilərin davranışının peşəkar şəxsiyyətlərə necə təsir göstərə biləcəyini başa düşülür.

• Peşəkar liderlik və vəkillik. Rəqəmsal texnologiyalar sosial işçilərə texnologiyanı inkişaf etdiriciləri və həyat təcrübəsi olan insanlarla texnologiya, ərizə və sistemlərin inkişaf etdirilməsi, birgə istehsalı kimi sosial işdə yeni rolların inkişaf etdirilməsi imkanını təmin edir.

Sosial işçilərin işinin böyük bir hissəsi müştərilərlə üz-üzə ünsiyyət qurmaqdan ibarətdir ki, bu da onların vaxtlarını və müştərilərini idarə etməyə kömək etmək üçün texnologiyaya əsaslanır. Sosial işçilərin fəaliyyətlərində rəqəmsal texnologiyalardan istifadənin üstünlükləri və çətinlikləri vardır. Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə zamanı layihələri idarə etmək, dəqiq qeydlər aparmaq və sosial xidmət agentlikləri arasında məlumat paylaşmaq üçün əla fürsətlər yaranır. Digər tərəfdən, texnologiya informasiya təhlükəsizliyi, etibarlılıq və texnologiyanın mövcudluğu baxımından sosial iş müəssisələri qarşısında yeni vəzifələr qoyur. Bu səbəblərdən Milli Sosial İşçilər Birliyi (NASW) və Sosial İş Şuraları

Birliyi (ASWB) 2005-ci ildə sosial iş praktikasında rəqəmsal texnologiyalardan faydalanmaq üçün bir sıra standartlar hazırladılar (Карлинский В.Л., 2017: 14). Sosial işçilər təhsildən başlayaraq iş axtarışını davam etdirərək, karyeralarının bütün istiqamətlərində texnologiyadan istifadə edirlər. Sosial işçilərin texnologiyadan necə istifadə etdiyinə dair bir neçə spesifik nümunələri təsnifləşdirək:

1.Təhsil almaq. Akkreditasiya olunmuş ali təhsil müəssisələrində bakalavr və sosial iş üzrə magistr dərəcəsi almaq üçün online proqramlar mövcuddur. Online proqramlar ailə və karyera ilə məşğul olanlar üçün əla seçimdir.

2.İş tapmaq. Bu gün iş axtarışı prosesi çox vaxt onlayn başlayır və yeni bir yerdə işləmək iştəyənlər üçün video-söhbət müsahibələrinə daxil olmaq olar. Saytlara sosial işçi karyeraları jurnalı və tanınmış iş axtarışı saytları daxildir.

3.Müştəri qeydlərinin aparılması və saxlanılması. Sosial işçilər əllə yazılmış qeydlər toplusunu saxlamaqdansa, məlumatları səmərəli izləmək və saxlamaq üçün elektron sistemlərdən istifadə edirlər. Alətlər sadə elektron tablolardan kompleks layihə idarəetmə platformalarına qədər dəyişir. Sosial işçilərin istifadə edə biləcəyi bir neçə proqram tətbiqi platforması kateqoriyası mövcuddur:

• Elektron məlumatların idarə edilməsi (EDM) xidmətləri, elektron tibbi qeydlər (EMR) və xəstə / müştəri xidmətinin idarə olunması üçün istifadə olunan nəhəng rəqəmsal məlumat anbarlarının hissələri olan elektron sağlamlıq qeydləri (HER);

• ColorNote kimi qeyd aparan tətbiqlər;

• Sənədlərlə işləməyə imkan verən veb əsaslı Google Sənədlər və Google Cədvəllər.

4.Məsləhət sessiyalarının keçirilməsi. Facetime və Skype kimi onlayn texnologiyalar və canlı söhbət platformaları müştərilərlə görüşləri daha asan və daha effektiv edir, çünki onlar sosial işçidən daha az səyahət etmələrini tələb edirlər.

5.İnformasiyanın geniş yayılması. İnnovativ rabitə vasitələri qayğı göstərənlər və sosial xidmət agentlikləri arasında məlumatların yayılmasını hər zaman olduğundan daha asan təmin edir. Google Docs və Google Sheets, istifadəçilərə məhdudiyyətsiz sayda yerdən sənədlərə daxil olmaq, şərh etmək və məlumat paylaşmaq imkanı verir.

6.Resursların tədqiqi. Sosial işçilər nəzərdən keçirilən araşdırmalardan (tədqiqatlardan), sosial problemlərdən, sosial məsələlərdən, sosial şəbəkələrdəki hesablardan və NASW və ASWB kimi sosial iş agentlikləri tərəfindən nəşr olunan informasiya bülletenlərindən sonra nə etdikləri barədə xəbərdar olmaq imkanına malikdirlər.

7.Biznes əməliyyatları və idarəetmə. Sosial iş üzrə menecerlər kadrlara nəzarət edir, proqramlar yaradır, təşkilatın büdcəsi və maliyyəsi ilə işləyir, həmçinin digər peşəkar təşkilatlar, dövlət qurumları, maraqlı tərəflər və əməkdaşlarla texnologiyalar vasitəsi ilə ünsiyyət qurur (Бугин Жак, Кэтлин Танги, 2018:1). Sosial iş karyerasında rəqəmsal texnologiyaların rolu üstünlüklərlə zəngin olsa da, sosial iş apararkən və texnologiyanı tətbiq edərkən nəzərə alınması zəruri olan bəzi problemlər var:

•Məlumatların təhlükəsizliyi və məlumatların saxlanması həssas müştəri məlumatlarını hakerlər qarşısında həssas edir. E-poçt və cloud computing sistemləri daxil olmaqla, bütün serverlər təhlükəsiz və etibarlıdır. Təhlükəsizliyin pozulması müştəri məlumatlarının pozulmasına və ya yayılmasına səbəb ola bilər ki, bu da qanuni və digər nəticələrə səbəb ola bilər.

•Müştərilərin və xəstələrin məlumatlarını pozan sosial iş agentlikləri cəzalandırıla bilər.

•İşçilərin və müştərilərin qeydləri, büdcə sənədləri və peşəkar planlar kimi elektron qaydada saxlanılan məlumatlar düzgün şəkildə təsdiqlənmədikdə, məlumatların sistemin sıradan çıxması zamanı itməsi və ya silinməsi riski həmişə mövcuddur.

Texnologiya standartlarına baxmayaraq, NASW bütün sosial işçilərin əməl etməsi gözlənilən müəyyən bir sosial iş etik qaydalarına malikdir. Bu etik qaydalar sosial işin əsas missiyası və dəyərləri ətrafında qurulub: Xidmət, sosial ədalət, şəxsin ləyaqəti və dəyəri, insan münasibətlərinin əhəmiyyəti, dürüstlük, səriştəlilik. Sosial işdə etik kodeksin məqsədi bütün insanların zəruri ehtiyaclarını ödəmək, istər yoxsulluq, zülm və ya hər hansı bir zəifliyin olub-olmaması ilə bağlı insanların hüquq və imkanlarını genişləndirməkdir. Rəqəmsal texnologiya standartlarının məqsədi sosial işçilərin texnologiyalardan daha çox istifadə etməsini, müştərilərin bütövlüyünü və məxfiliyini qoruyan etik qaydalara riayət etmələrini təmin etməkdir (Дёрнер Карел, Мефферт Юрген, 2013: 2). Texnologiya standartları əsasən aşağıdakıları nəzərdə tutur:

•Rabitə vasitəsindən asılı olmayaraq sosial işçilər ünsiyyətlərini etik qaydalara uyğun bir şəkildə aparmalıdırlar.

•Sosial işçilər müştərilər üçün xüsusilə də əlillik dərəcəsi olanlar üçün texnologiyaların əlçatan olmasını təmin etməlidirlər.

•Sosial işçilər mədəni və sosial kontekstlərə diqqət yetirməlidirlər.

•Sosial işçilər texnologiyanın yeni imkanlarından xəbərdar olmalıdırlar.

•Ünsiyyət vasitələrindən asılı olmayaraq, sosial işçilər fəaliyyətlərini tənzimləyən qaydalara riayət etməlidirlər.

•Sosial işçilər şəxsiyyət vəsiqələrini təqdim etməli və ünsiyyət qurduqları şəxsləri yoxlamalıdırlar.

•Sosial iş agentlikləri müştəri hüquqlarının qorunması, elektron əməliyyatların keçirilməsi, məlumatların və parolların qorunması, müştəri məlumatlarının təhlükəsizliyini təmin etmək və s. qanunlara riayət edəcəklər

•Texnologiyalar icmaları məlumatlandırmaq və onların rifahını təşviq etmək üçün istifadə olunmalıdır. Bundan əlavə, şəxsi ünsiyyət əvəzinə texnologiyadan istifadə edən sosial işçilər təhlükəsizlik və məxfiliyin təmin edilməsi üçün bütün lazımi tədbirləri görəcəklər.

•Sosial işçilər texnologiyalara əsaslanan müdaxilənin faydalı və ya zərərli olub-olmadığını müəyyən edə bilməli və ya başqa tədbirlərin görülməsinin lazım olduğunu müəyyən edə bilməlidirlər.

•Sosial işçilər öz sahələrində peşəkar olmaq, veb-seminarlar keçirmək və seminarlarda iştirak etmək, eləcə də mövcud tədqiqatlardan xəbərdar olmaq və peşəkar dəstək materialları ilə gündəmə gəlmək üçün texnologiyadan istifadə etməlidirlər.

Sosial iş karyerasında texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı etik problemlər olsa da, bu problemləri aradan qaldırmaq mümkündür. Sosial işçinin işini yerinə yetirmək üçün texnologiyadan istifadə etməsinin bir çox müsbət tərəfləri mənfi cəhətləri üstələyir. Sosial texnologiyanın fəaliyyət göstərməsi həmişə sosial idarəetmə effektivliyinin yüksəldilməsi ilə əlaqədardır (Rəhmanov Fərhad, 2021:74). Texnologiyanın sosial iş sahəsini müsbət istiqamətdə dəyişdirməsi yollarına aşağıdakıları aid etmək olar:

- Sosial iş karyerası üçün daha çox namizəd hazırlamaq imkanı kimi üstünlükləri;
- Məlumat, tədqiqat və mənbələrə giriş;
- Müştərilərlə daha məqsədəuyğun ünsiyyət qurma bacarığı;
- Müştəri məlumatlarına geniş giriş;
- Daha çox müştəriyə xidmət göstərmək bacarığı.

ƏDƏBİYYAT

1.Бугин Жак, Кэтлин Танги Шесть признаков успешной цифровой трансформации // Harvard Business Review Россия. 06.02.2018

2.Дёрнер Карел, Мефферт Юрген Девять вопросов, которые помогут вам получить правильное цифровое преобразование // McKinsey &Company, октябрь 2015.

3.Карлинский В.Л. Цифровая трансформация промышленных предприятий. Проблемы и модели перехода. Пермь-2017

4.Мордашов Алексей Как Индустрия 4.0 меняет управление и производство // Цифровизация производства. Сборник статей. - Harvard Business Review – Россия, 2017.

5.Попов М.В., Коблова Ю.А., Мурыгина Н.В. Институты виртуального пространства: механизм, закономерности формирования и новые угрозы. Вестник Саратовского государственного социальноэкономического университета. – Россия, 2018.

6.Сибель Томас М. Почему цифровая трансформация теперь находится на плечах CEO //McKinsey Quarterly, декабрь 2017.

7.Rəhmanov Fərhad //Sosial sfera və sosial siyasət. Bakı-2021, 438 səh.

9.https://www.basw.co.uk/digital-capabilities-statement-social-work-practice-summary

10.https://onlineprograms.ollusa.edu/msw/resources/how-social-workers-use-technology

SİBER EKONOMİDE SİBERUZAY GÜVENLİĞİ

YL BEHİCE BANU ÇİÇEK BOŞKUT[72]
PROF. DR. CEMAL ERDEM HEPAKTAN
E. ÖĞR. GRV. HAYATI BOŞKUT
YL MEHRAC SARIXANLI

Özet

Siber kelimesi, Yunanca kybernete ya da sibernetik kelimesinden kısaltılmış olup, idareci ya da yönetmekte idare etmekte mahir kimse anlamına gelmektedir. Siberuzay ise, birbiriyle bağlantılı bilgisayarlar arasındaki dijital veri akışı olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamda güncel gelişmelere bakacak olursak, Dünya Ekonomik Forumu'nun (WEF) 2022 Küresel Risk Raporu'nda siber saldırı tehdidi ve dijital dayanıklılığı odağına alan politikaları önem kazanmaktadır. G7 bildirisinde yeralan "uzmanlığı paylaşmak ve siber riskleri en aza indirmek için birlikte çalışmak" konusunda sağlanan mutabakatlar ön plana çıkmaktadır. Bu çalışmada ilk olarak İnternet ve mobil teknolojilerin kültürel ve toplumsal boyutu anlatılmakta, daha sonra veri işleme süreci bilgisayar mimarisiyle incelenmekte, sonrasında da ekonomik ve teknik veriler ışığında siberuzay güvenliği ele alınmaktadır. Bu çalışmanın amacı, bilgi güvenliğinin teknik ve ekonomik çerçevede değerlendirilerek günümüz gerekliliklerini belirlemektir. Bu değerlendirme yapılırken, günümüz bilgi toplumu sonrası ekonominin, küresel olarak dijital katılımının, sürdürülebilirliğinin, savunma ve çok daha fazlasını sunmak amacıyla siber dayanıklılığının, önemli bir yapı taşı ve kolaylaştırıcı entegrasyonunun sağlanması hedeflenmektedir. Böylece bilgi toplumunun, sismik finansal etkilerini uzun vadede önleyerek ekonominin gelişimine katkı sağlanacağı vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelime: *Bilgi Güvenliği, Siberuzay, Siber Ekonomi, Veri İşleme, Bilgisayar Mimarisi*

JEL: *A12*

Cyberspace Securıty In Cyber Economy

Abstract

The word cyber is abbreviated from the Greek word kybernete or cybernetics, which means administrator or someone who is adept at administering. Cyberspace is defined as the digital data flow between interconnected computers. In this sense, if we look at current developments, the policies focusing on cyber attack threat and digital resilience in the World Economic Forum's (WEF) 2022 Global Risk Report gain importance. In the G7 declaration, the agreements reached on "sharing expertise and working together to minimize cyber risks" come to the fore.In this study, firstly, the cultural and social dimensions of Internet and mobile technologies are explained, then the data processing process is examined with computer architecture, and then cyberspace security is discussed in the light of economic and technical data. The aim of this study is to determine today's requirements by evaluating information security within the technical and economic framework. While making this assessment, it is aimed to ensure the integration of cyber resilience, an important building block and facilitator in today's post-information society economy, in order to offer global digital participation, sustainability, defense and much more. Thus, it is emphasized that the information society will contribute to the development of the economy by preventing seismic financial effects in the long run.

Keywords: *Information Security, Cyberspace, Cyber Economy, Data Processing,Computer Architecture*

JEL: *A12*

Giriş

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, özgürlük, hak, mülkiyet gibi birçok kavramların siberuzayda da yer bulmasını sağlamıştır. Bu kavramların yarar paydası altında gelişimi ve dönüşümünü sağlamak, tüm dünyanın birer talebi haline gelmiştir. Bu gelişimin sürdürülebilirliğinin sağlanması için, güvenlik büyük önem arz etmektedir. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki güvenlik ihtiyacı karşımıza, siber güvenlik olarak çıkmaktadır. Siber güvenlik ihtiyacının karşılanmaması çeşitli alanlarda sorunlara yol açabilir. Borsa ve bankacılık sistemi, trafik sistemi, telefon, televizyon, internet, uydu, savunma ve askeri sistemler gibi birçok farklı alanın güvenliği siber güvenlikle sağlanmaktadır. Dünya bu alanlarda büyük sorunlar yaşamamak adına özellikle son yıllarda siber güvenliğe büyük önem vermektedir. Bu anlamda güncel gelişmelere bakacak olursak, Dünya Ekonomik Forumu'nun(WEF). 2022 Küresel Risk Raporu'nda siber saldırı tehdidi ve dijital dayanıklılığı odağına alan politikaları önem kazanmaktadır.

[72] **behicebanu@gmail.com, Manisa Celal Bayar Üniversitesi**

G7 bildirisinde yer alan "uzmanlığı paylaşmak ve siber riskleri en aza indirmek için birlikte çalışmak" konusunda sağlanan mutabakatlar ön plana çıkmaktadır.

Siber kelimesi, yunanca kybernete ya da sibernetik kelimesinden kısaltılmıştır. Kelime anlamı ise, idareci ya da idare etmekte mahir kimse anlamına gelmektedir. İşlevselliği bakımından siber, elektronik teknolojiler, bilgisayarlar ya da bunların kullanıldığı süreçlerdeki şeylerin kontrolü olarak ifade edilmektedir.

Sibernetik kelimesi ilk kez "Sibernetik ya da Makinalar ve Hayvanlarda İletişim ve Kontrol" adlı kitapta 1954 yılında Norbert Wiener tarafından kullanılmıştır. Kendi kendini düzenleyen karmaşık sistemlerin hayvanlarda ve mekanik ağlarda kontrolüne gönderme yapmak için kullanılmıştır. Özellikle 2. Dünya savaşında iletişim ve atış sistemlerinin geliştirilmesinde faydalar sağlamıştır.

Siberuzay ise; birbiriyle bağlantılı bilgisayarlar arasındaki dijital veri akışı olarak tanımlanmaktadır. Düşünceye sığmayan bir karmaşık yapıyı tanımlar. Hiç kimse somut olarak gösteremediği için gerçek değil ama etkileri açısından oldukça gerçektir. Veri kümeleri vb. örnek olarak verilebilir. Siberuzay , bilgisayarlar arası iletişim alanıdır. Bruce Sterling Hacker Crackdown kitabında Siberuzayı iki telefon görüşmesinin telefonlar kısmında değil, ikisinin arasında bir yer olarak örneklendirmektedir. Çevrimiçi ilişkiler ve çevrimiçi kimlikler söz konusudur. Bu aynı zamanda psikolojik ve sosyal psikolojik kaynaklı olarak çevrimiçi ve çevrimdışı ilişkiler ve soruların ortaya çıktığı alandır. Gerçek ve sanal ilişkiler araştırmacılarca bu alanda incelenir. Siber alanının anlaşılması aslında bizlere siber güvenliğin uzun vadede imkansızlığına bir çözüm önerisi olabilir.

1.İnternet ve Mobil Teknolojilerin Kültürel ve Toplumsal Boyutu

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki değişim ve dönüşümler birçok alanda değişim ve dönüşümü beraberinde getirmiştir. Bunlardan bir tanesine örnek olarak, kültürel yaşantımızda da değişiklik yaratmıştır. İletişimde bilgi paylaşımı için kullandığımız yöntemler, yeni kavram ve yöntemlerin birer kültürleşme aracı olarak hayatımızda yer almasını sağlamıştır. Bunlardan bazılarına e-mail atmak, tweet atmak gibi örnekler verebiliriz. Birlikteliğin, dostluğun, mülkiyetin ve bunların korunması gereklilikleri yeniden tanımlanmaya başlamıştır. Buda yeni bir kültür tanımlanmasına neden olmuştur. Bu dinamik kültür, sürekli değişim ve dönüşüm içerisinde çeşitli zenginlikler ile gelişmeye devam etmektedir. Bu anlamda gelişimi takip etmek günümüz gereklilikleri arasında yer almaktadır. Kültürel olarak dijital katılımın, sürdürülebilirliğin, her alanda siber dayanıklılığın sağlanması, bilgi toplumu sonrası sismik finansal etkilerin önlenmesini sağlayarak ekonominin gelişimine katkı sağlayacaktır.

Siberuzay iletişim aracı olmasının yanı sıra kültürel önem taşır. Bu anlamda kültürel değerlerine sahip çıkan ve birliktelik sağlayan milletler uzun vadede siber güvenliğe katkı sağlamaktadır. Siberuzay iletişim ve kültür açısından önemlidir. Siberuzay gizli kalmış kimlikler yoluyla toplum ve kültürü yeniden şekillendirme imkanları ortaya koyabilir(Eriş, 2020 Eylül: 5).

Böylece sonsuz bir iletişim ve kültür olasılığı meydana gelir.

2.Veri İşlemede Bilgisayar Mimarisi

Siberuzayın teknolojik altyapısıyla ilk olarak ele alan Levy, 2001 yılında Cyberculture kitabında teknik boyutunu tarihi gelişim içerisinde anlatmıştır. İlk bilgisayar İngiltere ve Amerikada 1945 yılında görülmüştür. Askeri ve bilimsel hesaplamalarda kullanılan bilgisayar, 1960 yılından sonra bilgisayarın siviller tarafından kullanımları gerçekleşmiştir. Bilgisayarlar, ilk olarak devlet ve iş istatistikleri, büyük ölçekte ödemeler, muhasebe gibi yönetimsel işlevler için kullanılırdı. 1970'den sonra mikroişlemcilerin geliştirilmesi ile birlikte bilgisayarlar, ekonomik ve sosyal yönden yaygınlaşarak ticari bir unsur haline geldi. Robotlaşma, esnek üretim hücreleri, sayısal kontrollü makinalar, bankacılık ve sigortacılık, otomasyon gibi süreçlerde bilgisayarlar kullanılarak endüstriyel gelişim sağlandı. Elektronik araçların kullanımı, bilgisayar ve iletişim ağlarının süreçlere dahil olması ekonomik süreçlere verimlilik kazandırdı.1980'lere gelindiğinde multimedya, bilgisayar oyunları, grafik arayüzler, hiper dokümanlar(cd rom, hypertext) yaygınlaştı. Kişisel bilgisayarların bulunuşu ve sonrasında gelişen dijital teknolojiler, ekonomik gelişmelerinde yaşanmasını sağladı.

Siberuzayın alt yapısını oluşturan dijital teknolojiler, enformasyon ve bilgi değiş tokuşunu sağlayarak bir pazar oluşmasını sağladı. Sürekli değişen siberuzay, bir merkezi olmayan evrensel yapısıyla paradoksal olarak özünü oluşturmaktadır.

Dijital teknolojiler, bilgi sistemleri yönetiminin de gelişmesini sağlamıştır. Bilgi sistemi, verinin kaynaklarından toplanarak kullanılabilir yararlı bilgiye dönüştürülmesi ve işletme içinde ilgili kişi ve birikimlere yayılması amacıyla bir araya getirilen bilgisayar donanımı, yazılımı, veri kaynakları, ağ teknolojileri ve insan bileşenlerinden oluşan bir bütün olarak tanımlanabilir(O'Brien ve diğerleri, 2011: 4). Bilgi sistemlerinin girdisini veri oluştururken, çıktısını bilgi oluşturur. Bilgi sistemleri süreci, veriyi bilgiye dönüştürme işlemidir. Veri; harf, rakam, çeşitli sembol ve işaretle temsil edilen, ham, işlenmemiş gerçekler ya da izlenimlerdir(Öğüt, 2003: 10). Enformasyon; verinin bir anlam oluşturacak şekilde düzenlenmiş halidir(Barutçugil, 2002: 57). Enformasyon kişilere olay ve nesneleri yorumlamak için bakış açısı sağlar. Bilgi; insanların yaşamları boyunca öğrendikleri ve yaşantı yoluyla kazandıklarının toplamıdır. Veri işleme; ham verilerin bazı süreçlerle işlenerek enformasyon haline gelmesidir. Enformasyon işleme; enformasyon haline gelmiş verinin bazı süreçlerle işlenerek bilgiye yani karar almaya destek sürece dönüşmesidir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, bir kişi ya da birim için, enformasyon işleme süreci sonunda elde edilen bilginin başka bir kişi ya da birim için yalnızca bir veri olabileceği ve bu verinin farklı bir karara destek olabilmesi için, yeni bir enformasyon işleme sürecinden geçmesi gerektiğidir(Bensghir, 1996: 21). Veri işleme sürecindeki faaliyetler; kaydetme, sınıflama, sıralama, hesaplama, özetleme, çoğaltma, saklama, erişme ve iletme olarak sıralayabiliriz. Enformasyon sürecinde ise analiz ve raporlamaya ağırlık verilmektedir. Bilgi yönetimi; bilginin üretilmesi, elde edilmesi, geliştirilmesi, kullanılması, saklanması, paylaşılması ve kullanıcılara katma değer oluşturulmasına yönelik işlevler bütünüdür. Bilgiler daha sonra gelecekte kullanılmak üzere depolanır. En sonunda da kontrol ve geribesleme işlevi ile değerlendirilmesi ve ölçülmesi sağlanır.

Bilginin günümüz erişim yolları olarak elektronik iletişim araçları kullanılmaktadır. Bu erişim yollarına internet, intranet, ekstranet, e-posta örneklerini verebiliriz. İnternet, Dünya genelindeki milyarlarca kullanıcıyı çeşitli araçlarla belirli protokoller çerçevesinde birbirine bağlayarak, bilgi paylaşmasını sağlayan ağlardır. Intranet; ise kurumların kendi içerisinde ağ paylaşımı olarak tanımlanabilir. Extranet ise kurum dışı kullanıcıların erişimini kısmen sağlayabildiği ağlardır. E-posta ise, internet ağlarının kullanılarak kişilerin birbirleriyle doğrudan haberleşme ve bilgi paylaşmasını sağlayan iletişim aracıdır. Bilgi sistemleri farklı büyüklük, çevre koşulları, faaliyet yapıları, iş süreçleri ve geliştirme süreçlerinden dolayı farklı yapılarda oluşurlar. Bu farklılıklarından dolayı çeşitli sistem kurma yapıları mevcuttur. Bunlara geleneksel sistem geliştirme yaşam döngüsü, prototipleme, uygulama yazılım paketleri, son kullanıcı geliştirme, bilgisayar destekli yazılım mühendisliği ve nesne yönelimli yaklaşımlar örnek verilebilir.

3.Bilgi Ekonomisinde Bilgi Güvenliği

Bilgi ekonomisi üretimde katma değer yaratmak için bilginin stratejik önem kazandığı ekonomik paradigmadır. Bilginin üretilmesi, işlenmesi, küresel olarak iletilmesi ve neticesinde bir ekonomik değer yaratılma faaliyetine bilgi ekonomisi denir. Para, mal ve hizmet gibi araçların önündeki fiziksel engeller bilgi otoyolları sayesinde ortadan kalkmıştır. Bu sayede bu ekonomik değerlerin ulusal ve küresel düzeyde daha hızlı ve daha ekonomik dolaşımı uygun hale gelmekte, bilgi otoyolları sayesinde piyasalar dinamikleşmekte, rekabet ulusal düzeyden küresel düzeye çıkmakta ve küçük ekonomik birimlerin küresel düzeyde dolaşım kabiliyetleri artmaktadır(Özsağır, 2007: 24-27).

Bilgi ekonomisinin ortaya çıkmasında başlıca önemli faktör teknolojik gelişmelerdir. Gelişen teknolojiyle beraber düşen maliyetler sayesinde bilgisayar ve iletişim teknolojilerine erişilebilirlik artmıştır. Bilgisayar ve iletişim teknolojilerinde maliyetlerinin düşmesi, değişen tüketici istek ve beklentileri dijital dönüşümün vazgeçilmez hale gelmesini sağlamıştır. Bilgi işlem teknolojisi, uydu teknolojisi, mikro elektronik teknolojisi, mikro nano teknoloji, telekomünikasyon teknolojisi, esnek otomasyon teknolojisi, jenerik teknolojileri bu dönüşümün sağladığı bilgi teknolojilerine örnek olarak verilebilir. Artan günümüz teknolojileriyle beraber mal, sermaye ve hizmetlerin üretim dağıtım süreçlerinin küresel olarak serbestleşmesi günümüz bilgi ekonomisinin ortaya çıkmasında önemli bir faktör olmuştur. Bilgi ekonomisinin sürekliliğinin ve verimliliğinin sağlanması, onun aynı zamanda

güvenliğinin sağlanması ile mümkün olmaktadır. Bilgi güvenliği bilginin ekonomik değerinin korunması için önem arz etmektedir. Bilginin korunması siber güvenlikle sağlanmaktadır.

Siber güvenlik kavramı hem birey olarak hem de küresel olarak dikkat edilmesi gereken bir konudur. 2022 dünya ekonomik formu ülkesel olan siber güvenlik kavramının, küresel stratejik konu haline geldiğini göstermektedir. G7 ülkeleri arasında yapılan mutabakatlar önem kazanmış, dünya siber güvenlik konusunda istikrarı sağlama çabasına girmiştir. Siber güvenliğin temelini siber saldırılara karşı alınan önlemler oluşturmaktadır. Siber saldırılara karşı siber savunmalar geliştirilmektedir.

Siber Saldırılar	Siber Savunma Yöntemleri
Kabloya Saplama Yapma	Güvenlik Duvarı
Hizmet Dışı Bırakma (Dos, Ddos)	Anti Virüs
Kriptografik Saldırılar	Sayısal İmza
Yemleme (Phishing)	İçerik Filtreleme
Yerine Geçme (Masquerading)	Adli Bilişim
Köle Bilgisayarlar	Bal Küpü
Yazılımlar (Truva atı, solucan, virüs, arka kapılar, mantık bombası, kök kullanıcı takımı, klavye dinleme)	Siber Tehditleri Algılama Sistemi, Şifreleme Sistemleri, Kimlik Doğrulama Sistemleri

Tablo 1: Siber Saldırılar ve Siber Savunma Yöntemleri

Kaynak: Ercan, 2015, s. 16-26; Goutam, 2015, s. 15

Söz konusu saldırılara karşı küresel tablo 1'deki önlemler söz konusu olmaktadır. Bu saldırılar gelişen teknolojik gelişmelerle beraber farklı boyutlar kazanmaktadır (Tablo 1).

Savunma harcamalarının iktisadi büyüme üzerine etkisi bakımından incelendiğinde, iki görüş ile karşılaşılmaktadır. Bunlardan ilki olan Keynesyen görüş, bir ekonominin mevcut istihdam düzeyinin altında olduğu taktirde savunma harcamalarının iktisadi büyümeyi pozitif yönde etkileyeceğini savunmaktadır. İkinci görüş ise, Neoklasik yaklaşımdır. Neoklasik yaklaşıma göre, kamu kaynaklarının savunmaya ayrılması, eğitim, sağlık ve alt yapı gibi kalıcı kamu hizmetlerinin ertelenmesine sebep olacağından savunma harcamalarında dışlama etkisi yaratacağı için iktisadi büyümeyi olumsuz yönde etkileyeceği savunulmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde Keynesyen görüş etkili olurken, gelişmiş ülkelerde neoklasik görüş etkili olduğu söylenebilir. Ekonomi tam istihdam düzeyinin altında olması kamu harcamalarını, yatırımları, istihdamı ve toplam geliri artırmaktadır. Ayrıca savunma harcamalarının ekonomideki diğer üretim kanallarını olumlu etkileyerek pozitif bir yayılma(Spillover) etkisi yaratması da muhtemeldir (d'Agostinoud, 2017: 2).

Uluslararası alanda tanınan ve ülkelerin siber güvenlik performansını ölçen ölçeklerden bir tanesi Uluslararası Telekominikasyon Birliği (Internatıonal Telecominicatıon Unıon-ITU) tarafından geliştirilen küresel siber güvenlik endeksidir (Global Cyber Securıty Index-GCSI) (ITU, 2020: 6).

Endeks sayesinde ülkeler, siber güvenlik politikaları ve stratejilerini daha gerçekçi, etkin, etkili ve verimli olarak sağlayabilmektedir (ITU, 2020: 6). Endeksin temel amacı ülkelerin siber güvenlik alanlarını belirlemelerine rehberlik etmek ve ülkelerin siber güvenlik performanslarını artırması için yardımcı olmaktır (ITU, 2017: 4) (Yerina, 2021: 7).

GCSI ile ilk olarak 2015 yılında ülkelerin siber güvenlik performansları ölçülmüştür. En son 2020 yılında 194 ülkenin siber güvenlik performansları hesaplanmıştır. GCSI 5 bileşen ve 5 bileşene bağlı 20 alt bileşen ile 20 alt bileşene bağlı 82 anket sorusundan oluşmaktadır (Tablo 2). Anket sorularının ve alt bileşenlerinin ağırlığı 84 uzman tarafından belirlenmiştir. Bileşenlerin ağırlıkları eşit seviyede olup 1 ile 20 arasında puanlanmıştır. Bileşenlerin toplam skorlarıyla ülkelerin GCSI değerleri tespit edilebilmektedir (ITU, 2020: 6)

GCI Bileşenleri	GCI Alt Bileşenleri
Yasal Ölçümler	Siber suçlar mevzuatı
	Siber güvenlik değerlendirmeleri
Teknik Ölçümler	Ulusal bazda siber olaylara müdahale ekibi
	Sektörel bazda siber olaylara müdahale ekibi
	Siber güvenlik standartların uygulanması
	Çocuk çevrim içi koruma politikaları
Organizasyonel Ölçümler	Ulusal siber güvenlik stratejisi
	Sorunlu ajanslar
	Siber güvenlik ölçekleri
Kapasite Gelişimi Ölçümleri	Siber güvenlik bilinçlendirme çalışmaları
	Siber güvenlik uzmanlığı eğitimi
	Siber güvenlik alanında eğitim programları
	Siber güvenlik AR-GE programları
	Ulusal siber güvenlik endüstrisi
	Siber güvenliğe yönelik devlet teşvik sistemi
İş birliği Ölçümleri	Diğer ülkeler ile siber güvenlik konusunda ikili anlaşmalar
	Siber güvenlik faaliyetleriyle ilgili olarak ilgili uluslararası mekanizmalara hükümet katılımı
	Siber güvenlik ile ilgili çok taraflı anlaşmalar
	Özel sektör ortaklıkları
	Kurumlar arası ortaklıklar

Tablo 2: GCSI Bileşen ve Alt Bileşenleri
Kaynak: ITU, 2020, s. 137-155

G7 ülkeleri açısından, finans sistemlerinde siber güvenliği sağlamak çok önemlidir. Son yıllarda G7 ülkelerinde özellikle, kişisel bilgilerin çalınması ve kişisel gizliliğin tehlikeye girmesi söz konusu olmasından dolayı siber güvenlik önemi çok artmıştır. G7 ülkelerinde sermaye ve ekonomik faaliyetlerin çok olması, siber saldırılarında bir o kadar fazla olmasına neden olmaktadır. En fazla siber saldırıya uğrayan G7 ülkelerine bakacak olursak ABD, Almanya, Fransa ve İngiltere oluşturmaktadır. Bu açıdan küresel ekonomi ve finansın korunması açısından siber güvenlik büyük önem arz etmektedir (Tablo 3).

Sıralama	2015	2017	2018	2020
1	ABD	Singapur	İngiltere	ABD
2	Kanada	ABD	ABD	İngiltere
3	Avustralya	Malezya	Fransa	Suudi Arabistan
4	Malezya	Ürdün	Litvanya	Avusturya
5	Ürdün	Estonya	Estonya	Estonya
6	Yeni Zelanda	Mauritius	Singapur	Güney Kore
7	Norveç	Avustralya	İspanya	Singapur
8	Brezilya	Gürcistan	Malezya	Rusya
9	Estonya	Fransa	Norveç	Bir. Arap Emirliği
10	Almanya	Kanada	Kanada	Malezya

Tablo 3 : GCSI'ya Göre Ülkelerin Siber Güvenlik Performans Sıralamaları

Kaynaklar: ITU (2015), ITU (2017), ITU (2018), ITU (2020)

Siber güvenliğin uluslararası ilişkiler bakımından uzun vadede sağlanabiliyor olması, istenen hedef olmaktadır. Bu açıdan değerlendirme kapsamı genişlemektedir. Siberuzay ve uluslararası ilişkiler bakımından yapılan MIT'ın(Massachusetts Institute of Technology) disiplinlerarası çalışmalarında siberuzay ve uluslararası ilişkilerin karakteristik özelliklerinin çokça farklı olduğu belirtilmektedir. Bu iki disiplin arasındaki başlıca farklılıklar, bir takım konu başlıklarıyla özetlenebilir (Chouchri, 2016: 11).

a) **Geçicilik(Temporality):** Siberuzaydaki aktiviteler, uluslararası ilişkilerin klasik zaman anlayışını kırmıştır.
b) **Fiziksellik(Physicality):** Uluslararası ilişkilerin fiziksel ve coğrafya anlayışını kırmıştır.
c) **Nüfus etme(Permeation):** Siberuzaydaki eylemler sınırların ve yargı süreçlerin ötesindedir.
d) **Akışkanlık(Fluidity):** Siberuzayın değişkenlik ve adaptasyon yeteneği yüksektir.
e) **Katılım(Participation)**
f) **Atfedilebilirlik(Attribution):** Siber alandaki herhangi bir eylemin kim tarafından yapıldığının tespiti zordur.
g) **Hesap Verme Zorunluluğu(Accountability):** Uluslararası mecrada sorumluluk mekanizmaları siber uzayda by-pass edilebilir.

Siber güvenliğin ulusal ve uluslararası güvenliğe etkisinin incelenmesi, günümüz siber saldırıların anlaşılması açısından önemlidir. Siber güvenliğin uzun vadede sağlanması için siberuzayın kültürel ve toplumsal boyutunun iyi anlaşılması ve siberuzayın yönetişim probleminin çözümlenmesi önem arz etmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada üzerinde durulan konu, Siberuzayın yönetişim konusunun uluslararası ve ulusal anlamdaki yeri ve önemidir. Siber güvenlik ve siberuzay uluslararası ilişkiler anlamında, son yirmi yıla kadar ikincil derecede politika olarak görülüyordu. Ancak son yıllarda özellikle siber güvenliğe olan ihtiyacın giderek artması, siber güvenliğin birincil politika aracı olmasını sağlamıştır. Siberuzayın yönetişiminin sağlanması, küresel güç anlamında büyük avantaj sağlayacaktır. Bu avantaj, küresel dengelerin yeniden şekil almasında önemli rol oynamaktadır.

Siberuzayın yönetişiminin sağlanması açısından çeşitli çözümler üretilebilir. Örneğin, siberuzay güvenliğinde, bulanık mantık tabanlı karar destek modeli uygulanabilir. Diğer bir çözüm önerisi de bulanık veri madenciliğinin kullanılmasıdır. Veri madenciliğinin kullanıldığı alanlar, parekendecilik, sağlık, endüstri ve mühendislik, eğitim, tıp, biyoloji, genetik, kamu istihbarat, pazarlama finans ve güvenlik olarak sıralanabilir. Veri madenciliğinin kullanılması, sadece teknolojide değil, düşünme algılama biçimlerinde, araştırma yöntemlerinde büyük kazanımlar sağlamaktadır. Veri madenciliğinin algılama biçimi olarak insan düşünce tarzında olması bulanık mantıkla benzerlik sağlamaktadır. Bulanık mantık, belirsiz matematiksel modele ihtiyaç olmadan, doğrusal sistemlerde iyi neticeler alınmasını sağlar. Uygulanması kolay ve hızlı olan Bulanık Mantık, deprem tahmin sistemleri, kanser teşhisi, raylı metroda sürüş rahatlığı, helikopter uçuş desteği, hidroelektrikte baraj kapılarının kontrolü gibi alanlarda kullanılır. Belirsizlik söz konusu olduğunda bulanık veri madenciliği, yeni bilgi elde etmek için, anlam odaklı veri sonuç çıkarımı gerçekleştirmektedir. Belirsizlik Muhakemesi ve Veri Madenciliği birlikteliği başarılı sonuçlar vermektedir. Siberuzayın anlaşılmasında bu türlü çözümler üretilmesi, siberuzayın yönetişiminde ve siberuzayın kültürel, toplumsal boyutunda bizlere yarar sağlayacaktır. Bunun sonucunda, uzun vadede siber güvenlik, ekonomi, hukuk gibi birçok alan küresel anlamda gelişim sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Acarer, T. Ülke Güvenliğimizde Alınabilecek Makro Siber Güvenlik Önlemleri. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Dergisi.* Bilgi Üniversitesi, Bilgisayar Teknolojileri Bölümü, Meslek Yüsek Okulu, 2020: 61-71.

Aksakallı, I. K. Bulut Bilişimde Güvenlik Zafiyetleri, Tehditler Ve Bu Tehditlere Yönelik Güvenlik Önerilerinin İncelenmesi. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Dergisi.* Erzurum Teknik Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Bilgisayar Mühendisliği Bölümü, 2019: 8-34.

Aldemir, C., Kaya M. Bilgi Toplumu, Siber Güvenlik Ve Türkiye Uygulamaları. *Kamu Yönetimi ve Politikaları Dergisi.* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü, 2020: 6-27.

Aliusta, C., Benzer, R. Avrupa Siber Suçlar Sözleşmesi Ve Türkiye'nin Dahil Olma Süreci. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi.* Gazi Üniversitesi, Bilişim Enstitüsü, 2018: 35-42.

Altıntaş, F. G7 Ülkelerinin Siber Güvenlik Performanslarının Analizi: Entropi Tabanlı Mabac Yöntemi İle Bir Uygulama. *Güvenlik Bilimleri Dergisi* Jandarma Genel Komutanlığı, 2022: 263-286.

Aydın, H., Barışkan M. A., Çetinkay A. Siber Güvenlik Kapsamında Enerji Sistemleri Güvenliğinin Değerlendirilmesi. *Güvenlik Bilimleri Dergisi,* İstanbul Gelişim Üniversitesi, Bilgisayar Mühendisliği Bölümü, 2021: 151-174.

Barutçugil, İ. Bilgi Yönetimi. İstanbul Kariyer Yayıncılık. 2002.

Bensghir, T. K. Bilgi teknolojileri ve Örgütsei Değişim. TODAIE. Yayın No: 274, Birinci Baskı: Ankara, Haziran, 1996.

Bilge, A. Bilgisayar ve Programlamaya Giriş. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir. No. 3319. 2016.

Boşkut, B. B. Ç, Boşkut, H. Bilgi Toplumuna Ulaşımda Bulanık Mantık Bağlamında Veri Madenciliği. Current Debates on Social Sciences. *Current Debates on Social Sciences 8.* Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2022.

Bozoklu, O., Çil C. Z. Yazılım Güvenlik Açığı Ekosistemi Ve Türkiye'deki Durum Değerlendirmesi. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliğ Dergisi.* ODTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 2017: 6-26.

Çelik, S. Siber Uzay ve Siber Güvenliğe Multidisipliner Bir Yaklaşim. Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF-Uluslararası İlişkiler Bölümü. ARHUSS. 2018: 110-119.

Ceyhan, E. B., Demiryürek E., Kandemir, B. Sosyal Ağlarda Güncel Güvenlik Riskleri ve Korunma Yöntemleri. Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi. Gazi Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Bilgisayar Mühendisliği Bölümü, 2015: S:1-10.

Chochri, N. Explorations in Cyber International relations. A research Collaboration With MIT and Harward university, MTI Political Science Department Research. 2016: 1.

Clark, D., Choucri N. Who Controls the Cyberspace. *Bultein of the Atomic Scientists*, 2013: 21.

Çokbildik, A. C. Siber Uzay Ve İnsan Hakları. Siberpolitik Dergisi. Selçuk Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, 2018: 133-157.

Coşar, İ. Y., Tüfekci, A. Cmmc V1.02 İle Iso Iec 27001 Standardının Karşılaştırılması Ve Cmmc'ye Geçiş İçin Yapılması Gerekli Temel Faaliyetler. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi*. Gazi Üniversitesi Bilişim Enstitüsü, Tse Eğitim Dairesi Başkanlığı Program Geliştirme Müdürlüğü, Gazi Üniversitesi Bilişim Enstitüsü, 2021: 60-73.

D'Agostino, G. Dunne, J. P., Preroni, L,. Does Military Spending Matter for Long-Run Growth. Defence and Peace Economics 28-4, 2017: 429-436.

Deniz, E., Samet, R. Nesnelerin İnternetinde Zıgbee 3.0 Ağlarına Güvenli Katılım İçin Yeni Bir Model Önerisi. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi*. Ankara Üniversitesi, Bilgisayar Mühendisliği Bölümü, 2019: 35-44.

Dinçer, C. A., Doğru, İ, A. Androıd Kötücül Yazılım Tespiti Yaklaşımları. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi.* Teknoloji Fakültesi Bilgisayar Mühendisliği Bölümü Gazi Üniversitesi, 2017: 48-58.

Durdu, A., Özcerit, A. T. Güvenli İletişim İçin Yeni Bir Veri Gizleme Algoritması. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi.* Sakarya Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Yazılım Mühendisliği Bölümü Sakarya Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Bilgisayar Mühendisliği Bölümü, 2015. s:32-36.

Ercan, M. Kritik altyapıların Korunmasına İlişkin Belirlenen Siber Güvenlik Stratejileri. *Gebze Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi,* Bursa. 2015.

Eriş, U. İnternet ve Mobil Pazarlama. TC. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir. No. 3341, 2020.

Göztepe, K., Ejder, A. Siper Terör Saldırılarından Korunmaya Yönelik Bulanık Mantık Tabanlı Karar Destek Modeli. Siber Güvenlik Çalıştayı. Ankara. 2011.

Günsoy. B. Elektronik Ticaret. TC. Anadolu Üniversitesi Yayın, Eskişehir No. 3662, 2017.

ITU. Sanou, B. Global Cyber Security İndex. Geneva: ITU Publication. 2017.

ITU. Sanou, B. Global Cybersecurity Index. Geneva: ITU Publication. 2018.

ITU. Brahima, S. Global Cyber Security İndex. Geneva: ITU publication 2015.

ITU. Sanou, B. Global Cybersecurıty Index. Geneva: ITU Publication. 2020.

Kara, İ. Web Tabanlı Zararlı Yazılımların Saldırı Yöntemleri Ve Analiz Teknikleri. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi* Çankırı Üniversitesi, Eldivan Sağlık Hizmetleri Myo, 2019: 46-53.

Karataş, A., Şahin, S. Sosyal Bot Algılama Teknikleri Ve Araştırma Yönleri Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi.* İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü Bilgisayar Mühendisliği Bölümü, 2018: 10-20.

Kardaş, S., Kiraz, M. S. Bitcoin'de Mahremiyeti Sağlama Yöntemleri. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi.* Batman Üniversitesi, Mühendislik Ve Mimarlık Fakültesi Tübitak Bilgem, 2018: 1-9.

Kurt Kaya, G. D. Bilgi Güvenliği Ve Siber Güvenlik Kapsamında Bakanlık Uygulamaları İçin Güvenli Yazılım Geliştirme Metodolojisi Önerisi. T.C. Çevre Ve Şehircilik Bakanlığı 2017: 1-119.

Lezki, Ş. İşletme Bilgi Sistemleri. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir No. 2690. 2016.

Nye, J. Cyber Power. *Harward Kennedy School: Belfer Center for Science and International Relations* Harward Kennedy School, 1-24. 2010.

O'Brien, J.A, Marakas, M. Management Informatıon Systems New york: Mc Grow Hill Irwin. No.10, 2011.

Öğüt, A. Bilgi Çağında Yönetim. Ankara Nobel Yayın Dağıtım. 2003.

Özbilen, T., Çağlar, A. Türk Kamu Sektöründe Bilgi Ve Bilişim Güvenliği. *Kamu Yönetimi ve Teknoloji Dergisi*. Hacettepe Üniversitesi İibf Siyaset Bilimi Ve Kamu Yönetimi Bölümü, 2020: 72-93.

Özcan, M. Gelişmiş Ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Savunma Harcamalarının İktisadi Büyüme Üzerinde Etkisi: G20 Ülkeleri İçin Mukayeseli Bir Analiz. *Güvenlik Bilimleri Dergisi* Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, 2021: 79-100.

Özsağır, A. Bilgi Ekonomisi. Nobel Yayın Dağıtım Ankara 2007.

Şeker, E. Siber Savunma Tatbikatları: Planlama, Uygulama ve Değerlendirme. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi.* Nato Ccd Coe, 2017: 33-41.

Şeker, E. Yapay Zeka Tekniklerinin / Uygulamalarının Siber Savunmada Kullanımı. *Uluslararası Bilği Güvenliği Mühendisliği Dergisi*. Nato Ccd Coe, 2020: 108-115.

Şenol, M. Siber Güçle Caydırıcılık Ama Nasıl? *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi* İstanbul Teknik Üniversitesi, Bilişim Enstitüsü Bilgi Güvenliği Mühendisliği ve Kriptografi Bölümü, 2016: 10-17.

Şenol, M. Türkiye'de Siber Saldırılara Karşı Caydırıcılık. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi.* İstanbul Teknik Üniversitesi, Bilişim Enstitüsü Bilgi Güvenliği Mühendisliği Ve Kriptografi Bölümü, 2017: 1-9.

Tekerek, M. Bilgi Güvenliği Yönetimi. *KSÜ Fen ve Mühendislik Dergisi.* KSÜ, Eğitim Fakültesi, Bilgisayar Ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Bölümü, 2008: 132-137.

Uslu, B., Eren, T., Özcan, E. Bulut Bilişim Güvenliği Etki Düzeylerinin Değerlendirilmesi. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi.* Kırıkkale Üniversitesi, Endüstri Mühendisliği Bölümü, Mühendislik Ve Mimarlık Fakültesi, 2021: 46-59.

Vural, Y. Veri Mahremiyeti: Saldırılar, Korunma Ve Yeni. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi.* Kişisel Verileri Koruma Kurumu, 2018: 21-34.

Yavanoğlu, U., Kapkiç, A., Yağcı, S. T., Aktepe, C., Tunçer, G. Kablosuz Ağ Cihazı Erişim Güvenliği Ve Farkındalık Analizi: Ankara Örneği. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi.* Gazi Üniversitesi, Bilgisayar Mühendisliği Bölümü, 2015: S. 11-19.

Yerina, A. M, Honchar, I, A., Zaiets, S, V. Statistical Indicators of Cybersecurity Development in the Context of Dijital Transformation of Economy and Society. Sci. inov. 17-3-3-13. 2021.

Yılmaz, H. Ts Iso/Iec 27001 Bilgi Güvenliği Yönetimi Standardı Kapsamında Bilgi Güvenliği Yönetim Sisteminin Kurulması Ve Bilgi Güvenliği Risk Analizi. *Denetişim* İstanbul Üniversitesi, 2015: 45-59.

Yılmaz, M., Ballı S. Veri Şifreleme Algoritmalarının Kullanımı İçin Akıllı Bir Seçim Sistemi Geliştirilmesi. *Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi.* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Elektronik ve Bilgisayar Eğitimi Anabilim Dalı Teknoloji Fakültesi / Bilişim Sistemleri Mühendisliği Bölümü, 2016: S:18-28.

MƏDƏNİYYƏT BEŞİYİ ŞUŞA ŞƏHƏRİ STATİSTİK GÖSTƏRİCİLƏRDƏ

riy.ü.f.d., Firanə MƏMMƏDOVA [73]

Xülasə

Məqalədə otuz ildən artıq işğal altında qalan, mədəniyyət mərkəzi, musiqi beşiyi Şuşa şəhərinin coğrafi mövqeyi, fauna və florasının fərqliliyi, ərazidə yerləşən tarixi abidələri və yadellilərə qarşı göstərdiyi mübarizələr təhlil edilmişdir. Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi Şuşa şəhərinin coğrafi mövqeyini, fauna və florasının fərqliliyini, ərazidə yerləşən tarixi abidələrini və yadellilərə qarşı göstərdiyi mübarizələri bir məqalə formasında dolğun şəkildə tədqiq etmək heç də asan deyil. Şuşa haqqında nə qədər yazsaq, nə qədər araşdırsaq azdır. Şuşa şəhərinin gözəlliyi, tarixi abidələri, mədəniyyəti və mənfur düşmən tərəfindən dağıdılmış son vəziyyəti, 1985-2015-ci illərdə burda yaşayan azərbaycan və erməni mənşəli əhalinin say dinamikasının müəyyən bir hissəsi məqalədə öz əksini tapıb.

Qələbə, vətən uğrunda gedən mübarizələrdə torpağın hər qarışını qorumaq üçün canlarından keçən, qəhrəmanlıqları ilə yadda qalan, həmyerlilərin mədəni həyatlarının inkişafında isə, əllərindən gələni əsirgəməyən igidlərin qanı bahasına oldu. Bir çiyində silah, bir çiyində yaralı əsgər yoldaşı oldu qəhrəmanların. Sıldırım qayalarla əhatə olunmuş Şuşa şəhəri 30 ildən sonra öz azadlığına qovuşdu.

Açar sözlər: *mədəniyyət, ecazkar təbiət, tarixi abidələrimiz, qələbə, statistik göstəricilər*

Cradle Of Culture In Shusa City Statistical Indicators

Summary: In the article, the geographic location of the city of Shusha, which was occupied for more than thirty years, the cultural center, the cradle of music, the diversity of fauna and flora, the historical monuments located in the area, and the struggles it showed against foreigners were analyzed. It is not easy to fully study the geographical position of Shusha, the cultural center of Azerbaijan, the diversity of its fauna and flora, historical monuments located in the area, and its struggles against foreigners in the form of an article. The more we write about Shusha, the more we research it. The beauty of the city of Shusha, its historical monuments, culture and the last state destroyed by the hated enemy, a certain part of the population dynamics of the population of Azerbaijani and Armenian origin living here in 1985-2015 are reflected in the article.

The victory was at the cost of the blood of brave men who sacrificed their lives to protect every inch of the land in the struggles for the homeland, who were remembered for their heroism, and who spared nothing in the development of the cultural life of their compatriots. A gun on one shoulder, a wounded soldier on the other shoulder became a comrade of the heroes. The city of Shusha, surrounded by steep rocks, regained its freedom after 30 years.

Keywords: *culture, wonderful nature, our historical monuments, victory, statistics.*

UOT(JEL)-101.1:316

Giriş

Müxtəlif zamanlarda təməli qoyulan, qorunan və nəsildən-nəslə ötürülən mədəniyyətlərin bəşər mədəniyyətinə çevrilməsi təbii prosesdir. Lakin xalqlar arasında süni şəkildə yaradılmış ziddiyyətlərə baxmayaraq müntəzəm şəkildə davam etməkdədir. Mədəniyyət mənsub olduğu xalqın özünəməxsus maddi-mənəvi abidəsi, varlığı olaraq müvafiq zaman və məkan çərçivəsində öz mədəni irsini varislik və müasirlik kontekstində daim əbədiləşdirir. Belə ki, mədəni irsin tədqiqi, mühafizəsi hər bir xalqı düşündürən aktual məsələlərdən biridir. Milli mədəniyyətin özünəməxsusluğunun qorunması və nəsildən–nəsilə ötürülməsi hər bir vətəndaşın vətəndaşlıq borcudur.

Qarabağın mərkəzindəki möhtəşəm imza olan Şuşa şəhəri mədəni irsimizin, milli mədəniyyətimizin imzasıdır. Keçmişlə bağlı saxta miflər uydurmaqda, gözlərinə görünən, qulaqları eşidən nə varsa öz adlarına çıxmaqda “mahir” olan ermənilər nə etsələrdə, azərbaycanlıların Şuşadakı tarixi izlərini silməkdə həmişə aciz qalacaqlar. Bu mənada Şuşa bizim özünütəsdiqimizdir. Şəhərin qurub-yaradılmasındakı bütün izlər bizə məxsusdur və biz qurub yaratmışıq.

Təməli 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulan Şuşa şəhəri, ilk dövrlərdə xanın şərəfinə *Pənahabad* adı ilə də adlandırılmışdır. Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət paytaxtı və musiqi beşiyi Şuşa şəhəri eyni zamanda gözəlliyi ilə məhşur olmuşdur.

[73] **Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, şöbə müdiri, firanam@mail.ru**

Hələ XVIII əsrdən Şuşa şəhəri öz qeyri-adiliyi ilə inzibati cəhətdən Azərbaycanın ən məhşur, mühüm şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. Füsunkar təbiəti, zəngin fauna və florası, gözəl istirahət mərkəzi və yaşanılması mükəmməl hesab olunan şəhər daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Əsrlər keçdikcə şəhər gündən-günə böyüyüb, inkişaf edirdi. İnkişaf nəticəsində XIX əsrdə Şuşa ərazisi, aparılan tarixi tikintilərinə və sərvətinə görə ən iri şəhərlərdən birinə çevrilmişdi. Kiçik daşlarla döşənmiş küçələri, iri daş evləri, göz oxşayan parlaq naxışlı xalıları, əldə etdiyi ipəyi və cins atları ilə dünyada tanınan bu şəhərdə on karvansara mövcud olmuşdu.

Görənləri heyran edən Şuşa şəhəri 1824-cü ildə Hindistandan İngiltərəyə qayıdan Corc Keppeldə də böyük təəssürat yaradır. Yolüstü Şuşadan keçən C.Keppel təəssüratlarını belə ifadə edir:
“Şəhər hündür qayalı dağların yamacında tikilib. Yamac o qədər dikdir ki, sanki evlər oradan quş qəfəsləri kimi asılıb. Mən zirvəyə çatana kimi iki saat yuxarı qalxmışam.”

Keppelin hesablamalarına görə, şəhərdə iki min ev var idi. Şəhər əhalisinin dörddə üçünü azərbaycanlılar, dörddə birini ermənilər təşkil edir. Əhalinin milli mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan Keppel belə qeyd edir:
“Dilləri türk dilinin dialektidir, lakin ermənilərdən başqa, yerli sakinlər əsasən fars dilində oxuyub yazırlar. Ticarətlə əsasən ermənilər məşğul olurlar, onlar Şəki, Naxçıvan, Xoy və Təbriz şəhərləri ilə ticarət edirlər”

Şuşanın dağlıq ərazidə yerləşməsi şəhərin gözəlliyinə, havasına və ərazidə yerləşən flora və faunanın fərqliliyinə təsir edən mühüm amillərdən biridir.

Qeyri-adiliyi ilə düşmənləri özünə cəlb edən bu şəhəri təbii olaraq müdafiə etmək heç də asan olmamışdı. Ona görə də şəhəri müdafiə etmək üçün şəhərətrafı böyük və güclü sədd çəkilmiş, keçilməz qalalar tikilmişdi (Şəkil 1).

Şəkil 1. Şuşa şəhərində qala divarları

Düşmənlərdən qorunmaq məqsədilə ən strateji mövqelərdə tikilən müdafiə qurğularına nümunə olaraq 1748-ci ildə Bayat qalasını, 1752-ci ildə isə, Şahbulaq qalasını göstərmək olar. Əhalinin sığınması üçün daha etibarlı, mübarizələrə daha davamlı üç tərəfi keçilməz sıldırım qayalarla əhatə olunmuş, əlçatmaz dağ yaylasında yerləşən yeni bir qala- "Şuşa"qalası inşa olundu.

Dəfələrlə düşmən hücumlarına məruz qalan Şuşa şəhəri möhkəmlik sınağından uğurla çıxırdı. Belə hücumlar musiqi beşiyi Şuşanın inkişaf etməsinə mane olurdu. Beləki, 1905, 1920 və 1992-ci illərdə Şuşa üç dəfə tamamilə yandırıldı.

Hücumların sıx-sıx olduğu 1918–20-ci illərdə belə şuşalılar şəhəri qəhrəmanlıqla müdafiə edərək, böyük itkilər hesabına şəhəri ermənilərə təhvil verməmişdilər. Hücumlar nəticəsində şəhərdə xarabalıqlar yaranmış, qırx ildən çox bir müddət ərzində həmin ərazilər toxunulmaz qalmışdı. 1930-cu ildə şəhəri gəzən Osip Mandelştam adlı şair onun boş sakit küçələrindən dəhşətə gəlir. Şeirlərinin birində o, şairi qarabasan "qırx min sakit pəncərənin" vahiməsindən yazır. Lakin tədricən azərbaycan bəylərinin səyi nəticəsində Şuşa yenidən canlanmağa başlayır. Yəni, bütün olanlara baxmayaraq Şuşanın mədəni həyatında yeniliklər baş verir. Həmin illərdə kütləvi informasiya vasitələrindən hesab edilən "Şuşa" qəzeti fəaliyyətə başlamışdır (1932-ci il). Şəhərdə tədricən ədəbi məclislər aktiv fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Eyni zamanda da 200 min nüsxədən artıq kitabı və çoxlu sayda ziyalı üzvləri ilk şəhər kitabxanası Şuşa şəhərində yaradılmışdır. Çox təəssüflər olsun ki, tariximizin saxtalaşdırılması uğurunda atdıqları addım nəticəsində kitabxana işğalçılar tərəfindən dağıdılmışdı.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində "Azərbaycanın musiqi beşiyi" nə çevrilən Şuşa şəhərinin

musiqi sahəsində olan inkişafı göz önündədir. Hər daşı, hər qayası musiqi olan şəhərin peşəkar musiqi təhsilinin inkişafında bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun böyük əməyi olmuşdu. Bənzəri olmayan və şərqdə ilk opera sayılan “Leyli və Məcnun" operası bu əməyin bəhrəsidir.“Xarı-bülbül" adlı mahnı festivalı isə, 1989-cu ildən 1991-ci ilə qədər Cıdır düzü adlanan düzdə keçirilmişdir. Uzun ayrılıqdansonra 2021-ci ildə festival 30 ildən sonra may ayının 12-də yenidən Şuşada keçirildi. Bu il 270 yaşı tamam olan Şuşa şəhərini məxsusi gözəlliyinə görə "Qafqazın sənət məbədi", "Kiçik Paris" adlandırmışlar.

Şəkil 2. Cıdır düzü

Şuşa ayna kimi saf və şəffaf, dadlı və təmiz, buz kimi soyuq sulu bulaqları ilə də məşhurdur: İsa bulağı, Səkili bulaq, Daşaltı bulağı, Soyuqbulaq, Şorbulaq, Saxsı bulaq, Əjdaha bulağı, Dəvəbatıran, Fındıqlı və s. Azərbaycanda az adam tapılar ki, bu bulaqların adını eşitməsin, onları görməsin, ətrafında süfrə açıb oturmasın. Həmin bulaqlar şairlərin poetik misralarına, bəstəkarların qanadlı nəğmələrinə çevrilmiş, onlarca tarixi hadisələrə şahidlik etmişlər. Şuşa şəhəri 1992-ci il may ayının 8-də mənfur erməni birləşmələri tərəfindən yenidən işğal edildi. İşğal nəticəsində şəhərdə 195 nəfər Azərbaycan vətəndaşı xüsusi amansızlıqla qətlə yetirildi, 165 nəfər yaralandı, onlardan 150 nəfəri əlil oldu, 552 körpə valideynlərini itirdi, 20 mindən artıq əhali isə doğma yuvasını tərk edərək məcburi köçkün vəziyyətinə düşdü. Əsir və girov götürülmüş 58 azərbaycanlının taleyi barədə isə hələ də bu günə qədər məlumat yoxdur.

Şuşanın işğalından sonra tarixi izlərimizi yox etmək məqsədilə 600-ə yaxın tarixi memarlıq abidəsini, o cümlədən Pənahəli xanın sarayını, Yuxarı Gövhər ağa məscidini, Aşağı Gövhər ağa məscidini (Şəkil 2.), Xurşidbanu Natəvanın evini, və Molla Pənah Vaqifin məqbərəsini yerlə-yeksan etmiş, 7 məktəbəqədər uşaq müəssisəsini, 22 ümumtəhsil məktəbini, mədəni-maarif, kənd təsərrüfatı texnikumlarını, orta ixtisas musiqi məktəbini, 8 mədəniyyət evini, 22 klubu, 31 kitabxananı, 2 kinoteatrı, 8 muzeyi, o cümlədən Qarabağ dövlət tarix muzeyi, turist bazasını, Qafqazda yeganə Şərq musiqi alətləri fabrikini dağıtmış, buradakı nadir sənət incilərini talayıb və məhv etmişlər. Tariximizi saxtalaşdırmaqda mahir olan ermənilər, tarixi abidələrimizlə yanaşı, musiqimizi, milli yeməklərimizi, hətta rəqslərimizi də öz rəqsləri kimi nümayiş etdirməyə çalışmışlar.

Şəkil 3. Dini abidələr.

Tarixi keçmişimizi saxtalaşdırmağa çalışan ermənilər əhalinin də səbəbsiz yerə öldürülməsinə fürsət axtarmışlar. Azərbaycanlıların say cəhətdən ermənilərdən üstün olması bütün tarixi mənbələrdə öz əksini tapmışdır. 1823-cü ilin statistik məlumatına görə, Qarabağ xanlığında yaşayan 20035 ailədən 15729-nu azərbaycanlı, 4366-nı isə xristian (alban mənşəli) ailələri təşkil edirdi. Lakin sonralar əhalinin sayında

azalma dinamikası azərbaycanlı ailələrin oradan uzaqlaşdırılması deməkdir. 2000-ci ilin yazında Şuşada üç min nəfərdən az insan yaşayırdı. Bunların əksəriyyətini Azərbaycandan qaçqın düşmüş ermənilər təşkil edirdi (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

İl	Azərbaycanlılar	%	Ermənilər	%	Digər	%	Cəmi
1926	4,900	96.4	93	1.8	111	2.2	5,104
1939	3,701	68.2	1,476	27.2	247	4.5	5,424
1959	4,453	72.8	1,428	23.3	236	3.9	6,117
1970	6,974	80.2	1,540	17.7	179	2.1	8,693
1979	9,216	85.5	1,409	13.1	159	1.5	10,784
1989	14,738	98					15,039
2005			3,105	100			3,105
2009			3,900	100			3,900
2015			4,446	100			4,446

30 ildən sonra əldə etdiymiz "Qələbə" nəticəsində təbii olaraq ermənilərin tariximizi saxtalaşdırma kimi arzuları yarımçıq qaldı. Nəhayət Şuşa öz azadlığına qovuşdu. Bu azad yolda Şuşanın gələcəyindən danışmaq olar. Tariximizin, adət-ənənəmizin, mədəniyyətimizin, musiqimizin, təbii sərvətlərimizin gələcək nəsillərə çatdırılması üçün hər birimizin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. 270 illik tariximizin hər bir səhifəsində Şuşa şəhərinin izi vardır. Bu gözəl yurd yerimiz məktəblərin, ədəbi məclislərin, teatrın, kitabxanaların və başqa mədəniyyət ocaqlarımızın yaradıldığı ilk şəhərlərimizdən olduğu kimi bundan sonra da olan inkişafda öncül şəhərlərimizdən birinə çevriləcəyinə inanırıq. Şuşa şəhəri ilə bağlı quruculuq qərarları bu unikal məkanın inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir. Son illərdə respublikamızın şəhər və kəndlərində göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin, artırılması üçün atılan addımlar təbii ki, Şuşa şəhərində də dayanıqlı inkişafa təsir göstərəcəkdir.

Nəticə

Qələbə Şuşanın həyatında artıq yeni səhifələr açdı. Bu şəhərin inkişaf etməsi üçün xüsusi layihələr tətbiq edilməlidir. Şuşada xidmətlərin əl çatanlığının təmini üçün informasiya texnologiyaları tətbiq olunmalıdır. Müxtəlif xidmətlər üzrə mövcud resursların effektiv istifadəsi və idarə olunmasının təmin edilməsi hazırda bu şəhərdəki inkişafın əsas prioritetlərindəndir.

Biz inanırıq ki, yeni layihələrilə Şuşa inkişaf edərək öz gözəlliyi ilə hamını heyran edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1.Çingizoğlu Ənvər. Qarabağda marif. Monoqrafiya. Bakı:Zərdabi LTD.
2. Hacıyev Qasım. Qarabağ tarixi: dərs vəsaiti
3. Hüseynov Yunis. Azərbaycan. Şuşa salnaməsi. Bakı Şuşa 2015.
4. Qacar Cingiz.Köhnə Şuşa. Bakı Şərq-Qərb 2019.
5.Mahmudov Yaqub, Mustafayev Camal. Şuşa –Pənahabad. Bakı:Təhsil 2022.
6. Tahirə Məmməd. Şuşa ədəbi məclisləri:funksiya və missiyası.

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN TANINMASINDA İKT-nin ROLU

tex.ü.f.d, Niyar UMAROVA[74]

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın zəngin təbiəti, qeyri-adi mənzərələri, adət-ənənələrimiz, xalqımızin qonaqpərvərliyi, respublikamızdakı din azadlığı, ölkəmizin turizm potensialı və onun inkişfı, Azərbaycanın ürəyi Şuşanın qeyri-adi füsunkarlığı, özünə xas fərqliliyi, Dağlıq Qarabağ torpağının 30 illik əsrlik dövrü, onun başına gələn müsibətlər, ermənilər tərəfindən Qarabağda yaşayan insanlara, onun torpağına, təbiətinə qarşı törədilən qətliyamlar, 44 günlük müharibə və qələbəmiz, "Dəmir Yumruq" əməlliyyatı, Şuşanın alınmasında adını dünya tarixinə yazan qeyri-adi əməliyyatlar və igid oğullarımızın qəhrəmanlıqları haqqında ümumi məlumat verilir. Məqalədə eyni zamanda dünyada İKT sahəsinin inkişafı və tətbiqinin üstünlükləri, Azərbaycan Respubliksasında informasia emalı texnologiyalarının inkişafına göstərilən diqqət, inkişaf tendensiyasına uyğun olaraq bu yönümlü layihələrin qəbul edilməsi və onların tətbiqi, Qarabağ ərazisində aparılan yenidən qurma işləri və "Ağıllı" layihələrin tətbiqi məsələlərinə də toxunulmuşdur.

Açar sözlər: *Soyqırım, Şuşa, İKT, "ağıllı" layihələr*

The Role Of Ict In Knowing The Culture Of Azerbaijan

Summary

In the article, the rich nature of Azerbaijan, unusual landscapes, our traditions, the hospitality of our people, freedom of religion in our republic, the tourism potential of our country and its development, the extraordinary charm of Shusha, the heart of Azerbaijan, its distinctiveness, the 30-year century period of the land of Nagorno-Karabakh, to its head general information is given about the coming calamities, the massacres committed by Armenians against the people living in Karabakh, its land and nature, the 44-day war and our victory, the "Iron Fist" operation, the extraordinary operations that made history in the capture of Shusha, and the heroism of our brave sons. At the same time, the advantages of the development and application of the ICT field in the world, the attention paid to the development of information processing technologies in the Republic of Azerbaijan, the adoption and implementation of these oriented projects in accordance with the development trend, the reconstruction works carried out in the Karabakh territory and the implementation of "Smart" projects were also touched upon in the article.

Keywords: *Genocide, Shusha, ICT, "smart" projects.*

UOT (JEL) -053

Giriş

Azərbaycan qeyriadi flora və faunası, füsunkar təbiəti, zəngin torpaqları, müxtəlif sahəli dağlıq və aran ərazilərə malik olması ilə həmişə diqqət mərkəzində olub. Ölkəmiz qonaqpərvərliyi və özünə xas mədəniyyətilə həmişə seçilib. Azərbaycan gənc respublika olmasına baxmayaraq bütün sahələrdə (məsələn, informasiya emalı texnologiyalarının inkişafı və tətbiqi, digər sənaye sahələrinin müasir səviyyədə inkişafının təmini, süni peyklərin tətbiqi, kənd təsərrüfatı sahələrinin yeni texnologiya ilə təminatı, yaşıllaşdırmanın kütləvi şəkildə aparılması, tranzit yolların çəkilişi, "ağıllı" layihələrin tətbiqi və s.) sürətlə inkişaf edir. Qədim Böyük İpək yolunun yenidən bərpası bir çox ölkələrin diqqətini yenidən ölkəmizə cəlb edib.

Bütün dünya xalqlarında olduğu kimi bizim də özümüzə xas adətənənimiz var. Məsələn, xalqımız tərəfindən xüsusi maraqla gözlənilən Novruz bayramının (2009-cu il sentyabrın 30-da Novruz bayramı YUNESKO (UNESCO) tərəfindən qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilmiş, 23 fevral 2010-cu ildə isə BMT Baş Assambleyasının 64-cü sessiyasının iclasında mart ayının 21-i "Beynəlxalq Novruz Günü" elan edilmişdir. https://az.wikipedia.org/wiki/Novruz_bayram) keçirilməsi və ona xas olan milli atributları haqqında kitablar yazmaq olar. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə din azaddır və hər bir millətin dininə, ayinlərinə, dini bayramlarına xüsusi hörmətlə yanaşılır. İslam dininə xas olan və xüsusi maraqla keçirilən Qurban bayramı, Ramazan bayramı, həmçinin Novruz bayramı ərəfələrində ölkəmizi çoxlu turistlər zirayət edir.

Xalqımıza xas olan, naxışlarına görə dünyaya səs salan, texniki xüsusiyyətlərinə görə xovlu və xovsuz olaraq seçilən xalçaçılıq haqqında xüsusilə danışmaq olar (Qazıntılar zamanı məlum olmuşdur ki,

[74] Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, kafedra müdiri, niyar61@list.ru

Azərbaycanda xalça toxuculuğu 5 min il əvvələ (tunc dövrünə) aiddir). Milli mədəniyyətimizdən danışarkən bizə xas olan səs tempi ilə seçilən müğamları xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Muğamımız 2008-ci ildə YUNESKO (UNESCO) tərəfindən "bəşəriyyətin mədəni irs" siyahısına daxil edilmişdir. Ölkəmiz öz milli sərvətlərinə aid olan olan nefti, qazı, balıq ikrasını, qızılı, zəfəranı, pambığı, fındığı, nar şirəsini, şərabı, quru südü və s. dünyaya ixrac edir. İl ərzində qeyri-enerji ixracı isə 25 % artıb, qazın ümumi ixracı təqribən 22-23 milyard kubmetr təşkil edir, ümumilikdə isə, bizim qaz ehtiyatımız 2,6 trilyon kubmetrə bərabərdir (https://azertag.az/xeber). Azərbaycanda pambığın və irək qurdunun yetişməsi üçün olduqca münbit şərait var.

Ölkəmiz səfalı guşələri, maraqlı mənzərələri ilə də seçilir, ona görə də turizmin inkişafı üçün geniş potensiallar var. (Turizm sahələri müxtəlifdir, bunlara misal olaraq - mədəni, sağlamlıq, dağ və qış, idman, işgüzar, çimərlik, ekoloji, ov və qara turizm sahələrini göstərmək olar.) Dünya səviyyəsində turistlərəi ölkəyə cəlb edən potensiallarımıza aşağıda adları qeyd olunanları misal göstərmək olaq:

- Qız qalası, Atəşgah məbədi, Şirvanşahlar Sarayı kompleksi, İçəri şəhər;
- Qobustanın qayaüstü təsvirləri və palçıq vulkanları;
- Qusar "Şahdağ" Qış-Yay Turizm istirahət kompleksi;
- Xaçmaz rayonunun "Nabran" kurort turizmi;
- Quba rayonunun əsrarəngiz görünüşü, "Cənnət bağı", "Şahbulaq" və s. istirahət mərkəzləri;
- Lənkəran böləsinin nadir qoruqları və istirahət guşələri;
- Qaz, Zaqatala, Balakən ərazisində yerləşən meşəliklər, qoruqlar, şəlalələr;
- İsmayıllı –Lahıc qəsəbəsinin füsunkar görünüşü və təbiəti;
- Memarlıq sənətinin nadir incilərindən olar və özünə xas mozaikası ilə seçilən Şəki Xan sarayı, Alban kilsəsi, Marxal istirahət mərkəzi;
- Qəbələ rayonunun dağlıq və meşəlik ərazisi, onun füsunkar mənzərəsi, "Semerana" "Duyma" və s. istirahət mərkəzləri, "Qəbələn" əyləncə mərkəzi, "Tufan" Dağ-Xizək Yay-Qış İstirahət kompleksi;
- Mingəçevir şəhərində "Kür" çayı üzərində kürəkçəkmə idmanı;
- Naxçıvan ərazisində yerləşən əsrarəngsiz mənzərələr, təbii müzeylər, Möminə xatın və Yusif ibn Küseyir türbələri, müalicəvi düz mərkəzi;
- Zəngin tarixi-mədəni irsə, əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olması, havası, suyu və təbiətinin gözəlliyi ilə seçilən Dağlıq Qarabağ zonasının müxtəlif turizm məkanları;
- Kəlbəcər və Laçın rayonlarının qədim abidələri, səfalı güşələri, dağlıq əraziləri;
- "Kiçik Paris", "Qafqazın sənət məbədi", "Azərbaycan musiqisinin beşiyi" və s. adlandırılıan Şuşa şəhərinin əlverişli mühiti, Pənahəli xanın sarayı, Xurşidbanu Natəvanın evi, gözöxşayan təbiəti, təmiz havası, səfalı güşələri və s. (Umarova, 2021: 16)

Lakin belə zənginliyə malik olan ölkəmizi zəbt etmək üçün ta qədimdən mənfur düşmanlar tərəfindən xüsusi olaraq planlı şəkildə tədbirlər hazırlanaraq həyata keçirməyə çalışmışlar. Əsasən XIX əsrin sonu və XX əsrın əvvəllərindən etibarən Kişik Qafqaz dağlarının füsunkar təbiətinin gözəlliklərini özündə birləşdirən Dağlıq Qarabağ torpağını zəbt etmək üçün bəzi qonşu dövlətlər planlı şəkildə mənfur siyasət işlətməyə çalışmışlar. Hətta bunun üçün onlar keçən əsrin axırlarında insanlığa yaraşmayan qətliyamlarıda törətmişlər. Düşmanlarımız utanmadan törətdikləri qətliyamları, həyata keçirdikləri mənfur siyasəti bizim üzərimizə atmağa çalışmaşlar. Lakin adını tariximizə qızıl hərflərlə yazan, öz qanı ilə vətənini yuyan igid oğullarının qəhrəmanlıq şücaəti nəticəsində mənfur düşmənlər həmişə öz cəzalarını layiqincə almışlar. Xalqımızın qəlbində daim yaşayan Koroğluları, Babəkləri, Cavanşirləri, Cavadları, Nəbiləri, Çingizləri, Xəzərləri, Mübarızləri, Poladları … kimi neçə-neçə igidləri var.

Qədimdən Azərbaycan ərazisinə aid olan və xüsusilə özünə xas rəngarəngliyi ilə seçilən Qarabağ torpağı sonradan burada yerləşdirilən ermənilərin mənfur siyasəti nəticəsində əsarətə məruz qalmışdır. Bu 30 il xalqımızın qəlbində qara hərflərlə yazılmışdır. 30 il düşmənlərimizin əlində qalan ərazilərimizin bütün yaşayış sahələri, bu yerin flora və faunası onlar tərəfindən ağlagəlməz dərəcədə qətlyama məruz qalmışdır.

Ümimiyyətlə dünya tarixinə adını qara hərflərlə yazan və soyqırım faciələrini yaşamağa məcbur edilən müxtəlif xalqlar olmuşdur (https://az.wikipedia.org/wiki/). Məsələn, Srebrenitsa, Ruanda, Namibiya, Kamboca, Oradur, Tasmaniya, Amerika, Holokost, Oradur, Ruanda, Srebrenitsa, Myanma. Çox təəssüflər olsun ki, bu qətlyamlar siyahısına Xocalınında adı əlavə olundu. Xocalı faciəsində insanlığa sığmayan vəhşiliklər törədilmişdir. Vətənimizin qan yaddaına yazılan faciəli günləri qeyd edərkən 31 mart soyqırımını, Quba məzarlığını, azadlıq üçün ömürlərini fəda edən vətən övladlarının qətlyamına səbəb olan və ürəklərimizi sızladan 20 yanvar hadisələrini (faciəsini) xüsusilə qeyd etmək lazımdır (Şəkil 1):

Şəkil 1. Soyqırım faciələrimiz

Digər hadisələrdə olduğu kimi burada törədilən hadisələrin dünyaya tanınmasında da informasiya emalı texnologiyaları əvəzsiz rol oynamışdır.

Artıq 90-cı illərdə olduğu kimi birtərəfli müharibə getmir. Çünki, qafqaz regionu üzrə ilk kosmik sənaye ölkəsi olan vətənimiz optik texnologiyalar bazasında inkişaf edir və media sahələrində xüsusi aktivlik göstərərək, informasiyaların şəffaf, düzgün, real ötürülməsini təmin etməyə çalışırlar. Ermənilər real cəbhədə olduğu kimi informasiya müharibəsində də uduzdular, onların dünyaya yaymağa çalışdıqları yalanlara (yalan məlumatlar, saxta videolar və s.) bizim müxəxəssislər layiqincə cavab verdilər. 30 il erməni əlində olarkan Qarabağda törədilən təbiət qətliyamı Şəkil 2-də cüzi də olsa göstərilib:

Şəkil 2. Düşmən qətlyamına məruz qalmış Qarabağ həqiqətləri

Düşmən əsarətində qalan Dağlıq Qarabağ ərazisi hörmətli Ali Baş Komandan İlham Əliyevin düzgün siyasəti və igidlikləri ilə dillərə dastan olan, vətəni üçün canından keçən igid oğullarımızın qəhrəmanlıq şücaəti nəticəsində 30 ildən sonra rahat nəfəs almağa başladı. 44 günlük (27.09.2020- 08.11.2020) "Dəmir Yumruq" adı altında aparılan İkinci Qarabağ müharibəsi Zəfər tarixi ilə bitdi. 10.11.2020-ci il tarixində isə İ. Əliyev,

V. Putin və N.Paşinyan arasında atəşkəs bəyanatı imzalandı (https://az.wikipedia.org/wiki/2020). Adını dünya tarixinə qəhrəmanlıq şücaəti ilə yazdıran Qarabağın tacı, Azərbaycanın qədim mədəniyyət beşiyi olan Şuşanın alınmasında istifadə olunan taktikanı (nəticəni əldə etmək üçün istifadə olunan bütün yollar və metodlar) və təcrübəni bir çox ölkələr öyrənməyə çalışırlar. Gözöxşayan təbiətilə seçilən igid övladlarımızın xüsusi qəhrəmanlıqları ilə Şuşa şəhəri 2020-ci il noyabrın 8-də işğaldan azad edildi. Ölkə Prezidenti 05.01.2022-ci il tarixində Şuşanın alınması şəfərinə 2022-ci ilin "Şuşa ili" elan edilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır.

Qələbəmizdə haqlı olduğumuzu bilərək, bizə mənəvi dayaq olan ölkələrə, xalqlara, insanlara dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

Düşmənlərdən azad olan Qarabağ torpagının bərpası üçün ölkə Prezdentinin bilavasitə rəhbərliyi və nəzarəti ilə bir çox işlər görülür, yeni layihələr qəbul edilərək, tətbiq olunur. Bu ərazilər ilk növbədə minalardan təmizlənir, sonra dünya standartlarına cavab verə bilən yeni yollar çəkilir. Hazırda "Yaşıl enerji zonası"nın (günəş, külək, biokütlə, termal, geotermal və digər bərpa olunan enerji potensialının öyrənilməsi, tətbiqi) yaradılması istiqamətində uğurlu addımlar atılır, ağıllı intellektual elektron lahiyələrdən istifadə edilərək, yeni şəhərlər və kəndlər salınır. Burada tətbiq olunan və müasir texnoloiyalara cavab verə bilən sistemlərin yaradılması və tətbiqində dünya təcrübələrindən istifadə olunur.

1. İKT və tətbiqi

Dünyanın qlobalaşmasına geniş imkanları yaradan əsas vasitələr informasiya emalı texnologiyalarıdır, yəni, yaşadığımız müasir informasiya cəmiyyətinin əsas aparıcı qüvvəsi İKT və internet-şəbəkə sistemləridir. Məsafəni nəzərə almadan sürətli qarşılıqlı virtual əlaqəni təşkil edən və cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi proseslərində başlıca rol oynayan İKT vasitələrindən düzgün istifadə

etmək insan təvəkkürünü inkişaf etdirir. Hazırda İKT-dən kütləvi şəkildə istifadə olunması qlobal informasiya mühitinin yaradılmasına, intellektual texnologiyalara əsaslanan biliklər bazasının inkişafına, bulud (Cloud) texnologiyasının inkişaf etdirilməsinə və informasiya iqtisadiyyatının (keşən əsrin 60-cı illərində yaranan bu sahə İKT tətbiqinin təzahürüdür) yaranmasına səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, İKT sistemləri və onun əlaqə vasitələrindən istifadə insanların intellektual səviyyəsini artırmaqla bərabər, eyni zamanda dünyada baş verən inteqrasiya proseslərinin aktivliyində də əvəzedilməz rola malikdir. Hazırda bütün sahələrdə İKT məhsullarının tətbiqi ilə istənilən məsələləri həll etmək, məlumat axtarmaq, əlaqələr yaratmaq və s. mümkündür. İnformasiya emalı texnologiyalarının tətbiq olunduğu sahələrə misal olaraq aşagıdakıları göstərə bilərik:

- *Bank sistemləri* (məsələn, BankONet, Macrobank4, PowerCard, Cash@Will, FinnOne, CHIPS, R-Stvle Softlab, RS-Bank V.6,FedWire, Swift və s.);
- Nəşriyyat sistemləri (burada adətən mətn və qrafiki redaktorların imkanlarından birlikdə istifadə olunur, bu proqramlara misal olaraq Page Maker, Ventura Publisher, QuarkXPress və s. göstərmək olar);
- Turizm (məsələn, *MASTER TUR, CAMO-TYP, TURWIN MULTIPRO AMADEUS, GALILEO, SABRE, WORLDSPAN* və s.);
- Mühasibat məsələrinin həlli (məsələn, SAP/R3paketi, Oracle Appalications, Baan IV paketi, Renaissance CS sistemi, “Project Expert 5” sistemi, “1С:Предприятие 8.” sistemi, “MS BackOffice” və s);
- Kompyuter qrafikası (məsələn, Adobe Photoshop, Picture Publisher, Photostiller, Corel Draw, , Macromedia DreamWeaver, Ulead Gif Animator Autodesk 3D Studio Max, Maya, 3D, Wing3D, AutoCAD, ArchiCAD, OrCAD, MathCAD, Fractal Explorer, Amtemu və s).
- Bazaların yaradılması (məsələn, FoxBase+, dBase, Clipper, Dbase for Windows, FoxPro, Database, Sybase, Ms Access, Progress, Paradox, Vizual Foxpro Oracle, SQL Server; Delphi; SQL İnterbase; ADABAS və s.);
- İnformasiya mühafizə sistemləri (məsələn, Dr. Solomon’s Anti-Virus Toolkit, Norton AntiVirus, Doctor Web, Aidstest, AVP, AntiViral Toolkit Pro Scaner; AIDSTEST, MsAfee VirusScan, Avira, Avast İnternet Security, Nod 32, Trend-Mikro, Kav-Personal Pro, Antivirus Plus, Panda Antivirus Pro, G Data AntiVirus, BullGuard AntiVirus və s.);
- İnternet axtarış sistemləri (məsələn, Google, Yahoo, Oingo, MSN Search (BING), Altavista, Toema, Deja, Fast, Snap, Eurosee, Infoseek, Opentext, Aport, Yandex, Rambler, Ask.com, AOL.com**,** Blekko**.**com, Wolframalpha.com (archive.org**),** DuckDuckGo.com, ChaCha.com (Alexan) və s.);
- Veb proqramları (məsələn, HTML, SQL, CSS, C++, PHP, Ruby, Python, Java, JavaScript və s.).

Hazırda GPS peyk naviqasiya sistemlərindəki elektron ötürücülər vasitəsilə nəqliyyat vasitələrinin işinə nəzarət etmək, yollarin istiqaməti haqqında məlumat almaq və s. mümkündür.

Elektron texnologiyaların istifadəsindən danışarkən sosial şəbəkələr və onların təsir gücünü xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məsafədən asılı olmayaraq sosial şəbəkələr vasitəsilə qarşılıqlı ünsiyyət yaratmaq, səmərəli və maraqlı vaxt keçirmək, istənilən mövzular barədə müzakirələr aparmaq, lazım olan sorğulara cavab tapmaq kimi müxtəlif əməliyyatları isra etmək mümkündür. Fərqlı maraq dairələri olan insanlar bu sistemlər vasitəsilə birləşirlər. Hazırda dünya ölkələri tərəfindən müxtəlif sosial şəbəkələrdən, virtual foto və video paylaşma əlaqələrindən istifadə olunur, məsələn, WhatsApp, Facebook**,** TikTok, YouTube, Twitter, İnstagram**,** “Facebook Messenger” (Facebook tərəfindən xəbər və videoların sürətli mübadiləsi üçün yaradılmışdır), MySpace, Reddit, Sina Weibo, WeChat**,** Nexopia, Tagged, Friendster, Multiply, Orkut və s.

Covid19 pandemiyası dövdündə vəziyyətlə əlaqədar yaranan təhlükələrin azalması üçün sərt karantin rejiminin tətbiqinə keçirildı. Əlaqələrin real müstəvidən virtual onlayn (online) əlaqəsinə keçməsi cəmiyyətdə informasiya emalı texnologiyalarına xüsusi maraq yaratdı. Həmin dövrdə dünyada İKT sahəsində informasiya emalı texnologiyalarının tətbiqinin təzahüründən yaranan qlobal telesağlamlıq (ing.-telehealth) marketi daha da sürətlə inkişaf etməyə başladı. Hazırda isə bu bazarın böyüməsi və inkişafının artması planlaşdırılır. İKT telesağlamlığa aid bazarın 2024-2025-ci illər ərzində inkişafının 24,1% artması və gəlirin 17,2 milyarda qədər çatması nəzərdə tutulur.

2. Azərbaycan Respublikasında İKT

İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında İKT sənayesinin formalaşdırılması, informasiya emalı texnologiyalarının yeniləşən versiyalarının öyrənilməsi və ona uyğun olaraq həmin sahənin kadr patensialının inkişafı, İT modernləşdirilməsi, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, mobil əlaqələrin əlçatan olması və s. istiqamətində bir çox layihələr qəbul edilərək, tətbiq olunur.

Daim aktiv fəaliyyət göstərən elektron hökumət (Prezidentin 23.05.2011-ci il tarixli 429 nömrəli Fərmanına əsasən 2012-ci ilin aprelində Elektron hökumət portalı istifadəyə verilmişdir) yüzlərlə portalları özündə birləşdirir. "Mobil hökumət - mobil imza" layihəsində mobil telefonlar vasitəsilə elektron imzanı mobil imza əvəz edəcək. Azərbaycan brendi adını almış "Asan xidmət"-in (13.07.2012-ci ildə yaradılıb. ASAN - ing. "Azerbaijan Service and Assesment Network"dir - Azərbaycan Xidmət və Qiymətləndirmə Şəbəkəsi) iş təcrübəsindən, onun vaxta qənaət etməyə imkan verən əlverişli proqramlardan, mobil notariat əlaqələrinin iş sistemindən bir çox dünya ölkələri istifadə edir. 09.08.2018-də yaradılmış DOST (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi) mərkəzlərinin fəaliyyətindən aktiv şəkildə istifadə olunur. Hazırda "ASAN Login"ə "Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi" (e-Agro), Dövlət Satınalmalarının Vahid İnternet portalı (e-Satınalma), "ASAN ödəniş", e-sosial, "myGov" şəxsi kabinet əsaslı elektron hökumət platforması, Dövlət Gömrük Komitəsi və digərləri olmaqla 28 qurum və 60-a yaxın sistem inteqrasiya edilib.

Azərbaycanın "Azərspace-1″ (08.02.2013), "Azerspace-2" (26.09.2018) süni peykləri müxtəlif xidmətlər göstərir. Onun xidmətlərinə - telelviziya və radio kanallarının yayımlanması, rabitə platformalarının təmini, internet şəbəkəsinə daxil olma, rəqəmsal teleradioyayım sistemi, məlumatlar bazasının yaranması və ötürülməsi və s.aiddir.

Ölkədə fəaliyyət göstərən və İT xidmətləri üzrə istismar xərclərini 40 % azaltmağa imkan yaradan Data Mərkəzi TİER III sertifikatına layiq görülüb. Hazırda optik texnologiyalar bazası dünya inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq inkişaf edir. TASİM layihəsi BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən yüksək qiymətləndirilib. "Genişzolaqlı İnternetin İnkişafı üzrə Dövlət" proqramı qəbul edilərək, tətbiq olunur. Ölkə Prezidentinin 14.03.2018-ci il tarixli Fərmanı ilə AR Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin tabeliyində "Elektron Hökumətin İnkişafı Mərkəzi" yaradılıb. 2017-ci ildən E-hökumət portalında "Elektron ipoteka" sistemindən istifadə olunur (Umarova, 2021: 67). Hazırda elektron imza və e-Aqro aktiv fəaliyyət göstərir (buradakı imzalama transaksiyasının sayı milyonlarladır), "Asan xidmət"in tərkibində mobil əlçatanlığa lazımi şərait yaradılıb və mobil notariat fəaliyyət göstərir. Alıcılara qarşı pul tələbi hüququnun banka güzəşt etməsi ilə əlaqədar olaraq banklar kiçik və orta sahibkarlar üçün *FAKTORİNQ xidməti* təklif edir. Ölkədə nəqliyyatda "İntellektual idarəetmə mərkəzi" sistemi, nəqliyyat kartlarının tətbiqi, on-layn (online) bilet satışı, virtual pul mübadiləsi sistemi, xəstəxanalarda vətəndaşların elektron sağlamlıq kartı, banklarda plastik kartların tətbiqi, banklararası sistemlərin sürətli virtual əlaqəsinin qurulması, "elektron imza"dan istifadə, e-müsabiqələr, vergi hesab-fakturasının elektron formada təqdim etmə imkanı və s. uğurlu şəkildə fəaliyət göstərir. İKT-nin tətbiqi ilə təhsil sistemində distant təhsildən istifadə etmək imkanı yaranmışdır, e-kitabxanalar, Mobil kitabxana "Bookmate" və s. aktiv fəaliyyətdədir. "Hökumət buludu"nun yaradılması və "Bulud xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" Fərman 03.06.2019-cu il tarixində imzalanmışdır.

Hazırda e-ticarət bütün dünyada ən aktiv fəaliyyət göstərən sahələrdən biridir. Son illər Azərbacanda e-ticarət yüksək səviyyədə inkişaf edir. "Azexport" portalı "Made in Azerbaijan" adı altında daxili mallarımızı (yerli mənşəli mallar, bunlara misal olaraq, pambıq mahlıcı, toyuq əti, tütün, pambıq toxumu, noxud, meyvə tamlı süd, tikinti materialı, toyuq yumurtası, çay, şərab, nar şirəsi, bitki yağı, biyan kökü, şirniyyat, tibbi zəli və s.) dünyaya tanıtdırır. Azərbaycanda səhm almaq üçün elektron mağaza yaradılıb. 2017-ci ilin yanvar ayından 2021-ci ilin 31 may tarixinədək (53 ay ərzində) *Azexport.az* portalına dünyanın 145 ölkəsindən daxil olan ixrac sifarişlərinin dəyəri 2,390 mlrd. dollar təşkil edib. 2021-ci ilin yanvar-may aylarında e-ticarət ümumi nağdsız ödənişlərin əsas payını təşkil edib 52,9% (həmin aylarda əhali tərəfindən bank kartları vasitəsilə e-ticarətdə 1,846 mlrd. manatlıq ödəniş edilib) 01.01.2021-ci il tarixindən etibarən "Sadələşdirilmiş Bəyannamə - Elektron Ticarət" (Smart Customs) layihəsi tətbiq olunur. (https://www.rabitabank.com/pos-terminallar), Visa payWave kartları ilə toxunmadan ödəniş imkanını həyata keçirmək mümkünləşir.

2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasında "İnformasiya və rabitə xidmətləri"ndən əldə olunan gəlir 2391079 milyon manat (*Cədvəl 1*):

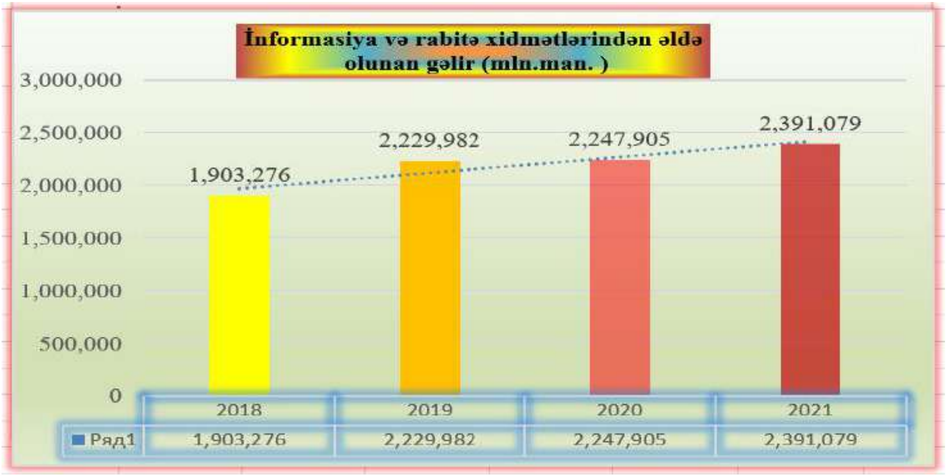

Şəkil 3. "İnformasiya və rabitə xidmətləri"ndən əldə olunan gəlir

İKT sektorunda məhsul (xidmətlər) buraxılışı 2 249,7 milyon manat (Cədvəl 2), İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin həcmi 1 663,8 milyon manat, İKT məhsullarının idxalı 1 083,2 milyon manat məbləğində olmuşdur (https://stat.gov.az/source/communication/.)

Cədvəl 2

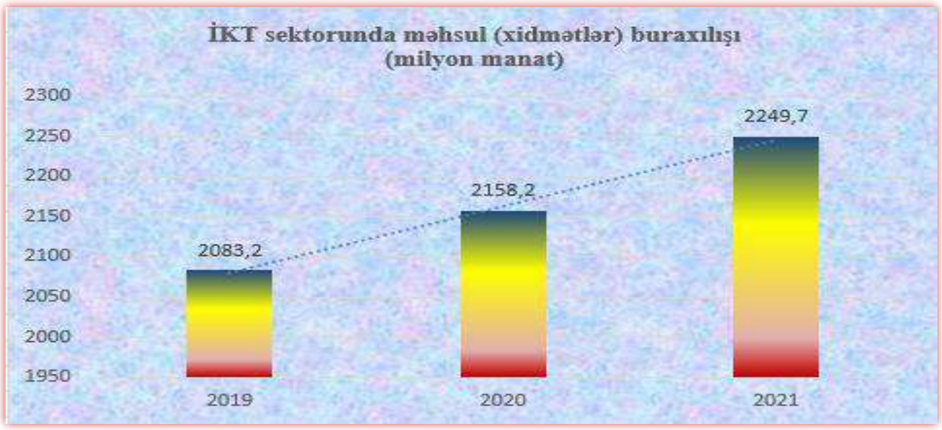

Şəkil 4. İKT sektorunda məhsul (xidmətlər) buraxılışı

Ölkəmizdə və dünyanın bir çox ölkələrində keçirilən Ekspo sərgilərində (məsələn, Milan, Antalya və Astana, Dubay və s.) Azərbaycan "Made in Azerbaijan" brend malları ilə uğurla çıxış edir. Bu cür beynəlxalq sərgilərdə təqribən 190-a yaxın ölkə öz məhsullarını təmsil edir. Belə sərgilərdə iştirak edən ölkələr öz məhsullarını dünyaya tanıtdırır.

Türkiyənin "Teknofest" (AEROKOSMİK VƏ TEXNOLOGİYA FESTİVALI) festivalında 2021-ci ildə iştirak edən ölkəmiz pilotsuz uçuş aparatlarını, 11 yerli şirkət və startapın məhsullarını nümayiş etmişdir (https://www.teknofest.az/az/corporate/about/). 26.05.2022 - 29.05.2022-ci il tarixlərində "Bakı Kristal Zalı" və dənizkənarı bulvar ərazisində "Teknofest Azərbaycan" festivalnin keçirilməsi ölkəmizin İKT sahəsinin inkişafına və tətbiqinə olan marağını bir daha sübut edir.

Ölkəmizdə bəzi mütəsəssislər tərəfindən internetin qızılı adlandırılan ilk kriptovalyuta birjası 24.04.2020-ci il tarixindən etibarən azərbaycan yaradıldı və manatla bitkoin satılması planlaşdırıldı *https://fed.az/az/bir* Kriptovalyuta birjasında - Bitcoin (BTC), Ethereum (ETH) və Ripple (X manatla alıb satmaq mümkündür. Azərbaycanda "*PulExchange" –*

platforması ilk kriptovalyuta alışına və satışına imkanı yaradır (*https://azport.info/473/bitcoin-ndir;* AzCoin-http://www.azcoin.az/). Azərbaycanda kriptovalyuta əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsi istiqamətində mexanizm hazırlanır.

Ölkə Prezidentinin 02.02.2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" layihəsi qəbul edilmişdir (https://nk.gov.az). Bu layihədə 5 strateji hədəf və hər hədəfə uyğun prioritetlər müəyyən edilib. İKT sahəsinin inkişafı Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı" bölməsində daha ətraflı əks olunur.

"Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətlərinin təsdiq edilməsi" haqqında AR Prezidentinin Fərmanı (16.03.2016-cı il, Sərəncam №1897) ilə qəbul edilən Sərəncamda ümumilkdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

I. 2016-2020-ci illər üçün iqtisadi inkişaf strategiyasını və tədbirlər planı

II. 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış

III. 2025-ci ildən sonrakı dövrə aid hədəf baxışını özündə əks edir (burada - 1.11. "Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" – əlavə olunur. (https://mida.gov.az/documents/Telekommunikasiya.pdf).

Burada əsas məqsəd AR-nı regionun aparıcı texnologiya əsaslı ölkəsinə çevrilməkdir, çünki, İKT özü ilə digər sahələridə paralel inkişaf etdirir. Ölkəmizin ümumdünya elektron məkanına sürətli inteqrasiyası üçün son texnologiyaya əsaslanan biliklər bazası yaradılır, telekommunikasiya sahəsinin və informasiya iqtisadiyyatının inkişafına dəstək məqsədilə xüsusi maliyyə vəsaiti ayrılır, bu yönümlü dünya təcrübələrindən istifadə olunur (Umarova, 2021: 146). İqtisadi proqnozlara görə Azərbaycanda 2024-cü ildə isə 2,4 % iqtisadi inkişaf olacaq və fiber-optik və LTE texnologiyaları ilə genişzolaqlı internet şəbəkələrinin və xidmətlərin əhatə dairəsi 80%-dək genişləndiriləcək.

3. "Ağıllı" layihələr

İKT sahəsinin daim inkişaf etməsi bu texnologiyanın bütün sahələrdə tətbiqini artırır. Məsələn, 5G texnologiyasının yaranması (5G 10 Gbps sürəti ilə işləyir, onun tətbiqi isə "ağıllı" elektron layihələrin tətbiqini sürətləndirir. Finlandiyadakı Ar-Ge mərkəzində 6G texnologiyasının tətbiqi ilə bağlı araşdırmalar aparılır) yalnız sənaye sahələrində deyil, eyni zamanda aqrar sahələrdə də onun tətbiqinə xüsusi maraq yaratdı. Ümumiyyətlə, müxtəlif sahələrdə tətbiq olunan yeni innovativ texnologiyalardan istifadə bu bazarı müxtəlif bölmələrə ayırır (Şəkil 3), məsələn:

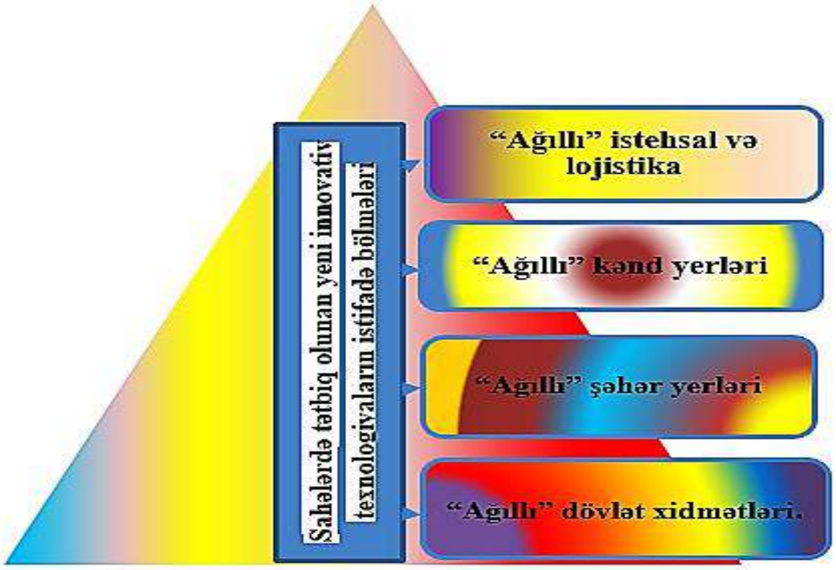

Şəkil 3. Yeni innovativ texnologiyalar

"Ağıllı" layihələrdən istifadənin özünə xas üstünlükləri var. Məsələn, yeniləşən İKT-dən, robotlaşmış texnikadan istifadə cəmiyyətdə aşağıdakı üstünlükləri yaradır:

- rəqəmsal iqtisadiyyatı daha da inkişaf etdirir;
- təhlükəsizliyə təminat yaradır və göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti artır;
- az işçi qüvvə ilə çox iş görmək mümkün olur;
- elekrton təhsilə imkan yaradır;
- elekrton tibb tətbiq olunur;
- elekrton ticarətlə kommersiya həyata keçirilir;
- sistemlərin təhlükəsizliyinin təmini artır;

- kommunal xidmətlərə fasiləsiz çıxış yaranır;
- mərkəzdən “ağıllı” idarəetmə təmin olunur;
- nəqliyyatla elekrton əlaqə yaradılır;
- Virtual məkanda dünyaya çıxışı sürətləndirir və s.

İşğaldan azad olunmuş Qarabağ bölgəsinin təbiəti də ermənilər tərəfindən qətlyama uğramışdır. Bu torpaqlardakı vəziyyəti stabilləşdirmək, orada yaşayacaq əhali üçün müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq lazımi şəraitin yaradılması istiqamətində müxtəlif layihələr qəbul edilir, planlı işlər həyata keçirilir (Umarova, 2021: 96) Məsələn:

- Ölkə prezidentinin 04.01.2021-ci il tarixli fərmanı ilə Qarabağ Dirçəliş Fondunun yaradılması;
- “Ağıllı şəhər” (Smart City) və “Ağıllı kənd” (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında Prezidentin 19.04.2021-ci il tarixində imzaladığı Sərəncam;
- Bölgədə yeni hava beynəlxalq hava limanlarının yaranması;
- Rəqəmsal iqtisadi regionların yaranması və inkişafı;
- Yeni yolların salınması;
- Alternativ enerji mənbələrinin yaradılması və s.

5G texnologiyası və süni intellekt əsasında yaradılan “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” layihələrin innovativ tətbiqi dayanıqlı inkişafında çox böyük təsirə malikdir. Qarabağ ərazisində yenidənqurma prosesləri bu konsepsiyalar əsasında bərpa olunur. Qarabağda təqdim edilən "Ağıllı" intellektual layihələrin tətbiqi ardıcıllığı müxtəlif bölmələrinindən, bir neçə alt hissədən (çünki, hazırlanan layihələr müəyyən addımlar əsasında proqramda nəzərdə tutulan ardıcılıqla həyata keçirilir) ibarətdir. Görüləcək işlər üçün ilkin olaraq 2021-ci ildə dövlət büdcəsindən 2,2 milyard manat pul ayrılıb. Məsələn (Şəkil 4):

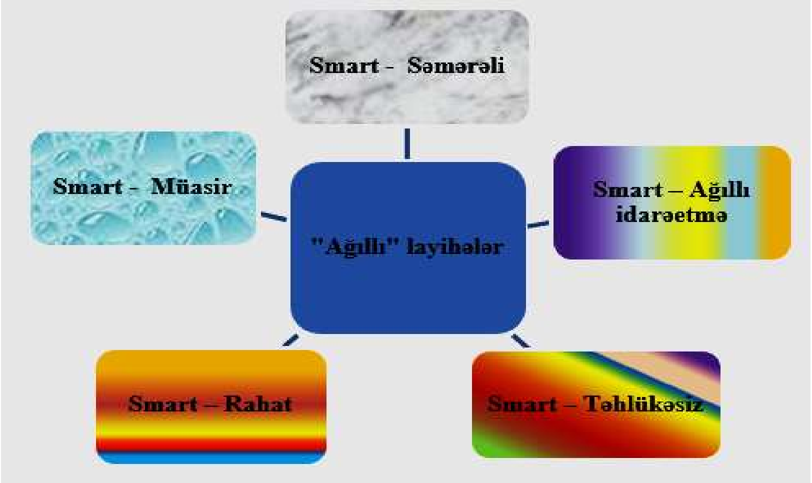

Şəkil 4. “Ağıllı” layihələr

Mütəxəssislərin araşdırmasına görə “ağıllı” istehsal və “ağıllı” kənd təsərrüfati sahələri, müvafiq qaydada 70 milyard və 55 milyard avro ilə ən yüksək xalis mənfəət gətirir. 5G mobil texnologiyasının “açıq innovasiyalar platforması” kimi istifadə olunması nəticəsində 2025-ci ilə qədər 2.600.000.000 avro maliyyə mənfəəti əldə edə bilər (https://www.azerbaijan-news.az).

Nəticə

İKT sənayesinin daim inkişaf edərək tətbiq olunması rəqəmsal iqtisadiyyatı gücləndirməklə bərabər, eyni zamanda intellektual informasiya bazalarının yaranmasına və formalaşmasına səbəb olur. Cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi prosesində çox böyük rol oynayan bu texnologiyaların yaratdıqları imkanlar sayəsində dünya üzərindən sürətli internet-şəbəkə əlaqələri təmin olunur. Lakin İKT sahəsi inkişafda olduğuna görə daim həmin sahəyə investisiya yatırımları qoyulur. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında bu sahəyə xüsusi maraq göstərilir, azad olmuş Qarabağ torpağında “ağıllı” layihələrin tətbiq olunması bunu bir daha sübut edir. İKT sənayesinin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq dünya səviyyəsində kadrların yetişdirilməsi və bu sahəyə xüsusi investisiya qoyulmasi bu günün əsas tələbatlarından biridir. Ölkəmizdə bu sahəyə aid bölmələrin daha inkişaf etdirilməsi və yüksək texnologiyalar parklarının yaradılması istiqmətində görülən işlərə əlavə olaraq aşağıdakı bölmələri də əlavə etmək olar:

1. Genişzolaqlı şəbəkənin tətbiqinin daha da artırılması üçün xüsusi vəsaitin ayrılması;
2. Rəqəmsal reseptlərin kütləvi şəkildə verilməsi və inkişafı;
3. Mərkəzi elektron tibbi uçot sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi;
4. Kriptovalyuta proseslərini dərindən öyrənilməsi üçün xüsusi mütəxəssislərin cəlb edilməsilə yerli kadrlari yetişdirilməsi;
5. Tranzit trafik xəttinin sürətli inkişafı

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi "Azərbaycanda turizm". Statistik məcmuə. Rəsmi nəşr. Bakı-2019
2. Süleymanov E.N. "Azərbaycanda turizmin inkişafının sosial-iqtisadi rolu" BDİU. Bakı 2016.
3. Umarova N.Ə. "Turizmin inkişafında İKT" Metodiki vəsait. 2021
4. Umarova N.Ə. "İqtisadiyyatda innovativ texnologiyalar. Elektron kommersiya" Dərs vəsaiti ADNSU mətbəəsi. 2021
5. https:// azerbaijan-news.az
6. https://azertag.az/xeber
7. http://www.azcoin.az/)
8. https://az.wikipedia.org/wiki/
9. https:// yeniazerbaycan.com/SonXeber_e18540_az.html

E- İDARƏETMƏ DÖVRÜN TƏLƏBİDİR

Təranə VƏLİYEVA [75]

Xülasə

Məqalədə dövlət orqanları tərəfindən elektron xidmətlərin geniş tətbiqi, ondan istifadənin səmərəliliyi, vətəndaşların həmin xidmətlərdən istifadə edən zaman əldə etdikləri üstünlüklər və bu istiqamətdə görülən müxtəlif işlər təsvir olunmuşdur. Bütün dünyada olduğu kimi, ölkəmizdə də dövlət və digər qurumlarında qabaqcıl informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə olunması nəticəsində rəqəmsal idarəçiliyin tətbiqi tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: *elektron xidmətlər, rəqəmsal idarəçiliyik, e-sənəd dövriyyəsi*

E-Governance Is The Need Of Tıme

Summary The article describes the widespread use of electronic services by state bodies, the efficiency of its use, the advantages citizens get when using those services, and various works done in this direction. As in the whole world, the application of digital management has been studied as a result of the use of advanced information and communication technologies (ICT) in state and other institutions in our country.

Keywords: *electronic services, digital management, e-document circulation*

UOT (JEL) -004.4

Giriş

XXI əsrin əvvəlindən İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən əsas amil olaraq İnformasiya Dünyasına keçid dövrünü əhatə edir. Fərdi kompüter (FK), İnternet, e- poçt, e-ticarət, e-bank, multimedia məhsulları, IP-telefon, vertual oyunlar, intellektual sistemlər, obrazların və nitqin tanınması sürətlə cəmiyyətin məişətinə daxil olaraq gündəlik fəaliyyətdə mühüm yer tutur.

İKT iqtisadi, sosioloji və digər sahələrdə yüksək nailiyyətlər yaratmaqla insanların real ehtiyaclarını ödəyir, informasiyanın işlənməsi texnologiyası birbaşa verilənlərin emalı prosesindən asılı olur. Bu proses də verilənlərin e-qeydiyyatını, verilənlərin e-toplanmasını, verilənlərin e-emalını, verilənlərin e-ötürülməsini əhatə etməklə ***e-idarəetmə*** anlamını xarakterizə edir. Bu gün e- idarəetmənin geniş miqyaslı tanınması üçün dövlət layihələri hazırlanır, ödəniş sistemlərinin inkişaf etdirilməsi və rəqəmsal sistemlərdə tətbiqinə geniş imkan yaradılması üçün təminatlar ayrılır, elektron tarazlığın inkişafına şərait yaratmaq üçün texniki hazırlığa xüsusi investisiyalar qoyulmasına diqqət edilir.

İdarəetmə- latınca *"administratio"* sözündən götürülmüş, müəyyən fəaliyyət növünü xarakterizə edir və ictimai əhəmiyyət kəsb edən, məqsədlərə nail olmaq üçün həyata keçirilən universal vasitələr kompleksidir. Daha dogrusu, *idarəetmə*- nəyinsə və ya kiminsə üzərində rəhbərliyin həyata keçirilməsidir. İdarəetmə bir çox əlamətlərlə xarakterizə edilir: Məsələn, müxtəlif təbiətli*(bioloji, texniki, sosial)* sistemləri əhatə etməsi, ünsürlərin qarşılıqlı fəaliyyət əlaqələrinin təşkilinə xidmət etməsi, müxtəlif iyerarxiyalı sistemlərin sistemdaxili və sistemlərarası funksiyalarının həyata keçirilməsi, idarəolunan elementin idarəedən elementə tabeçiliyinin reallaşdırılması, idarəetmə subyekt və obyekt kimi əsas elementlərin vəhdətinin təşkili və s.

İdarəetmənin əsas funksiyaları isə aşağıdakılardır:

- proqnozlaşdırma funksiyası;
- doğru məlumat mübadiləsi funksiyası;
- planlaşdırma funksiyası;
- təşkiletmə funksiyası;
- nizamlama və operativ sərəncamvermə funksiyası;
- koordinasiya (əlaqələndirmə) funksiyası;
- nəzarət funksiyası;
- uçot (qeydiyyat) funksiyası.

[75] **Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, e-mail:tarana 055@mail.ru**

İstənilən cəmiyyətin fəaliyyət məqsədləri konkretləşdirilərək ictimai həyata xas olan özünütənzimləmə, özünüqoruma və özünütəşkilatlandırma funksiyaları şüurlu şəkildə həyata keçirilir. İnformasiya texnologiyalarının inkişaf etdiyi müasir dövrdə də bütün fəaliyyət növləri uzlaşdırılır və reallaşdırılır.

Hazırda Dövlət orqanlarında (qurumlarında) qabaqcıl informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından(İKT) istifadə olunması və rəqəmsal idarəçiliyin tətbiq edilməsi istiqamətində mühüm nailiyyətlər əldə edilmiş, həyata keçirilən tədbirlər yüksək səviyyədə davam etdirilərək rəqəmsal hökumətə keçid prosesi sürətləndirilmişdir. Rəqəmsal idarəçiliyin inkişafı, daxili idarəetmə proseslərinin(kargüzarlığın aparılması, sənədlərin icrasına nəzarət, arxiv, kadrların idarə olunması, maliyyə-uçot və mühasibat, təchizat və təminat) optimallaşdırılması və elektronlaşdırılması çevik və e-idarəetməni təmin edir.

“ e- idarəetmə ”nin bir neçə üstünlükləri var və bunlardır:

1. Hökumət üçün: müasir texnologiyaların geniş tətbiqi ilə dövlət orqanlarının fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin artması, büdcə vəsaitlərinə qənaət edilməsi, dövlət xidmətlərinin göstərilməsi müddəti və xərclərinin azalması, dövlət orqanlarının vahid informasiya fəzasının formalaşması və təhlükəsizliyinin təmin olunması, effektiv, şəffaf, nəzarət oluna bilən dövlət idarəetməsinin və yerli özünüidarəetmənin bərqərar olması;
2. Vətəndaşlar üçün: vətəndaşların dövlət idarəçiliyində fəal iştirak etməsi, vətəndaşların dövlət orqanları ilə təmaslarının sadələşdirilməsi, daha münasib və çevik formada həyata keçirilməsi, informasiya tələbatının dolğun ödənilməsində rahatlıq, məhdud imkanlı insanların dövlət xidmətlərinə çıxış imkanı əldə etməsi;
3. Biznes sektoru üçün: dövlət orqanları ilə səmərəli və operativ şəkildə əlaqələrin qurulması, xərclərin azaldılması, iqtisadi aktivliyin, rəqabət qabiliyyətinin və xarici bazarlara çıxış imkanlarının artması.

Azərbaycanda da idarəetmənin elektron modeli əsasında proqramlar yerinə yetirilir. Belə ki, vətəndaşlar istədiyi məlumatı konkret hökumət qurumunun veb saytından götürə bilir, həmin idarələrə getmək, məktub yazmaq, qapılar arxasında dayanmaq, növbədə durmaq və s. kimi çox vaxt tələb edən prosedurların əvəzinə birbaşa evində oturub həmin problemlərin həlli istiqamətində müraciət edə bilir.

1. Azərbaycanda E-hökumət Portalının Tətbiqi

"e- hökumət" nədir? e-hökumət - dövlət qurumlarının vətəndaşlara və biznes qurumlarına İKT-dən istifadə etməklə xidmət göstərməsi olub, başlıca məqsədi dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq, operativliyi yüksəltmək, münasibətləri daha asan, sadə və şəffaf formada həyata keçirməkdir. Bu anlayış ötən əsrin 90-cı illərində Qərbdə meydana çıxıb və idarəetmə sisteminin təkmilləşməsinin ən etibarlı üsüludur.

Hazırda, e-hökumət mexanizmi dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində uğurla tətbiq olunaraq idarəetməni İnternet üzərindən yerinə yetirir (Umarova, 2016: 125-127)Müasir dövrdə gedən qloballaşma, modernləşmə və informasiyalaşma bir-birilə əlaqəli olub, hər bir e-hökumətin fəaliyyət keyfiyyətinin artırılmasında əsas rol oynayırlar. Cənubi Koreya, Sinqapur, ABŞ, Avropada aparıcı iqtisadiyyata malik olan Niderland, Böyük Britaniya və Danimarka "e- hökumət" texnologiyalarından istifadəyə görə lider ölkələr siyahısındadır. Bu ölkələr qısa vaxt ərzində böyük inkişaf əldə ediblər.

Azərbaycan da "e- hökumət" layihəsinə start verən ilk ölkələrdəndir.Son illər ölkəmizdə İnformasiya Cəmiyyətinin bərqərar olması və bunun tərkib hissəsi kimi İKT-nin geniş tətbiq edilməsi istiqamətində sistemli fəaliyyət aparılır. Yəni, milli irsimiz və mədəniyyətimizlə bağlı materialların virtual məkanda daha dolğun şəkildə yerləşdirilməsi, azərbaycandilli İnternet resurslarının zənginləşdirilməsi, İnternet-radio və İnternet-televiziya proqramları, elektron qəzet və jurnalların yayılması, sosial şəbəkələrin geniş yer alması və respublika əhalisinin əksər hissəsinin internet istifadəçisinə çevrilməsi daim yeniləşən İKT-nin inkişafının əyani göstəricisidir (2013-cü il Azərbaycan Respublikasında "İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları ili" elan edilmişdir).

“e- hökumət” – olkəmizdə informasiya və e-xidmətlərin göstərilməsinə ştimul vermişdir. “e-hökumət”in formalaşdırılması beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramının (e- Azərbaycan)” təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamı, “Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” 23 may 2011-ci il tarixli Fərmanı və digər normativ hüquqi aktlarla fəaliyyəti üçün hüquqi baza yaradılmışdır. Respublikamızın

ərazisində yaşayan bütün vətəndaşlara, hüquqi və fiziki şəxslərə, xarici vətəndaşlara və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə e-xidmətlərin göstərilməsinə şərait yaradılmışdır.

Ölkəmizdə Beynəlxalq təcrübəyə əsasən vətəndaşların dövlət orqanları ilə təmaslarının daha münasib şəkildə təşkili üçün “bir pəncərə” prinsipi həyata keçirilir. “Bir pəncərə” prinsipi əsasında ***www.e.gov.az*** e-hökumət portalı vətəndaşların asanlıqla informasiya əldə etməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu İnternet resursu dövlət qulluğu, məşğulluq, pensiya və sosial müavinət, əmlak və vergi münasibətləri, gömrük işi, torpaq kadastrı, hüquq mühafizə, tələbə qəbulu, turizm, nəqliyyat, rabitə, səhiyyə, ticarət, statistika, təhsil və s. xidmətlərielektron şəkildə əldə etməyə imkan verir. Bir sözlə, www.e-gov.az dövlət orqanları arasında operativ əlaqənin yaradılmasını təmin edən universal ünsiyyət vasitəsidir.

“bir pəncərə” prinsip əsasında təşkil olunan və dövlət orqanlarının göstərdiyi e-xidmətləri cəmləşdirən “e- hökumət” Portalı 2012-ci ilin aprel ayında istifadəyə verilmişdir.

“e- hökumət”in əsas fəaliyyət prinsipləri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyin tələblərinə riayət edilməsi;
- İnformasiyalaşdırma sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, dövlət və milli maraqların qorunması;
- İstifadəçilərə təqdim olunan məlumatların tamlığının, həqiqiliyinin, aktuallığının, təhlükəsizliyinin, mühafizəsinin sadə və operativ şəkildə əldə edilməsi imkanlarının təmin olunması;
- Dövlət qurumları arasında səlahiyyət və məsuliyyət bölgüsü;
- Dövlət idarəçiliyində müasir texnologiyaların tətbiqini genişləndirməklə həyata keçirilən fəaliyyətin səviyyəsinin yüksəldilməsi və onlardan istifadə imkanlarının sadələşdirilməsi;
- Dövlət qurumlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının işinin səmərəliyinin artırılması və təqdim olunan elektron xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- İstifadəçilərə dövlət qurumları tərəfindən təqdim olunan e-xidmətlərin optimallaşdırılması və yerinə yetirilmə prosedurlarının sadələşdirilməsi;
- Elektron xidmətlər vasitəsilə istifadəçilərə təqdim olunan məlumatların həqiqiliyinin, tamlığının, etibarlılığının təmin edilməsi;
- İstifadəçinin sorğusuna əsasən məlumatların axtarılmasına və əldə edilməsinə sərf olunan vaxtın maksimum azaldılması;
- İstifadəçinin yerləşdiyi coğrafi məkandan asılı olmayaraq ölkənin bütün ərazisində təqdim olunan elektron xidmətlərdən istifadənin mümkünlüyü. (3)

“e- hökumət” Portalının əsas texniki-texnoloji infrastrukturu Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi “AzInTelecom” MMC –də (*əvvəlki Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyində Məlumat Hesablama Mərkəzi)* quraşdırılmışdır və onun fəaliyyətinin texniki dəstəklənməsi həyata keçirilir. Ölkəmizdə "e- hökumət" işlək mexanizmə çevrilməklə Dövlət idarəçiliyində müasir texnologiyaların tətbiqini genişləndirir.

2. Azərbaycanda ASAN Xidmət

Aərbaycanda e-xiidmətləri əsasən dövlət orqanları ilə əlaqələndirici rol oynayan ***Azərbaycan** Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi* həyata keçirir. Agentlik - xidmət mərkəzlərinin vahid şəkildə idarə edilməsini, xidmət mərkəzlərində fəaliyyət göstərən dövlət orqanlarının əməkdaşlarının fəaliyyətinin genişləndirilməsinii, nəzarət və qiymətləndirmənin aparılmasını, dövlət orqanlarının informasiya bazalarının qarşılıqlı inteqrasiyasını, aparılan işlərin təşkili prosesinin sürətləndirilməsini, bu sahədə idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsini təmin edən dövlət orqanıdır.

Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 13 iyul tarixli 685 nömrəli Fərmanına əsasən yaradılıb və onun tabeliyində “*ASAN xidmət” ("Azerbaijan Service and Assessment Network" (azərb. Azərbaycan Xidmət və Qiymətləndirmə Şəbəkəsi)* mərkəzləri fəaliyyət göstərir.

15 yanvar 2013-cü ildə Bakı şəhərində ilk "ASAN xidmət" mərkəzinin açılışı olmuş və mərkəz 9 dövlət orqanının təklif etdiyi 23 xidmətlə fəaliyyətə başlamışdır(*Bakı şəhərində 7, bölgələrlə birlikdə 24 ASAN xidmət nərkəzləri fəaliyyət göstərir).*

Azərbaycanın intellektual brendi olan “ASAN xidmət” mərkəzlərinin yaradılmasında *əsas məqsəd* vətəndaşların əlavə xərclərinin və vaxt itkisinin azalması, vətəndaşlara münasibətdə etik qaydalara, nəzakətli davranışa əməl edilməsinə nail olunması, peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, dövlət strukturlarına etimadın daha da gücləndirilməsi, şəffaflığın artırılması, korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, e-xidmətlərdən daha geniş istifadə olunması, bu sahədə aparılan islahatların səmərəliliyinin yüksəldilməsidir.

Onu da qeyd edim ki, Türkiyə Respublikasının Vitse-prezidenti Fuat Oktay 16 sentyabr 2019-cu il tarixində “ASAN xidmət” mərkəzləri ilə tanış olmuşdur. Qonağa mərkəzlərin yaradılması məqsədləri, fəaliyyət istiqamətləri, innovasiyaların tətbiqi barədə məlumat verilmiş, şəffaflığın artırılması və müasir innovasiyaların tətbiqi baxımından səmərəli dövlət idarəçiliyinin təmin edilməsi sahəsində ciddi nailiyyətlərin əldə olunması çatdırılmışdır. Həmçinin. Dövlət Agentliyi ilə Türkiyə Respublikası arasında uğurlu əməkdaşlığın yaradılması və “ASAN xidmət” modelinin Türkiyədə tətbiqi ilə bağlı fikir mübadiləsi aparılmış, 2019-cu ilin iyun ayında Bakıda təşkil olunan BMT-nin Dövlət Xidmətləri Forumu çərçivəsində e-hökumət sahəsində əməkdaşlıq haqqında Niyyət Protokolunun imzalanması da qiqqətə çatdırılmışdır.

Ölkəmizdə Ümumtəhsil mərkəzlərinin 6-14 yaş arası şagirdlərinin elmə, innovasiyaya və texnologiyaya marağını və biliklərini artırmaq, elmi biliklərin təcrübədə tətbiqini təmin etmək üçün xüsusi qürumlar da fəaliyyət göstərir. Bu istiqamətdə Bakıda 28 may 2022-ci il tarixində 7 saylı “ASAN xidmət” və “Bilim Bakı” mərkəzlərinin Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın iştirakları ilə açılışları olmuşdur. Mərkəzdə perspektiv ehtiyacları nəzərə alan, gündəlik həyat problemlərinin həllinə yönələn və şagirdlərə XXI əsrin bacarıqlarına yiyələnmək imkanı verən “Deneyap Texnologiya” proqramı həyata keçiriləcək. Mərkəzin əsas məqsədi qabaqcıl ASAN təcrübəsini, innovativ və yeni təlim metodlarını tətbiq etməklə ölkəmizdə müxtəlif özəl və dövlət orqanlarında vətəndaşlara xidmət sahəsində kadrların peşəkarlıq səviyyəsinin təkmilləşdirilməsinə töhfə vermək, bilik və bacarıqların artırılması istiqamətində təlimlər həyata keçirməkdir.

Aerokosmik sahədə də e-idarəetmə prinsipi ilə innovativ texnologiyaların tətbiqi həyata keçirilir. Bu baxımdan Prezident İlham Əliyevin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamla təsdiq etdiyi “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” strateji sənədində müasir innovasiyalar məkanının qurulması məsələsi öz əksini tapıb. 26 may 2022-ci il tarixində Bakıda start verilən “TEKNOFEST Azərbaycan” festivalında pilotsuz uçuş aparatlarının, robotatexnikanın və peyk modelləşdirilməsinin nümayişi həyata keçirilib. Nümayışin Açılış mərasimində Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal inkişaf və nəqliyyat naziri Rəşad Nəbiyev, “TEKNOFEST”in İdarə Heyətinin və T3 Fondu Qəyyumlar Şurasının sədri Selçuk Bayraktar və Türkiyənin Sənaye və Texnologiya naziri Mustafa Varank iştirak ediblər. Onların fikrincə, ölkələr müstəqilliklərini qorumaq üçün yüksək texnologiyalara sahib olmalıdırlar. Gənclər bu istiqamətdə özlərini təsdiqləməli, bilik və bacarıqlarını daim artırmalıdırlar:

Azərbaycanda e-idarəetmə prinsipi dövlət sektorunda fəaliyyət göstərən hər bir qurumun veb-resursu əsasında formalaşdığından rəqəmsal idarəçiliyin inkişafında, daxili idarəetmə proseslərinin (kargüzarlığın aparılması, sənədlərin icrasına nəzarət, arxiv, kadrların idarə olunması, maliyyə-uçot və mühasibat, təchizat və təminat) optimallaşdırılması və elektronlaşdırılmasında, çevik və effektiv idarəetmənin təmin edilməsində "e-sənəd dövriyyəsi sistemi" yaradılmışdır. Bu e-sistem informasiya sistemində elektron sənədin nizamlanmış hərəkəti ilə bağlı informasiya proseslərini nəzərdə tutur. Burada istifadə olunan proqramlar, texniki vasitələr və texnologiyalar elektron sənəd dövriyyəsi vasitələri hesab olunur.

İnformasiya sistemində istifadə üçün elektron formada təqdim və təsdiq olunan sənəd - *e- sənəddir*. Bu sənəd vasitəsilə rəsmi və qeyri-rəsmi yazışmalar, hüquqi məsuliyyət və öhdəliklər doğuran informasiya mübadilələri aparılır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə sənədin notariat qaydasında təsdiqi və dövlət qeydiyyatı tələb olunduğu hallar istisna olmaqla, elektron sənəd kağız daşıyıcıda olan sənədə bərabər tutulur və onunla eyni hüquqi qüvvəyə malikdir. e- sənəddə dəyişiklik etməyə icazə verilmir. Ümumilikdə. e-sənəd- dövlət daxilində informasiya axınını artırmaqla dövlətin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün informasiya texnologiyalarının istifadəsini tələb edir.Bu gün insanların bir sənəd almaq üçün günlərlə, aylarla vaxt itirmələri tarixə qovuşmuşdur. İndi hər hansı dövlət qurumuna müraciət etmək üçün həmin ünvana getməyə ehtiyac qalmır, vətəndaşa lazım olan məlumat və sənədlər hər kəs üçün açıq olan İnternet şəbəkəsində yerləşdirilir və e-sənəd formatında əldə edilir.

3. E-xidmətlər

Azərbaycanda "e- xidmətlər" işlək mexanizmə çevrilmişdir. Buna 2008-ci ildə ilk onlayn ödəmə sisteminin istifadəyə verilməsini, dövlət orqanlarının vahid şəbəkə infrastrukturunun formalaşdırılmasını, dövlət informasiya ehtiyatlarının və fərdi məlumatların informasiya sistemlərinin reyestrlərinin yaradılmasını, verilənlər mərkəzinin(data-center) fəaliyyət göstərməsini və s. misal göstərmək olar. Dövlət qurumlarının e- xidmətləri bir *məkanda - e-hökumət portalında* birləşərək vətəndaşların asanlıqla informasiya əldə etmələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Portalda göstərilən xidmətlər İnternet üzərindən həyata keçirildiyi üçün zaman və məkan anlayışları aradan qaldırılmış, e-xidmətlərdən asan, rahat, şəffaf və səmərəli şəkildə yararlandırılmasına şərait yaradılmışdır.

Azərbaycanda e-xidmətlərdən ən çox istifadə edən *qurumlar* bunlardır:

- Əmək və Əhalininm Sosial Müdafiəsi Nazirliyi
- Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi
- Mərkəzi Seçki Komissiyası
- Dövlət Gömrük Komitəsi
- Daxili İşlər Nazirliyi
- Təhsil Nazirliyi
- Ədliyyə Nazirliyi
- Baş Prokurorluq
- Fövqaladə Hallar Nazirliyi
- Səhiyyə Nazirliyi
- Dövlət Statistika Komitəsi
- İqtisadiyyat Nazirliyi
- Qaçqın və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi
- Dövlət Sərhəd Xidməti
- Dövlət Miqrasiya komitəsi
- Prezident yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi
- Xarici İşlər Nazirliyi
- Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Komitəsi
- Dövlət İmtahan Mərkəzi
- Azərişıq MMC
- AzərsuMMC
- Azərenergetika MMC
- Azərqaz MMC və s.

Əhalininm daha çox müraciət etdikləri ***e- xidmətlər*** isə bunlardır:

- ✓ dövlət qulluğu
- ✓ məşğulluq
- ✓ pensiya və sosial müavinət
- ✓ əmlak və vergi münasibətləri
- ✓ gömrük işi
- ✓ torpaq kadastrı
- ✓ hüquq mühafizə
- ✓ tələbə qəbulu
- ✓ turizm
- ✓ təhsil
- ✓ səhiyyə
- ✓ nəqliyyat
- ✓ rabitə
- ✓ ticarət və s.

E-dünyada şəxsiyyəti müəyyənləşdirən *"e-imza"*-dır. Onun e-hökumət quruculuğu və vətəndaşların dövlət qurumlarına müraciətini asanlaşdırması baxımından önəmi böyükdür. e-imza sadə vətəndaşlara yüzlərlə elektron dövlət xidmətindən yararlanmağa imkan verir. Məsələn, uzaq kənddə yaşayan vətəndaş *"e-imza"* kartını əldə etməklə, istənilən dövlət qurumuna elektron şəkildə müraciət edə, məktub, təklif və şikayət yaza, ərizəsinə müəyyənləşdirilmiş vaxt ərzində baxılmasına nəzarət də edə bilir. Yəni, istənilən vaxt sistemə daxil olaraq ərizəsinin hazırda hansı instansiyada baxıldığını müəyyənləşdirir.

e -imza biznes sektoru üçün də geniş imkanlar açır. Belə ki, sahibkarlar onun vasitəsilə dövlət qurumlarında qeydiyyatdan keçir, həm yerli, həm də xarici tərəfdaşları ilə ticarət əlaqələri qurur, sənədləşmə işlərini rahat və asan şəkildə həyata keçirə bilirlər. Bununla da, həm vaxtlarına, həm də maliyyə vəsaitlərinə qənaət etmiş olurlar. (Verdiyeva , 2015: 35-39)

e-imza dövrün tələbləri sırasında informasiya cəmiyyətinin vacib elementlərindən biri olaraq **e-kargüzarlığın açarı hesab olunur.Yəni,** kargüzarlıq prosedurlarının elektronlaşdırılması və bununla bağlı kağız əməliyyatlarının ləğv edilməsi, minimallaşdırılması işlərində əsas rol oynayır. Eyni zamanda sənədlərlə iş prosesində şəffaflıq yaradır, eyni sənədlə istənilən sayda istifadəçyə işləmə imkanı verir, sənəd arxivləri işini səmərəli təşkil edir, idarəetmə effektivliyini yüksəldir, virtual elektron sənəd mübadiləsinin təhlükəsiz və çevik icrasını təmin edir.

İnternetin həyatımıza bu qədər yaxın olduğu bir dövrdə ödəmələri həyata keçirmək üçün əlavə vaxt sərf etməyə ehtiyac yoxdur. Bu istiqamətdə e-ödəmə yardımçı rolunu oynayır.Yəni, e-informasiya mübadiləsi prosesini sürətləndirən vasitə funksiyasını icra edən mobil-ödəmə sistemindən istifadə olunur Artıq vətəndaşın üzərində pul, kredit kartları, müxtəlif sənəd və vəsiqələr gəzdirməsinə ehtiyac yoxdur. Telefona kart taxmaqla metroda, avtobusda, restoranda mobil telefonu xüsusi qurğuya yaxınlaşdırıb ödəniş etmək mümkündür. Nağdsız hesablaşmaların genişlənməsi vergidən yayınma hallarının qarşısını alır, şəffaflığın artırılmasına və korrupsiyaya qarşı effektiv mübarizə aparılmasına kömək edər.

Günümüzdə e-ödəmə sisteminin mövcudluğu e- ticarətin genişlənməsinə də geniş yol açmışdır. e-ticarət - informasiya sistemlərindən istifadə edilməklə malların alqı-satqısı, xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi üzrə həyata keçirilən fəaliyyət növüdür. E- ticarət iqtisadi fəaliyyətin yüksək templə

dəyişdiyi bir mühit olmaqla standart şəbəkələrdən istifadə edərək informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə informasiyanın, məhsul və xidmətlərin alqı-satqısı və marketinqi sistemi kimi müəyyən edilərək münasibətlərin daha da təkmilləşdirilməsini təmin edir.

Dünyada e-hökümət quruculuğunun ən son mərhələsi- İnternet üzərindən e-səsvermə kimi demokratik vasitənin tətbiqidir. Müasir dövrdə elektron nəslin formalaşması artıq bütün xidmət və fəaliyyətlərin İnternet üzərindən təqdim olunmasına zərurət yaradır. Hər seçicinin səsinin əhəmiyyətli olması, seçkinin vətəndaşlara qərarvermə prosesində iştirak etmək üçün şərait yaratması, namizədlər barəsində obyektiv məlumatların çatdırılması baxımından ***e-seçkinin*** tətbiqinin rolu əvəzsiz sayılır.

Artıq, bir neçə Avropa ölkəsində e-seçki sistemi uğurla tətbiq olunaraq, səsvermə mobil telefon vasitəsilə həyata keçirilir. e-seçki sisteminin daha ucuz, asan, az bürokratik, müdaxilə oluna bilməyən, seçkisonrası verilən səsin yoxlanmasına şərait yaradan yenilik olması e-demokratiyanın bərqərar olması baxımından "e-hökumət" layihəsinin əhəmiyyətini ölçüyə gəlməz edir.

İnformasiya Cəmiyətinin tələblərinə uyğun müasir təhsil sisteminin qurulması və onun dünya təhsil standartlarına real cavab verməsində İKT avadanlıqarının, proqramların və s. sistemlərin tətbiqi ***e-təhsil*** anlamını verir. Elmi araşdırmalarda, öyrənmə proseslərində və yeniliyi mənimsəmədə əvəzsiz xidməti olan *e-təhsil* e-idrəetmənin bünövrəsini təşkil edir. E-təhsilə misal olaraq tədrisin online formatda xüsusi proqramlar vasitəsilə keçirilməsini göstərmək olar.

Pandemiya dövründə Azərbaycan Respublikasının bütün təhsil müəssisələrində koronavirus təhlükəsinin yayılmasının qarşısını almaq üçün təhsil virtual tədrisə keçirildi. AƏSMA-da da tədrisin təşkilində *MS TEAMS* proqramından istifadə olundu. Bu proqram tədrisdə əlverişli vasitə olaraq, kollektiv əməkdaşlıq, virtual dərslərin, qarşılıqlı- görüntülü əlaqələrin təşkili, elektron lövhələrdən istifadənin mümkünlüyü, yoxlama testlərinin və ya müxtəlif materialların yerləşdirilməsi, audio və çat zəngləşməsi, sistemdə təhlükəsizliyin qorunmasının maksumum dərcədə olması, lazımi informasiyaların qarşılıqlı paylanması və bir sıra funksiyaları yerinə yetirməyə imkan verdi.

İqtisadiyyatın bütün sahələrində də e-idarəetmənin tətbiqi geniş imkanlara malikdir. Məsələn,

♦ ***Mühasibat uçotu***- informasiya texnologiyasının klassik tətbiq sahələrindən biridir. Bu sahədə əməliyyatların elektron icra edilməsi prosesi bu gün daha çox reallaşdırılan məsələlərdəndir.

♦ ***Bank sistemində*** depozit hesabların və kredit əməliyyatların avtomatlaşdırılması, fiziki və hüquqi müştərilərin hesabları və kredit almaları haqqında və s. məlumatlar elektron yerinə yetirilir.

♦ ***Marketinqin idarə oluıunasında*** firmalar, onların məhsulları və qiymət siyasəti haqqında verilənlərin toplanması, təhlili, həmçinin optimal qiymət səviyyəsinin təyini, gəlirin proqnozlaşdırılması və reklam kampaniyasının planlaşdınlmasını əhatə edir.

♦ ***Vergi sistemində***- büdcə daxilolmalarının internet vasitəsilə ödənilməsi, fiziki şəxslərin vergi uçotuna alınması, kommersiya hüquqi şəxslərin onlayn qeydiyyatı, vergi ödəyicisinin təsərrüfat subyektinin (obyektinin) fəaliyyətinin onlayn dayandırılması və s. əmərityyatlar elektron idarə edilir.

Nəticə

Dövlət orqanları tərəfindən e- xidmətlərin geniş tətbiqi, onlardan istifadəninın sayının artırılması, vətəndaşların bu xidmətlərə yüksək səviyyədə müraciət etmələri olduqca vacibdir. e-hökumət portalından istifadə edənlərin sayını artırmaq üçün bu sahədə maarifləndirmə işləri genişləndirilməli, sosial şəbəkələrdə təmsilçilik prinsipləri həyata keçirilməli, regionlarda görüşlər aparılmalı, KİV-də məlumatlandırıcı yazıların və televiziya verilişlərinin sayı artırılmalıdır. Müasir dövrün əsas aləti olan yeni texnologiyaları bilməmək, onunla ayaqlaşmamaq mümkün deyil. Bu texnologiyalardan istifadə səviyyəsi cəmiyyətin inkişaf parametrləri olmaqla insanların hüquq və azadlıqlarının reallaşmasında mühüm bir vasitəyə çevrilmişdir. Ona görə də vətəndaşların öz hüquqlarından daha geniş istifadə etmələri üçün onların e-yenilikləri bilmələri və e-idarəçiliyi tətbiq etməyi bacarmaları danılmazdır.

ƏDƏBİYYAT

1. N.Umarova İKT (İnformasiya kommunikasiya texnologiyası). Dərs vəsaiti. İTİ nəşriyyatı. Bakı 2016
2. N.M.Quliyeva "İdarəetmə fəaliyyətində informasiya texnoloqiyalarmdan istifadə olunması". Bakı 2015
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsı"
4. G.Verdiyeva "İqtisadiyyat və idarəetmə" Bakı 2015
5. R.Hümbətəliyev, H.Tağıyev, F.Quliyeva "İqtisadi informatikanın əsasları", Dərslik, Bakı 2014
6. S.Q.Kərimov. "İdarəetmənin informasiya texnologiyaları və korporativ informasiya sistemləri". Dərslik. Bakı 2010

7. http://edu.gov.az/
8. www.microsoft.com.az
9. http://compuser.info/
10. http://kayzen.az/tag/
11. http://.ik-tex.com/
12. http://xəbərlər.az/
13. http://az.wikipedia.orq
14. www.mincom.gov.az
15. http://e-tehsil.net

СУЩНОСТЬ МЕТОДА МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ В ЭКОНОМЕТРИКЕ

к.ф.-м.н, доцент Махир ДЖАЛАЛОВ[76]

Резюме

В статье дается подробная информация о применении математического моделирования в эконометрике, как науку, связанную с преодолением значительных трудностей. В частности, математика, развивающаяся на протяжении нескольких веков в основном в связи с потребностями физики и техники сыграла огромную роль. Но главные причины лежат в природе экономических процессов, в специфике эконометрики.

Ключевые слова- *модель, математическое моделирование, объект, экономические процессы, информация, связь, процесс.*

Ekonometrikada Riyazi Modelləşdirmə Metodunun Mahiyyəti

Xülasə

Məqalədə riyaziyyatın ekonometrikada tətbiqi, əhəmiyyətli çətinliklərin aradan qaldırılması ilə bağlı ətraflı məlumat verilir. Xüsusilə bir neçə əsr ərzində, əsasən fizika və texnikanın ehtiyacları ilə əlaqəli inkişaf edən riyaziyyat çox böyük rol oynamışdır. Ancaq əsas səbəblər iqtisadi proseslərin təbiətində, ekonometrika elminin xüsusiyyətlərindədir.

Açar sözlər: model, riyazi modelləşdirmə, obyekt, iqtisadi proseslər, məlumat, rabitə, proses.

В некоторых научных исследованиях доказано что, моделирование применялся еще в глубокой древности. И начал постепенно захватывать все новые научные области: строительство, архитектуру, астрономию, физику, химию, биологию и, даже общественные науки. Большие успехи и признание практически во всех отраслях современной науки принес методу моделирования в XX веке. Методы моделирования долгое время развивалась независимо от других наук. Отсутствовала единая система понятий, единая терминология. Лишь постепенно стала осознаваться роль моделирования, как универсального метода научного познания.

Термин "модель" широко используется в различных отраслях человеческой деятельности и имеет множество значений. Рассмотрим только такие "модели", которые являются инструментами получения знаний.

Модель - это такой материальный или мысленно представляемый объект, который в процессе исследования замещает объект-оригинал так, что его непосредственное изучение дает новые знания об объекте-оригинале.

Под моделированием понимается процесс построения, изучения и применения моделей. Оно тесно связано с такими категориями, как абстракция, аналогия, гипотеза и др. Процесс моделирования обязательно включает и построение абстракций, и умозаключения по аналогии, и конструирование научных гипотез.

Главной особенностью моделирования в том, что это метод опосредованного познания с помощью объектов-заместителей. Модель выступает как своеобразный инструмент познания, который исследователь ставит между собой и объектом и с помощью которого изучает интересующий его объект. Именно эта особенность метода моделирования определяет форму использования абстракций, аналогий, гипотез, других категорий и методов познания.

Особенность использования метода моделирования определяется тем, что многие объекты или вообще невозможно исследовать, или же это исследование требует много времени и средств.

Процесс моделирования включает три элемента:

1) исследователь
2) объект исследования
3) модель, познающего исследователя и познаваемого объекта.

Допустим, имеется некоторый объект «А». Мы конструируем, или находим в реальном мире другой объект «В» - модель объекта «А». Построение модели предполагает наличие некоторых знаний об объекте-оригинале. Познавательные возможности модели обуславливаются тем, что

[76] **Азербайджанская Академия Труда и Социальных Отношений, к.ф.-м.н, доцент, mahircalalov@mail.ru**

модель отражает какие-либо существенные черты объекта-оригинала. Вопрос о необходимости и достаточной мере сходства оригинала и модели требует конкретного анализа. Очевидно, модель утрачивает свой смысл как в случае тождества с оригиналом (тогда она перестает быть оригиналом).

И так, изучение одних сторон моделируемого объекта осуществляется отказом от отражения других сторон. Поэтому любая модель замещает оригинал лишь в строго ограниченном смысле. Из этого следует, что для одного объекта может быть построено несколько "специализированных" моделей, концентрирующих внимание на определенных сторонах исследуемого объекта.

На следующем этапе процесса моделирования модель выступает, как самостоятельный объект исследования. Одной из форм такого исследования является проведение "модельных" исследований, при которых сознательно изменяются условия функционирования модели и систематизируются данные о ее "поведении". Конечным результатом этого этапа является множество знаний о модели R.

На дальнейшем этапе осуществляется перенос знаний с модели на оригинал - формирование множества знаний S об объекте. Этот процесс переноса знаний проводится по определенным правилам. Знания о модели должны быть скорректированы с учетом тех свойств объекта-оригинала, которые не нашли отражения или были изменены при построении модели. Мы можем переносить какой-либо результат с модели на оригинал, при одном условии, что, если этот результат необходимо связан с признаками сходства оригинала и модели. Если же определенный результат модельного исследования связан с отличием модели от оригинала, то этот результат переносить невозможно.

Четвертый этап – эта проверка получаемых с помощью моделей знаний и их использование для построения обобщающей теории объекта.

Для того, чтобы понять сущность моделирования важно не упускать из виду, что моделирование - не единственный источник знаний об объекте. Процесс моделирования "погружен" в более общий процесс познания. Это обстоятельство учитывается не только на этапе построения модели, но и на завершающей стадии, когда происходит объединение и обобщение результатов исследования, получаемых на основе многообразных средств познания.

Моделирование - циклический процесс. Это объясняется тем, что за первым четырехэтапным циклом может последовать второй, третий и т.д. При этом знания об исследуемом объекте расширяются и уточняются, а исходная модель постепенно совершенствуется. Недостатки, обнаруженные после первого цикла моделирования, можно исправить в последующих циклах. Таким образом, в методологии моделирования, заложены большие возможности саморазвития.

Применение математики в экономическую науку связано с преодолением значительных трудностей. Математика, на протяжении нескольких веков сыграла огромную роль. Но главные причины лежат в природе экономических процессов.

Наиболее распространено понимание системы как совокупности элементов, находящихся во взаимодействии и образующих некоторую целостность. Важным качеством любой системы является наличие таких свойств, которые не присущи ни одному из элементов, входящих в систему. Поэтому при изучении систем недостаточно пользоваться методом их расчленения на элементы с последующим изучением этих элементов в отдельности. Одна из трудностей экономических исследований - в том, что не существует экономических объектов, которые можно было бы рассматривать как отдельные элементы.

Сложность системы определяется количеством входящих в нее элементов, связями между этими элементами, а также взаимоотношениями между системой и средой. Она объединяет огромное число элементов, и связей с другими системами. В народном хозяйстве взаимодействуют технологические, природные, объективные и субъективные факторы.

Экономика, иногда рассматривалась как обоснование невозможности ее моделирования, изучения средствами математики. Но такая точка зрения в принципе неверна. Моделировать можно объект любой природы и любой сложности. И как раз сложные объекты представляют наибольший интерес для моделирования; именно здесь моделирование может дать результаты, которые нельзя получить другими способами исследования.

Математическое моделирование любых экономических объектов и процессов не означает, ее успешной осуществимости при данном уровне экономических и математических знаний, имеющейся конкретной информации. Нельзя указать абсолютные границы математического

моделирования экономических проблем, всегда будут существовать проблемы, а также ситуации, где математическое моделирование недостаточно эффективно.

Наполнение разработанных моделей конкретной и качественной информацией затормаживает практическое применение математического моделирования в экономике. Точность и полнота первичной информации, реальные возможности ее сбора и обработки во многом определяют выбор типов прикладных моделей. С другой стороны, исследования по моделированию экономики выдвигают новые требования к системе информации.

В зависимости от моделируемых объектов и назначения моделей используемая в них исходная информация имеет существенно различный характер и происхождение. Она может быть разделена на две категории: о прошлом развитии и современном состоянии объектов (экономические наблюдения и их обработка) и о будущем развитии объектов, включающих данные об ожидаемых изменениях их внутренних параметров и внешних условий (прогнозы). Вторая категория информации является результатом самостоятельных исследований, которые также могут выполняться посредством моделирования.

Методы экономических наблюдений и использования результатов этих наблюдений разрабатываются экономической статистикой. Поэтому стоит отметить только специфические проблемы экономических наблюдений, связанные с моделированием экономических процессов.

В экономике многие процессы являются массовыми; они характеризуются закономерностями, которые не обнаруживаются на основании лишь одного или нескольких наблюдений. Поэтому моделирование в экономике должно опираться на массовые наблюдения.

Другая проблема порождается динамичностью экономических процессов, изменчивостью их параметров и структурных отношений. Вследствие этого экономические процессы приходится постоянно держать под наблюдением, необходимо иметь устойчивый поток новых данных. Поскольку наблюдения за экономическими процессами и обработка эмпирических данных обычно занимают довольно много времени, то при построении математических моделей экономики требуется корректировать исходную информацию с учетом ее запаздывания.

Познание количественных отношений экономических процессов и явлений опирается на экономические измерения. Точность измерений в значительной степени предопределяет и точность конечных результатов количественного анализа посредством моделирования. Поэтому необходимым условием эффектного использования математического моделирования является совершенствование экономических измерителей. Применение математического моделирования заострило проблему измерений и количественных сопоставлений различных аспектов и явлений социально-экономического развития, достоверности и полноты получаемых данных, их защиты от намеренных и технических искажений.

В процессе моделирования возникает взаимодействие "первичных" и "вторичных" экономических измерителей. Любая модель народного хозяйства опирается на определенную систему экономических измерителей (продукции, ресурсов, элементов и т.д.). В то же время одним из важных результатов народнохозяйственного моделирования является получение новых (вторичных) экономических измерителей - экономически обоснованных цен на продукцию различных отраслей, оценок эффективности разнокачественных природных ресурсов, измерителей общественной полезности продукции. Однако эти измерители могут испытывать влияние недостаточно обоснованных первичных измерителей, что вынуждает разрабатывать особую методику корректировки первичных измерителей для хозяйственных моделей.

С точки зрения "интересов" моделирования экономики в настоящее время наиболее актуальными проблемами совершенствования экономических измерителей являются: оценка результатов интеллектуальной деятельности (особенно в сфере научно-технических разработок, индустрии информатики), построение обобщающих показателей социально-экономического развития, измерение эффектов обратных связей (влияние хозяйственных и социальных механизмов на эффективность производства).

Для методологии планирования экономики важное значение имеет понятие неопределенности экономического развития. В исследованиях по экономическому прогнозированию и планированию различают два типа неопределенности: "истинную", обусловленную свойствами экономических процессов, и "информационную", связанную с неполнотой и неточностью имеющейся информации об этих процессах. Истинную

неопределенность нельзя смешивать с объективным существованием различных вариантов экономического развития и возможностью сознательного выбора среди них эффективных вариантов. Речь идет о принципиальной невозможности точного выбора единственного (оптимального) варианта.

В развитии экономики неопределенность вызывается двумя основными причинами. Во-первых, ход планируемых и управляемых процессов, а также внешние воздействия на эти процессы не могут быть точно предсказуемы из-за действия случайных факторов и ограниченности человеческого познания в каждый момент. Особенно характерно это для прогнозирования научно-технического прогресса, потребностей общества, экономического поведения. Во-вторых, общегосударственное планирование и управление не только не всеобъемлющи, но и не всесильны, а наличие множества самостоятельных экономических субъектов с особыми интересами не позволяет точно предвидеть результаты их взаимодействий. Неполнота и неточность информации об объективных процессах и экономическом поведении усиливают истинную неопределенность.

На первых этапах исследований по моделированию экономики применялись в основном модели детерминистского типа. В этих моделях все параметры предполагаются точно известными. Однако детерминистские модели неправильно понимать в механическом духе и отождествлять их с моделями, которые лишены всех "степеней выбора" (возможностей выбора) и имеют единственное допустимое решение. Классическим представителем жестко детерминистских моделей является оптимизационная модель народного хозяйства, применяемая для определения наилучшего варианта экономического развития среди множества допустимых вариантов.

В результате накопления опыта использования жестко детерминистских моделей были созданы реальные возможности успешного применения более совершенной методологии моделирования экономических процессов, учитывающих стохастику и неопределенность. Здесь можно выделить два основных направления исследований. Во-первых, усовершенствуется методика использования моделей жестко детерминистского типа: проведение многовариантных расчетов и модельных экспериментов с вариацией конструкции модели и ее исходных данных; изучение устойчивости и надежности получаемых решений, выделение зоны неопределенности; включение в модель резервов, применение приемов, повышающих приспособляемость экономических решений к вероятным и непредвидимым ситуациям. Во-вторых, получают распространение модели, непосредственно отражающие стохастику и неопределенность экономических процессов и использующие соответствующий математический аппарат: теорию вероятностей и математическую статистику, теорию игр и статистических решений, теорию массового обслуживания, стохастическое программирование, теорию случайных процессов.

Сложность экономических процессов и явлений и другие отмеченные выше особенности экономических систем затрудняют не только построение математических моделей, но и проверку их адекватности, истинности получаемых результатов.

В естественных науках достаточным условием истинности результатов моделирования и любых других форм познания является совпадение результатов исследования с наблюдаемыми фактами. Категория "практика" совпадает здесь с категорией "действительность". В экономике и других общественных науках понимаемые таким образом принцип "практика - критерий истины" в большей степени применим к простым дескриптивным моделям, используемым для пассивного описания и объяснения действительности (анализа прошлого развития, краткосрочного прогнозирования неуправляемых экономических процессов и т.п.).

Однако главная задача экономической науки конструктивна: разработка научных методов планирования и управления экономикой. Поэтому распространенный тип математических моделей экономики - это модели управляемых и регулируемых экономических процессов, используемые для преобразования экономической действительности. Такие модели называются нормативными. Если ориентировать нормативные модели только на подтверждение действительности, то они не смогут служить инструментом решения качественно новых социально-экономических задач.

Специфика верификации нормативных моделей экономики состоит в том, что они, как правило, "конкурируют" с другими, уже нашедшими практическое применение методами планирования и управления. При этом далеко не всегда можно поставить чистый эксперимент по верификации модели, устранив влияние других управляющих воздействий на моделируемый объект.

Ситуация еще более усложняется, когда ставится вопрос о верификации моделей долгосрочного прогнозирования и планирования (как дескриптивных, так и нормативных). Ведь нельзя же 10-15 лет и более пассивно ожидать наступления событий, чтобы проверить правильность предпосылок модели.

Несмотря на отмеченные усложняющие обстоятельства, соответствие модели фактам и тенденциям реальной экономической жизни остается важнейшим критерием, определяющим направления совершенствования моделей. Всесторонний анализ выявляемых расхождений между действительностью и моделью, сопоставление результатов по модели с результатами, полученными иными методами, помогают выработать пути коррекции моделей.

Значительная роль в проверке моделей принадлежит логическому анализу, в том числе средствами самого математического моделирования. Такие формализованные приемы верификации моделей, как доказательство существования решения в модели, проверка истинности статистических гипотез о связях между параметрами и переменными модели, сопоставления размерности величин и т.д., позволяют сузить класс потенциально "правильных" моделей.

Внутренняя непротиворечивость предпосылок модели проверяется также путем сравнения друг с другом получаемых с ее помощью следствий, а также со следствиями "конкурирующих" моделей.

Оценивая современное состояние проблемы адекватности математических моделей экономике, следует признать, что создание конструктивной комплексной методики верификации моделей, учитывающей как объективные особенности моделируемых объектов, так и особенности их познания, по-прежнему является одной из наиболее актуальных задач экономико-математических исследований.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Математическое моделирование в экономике и социологии труда, ЮНИТИ, 2007 год.
2. Бывшев В.А., "Эконометрика", М.: Финансы и статистика, 2008
3. Бабешко Л.О., "Основы эконометрического моделирования", М.: Дом Книга, 2008
4. Трегуб И.В. "Математические модели динамики экономических систем", М.: Финская академия, 2009
5. Красс М.С. Математика для экономических специальностей. - М.: ДЕЛО, 2002.
6. Лабскер Л.Г. Вероятностное моделирование в финансово-экономической области. - М.: Альпина.2002.
7. Трегуб И.В. Имитационное моделирование: Учебное пособие. - М.: Финская академия, 2007
8. Красс М.С. "Математика в экономике. Основы математики". М., ФБК-Пресс, 2005 г.

QİYMƏT ƏYRİSİ ÜZRƏ ELEKTRİK QİYMƏTİNİN PROQNOZ MODELİ

Doktorant Əli ABBASOV[77]

Xülasə

Məqalənin əsas məqsədi elektrik enerjisinin qiymətlərinin proqnozlaşdırılması modelini qurmaqdır. Bu məqalənin bu sahədə yazılan digər məqalələrdən əsas fərqi odur ki, bu məqalədə elektrik enerjisinin qiymətlərinin proqnozlaşdırılmasında bazar strukturu modelləri müasir ekonometrik modellərlə birləşdirilir. Biz bu məqalədə elektrik enerjisinin qiymətini adətən zaman seriyalarında və ya məlumatların öyrənilməsi yanaşmalarında olduğu kimi birbaşa modelləşdirmək əvəzinə, elektrik enerjisi birjasının satış və alış əyrilərindən istifadə etməklə onun əsl mənbəyini modelləşdiririk. Biz bu yeni modelə X-Model kimi istinad edəcəyik, belə ki, demək olar ki, hər bir tənzimlənməmiş elektrik qiyməti sadəcə olaraq müəyyən bir auksionda elektrik enerjisi tələbi və təklifi əyrisinin kəsişməsinin nəticəsidir. Modelimiz elektrik enerjisinin qiymətinin qeyri-xətti davranışını tuta bilir ki, bu da böyük qiymət artımlarını proqnozlaşdırmaq üçün xüsusilə faydalıdır.

Məqalənin predmetinin əsasında satış və alış qiymət əyrilərindən istifadə etməklə elektrik enerjisinin qiymətinin proqnozlaşdırılması modelinin qurulması dayanır. Tədqiqatın obyekti isə elektrik enerjisinin qiymətinin proqnozlaşdırılması üzrə X-Modelidir. Məqalənin məhdudiyyəti kimi bu sahədə olan statistik məlumatların azlığı çıxış edir.

***Açar sözlər:* qiymət əyrisi, proqnoz, model, elektrik**

Ali Abbasov

Price Curve Forecasting Model of Electricity Price

Summury

The main goal of the article is to build a model for forecasting electricity prices. The main difference of this article from other articles written in this field is that it combines market structure models with modern econometric models in forecasting electricity prices. In this paper, instead of directly modeling the price of electricity as is usually done in time series or data mining approaches, we model its actual source using the electricity exchange's selling and buying curves. We will refer to this new model as the X-Model, since almost every unregulated electricity price is simply the result of the intersection of the supply and demand curve for electricity in a given auction. Our model is able to capture the non-linear behavior of electricity prices, which is particularly useful for predicting large price increases.

The subject of the article is based on the construction of the electricity price forecasting model using sales and purchase price curves. The object of the study is the X-Model for predicting the price of electricity. The limitation of the article is the lack of statistical data in this area.

***Keywords:* price curve, forecast, model, electricity**

JEL Code E37, C51

Giriş

Son onilliklərdə elektrik enerjisinin qiymətlərinin modelləşdirilməsi mürəkkəb və geniş tədqiqat sahəsinə çevrilmişdir. Bazarların liberallaşması və məlumatların açıqlanmasının artması səbəbindən qiymətlərin strukturu və davranışı ilə bağlı yeni anlayışlar əldə edilmişdir. Tədqiqatçılar elektrik enerjisinin harada alqı-satqısından asılı olmayaraq qiymətlərinin tipik xüsusiyyətlərinin olduğunu qeyd ediblər. Bunlar elektrik enerjisi qiymətlərinin stilizə edilmiş faktları kimi ümumiləşdirilmişdir. Bu stilizə edilmiş faktlardan biri qiymət modelinin orta qiymətdən böyük olma hallarına aiddir ki, buna da qiymət sıçrayışları deyilir. Elektrik qiymətlərinin bu spesifik xüsusiyyəti tədqiqatlara, eləcə də iqtisadi siyasətə və şirkətlərə böyük təsir göstərir. Bir çox elektrik şirkətləri, xüsusən də Almaniyada elektrik enerjisinin bir hissəsini birjada satmaq məcburiyyətindədirlər ki, bu da onların qazanclarını ağır qiymət artımlarına meylli edir və risklərin idarə edilməsi departamenti üçün mürəkkəb tapşırıq yaradır. Bundan əlavə, fyuçers və ya opsion kimi bir çox maliyyə müqavilələri qiymət prosesinin fərqliliyindən asılı olduğuna görə uyğun qiymətləndirmə üsullarını tələb edir. Həmçinin, bərpa olunan enerjinin inkişafı kimi investisiya layihələri və ya siyasi proqramlar üçün uzunmüddətli xərclərin hesablanması elektrik enerjisi qiymətlərinin hesablanması üçün sabit və etibarlı metodlardan asılıdır ki, bu da qiymət artımı ehtimalını özündə ehtiva edir.

---

[77]**Niaqara Universiteti, Toronto, Kanada, ali.abbasov@park.edu**

Buna görə də, son onilliklər ərzində elektrik enerjisinin qiymətini hesablamaq üçün çoxlu modellər yaranmışdır. Məsələn, Weron (2020) elektrik enerjisi qiymət modellərini beş müxtəlif qrupa, çox agentli, fundamental, azaldılmış forma, statistik və hesablama zəka modellərinə bölür. Çox agentli və fundamental yanaşmalardan başqa, bütün modellərin ümumi cəhətləri var ki, onlar qiymətin özünə və ya bərpa olunan enerji və ya elektrik enerjisinə tələbat kimi əlaqəli zaman sıralarına diqqət yetirirlər. Çox agentli modellər tarazlıq, optimallaşdırma və ya simulyasiya yolu ilə qiymətləri əldə etmək üçün adətən elektrik enerjisinin tələb və təklifinə fokuslanır (Ventosa və digərləri (2020). Fundamental yanaşmalar çox müxtəlif modelləri əhatə edir, lakin əsasən bazarın əsas iqtisadi və fiziki əlaqələrini vurğulayır (Weron, 2021).

Qiymətin Formalaşmasi Prosesi Və Qiymət Əyrilərinin Strukturu

Birjaların elektrik enerjisinin qiyməti rəqabətli tender və təkliflərin nəticəsidir. Yalnız qiymətlərin zaman sıralarına diqqət yetirmək, buna görə də onların əsl mənbəyini qeyri-müəyyən edir. Həqiqi satış və alış əyriləri məlum olsaydı, fərqli qiymətlər arasında istənilən zaman asılılığından asılı olmayaraq qiymət yalnız hər iki əyrinin kəsişməsi ilə müəyyən edilə bilərdi. Bununla belə, əsas qiymət prosesinə daha yaxından nəzər saldıqda qeyd etmək olar ki, məhz elektrik enerjisi birjasındakı alıcılar və satıcılar həmin amillərdən təsirlənir və buna görə də təkliflərini tənzimləyirlər. Bunun səbəbləri kimi bu bazar iştirakçıları küləyin sürətinin və ya temperaturun gözlənilməz dəyişməsi və ya elektrik stansiyalarının kəsilməsi səbəbindən az istehsal səbəbiylə həddindən artıq elektrik enerjisi istehsalı ilə üzləşən elektrik şirkətləri göstərilə bilər (Weron, 2021).

Lakin həmin bazar iştirakçıları bərabər deyil, onlar investisiya şirkətləri, elektrik enerjisi istehsalçıları və ya ötürücü xidmət operatorları ola bilərlər. Həmçinin bütün elektrik istehsalçıları bərabər deyil - onların fərqli istehsal portfelləri var. Məsələn, külək istehsalı səviyyələrində gözlənilməz dəyişiklik bazarın tarazlıq qiymətinin artıq əsasən külək istehsalçıları tərəfindən idarə olunduğundan asılı olaraq qiymətlərdə kiçik və ya böyük dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Bu şaxələndirilmiş məlumat elektrik enerjisi qiymətlərinin alqı-satqı əyrisində ümumiləşdirilmişdir. Beləliklə, xüsusilə ağır qiymət hərəkətlərini qiymətləndirmək üçün bazarın xarici şoklara asanlıqla düzəliş edə biləcəyini və ya böyük bir qiymət artımının baş verəcəyini bilmək vacibdir. Buna görə də kəsişmə qiymətinin bu həssaslığını qiymət zaman seriyası kimi yalnız onların nəticəsi əvəzinə orijinal qiymət əyrilərini təhlil etməklə əldə etmək olar. İdeyamızı daha da həvəsləndirmək üçün biz Almaniya və Avstriya üçün EPEX Spot-un 12.04.2021-ci il tarixli qiymətini nümayiş etdirmək qərarına gəldik. Həddindən artıq qiymət artımı baş verdikdə tipik qiymət hərəkəti prosesi üçün asanlıqla izlənilə bilən anlayışlar təmin etdiyi üçün biz bu günü bütün yazımızda istifadə edəcəyik.

Bərpa olunan enerji mənbələrinə qoyulmuş investisiyalarının maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsi uzunmüddətli dövrdə dəqiq həll edilmiş elektrik enerjisi qiymətlərinin mövcudluğunu tələb edir. Bununla belə, bu, iki əsas problemi özündə ehtiva edir:

1. Uzunmüddətli dövrdə enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin proqnozlaşdırılması metodlarının effektivliliyi;
2. gələcək enerji və bazar ssenarilərində elektrik enerjisinin əvvəlcədən müəyyən olunamyan kənar qiymətlərinin proqnozlaşdırılması və ya qiymətlərdə baş verə biləcək gözlənilməz dəyişikliklərin əks təsirləri.

X-Modelimizin nəticələrini real dünya şəraitində göstərmək üçün biz 01.11.2020-ci ildən 19.04.2021-ci il tarixləri arasında nümunədən kənar bir araşdırma apardıq. Nəticələrimizi qiymətləndirmək üçün modelimizi ədəbiyyatda tez-tez istifadə olunan standart modellərin nəticələri ilə müqayisə edirik. Bundan əlavə, biz üç gün, yəni 19.12.2020, 24.03.2021 və 12.04.2021-ci il üçün ətraflı proqnoz təhlilini göstəririk. Biz bu günləri aşağıdakı səbəblərə görə seçdik:

- ✓ İlk gün qiymət qruplarının necə proqnozlaşdırıla biləcəyini göstərmək üçün münasibdir.
- ✓ İkinci gün və üçüncü gün, müvafiq olaraq ən böyük müsbət və mənfi qiymət artımı ilə seçilmiş nümunədən kənar məlumat diapazonuna malikdir.

Ümumiyyətlə, bu günlər modelin bütün vacib xüsusiyyətlərini göstərmək üçün uyğundur.

Qiymətləndirmə və proqnozlaşdırma üçün əvvəlki $730 = 2 \times 365$ gün (2 il) məlumatda bütün günlər üçün istifadə edirik. Nəzərə alın ki, biz yenidən qiymətləndirmə ilə yuvarlanan pəncərə proqnozlaşdırma tədqiqatını nəzərdən keçirərkən, biz tələb və təklif əyrilərini proqnozlaşdırır və müvafiq bazar klirinq qiymətini və həcmini hesablayırıq. Ehtimallı proqnozları almaq üçün biz $B = 10000$ açılış nümunəsi ölçüsü ilə qalıq əsaslı yükləmə xəttini həyata keçiririk. Əvvəlcə biz bazar klirinq qiyməti və yuxarıda qeyd olunan

üç seçilmiş günün həcmi üçün proqnozlaşdırılan nəticələri müzakirə edəcəyik. Bunun ardınca 12.04.2021-ci il tarixinin bəzi saatlarında proqnozlaşdırılan qiymət əyriləri üzrə nəticələr verilir. Nəhayət, bütün proqnozlaşdırma dövrü ərzində bazarın klirinq qiyməti üçün nümunədən kənar proqnoz araşdırmasını göstərəcəyik.

Ehtimal proqnozu ilə bağlı nəticələrimizi müqayisə etmək üçün iki meyar nəzərə alırıq. Sadə bir meyar olaraq, həftəlik davamlı modeli götürürük, bəzən sadəlövh model adlanır:

$$X_{price,d,h} = X_{price,d-7,h} + \varepsilon_{d,h}$$

Yuxarıda qeyd olunan düstur vasitəsilə tələb və təklif əyrilərini birbaşa modelləşdirməklə elektrik enerjisinin gün öncəsi spot qiyməti üçün model təqdim edirik. Biz modelimizi X-Model adlandırırıq, çünki bazar klirinq qiymətini EPEX-in Almaniya-Avstriya elektrik enerjisi bazarının alqı-satqı əyrisinin kəsişməsi kimi qiymətləndiririk. Sadə ölçülərin azaldılması üsulları və yüksək ölçülü statistik üsullar bizə böyük miqdarda təklif məlumatı ilə məşğul olmağa imkan verir. Mümkün təklif qiymətlərini qiymət sinifləri üzrə qruplaşdırırıq və hər bir qiymət sinfi üçün təklif həcmi nəzərə alınan xətti model götürürük. Daha sonra biz qiymət siniflərində təkliflərin həcmini proqnozlaşdırır, satış və alış əyrilərini yenidən qururuq və müvafiq bazar klirinq qiymətini alırıq.

Elektrik enerjisi bazarının qiymətlərinin dəqiq həll edilmiş proqnozları yüksək təhlil oluna bilməyən bərpa olunan enerji mənbələri nüfuzuna malik elektrik enerjisi sektorlarında xüsusilə vacibdir, çünki elektrik enerjisinin qiyməti ilə bərpa olunan enerjinin saatlıq birləşməsi investisiyaların gəlirliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Bununla belə, gələcək enerji ssenarilərinin saatlıq dəyərləri ilə elektrik enerjisinin qiyməti arasında verilənlərə əsaslanan korrelyasiyanın müəyyən edilməsi iki əsas maneə ilə üz-üzə gəlir. Birincisi, qiymət amillərinin gələcək təkamülü haqqında məlumat çox vaxt yalnız illik hesablamalar əsasında müəyyən olunur, saatlıq proqnozlar əsasən qısamüddətli tətbiqlər üçün hazırlanır. İkincisi, hətta qiymət indeksləri yüksək həcmdə proqnozlaşdırılsa belə, tarixi korrelyasiyaların təhlili göstərir ki, onlar yüksək dəyişkənliyə görə elektrik enerjisinin qiyməti ilə az ümumilik daşıyırlar.

Nəticə

Bizim empirik nəticələrimiz göstərir ki, bu cür yanaşmadan istifadə etməklə elektrik enerjisinin qiymətlərini çox perspektivli şəkildə modelləşdirmək mümkündür. Biz elektrik enerjisi qiymətinin məlum stilizə edilmiş təsirlərini, məsələn, gündəlik və həftəlik mövsümilikləri çox yaxşı ölçə bilərik və həmçinin qiymət təkliflərinin yeni işlənmiş stilizə edilmiş faktlarını modelləşdirə bilərik. Gün öncəsi qiymətlər üçün mürəkkəb tender strukturu bizə bazar klirinq qiyməti üçün real proqnoz sıxlıqlarını təxmin etməklə ekstremal və nadir qiymət hadisələrini modelləşdirməyə və proqnozlaşdırmağa imkan verir. Nümunədən kənar aparılan tədqiqat göstərir ki, təqdim edilən model sıxlıqlar, eləcə də MAE və RMSE kimi səhv ölçüləri baxımından son ədəbiyyatın standart metodlarını və hətta çox yaxşı işləyən metodlarını açıq şəkildə üstələyir.

Təqdim olunan X-Model yanaşması bir çox başqa müxtəlif tətbiqlərə, xüsusən də qiymət siyasətinin qurulması ilə bağlı olanlara qapı açır. Burada çox vacib bir məsələ bazarın nizamlanmasının təsiridir. Bir çox ölkələr bərpa olunan enerjiyə subsidiyalar verir. Bu, müvafiq elektrik enerjisi bazarlarında avtomatik olaraq order effektinə səbəb olur. Bu təsirləri təxmin etmək məqsədi daşıyan bir çox məqalə var. Satış və alış əyrisinə əsaslanan yanaşma ilə biz bərpa olunan enerjinin təsirini birbaşa modelləşdirə bilərik. Qarşılanmalı olan yeganə şərt, Almaniya və Avstriya bazarı kimi məlumatların mövcudluğudur. Üstünlük ondan ibarətdir ki, satış və alış əyrisinə əsaslanan yanaşma bütün mürəkkəb asılılıqları və qeyri-xətti xüsusiyyətləri ilə birbaşa bazar davranışını nəzərə alır. Ümumi model yanaşması bu cür davranışı çətin ki əhatə edir.

Digər mühüm tətbiq elektrik stansiyasının bağlanması ilə qiymət təsirinin müəyyənləşdirilməsi ola bilər. Tender davranışı və yanacaq xərcləri ilə bağlı yalnız bir neçə fərziyyə təklif etməklə elektrik enerjisi bazarı üçün uyğun modeli irəli sürmək olar. Bu, tədqiqatçıya qərar verənlərdən istifadə edilə bilən real qiymət proqnozları əldə etməyə imkan verəcəkdir. Qeyd edək ki, bu cür proqnozlar bir gündən çox əvvəl əldə edilə bilər. Düzgün bir model dizaynı nəzərə alınmaqla, hətta bir neçə ay və illərlə uzunmüddətli tədqiqatlar da mümkündür. Bu, ÜDM artımı və ya yanacaq xərcləri kimi əlaqəli göstəricilər üçün müxtəlif ssenarilərlə birləşdirilə bilər.

Üstəlik, təklif olunan modeli ilə kağız elektrik enerjisi qiymətlərinin modelləşdirilməsində iki model fənnin dialoqunu dəstəkləyə bilər. Hal-hazırda müşahidələr və əlaqəli zaman seriyaları əsasında

bazar kliring qiymətini proqnozlaşdıran klassik statistik, zaman seriyası və maşın öyrənmə üsulları mövcuddur. Digər model yanaşmaları elektrik enerjisi bazarını nəzəri baxımdan təhlil edən və adətən real auksion məlumatlarına məhəl qoymayan fundamental və ya çox agent əsaslı elektrik enerjisi qiymət modelləridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Lockhart, R., Taylor, J., Tibshirani, R. J., and Tibshirani, R. (2021). A significance test for the lasso. Annals of statistics, 42(2):413.

2. Ludwig, N., Feuerriegel, S., and Neumann, D. (2020). Putting big data analytics to work: Feature selection for forecasting electricity prices using the lasso and random forests. Journal of Decision Systems, 24(1):19–36.

3. Ventosa, M., Baıllo, A., Ramos, A., and Rivier, M. (2020). Electricity market modeling trends. Energy Policy, 33(7):897–913.

4. Weron, R. (2020). Market price of risk implied by Asian-style electricity options and futures. Energy Economics, 30(3):1098–1115.

5. Weron, R. (2021). Electricity price forecasting: A review of the state-of-the-art with a look into the future. International Journal of Forecasting, 30(4):1030–1081.

6. Weron, R. and Misiorek, A. (2021). Forecasting spot electricity prices: A comparison of parametric and semiparametric time series models. International Journal of Forecasting, 24(4):744– 763.

CYBERATTACK AND DEFENCE WAYS

magistr Rüfat HASANOV[78]

Summary

In today's modern information society, information processing technologies play a very important role. This article discusses the problems that can arise when using these methods. The article discusses the impact of cyberattacks, the damage they cause to individuals and state-owned enterprises from a virtual distance, and the perpetrators of these harms. At the same time, black hats have been reported as hackers and their activity groups, such as those who inflict damage from a virtual distance. (Hackers are divided into 3 main groups, such as black hat white hat, gray hat). The article provides an overview of the practical prevention of cyberattacks and ways to protect against them.

Keywords: *Cyber, Attack, Trojan, Protect, Denial-Of-Service,*

Kiber Hücum Və Müdafiə Yolları

Xülasə

Yaşadığımız muasir informasiya cəmiyyətidə informasiya emalı texnologiyaları çox böyük rol oynayır. Bu məqalədə isə bu qurğulardan istifadə zamanı yarana biləcək problemlərə toxunulmuşdur. Məqalədə kiberhucumlarin təsir gücü, onlarin vertual məsafədən fərdi şəxslərə və dövlət əhəmiyyətli müəssisələr verdiyi zərərlərdən və bu ziyanlıqları törədən şəxslərdən söhbət açılır. Eyni zamanda da, vertual məsafədən zərər verən şəxslər kimi hakerlər və onların fəaliyyət qrupları kimi blackhat haqqında məlumat verilmiştir. (Hakerlər 3 əsas və bunlar blackhat white hat, gri hat kimi qruplara bölünürlər). Məqalədə praktiki şəkildə kiber hücumların qarşısının alınmasıvə onlardan müdafia yolları ümumi şəkildə göstərilib.

Açar sözlər: *Cyber, Attack, Trojan, Protect, Denial-Of-Service*

Jel: -L63, L86

Abstract

The technological age we live in brings cyber risks and cyber threats to the surface. Black-hat computer hackers or hacker groups can inflict material and moral damage in many places, such as states, businesses, hospitals, or online shopping sites.

Cyberattacks are malicious behaviors caused by viruses, trojans,(picture-1) or other malicious (bad) code, such as attacks on computer networks, unauthorized use of an asset, change passwords, deletion, blocking, or just hacking. You might think you've received an email from someone you know and click on what looks like a legitimate attachment. But you've been fooled. The email is from a cybercriminal, and the file you clicked on — and downloaded and opened — has gone on to install malware on your device.

Here is a look at some of the most common types of Trojan malware, including their names and what they do on your computer:

Backdoor Trojan

This Trojan can create a "backdoor" on your computer. It allows an attacker to access your computer and control it. Your data can be downloaded by third parties and stolen. Or even more malware can be uploaded to your device.

Distributed Denial of Service (DDoS) attack Trojan

This Trojan carries out DDoS attacks. The idea is to take a network down by flooding it with traffic. This traffic comes from your infected computer and others.

Downloader Trojan

This trojan targets your already-infected computer It downloads and installs new versions of malware. These may include Trojans and adware.

[78]**Recep Tayyib Erdoğan Universiteti, Türkiyə** Baki15ruf@yahoo.com

1. picture

Fake AV Trojan

This Trojan behaves like antivirus software, but it demands money from you to detect and remove threats, whether they're real or fake.

Game-thief Trojan

The losers here might be online gamers. This Trojan seeks to steal your account information.

Infostealer Trojan

As it sounds, this Trojan is after data on your computer.

Mailfinder Trojan

This Trojan seeks to steal the email addresses that you've accumulated on your device.

Ransom Trojan

This Trojan seeks a ransom to undo the damage it did to your computer. This could include blocking your data or impairing your computer's performance.

Remote Access Trojan

This Trojan can give an attacker complete control over your computer via a remote network connection. Its uses include stealing your data or spying on you.

Rootkit Trojan

A rootkit aims to hide or obscure an object on your infected computer. The idea? To extend the time a malicious program runs on your device.

SMS Trojan

This type of Trojan infects your mobile device and can send and intercept text messages. Texts to premium-rate numbers can drive up your phone costs.

Trojan banker

This Trojan takes aim at your financial accounts. It’s designed to steal your account information for all the things you do online. That includes banking, credit card, and bill pay data.

Trojan IM

This Trojan targets instant messengers. It steals your login and passwords on IM platformsThat's just a sample. There are many more.When you run the program, malware can spread to other files and damage your computer.How? It varies. Trojans are designed to do various things. But you’ll probably wish they weren’t doing any of them on your device. If we look at the last 10 years, cyberattacks are material, threatening, attacks of hacktivism, for political purposes, as well as thefts in many areas. When cyberattacks are on a worldwide scale, it is called cyber warfare.

1.What is the purpose of cyberattacks and what side effects does it have

Cyber-attacks in many areas, such as interstate espionage and theft of confidential documents, can cause huge material and moral damage to states. We can also see that the secret information spread by WikiLeaks will make the wars much bigger and more catastrophic in the years to come.

Cyberattacks are not only on states or very large businesses, they can be carried out on small and newly formed businesses, even on the social network of an ordinary citizen. The goal of cyberattacks is not only to cause material and moral damage to people, but also the desire of the organizer of this attack to assert themselves. Cyberattacks target states and big companies as well as small businesses or ordinary citizens.

What are the types of cyberattack

1. Simple explore, data collect and review of information
2. Gain access and exploit
3. Finally, Denial-of-service (DOS) attack[1]

Simple explore, data collect and review information:

as seen in the name, block the data on the computer and use the information obtained to move on to the next step. Here they can find out the opening in the system (bug) to gain access to the computer's operating system, gather information to bypass firewall tools IPS, IDS and other attack blocks. Basically, if the other party is in the field of small and medium business, hackers copy information from social media such as LinkedIn, Facebook and Instagram and also access to the information obtained.

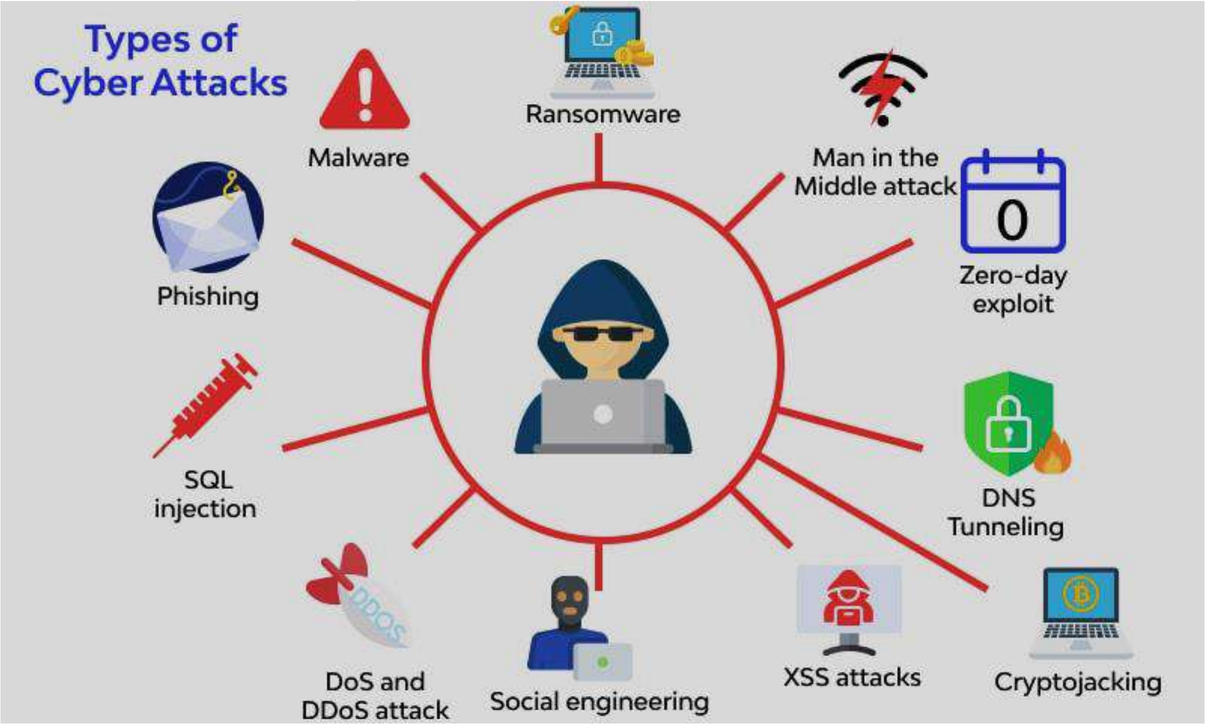

2. **Picture**

Access and exploit:

the information gathered here is gained access to the systems by sending malicious files, malicious e-mails and malicious codes to the other parties. Access to systems using security tools such as improperly configured firewall, antivirus, IPS, IDS.

Denial-of-service (DOS) attack:

these attacks cut off all your company's servers and the Internet, leaving them paralyzed and unable to perform any operations. In the world of the Internet, DDOS attacks are extremely dangerous and costly for companies that have a customer in a completely online operation, such as online trading, and make a profit from it.

What harms can cyber attacks do:

1. Enter the system and hack customer information by going through the firewall of the opposite system.
2. Encrypt the information hidden inside the virtual creatures your own, making it unusable and demanding money from you.
3. Open your microphone or camera without your knowledge, record video and listen to sounds.

4. Steal your information and sell it to a rival companies.
5. DDOS attacks can cause enormous material damage.
6. Send a virus with SPAM e-mails.
7. Access your online credit card transactions and get your card information and passwords.[2]

3. How can we protect ourselves from cyber attacks?

Basically, strengthen WIFI security, put a firewall on the internet connection which you use, create authorization units, update operating systems in a timely manner, change employee passwords at certain times, inform employees about cyberattacks, and finally get a cyber security expert.

1. Check If You’ve Already Been Involved In A Data Breach

Visit haveibeenpwned.com(external link) and change those passwords for any accounts that it suggests may have been compromised.

2. Check The Strength Of Your Passwords

Test the strength of your passwords at howsecureismypassword.net(external link) (use something similar to your original password to test its strength).
When choosing a password, remember: the longer it is, the stronger it is. A strong password is at least 12 characters long and hard to guess.
Using a sentence is a great way to create a long password that you’ll never forget.

3. Avoid These Passwords

The following passwords are considered the most common and easiest to crack – so if you’ve got any of these or similar variations, you should seriously considering changing them – quickly!

- 123456 (or any chronologically-ordered numbers)
- 987654321
- 123123
- QWERTY
- 111111
- password

4. Trust No One (On Emails)

This may sound a bit extreme – but always be on the lookout for deceitful emails and compromised web pages (spam and phishing). Interacting with these puts your information at risk and can download viruses. Remember:

- don't open email from unknown email addresses
- trash attachments in unexpected emails
- avoid risky clicks – instead type the address into your browser.

5. Secure Your Device

If your mobile device is unsecured, lost or stolen, it could be used to access your info, your money or steal your identity and irreplaceable data like photos or messages. Secure your devices by:

- installing anti-virus software
- setting a password, gesture or fingerprint that must be entered to unlock
- setting the device to require a password before applications are installed
- leaving Bluetooth hidden when not in use and disabling automatic connection to networks
- enabling remote locking and/or wiping functions, if your device supports them.

Result

All information is currently available online. Therefore, the protection of information in this space, as we mentioned above, the biggest problem here is the impact of cyber attacks and ways to prevent them.

LİTERATERE

1. https://berqnet.com
2. https://www.mysoft.com.tr/
3. www.cisco.com
4. www.ibm.com
5. www.fortinet.com
6.www.ncsc.gov.uk

Qeyd

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası
Azadlıq prospekti, 181, Bakı, Azərbaycan, AZ1130